નર્મગદ્ય

ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

ભાગ ૨.

કિંમત ૧-૮-૦

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

નર્મગદ્ય

અથવા

કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકરના

ગદ્યાત્મક ગ્રંથોનો સંગ્રહ.

ભાગ ૨.

સુધારો કરનાર,

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
સી. આઈ. ઈ.
મા૦ ગુજરાતી ટ્રાન્સ્લેટર, એડ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ.

આઠમી આવૃત્તિ.

પ્રસિદ્ધ કર્તા,
મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ-સુરત.

સને ૧૯૨૪.

સુરત ચૌટાના પૂલ ઉપર આવેલા “ સુરત સિટિ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
ઠાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

અનુક્રમણિકા.

મહાદર્શન પહેલું.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	પ્રવતે	પ્રવર્તે
,,	૧૩	તોતલી	તોતડી
૫	૨૨	બહારોબહાર	બારોબાર
૭	૨	હુનરી	હુન્નરી
૧૫	૧૨	આવો	એવો
૧૬	૪૧	વણાણો	વહાણો
૨૨	૩૪	કરાવો	ઠરાવો
૨૫	૨૨	વષ	વર્ષ
૪૯	૩૯	શાકે	શાક
૬૮	૩૨	ગ્લોસેસ્ટર	ગ્લોસ્ટર
૭૯	૪	કીઓ	કીધો
૮૧	૨૪	ફ્રડિનાંડ	ફ્ર્ડિનાંડ
૧૦૯	૩૪	મહોબતખાને	મહોબતખાનને
૧૧૧	૨૭	મદદ	મદદે
૧૨૯	૨૯	ભાજી	ભાગી
૧૩૧	૪૨	ભણી	ગણી
૧૫૫	૨૨	પેન્સન	પેન્શન
૧૬૯	૨૫	બાંહેધરી	બાંહધરી
,,	૨૮	પાછાં	પાછા
૧૯૬	૧૯	સામસામાં	સામસામી
,,	,,	આવતાં	આવતી.
૨૨૬	૩૮	કરાં	કરા

રાજ્યરંગ.

એક છે, અનેક છે; નિવર્ત્તે છે, પ્રવર્ત્તે છે, આનંદે છે; એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજે છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે; પ્રેમ પોષે છે, શૌર્ય પ્રકાશે છે ને જય વિલાસે છે:—સર્વકાળ શ્રીરંગ !

બીજ, વૃક્ષ ને ફળ, લય, ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ, સ્વભાવ-જ્ઞાન ને યોગ, સદુદ્દેશે ને સત્કર્મે ! અકળલીલા! અનંત-શક્તિ ! અગાધજ્ઞાન ! પ્રેમભક્ત હું વંદુ-વિજય વિજય શ્રીરંગ !

બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી શું ? પૃથ્વી ઉપર જનસમૂહ શું ? રાજ્ય શું ? રાજ્યના રંગ શું ? હું નર્મદ શું ? એ સંધુ રસસિંધુના કંઠ ઉપરની કણિકા પણ નથી; તોપણ તે કંઈ છે, ને રંગ છે. એ રંગ હું મારી તોતલી વાણીએ વર્ણવવા ઇચ્છું છઉં, દે પ્રસાદ રંગાઉં—ઉદય ઉદય શ્રીરંગ !

સૂર્યમંડળનો એક ગ્રહ આ પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, તેજ આકાશથી વેષ્ટિત છે, ઉદ્ભિજ્જ પ્રાણી ઇત્યાદિ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર છે, પોતાનો ને પોતાની ઉપરનાનો અનાદિ વ્યવહાર નિયમપૂર્વક સદૈવ વર્ત્તમાન વિરાજિત રાખે છે-એ મહારંગમાંના અંશમાં જનરંગ છે ને એના વંશમાં એક કુળ રાજ્યરંગ છે. એ પ્રતાપી છે, જનનાં સુખદુ:ખનું મહાકારણ છે,-એની બલિહારી છે.

લોક પોતપોતાના સંસાર વ્યવહારના અખંડ સુખને માટે, પરસ્પર અન્યાય તથા વિરોધ વ્યાપેથી હાનિ થાય તે નિવારવાને માટે પોતપોતાના દેશમાં અક્કેકી મોટી સત્તાને આધીન થઈ રહે છે. જેટલા પ્રદેશમાં જેટલા લોક જે સત્તાને વશ વર્ત્તે છે તેટલા પ્રદેશમાં તેટલા લોકના ઉપર તે સત્તાનું-સત્તા પ્રતિનિધિનું-સત્તાધારીનું રાજ્ય છે એમ કહેવાય છે; અને જે પ્રદેશના લોક એકાદી સત્તાને માને છે તે પ્રદેશ પણ એક રાજ્ય કહેવાય છે. રાજ ધાતુનો અર્થ શોભવું છે ને રાજ્ય એટલે સત્તાને માનનારૂં શોભતું જનમંડળ અથવા જનમંડળ ઉપર શોભતી સત્તા. સર્વ સૌંદર્યમાં સત્તાસૌંદર્ય શ્રેષ્ઠ છે તો રાજ્યનું સૌંદર્ય સર્વોપરિ છેજ; કોઈ પ્રદેશના જનમંડળ ઉપર ધર્મની, કોઈ ઉપર ધર્મ તથા બળ બંનેની અને કોઈ ઉપર કેવળ બળનીજ સત્તા હોય છે. જેમ મોટું જનમંડળ ને જેમ મોટી સત્તા તેમ તે મોટું રાજ્ય છે. જે પ્રદેશના લોક તનમનધનબળમાં વિશેષ આગળ પડતા તેમ તેઓ વિશેષ શોભે છે ને એવાઓ પણ જે સત્તાને વશ છે તે સત્તા વિશેષ શોભવી જોઈએ ને શોભે છે.

કાળે કાળે અનેક રાજ્યો થપાયાં ને લય પામ્યાં-કેવી રીતે મંડાયાં, કેવાં શોભ્યાં ને કેમ ક્ષય પામ્યાં-પાછાં નવાં થયાં, દીપ્યાં ને ગયાં.—એ રૂપાંતરોનાં જે વિધવિધ દર્શન તે રાજ્યરંગ છે; અને એ રંગનો કંઈક ભાસ નિત્ય સ્મરણમાં રહે માટે આ ચિત્રપટ છે, ને એને પણ હું રાજ્યરંગ કહું છઉં.

મૂળથી તે આજદિન સુધીમાં પૃથ્વી ઉપર કેટલાં રાજ્ય થપાયાં ને ઉથાપાયાં તે કોઈ જાણતું નથી. માત્ર પાંચ હજાર વર્ષસુધીના કાળમાં જે જે ઉપજ્યાં ને પાછાં સમાયાં છે તે સંબંધી થોડીઘણી જાણ જનવાર્ત્તા છુટક લેખ, સિક્કા વગેરે નિશાની એ ઉપરથી રહી છે; અને એ ઉપરથી વિદ્વાનોએ જુદા જુદા પ્રદેશનાં જન-મંડળોના જુદા જુદા ઇતિહાસ તથા સર્વે રાજ્યના સમગ્ર ઇતિહાસ રચ્યા છે. એ ઇતિહાસોમાંથી અને વર્ત્તમાન રાજ્યોનાં વૃત્તાંતોમાંથી આ સારરૂપ લઘુગ્રંથ હમણાના ગુજરાતના લોકને અર્થે યથાબુદ્ધિ રચ્યું છઉં:-

દર્શન ૧લું.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (સત્યયુગ.)

આર્યજનનાં પુરાણોમાં લખ્યું છે કે નારાયણે મચ્છરૂપ ધારણ કરી વૈવસ્વત મનુને વહાણમાંથી જળ-પ્રલયની* લીલા દેખાડતાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ કીધો હતો. એ પ્રલયના નાશથી ઉગરવામાં મનુ, તેનું કુટુંબ, સાત ઋષિ, વેદ અને ઉદ્ભિજ્જ તથા સકળ પ્રાણી એનાં બીજ એ હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યાં પછી સુમેરૂ પર્વત ઉપર થોભ્યું હતું.

વૈવસ્વતે પોતાનું સુમેરૂ પર્વતના §પ્રદેશનું રાજ્ય પોતાના નવ પુત્રને વહેંચી આપ્યું; તેમાં ઇક્ષ્વાકુએ અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી ગાદી સ્થાપી અને એની બેન ઈલાને ચંદ્રના પુત્ર બુધથી પુરૂરવા પુત્ર થયો તેણે પ્રયાગમાં પોતાની ચંદ્રવંશી ગાદી સ્થાપી.

વૈવસ્વત મનુથી સત્યયુગનો આરંભ થયો. એ યુગમાં ઈક્ષ્વાકુથી તે આહુક લગી ૩૧ રાજા થયા તેમાં ઘણાએક પ્રતાપી લેખાયા છે, પણ તેમાં ચક્રવર્તી માન્ધાતા, રણશૂર મુચુકુંદ ને સત્યવાદી તથા દાનશીલ હરિશ્ચન્દ્ર એ અદ્યાપિ સતેજ છે. ચંદ્રવંશીમાં યયાતિ રાજા મહા પ્રતાપી ગણાયો છે.

એ યુગમાં લોક ઇંદ્ર વરૂણ વાયુ અગ્નિનાં સ્તવન ભણતા, યજ્ઞકર્મ કરી તે દેવતાઓને સંતોખતા ને પ્રસાદ વાંચ્છતા, તેમ ઉત્તમ પુરુષો તપશ્ચર્યા કરતા. એ યુગમાં કોઈને અધર્મથી લાભ થતો નહિ; સૌ સત્ય બોલતા ને સત્ય આચરતા; પ્રથમ જાતિભેદ નહોતો, પણ પછવાડેથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, ને શૂદ્ર એમ ગુણકર્મ ઉપરથી જાતિ મનાઈ હતી; તોપણ ભોજન તથા લગ્નસંબધી હાલના જેવા પ્રતિબંધ નહોતા. આવર્દા મોટાં હતાં ને સૌ પોતપોતાના ને સમગ્રરૂપે સંપીલા આનંદમાં હતા. એ યુગના અંતમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાબલ્ય હતું ને તેઓએ ક્ષત્રિવર્ગનો અનાદર કરવા માંડયો હતો. ગાધી રાજાના પુત્ર વિશ્વામિત્રે ઋષિ-પદ મેળવવાને વસિષ્ઠની સામા થઈ બહુ પ્રયાસ કીધો હતો ને અંતે તે તે પદ પામ્યો હતો.

એસિરિઆનું રાજ્ય (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૩૪)

'બાઇબલ' ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકમાં લખ્યું છે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયા પછી ૧૬૫૬મે વર્ષે એટલે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૩૪૮મે વર્ષે મહાજળ પ્રલય થયો હતો. ચાળીસ દહાડા લાગલાગટ વરસાદ પડ્યો હતો ને ૧૫૦ દહાડા પૃથ્વી ઉપર પાણી રહ્યું હતું. નોહા પોતે તથા તેનું કુટુંબ (૮ માણસ) અને દરેક જાતની વસ્તુનું બીજ તથા દરેક પ્રાણીનું જોડું એ સૌ ઈશ્વરની આજ્ઞાથી નોહાએ બંધાવેલા એક વહાણમાં ક્ષેમ ઉગાર્યા હતાં. તે વહાણ જળ ઓસર્યાં પછી **આર્મીનિયામાં એરેરેટ** પર્વત પર અટક્યું હતું.

નોહાએ **જાફેથ, શેમ,** ને **હામ** એ નામે પુત્રોને પૃથ્વી વહેંચી આપી હતી. તેમાં યુરોપ તથા ઉત્તર એશિઆ જાફેથને ભાગે, મધ્ય એશિઆ શેમને ભાગે, ને આફ્રિકા હામને ભાગે, આવ્યાં હતાં. પછવાડેથી એ ભાઈઓના વંશજોમાં કલહ ઉત્પન્ન થયો હતો.

હામનો પુત્ર કુશ ને એનો પુત્ર **નિમરોડ** એણે

*એ પ્રલય નાનો હતો. મહાજળપ્રલય તો આ ચાલતા શ્વેતવરાહકલ્પને આરંભે હતો. સ્વયંભૂ મનુએ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાને ધ્યાન ધર્યું ને નારાયણે વરાહરૂપ ધરી દાઢેવતી પૃથ્વીને જળમાંથી ઉપર આણી. સ્વયંભૂ સૃષ્ટિ વધારી ઘણા કાળ રાજ્ય કરી તપશ્ચર્યાએ ગયો ને એના પછી એના પુત્ર પ્રિયવ્રતે પૃથ્વીમાં અટન કરી તેના સાત દ્વીપ કર્યા. એને ૧૩ પુત્ર ને એક પુત્રી તેમાં છએ તપશ્ચર્યાકર્મ આદર્યું ને બીજા સાતે પિતાની આણમાં રહી એકેકા દ્વીપમાં રાજ્ય કર્યું. પ્રિયવ્રતના વંશજોમાં ધ્રુવ, ચક્ષુરા, પૃથુ, પ્રચેતા, દક્ષ એ વિશેષે પ્રસિદ્ધ છે. જંબુદ્વીપમાં અગ્નિધ્રુવે રાજ્ય માંડેલું ને તેના નવ પુત્રમાં વડો નાભિ હતો ને એના પુત્ર ઋષભને સો પુત્ર થયા તેમાં ૮૨ બ્રહ્મકર્મ તથા ૯ યોગાભ્યાસ કરતા થયા ને બાકીના નવે રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ નવમાં વડો ભરત હતો ને તેનો પ્રદેશ ભરતવર્ષ (હિમાલયથી તે સમુદ્રસુધીનો) કહેવાયો છે. ઘણેક કાળે સ્વયંભૂની સૃષ્ટિ ટળી ને સ્વારોચિશ મનુની થઈ. પછી કેટલેક કાળે ઉત્તમની ને પછી તામસની ને પછી રૈવતની ને પછી ચાક્ષુષ મનુની એમ સૃષ્ટિ થઈ. નેં વહી ગઈ. આ કલ્પમાં વર્ત-માન સૃષ્ટિ સાતમા મનુ વૈવસ્વતની—સૂર્ય પુત્રની છે.

§ જે પ્રદેશનાં સીમાબિંદુ હાલના બામિયન, કાબુલ ને ગીઝની થાય તે પ્રદેશમાં સુમેરૂ હશે એમ અટકળ થાય છે ને એજ ભૂમિ આર્યજનનું મૂળ વતન હતું. (ટાડનું રાજસ્થાન) [તાતારદેશમાં હિંદુકુશ પર્વત ભણીનો પ્રદેશ.]

* સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ષ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૦૦૪નું માનેલું છે. પૃથ્વીનો આકાર નહોતો—સંધું જળમય ને અંધકારરૂપે હતું. ઈશ્વરની આજ્ઞાએ સૃષ્ટિ રચાઈ અને આદમ ઉત્પન્ન થયો. આદમ તથા ઈવની સૃષ્ટિના નાશમાંથી ઉગરેલો નોહા આ બીજી સૃષ્ટિનો મૂળપુરુષ ગણાય છે.

શેમના પુત્ર આશુરને શિનારક* પ્રાંતમાંથી હાંકી કાઢ્યો ને એક મોટું નગર વસાવી રાજ્ય સ્થાપવા માંડ્યું. વળી એક અતિ ઉંચો મિનારો બાંધવા માંડ્યો, પણ તેવામાં ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૪૭મે વર્ષે ઈશ્વરસત્તાથી તે લોકની ભાષા જુદી જુદી થઈ ગઈ-કેટલાકનું બોલ્યું કેટલાક સમજી શકયા નહિ ને પછી તેઓ જયાં ત્યાં વેરાતા થઈ ગયા. એ બનાવ બન્યો તે 'બાબેલ' (ગોંધળ) કહેવાયો ને એ જગાની આસપાસ પછ-વાડેથી કેટલેક વર્ષે યુફ્રેટિસ નદીને તીરે **બેબિલોન** નામનું પ્રખ્યાત નગર વસ્યું હતું.

આશુરે પર્વતની તળેટી ભણી જઈ પોતાનાં ટોળાંને માટે ટાઈગ્રિસ નદીને તીરે **નિનિવે** નામનું નગર વસાવી એસિરિયાનું રાજય સ્થાપ્યું-ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૩૪માં.

ચીનનું રાજ્ય (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૦૭)

ચીનનું રાજય નોહાના વંશજોમાંના એક ફોહી એણે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૨૦૭માં સ્થાપ્યું. એણે પોતાના લોકનાં સો કુટુંબ કીધાં તથા અકેકનું નામ આપ્યું; અને લગ્નનાં વિધાન ઠેરવ્યાં. એ ફોહી ૧૧૫ વર્ષ રાજય કરી મરણ પામ્યો હતો. રાજયના લોક ખેતી કરતા, ઢોર પાળતા ને ધાતુ ગાળી ઘાટ બનાવી જાણતા.

ઇજિપ્તનું રાજ્ય (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૧૮૮.)

ઈજિપ્તમાં પ્રથમ યજ્ઞકર્મિષ્ઠ લોકની સત્તા હતી, પણ મીનિસ—મિઝરેમ એણે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૧૮૮માં રાજ-ગાદી સ્થાપી. એણે એક બંધ બંધાવી નાઇલ નદીનો ફાંટો બીજે માર્ગે વાળ્યો હતો ને તેથી કેટલાક નગરને રેલથી થતાં નુકસાનમાંથી ઉગાર્યો હતાં. તેણે દેવપૂજન તથા યજ્ઞકર્મસંબંધી પોતાના લોકને બોધ કર્યો હતો અને સુખમજાહમાં રહેવા સંબંધી કેટલીક નવી રીતભાત દેખાડી હતી.

વિદ્વાનોએ રૂપ રંગ ઉપરથી મનુષ્યજાતિના ત્રણ વર્ગ કર્યા છે-ગોરા અથવા 'કોકેશિઅન,' બદામી અથવા 'મોંગોલિઅન,' અને છેકજ કાળા અથવા 'ઈથિયોપિન.' ભાષા ઉપરથી 'સેમેટિક,' 'એરિયન' ને 'તૂરેનિઅન' એ નામના વર્ગો કર્યા છે. આસિરિ-યાના લોક, અરબ લોક, યાહુદી લોક વગેરેની ભાષા હાલ જુદી જુદી છતે તેઓની મૂળ ભાષા એકજ હતી. હિંદુસ્તાન-ઇરાન-ગ્રીસ-રોમ અને યુરોપના પશ્ચિમ તથા મધ્ય ભાગના પુરાતની લોકની ભાષાઓ કોઈ એક મૂળમાંથી જુદી પડી છે; અને ઉત્તર એશિઆ તથા ઉત્તર પૂર્વ યુરોપના લોકની ભાષા મૂળ એક છે. એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં એરિયન ને સેમેટિક લોકે જય કરી રાજ્ય મેળવ્યાં છે. સમૃદ્ધિ વધારી છે ને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સુખના લહાવા લીધા છે. તૂરેનિયન લોકે કોઈ કોઈ વાર હુમલા કરી રાજ્યોને તોડયાં છે ને થોડીકવાર કીધાં છે, તોપણ ઘણું કરીને તેઓએ નિરંતર અહીં તહીં કુટુંબસહિત ભટકવામાં ને પોતાના :મંડળ-ના સંપકુસંપમાં સુખ માન્યું છે. એરિયન લોકનું એક ટોળું પંજાબમાં આવી વસ્યું, એક ઇરાન મીડિઆમાં રહ્યું, એક ખોરાસાનમાં થઈ રશિઆનો પ્રદેશ કાપી કાળાસમુદ્ર તથા થ્રેસભણી ગયું, એક કોકેસસ પર્વત ઓળંગી ઉત્તર ગ્રીસમાં ને ત્યાંથી ડાન્યૂબ નદીને તટ રહી જર્મનિમાં જઈ વસ્યું. એ ટોળાં શાથી ને કયારે જુદાં પડયાં તે જાણવામાં નથી આવ્યું; તોપણ તેઓ-ના અટનમાર્ગ ઉપરથી ને ભાષા ઉપરથી નક્કી થયું છે કે તે સંધાં મૂળે એક જાતનાંજ હતાં ને તે સેમેટિક ને તૂરેનિયન જાતિનાં ટોળાંથી જુદી જાતનાં હતાં.

એ ત્રણે વર્ગનું અથવા મનુષ્યસૃષ્ટિનું મૂળ વતન હાલના તાતાર દેશની ઓકસસ ને જકસાર્ટિસ એ બે નદી-ઓની વચમાંનો પ્રદેશ હતો એમ નક્કી કર્યું છે. જુની સૃષ્ટિના નાશમાંથી જે ઉગર્યાં તેમાંથી કેટલાએક પશ્ચિમ ભણી ને કેટલાએક દક્ષિણ તથા દક્ષિણપૂર્વભણી વેરાતા જઈ રહ્યા. તેઓ નવા નવા પ્રદેશની નવી નવી વસ્તુ-ઓને માટે અને સ્થાયી વાસને લીધે-જ્ઞાનની વૃદ્ધિવડે કેટલીએક નવી તથા કેળવાયલી એવી રીતની પોતપો-તાની જુદી જુદી ભાષા બોલવા લાગ્યા. બાઈબલનો ને પુરાણનો કથનસાર એક સરખો છે. બાઈબલમાંનો ઇડન બાગ ગમે તેવો હોય, પણ કાશ્મીરનો બાગ પુરાતન કાળથી પ્રખ્યાત છે ને આજ પણ પ્રત્યક્ષ છે; નોહાના વંશમાંના કેટલાક ખાલડીઆ ને પછી કેનાનમાં આવી વસ્યા અને મનુના વંશજોમાં કેટલાક પંજાબમાં ને ત્યાંથી પછી યમુના ગંગાના પ્રદેશમાં વધ્યા.

તે કાળમાં આર્યપ્રજા, નોહાપ્રજા, ફોહીની ને મિઝરે-મની પ્રજા પોતાની બાહ્ય સ્થિતિમાં ઘણું કરીને એક સરખી હતી. તેની સમૃદ્ધિ ખેતીમાં, ઢોરમાં ને ધાતુના ઘડેલા ઘાટમાં હતી; તેનાં શરીર કદાવર ને આવર્દા મોટાં હતાં ને લોક નિત્ય ઉદ્યમ ઉમંગમાં રહેતા.

દર્શન રજું.

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (ત્રેતાયુગ.)

એ યુગનો પ્રથમ રાજા સગર તેણે શત્રુ સંહાર્યા ને દુષ્ટ દુરાચારીઓને દંડયા. તેના વંશજોમાં **ભગીરથ**,

---

* ટાઈગ્રિસ ને યુફ્રેટિસ એ બે નદીઓની વચમાંનો રસાળ પ્રદેશ.

અંબરીષ, ઋતુપર્ણ, દિલિપ, રઘુ, અજ, દશરથ, રામ ને છેલ્લો કુશ એ પ્રસિદ્ધ છે.

એ યુગના આરંભમાં ક્ષત્રીઓ મદમાતા થઈ બ્રાહ્મણોને લેખવતા નહિ, પણ જ્યારે **સહસ્રાર્જુન**, જમદગ્નિ ઋષિની કામદુધા હરી ગયો ત્યારે ઋષિના પુત્ર **પરશુરામે** માત્ર પોતાના વેરીનોજ નહિ, પણ ઘણાંખરાં ક્ષત્રિકુળનો સંહાર કીધો હતો એ નાશમાંથી ઉગરેલું રાજ્ય એક અયોધ્યાનુંજ હતું–એનું તેજ વધતું ચાલ્યું. લંકામાં બ્રાહ્મણ પણ રાક્ષસ રાજા પૂર્ણ સમૃદ્ધિમાં રાજ્ય કરતો. એ રાવણ અયોધ્યાના દશરથના પુત્ર રામની સ્ત્રી સીતાને હરી ગયો ને રામે મોટું યુદ્ધ કરી તેને માર્યો. એ પછી રામે પોતાના રાજ્યને 'રામરાજ' એવી કહેણીમાં આણ્યું–સૂર્યવંશી રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કીધો. એ યુગમાં રાજાઓ પ્રજાનું કલ્યાણ કરનારા, સદાચારી ને શૂરવીર હતા; બ્રાહ્મણ તે ઉચા ક્ષત્રી જ્ઞાની હતા ને વૈશ્ય શૂદ્ર પોતાના કર્મમાં કુશળ રહી સુખ માનતા; યજ્ઞાદિક કર્મો ઓછાં હતાં પણ ઠામઠામ વેદની, તત્ત્વશાસ્ત્રની ને પદાર્થશાસ્ત્રની ચર્ચા ચાલતી.

ઇજિપ્તનું રાજ્ય (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૨૨–૧૬.)

ઇજિપ્તનું રાજ્ય મીનિસે સ્થાપ્યું ત્યાર પછી પાછું તે જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં વહેંચાયું ને ત્યાં જુદા જુદા રાજાઓ (ને ઘણાખરા એક વંશના) પોતપોતાની સત્તા ચલાવતા; પણ સંધાં સંસ્થાનમાં થીબ્સનું સંસ્થાન મોટું હતું. એ મીનિસના વંશજો રાજ્ય કરતા તેવામાં 'હિક્સોસ' નામે ભરવાડ લોક (અરબસ્તાનના) ઇજિપ્ત ઉપર ઉતરી પડયા ને સંસ્થાનો લેતાં લેતાં અંતે પૂરા ધણીઆતા થઈ રહ્યા. એ રાજાઓએ મેમ્ફિસને (વચલો અને નીચલો પ્રદેશ) મુખ્ય સંસ્થાન કર્યું. એ ભરવાડ રાજાઓએ બસેંક વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પણ પછી પાછાં જુના રાજકુળમાંના કેટલાકે ભરવાડોની સત્તા તોડીને ફેરો એ ઉપનામ રાખી તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

ઇજિપ્તના લોક ચાર જાતિના કહેવાતા. યજ્ઞ કરાવનાર ઉપાધ્યાયો પ્રથમ વર્ગમાં, ક્ષાત્રકર્મ કરનારા બીજા વર્ગમાં, ખેડુત વેપારી કારીગરો ત્રીજા વર્ગમાં અને ખલાશી તથા ભરવાડ છેક હલકી જાતના કહેવાતા. તેઓ જીવનાં જન્માંતરો માનતા ને જગદીશ્વરને સર્પની મૂર્ત્તિ કરી પૂજતા; અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઇત્યાદિને પણ દેવ ગણતા; તેઓ પશુપક્ષીને અને વૃક્ષોને દેવતાઓનાં માનીતાં સમજી પવિત્ર ગણતા, ને દેહેરાઓમાં થાપતા.

તેઓ ઈશ્વરજ્ઞાન, ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, યુદ્ધકળા, જ્યોતિષ, ભૂમિતિ, શિલ્પ ઇત્યાદિ વિષયથી સારી પેઠે જાણીતા હતા. તેઓ પરદેશનાં બંદરો સાથે વેપાર કરતા ને એથી કેટલાક પરદેશીઓ રોજગાર અથવા વિદ્યાને માટે ઇજિપ્ત આવી રહેતા.

યાહુદી વંશ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૨૦–૧૬.)

યાહુદીવંશનો મૂળ પુરુષ **એબ્રાહામ** શેમકુળનો હતો ને તે એરેરાટ પર્વતની તળેટીના યુફ્રેટીસ નદીના કાંઠાના એક પ્રદેશમાં જન્મ્યો હતો. તે ત્યાંથી નીકળી (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯૨૧માં) પોતાનાં કુટુંબટોળાં સાથે ઇજિપ્ત તથા બીજા કેટલાક પ્રદેશમાં ફરતો ફરતો છેલ્લો કેનાન (પેલેસ્ટાન–જુડીઆ) પ્રદેશની સીમભણી આવી વસ્યો. અહીં તેની સમૃદ્ધિમાં પુષ્કળ ઢોર હતાં.

એ મહાપુરુષ પોતે રાજા નહોતો તોપણ એને બીજા રાજાઓ પોતાના બરોબરીઆ જેવો ગણતા અને સલાહ પૂછી વર્તતા. એબ્રાહામ ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તેઓમાં લડાઈ ને સલાહ કરાવી શકતો. રખેને કોઈને વિચાર આવે કે અમારી આપેલી સમૃદ્ધિથી તે શ્રીમંત થયો છે માટે તે કોઈનું નજરાણું રાખતો નહિ. તે શરીરે બળીઓ, પ્રૌઢ વિચારનો, પ્રમાણિક ને મોટો ધર્મિષ્ઠ હતો.

એને ઘડપણમાં બે દીકરા થયા–**આઇઝાક** ને **ઇસ્માએલ**. આઇઝાકના વંશજો તે યાહુદી ને ઇસ્માએલના વંશજોમાં અરબની કેટલીક જાત છે. આઇઝાકનો નાનો દીકરો **જેકબ** અથવા **ઈસ્રાએલ** તેને બાર દીકરા હતા ને એઓનો પાછો વિસ્તાર ચાલ્યો તેથી યાહુદીઓનાં બાર કુળ–ટોળાં કહેવાય છે. તે બાર દીકરાઓમાં **જોસેફ** મોટી ને રૂડી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. જોસેફને બીજા ભાઈઓ સાથે બનતું નહિ ને તેઓએ તેને વેચ્યો. સત્તર વર્ષનો જોસેફ પોતાના ધણીની સાથે ઇજિપ્ત ગયો. (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૭૨૮માં). અહીં તેનું કેટલેક વર્ષે ભાગ્ય ભર્યું ને તે ત્યાંના 'ફેરો' રાજાનો પ્રધાન થયો. તેણે પોતાના રાજાની સત્તાને દૃઢ કીધી ને કરનું ધોરણ બાંધી લોકને સુખ કીધું. તેણે ત્યાંના એક ઉપાધ્યાયની પુત્રી સાથે લગ્ન કરી પોતાનો મોભ્ભો વધાર્યો ને રાજ્યમાં ઉપાધ્યાય વર્ગનું ને સૈન્યવર્ગ બંનેનું ચલણ હતું તે ટાળી કેવળ ઉપાધ્યાય વર્ગનુંજ રાખ્યું તેની જાતના કેટલાક ઇજિપ્તમાં અનાજ ખરીદ કરવા આવેલા તેઓની સાથે પ્રસંગ પડેથી જોસેફે પોતાના યાહુદી ભાઈઓને કેનાનની સરહદના, પ્રદેશમાંથી ઇજિપ્ત તેડાવ્યા ને ત્યાં રાજાની સનદથી તેઓને

ઈશાન ભાગમાં 'ગોશેન' નામના પ્રદેશમાં રાખ્યા (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૬૭); ને એમ કરવાથી ઇજિપ્તના રાજ્યને તેણી તરફના શત્રુનું ભય પણ ઉગર્યું, કારણ કે તે યાહુદી લોક બળીઆ ને લડવૈયા હતા.

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૬૩૫ માં જોસેફ મરણ પામ્યો. ત્યાર-પછી ઇજિપ્તમાં યાહુદીઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ ને એથી રાજાને ભય ઉત્પન્ન થયું. તે લોકની વસ્તી સંખ્યા ઓછી કરવાને રાજાએ હુકમ કર્યો કે કાઈપણ યાહુદી સ્ત્રીને છોકરો અવતરે તો તેને તરતનો તરત નાઈલ નદીમાં ડૂબાડી દેવો. એક સ્ત્રી પોતાના તરત જન્મેલા બાળકને ઘાસ સરોડાંની ઝોળીમાં સુવાડી નદીતીરે ભોથાંઓ હતાં ત્યાં મૂકી દઈ ઘેર ચાલી ગઈ. તે બાળક રાજપુત્રીની દૃષ્ટિયે પડ્યો ને એણે તેનું **મોઝિઝ** (પાણીમાંથી કાઢેલો) એવું નામ પાડી પોતાની સંભાળમાં રાખ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૭૧માં)

મોઝિઝને ખંતથી ભણાવવામાં આવેલો તેથી તે વિદ્વાન થયો ને દરબારમાં માન પામ્યો. તોપણ પોતાની જાતના લોકને દરબાર તરફથી જે પીડા થતી તે જોઈને તે મનમાં ઈઝરાયાં કરતો. એવું બન્યું કે ઇજિપ્તનો વતની એક જણ એક યાહુદીને સતાવતો હતો તે જોઈ ન શકાયાથી મોઝિઝે તેને ઘા કરી મારી નાખ્યો. પછી તે શિક્ષાને ભયે બહારોબહાર નાઠો ને રાતા સમુદ્રની પાસે અરબસ્તાનના એક પ્રદેશમાં જઈ રહ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૩૧). અહીં તેણે ચાલીસ વર્ષ લગી પોતાના સસરા જેથ્રોનાં ઢોર ચરાવ્યાં કીધાં ને પોતાના દુઃખી જાતભાઈઓને ઇજિપ્તના રાજાના ત્રાસથી ઉગારવાના વિચારો કર્યાં કીધા.

ગ્રીસ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૨૨-૧૬)

ગ્રીસમાં પ્રથમ વસનારૂં **પિલેસજિયન** લોકનું **આયોનિયન** (યવન) નામનું એક ટોળું હતું. એ પિલેસજિયન ને **હેલીનીઝ** લોક ઉત્તર ને પૂર્વ બાજુથી શકદ્વીપ-સિથિયામાંથી ગ્રીસમાં આવી વસેલા હતા એમ વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે.

ઇજિપ્તમાં ભરવાડ રાજાઓના ત્રાસથી અકળાએલા ત્યાંના કેટલાક સરદારો ગ્રીસમાં આવી રહ્યા હતા. તેમાં **ઇનેકસ** એણે **આર્ગોલિસ** સંસ્થાન પોતાનું કરી લીધું હતું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૮૫૬માં); ને ત્યાર-પછી બીજાં સંસ્થાનો ઉપરાઉપરી સ્થપાયાં હતાં. ***એટિકા** નામના પ્રદેશમાં પિલેસજિયન રહેતા. પણ સોળમા સૈકામાં **સીક્રોપ્સ** એણે ઇજિપ્તથી આવી **એથેન્સ** વસાવ્યું.

પરદેશીઓએ જંગલી વતનીઓને વશ કરી લીધા ને એઓ તેઓની સંગતિથી સુધરવા લાગ્યા. વતની લોક પરદેશીથી ભય પામીને પહાડોમાં ભરાઈ રહેલા તેઓએ પણ ઇજિપ્તના રાજ્યના ધારા ને ત્યાંની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કીધી.

ધરતીકંપને લીધે પેન્યુસ નદી ઉભરાઈ ગએલી તેથી થેસેલી સંસ્થાનમાં પાણી ફરી વળ્યું હતું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૨૯માં) ને એ રેલને લીધે હેલેનીઝ લોકે પોતાનું ફોસિસ વતન છોડી થેસેલીને માર્ગે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં બધે ફરી વળી પિલેસજિયન લોકને હાંકી કાઢ્યા.

(ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૨૧માં) હેલેનીઝ સંસ્થાનોએ પોતપોતાના લાભ જાળવવા બહારના શત્રુઓને નિવા-રવાના હેતુથી એકસંપી કરાર કીધા. તેઓના વકીલો **થેર્મોપિલી ને ડેલ્ફી** એ બે એક ઠેકાણે મળતા ને વિચાર કરતા.

દર્શન ૩જું

સૂર્ય ચંદ્રવંશી રાજ્ય (દ્વાપરયુગ.)

દ્વાપરયુગમાં સૂર્યવંશી પહેલો રાજા, રામના પુત્ર કુશનો પુત્ર હતો. એ વંશ થોડોક ચાલ્યો ને પછી છેલ્લા **વીરસેનથી** સમાપ્તિ થઈ પછીના સૂર્યવંશી કહેવાતા રાજા તે શાખામાંના હતા એ યુગના ચંદ્રવંશી રાજાઓ સારી પેઠે દીપ્યા. હસ્તિન્ એણે હસ્તિનાપુર વસાવી એને રાજનગર કીધું. હસ્તિન્‌ના વંશમાં **પ્રતીપ, શન્તનુ, વિચિત્રવીર્ય** એ રાજા થયા.

એ યુગમાં મથુરાનું, મગધનું, વિદર્ભનું, ચેદીનું, પંચા-ળનું, મત્સ્યનું, અંગનું, સિંધુ નદીના પ્રદેશનું, ઇત્યાદિ અનેક નાનાં નાનાં રાજ્ય હતાં, પણ સંધામાં સર્વોપરિ રાજ્ય હસ્તિનાપુરનું હતું. દેશી રાજાઓને બહારના રાજાઓ સાથે સંબંધ વ્યવહાર હતો ને બહારના લોકનું આ દેશમાં કાર્યપરત્વે રહેવું થતું. કાબુલનો કાળયવન મગધના જરાસંધની તરફથી કૃષ્ણને યુદ્ધ આપવા આવ્યો હતો. રાજાઓ યુદ્ધકાર્યમાં ને સમૃદ્ધિ વધારવાના કાર્યમાં કુશળ હતા. તેઓ ધર્મવિષયે ઝાઝા આગ્રહી નહોતા, તોપણ મોટાઈમાં મોટા મોટા યજ્ઞો કરતા. બ્રાહ્મણોમાં કેટલાક યજમાનોને કર્મકાંડ કરાવવાના વ્યવસાયમાં પડ્યા હતા ને કેટલાક તત્વશોધનમાં અનેક મત ધરાવતા થયા હતા.

ઇજિપ્ત (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૧૬-૧૦.)

ઇજિપ્તમાં ભરવાડ રાજાને હાંકી મેલ્યા પછી જે રાજ-

---

*ફીનિશિયન લોક પણ ગ્રીસનાં બંદરોમાં મુકામ કરતા, પણ તેઓ તો માત્ર આસપાસનાં ગામડાં લૂંટી લોકને ગુલામ દાખલ વેચવાને લઈ જતા.

વંશ ચાલ્યો તેમાં **સિસોસ્ટ્રિસ** મહા પરાક્રમી થયો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ પંદરમા સૈકામાં). તેણે લીબિયા, એથિયોપિયા, મીડીઆ, ઇરાન, બેક્ટ્રિયા, સીથિયા ને એશિયામૈનર એ સંધા પ્રદેશોમાં પોતાની હાક બેસાડી ત્યાંથી ખંડણી આવતી કીધી હતી. તેણે પોતાના જીતેલા પ્રદેશના ૩૬ ભાગ કીધા હતા ને ત્યાંથી ખંડણી ઉઘરાવવાને કામદારો નીમ્યા હતા. તેણે ઘણેક ઠેકાણે નહેરો બાંધી હતી. વહાણમાં લશ્કર રાખો દરીઆમાં જબરો લડાઈ કરનારો ઇજિપ્તનો પહેલો ને બહાદુર રાજા સિસોસ્ટ્રિસજ હતો. આંધળો થયેથી તેણે પોતાના રાજ્યને તેત્રીસમે વર્ષે આત્મઘાત કર્યો હતો. તેનાં નામ, તેના ખિતાબ, તેની લડાઈઓ ને તેની ફતેહ એ સઘળાંની નિશાનીઓ આજપણ **લક્સર, કેરનાક, થીબ્સ** ને **ન્યુબિયા** અહીંના મહેલો ને દેવળોની દિવાલ ઉપર કોતરેલી મુસાફરોના જોવામાં આવે છે. સોળથી તે દસમા સૈકાસુધી ઇજિપ્તના રાજ્યકારભારમાં અંધાધુંધી ચાલતી, તોપણ બીજે સર્વ પ્રકારે રાજ્યનો ઉત્કર્ષ હતો.

યાહુદી રાજ્ય (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૧૬-૧૦).

મોઝિઝે ઈશ્વરી પ્રેરણાથી ઇજિપ્તના દરબારમાં જઈ કહ્યું કે યાહુદી લોકને પોતાને વતન જવાની રજા આપો. ફેરો ઉપનામના રાજાએ આજ્ઞા ન આપતાં ઉલટી વધારે સખ્તી ચલાવી. અંતે જ્યારે પોતાની વતની પ્રજામાં આતરે આંતરે દસ વાર મોટી મરકી ચાલી ત્યારે ફેરે.ને મોઝિઝના સંદેશા વિષે ખાતરનીશા થઈ ને તેણે રજા આપી. યાહુદીએ.એ પોતપોતાના કુળ પ્રમાણે ટુકડીઓ બાંધી લશ્કરની હારની પેઠે ઇજિપ્ત છોડી ચાલવા માંડયું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૯૧). થોડીક વાર પછી ફેરોની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ ને એણે તેઓની પછવાડે લશ્કર મોકલ્યું. આગળ દરીઓ પાછળ લશ્કર જોઈ યાહુદીઓ ગભરાઈ ગયા, પણ તરતજ દરીઓ આમ તેમ થઈ ગયો ને તેઓ આગળ વધ્યા. લશ્કર તેઓની પાછળ પડ્યુ પણ તે દરીઆનાં પાછાં એક થઈ જતાં પાણીમાં ડૂબી ગયું.

ઇજિપ્ત છોડયા પછી ત્રણ મહિને જે વારે યાહુદીઓ સેનાઈ પર્વત આગળ આવેલા તે વારે મોઝિઝે ઈશ્વરની દસ **આજ્ઞા** વિષે, ધર્મકર્મ તથા વ્યવહારકર્મ વિષે સૌને બોધ કર્યો. મોઝિઝનો બોધ કોઈ માનતું નહિ ને એણે અનેક દેવકૃતિ સરખાં અદ્ભુત કામ કરી પોતાના ઉપર તેઓનો વિશ્વાસ બેસાડયો—ખાવાને માટે **માન્ના** નામના પદાર્થને ધાન્યનીવતી ઉપયોગમાં આણ્યો. કડવાં પાણી મીઠાં કીધાં, ખડકના ઉપર લાકડી મારી નિર્મળ પાણીના ઝરા વહેતા કીધા, અને પૃથ્વીને કહી ઉંડો માર્ગ કરાવીને તથા આકાશમાંથી અગ્નિ વરસાવીને તથા મરકી ચલાવીને હજારો જણને દટાઈ ગયેલા, બળી ગયેલા, મરી ગયેલા કરી બીજા સૌને ઈશ્વરી આજ્ઞા માનવાની ચાનક લગાડી. વળી જે પ્રદેશમાં જઈ વસવાનું હતું તેને જોઈ આવેલા શખ્સોના બોલવા ઉપર યાહુદીઓ ભરોસો રાખતા નહોતા તેથી તેણે શાપ દીધો ને તે શાપથી **જોશુઆ** તથા **કાલેબ** અને વીસ વર્ષની વયની અંદરના તે સિવાય બીજા સૌ મરણ પામ્યા.

ચાલીસ વર્ષ યાહુદીઓ અરબસ્તાનના મેદાનમાં અહીં તહીં ભટક્યા ને પછી તેઓ નિર્માણ પ્રદેશની સમીપે આવી રહ્યા. મોઝિઝે સૌને એકઠા કીધા; ધર્મ-વ્યવહારશાસ્ત્ર ઉપદેશકોને આપ્યું ને પછી સૌને ઉત્તેજન સહિત રૂડો બોધ કરી ડેડસીની ઈશાને દસ માઇલ ઉપર પિસ્ગાહની ટેકરી ઉપર ચઢી દેહ છોડી (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૫૧).

જોશુઆએ લડવૈયા યાહુદીઓના સરદાર થઈ શત્રુ રાજાઓને હરાવી કેનાલ પ્રદેશ (જ્યુડીઆ પ્રાંત) લીધો ને અહીં યાહુદીઓનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું. જોશુઆ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૪૩માં મરણ પામ્યો.

ન્યાયાધીશો (જોશુઆના મરણ પછી) યાહુદીઓ ઉપર રાજ્યસત્તા ચલાવતા, ને લડાઈમાં સરદારી કરતા. દરેક શહેરમાં અકેકો ન્યાયાધીશ ને બીજા તેવીસ તેવીસ કારભારીઓ હતા. થોડેક કાળે યાહુ-દીઓ પરસ્પર કજીઆ ટંટા બખેડા કરતા થયા તેમ આસલ રહેનારા તથા સંબંધી પ્રદેશના લોકની પેઠે મૂર્તિ-પૂજા ઉપર ભાવ બેસાડવા લાગ્યા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૯૫ સુધીમાં પંદર ન્યાયાધીશ થયા તેમાં **ગીડીઅન** મોટો લડવૈયો, **સેમ્સન** મોટો જોરાવર મલ્લ અને છેલ્લો **સેમ્યુએલ** તે મોટો ભાવિ વક્તા હતો. પોતાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં યાહુદીઓને વચમાં વચમાં સાત વાર **ફિલિસ્ટૈન** લોકની સત્તાને આધીન થઈ રહેવું પડ્યુ હતું. એ કાળમાં ગીત-સંગીત કવિતા ધર્મ તથા નીતિ વિષયની ને વન તથા ભરવાડ વિષયની ઘણીક રચાઈ હતી.

સેમ્યુએલના દીકરાઓથી નારાજ થઈ યાહુદીઓએ **સાઉલને** પોતાનો રાજા માન્યો. એણે પ્રથમ તો ન્યાયથી ને ડહાપણથી રાજ્ય ચલાવ્યું, પણ પછવાડેથી તે મદભર્યો ને તામસી થયો. તે ઘણું ખરું ફિલિસ્ટૈન લોક સાથે લડવામાં મચ્યો રહેતો. તેના ત્રણ

દીકરા એક લડાઈમાં પડ્યા ત્યારે જુડાકુળનો **ડેવિડ** નામનો એક જુવાન ભરવાડ રાજા થયો. બીજાં અગિઆર કુળના લોકે સામા થઈ સાઉલના ચોથા દીકરાને રાજા માન્યો સાત વર્ષ લગણ પરસ્પર બખેડા થયા પછી સૌએ **ડેવિડને** રાજા માન્યો. (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૪૮માં). એણે જુના શત્રુનો પૂરો પરાભવ કીધો અને ભૂમધ્ય સમુદ્રથી તે યુફ્રેટીસ નદી લગીનો ને ફીનિશિયાથી તે રેડ સી સુધીનો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો. વળી અરબી અખાત ઉપરનાં કેટલાંક શહેરો લઈ વેપારને વધાર્યો. પાછળથી તેણે પોતાના જાતભાઈઓનાં ને કુટુંબીઓનાં મન દુખવ્યાં તેથી તે કમજોર થયો ને બહારના શત્રુઓએ સતાવવા માંડયું. તે તેત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૦ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૧૫માં). એનાં જોડેલાં પ્રભુસ્તવન "દાઉદનાં ગીત" એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ડેવિડ પછી તેનો દીકરો સોલોમન રાજા થયો તેણે જેરૂસેલમમાં મોટું દેવળ બંધાવ્યું. તે બાપની પેઠે કવિતા કરતો ને તેણે નીતિસૂત્રો કરી લોકોક્તિમાં આણ્યાં. તે ઇજિપ્તની રાજકન્યા સાથે પરણ્યો હતો ને એ સ્ત્રીના બોધથી સોલોમન મરતાં પહેલાં થોડાં વર્ષ ઉપર મૂર્તિપૂજક થયો હતો. તે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૦ વર્ષની વયે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૭૫માં મરણ પામ્યો.

સોલોમનના દીકરાને ૧૦ કુળના લોકે રાજા માન્યો નહિ ને એઓએ પોતાનો નવો રાજા કર્યો. એ પ્રમાણે યાહુદીઓમાં બે રાજ્ય થયાં-એક જુડાનું (દક્ષિણનું) ને બીજું **ઇસ્રાએલનું** (ઉત્તરનું) કહેવાયું. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૧૪માં જુડાના રાજાએ પોતાના દીકરાનાં ઈસ્રાએલના રાજાની બેટી સાથે લગ્ન કર્યાં ને એથી જો કે બે રાજ્યને સંબંધ થયો તોપણ પછવાડેથી પાછો કુસંપ વધેથી બંને રાજ્યની પડતી ચાલુ થઈ.

ફીનિશિયા.

*સિરિયાના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ ફીનિશિયા કહેવાતો તે ૧૫૦ માઇલ લાંબો ને ૨૪ માઇલ પહોળો હતો. ત્યાંના લોકનું કંઈ એક રાજ્ય નહોતું પણ તેઓનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાન હતાં ને એ સગપણે કે સ્નેહે નહિ પણ ભયે અથવા લાભે સંપીલાં રહેતાં. તે લોક મોટા વેપારી ને હુનરી હતા. વહાણ ખેડવામાં તેઓજ માત્ર તે કાળમાં સારી પેઠે જાણીતા ને સાહસિક હતા. તેઓ અજાણી ભૂમિ ખોળી કહાડી ઠામઠામ નવાં બંદરો વસાવતા. તેઓના જેવી દ્રવ્યસમૃદ્ધિ બીજા કોઈ લોકની નહોતી. એઓનો ઉત્કર્ષ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૦૦થી તે ૩૩૨ સુધી હતો. **સીડન ને ટાયર** * એ બે તેઓનાં મુખ્ય શહેર હતાં-બહુ જુનું સીડન તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૫૫માં વસ્યું હતું.

*સિરિયાનું એક રાજ્ય નહોતું પણ ડમાસ્કસ, હામથ વગેરે શહેરોમાં જુદા જુદા સત્તાધારી હતા. એઓ યાહુદી રાજ્ય ને બીજાઓ સાથે લડાઈ કરતા અથવા સલાહ રાખતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૪૦માં સિરિયાના રાજાએ કેટલાંક આજુબાજુનાં રાજ્યોને પોતાની સત્તામાં આણ્યાં હતાં. એ રાજ્યને નિનેવેના રાજાએ ઉખું વાળ્યું હતું.

ગ્રીસ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૧૫-૧૦.)

ગ્રીસમાં **સીક્રોપ્સે** (સોળમા સૈકામાં) **એથેન્સ** વસાવ્યું, પણ **થેસ્યુસે** (તેરમા સૈકામાં) બાર સ્વતંત્ર કસ્બા-તાલુકાને એક રાજસત્તામાં આણી એથેન્સને રાજધાની કરી. તેણે પ્રત્યેક કસ્બાની રાજસભા ટાળીને એક રાજસભા એથેન્સમાં રાખી તેમાં સૌએ મિનર્વા દેવીનો ઓચ્છવ કરવો એવું ઠેરવ્યું.

થીબ્સનો કિલ્લો ફીનિશિયાના **કેડમસે** ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૯૩માં બાંધ્યો. તેણે પોતાની ભાષાના પંદર વર્ણ ગ્રીક લિપિમાં વધાર્યા.

ક્રિટમાં **મિનસ** ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૩૧માં રાજ-ગાદીએ બેઠો. એણે પોતાના લોકને માટે કાયદા કર્યા; એ કાયદાને આધારે પછવાડેથી બીજાં સંસ્થાનના અધિકારીઓએ પોતપોતાના રાજધારા કીધા હતા.

કોરિન્થમાંથી ત્યાંના રાજવંશને હાંકી મહેલી **પીલોપ્સના** દીકરાઓ સત્તાધારી થયા (તેરમા સૈકામાં). એ પીલોપ્સ પોતાનું એશિયાના પ્રદેશનું વતન છોડી દક્ષિણ ગ્રીસમાં આવી વસ્યો હતો.

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૬૩માં **થેસેલીનો જેસન, ઓર્ફ્યુસ, હર્ક્યુલીસ, પેલ્યુસ** આદિ લઈ કેટલાક શૂર સાહસિક પુરુષો **સોનેરી ઊનની** ભાળ કહાડવાને (ગ્રીસમાં ઊન આવતું કરવાને) વહાણો તૈયાર કરાવી નવે નવે બંદરે ગયા હતા-એ પુરુષો **આર્ગોનાટ** કહેવાયા.

મહાબળીઆ હર્ક્યુલીસે આખા ગ્રીસમાં પોતાનું બળ જણાવ્યું હતું ને થેસ્યુસે દેશાટન કરી એશિઆ ખંડના પશ્ચિમ કાંઠાના લોક સાથે સંબંધ વધાર્યો હતો

બારમા સૈકામાં ગ્રીસના રાજાઓ એક સંપ થઈ

*એ શહેરના રાજાની બેન ડાઈડો એણે આફ્રિકાની ઉત્તરે કિનારા ઉપર કાર્થેજનું નવું સંસ્થાન થાપ્યું હતું—ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૮૯૦માં (કેટલાક કહે છે કે ૧૨૨૩માં). ઇરાનમાં સાઈરસ, કેમ્બાઇસિઝ ને ડરાયસ એના વખતમાં (૫૫૦-૪૮૦) કાર્થેજ જમીન ને દરીઆ એ બંને ઉપર ભય ઉપજાવનારૂં હતું.

લશ્કર સાથે વહાણમાં ચઢી ટ્રોજન લોકોની સામા લડવા ગયા. એ ચઢાઈ કરવાનું કારણ આ કે ટ્રોય નગરના આયમનો દીકરો **પેરિસ** ગ્રીસના **લેસીડીમન** સંસ્થાનના રાજા **મેનેલેઅસની** સ્ત્રીનું હરણ કરી ગયો હતો. દસેક વર્ષલગી તો ટ્રોજનોએ ગ્રીકને હંફાવ્યા, પણ પછી એઓએ શત્રુ રાજાઓનો મોટો સંહાર કરી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ટ્રોય લીધું લૂટ્યું, બાળ્યું અને ત્યાંના રાજયનો અંત આણ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૮૪માં).

ટ્રોયથી પાછા આવતાં ને આવ્યા પછી લડવૈયા ગ્રીક બહુ બહુ આપત્તિમાં આવી પડવાથી કમજોર બની રહ્યા હતા. રાજયોમાં બખેડા થયા હતા. **એકીઅન** લોકો હર્ક્યુલીસના વંશજોને પેલોપોનીસસમાંથી હાંકી મૂકયા હતા, પણ એઓ ડોરીયન, ઇટોલિયન ને લોક્રિયન લોકોની કુમકે પાછા ત્યાં આવી રહ્યા હતા. ડોરિયન લોકે પેલોપોનીસસ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને **સ્પાર્ટાને** રાજધાની કરી (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૧૦૪). એકીઅન લોકને ખસવું પડયું ત્યારે એઓએ એઓનિયન લોકની જમીનો છીનવી લીધી.

એટિકાનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ ન હોવાથી તે ઉપર કોઈ સાહસિક ટોળાએ નજર કરી નહિ. પણ નાસરણે આવેલા બહુ લોક ત્યાં આવી રહ્યા હતા. એથેન્સનો છેલ્લો રાજા **કોડરસ** ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૦૯૫માં મુઓ ત્યારપછી લોકે રાજગાદી કાઢી નાખી. **આરકન** એ ઉપનામના અધિકારીઓ ઠેરવી તેમને રાજયકારભાર સોંપ્યો પહેલો આરકન, કોડરસનો દીકરો **મીડન** જીવ્યો ત્યાંલગી હતો, પણ પછવાડેથી વર્ષે વર્ષે નવ નવ આરકન નિમાતા થયા હતા.*

અગિઆરમા સૈકામાં ઘણાક લોક ગ્રીસ છોડી બીજે દેશાંતરે ઇટાલિમાં, ભૂમધ્ય સમુદ્રના ટાપુઓમાં ને એશિઆમૈનરમાં જઈ વસ્યા.

દસમા સૈકામાં **હીસિઓડ ને હોમર** એ બે ગ્રીક કવિયો નામાંકિત થયા. હીસિઓડે ગ્રીકનાં દેવીદેવીઓનું અને દિવસદિવસનાં કર્મનું વર્ણન કર્યું છે. હોમરે ઇલિયડમાં ગ્રીક **ટ્રોજનની** લડાઈનું અને **ઓડીસિમાં યુલિસિઝ** જોદ્ધાને ટ્રોયથી પાછા આવતાં ઘણી ઘણી વિપત્તિ પડી તેનું વર્ણન કર્યું છે. હીસિઓડ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૯૪૪માં ને હોમર ૯૦૭માં હતો.

*દસ દસ વર્ષે આરકન બદલાતા થયા તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૪થી અને વર્ષો વર્ષ નવા થવા લાગ્યા તે ૬૮૪થી.

દર્શન ૪થું.

ચંદ્રવંશીરાજ્ય-(દ્વાપરનો અંત ને કલિયુગનો પ્રારંભ).

આર્યાવર્ત્તમાં દ્વાપરને અંતે કૌરવપાંડવનું મોટું યુદ્ધ થયું ને તેમાં પાંડવો જીત્યા. એમાંના યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરનુ રાજપદ ધારણ કરી પોતાના નામનો શક પ્રવર્ત્તાવ્યો. છત્રીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને પાંડવો હિમાલયે ગયા ને કલિયુગનો આરંભ થયો. અર્જુનના દીકરાના દીકરા પરીક્ષિતે ૬૦ વર્ષ ને એના **જન્મેજયે** ૮૪ વર્ષ ને એના દીકરા **શતાનિકે** ૮૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી પચીસમા રાજા **ક્ષેમક**-ક્ષેમરાજને નંદકુળના **વિશારદે** મારી નાખી ચંદ્રવંશી ગાદીનો અંત આણ્યો. મગધમાં (બહાર પ્રાંતમાં) જરાસંધના વંશજો રાજય કરતા તેની સમાપ્તિ નંદે કીધી ને એના વંશજો રાજય કરતા થયા. એ રાજાઓએ ઘણાએક ક્ષત્રીઓનો સંહાર કીધો.

ઇરાનના બાદશાહ ડરાયસે સિંધુ ને સતલજ એ બેની વચમાંના પ્રદેશને જીતી પોતાનો એક સુબો ગણ્યો હતો જે અહીં તેનો એક છત્રપ રહેતો.

તત્ત્વજ્ઞાન વિષય ઘણો ચર્ચાયાથી અનેક મત ચાલ્યાં હતાં ને કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતો પણ નિરીશ્વરવાદ પ્રગટ કરતા. વેદોક્તધર્મના આગ્રહી બ્રાહ્મણો કાળવર્ત્તમાનનો વિચાર ન કરતાં લોકને આચાર શુદ્ધિ વિષયનોજ બોધ કર્યા કરતા ને જાતિભેદ વધારતા પરદેશી લોકના આવવાથી, રાજ્યોની અવ્યવસ્થાથી ને અનેક મતવાદથી લોકનાં મન પોતાના સંસારવ્યવહારમાં ને ધર્મવિષયમાં અતિ ચંચળ હતાં. પરિણામે આ જોવામાં આવ્યું કે કેટલાએક બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રીઓએ મળીને વેદોક્ત ધર્મથી જુદો પણ તે કાળના સર્વ જાતિના લોકને અનુકૂળ આવે તેવો ધર્મ પ્રવર્ત્તાવ્યો. એ બૌદ્ધ ધર્મને પુષ્ટિ આપનાર નેપાળની તળેટીના એક પ્રદેશના ક્ષત્રી રાજાનો પુત્ર હતો. એ વૈરાગી થઈ

* ઈજિપ્તના સિસોસ્ટ્રસ રાજાએ અને એસિરિયાની સેમિરામિસ રાણીએ અને ગ્રીસના બાકસે હિંદુસ્તાનમાં પોતાનાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં એમ કેટલાએક જણે લખ્યું છે. પણ તે હાલના વિદ્વાન માનતા નથી. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૪૮થી તે ૫૯૫ સુધીમાં સિથિયન લોક હિંદુસ્તાનમાં આવેલા એમ માનવાને કારણ છે કે એજ કાળાંતરમાં તે ભટકતા લોક ઇરાન ઉપર પણ તૂટી પડયા હતા. તક્ષક વંશના દસ પુરુષોએ હિંદુસ્તાનમાં રાજય કીધું હતું એમ પુરાણોમાં લખ્યું છે તે સિથિયન હશે. ડરાયસે ઇરાનમાં ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૧થી ૪૮૫ સુધી રાજય કર્યું. હિંદુસ્તાનના સુબાની વસુલાત ઇરાની રાજયની કુલ વસુલાતનો ત્રીજો હિસ્સો હતો.

જ્ઞાન પામી ચોથા બુદ્ધ-શાક્યમુનિ-ગૌતમ એ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. એના મરણનું વર્ષ યુરોપિઅન પંડિતો ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૩નું નક્કી કરે છે. *એ ધર્મમાંથી એક નવો ફાંટો નીકળેલો તે જૈનધર્મ કહેવાયો અને એનો ચોવીસમો તીર્થંકર **મહાવીર** વિક્રમ શકની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષ ઉપર હતો એમ જૈન પુસ્તકોમાં લખેલું છે.

ઈજિપ્ત (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૧૦-૬.)

ઇજિપ્તના એક રાજાની દીકરીને સોલોમન પરણ્યો હતો અને સેશાકે જુડીઆ ઉપર હુમલો કર્યો હતો (૯૭૧.) રાજ્ય પ્રદેશોના બાર ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા (૬૭૧ માં) ને અક્કેકમાં અક્કેકો રાજા રાજ્ય કરતો. એઓમાં પરસ્પર કલહ થયેથી પોતાનામાંના એક **સેમેટિકસને** હાંકી કહાડવામાં આવ્યો હતો, પણ એણે ગ્રીક લોકના મુસારદાર લશ્કરની મદદે પાછા આવી શત્રુઓને ભગાડયા ને પોતે એકલો સ્વતન્ત્ર રાજા થયો ને **મેમ્ફિસને** રાજધાની કરી. એણે પરદેશી વેપારીઓને બંદરોમાં આવવા દીધા ને વેપારને વધાર્યો. પૂર્વે આકૃતિરૂપ સંજ્ઞાવાળુ લખાણુ હતું, પણ એના રાજ્યથી વર્ણલિપિવડે લખાણુ ચાલવા માંડયું. એ રાજાની પહેલાં એક સિસોસ્ટ્રિસ સિવાય બીજો કોઈ લડવૈયો જોસ્સાવાળો નહોતો. સેમેટિકસે લોકના ઉપર ઝાઝો કારભાર મૂકયા વિના રાજ્યને આબાદ કર્યું. એ ગ્રીક લોકનો પક્ષકારી હતો ને એથેન્સના લોક સાથે વધારે મેળાપ રાખતો.

એનો દીકરો ફેરો નીકો (૬૧૭-૬૦૧) એણે દેશો જીતવાના મનસુબા કરી મોટી ગોઠવણો કરી હતી. યુફ્રેટીસ નદી સુધીનો પ્રદેશ જીતી લઈને ત્યાં મોટું લશ્કર રાખ્યું હતું. જુડાનો રાજા જોસાયા લડાઈમા કપાઈ ગયો હતો ને તેનું રાજ્ય ઈજિપ્તના તાબામાં ગણાતું. નીકોએ નાઇલ નદી ને રાતો સમુદ્ર એ બેને નહેરથી જોડી નાખવાનું કામ ચલાવ્યું હતું, પણ તે પાર પડયું નહોતું-કહેવાય છે કે (૧૨૦૦૦૦) માણુસ મરણ પામ્યાં હતાં. તેના હુકમથી ફીનિશિયન વહાણોનો એક કાફલો ત્રણ વર્ષે આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી આવ્યો હતો.

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૦૬માં એસિરિયાનો નેબુકેડનેઝર બીજો એણે ઈજિપ્તના રાજાને હરાવ્યો હતો, ને ત્યારથી ઈજિપ્તના રાજ્યની સત્તા સરહદ બહારના પ્રાંતો ઉપરથી ટળી હતી. નીકો ૬૦૧માં મુઓ ને તેનો દીકરો સામિસ રાજા થયો; એ છઠ્ઠે વર્ષે મુઓ ને એપ્રિઝ રાજા થયો તેને નેબુકેડનેઝરે હરાવી મરાવી નાંખ્યો. એ પ્રમાણે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬૯માં સેમેટિકસના વંશની સમાપ્તિ થઈ. પછી અમાસિસ ગાદીએ બેઠો. એ એક ગ્રીક સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. ઈજિપ્તના એજ રાજાએ સૈપ્રસ ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. તેના રાજ્યમાં પિથાગોરસ, સોલન, થાલિસ એ પંડિતોએ નાઇલ નદીનાં તટ જોયાં હતાં. તેણે કેટલાએક જુદા કાયદા જે વચમાં બંધ પડયા હતા તે પાછા ચાલુ કર્યા અને વર્ષે વર્ષે પોતાની પ્રજાની ગણુતરી કરવાનો ચાલ કાઢયો. તેણે ૪૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ને ઇરાનનો કમ્બેસિઝ તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મુઓ. પછી સમિનિટસ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૫) ઇરાની લશ્કર નાઈલ નદીને બંને કાંઠે ફરી વળ્યું ને એક લડાઈ કરી ઈજિપ્તને પોતાના તાબામાં લીધું તે ફરી પાછું સ્વતંત્ર થયુંજ નહિ.*

એસિરિયા (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૬ સુધી.)

આસૈર, સૈનારમાં (બેબિલોનિયામાં) વસ્યો હતો પણ પછી તેણે ઉત્તર તરફ નિનેવે ને બીજાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં. એજ કાળે અથવા થોડુંએક પહેલાં નિમરોડ જે પણ બેબિલોનિયામાં વસ્યો હતો તેણે આસૈરને હાંકી મેલ્યો હતો. પછી તેણે એસિરિયામાં જઈ આસરને હસ્તક થોડોક પ્રદેશ રહેવા દઈ બાકીનો પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. નિમરોડ પછી તેર રાજા થયા ને પછી ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯૬૮માં નૈનસ રાજા થયો. એણે બેબિલોનિયા, મીડીઆ આર્મીનિયા ને બીજા પ્રાંતો તાબે કર્યા. બેકટ્રિયન લોક સામા થયા હતા પણ તેઓ પણ પછવાડેથી તાબે થયા હતા.

નૈનસે નિનેવે શહેરને ફરીથી ઘણું સુંદર બંધાવ્યું તેમ તેની સ્ત્રી સેમિરામિસે બેબિલનને વધારે સુંદર

* એક અંગ્રેજ ૪૭૭ ઠેરવે છે. ચીનમાં કોનફ્યુશિયસ જેણે રાજ્યમાં સર્વ પદવીનું માન મેળવ્યું હતું ને જેણે મોટા તત્ત્વશોધક આચાર્યરૂપે ચીનાઓને નવો ધર્મબોધ આપ્યો હતો ને રાજદ્વારા બાંધ્યા હતા તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૦ સેકમાં જન્મ્યો હતો. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાની પિથાગોરસ ૫૮૦-૫૧૦ સુધીમાં હતો અને ઇરાનના જરથોસ્તને માટે કેટલાક કહે છે કે તે પણ તે કાળમાંજ હતો.

* મીનિસથી ગણતાં ૨૬મો રાજવંશ પુરો થયો. સિકંદરના મરણ પછી ટોલેમીએ ૩૨૩માં નવી રાજગાદી થાપી તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૦ સુધી કલીઓપેટ્રાના વખત સુધી રહી ને પછી ઈજિપ્ત રોમના રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો. સેરેસન, મેમેલ્યુક એ લોકના તાબામાં અનુક્રમે આવ્યો ને હાલ તુર્કસ્તાનના તાબાનો ગણાય છે.

બંધાવ્યું-વીસ લાખ માણસ બે વર્ષે તે બાંધી રહ્યાં હતાં. એ રાણીએ બીજાં પણ કેટલાંક શહેર નવાં બંધાવ્યાં હતાં તેમ તેણે પોતાના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ પાણીની નહેરો વાળી હતી. પહાડોને ખોદી સપાટ પ્રદેશ કર્યાં હતા ને રસ્તાઓ બંધાવ્યા હતા. બેતાલીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૨ વર્ષની ઉંમરે સીમિરામિસે પોતાના દીકરા નિનીયસને ગાદી સોંપી. એ નિનીયસથી માંડીને તે સારડેનેપેલસ સુધી જેટલા રાજા થયા તે સઘળાઓએ રાજકાજથી દૂર રહી મોજમઝામાં કાળ ગુજાર્યો હતો. ઇજિપ્તના સિસોસ્ટ્રિસે એસિરિયાના રાજ્ય ઉપર ખંડણી નાખી હતી, પણ રાજસત્તામાં હાથ ઘાલ્યો નહોતો.

સારડેનેપેલસ એ એસિરિયાનો છેલ્લો રાજા હતો. એ ઘણોજ વિષયાસક્ત ને આળસુ હતો તેથી તેના ઉપર તેની પ્રજાનો અભાવ થયો હતો. બેબિલોનનો એક ઉપાધ્યો બેલેસિસ એણે મીડિઆના સુબા આરબેસિઝ સાથે ગોઠવણ કરી બંડ ઉઠાવ્યું. એની જાણ થતાંજ સારડેનેપેલસ થોડા દહાડા મહેલના એક ખુણાના ઓરડામાં ભરાઈ રહ્યો, પણ પછી હિંમત આણી તેણે ભરોસાદાર લડવૈયાઓનું લશ્કર એકઠું કરી બલવાખોરોની સામા લડી તેઓને ત્રણ વાર હરાવ્યા. પણ નિનેવેનું લશ્કર જેણે બે વર્ષ સુધી તો શત્રુની સામા ટકાવ કીધો હતો તેને કુમક કરવા રાજાને પાછું રાજધાની તરફ આવવું પડયું. તેવામાં વળી ટાઈગ્રિસ નદીમાં પૂર આવ્યાથી કોટનો ઘણો ભાગ પડી ગયો હતો ને શત્રુઓ ધસ્યા આવતા હતા. સારડેનેપેલસે શત્રુને હાથ ન મરવું એવા વિચારથી મોટી ચિતા ખડકાવી અને તેમાં તે પોતાની સ્ત્રીઓ તથા ધનમાલ સાથે બળી મુઓ-ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૯માં.

પછી એસિરિયાનું બહુ મોટું રાજ્ય ત્રણ રાજ્યમાં વહેંચાયું;-નિનેવેવાળું ૧૩૦ પછી પાછું બેબિલોનની સાથે જોડાયું; બેબિલોનવાળું જે બેલેસિસે હસ્તગત કરેલું તેનો ૨૨૦ વર્ષ પછી ઇરાનના સાઈરસે અંત આણ્યો અને મીડિઆનું રાજ્ય જે આરબેસિઝે સ્વતંત્ર પોતાનું કીધું તે પણ સાઈરસે ઇરાની રાજ્યમાં ભેળ્યું. એ ત્રણ સંબંધી જાણવા જેવું આ પ્રમાણે છેઃ—

નિનેવેનું રાજ્ય સારડેનેપેલસના દીકરા **પહલ** એણે ચલાવ્યું ને એનો દીકરો **ટીગલેથ પીલેસર** એણે ૭૪૦માં ઈસ્રાએલના રાજ્ય ઉપર હલ્લો કર્યો; ડમાસ્કસનું રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું, એ બંને રાજ્યના કેટલાક લોકને બંધીવાન કરી પોતાના રાજ્યમાં આણી રાખ્યા અને જુડીઆના રાજ્ય ઉપર ખંડણી નાખી. તે ઓગણીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૭૨૮માં મુઓ. એનો દીકરો **શેલ્માનીઝર** એણે ઈસ્રાએલના રાજ્યની સમાપ્તિ કીધી (મંડાયા પછી ૨૫૪ વર્ષે) અને ફીનિશિયાનાં ઘણાંક સંસ્થાનો જીતી તે ઉપર ખંડણી બેસાડી. શેલ્માનીઝર ૭૧૪માં મુઓ ને તેનો દીકરો **સેનેકરિબ** ગાદીએ બેઠો તેણે જુડીઆ ઉપર હલ્લો કીધો. પણ લશ્કરમાં મરકી ચાલવાથી તે **જેરૂસલેમ** શહેર લઈ શકયો નહિ. એ બળાપામાં તે યાહુદીઓ ઉપર અતિશય નિર્દય થયો-તે દર રોજ ઘણાક જનને કાપી નંખાવતો. તેને તેના બે દીકરાઓ ૭૦૭માં મારી નાખી નાસી ગયા તેથી ત્રીજો દીકરો **એસારહેડ્ડન** ગાદીએ બેઠો. તેણે બેબિલોનના રાજ્યમાં બખેડા તથા તેનો લાભ લઈને તે રાજ્યને ૬૮૦માં પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું. (બેબિલોનમાં નિનેવેના અમલદાર ૬૪૭ સુધી હતા). તેણે સીરિયા ઇજિપ્ત, એથિયોપિયા વગેરે રાજ્યોને તાબામાં રાખ્યાં હતાં તે બેતાલીસ વર્ષ રાજ્ય કરી મુઓ ને તેનો દીકરો **નેબુકેડનેઝર** એણે મીડિઆના **ફ્રેઓરટિસ**ને હરાવી કાપી નાખ્યો (૬૨૫ માં). તેણે મોટુ લશ્કર જુડીઆમાં મોકલ્યું પણ તે હાર્યું અને ત્યાર પછી તેની જ્યાં ત્યાં હાર થતી ચાલી તે બાવીસ વર્ષ રાજ્ય કરીને મુઓ. એના દીકરા રાજ્યનાં **નેબોપોલાસ્સર** જે બેબિલોનનો સુબો હતો તેણે પોતાને સ્વતંત્ર રાજા કહેવડાવ્યો ને મીડિઆના રાજ્ય સાથે મેળાપ રાખ્યો. પછી એ બને રાજ્યનાં લશ્કરે નિનેવેને ઘેરો ઘાલી તેનો નાશ કર્યો. એથી નિનેવે એસિરિયાનું બીજી વારનું રાજ્ય બેબિલોનના રાજ્યમાં ગણાયું (૬૨૫ માં).

બેબિલોનના રાજ્યમાં **નેબોનેસર** એણે ૭૪૭માં પોતાના નામનો શક ચલાવ્યો. પછીના રાજા નિર્બળ થયા ને રાજ્ય ૬૮૦થી તે ૬૨૫ સુધી નિનેવેના રાજ્યમાં ગણાયું **નેબોપોલાસ્સર** એણે પાછું તે સ્વતંત્ર કીધું એની સત્તા વધી ગઈ જોઈ ઇજિપ્તના **નીકોએ** યુફ્રેટીસ નદીની પશ્ચિમનો સઘળો મુલક પોતાના તાબામાં આણવાને લડાઇઓ કીધી, પણ નેબોપોલાસ્સરનો દીકરો **નેબુકેડનેઝર** (એ મોટો કહેવાયો છે) તેણે નીકોને હરાવ્યો ને જેરૂસલેમને ઘેરો ઘાલ્યો. તેવામાં તેના બાપના મરણના સમાચાર આવ્યા તે ઉપરથી તે ઘણાક યાહુદીઓને બંદીવાન કરી સાથે લઈ રાજગાદીએ બેસવાને બેબિલોન પાછો આવ્યો (૬૦૪માં). એ વર્ષથી યાહુદી લોક બેબિલોનમાં કેદી રહ્યા. તેઓનો છુટકારો ૭૦ વર્ષ પછી સાઇરસે કીધો હતો.

નેબુકેડનેઝરે બેબિલોનના રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ કર્યો.

જુડીઆ, એડ્યુમિયા, આમન, મોઆબ એ સંઘાંને જીત્યાં. સિરીઆની સત્તા છેક તોડી પાડીને ઇરાનને તાબે કર્યું. તેણે જેરૂસલેમને અઢાર મહીના ઘેરો ઘાલ્યો પછી ૫૮૭માં લીધું તેણે ઘણાંક ફીનિશિયન લોકનાં નગર લીધાં ને ઈજિપ્ત તથા એથિઓપીઆને અગ્નિ તથા તરવારવડે પોતાની આણ માનતાં કીધાં; પાછાં બેબિલોન આવીને તેણે વેપાર ઉદ્યમ હુન્નરને ઘણુ ઉત્તેજન આપ્યું. ને બુકેડનેઝર ૫૬૧માં મુઓ ને તેના દીકરાને મારી નાખીને **રિગ્લિસ્સર** (૫૫૯ માં) ગાદીએ બેઠો. એ સાઈરસ સાથે લડતાં (૫૫૫માં) મુઓ ને તેના દીકરાને નવ મહીના પછી તેની પ્રજાએ મારી નાખ્યો. વળી પાછો અસલ રાજકુળનો **બેલ-શાઝર** ગાદીએ આવ્યો. એ મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતો, પણ તેની ડાહી મા **નેટોક્રિસ** જે રૂડી રીતે રાજય ચલાવતી તેણે મીડિઆના રાજયના હુમલામાંથી બચાવવાને બેબિલોનના કિલ્લાને મજબુત કર્યો હતો ને લીડિયાના* રાજય સાથે મેળાપ રાખ્યો હતો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૫માં થિમ્બરાની લડાઈમાં મીડિઆનું મોટું લશ્કર હાર્યું, પણ પાંચ વર્ષ પછી સાઇરસે બેબિલોનના મોટા રાજયનો નાશ કરી પોતાના રાજય સાથે જોડી નાખ્યું.

મીડિઆ જુના વખતથી એસિરિયાનો એક સુબો ગણાતો, પણ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૯માં તે સ્વતંત્ર રાજય થયું હતું ડાયોસીઝે ૫૩ વર્ષ રાજય કર્યું (૭૩૩–૬૮૦) તેમાં તેણે માજી અને બીજા પાંચ જાતિના લોકને એકત્ર કરી એક રાજસત્તામાં રાખ્યા. ફ્રેઓર્ટિસ એણે ૬૮૦માં ઇરાનને તાબે કર્યું. સીઆક્સરીસ પહેલો એણે (૬૪૮) સીથિયન લોક જેઓ એશિઆમાં જયાં ત્યાં ફરી વળ્યા હતા ને જેઓ ઈજિપ્તની સરહદ સુધી પહોંચ્યા હતા તેઓ થકી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. તેણે બેબિલોન સાથે મળીને નિનેવેનો નાશ કીધો. તે ૫૮૫માં મુઓ ને તેનો દીકરો એસ્તીઆજીસ મોટી સત્તા ધરાવનારો રાજા કહેવાયો.

ઈરાન (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૬–૫).

એ પ્રદેશ ઘણો કાળ એસિરિયાની ને કેટલોક કાળ મીડિઆની સત્તા તળે હતો, તોપણ ત્યાંના કારભાર કરનારા અધિકારીઓ તો ઇરાનીઓજ હતા, ને તેમાં એક મુખ્ય અધિકારી રાજા જેવો હતો. ઇરાનની જુની તવારીખમાં બાદશાહ **જમશેદ** જેને ગ્રીક લોક સેર-સરના પૂર્વજમાંનો એક ગણે છે તેજ નામાંક્તિ હતો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૮૦માં જયારે ઇરાન મીડિઆની સત્તામાં ગયું ત્યારે ત્યાંના લોકની દસ જાત હતી. ત્રણ જાત અમીર તથા લડવૈયાની ને એમાંની એક રાજસત્તા ચલાવતી; બીજી ત્રણ મહેનત મજુરી કરનારી ને ચાર ભરવાડની હતી; ઇરાનીઓ સૂર્ય–અગ્નિને જગ-દીશ્વરનું ગુણ સ્વરૂપ માની પૂજતા ને ગ્રહતારાને પણ માનતા. મીડિઆમાં **માજી** નામના ધર્મોપાધ્યાયોએ ઇરાનીઓના ધર્મમાં ઘણુંક નવું ધર્મકર્મ દાખલ કર્યું હતું, પણ **જરથોસ્ત** પેગંબરે પાછો ફેરફાર કરી નાખી ઇરાનીઓને નવોજ ધર્મબોધ કીધો.

ઇરાનના રાજા કેમ્બીસાઈઝનો દીકરો **સાઇરસ** (કેખુ-શરૂ) એણે પોતાની માનો બાપ આસ્તૈઆજીસ જે મીડિઆનો રાજા હતો તેને લડાઈમાં હરાવી કેદ કીધો (૫૫૯માં) ને મીડિઆના લોકે સાઈરસને પોતાનો રાજા કરી માન્યો. તેણે ૫૪૬માં લીડિયાના રાજયને ઉધું વાળ્યું. એશિઆ માઈનરમાં ગ્રીક લોકે વસાવેલાં શહેર હતાં તે સાઈરસના સરદાર હારપેગસે તાબે કર્યાં. સાઈરસે ૫૩૮માં બેબિલોનના મોટા રાજયનો અંત આણ્યો અને ત્યાંના રાજાઓએ ૫૦ હજાર યાહુદીઓને કેદ કર્યાં હતા તેઓનો છુટકારો કરી તેઓને વતન જવાની રજા આપી. ૫૩૬માં તેનો મામો મરણ પામ્યો ને તેવામાં તેના બાપે પણ તેને ઇરાનની ગાદી સોંપી. પછી તે **માસાજીટે** નામના સીથિયન લોકની સાથે લડતાં કપાઈ પડયો. સાઈરસ ઇરાનથી લશ્કર લેઈ દેશ

* એશિયામાઇનરમાં ઘણાંએક નાના રાજયો હતાં, પણ તેમાં લીડિયાનુ રાજય ત્યાંના રાજા આલિઆટિસ્સે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સાતમા સૈકામાં સીથિયન લોકને પાછા હઠાવ્યા ત્યારપછી બહુ જોરાવર ગણાતું થયું. લીડિયન લોક પિલાસજીયન હતા તે પછવાડેથી હરકયુલીસના વશમાંના કોઈએ રાજય માંડયું હતું. લીડિયા તથા મીડિઆ વચ્ચે ૬૦૧ની ૩૦મી સપ્ટેંબરે લડાઈ ચાલતી હતી તે સુરજ આખો ઘેરાઈ ગયાથી બંધ પડી હતી. આલીઆ-ટિસ્સનો દીકરો ક્રીસસ તેણે ૫૬૦થી ૫૪૬ સુધી રાજય કર્યું. તેણે એશિઆનાં સઘળાં ગ્રીક સસ્થાનોને પોતાની સત્તામાં આણ્યાં હતા. જેવામાં તે પોતાના બાપની સાથે રાજય કરતો હતો તેવામાં સોલન ઇસપ વગેરે કેટલાક ગ્રીક વિદ્વાનો તેની પાસે હતા તેણે એક પ્રસગે સોલનને પૂછેલું કે તારા જોવામાં શ્રષ્ઠ સુખી કોણ આવ્યું છે ? સોલને ઉત્તર વાળ્યો હતો કે માણસે જયાં લગી પોતાની જિંદગી સુખમાં પુરી નથી કીધી ત્યાં લગી તે પુરો સુખી છે એમ કહેવાય નહિ. જયારે સાઇરસની સામે લડાઈ કરતાં તે હાર્યો. ને રાજધાની સારડિસ શત્રુને હાથ ગઈ ત્યારે સાઈરસના હુકમથી તે જીવતો બળી મરવાને ચિતા આગળ આવી ઉભો તેટલે તેને સોલનનું કહેલું યાદ આવ્યું ને તેણે ત્રણવાર સોલનનું નામ દીધું હતું તેનું શા માટે નામ દીધું તે પૂછી લેતાં સાઈરસ પણ સમજીને તેને જીવતો રાખી પોતાનો દોસ્ત કરી માન્યો હતો.

જીતવા પ્રથમ નીકળેલો તે ૫૬૦માં; પણ ૫૩૬ થી તે ૫૨૯ સુધી તેણે રાજ્ય કીધું. એના રાજ્યનો વિસ્તાર ભૂમધ્યસમુદ્ર તથા ઇજિપ્તથી તે હિન્દી મહાસાગર સુધી અને એથિઓપિયાથી તે યૂકસૈન તથા કાસ્પિયન સમુદ્ર સુધીનો હતો. સાઈરસે પર્સિપોલિસ રાજધાનીમાં મોટો મહેલ બંધાવવો શરૂ કીધો હતો ને તે ઝર્કસીઝની કારકીર્દીમાં પુરો બંધાઈ રહ્યા હતો.

સાઈરસની પછી કેમ્બીસીઝે ૫૨૧ સુધી રાજ્ય કર્યું ને તેમાં ઇજિપ્તને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડયું. ઇજિપ્તથી પાછા આવતાં તેણે સાંભળ્યું કે માજી લોકે સ્મેર્ડિસ નામના એક શખ્સને રાજગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ કીધી છે; તરતજ તે ઘોડા ઉપરથી નીચે કુદી પડયો પણ તેટલે તરવારનું મ્યાન નીકળી પડયું ને તેની જાંઘમાં જખમ થયું ને એથી તે મરણ પામ્યો. પછવાડેથી સ્મેર્ડિસ ઠગારાને ઓળી કાઢી મારી નંખાવવામાં આવ્યો ને માજી લોકની પણ કતલ કરાવવામાં આવી હતી. ડરાયસ હિસ્ટેસ્પસે (૫૨૧ થી તે ૪૮૫ સુધી) રાજ્ય કર્યું તેમાં તેણે આયોનીયન સંસ્થાની લોકનો એક સંપ હતો તે તોડયો અને થ્રેસ, મેસીડોન, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન ને આફ્રિકા એ પ્રદેશોમાં સત્તા બેસાડી પણ સીથિયન લોકના ઉપર હુમલો કરતાં તે પોતે હાર્યો (૫૧૩ માં) ને ગ્રીસમાં તેના લશ્કરે મેરેથનની લડાઈમાં ભારે હાર ખાધી (૪૮૦ માં). ડરાયસે લડાઈઓ કરીને પોતાનું રાજ્યબળ ઓછું કર્યું હતું, પણ તેણે પોતાના રાજ્યના વીસ સુબા કરીને રાજ્યકારભારની ગોઠવણ ઘણી સારી કરી હતી.

ગ્રીસ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૯-૬).

સ્પાર્ટા સંસ્થાનમાં એક કાળે બબ્બે રાજા સાથે રાજ્ય કરતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૮૮૪માં એક રાજા બાળક હતો ને તેની વતીનો કારભાર તેનો કાકો લાઇકર્ગસ કરતો. એણે પોતાના રાજ્યના લોકને કાયદા આપવાની જરૂર જોઈ પ્રથમ તો ક્રીટ જઈ મૈનસના કાયદાનો અભ્યાસ કીધો ને પછી એશિઆ ઇજિપ્તમાં જઈ ત્યાંના રાજ્યકારભારની રીત જાણી લીધી. અઢાર વર્ષ પ્રવાસ કરી તે પાછો સ્પાર્ટામાં આવ્યો પછી તેણે રાજ્યમાં નવી વ્યવસ્થા કરી અને લોકને શપથ લેવડાવ્યા કે હું પ્રવાસ કરી પાછો આવું ત્યાં સુધી કોઈએ મારા કરેલા ધારા ફેરવવા નહિ ને તે પ્રમાણેજ વર્તવું. પછી તે પાછા ન આવવાનો વિચાર કરી પ્રવાસ કરવા નીકળી પડયો.

લાઇકર્ગસની રાજ્યનીતિમાં બે હેતુ હતા—એક આ કે રાજાઓને વંશપરંપરાથી જે મોઢું માન મળે છે તે કાયમ રાખવું; અને બીજો આ કે લોક શૂરા ને સદ્ગુણી થાય-દેશાભિમાન ને યુદ્ધનીતિમાં મચ્યા રહે. ધર્મવિષયમા તેણે નવો ફેરફાર કીધો તે આ કે દેવદેવીઓની મૂર્તિઓને શસ્ત્ર ધારણ કરાવ્યાં. તેના કાયદાથી મરણ પામેલા યોદ્ધાઓ ને માનસ્મરણમાં સુંદર મિનારા નહોતા બધાતા ને તેઓનો શોક પણ થતો નહોતો. બે રાજા સાથે રાજ્ય કરતા, પણ ૨૮ જણની રાજસભા હતી. જમીનની સરખી વહેંચણ કરવામાં આવી હતી. ૯ હજાર વાંટા સ્પાર્ટનને ને ૩૦ હજાર લેકોનિયનને આપવામાં આવ્યા હતા અને ગુલામો તે સઘળી જમીન ખેડતા. લોઢાના સિક્કા ચાલતા. સ્પાર્ટન લોક એક ઠેકાણે સાથે જમતા. છોકરાંઓ તે રાજયની મિલ્કતમાં ગણાતાં ને જે ખોડવાળાં અથવા અશક્ત માલમ પડતાં તેઓને મારી નાખવામાં આવતાં. સ્પાર્ટન છોકરાઓ મરણભયને ધિક્કારતા; વડીલ ઉપરીને આજ્ઞાંકિત રહેતા; ને દુસ્સાધ્ય સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરતા. તેઓ અડવાણે પગે ફરતા ને આખા વર્ષમાં એકજ વસ્ત્ર પહેરતા. વીસ વર્ષની વયે તેઓની કેળવણી પૂરી થતી. દેશભક્તિનાં થોડાંક ગીત મોઢે રાખવાં ને ટુંકાં વાક્ય બોલી મનનો અભિપ્રાય કહી જણાવવો એજ તેઓનું ભણતર હતું.

સ્પાર્ટા ને મેસ્સેનિયા એ બે સંસ્થાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં પહેલી ૭૪૩-૭૨૩ સુધી ને બીજી ૬૮૫ થી તે ૬૬૮ સુધી; એ લડાઈઓનું છેવટ આ આવ્યું કે મેસ્સેનિયન લોક હાર્યા ને તાબે થઈ રહ્યા.*

*મેસ્સેનિયાનો પ્રદેશ રસાળ હતો તે ઉપર સ્પાર્ટાના પહાડી લોકની દાઢ હતી. મેસ્સેનિયન લોક સુધા ને ખેતી કામ કરનારા હતા તોપણ લડવૈયા ઓછા નહોતા. જ્યારે ત્યારે બન્ને સંસ્થાનો વચ્ચે ટંટાના બનાવો બન્યા કરતા. પહેલી લડાઈમાં મેસ્સેનિયન એરિસ્ટોડીમસ દેશરક્ષણને અર્થે પોતાની દીકરીનો દેવને ભોગ આપી લડયો હતો, પણ પાછળથી તે હાર્યો હતો ને તેણે પોતાની દીકરીની કબર ઉપર પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કીધો હતો. બીજી વાર લડાઈ ચાલી તેમાં એરિસ્ટોમીનીસ મોટો સદ્ગુણી યોદ્ધો હતો, તેણે બહુ બહુ રીતે દેશનું રક્ષણ કરવાના ઉપાય કીધા, પણ ન ફાવ્યું ત્યારે તેને નાસી જવું પડયું હતું સ્પાર્ટાના સૈન્યના સરદારી લંગડા ટીરટ્યુસ નામના એથીનીયને કરી હતી—તે એક નિશાળનો મહેતાજી હતો; હથિયાર રાખતો પણ લડવૈયા દાખલ તે વખણાયો નહોતો; તેણે પોતાનાં જોડેલાં યુદ્ધગીતથી સૈન્યને ઉશ્કેરી જીતાડયું હતું. મેસ્સેનીએનોએ ગુલામોની સાથે મળીન ત્રીજી વાર (૪૬૪-૪૫૫) લડાઈ કીધી હતી, પણ તેઓ હાર્યા હતા ને એથોમી શહેર ગુમાવ્યા પછી નાસભાગ કરતા બીજે દેશ વેરાતા જઈ રહ્યા હતા.

કલીઓમીનીઝ રાજા (૫૧૫-૪૯૧) શૂરો પણ ઉદ્ધત હતો. તેણે **આર્ગોલિસ** સંસ્થાનના લોકને લડાઈથી જીત્યા. તેણે કેટલીક વખત એથેન્સના સહાય દાખલ ને કેટલીક વાર શત્રુ દાખલ લડાઈ કરી હતી.

એથેન્સના લોકોએ સ્પાર્ટાનું જોઈને અને પોતાનામાં કલહ થતો જોઈને પોતાના માટે કાયદા ઇચ્છયા. એ કામ તેઓએ **ડ્રેકો** આર્કનને સોંપ્યું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૨૪ માં). એ પુરુષ જેવો કરડો તેવો ન્યાયી પણ હતો. તેના કાયદામાં મોટા તેમ નાના અપરાધને માટે મોતની શિક્ષા હતી તેથી તે ઘણો કાળ ચાલ્યા નહિ. વળી શ્રીમંત, ધંધાદારી ને શરીરશ્રમ કરનારા એ ત્રણ વર્ગના લોકમાં રાજ્યનીતિ વિષયમાં ઘણાક મતભેદ પડ્યા હતા. ફળદ્રુપ પ્રદેશના લોક શ્રીમંતોની મંડળીને રાજસત્તા આપવાને ઇચ્છતા, પહાડી લોક સૌ લોકનીજ સત્તા થાય તેમ ઇચ્છતા ને કિનારાના પ્રદેશના લોક ઇચ્છતા કે લોકે મત આપવું પણ રાજવ્યવસ્થા રાખવાને થોડાએક અધિકારીઓ જોઈએ. ન્યાયાધીશો પક્ષપાતથી ન્યાય કરતા ને તેઓનાજ લેણદાર સામા થતા એ જોઈ લોકે બંડ ઉઠાવ્યું. પોતાનામાથી એકને મુખી કરી તેઓએ બંદીખાનાં ખુલ્લાં કીધાં અને શસ્ત્ર ઉગામી જમીનની વહેંચણી, સઘળાં કરજની ફીટણી ને નવી રાજ્યનીતિ માગી. મોટી લડાઈ ઊઠત પણ તેટલામાં કોડ્રસનો એક વંશજ **સોલન** એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો કાયદા આપનારો અને આર્કન ઠર્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૯૪માં,*

સોલને ખૂનના સિવાય બીજા બધા કાયદા (ડ્રેકોના) રદ કર્યા. મિલ્કત પેદાશ પ્રમાણે લોકના વર્ગ કર્યા,* સઘળાં દેવાં માંડી વાળ્યાં, વ્યાજ ઓછું કીધું ને દેણદારને ગુલામ ન કરવા તથા તેઓનાં છોકરાં ન વેચવાં એવું ઠેરવ્યું. લોકની મંડળીઓમાં ને ઇન્સાફની દરબારોમાં સર્વ વર્ગના લોકને આવવાનો ને મત આપવાનો હક્ક કર્યો પણ ન્યાયાધીશો ને રાજસભાના ગૃહસ્થો ઉપલા ત્રણ વર્ગમાંથીજ નિમાતા કીધા. જે વર્ષને માટે જે આર્કન (મુખ્ય ન્યાયાધીશ) નિમાયો હોય તે વર્ષમાં તે કોઈ પણ લડાઈમાં જઈ શકતો નહિ રાજસભામાં વૃદ્ધ, થોડાઘણા દ્રવ્યવન્ત ને માનવન્ત એવા ૪૦૦ નગરજન હતા ને તે ચિઠ્ઠીઓ નંખાઈ નિમાતા. લોકની મંડળીઓમાં ચારે વર્ગના લોક હતા ને એઓને નવા કાયદા બહાલ રાખવાનો અથવા રદ કરવાનો ન્યાયાધીશો પસંદ કરવાનો રાજસભાનાં સોંપેલાં કામોની ભાંજગડ કરવાનો અને રાજ્યસંબંધી મોટા ગુનાના કામમાં વિચાર આપવાનો હક્ક હતો. વળી જેઓએ કોઈ વાર પણ આર્કનનું કામ કર્યું હોય તેવાઓની એક સર્વોપરિ દરબાર કચેરી (**એરીઓપેગસ**) હતી તેને લોકમંડળીના ઠરાવ સુધારવાની અથવા રદ કરવાની તેમ લોકની ને આર્કનપણું કરેલું એવા શખ્સોની નીતિવિષે ચોકસી રાખવાની અને મોટા ગુનાની તપાસમાં છેલ્લો નિવેડો આણવાની સત્તા હતી. સોલનના કાયદાથી **થેટિસ**-ચોથા વર્ગને-અનેક જાતના મિશ્ર લોકને રાજકાજમાં સત્તા મળી; અને જોકે એ વર્ગને રાજસભાનો ને એરીઓપેગસનો અંકુશ હતો તોપણ તેણે દહાડે દહાડે પોતાની સત્તા ઘણીજ વધારી દીધી.

એમ કહેવાય છે કે સોલને શપથ ખવડાવ્યા હતા કે અમુક કાળ સુધી તો તેઓએ કાયદા ફેરવવા નહિ ને પછી તે પ્રવાસ કરવા ગયો હતો. વીસમે વર્ષે તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે લોકમાં પાછલા ટંટા ચાલતા જોયા. એ ટંટાઓનું છેવટ આ આવ્યું કે કોડ્રસનો એક વંશજ **પિસિસ્ટ્રેટસ** એણે રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬૦ માં). તેણે સેલેમિસની લડાઈમાં ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેણે ભાષણની છટાથી તથા મળતાવડાપણાથી (સોલન સારી-

---

*એ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩૮માં જન્મ્યો હતો. એ કુલીન પણ નિર્ધન સ્થિતિમાં હતો તેથી તે પરદેશ જઈ વેપાર ધંધો કરતો ને પોતાને અવકાશ મળતો તેમાં તે વિદ્યાજ્ઞાન સંપાદાન કરતો. તે કવિતા પણ કરતો. સેલેમિસ ટાપુને માટે, એથેન્સ ને મેગેરા એ બે સંસ્થાનો વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી તેમાં એથીનીયન લોકે હારીને પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લીધો હતો. સોલને ૧૦૦ લીટીની કવિતા જોડી ગાંડાનો વેષ ધરી બજારમાં ગાઈ તે ઉપરથી એથીનીયન લોક પાછા ઉશ્કેરાયા હતા. એઓએ સોલનને પોતાનો સરદાર કરી લડીને સેલેમિસમાં પોતાની સત્તા પાછી બેસાડી. પાછી લડાઈ ચાલી પણ સ્પાર્ટાએ એથેન્સના પક્ષનું મત આપ્યું તેથી તે ટાપુ એથેન્સનીજ સત્તામાં રહ્યો. સોલનને સેલેમિસમાં જાગીર મળી હતી તે ઉપરથી તે સેલેમિસનો પણ કહેવાય છે સોલન તે કાળના સાત મહા પંડિતોમાંનો એક ગણાતો-બીજા છ આ હતા. માઈલેટસનો થાલિઝ (૫૮૬માં). પ્રાયેનીનો બૈઆસ (૫૮૬માં), લાસીડીમનનો કૈલો (૫૮૬), માઈટીલીનીનો પિટેકસ (૫૬૯). રહોડ્સનો કિલઓબ્યુલસ (૫૮૬), કોરિંથનો પેરીએંડર (૫૮૫). એ છેલ્લો પંડિત નહોતો પણ પંડિતોને આશ્રય આપનારો હતો એવું હાલના વિદ્વાનો કહે છે.

*જેઓને વર્ષનું ઉત્પન્ન ૫૦૦ બુશલ ધાન્ય હતું તે પહેલા વર્ગમાં, ૪૦૦ બુશલના ઉત્પન્નવાળા બીજા વર્ગમાં, ૩૦૦ ના ઉત્પન્નવાળા ત્રીજા વર્ગમાં અને એથી ઓછા ઉત્પન્નવાળા તે ચોથા વર્ગમાં. એક બુશલ તે સાત કે આઠ રતલ.

પેઠે સામો થયા છતાં) લોકને વશ કરી લીધા ને પછી અંગરક્ષક જનસમૂહને વધારી કિલ્લો લીધો ને શત્રુઓને હાંકી કાઢયા પાંચ છ વર્ષ પછી પિસિસ્ટ્રેટસ જે પહાડી લોકનો મુખી હતો તેને સપાટ પ્રદેશના શ્રીમંત લોકના મુખી લાઈકર્ગસે કાઢી મૂકયો. પણ કાંઠા પ્રદેશના ઘણાક લોકની સહાયતાથી તે પાછો આવી સત્તા ચલાવવા લાગ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૪ માં). તેણે પોતાના શ્વશુરપક્ષને અપમાન કરેલું ને એઓએ લોકને ઉશ્કેરેલા તેથી તેને વર્ષ પુરૂં ન થયું તેટલામાં નાસી જવું પડયું. પણ વળી ૫૪૨માં તેણે પાછા આવી સંબંધ દ્રવ્ય ને સહાયસૈન્ય વધારી પાછી સત્તા મેળવી ને ૫૨૭માં મુઓ ત્યાંસુધી નિરાંતે ભોગવી.* પિસિસ્ટ્રેટસે વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો. લોકોપયોગી પુસ્તકશાળા સ્થાપી. હોમરની કવિતાનો સંગ્રહ કરાવ્યો. જાહેરબાગની ગોઠવણ કીધી, ઇત્યાદિ કામો કર્યાં હતાં.

એની પછી એના દીકરા **હિપ્પારકસે** રૂડી રીતે રાજ્ય કીધું, પણ તે **હારમોડિયસ** તથા **એરિસ્ટોજીટન**† એ બેના શસ્ત્રઘાવથી ૫૧૪માં પડયો; ત્યારપછી તેના ભાઈ **હિપ્પીઅસે** કરડા થઈ સત્તા ચલાવી. એ ઉપરથી એથીનિયન લોકે સ્પાર્ટાની સહાય માગી તેને કાઢી મૂકી આલ્કમીઓનીડી એને સત્તા આપી (૫૧૦માં). હિપ્પીઅસ નાસીને ઇરાન જતો રહ્યો.●

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૮ માં કલીસથીનાસે સત્તા ચલાવી. એણે લોકની ચાર જાતિની દસ કીધી ને અકેકનાં સો સો મંડળ કીધાં; ઘણાક નવા લોકને નગરજનનો હક આપ્યો ને ગુલામોને સ્વતંત્ર કીધા. તેણે સીપાણીમાં મત લખી આપવાનો ધારો કહાડયો કે જેથી લોક પોતાનામાંનો જે શત્રુ જેવો લાગતો તેની વિરુદ્ધ તાબડતોબ મત આપી દેતા. ઐસાગોરસે કલીસથીનીસ પાસેથી સત્તા છીનવી લેવાને સ્પાર્ટાની મદદ માગી, પણ તે ફાવ્યો નહિ.

થોડાં વર્ષમાં એથેન્સ પોતાના સત્તાધારીઓના ત્રાસથી છૂટયું ને તેણે થીબ્સ સંસ્થાનના મદને ઉતાર્યો. **ઉન્મત્ત કાલસીડિયન** લોકને શિક્ષા પહોંચાડી, **એજૈના**ના લોક સાથે લડાઈ કરી ટેક રાખ્યો અને સ્પાર્ટા-લેસિડીમન ઈર્ષ્યા કરતું તેની સામા પોતાનું બળ તેજ વધાર્યાં કીધું. તે લડાઈઓથી મળેલી લૂટ વડે મિનારા મકાન વગેરેથી શોભીતું થયું હતું. **હેલેસ્પોંટના** ઉપર ઘણેક ઠેકાણે કોઠીઓ ઘાલવામાં આવી હતી તેથી ઉત્તર ગ્રીસમાં પણ તેનાં વગ વજન વધ્યાં હતાં. **થ્રેસના કેરસોનીસના કારઠીઆમાં મિલટાએડિસનું** કુટુંબ રાજ્ય કરતું ને તે પોતાની રાની પ્રજાને સ્વદેશનાં નામને માન આપતાં શીખવતું હતું.*

સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક એકઠા મળી નિયમિત કાળે દેવતા તથા શૂરવીર પુરુષોના સ્મરણ નિમિત્ત કેટલાએક ઓચ્છવ કરતા, ને તેમાં ઓલિમ્પિયા નગરની પાસે **અલિફ્યૂસ** નદીને તીરે ચાર ચાર વર્ષને આંતરે **ઓલિમ્પિક** નામનો ઓચ્છવ થતો. એ ઓચ્છવ કરવાનો પ્રથમ આરંભ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૩૫૪માં થયેલો, પણ વચમાં તે બંધ પડયો હતો નવમા સૈકામાં તે પાછો ચાલતો થયો. તોપણ તેનો ખરો મહિમા તો ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૬ના જુલાઈ મહીનાથી ચાલ્યો—એટલે એ વર્ષથી એ પહેલા ઓલિમ્પિયડના પહેલા વર્ષથી સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીક લોકે પોતાના વ્યવહારમાં કાળની ગણતરી કરવા માંડી—ચાર વર્ષનું એક **ઓલિમ્પિયડ**. એ ટાણામાં **એલિસ** સંસ્થાનને સૌ ગ્રીક પવિત્ર માનતા ને તે શત્રુના ભયથી મુક્ત રહેતું. સઘળો કારભાર એલિયંન ગ્રીકજ કરતા. ગ્રીસનાં સઘળાં સંસ્થાનના ગ્રીકજ ભેગા થતા એમ નહોતું પણ પરસંસ્થાનના ગ્રીક, ને એશિઆ આફ્રિકામાંથી બીજા લોક તે ઓચ્છવખેલ જોવાને આવતા. એ ઓચ્છવ ખેલને અર્થે કોઈ એકાદો પુરુષ સૌને બોલાવતો એમ

* હક્કદાર વારસની સામા થઈ અથવા લોકની ઇચ્છા ઉપરાંત થઈ જેઓ જબરી સત્તા વધારતા તેઓને ગ્રીક લોક ટાઇરંટ કહેતા કે પિસિસ્ટરેટસમાં સનાલોભ એજ એક દોષ હતો, બાકી બીજી સઘળી વાતે તે સદ્ગુણી સત્તાધારી હતો.

† એ બે શખ્સ સ્વતંત્રતાને અર્થે જ્યારે ત્યારે સત્તાધારીઓની સામા થતા હારમોડિયસને હિપ્પારકસના રક્ષકજનોએ કાપી નાંખ્યો, પણ એરિસ્ટોજીટન નાસી ગયો—એ પછવાડેથી પકડાયો હતો ને હિપ્પીઅસે મરણની સજા કરી હતી.

● એ બનાવ ગ્રીસ ને ઇરાન વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેનું મૂળ કારણ કહેવાય છે.

*નવમા સૈકાને અંતે આરગોલીસના હેલીનિક લોકનું એક ટોળું એમેથીઆમાં જઈ વસ્યું હતું ને મેસીડોનના રાજ્યનો પાયો નંખાવા જેવું થયું હતું. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૧૦ માં તે લોક ઇરાની રાજ્યના તાબામાં ગયા, પણ ગ્રીક લોકના તે રાજ્ય ઉપર જય થયા તેથી તેઓ ઈરાની ઝુંસરીથી પાછા છૂટયા હતા. પ્લાટીની લડાઈથી (૪૭૯) તેઓ સ્વતંત્ર હતા; તોપણ સિકંદરનો બાપ ફિલિપ એનાજ રાજ્યમાં મેસીડોન એ ગ્રીક રાજ્યોમાંનું એક ગણાવા લાગ્યું હતું.

નહોતું. પણ ઘણુંખરાં શહેરની રાજમંડળીની તરફથી ઠામ ઠામ નોતરાં જતાં; અને ભેગા થએલા લોક ઓલિમ્પિયાના દેવના મેમાન રૂપે મનાતા. જ્યાં અખાડા રચાતા તે જગા જયી પુરુષોનાં પુતળાંઓથી શણગારવામાં આવતી. ત્યાં અનેક પ્રકારની કસરત થતી; પગદોડ, ઘોડદોડ, રથદોડ થતી ને પુસ્તક વંચાતાં તથા ભાષણો થતાં. જે જન જીતતો અથવા શ્રેષ્ઠ જણાતો તેને **લોરલ** અથવા **ઓલિવ** ઝાડનાં પાતરાંનો માત્ર હાર પહેરાવવામાં આવતો. એ માન સઘળા ગ્રીકની તરફથી અપાયલું મનાતું ને જેને મળતું તેનાં કુટુંબનાં તથા નગરનાં જન પોતાને માન મળ્યું સમજતા. એથેન્સમાં આવો ધારો હતો કે ત્યાંનો કોઈ જીતતો તેને બસેંક રૂપીઆ બક્ષીસ આપવામાં આવતા ને તેને ન્યાયાધીશની ટેબલ પાસે બેસવાનો હક્ક મળતો; અને સ્પાર્ટામાં આવો ધારો હતો કે તેને રણસંગ્રામમાં ઉંચી પદવી આપવામાં આવતી. ઓલિમ્પિયામાં ને તેના પોતાના નગરમાં તેનો વરઘોડો કાઢવામાં આવતો અને તેનાં તથા તેના બાપદાદાનાં તથા નગરનાં યશગીત ગવાતાં.

રોમ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૮-૬).

ઇટાલિ દેશમાં જુદી જુદી જાતના ને જુદી જુદી બોલી બોલતા ને જુદી જુદી સ્થિતિના લોક વસતા હતા ને એઓ પરસ્પર લડાઈઓ કરી એકમેકને અહીંથી તહીં ને તહીંથી અહીં એમ ખસેડતા હતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ બારમા સૈકામાં મૂળ વતની લોકે **જોરાવર** થઈ બીજા સૌને ખસેડી દીધા હતા. એ લોક પોતાના રાજા **લાટિનસ**ના નામ ઉપરથી **લાટિન** કહેવાતા. કેટલાક કહે છે કે ટ્રોયની લડાઈમાંનો **ઇનીઅસ** યોદ્ધો ઈટાલિમાં આવી લાટિનસની દીકરીને પરણ્યો હતો ને **લાવીનીયન** વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો. એના વંશનો તેરમો **પ્રોકાસ** હતો. એને બે દીકરા **ન્યુમિટર** ને **આમ્યુલિયસ** એ પરસ્પર દ્વેષ રાખી લડતા તેમાં આમ્યુલિયસનું ફાવ્યું હતું, પણ ન્યુમિટરના દીકરાના દીકરા **રોમ્યુલસ ને રીમસ** એ બે ભાઈઓએ આમ્યુલિયસને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો હતો.

રોમ્યુલસ બાળપણમાં ઘેટા ચરાવતો. તે ન્યુમિટરને ગાદીએ બેસાડી પોતે પોતાના ત્રણેક હજાર લુટારા સાથીઓ સાથે **પેલેસ્ટાઈન** ડુંગરી ઉપર **આહભાથી** થોડેક છેટે વસ્યો અને ખુનીઓ તથા નાસી આવનાર ગુલામોને આશ્રય આપી તેણે વસ્તી વધારી. એ રીતે **ટાઈબર** નદી ઉપર મોટું ગામ વસ્યું ને તે **રોમ** કહેવાયું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૩). ગામમાં સ્ત્રીની વસ્તી નહોતી માટે તેણે એક ઓચ્છવ ખેલ કરવો ઠેરવ્યો ને પાડોશના રાજ્યના લોકને જોવા તેડ્યા. **સબૈન** ને **લાટિન** લોક જોવાને આવ્યા એટલે જુવાનીઆ તે ઉપર ધસ્યા ને સ્ત્રીઓને ઉપાડી લેઈ નાઠા. એ ઉપરથી ભારે લડાઈ ચાલી, પણ પછી સબૈન સ્ત્રીઓએ ચાલતી લડાઈમાં ધસી આવી પોતાના ધણી તથા બાપ એઓને કહ્યું કે હવે પતાવી નાખો. સલાહ થઈ ને તેમાં ઠર્યું કે બન્ને રાજ્ય એકઠાં કરવાં ને બન્ને રાજા સાથે રાજ્ય કરે. એ રીતે રોમમાં બે રાજા રાજ્ય કરતા, પણ પછવાડેથી સાથી રાજાને અદાવતીઆઓએ મારી નાંખ્યો ત્યારે રોમ્યુલસ એકલોજ રાજ્ય કરતો થયો. તેણે પોતાની પ્રજાના (**પેટ્રિશિયન**) (શ્રીમંત) ને **પ્લેબિઅન** લોક એવા વર્ગ કર્યા, ધારા બાંધ્યા અને એક રાજસભા ઠેરવી. તેણે સબૈન લોકની ઘણીક રીતભાત પોતાના લોકમાં દાખલ કરી. કેટલેક વર્ષે તેણે ઘણો જુલમ કરવા માંડ્યો ને રાજસભાસદોએ વાવાઝોડાના અંધારામાં તેને મારી નાખ્યો (૭૧૫ માં). તેઓએ તેનું શબ સંતાડી રાખ્યું ને બૂમ ચલાવી કે તેને સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે ને તે દેવ થયો છે; ને પછી **કિવરિનસની** ડુંગરી ઉપર તેનું દહેરૂં બાંધવામાં આવ્યું હતું.

એક વર્ષ લગણ તો રાજસભાએ સત્તા ચલાવી પણ, પછી **ન્યૂમા પોમ્પિલીયસ** નામના સબૈનને ગાદીએ બેસાડ્યો. રોમ્યુલસે લોકને લડવૈયા કીધા હતા ને ન્યૂમાએ હુન્નર ધંધા શીખવ્યા. તેણે લાઈકર્ગસના કાયદા ઉપરથી નવા કાયદા કીધા અને પૂજન તથા બીજી ધર્મક્રિયાનો વિધિ નક્કી કર્યો. તે ૪૩ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૬૭૨માં મરણ પામ્યો. **ટલસ હોસ્ટિલિયસના** રાજ્યમાં (૬૬૭માં) આલ્બન લોક **સાથે** લડાઈ ચાલી તેમાં રોમની તરફથી ત્રણ ભાઈ **હોરેશિયે**, આલ્બન તરફના ત્રણ ભાઈ **કયુરેશિયે** સાથે લડ્યા ને જીત્યા અને **આલ્બા** રોમના રાજ્યમાં જોડાયું. ચોથો રાજા આંકસ માર્શિયસને કરવામાં આવ્યો તે સારો કહેવાયો. (૬૧૬માં) ટાર્કિવન રાજા થયો તેણે શહેરને પત્થરનો કોટ કરાવવા માંડ્યો, રાજસભાસદની સંખ્યા ૩૦૦ની કીધી અને કેટલાંક લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આંકસ રાજાના દીકરાઓએ બે મારાઓ મોકલી ટાર્કિવનને મરાવી નાખ્યો ને પોતે નાસી ગયા. (૫૭૮માં) ટાર્કિવનનો જમાઈ સર્વિયસ ટલિયસ રાજા થયો. તેણે રોમના રાજ્યને પાડોસનાં રાજ્યોમાં મુખ્ય ગણાતું કર્યું. શહેરનો કોટ પુરો કરાવ્યો, મુલકની મહાલમાં વહેંચણ કરી, વસ્તી

મણવાનો ધારો કાઢયો, દોલત પ્રમાણે લોકના વર્ગ અને એકેક વર્ગના સોસો વિભાગ કીધા. એ રાજાને તેના જમાઈ ટાર્કિવને ઠેર કર્યો ને પછી એ રાજસભાની મંજુરીયત લીધા વિના રાજા થયો ને મગરૂબ એ ઉપનામે ઓળખાયો. તેણે લોકથી ન સહન થાય તેવા જુલમી કાયદા કીધા અને અંગ સંભાળવાને ઘણાં માણસો રાખેલાં હતાં તેને બળે તેણે શ્રીમંત લોક ઉપર પણ બહુ જુલમ ગુજાર્યો. તોપણ તેણે રોમના રાજયનું ઉપરીપણું બીજા રાજ્યો પાસે કબુલ રખાવ્યું હતું. તેના દીકરાએ લ્યુક્રેશિયા નામની સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કર્યો તે ઉપરથી લોકે ટાર્કિવનને તેનાં કુટુંબ સહિત રોમમાંથી કાઢી મૂકયો.—ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૦૯ માં.

દર્શન ૫મું.

(ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૫-૪).

ઇરાન.

ડરાયસ (૫૨૧-૪૮૫) પછી ઝર્કિસીઝ ગાદીએ બેઠો; તેણે ઇજિપ્તના બળવાખોરોને શિક્ષા કીધી અને ત્યાંના લોકના ઉપર કરડો અમલ કરવાને પોતાના ભાઈને મૂકયો. તેના બાપે યાહુદીઓને હક્ક આપ્યા હતા તે તેણે કાયમ રાખ્યા. તે ૪૮૦ ના વસંતમાં મોટું લશ્કર લઈ ગ્રીસ જીતવાને નીકળ્યો, પણ થર્મોપિલી, સેલેમિસ, પ્લાટીઆ ને મૈકેલ આગળની લડાઈઓમાં ભારે હાર ખાઈને પાછો આવ્યો. તે ઘણો ઘાતકી ને વ્યસની હતો. તે ૪૬૫માં ખૂનીઓને હાથે મુઓ ત્યાર પછી સત્રપોએ બખેડા જગાવ્યા ને એમાંના કેટલાએક તથા ગ્રીક સંસ્થાનીઓ સ્વતંત્ર થયા. બાદશાહો મોજીલા થયા હતા, દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ચલણ ચાલતું, સત્રપો એક બીજા સાથે લડતા, ને ગાદીના વારસને માટે વાંધા ઊડતા એ કારણોથી ઇરાનનું રાજય કમજોર થઈ રહ્યું. વચમાં, એથેન્સ તથા સ્પાર્ટાના ઝગડામાં ઇરાની રાજયે ૩૮૭માં તે બંનેનુ સમાધાન કરી, એશિઆનાં ગ્રીક સંસ્થાનો પોતાની સત્તામાં રાખવાં ઠેરવી પોતાનું મોટપ રાખ્યું હતું; અને (૩૫૯-૩૩૮) ઇજિપ્તને પાછું પોતાની સત્તામાં લીધું હતું. આરબેલાની લડાઈથી ઇરાનનું રાજય જે વિસ્તારમાં હિંદુસ્તાનના કરતાં ત્રીજે હિસ્સે વધારે હતું તેને જોતાં જોતાંમાં સિકંદરે ઉધું વાળ્યું—(૩૩૧માં) છેલ્લો બાદશાહ ડરાયસ (દારા) નાઠો ને પોતાનાજ સત્રપને હાથે માર્યો ગયો.

ગ્રીસ.

ઇરાનની રાજસત્તામાં આવેલા આયોનિયન સંસ્થાનના ગ્રીકે એથીનિઅનની મદદથી બળવો ઉઠાવેલો ને સાર્ડિસ શહેર બળી ગએલું (૪૯૯) તે ઉપરથી અને ઇરાનની દરબારના આશરામાં જઈ રહેલા હિપિયસ ગ્રીકની ઉશ્કેરણીથી ડરાયસે એક લાખ વીસ હજાર માણસનું લશ્કર છસેં વહાણ ભરી ગ્રીસ મોકલ્યું. ડેટિસ ને આરટેફેરનિસ એ બે સરદારોએ હિપ્પિયસના દેખડાવ્યા પ્રમાણે પોતાનાં લશ્કરને એથેન્સની ઈશાને ૧૫ માઇલ ઉપર મેરેથોનના મેદાનમાં છાવણી કરાવી (૪૯૦ માં).

એથીનિઅન લડાઈ આપવાને સામા ચાલ્યા. સત્તાધારીઓએ કામ લાગે તેવા સૌ નગરજનને અને સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા રાખનારા ગુલામોને પણ હથિયાર બંધાવ્યાં. ધારા પ્રમાણે દસ સરદાર નિમાયા ને તેમાં એક મુખ્ય થયો ને બંને તરફનાં લશ્કર એક મ ઇલને અંતરે સામસામાં ઉભાં. કેટલાક સરદારો બોલ્યા કે સ્પાર્ટાની મદદ માગી છે માટે ત્યાંથી આવનાર લશ્કરની વાટ જોવી, પણ મિલટીઆડિસે કહ્યું કે હિપ્પિયસ ઇરાનના સોનાવડે લાંચ લાલચથી નગરમાં ને છાવણીમાં ખટપટ કરવે ચૂકે તેવો નથી ને સામું લશ્કર બહુ મોટુ છે માટે હવે વધારે ખોટી રહેવામાં હાનિ છે. પછી મુખ્ય સરદારે લડાઈ શરૂ કરવાનો હુકમ આપ્યો ને એકેક સરદાર વારાફરતી સરદારી કરતો થયો.

મિલટીઆડિસની સરદારીમાં ગ્રીક લશ્કર કંઈક ઉંચી જમીન ઉપરથી દુશ્મન ઉપર એવું તો ધસીને તૂટી પડયું કે ભેળંભેળા થઈ ગઈ અને એમાં ઇરાનીઓ છૂટે ને ઉતાવળે હાથે હથિયાર વાપરી શકયા નહિ; તેઓની વચલી ટુકડીએ ટક્કર લીધી પણ ગ્રીક લશ્કરની પાંખ ટુકડીઓએ ઇરાનીઓને કિનારા તરફ હાંકી કાઢયા. એઓને કાદવવાળી જમીનમાં મુસીબતથી લડતા રાખી મિલ્ટીઆડિસે પોતાની પાંખ ટુકડીઓને એકઠી કરી દઈ ધસારો કીધો ને ઇરાની ફોજની જબરી વચલી ટુકડીને વાઢી નાખી. રહેલી ફોજમાંના કેટલાએક નાસભાગ કરતા કાદવ પાણીમાં મુઆ ને કેટલાક પોતાનાં વહાણો પર ચઢી ગયા એ હાર પછી ઇરાનીઓએ એટિકાના દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર હલ્લો કરવાને વહાણ ઉપાડ્યાં, પણ એથીનિયનો થોડુંક લશ્કર લૂટની તથા કેદીની ચોકી કરવાને રાખી કિનારેથી વહાણો દેખાતાં થયા તેની પહેલાં એથેન્સ આવી પહોંચ્યાં હતાં. ઇરાનીઓએ નિરાશ થઈ વહાણ

પાછાં ફેર્યાં. એ જયથી એથેન્સમાં મિલ્ટીઆડિસની સત્તા વધી. તેણે પેરોસ ટાપુ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તે હાર્યો. તેના ઉપર રાજ્ય અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો ને ન્યાયથી ઠર્યું કે તેણે પોતાનું ખાનગી વેર લેવાને પેરોસ સાથે લડાઈ કરાવી રાજ્યને મોટા ખર્ચમાં નાખ્યું માટે લડાઈનો ખર્ચ ને ૫૦ ટાલેંટ (૧,૨૧,૮૭૫) દંડ આપે. એ દંડ તેનાથી અપાયો નહિ ને તે કેદમાંજ મુઓ (૪૮૯ માં).

એરિસ્ટાઈડિસ ને **થેમિસ્ટોકિલસ** એ બે જણે કારભાર કરવામાં આગળ પડી એથેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યને વિશેષ બળવાન ને કીર્તિમાન કીધું. તે બેમાં એક શ્રીમંત કુળનો પણ નિર્ધન, દેશાભિમાની ડાહ્યો ને ન્યાયી હતો અને એથેન્સના લોકમાં તે લીસ્લો હતો માટે તેને **ન્યાયી** એ વિશેષણ પણ જોડાયું હતું. બીજો, એક ઉપાધ્યાયકુળનો, વગવસીલાવાળો, વિચક્ષણ, સમય સ્થિતિ સમજી જઈ તે પ્રમાણે વર્તનારો ને દૂરંદર્શી હતો. બંને ગ્રીસના રાજ્યને મોટાઈ અપાવવાને મહેનત લેતા, પણ એક, એકલો જાતે તથા સૂધે રસ્તે ને બીજો ઘણાને સાથે રાખી ખટપટથી રાજકાજની ચર્ચામાં થેમિસ્ટોકિલસ જ્યારે ત્યારે સત્તાવાળાઓની સામો થતો. તેણે ૪૮૩માં વિના આરોપ ને વિના અન્યાય એરિસ્ટાઈડિસને માટે ઓસ્ટ્રાસિઝમથી ઠરાવ કરાવ્યો કે તેણે સ્વરાજ્યમાં ન રહેવું. પછી એકલા થેમિસ્ટોકિલસનુંજ રાજ્યમાં ચલણ થયું. ૪૮૧માં આર્કન થયા પછી તેણે **લોરિયમના** પહાડની ખાણોમાંથી રૂપું નીકળતું તેને વિષે ઠરાવ કરાવ્યો કે તે નાણું નગરજનને વહેંચી ન આપતાં લશ્કરી વહાણો બંધાવવામાં વાપરવું. એ ઠરાવ તેણે અમલમાં આણ્યો ને એથેન્સનું દરિઆઈ જોર વધ્યું.

જ્યારે ઝર્કિસઝ ગ્રીસ ઉપર ચઢી આવવાની સાર્ડિસમાં તૈયારી કરતો હતો તેવામાં સ્વતંત્ર રાજસુખને ઇચ્છનારા ગ્રીક સંસ્થાનોના મુખીઓએ એકસંપીલા થઈ રહેવાને સભા ભરીને કેટલીક ગોઠવણ કરી રાખી. ઝર્કિસઝે લશ્કરી વહાણના કાફલાઓ ઉપરા ઉપરી મોકલ્યા ને પોતે વીણી રાખેલાં લશ્કર સાથે ઉપલે ખુશકીને રસ્તે ગ્રીસમાં ઉતર્યો. એક પાસથી દરીઆમાં ને બીજી પાસથી જમીન ઉપર લડાઈ ચાલી. ઝર્કિસઝ ફત્તેહ કરતો કરતો **થર્મોપિલીની** નેળ લગી આવી પહોંચ્યો. એ ઠેકાણે સ્પાર્ટાનો રાજા **લીઓનિડાસ** ૧૨ હજાર લશ્કર સાથે ઇરાનની મોટી ફોજને ટક્કર આપવાને વાટ જોઈ ઉભો રહેલો તેણે બે દહાડા લગી તો લડાઈ કરી દુશ્મનની ફોજને હંફાવી; પણ પછી એક દેશદ્રોહી ગ્રીક ઝર્કિસઝને એક ડુંગરીની વાટ દેખાડી તે ઓળંગવાનું કહ્યું. લીઓનિડાસે જાણ્યું કે હવે બચવું કઠણ છે ને તેણે લશ્કરના મોટા ભાગને વિદાય કીધા. ત્રણસેં સ્પાર્ટને, મરવું કબુલ કરી રહેલાં એવા ચારસેં **થેસ્પિઅન**, સો **થીબન**, **મેસિનીનાં** ૮૦ લડવૈયા અને બીજા ગુલામો મળીને બે હજાર માણસ ઇરાની ફોજનાં મોજાંઓની સામા મચ્યા. થીબન સિવાય બીજા સૌજ કપાઈ પડ્યા (૪૮૦ માં). ઝર્કિસઝે આગળ વધી એથેન્સ લૂટ્યું ને બાળ્યું-રહેવાસીઓ આગળથીજ આજુબાજુના ટાપુઓમાં જઈ રહ્યા હતા. ચોથી આગસ્ટે થર્મોપિલીની લડાઈ થઈ તે રાતે દરીઆમાં પણ એક લડાઈ થઈ હતી: વીસમી ઓક્ટોબરે **સેલેમિસની** ખાડીમાં ગ્રીકનાં ૩૮૦ વહાણને ઇરાનીનાં ૧,૦૦૦ વહાણ સામા લડાઈ ચાલી ને તેમાં ઇરાનીઓની પુરેપુરી હાર થઈ. તે ઝર્કિસઝે એક ટેકરી ઉપર બેસી ક્ષોભ પામતાં જોયાં કીધા, ઝર્કિસઝ ૩ લાખ માણસ **માર્ડોનિયસને** સોંપી ઉતાવળો પાછો પોતાના રાજ્ય તરફ વળ્યો. બીજે વર્ષે **પોસેનિયસ** ને એરિસ્ટાઈડિસ* એ બેની સરદારી તળે ગ્રીક લશ્કરે **પ્લાટીઆની** લડાઈમાં ઇરાનીઓને હરાવી ભગાડ્યા ને તેજ દહાડે એશિઆ માઇનરમાં **માઇકેલથી** થોડેક દૂર વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં ઇરાનીઓનાં રહ્યાંસહ્યાં વહાણોનો પુરેપુરો નાશ થયો.

સેલેમિસમાં મળેલી જીતથી ગ્રીક લોકની સ્થિતિ ઉપર દેશમાં ને પરદેશમાં મોટી અસર થઈ. તેઓ સ્વદેશનું રક્ષણ કરતાં પરરાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરતા થયા. એશિઆમાંના ગ્રીક લોકને અમારે ઇરાનના રાજ્યનાં જુલમમાંથી છૂટા કરવા જોઈએ એ બહાને તેઓએ લડાઈ કરવી જારી રાખી. ગ્રીસમાં તે ધામધુમના વખતમાં **સ્પાર્ટા** સંસ્થાન મુખીપણું કરતું, પણ પોસેનિયસના મરણ પછી એથેન્સે તે કરવા માંડ્યું. એ ઉપરથી સ્પાર્ટા જ્યારે ત્યારે અરિસ્યાથી વંકાયું રહેતું. ગ્રીસમાં એથેન્સના રાજ્યનું પ્રબળ થયું હતું તેમ ત્યાં વિદ્વાનો પણ પ્રગટ થતા દેખાતા હતા-નાટક લખનારામાં એસકિલસ પરપમાં જન્મ્યો હતો, એ સૌ મરેથોન, સેલેમિસ, ને પ્લાટીઆની લડાઈમાં લડ્યો

*પોસેનિયસ લિઓનિડાસનો-ભત્રીજો થતો. રાજ્ય બહાર રહેલા એરિસ્ટાઈડિસે પોતાની તરફનું થોડુંક નવું લશ્કર, ઉભું કરી, સેલેમિસની લડાઈને પ્રસંગે ઇરાનીઓને વહાણોમાંથી ઉતરતાં ખસેડ્યા હતા.

થેમિસ્ટોક્લિસ ૪૬૫માં ને **યુરીપિડીસ** ૪૮૦માં જન્મ્યો હતો.

થેમિસ્ટોક્લિસે ઘણી સાવધાની રાખી ગ્રીકોને ઉત્તેજન આપી સેલેમિસની જીત કરાવી હતી ને એમ વહાણના લશ્કરને બળે એથેન્સની ચઢતી છે એવું સ્પષ્ટ દેખાડ્યું હતું તેમ તેણે એથેન્સના રક્ષણને માટે કોટ ચણાવ્યા હતા, બંદરો બલાવર કીધાં હતાં, ને દર વર્ષે નવાં વહાણો બંધાવવાને નાણાંનો ઠરાવ કરાવ્યો હતો. સ્પાર્ટન લોકે તેના ઉપર તહોમત મૂક્યું કે તે પોસેનિયસને મરાવી નાખવામાં સામેલ હતો ને તેણે ઉચાપત પણ ઘણી કરી હતી; તે ઉપરથી તેને એથીનીઅનોએ ઓસ્ટ્રાસિઝમથી રાજ્યની બહાર કાઢયો (૪૭૧).

પછી મિલીટાયેડિસનો દીકરો **સાઇમન** એથેન્સના રાજ્યકારભારમાં આગળ પડયો. તેનામાં તેના બાપનું શૌર્ય, થેમિસ્ટોક્લિસની દીર્ઘદૃષ્ટિ ને એરિસ્ટાઇડિસનું ન્યાયપણું એ હતાં. તે થ્રેસમાં ને **એશિઆમાઇનર**માં ઇરાનીઓ ઉપર ફતેહ મેળવી પ્રખ્યાત થયો હતો. તેણે યૂરીમેડનની લડાઈઓમાં (૪૬૬માં) આર્ટેઝર્કિસઝનાં લશ્કરને જમીન ઉપર ને દરીઆમાં પૂરાં હરાવ્યાં ને એથી આયોનિયન નગરો ઇરાની રાજ્યથી છુટાં થયાં. તેણે ચઢાઈ કરીને **કેરોનીસ** પાછું લીધું, ને ૪૬૩માં **થેસોસ** તાબે થયાથી થ્રેસના સામા કિનારા ઉપરથી સોનાની ખાણો એથીનિયન લોકના હવાલામાં આવી.

પેરીક્લિસ (માઇકેલની ફતેહ કરનાર ઝાંથિપ્પસનો દીકરો) જે ૪૬૯થી રાજ્યકાજસંબંધી તકરારોમાં ભાગ લેતો થયો હતો. તેણે લોકના પક્ષમાં રહીને શ્રીમંત વર્ગના સાઈમનની સામા થવા માંડયું. તેણે પોતાના એક મિત્રની પાસે દરખાસ્ત કરાવી પછી પોતે ઉપાડી લઈ એક ઠરાવ કરાવ્યો કે જેથી **એરિઓપેગસની** સત્તા લોક ઉપરથી ઘણી ખરી ઊઠી ગઈ.

સ્પાર્ટાએ મેસ્સેનિયન સામા લડતાં એથેન્સની મદદ માગી ને સાઈમને લશ્કર મોકલ્યું. એ લશ્કરથી સોંપેલું કામ બન્યું નહિ ને સ્પાર્ટનોએ તેને પાછું વિદાય કીધું. એથીનિયન લોકે ક્રોધે ભરાઈ સ્પાર્ટાની સાથેનો સઘળો સંબંધ તોડી નાખ્યો અને સાઇમન સ્પાર્ટાનો પક્ષ કરનાર હતો માટે તેને રાજ્યમાંથી કાઢયો (૪૬૧માં).

કોરિંથ ને **મેગેરા** એ સંસ્થાનો વચ્ચે વાંધો પડેલો તેમાં એથીનિયને મેગેરાનો પક્ષ કીધો ને તેથી કોરિંથ તથા એથેન્સને લડાઈ ચાલી. ઘણાં ખરાં બીજાં સંસ્થાનો પોતપોતાના પક્ષમાં સામેલ થયાં: મેગેરાની લડાઈમાં એથીનિયન જીત્યા ને ટેનાગ્રાની લડાઈમાં (૪૫૭) સ્પાર્ટન તથા સાથીઓ જીત્યા. બીજે વર્ષે એથીનિયને ઓઇનો ફેટાની લડાઈમાં કોરિંથીઅનોને ભારે હાર ખવાડી ને સ્પાર્ટનનું મોટું શસ્ત્રાગાર બાળી નાખ્યું, પણ ઇજિપ્તમાં તેઓએ ઇરાનીઓનો માર ખાધો ને થેસલિમાંથી તેઓને પાછા હઠવું પડયું (૪૫૪). એથેન્સમાં ગભરાટ થઈ રહ્યો; તેને મટાડવાને પેરિક્લિસે બહુ બહુ તજવીજ કીધી, પણ તેનું ફાવ્યું નહિ. લોકની ઇચ્છા સૈમનને પાછો બોલાવવાની છે એમ જાણી પેરિક્લિસે તેવો ઠરાવ કરાવ્યો. સાઈમને (૪૫૩માં) આવી પાંચ વર્ષ સુધી લડાઈ બંધ રાખવાના સામસામા રાજ્ય વચ્ચે કોલ-કરાર કરાવ્યા. ૪૪૯માં તે ઇરાનીઓની સામા લડવાને સાઇપ્રસ ગયો, પણ ત્યાં તે મરણ પામ્યો. ૪૪૮માં **ડેલફિઅન** ને **ફોસિઅન** ગ્રીક વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં એથેન્સે ફોસિઅનનો અને સ્પાર્ટાએ ડેલફિઅનનો પક્ષ લીધો. એ લડાઈમાં એથીનિયન હાર્યાં ને એઓએ કેટલોક પ્રદેશ ખોયો. ૪૪૫માં યૂબીઆના ને મેગેરાના લોકે બળવો ઉઠાવ્યો તેમ સ્પાર્ટા તથા બીજાં રાજ્યોમાંના એકસંપી લશ્કરે આટિકા ઉપર હુમલો કર્યો. એ હગામો પત્યા પછી ૪૪૦ માં સમોસ ટાપુમાં બળવો ઊઠેલો તેને પેરીક્લિસે સમાવ્યો ને તે ટાપુ એથેન્સની સત્તામાં લીધો. ૪૩૩માં કોરિંથ તથા કોરસિરા એ બેને લડાઈ ચાલી તેમાં (૪૩૩માં) એથીનિયનોએ કોરસિરાને મદદ કરી. ૪૩૨માં પેલો-પોનીસસનાં ઘણાંક શહેરના પ્રતિનિધિઓની સ્પાર્ટામાં સભા મળી ને ત્યાં ઠર્યું કે લડાઈઓ કરીને ઉન્મત્ત થએલા એથેન્સને શિક્ષા કરવી.

૪૩૧–૪૩૦માં સ્પાર્ટાના રાજાએ આટિકા ઉપર હુમલા કર્યા, પણ તેની એથેન્સ ઉપર ચઢાઈ કરવાની હિંમત ચાલી નહિ. પેરીક્લિસે વહાણમાં લશ્કર લઈ જઈ સ્પાર્ટાના કિનારાને લગતા પ્રદેશને ઉજ્જડ કીધા, એજીના તાબે થયું ને કોરિંથનાં વહાણો હાર્યાં. ૪૩૦માં એથેન્સમાં મરકી ચાલી ને તેમાં મોટા મોટા પુરુષો મુઆ. એ આપત્તિનું મૂળ પેરીક્લિસ છે એવું માની લોકે તેને પદભ્રષ્ટ કીધો ને દંડયો; પણ વળી થોડા દહાડા પછી તેને પાછો કારભાર સોંપવામાં આવ્યો. એ જીત તેનાથી ભોગવાઈ નહિ–તે મરકીના આજારથી સપડાયો ને મરણ પામ્યો (૪૨૯).

પેરીક્લિસ યુક્તિકળાવાળો, મોટાં કામમાં હાથ ભીડનારો, વાચાળ ને દ્રવ્યવાન હોવાથી તે પોતાની

ઇચ્છા પ્રમાણે લોકને વર્તાવતો. તેણે લડાઈમાં સરદાર દાખલ ને રાજ્યના મુખી કારભારી દાખલ મોટી ખ્યાતિ મેળવીને પોતાનો ને રાજ્યનો પૂરો ઉત્કર્ષ જોયો. તેના ૪૦ વર્ષની કારકીર્દીમાં શાસ્ત્રકળા વેપારની વૃદ્ધિ કીધી; ભાષણકર્તા, તત્ત્વશોધક ને બીજા વિદ્વાનોની મંડળી વધી; અને ભાષા કેળવાઈને શુદ્ધ તથા સરસ અલંકૃત થઈ (૪૩૮-૪૩૨) તેણે ઘણાંક મકાનો બંધાવી શહેરને શોભાવ્યું; પણ એ બાબતમાં તે છેક કલંક રહિત નથી-ઇરાનની સામા લડાઈ ચલાવવાને બીજાં સંસ્થાનોએ નાણાંનો જે ભંડોળ એથેન્સને હવાલે કરેલો તેમાંથી તેણે કેટલુંક ઉપાડીને પોતાના શહેરને શોભાવ્યું હતું. રાજ્યના ઉત્કર્ષમાં પેરીક્લિસની સાથે શોભતા મહાજનોમાં **એનેક્સેગોરાસ** (તત્ત્વજ્ઞાની ને પેરીક્લિસનો ગુરુ), **ફીડિયાસ** (શિલ્પશાસ્ત્રી ને પેરીક્લિસનો મિત્ર), **એસ્પાસિયા** (વાચાલંકારશાસ્ત્ર જાણનારી ને પેરીક્લિસને સુંદર વક્તા કરનારી ને પછવાડેથી તેની સ્ત્રી થયેલી) અને **સોક્રેટિસ** એ મુખ્ય હતા.

પેરીક્લિસ પછી એથેન્સમાં **ક્લીઓન** મુખી થયો. સ્પાર્ટન સરદાર **બ્રેસિડાસને** લડાઈ આપતાં હાર્યો ને પડ્યો (૪૨૨). પછી **એલ્સિબાઈડિસે** લાંબાં લાંબાં ભાષણો કરીને સિસિલિ ઉપર ચઢાઈ કરવાની ગોઠવણ કીધી. તે ટાપુમાં કેટલાંક ગ્રીક સંસ્થાન હતાં, પણ મુખ્ય શહેર સાઈરેક્યૂઝ તે કાર્થેજને તાબે હતું અને સાઈરેક્યૂઝની રાજ્યસભા નબળાં શહેરોના ઉપર જુલમ ગુજારતી તેથી એ શહેરોએ એથેન્સની મદદ માગી હતી. ૪૧૫માં એલસિબાઇડિસ લશ્કરી વહાણ લઈ ચાલ્યો. વહાણ હંકારવા માંડ્યાં હતાં તેટલે તેના ઉપર દેવદહેરાંનો માલ ચોર્યાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું અને પાછું એથેન્સ જવું પડશે તેની બીકે તે સ્પાર્ટા જઈ પોતાના દેશનો શત્રુ થઈ રહ્યો. સ્પાર્ટાએ સાઈરેક્યૂઝને મદદ મોકલી. એથીનિયન વહાણ તથા લશ્કરનો નાશ કરાવ્યો.

એથીનિયનોએ એલસીબાઇડિસને પાછો બોલાવ્યો ને તેના બીજી વારના કારભારમાં (૪૧૧-૪૦૭) એથીનિયનોએ સ્પાર્ટન ઉપર ઘણીક ફતેહ મેળવી. પણ તેમ ૪૦૫માં સ્પાર્ટન સરદાર **લાઇસેંડરે** એથેન્સનાં વહાણોના કાફલાનો લશ્કર સુદ્ધાં નાશ કીધો; ૪૦૪માં પીર્યુસ બંદર લીધું ને પછી જયગીત ગાતાં એથેન્સની દિવાલ તોડવા માંડી. જ્યારે એથીનિયનોએ, કોટ કિલ્લા તોડી પાડવા; માત્ર બાર વહાણ રાખી બાકીનાં સ્પાર્ટાને આપી દેવાં, ખંડણી આપતાં શહેરો પાસે ખંડણી ન લેવી. રાજ્ય બહાર કરેલાઓને પાછા બોલાવવા અને સ્પાર્ટાના હુકમ વિના કોઈની સામા લડાઈ કરવી નહિ; એવી કબુલાત આપી ત્યારે લાઇસેંડરે નગર તથા નગરજનને ક્ષેમ રાખ્યાં ને લડાઈ બંધ કીધી. એ આપત્તિની સાથે બીજી આ પડી કે એથેન્સમાંથી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ટળ્યું ને સઘળી રાજસત્તા લાઇસેંડરના નીમેલા ત્રીસ આર્કનને હાથ ગઈ.ઇ.સ.પૂ.૪૩૧થી એથેન્સ ને સ્પાર્ટા એ બે વચ્ચે લડાઈ ચાલેલી (જે પેલોપોનીસસની લડાઈ કહેવાય છે) તે સત્તાવીસ વર્ષે પૂરી થઈ-એથેન્સનું રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું ને સ્પાર્ટાએ પોતે ગ્રીસમાં સર્વોપરિ બળવાન રાજ્ય એવું કહેવડાવ્યું.•

• જે તારીખે સેલેમિસની જીત થએલી (૪૮૦માં) તેજ તારીખે (૪૦૪) એથેન્સ પડ્યું. એ સતાવીસ વર્ષની લડાઈનાં મૂળ કારણ સ્પાર્ટાની અદેખાઈ ને એથેન્સનો મદ એ હતાં. એ દ્વેષાગ્નિ કોરિંથની લડાઈ ને પોટીડીઆનો બળવો એ બે પ્રસંગમાં ધમાયો ને પછી ભડકો થયો-આખા ગ્રીસમાં, ટાપુઓમાં ને એશિઆ માઇનોરનાં સંસ્થાનોમાં સંધે જ્વાળા ફરી વળી-જમીન ઉપર ને દરીઆમાં લડાઈઓ ચાલી. લડાઈને ચોથે વર્ષે (૪૨૮) સ્પાર્ટાએ એટિકા ઉપર ત્રીજીવારનો હલ્લો કીધો ત્યારે એથેન્સમાં મિલ્કત ઉપર કર (પહેલવહેલોજ) મૂકવામાં આવ્યો. ૪૨૭માં સ્પાર્ટાનાં વહાણ પહેલવહેલાંજ એશિઆ માઇનોર તરફ ગયાં; એથેન્સમાં વળી મરકી ચાલી. ૪૨૬માં સ્પાર્ટાના મુલકમાં ધરતીકંપ થયો; એથીનિયનોએ ઘણેક ઠેકાણે ફતેહ મેળવી. ૪૨૫માં સ્પાર્ટનોએ પાંચમી વારનો એટિકા ઉપર હલ્લો કીધો; પણ પછી એથીનિયનોની ફતેહ જારી રહી. ૪૨૨માં એમ્ફીપોલિસની લડાઈમાં ક્લીઅન ને સ્પાર્ટન સરદાર બ્રેસીડાસ બંને કપાઈ પડ્યા ને એથીનિયનો હાર્યા. ૪૨૧માં ૫૦ વર્ષને માટે કોલકરાર થયા. ૪૨૦માં એલસીબાઇડિસે ખટપટ કરી સ્પાર્ટનોને ઓલિમ્પિક ઓચ્છવમાંથી ટળાવ્યા. ૪૧૮-૪૧૭-૪૧૬માં સ્પાર્ટા ને આર્ગોસ એ બેને લડાઈ ચાલી. એથેન્સે આર્ગોસને મદદ કીધી. ૪૧૫-૪૧૪માં સિસિલિમાં ચાલેલી લડાઈમાં સ્પાર્ટા ને એથેન્સ સામસામા પક્ષમાં હતાં; પાછી પેલોપોનીસસમાં લડાઈ ચાલી. ૪૧૩માં સ્પાર્ટન રાજા એજીસે એટિકા ઉપર ચઢાઈ કરી; સેરાક્યૂઝની લડાઈમાં સ્પાર્ટન જિલિપ્પસે એથીનિયનોને હરાવ્યા ને સિસિલિની લડાઈનો અંત આણ્યો; સ્પાર્ટા દરીઆની લડાઈમાં પણ જોરાવર ઠર્યું. ૪૧૨માં ઇરાન તથા સ્પાર્ટા વચ્ચે પહેલવહેલા કરાર થયા ને એથીનિયનોએ એશિઆ-માઇનરમાંનાં કેટલાંક શહેર પાછાં મેળવ્યાં. પછી સ્પાર્ટનોનું કંઈક નબળું પાસું દેખાયું. ૪૦૫માં લાઇસેંડરે ઇગોસ-પોટમી આગળ એથીનિયનોને પુરેપુરા હરાવ્યા ને એશિઆમાઇનરમાંનો તેઓનો સઘળો મુલક લીધો. ૪૦૪માં લડાઈનો અંત આવ્યો.

એ ત્રીસ ટાયરંટે (જાલમ સત્તાધારીઓએ) ત્રણ વર્ષ એથેન્સમાં જંગલી રીતનું ઘાતકીપણું વાપરી રાજ્ય કર્યું-તેઓએ ત્રાસ બેસાડવાને ને ધનાઢય થવાને અપરાધી ને નિરપરાધી એવા ઘણાક લોકને ઠાર કર્યાં ને દેશનિકાલ કર્યાં. પછી થ્રેસીબ્યૂલસ નામના એથીનિયને પોતાના દેશીઓને ઉશ્કેર્યાં ને એઓએ જાલમોને હાંકી મેલ્યા; અને પોતાનું જુનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. સોક્રેટિસનું મરણ (૩૯૯)માં થયું ત્યારપછી ડંકપેમાં એથીનિયનો સ્પાર્ટાની ઝુંસરીથી છૂટા પડ્યા; તેઓએ કોટ દિવાલ ફરીથી ચણાવ્યાં ને એથેન્સને પાછું આબાદ કરવા માંડ્યુ. એથેન્સની આબાદી થતી અટકાવવાને સ્પાર્ટાનો એજીસિલેઅસ તજવીજ કરતો હતો, પણ તેટલામાં તેનાં લશ્કરી વહાણો ઉપર ઇરાનીઓએ છાપો માર્યો. એ હારથી સ્પાર્ટાના રાજ્યને ઇરાનના રાજાના કહ્યા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપવા પડ્યા-સ્પાર્ટાના રાજ્યનો મદ ઉતર્યો ને તે લજ્જિત થઈ રહ્યું.

થોડાક કાળ પછી થીબ્સનું રાજ્ય થોડીક વાર ચળક્યું. એક સ્પાર્ટન સરદારે થીબ્સના તાબાના કેડમીઆના કિલ્લાનો ગેરવાજબી રીતે કબજો કર્યો હતો. તે કિલ્લો પાછો લેવાને થીબ્સના પેલોપિડાસ નામના દેશાભિમાની શૂર તરુણે યુક્તિ કરી. આવી કે તે તથા બીજા તેર સાથી બૈરાંનો વેષ લેઈ એક ઠેકાણે જ્યાં સ્પાર્ટનો સાથે જમવાને ભેગા થએલા ત્યાં ગયા ને તેઓએ મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને કાપી નાખ્યા એ ઉપરથી લડાઈ ચાલી. સ્પાર્ટાને બીજાં ગ્રીક રાજ્યોની મદદ હતી તેથી થીબ્સને હારવાનોજ સંભવ હતો; પણ થીબ્સનો એપેમિનડાસ નામનો સરદાર શૂરો ને યુદ્ધકળા જાણનારો હતો તેણે છ હજાર લશ્કરે પચ્ચીસ હજાર સ્પાર્ટનને લ્યૂકટ્રાની લડાઈમાં હરાવ્યા ને મોટી ફતેહ મેળવી (૩૭૧).

એ સરદારના સદ્‌ગુણ ને તેનું મોટપણ દુર્ગુણી દુર્જનો જોઈ શક્યા નહિ ને એઓએ તેને માટે દેહાંત દંડનો ઠરાવ કરાવવાની તજવીજ કરી; પણ તેમાં ન ફાવેથી તેને થીબ્સના રસ્તા વાળનારાઓનો ઉપરી ઠરાવ્યો. એપેમિનડાસે આટલું બોલી તે કામ કરવા માંડ્યું કે 'કામ મને માન નહિ આપે તો હું કામને માન આપીશ.' પણ થોડા દહાડા પછી થીબનોએ તેને માન આપી લશ્કરનો સરદાર કરી સ્પાર્ટાના લશ્કરની સામા લડવા મોકલ્યો. તેણે માંટીનિયાની લડાઈ જીતી, પણ લડાઈની ખાચાખીચમાં એક સ્પાર્ટને તેને છાતીમાં ખંજર માર્યું ને તે પડ્યો (૩૬૨).

મેસીડોનના રહેવાસીઓને દક્ષિણના સુધરેલા ગ્રીક લોક પોતાનાથી જુદા ને જંગલી જેવા ગણતા. તેઓ ૪૦૦ વર્ષ સ્પાર્ટા, એથેન્સ ને થીબ્સ એ રાજ્યોની સત્તા તળે હતા. તેઓનો રાજા એમિંટાસ બીજો (૩૬૯)માં મરણ પામ્યા પછી માંહોમાંહેની બાંજગડથી બખેડા ચાલતા તેની પેલોપિડાસે ત્યાં લશ્કર લેઈ જઈ સમાધાની કરી હતી. એ વખતે તેણે પોતાની સાથે એમિંટાસના સૌથી નાના દીકરા ફિલિપને પણ બીજાઓની સાથે ઓળમાં થીબ્સ આણી રાખ્યો હતો. એ ફિલિપે થીબ્સના રાજ્યમાં કેળવણી લીધી હતી. તેનો ભાઈ જે મેસીડોનમાં રાજ્ય કરતો હતો તેના મરણ પછી ફિલિપને તેવીસ વર્ષની ઉમ્મરે ત્યાંના રાજ્યની ગાદી હવાલે કરવામાં આવી (૩૫૮)માં. તેણે પ્રથમ તો લશ્કરને કરડી કવાયતથી મેળવ્યું ને પછી રાજ્ય વધારવાનો ઉદ્યમ આરંભ્યો. તેણે મેસીડોનના કિનારા ઉપરનાં ગ્રીક શહેરોને તાબે કીધાં ને ફોશિયન લોકને પોતાના રાજ્યમાં ગણ્યા.

એથેન્સમાં ડીમોસ્થેનીસ ઉપરાઉપરી ભાષણ કરીને લોકને સમજાવતો હતો કે ફિલિપનો વિચાર સ્વતંત્ર ગ્રીકના ઉપર રાજ્ય કરવાનો છે માટે તેની સામા થવાને સંપબળ વધારવું જોઈએ. લોકો ઉશ્કેરાઈ થીબન્સને મળી સામા થયા, પણ કેરોનીઆની લડાઈમાં (૩૩૮)માં તેઓ હાર્યા ને ગ્રીસની સ્વતંત્રતાનો અંત આવ્યો પછી ગ્રીકનાં સઘળાં રાજ્યોના મુખ્ય પુરુષો કોરિંથમાં મળ્યા ને ત્યાં ઠર્યું કે ઇરાનની સાથે લડાઈ કરવી ને સઘળાં ગ્રીકરાજ્યોનાં લશ્કરનો ઉપરી મેસીડોનનો રાજા થાય. ફિલિપ ઇરાન ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તેને કોઈએ મારી નાખ્યો (૩૩૬માં).

અલેકઝાંડર—સિકંદર અને ઇરાનનો ડરાયસ (દારા) એકજ વર્ષમાં પોતપોતાની ગાદીએ બેઠા (૩૩૬માં). ઇલિરિયન વગેરે લોક સ્વતંત્ર થવાને સામા ઊઠેલા તેમને શિક્ષા કરી આવ્યા પછી અલેકઝાંડરે થીબ્સને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું. એ ઉપરથી બીજાં ગ્રીકરાજ્ય જે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવવાના ઉદ્યમમાં હતાં તે દબાઈ ગયાં-એથેન્સ જે થીબ્સને મદદ કરનારૂં હતું તેણે વકીલ મોકલી પોતાની તાબેદારી જણાવી.

અલેકઝાંડર પોતાના ગ્રીસનાં રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખવાનું એંટીપેટરને સોંપી પોતે ૩૩૪ના વસંતમાં ૩૦ હજાર પાયદળ ને પાંચ હજાર ઘોડેસ્વાર લેઈને એશિઆમાં ઉતર્યો. અહીં તેણે ઇરાનના સત્રપોનાં

લશ્કરને હરાવી, પ્રદેશો જીત્યા ને પછી ઇસસની લડાઈમાં (૩૩૩માં) ઇરાનના રાજા ડાયમાસને હરાવ્યો. પછી તેણે સિરિયા, ફીનિશિયા, ને ઇજિપ્ત એ તાબે કર્યાં. એ અવકાશમાં ડરાયસ અનેક જાતના લોકનું ૬ લાખ લશ્કર એકઠું કરી છેલ્લી લડાઈ આપવાને તૈયાર રહ્યા હતો. અલેકઝાંડરે **આરબેલા** આગળ પહેલે સપાટે લશ્કરને વીખેરી નાખ્યું ને પછી થોડીક વાર લડાઈ ચાલી, પણ તેમાં ડરાયસ નાઠો (૩૩૧માં) ને માર્યો ગયો. પછી અલેકઝાંડરે ઇરાનની રાજધાની **પર્સેપોલિસ** જઈ ત્યાંનો ભંડાર લુટાઈ જતો બચાવ્યો ને શહેરને બાળી મુકાવ્યું. પછી તે હિંદુસ્તાન પર ઉતર્યો ને પંજાબના એક પ્રદેશના હિંદુરાજા પોરસ તથા તેના સહાયો સાથે લડીને તે તથા બીજો કેટલોક સિંધુ નદીનો તટ પ્રદેશ જીતીને પાછો ફર્યો (૩૨૬માં).

પાછાં આવતાં સૂસામાં ને **એક્બેટાના**માં થોડા દહાડા રહી બેબિલોન ગયો ને ત્યાં તાવના મંદવાડથી ૩૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૩૨૩).*

અલેકઝાંડરના મરણ પછી ગ્રીસમાં ડીમોસ્થેનીસના ઉશ્કેરેલા એથીનિયનોએ બીજાં રાજ્યો સાથે સંપ કરી મેસીડોનની સત્તા તળેથી છુટા પડવાને લડાઈ કીધી ને ઍંટીપેટરને બે વાર હરાવ્યો. પણ **ક્રાનોન**ની લડાઈમાં તેઓ હાર્યા ને એથેન્સ મુસીબતે બચ્યું–ડીમોસ્થેનીસ નાસીને એક દેવળમાં ભરાયો ને ઝેર ખાઈ મુઓ. મોટાં રાજ્યની વહેંચણને માટે સરદારોમાં બાવીસ વર્ષ ભાંજગડ ચાલ્યા પછી ૩૦૧માં વ્યવસ્થા થઈ તે આ પ્રમાણે કે **મેસીડોન, ગ્રીસ** ને **પશ્ચિમ**મા **કાસ્સેંડર, થ્રેસ, બીથીનિયા,** ને **ઉત્તર**માં **લીસિમેકસ, ઇજિપ્ત** ને **દક્ષિણ**માં **ટોલેમી** તેમ **સિરિયા** ને **પૂર્વ**માં **સેલ્યૂકસ** રાજ્ય કરે. એ સેલ્યૂકસે ૩૧૨થી બેબિલોનમાં રાજ્ય માંડ્યું ને પોતાનો શક ચલાવ્યો (તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૫ સુધી ચાલ્યો.)

એ ચોથા સૈકામાં **પ્લેટો** ને **એરિસ્ટોટલ** (તત્વજ્ઞાની), ઝેનોફન (ઇતિહાસ લખનારો), ને ડીમોસ્થેનીસ (ભાષણ કરનારો) એ બીજા વિદ્વાનોમાં મુખ્ય ગણાયા છે.

કાર્થેજ.

કાર્થેજના રાજ્યમાં વિશેષે શ્રીમંત કુળની સત્તા હતી–લોકસભા, સો જણની રાજસભા ને બે ન્યાયાધીશ એઓ રાજકારભાર કરતા; ન્યાયાધીશો જુનાં, કુલીન ને શ્રીમંત કુળમાંથી વર્ષે વર્ષે શોધીને નીમવામાં આવતા. ત્યાંના લોક આકાશના પદાર્થોને પૂજતા ને રાજ્યઆપત્તિમાં ત્રણસેં કુલીન છોકરાઓને **મોલોક**દેવના ધગધગતા હાથમાં આપતા ને તે બળી મરતા. કાર્થેજ વેપારનું મોટું મથક હતું ને વેપારનીજ દોલતે તે રાજ્યસત્તા ભોગવતું. તેનાં વહાણ દરીઆમાં સઘળે ઠેકાણે ફરતાં ને તેનાં સંસ્થાન તથા કોઠીઓ એ દરીઆ કિનારે ઠામઠામ હતાં. તેઓનાં વહાણ આફ્રિકાની પશ્ચિમે **ગીનિ** લગી ને બ્રિટનની દક્ષિણ લગી જતાં, તેમ ત્યાંનો વણજારૂ કાફલો પૂર્વમાં ઇજિપ્ત ને દક્ષિણમાં ફેઝાન લગી જતો. કાર્થેજના સત્તાધારીઓ સ્પેનની ખાણોમાંથી સોનું નીકળતું તેમાંથી સ્પેન, લિગુરિયા, ને ઇટાલિ એ દેશનાં માણસોનું મુસારેદાર લશ્કર રાખતા **સિસિલિ, માલ્ટા, સાર્ડિનિયા, કોર્સિકા** ને બીજા ટાપુ એ કાર્થેજને તાબે હતા.

કાર્થેજ ઇરાની રાજ્યના સંબંધમાં આવ્યું હતું; ફોશિયન લોકનાં વહાણો સાથે લડ્યું હતું અને તેણે રોમના રાજ્ય સાથે કોલકરારનો વહેવાર કીધો હતો; ૫૦૯માં સિસિલિના ટાપુમાં માત્ર સાઇરાક્યુઝ કાર્થેજનું હતું. એણે આખો ટાપુ પોતાની સત્તામાં આણવાનો ઠરાવ કરી લશ્કર મોકલ્યું. પણ ત્યાંનો એક વતની **ગેલો** એણે તેને હરાવી પાછું કાઢ્યું હતું (૪૮૦માં). સાઇરાક્યુઝનો **ડાયોનિશિયસ** પહેલો એણે પાછી કાર્થેજ સાથે લડાઈ કીધી હતી (૪૦૬માં). થોડે કાળે રોમના રાજ્યનો લોભ પણ સિસિલિનો ટાપુ પોતાનો કરવાનો થયો અને એ ઉપરથી પછવાડેથી બે રાજ્ય વચ્ચે મોટી લડાઈઓ ચાલી. ચોથા સૈકાને અંતે રોમે છીંડાં શોધી કાર્થેજની સત્તા તોડવાના ઉપાયો કરવા માંડ્યા–પણ તેની પોતાની સત્તા કાર્થેજની પ્રદેશસત્તાની આગળ કંઈજ નહોતી.

રોમ.

રોમમાંથી બાદશાહી નીકળી ગયા પછી પદભ્રષ્ટ ટાર્કિવને પક્ષકારોની સહાયતાથી લશ્કર એકઠું કરી રોમ ઉપર ઘણીકવાર હુમલા કર્યા, પણ તેનું ફાવ્યું નહિ ને અંતે તે મુઓ (૪૯૪માં).

પછી ૪૫૧ સુધી આજુબાજુનાં રાજ્યના લોકે રોમ સાથે લડાઈઓ કરી ને તેમાં **વોલસિયન** ને **ઇક્વિયન** એ લોકે રોમના રાજ્યને ઘણોક ભાગ પોતાનો કરી લીધો, પણ વીએનટૈન લોકને તો ૪૦ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાની રોમ પાસે માગણી કરવી પડી. **સ્પુરિયસ કેસિયસે** રોમની તરફથી **લેટિન** તથા

* સિકંદરનું ચરિત્ર જોવું.

હર્નિકન લોક સાથે મળીને સંધિકરાર કીધા કે તેઓ વોલસિયન ને ઇક્વિયન લોકને ચઢી આવતા અટકાવે.

૪૪૯માં ઉત્તરેથી સબૈન ને ઇશાનેથી ઇક્વિયન એ લોક રોમ ઉપર ઉતરી પડ્યા. રોમન લોકે પ્રથમ તો જેમ તેમ ટકાવ કર્યો. પણ પછવાડેથી વેલેરિયસ ને હોરેશિયસ એ કોન્સલોએ જીત મેળવી; અને (૪૪૨ માં) આરડીયામાં સંસ્થાન સ્થાપી વોલસિયન લોકના હુમલા બંધ કીધા. ૪૦૫માં રોમે વીઆઈ એને ઘેરો ઘાલ્યો ને તે શહેર દસ વર્ષે તૂટ્યું; કેમિલસ ઘણી લૂટ લઈને મોટા ઠાઠથી નગરમાં આવ્યો (૩૯૬).

૩૯૦માં *ગોલ નામથી ઓળખાતા લોકનાં ઝુંડ ઉપરાઉપરી ઈટાલિમાં ઉતરી આવતાં હતાં તે ટોળાંમાંનો એક બ્રેનસ એણે પોતાના ૭૦ હજાર લશ્કરને રોમના ૪૦ હજાર લશ્કર સામા લડાવ્યું ને જીત મેળવી. ૩૯૦માં તેણે રોમને લુટાવ્યું ને સઘળાં ઘરોને બાળી નંખાવ્યાં સાત મહીના રોમમાં રહ્યા પછી બ્રેનસ હજાર રતલ સોનું લઈને પોતાનાં લશ્કર સાથે સ્વદેશ ગયો.

રોમમાં પાછી વસ્તી થતી હતી તેવામાં ઇક્વિયન, વોલસિયન ને ઇટ્રસ્કન એ વળી પાછા હલ્લા કરવા લાગ્યા, પણ કેમિલસે તે ત્રણેને હરાવી પાછા કાઢી રોમને ક્ષેમ રાખ્યું (૩૮૯). બે વર્ષ પછી ઇટ્રસ્કનનું રાજ્ય રોમની સત્તામાં આવ્યું. ૩૬૧માં ગોલ લોકે બીજી વાર આવી સપડાવવાનું કીધું હતું, પણ રોમનોએ તેઓનું ફાવવા દીધું નહિ. પછી લેટિન, હર્નિકન એઓએ રોમન સાથે મૈત્રી કરાર કીધા (૩૫૮ માં). પણ તેટલે ટાર્કિવનના પક્ષી લોકે એકાએક ટેકરી ઉપરથી નીચે ઉતરી ફ્રેબીઆસ કોન્સલને હરાવ્યો. તે રોમમાં આવ્યાજ હોત, પણ તેટલામાં રોમન લશ્કરે તેઓને પાછા ભગાડ્યા. વળી પાછી લડાઈ ચાલી પણ પછી ૩૫૧માં તેનો અંત આવ્યો. બે વર્ષ પછી ગોલ લોક ત્રીજી વાર હુમલો કરવાને આવ્યા, પણ વેલેરિયસે તેઓને પાછા વાળ્યા.

ઇટાલિના કેમ્પેનિયા પ્રાંતની ઉત્તરે પહાડી પ્રદેશમાં સેમનાઇટ નામના રબારી લોક વસતા હતા તેઓ કેમ્પેનિયાના રાજ્ય ઉપર જ્યારે ત્યારે હલ્લા કરતા. તે રાજ્યના લોકે રોમનની મદદ માગી ને એઓએ આપી. સેમનાઇટ સાથે પહેલી લડાઈ ૩૪૩–૩૪૧ લગી ચાલી ને તેમાં રોમન જીત્યા. પછી લેટિન સાથે લડાઈ ૩૪૦–૩૩૮ ચાલી ને તેથી લેશિયમ રોમની સત્તામાં આવ્યું. બીજી વાર સેમનાઇટ સાથે લડાઈ ૩૨૬–૩૦૪ ચાલી તેમાં પણ રોમન જીત્યા; ને ત્રીજી વાર લડાઈ ૨૯૮–૨૯૦ ચાલી તેમાં સેમનાઇટ લોક પૂરા હાર્યા ને તાબે થયા.

એ લડાઈઓથી રોમનું રાજ્ય ને આજુબાજુનાં રાજ્ય એઓના પરસ્પર સંબંધ વહેવાર પાકા સ્થપાયા ને રોમનું મોટપ વજન ઇટાલિના દૂર પ્રદેશોમાં પણ મનાવા લાગ્યું.

અંતર્સ્થિતિ.—ટાર્કિવનને કાઢયા પછી વર્ષે વર્ષે શ્રીમંતવર્ગના બબ્બે જણ રાજ્યના મુખી થઈ સત્તા ચલાવતા. તેઓ પ્રીટર કહેવાતા. રાજસભાના ગૃહસ્થો પણ શ્રીમંતવર્ગના હતા. એ રીતે રોમમાં ૫૦૯થી તે ૩૬૭ સુધી શ્રીમંતજન સત્તાધારી હતા. પહેલવહેલા પ્રીટર જે પછવાડેથી કોન્સલ કહેવાયા તેમાં બ્રુટસ રાજ્યવંશ છેદનારો ને નિષ્ઠુર પણ યથાન્યાય વર્તનારો હતો અને વેલેરિયસે લોકલોભમાં ધારા કીધા હતા–તેના એક ધારાથી કોન્સલના ચુકાદા ઉપર લોકને અપીલ સાંભળવાની સત્તા મળી હતી. પછી જે કોન્સલ થયા તેમની કારકીર્દીમાં શ્રીમંતો લોકની (હક્કની) જમીન તેઓની પાસેથી છીનવી લેતા. લશ્કરી લોકને જીત–લૂટમાં મળેલી જમીનના હિસ્સા મળતા ને તે ઉપર તેઓનો નિર્વાહ ચાલતો; એવો જુનો વહીવટ છતાં શ્રીમંતો જ્યારે તેઓની જમીન લઈ લેતા ત્યારે તેઓ વ્યાજે નાણું કાઢી કરજદાર થઈ કરજ વાળતાં લગી લેણદારની ગુલામી કરતા. શ્રીમંતોએ લોકનો પોકાર સાંભળી તેઓનું મન મનાવવાને તેઓનો પસંદ કરેલો એક સર્વોપરિ અધિકારી-ડિક્ટેટર (પોતાનામાંનો) ઠેરવ્યો (૪૯૮માં). એણે પણ લોકની દાદ સાંભળી નહિ તેથી ને એક લશ્કરી સિપાઈની દુખિઆરી હાલત જોઈ તથા તેની વાત સાંભળી લોકે બળવો ઉઠાવ્યો. ઘણી ભાંજગડ થયા પછી આ પ્રમાણે ઠર્યું કે પ્લેબિઅન (લોકવર્ગ) પોતાનાં રક્ષણને માટે પોતાનામાંથી પાંચજણને વર્ષોવર્ષ મુકરર કરે ને એઓ રાજસભાના લોકવિરુદ્ધ ઠરાવોને રદ પણ કરી શકે (૪૯૩).

રાજ્યને લૂટમાં મળેલી જમીન લોક તથા શ્રીમંત બન્નેના ધારા પ્રમાણે મળે કે શ્રીમંતજ તે સઘળી લઈ લે એ વિષે ભાંજગડ ચાલ્યાંજકરતી હતી;તેવામાં સ્પૂરિયસ કેસિયસ જે ત્રીજી વાર કોન્સલ થયો હતો તેણે જમીન સંબંધી બંને વર્ગના લોકના હક્કસંબંધી કાયદા-એગ્રેરિયન લૉ કરાવવાને રાજ્યસભામાં ચર્ચા ચલાવી. તેના સાથી શ્રીમંતોએ તે ચર્ચા ઉપર ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નહિ ને કેસિયસને રાજ્ય અપરાધ કર્યાના આરોપે મરણદંડ દીધો (૪૮૪). લોક પોકાર કરતાં

* પશ્ચિમ યુરોપમાં કેલ્ટ નામના લોક વસતા હતા તેઓની બે મોટી જાતિ હતી–એક ગોલ ને બીજી કિંબ્રી કહેવાતી.

અટકયા નહિ-કેટલાક લશ્કરમાં ચાકરી કરવાની ના પાડતા ને કેટલાક લડવા જઈ હથિયાર ન ઉગામતાં હારીને પાછા આવતા. એ ઉપરથી રાજ્યધારા નક્કી કરવાને ડિસેંવર—દસ જણને નીમવામાં આવ્યા. ધારાનો ઉદ્દેશ આ કે લોક તથા શ્રીમંત, રાજ્યમાં એક સરખા ગણાય ને કોન્સલો ટળી દસમાંનો એકેકજણ વારાફરતી દર રોજ વડા ન્યાયાધીશનું કામ કરે (૪૫૧) પ્રથમ નિમાએલા દસ જણ ડાહ્યા હતા, પણ પછવાડેના નિર્દય, લોભી ને વિષયાસક્ત હતા અને એઓને શ્રીમંતો આશ્રય આપતા. એ કારણ ઉપરથી અને ડિસેંવરમાંના એક એપિયસે એક જુવાન સ્ત્રીના ઉપર બળાત્કાર કર્યો તે પ્રસંગ ઉપરથી ડિસેંવરોની પદવી લોકોએ કાઢી નખાવી* ને પાંચ બીજા ટ્રીબ્યૂનો નીમ્યા (૪૪૯). પછી કેટલીક ભાંજગડ થયા બાદ શ્રીમંતવર્ગમાંના બે જણ વેલેરિસ ને હોરેશિયસ જે બંને વર્ગના હિતુ હતાં તેઓને કોન્સલ ઠેરવવામાં આવ્યા. એઓએ ધારા કીધા; ને તેમાં બે મુખ્ય હતા-એક તો તેઓએ જુનો પણ બંધ પડેલો ધારો રાજ્યસભાના ઠરાવ ઉપર લોકને અપીલ કરવાનો પાછો વહીવટમાં આણ્યો •ને બીજો નવો કર્યો કે લોકની મંડળી જે ધારા કરે તેનો અમલ રાજ્યસભાના ધારાની પેઠે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગના ઉપર સરખોજ થાય. લોકવર્ગ ને શ્રીમંતવર્ગ એ બેમાં પરસ્પર લગ્નવહેવાર ન કરવાનો કાયદો હતો તે ૪૪૫માં રદ થયો. પછી લોકવર્ગમાંનો પણ કોન્સલ થાય એ વિષેની ભાંજગડ ૮૦ વર્ષ ચાલી.

૩૭૬માં લિસિનસ સ્ટોલો ને સેકુસટિયસ એ બેને લોકે પોતાના ટ્રિબ્યૂન કીધા ને એઓએ આ પ્રમાણે આગ્રહથી માગ્યું:-કોન્સલ નિમાય, તેમાં એક લોકવર્ગમાંથી પણ નિમાય, લેણદાર દેણદાર સંબંધી ધારામાં ફેરફાર થાય અને જમીનસંબંધી ધારા વહીવટમાં આવે. એ ધારા જે લિસિયન ધારા કહેવાયા તે તે ૭ વર્ષ ભાંજગડ થયા પછી વહીવટમાં આવ્યા-૩૬૬માં સેકુસટિયસ લેટરનસ એ લોક વર્ગમાંથી પહેલો કોન્સલ નિમાયો; ૩૫૯થી ડિકટેટર, ૩૫૧થી સેન્સર, ૩૩૭થી પ્રીટર ને ૩૦૧થી ધર્માચાર્ય, લોકવર્ગમાંથી નિમાતા થયા.

એ પ્રમાણે શ્રીમંત ને લોક બંને વર્ગ રાજ્યના સામાન્ય ધારાની સત્તામાં આવેથી વર્ગભેદ ટળી ગયો ને રોમના રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી ચાલી (૨૮૬).

---

* ડિસેંવર ગયા પણ તેઓના ધારા ઘણો કાળ રહ્યા. ધારા તે 'બાર ટેબલ'ના ધારા કહેવાયા.

દર્શન ૬ઠ્ઠું.

(ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૩-૨-૧).

રોમ.

લેઢિન ને સેમનાઈટ એ લોકને પોતાની સત્તામાં આણ્યા પછી રોમનોએ ટેરેંટાઈન લોક ઉપર ચઢાઈ કરી. ટેરેંટમ એ સંસ્થાન ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૮મા સૈકામાં ઇટાલિના દક્ષિણ પ્રદેશમાં લેસીડીમન ગ્રીકે વસાવ્યું હતું. એ સંસ્થાની શહેરો દ્રવ્યસત્તા ને વિદ્યાજ્ઞાનમાં સર્વ વાતે વખણાયાં હતાં. પછવાડેથી ટેરેંટાઈન લોક મોજીલા થઈ ગયા હતા. તેઓ રોમની ચઢતીની સામા પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ નહોતા તેથી તેઓએ ઇપાઇરસનાં (ગ્રીસની વાયવ્ય દિશાએ પ્રદેશ હતો ત્યાંના) રાજા પિહ્રસની* મદદ માગી તેણે ત્રીસ હજાર લશ્કર સાથે આવી હેરેક્લિઆ ને એસ્કયૂલમ એ બેના મેદાનમાં જીત મેળવી (૨૮૦--૨૭૯ માં). ૭ વર્ષ પછી તેને રોમનું ઉપરીપણું કબુલ કરવું પડ્યું ને ૨૭૨માં ટેરેંટાઈન તાબે થયા. આર્નો નદીથી તે મેસીનાની સામુદ્રધુની સુધીનો પ્રદેશ રોમના રાજ્યમાં ગણાયો. રોમનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત થયું હતું; લશ્કરમાં કસાએલા ને રાજ્યમાં કેળવાએલા સંસ્થાનીઓ હારેલા લોકને ભયમાં ને ભયમાંજ રાખતા. સાત વર્ષ પછી રોમે સિસિલિમાં કાર્થેજની સત્તા ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાના હેતુથી તે રાજ્ય સાથે લડાઈ ચલાવી.

રોમ પોતાના બળમાં વધતું તોપણ કાર્થેજથી ડરતું ને દક્ષિણ ઇટાલિના પોતાના રાજ્યને રખેને કાર્થે-

---

*એ કુલીન ને તરુણ રાજા જગત્માં થઈ ગએલા મોટા લડવૈયા સરદારોમાંનો એક ગણાય છે. એને પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવું પડ્યું હતું, પણ ઇજિપ્તના ટોલેમીની મદદથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું (૨૯૫). પછી તેણે માસીડની જીતવાની તજવીજ કરી ને સાત મહીના ત્યાં લીસીમાકસનાં સાથે રાજ્ય કીધું; પણ પછી તેને ત્યાંથી પણ કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો. પછી તેણે ૭ વર્ષ ઈપાઇરસમાં નિરાંતે રાજ્ય કીધું. ટેરેંટાઈનના બોલાવવા ઉપરથી તેણે ઈટાલિમાં ફતેહ મેળવી ને તે છેક રોમની નજીક જઈ પહોંચ્યો. રોમનોએ સલાહના કરાર ન કીધા તેથી તે પાછો ફર્યો હતો. ઈપાઇરસ પહોંચ્યા પછી તેણે ચઢાઈ કરી મેસીડોનની રાજગાદી (બીજી વાર) મેળવીને પછી સ્પાર્ટા તથા આર્ગોસ ઉપર ચઢાઈ કરી. તે ૨૭૨માં મરણ પામ્યો હતો.

જવાળા છેડે માટે તે કાર્થેજની સત્તા સિસિલિમાંથી ખસેડી ત્યાં પોતાની કરવાને ખતીલું થયું હતું; વ'ળી સિસિલિ પોતાની સત્તામાં હોય તો કોઈવાર કાર્થેજની પણ ખબર લેવાય. રોમની દાઢ સિસિલિ લેવાની હતી તેવામાં વળી પ્રસંગ આવ્યો. મેમરટાઈન એ નામથી ઓળખાતા લશ્કરી સિપાઈઓએ મેસાના શહેર લઈને ત્યાંના લોકને કાપી નાખ્યા હતા. તે ઉપરથી સાઈરે-કયુઝનો સરદાર ને કાર્થેજની સરકાર એ બેએ સાથે મળી મેમરટાઈનને શિક્ષા કરવાની તૈયારી કરી. એ લોકે રોમની મદદ માગી ને એઓએ આપી. એ ઉપરથી રોમ કાર્થેજને લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૨૬૪થી તે ૨૪૧ સુધી ચાલી. રોમનોની પાસે વહાણોનો કાફલો નહોતો, પણ તેઓએ તે ઝડપથી તૈયાર કરીને ૨૬૦માં વહાણની પહેલી લડાઈમાં કાર્થેજીનિઅન જે દરીઆમાં લડાઈ કરવે એક્કા કહેવાતા તેઓને હરાવ્યા. બીજી ઘણીક ફતેહ મેળવીને કાર્થેજીનિઅનોને સિસિલિની દક્ષિણ-પશ્ચિમે હાંકી કાઢયા, પણ (૨૪૯)માં ડ્રેપોના આગળ રોમનોએ નેવું વહાણ ને ૨૮ હજાર માણસ ખોયાં. કાર્થેજ સબળું થયું ને તેના સરદાર હેમિલ્કર બાર્કા એણે સિસિલિમાં રહી થોડે વહાણે ને થોડે લશ્કરે રોમનોને ભય ઉપજાવ્યાં કીધું. એઓએ એક પાસથી લડ્યાં કીધું ને હાર્યાં કીધું, પણ બીજી પાસથી ૨૦૦ વહાણનો કાફલો તૈયાર કીધો. એ કાફલાએ ૨૪૧માં રોમનોને જય અપાવ્યો—કાર્થેજ સરકાર સિસિલિ ટાપુ રોમને હવાલે કરી દે ને વીસ વર્ષમાં ૨,૨૦૦ ટાલેંટ લડાઈ ખર્ચના આપે એવા સંધિકરાર થયા.

એ લડાઈ બંધ પડ્યા પછી રોમનોએ ઇલિરિયાના ચાંચીઆઓને તોડ્યા ને તે પ્રસંગમાં ગ્રીસનાં રાજ્યો સાથે પ્રથમજ રાજ્યવ્યવહાર કીધો (૨૨૮). પછી છ વર્ષ ગોલ લોક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં રોમે ૭ લાખ પાયદળ ને ૭૦ હજાર ઘોડેસ્વાર એકઠા કીધા હતા. હલ્લો કરનાર શત્રુએ રોમનું ૫૦ હજાર લશ્કર કાપી નાખ્યું, પણ ટેલેમોનની લડાઈમાં રોમે જીત મેળવી ને લડાઈનો અત આણ્યો (૨૨૨). પછી ઈટાલિનો ઉત્તર પ્રદેશ તાબે કરી, ઇસ્ટ્રિયા તથા ઈલિરિયા જીતી (૨૧૯) રોમે ગ્રીસમાં પેસવાનો રસ્તો કરી રાખ્યો.

કાર્થેજના સરદાર હેનિબાલે* સ્પેનમાં સેગંટમને ઘેરો ઘાલી તે લીધું હતું (૨૧૯ માં) સેગંટમને રોમ સાથે મિલાપ હતો તે ઉપરથી રોમે કાર્થેજને સંદેશો કહાવ્યો કે હેનિબાલને અમારે સ્વાધીન કરો. હેનિબાલના દુશ્મનોની તો તેમ કરવાની ઇચ્છા ખરી, પણ રોમનાં નામ ઉપર સૌને ધિક્કાર હતો તેથી કાર્થેજ સરકારે જવાબ આપ્યો કે સેગંટમ ઉપર ચઢાઈ ન કરવી એવું કંઈ કોલકરારમાં નથી. રોમની તરફથી સંદેશો લઈ જનારામાંનો એક જણ પોતાનો ઝુલતો ઝભ્ભો હાથમાં લઈ બેવડ વાળી બોલ્યો કે, 'આમાં હું સલાહ ને લડાઈ લઈ ફરૂં છઉં, ઇચ્છા હોય તે કહી દો;' કાર્થેજનો ન્યાયાધીશ બોલ્યો કે 'તમારી ઇચ્છા હોય તે અમને આપો;' રોમને કહ્યું 'ત્યારે લડાઈ લો' ને સભાસદોએ કહ્યું કે 'અમારે કબુલ છે, આવજો.' એ પ્રસંગ ઉપરથી બીજીવાર રોમકાર્થેજની લડાઈ ચાલી (૨૧૮–૨૦૨).

હેનિબાલ સ્પેનમાંથી ૩૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો ને પિરીનીસ પહાડ, હ્રોન નદી, આલ્પ્સ પર્વત એ ઓળંગી ઇટાલિમાં ઉતર્યો અને ટિસિનસ આગળ રોમન કોન્સલ સિપિયો સામે થયો તેને હરાવી આગળ વધ્યો. બે બીજી લડાઈ જીતીને ૨૧૬માં તેણે કાનીની લડાઈમાં ૭૦ હજાર રોમન લશ્કરને મારી પાડ્યું. એ જીતથી ઇટાલિનો દક્ષિણ પ્રદેશ તેના હાથમાં આવ્યો. પછી તેણે કેપ્યુઆમાં છાવણી રાખી. રોમન રાજસભા હેનિબાલની સામા લશ્કર આણવાને શક્તિમાન નહોતી તોપણ તે હારી બેઠી નહોતી. હેનિબાલનું લશ્કર મોજીલા કેપ્યુઆમાં શિઆળો ગાળતું હતું તેવામાં રોમનરાજસભા નવું લશ્કર ઉભુ કરતી હતી, મળતીઆ રાજાઓને સમજાવતી

*કાર્થેજના મુસારદાર લશ્કરે બંડ ઉઠાવેલું તેને રાજ્યના હેમિલકર સરદારે બેસાડેલું તે પ્રસંગમાં રોમ વચમાં પડયું નહોતું, પણ જ્યારે સાર્ડિનિયામાં મુસારદાર લશ્કરે રોમની મદદ માગેલી ત્યારે રોમે કાર્થેજને સપડાવી સાર્ડિનિયા તથા કોર્સિકા એ ટાપુ ને ૧,૨૦૦ ટાલેંટ લીધા હતા. એ બુરી દાનત જોઈ હેમિલકરે વેર લેવાનો મનમાં નિશ્ચય કરી રાખ્યો. પણ કાર્થેજની રાજસભામાં તેના શત્રુ બહુ હતા તેથી ધાર્યાં પ્રમાણે કંઈ થઈ શકવાનું નથી એમ વિચારી તેણે સ્પેન જીતવા જવાની સભા પાસે રજા માગી. હેમિલકર પોતાનો જમાઈ હેસ્ડ્રુબલ તથા નવ વર્ષનો દીકરો હેનિ-બાલ એઓને સાથે લઈ સ્પેન ગયો (૨૩૬ માં). તે હેનિબાલને સાથે તેડી લાવવાનો નહોતો, પણ તેના કરગરવા ઉપરથી તેને સાથે લીધો હતો ને અગ્નિકુંડ આગળ શપત ખવાડ્યા હતા 'કે જીવીશ ત્યાંસુધી રોમના રાજ્યનો શત્રુ રહીશ.' હેમિલકરે આઠ વર્ષ સ્પેનમાં રહી કેટલોક યશ મેળવ્યો ને લશ્કર તૈયાર કર્યું. એ એક લડાઈમાં મરણ પામ્યો (૨૨૯ માં) ત્યારે હેસ્ડ્રુબલે સરદારી કરી ને એનું ખૂન થયા પછી હેનિબાલ સ્પેનની ફોજનો સરદાર થયો હતો (૨૨૧માં).

હતી અને સિસિલિ, સ્પેન, સાર્ડિનિયા ને ગ્રીસ એ દેશોમાં ફતેહ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કરતી હતી. હેનિબાલ કને પુરતો ખોરાક નહોતો ને તે સ્પેનથી મંગાવતો; ને તેનું લશ્કર ઓછું થઈ ગયું હતું; તેવામાં રોમે લાગ જોઈ લડાઈ કરી કેપ્યુઆ ને ટેરેંટમ પાછાં લીધાં (૨૦૯માં). હેનિબાલનો ભાઈ ૬૦ હજાર લશ્કર સાથે કુમકે આવતો હતો તે વચમાં અટક્યો ને લડતાં પડ્યો. હેનિબાલ પંદર વર્ષ કાર્થેજ સરકારની કોઈ પણ રીતની મદદ વગર ઇટાલિને પોતાના હાકમાં રાખી રહ્યો હતો. તે મદદ મળેથી રોમ લેવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં કાર્થેજ સરકારે તેને સિપિયોની સામા લડવાને બોલાવ્યો— એ વેળા તે શોક કરી બોલ્યો હતો કે 'દેવતાઓ કાર્થેજ ઉપર રૂઠયા છે.'

જેમ હેનિબાલ ઈટલીમાં આવી લડ્યો તેમ સિપિયો એણે આફ્રિકામાં જઈ કાર્થેજના રાજ્યમાં લડાઈ મચાવી. હેનિબાલે કાર્થેજ જઈ વિખરાયું ભાગતું મુસારદાર લશ્કર એકઠું કરી સિપિયોને ઝામા આગળ લડાઈ આપી, પણ એમાં તે હાર્યો (૨૦૨માં) અને રોમે નિષ્ઠુર મનથી કબુલાત લઈ કાર્થેજને નાશથી ઉગાર્યું. કાર્થેજ પોતાનો બહારનો મુલક સઘળો રોમને આપે, લડાઈનાં સઘળાં વહાણ ને સઘળો સરંજામ આપે, પચાસ વર્ષમાં ૨ કરોડ રૂપીઆ ભરે, અને રોમની મંજુરીઆત વિના કોઇ પણ લડાઇમાં ઉતરે નહિ, એ પ્રમાણે કબુલાત કરાવી સિપિયો રોમ આવ્યો ને આફ્રિકેનસ એ ઉપનામે વિખ્યાતિ પામ્યો.

સિપિયો મોટા કુળનો દેશાભિમાની, નીડર ને ઉદ્ધત યોદ્ધો હતો તે ન્યાયથી વર્તનારો પણ સ્વાર્થ જાળવવે પાકો અને મમતી તથા ખારીલો પણ ઘોતાળ તથા દયાળુ હતો. તેનો શત્રુ હેનિબાલ ઘડાયલો, ઠરેલ, અનુભવી, રાજ્યકાજમાં બુદ્ધિશાળી, નિરાશમાં ઉદ્યમી, ચતુર ને ડાહ્યો યોદ્ધો હતો પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે તે અભિમાન, અવિવેક ને નિર્દયપણું એ વિશેષે બહાર પાડતો.*

બીજી વારની કાર્થેજની લડાઈ પત્યા પછી રોમે બીજાં રાજ્યો પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોભ કીધો. હવે દુનિયામાં બીજાં ત્રણ રાજ્ય મેસિડોનિયા, ગ્રીસ, ને સિરિયા એજ બળીઆં હતાં તે રોમે અનેક ખટપટ ને ઘણીક લડાઈઓ કરીને જીતી લીધાં— મેસિડોનિયા ૧૯૭માં; સિરિયા ૧૯૧માં, ને ગ્રીસ ૧૪૬માં. કાર્થેજ સાથે ત્રીજી વાર લડાઈ ચાલેલી (૧૪૯–૧૪૬) તેનું છેવટ આ થયું કે તે શહેરને આગ લગાડી લોક તેમાં બળી મુઆ. વળી સ્પેનમાં પણ લડાઈઓ ચાલેલી (૧૪૪–૧૩૩) તેમાં પણ રોમન જીત્યા. આલ્પ્સ પર્વતના ઇટાલિ ભણીના ગૉલ લોક જ્યારે ત્યારે ઉત્તર ઇટાલિ ઉપર ચઢી આવતા તેઓને છેલ્લે (૧૯૧માં) હરાવી વીખેરી નાખ્યા હતા. (૧૬૩-માં) સિસિલિમાં ગુલામોએ બળવો ઉઠાવેલો તે લડાઈ ૧૩૪થી તે ૧૩૧ સુધી ચાલી હતી. આફ્રિકામાં ન્યૂ મિડિયાના (હાલનું અલ્જીર્સ) રાજા જબરથા

* કાર્થેજ રોમ સાથે કોલકરાર થયા ત્યારપછી હેનિબાલ ત્યાંનો મુખ્ય ન્યાયાધીશ ઠર્યો હતો ને તેણે રાજ્યનાં નાણાં પ્રકરણ સંબંધી એવી તો મોટી ગોઠવણ કરી કે દસ વર્ષમાં કાર્થેજ રોમનું દેણ પતાવવાને શક્તિમાન થયું હતું. તે ઘણાંક રાજ્યોને કાર્થેજ સાથે સંપ કરાવી રોમ ઉપર તૂટી પડવાનો વિચાર કરતો હતો, પણ તેવામાં રોમે કાર્થેજને કહેવડાવ્યું કે, હેનિબાલને અમારે ત્યાં મોકલી દો. એ કાર્થેજ છોડી નાસીને સિરિયાનો રાજા જે રોમની સામા લડતો તેના આશ્રયમાં જઈ રહ્યો (૧૯૩). હેનિબાલે તે રાજાને કેટલીક સલાહ આપી પણ રાજાએ તે ન માની ને તે હાર્યો (૧૯૦). રોમનોએ તેની પાસે જે કબુલાત કરાવી તેમાં એક હેનિબાલને આપી દેવાની હતી. હેનિબાલ સમજી ગયો ને નાસીને બીથનિયાના રાજ્યાશ્રયમાં કેટલાંક વર્ષ રહ્યો. રોમે કેડો ન મૂકયો ને તે રાજાને પણ કહેવડાવ્યું; હેનિબાલે જોયું કે હવે નાસવું મુશ્કેલ છે ને શત્રુને હાથ પકડાઈ રિબાઈને મરવું તેના કરતાં મારે મારે હાથેજ મરવું એ વધારે સારૂં છે એમ વિચારી તેણે પોતાની વીંટીમાં રાખેલા ઝેરનો ઉપયોગ કર્યો–૬૫ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૨માં એજ વર્ષમાં સિપિયો પણ મુઓ. સિપિયો રાજ્યધારાને માન નહોતો આપતો તેથી તેના ઉપર લાંચ ખાધાનો અપરાધ મૂકવામાં આવેલો, પણ જવાબ આપવાને દહાડે તે પોતાના થોડાંક સાથીઓને ભેગા કરી બોલ્યો કે, પહોર આજજ આપણે હેનિબાલને જીત્યો હતો. ચાલો રોમને દહેરે જઈ દેવનો પાડ માનીએ ને પ્રાર્થના કરીએ કે સિપિયો જેવા સરદાર રોમમાં બહુ થાય. એ ઉપરથી લોકને તે જીતનું સ્મરણ થયું, ને તેઓએ ઓચ્છવ કીધો ને સિપિયો ઉપર આળવું કામ માંડી વાળ્યું. પછી તે રોમ છોડી પોતાની એક જમીન હતી ત્યાં જઈ રહ્યો હતો ને મરતી વેળા કહી ગયો હતો કે, રોમ નગુણું બિરાદર છે માટે 'મારી રાખ કોઈ ત્યાં લઈ જશો નહિ.' એ જ્યારે રોમની તરફથી એંટીઓકસની દરબારમાં વકીલ દાખલ હતો ત્યારે એણે હેનિબાલને એક દિવસ પૂછયું હતું કે દુનિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ લશ્કરી સરદાર કોણ ? હેનિબાલે જવાબ દીધો હતો કે, હું, તમે, સિકંદર ને પિહ્રસ. તેમાં અનુક્રમ કેમ છે ? એમ પૂછેલું ત્યારે જવાબમાં કહ્યું હતું કે સિકંદર, પિહ્રસ, હું ને તમે. સિપિયે પૂછયું કે ઝામાની લડાઈમાં તમારી ફતેહ થઈ હોત તો ? હેનિબાલે જવાબ દીધો હતો કે સૌથી શ્રેષ્ઠ હું થાત.

સાથે લડાઈ ચાલી તે ૧૧૧માં પૂરી થઈ—ને શાલને રોમમાં કેદ રાખી ભૂખે મારી નાખ્યો હતો. કેમ્બ્રિયન ને ટ્યૂટન લોક ગોલ તથા ઇટાલિ બંને ઉપર ચઢાઈઓ કરતા (૧૦૫થી) તેનું છેવટ અને ઇટાલિમાં ગુલામોએ (૧૦૩થી) લડાઈઓ મચાવેલી તેનું છેવટ ૧૦૧માં થયું—એ કાળે રોમને કોઈ રાજ્ય કે કોઈ જોરાવર મંડળ જીતવું બાકી રહ્યું નહિ–રોમનું રાજ્ય પૃથ્વીમાં ચક્રવર્તી શોભ્યું.

પણ રાજ્યની અંતસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી—સિસિલિ ને ગ્રીસના સંબંધે કરીને રોમનો ત્યાંના લોકના વિદ્યાજ્ઞાનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા ને નવા ગ્રંથો લખતા થયા હતા. તેઓએ પોતાની ભાષા શુદ્ધ સુઘડ લેટિન એ નામે જગતમાં ઓળખાવી હતી. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૮૧થી તે ૧૩૩ સુધી રોમનોમાં પરસ્પર કલહ નહોતો તોપણ તેનાં બીજ રોપાયાં હતાં. કાર્થેજ પડ્યા પછી ત્યાંની લૂટથી લોક નાણાંવાળા થઈ મોજીલા થયા હતા. સિપિયો આફ્રિકેનસે ને થોડાક બીજા શ્રીમંતોએ ગ્રીક લોકનો પહેરવેશ ને તેઓની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કરવા માંડી. કેટો ને કેટલાક બીજા સામા થયા કે નવી રીત રાજ્યમાં નજ દાખલ કરવી. ૧૯૫માં રોમન શ્રીમંતાણીઓએ કેટો બહુ સામો હતો તોપણ ઓપિયન લૉ રદ કરાવ્યો—એ ધારો આવો હતો કે થોડા એક ઠેરવેલા તહેવાર સિવાય કોઈ દહાડો સ્ત્રીઓએ અડધો ઔંસ સોનાથી વધારે અંગે સજવું નહિ, એક વસ્ત્રમાં ઘણા રંગ હોય તેવું પહેરવું નહિ ને કોઈ બીજાં શહેર–ગામમાં જવું નહિ. દરેક વર્ષે પછી બાકસ દેવના દારૂડીઆ ભક્તોની ઘણી મંડળીઓ વધી ને તેથી વ્યભિચાર ને ખૂન વધ્યાં. રાજ્યસભામાં મોટા સભો આ પેઠે કે કેટોએ (જ્યારે સેન્સર હતો ત્યારે) ઘણા સભાસદોને કાઢી મૂક્યા, મિતાહાર સંબંધી ઘણાક ધારા કીધા. લોકની ગાડીઓ ઉપર ને પહેરવાનાં વસ્ત્ર ઉપર કર નાખ્યા, સૌને અર્થે બાંધેલી ટાંકીઓમાંથી લોકે નળ પોતાનાં ઘરોમાં લીધા હતા તે બંધ કીધા અને જે મકાનો રસ્તાઓને આડાં આવતાં તે તોડાવ્યાં–તેણે રાજ્યની વસુલાત ઘણીએક વધારી હતી ખરી.

જેમ રોમમાં મોજમજા વધી તેમ મુલકમાં કારભારીઓએ લોકને દમવા માંડ્યું–દહેરાં ને મકાનો લૂટવા માંડ્યાં–હજારોને ગુલામ દાખલ વેચવા માંડ્યા. શ્રીમંત લોકમાં વિશેષ વિશેષ માન મેળવવાને સરસાઈવાળો લોભ ઉત્પન્ન થયો ને તેઓ સરકારી કામદારની જગા મેળવવાને અતિ ખંતીલા થયા. આટલી ઉમર વિના કોઈ સરકારી કામમાં દાખલ થઈ શકે નહિ એવો કાયદો થયો હતો; લાંચને માટે ને કામદાર પસંદ કરવામાં જે ખટપટ થતી તેને માટે કાયદાઓ થયા હતા. પણ તે અમલમાં આવતા નહોતા. લાંચ, ઉચાપત, હરામખોરી એની તપાસ રાખવાને ચાર નવા ટ્રાઈબ્યુનલ નીમવામાં આવ્યા હતા, પણ ઇન્સાફ કરનાર કામદારો તેજ પોતાના ચુકાદા વેચતા હતા.

લોક વર્ગમાંના ઘણાક મોટી પદવી ધરાવનારા થએલા તેઓ પણ શ્રીમંત કુળના ગણાવા લાગ્યા હતા. અનેક લડાઈઓને લીધે પ્રદેશ પ્રદેશના લોક રોમન સાથે ભળી ગયા હતા. એ કારણથી રાજસભા આગળની પેઠે પ્રજાનો ડર રાખતી નહિ ને તેને માન પણ આપતી નહિ. લોકની સત્તા રાજ્યકારભારમાં ન વધવા દેવાને રાજસભા ખંતીલી થઈ હતી ને અમલદારી પણ પોતાનામાંનાજ કરે તેવી જુક્તિ ચલાવતી હતી. એ ખટપટમાં વળી ૧૪૪–૧૪૩માં પાક ઓછો થવાથી ને ત્રીસ વર્ષમાં રોમમાંથી કોઈ લોક બહાર જઈ વસેલા નહિ તેથી લોકને શ્રીમંતની ગુલામી કરી પેટ ભરવાનો વખત આવ્યો ને એ દુઃખમાં કેટલાક લોકે બળવા ઉઠાવ્યા. ગ્રેકસ, ટાઈબેરિઅસ ને કેઅસ એઓના દીલમાં દીન લોકનું દુઃખ વસ્યું ને તેઓએ ઘણી મહેનતે થોડાક ધારા સુધરાવી રાજસભાનું જોર તોડ્યું (૧૩૩–૧૨૧). તેઓનાં મરણ પછી સુધારેલા ધારા રાજસભાએ ફેરવી નાખ્યા. એ સઘળાં કારણોથી રાજસભાને ને લોકને સામસામી મચી અને કોન્સલો જે તેઓની ભાંજગડથી દૂર રહેતા તે હવે પોતેજ પરસ્પર લડતા થયા ને તેઓની લડાઈઓએ રોમને ને રોમના રાજ્યને ખભળાવી નાખ્યું.

મેરાયસ કોન્સલ ન થાય તેવી તજવીજ કરવામાં રાજસભાએ કંઈ બાકી રાખી નહોતી. પણ તેમ છતાં તે છઠીવાર લોકની તરફથી કોન્સલ થયો (૧૦૦માં). તેના મળતીઆ અમલદારોએ મદોન્મત્ત થઈ રાજસભા પક્ષનો ને લોકને પ્રિયકર એવો જે મેટેલસ તેને દેશનિકાલ કરાવ્યો, ઇટાલિના ઉત્તરના ગોલ પ્રદેશની જમીન મેરાયસના લશ્કરને વહેંચી આપી, ને કેટલાક બીજા ધારાને માટે દરખાસ્ત કીધી; વળી તેઓએ કેટલાંક ઉઘાડેછોક ખૂન કીધાં; એ ઉપરથી લોકે સામા થઈ તે અમલદારોને મારી નાખ્યા; નવા ધારા રદ કર્યા; મેટેલસ પાછો આવ્યો ને મેરાયસ એશિઆમાં જઈ રહ્યો (૯૯માં).

મેરાયસ મોટો લશ્કરી સરદાર હતો ને લોકના દુર્ગુણ તેનામાં પણ હતા તેથી તે છ વાર કોન્સલ થયો,

પણ પોતે જાતે કારભાર કરવે નિર્બળ તેથી તેણે રાજ્યની સામા અપરાધ કરનારાઓનું છાવરી વાળવાનું કીધું ને તેથી તેના ઉપરથી લોકની પ્રીતિ ઘટી. ડ્રૂસસ ટ્રાઈબ્યૂન જે શ્રીમંતપક્ષનો હતો તેણે બંને વર્ગમાં સમાધાની આણવાને પ્રયત્ન કીધા, પણ પછવાડેથી તે પણ લોકનો અણમાનીતો થયો. ડ્રૂસસે રાજ્યની સામા બળવો ઉઠાવવાની તજવીજ કીધી, પણ તેવામાં તેને કોઈએ મારી નાખ્યો (૯૧)

એ પ્રમાણે રોમમાં ચાલતું હતું તેવામાં ઇટાલિના ઘણાક લોકે બળવો ઉઠાવ્યો (૯૦માં). તેઓની તકરાર આ હતી કે તેઓએ રોમની પ્રજાસત્તાની વફાદારીની ચાકરી કરી છે, રોમનાં લશ્કરમાં બે ભાગ જેટલું લશ્કર પૂરું પાડયું છે અને રાજ્યો જીતીને રોમને આપેલાં છે ને હજી રોમનો તેઓને પોતાનાથી જુદા ગણે છે. તેઓએ ઉપરાઉપરી પરગણાં લેવા માંડ્યાં. કૉન્સલો એક પાસથી તેઓની સામા લશ્કર લઈ ગયા ને બીજી પાસથી રાજસભાએ કાયદો કરી જે પરગણાં બળવામાં સામિલ થયાં નહોતાં તથા થઈને પાછાં અટકયાં હતાં તેઓને રોમનું સ્વતંત્રપણું આપ્યું ને નવેસરથી લોક રાજ્યમાં નોંધાયા. એથી કંઈ બળવાખોર પાછા હઠ્યા નહિ ને ભારે લડાઈ ચાલી (૮૯). બંને તરફનાં મળીને ત્રણ લાખ માણસ લડતાં મુઆં ને બન્ને તરફેણ લડતાં નબળી પડી ત્યારે લડાઈનો અંત આવ્યો ને પરિણામ આ થયું કે સઘળા ઇટાલિયનોને રોમ નગરજનના જેટલાજ હક્ક મળતા થયા (૮૮માં).

એજ સમા ઉપર સમાચાર આવ્યા કે પોંટસના રાજા મિથ્રિડેટિસે ૮૦ હજાર રોમનોને કાપી નાખ્યા છે ને એશિઆમાંના રોમના રાજ્યને જીતી લીધું છે. ને હવે રોમને માટે તૈયારી કરે છે. તેની સામા લડવા જવાને શ્રીમંતપક્ષના સલ્લાને સેનાપતિ ઠેરવવામાં આવ્યો, પણ મેરાયસે* તે ઠરાવ રદ કરાવી પોતાને માટે કરાવ્યો. સલ્લા નોલા શહેરને ઘેરો ઘાલતો હતો ત્યાંથી ઉતાવળો લશ્કર સાથે રોમ આવી પહોંચ્યો ને મેરાયસને નાસીને આફ્રિકા જઈ રહેવું પડયું. સલ્લા મિથ્રિડેટિસ સામા થોડી વાર લડયો ને ફતેહ પામ્યો. (૮૪માં) સલાહ થઈ ત્યારે તેની રૂએ ગ્રીસ, મેસિડોન, આયોનિઆ ને બીજા પ્રાંત રોમને પાછા મળ્યા ને કેટલાંક વહાણ પણ મળ્યાં.

રોમમાં સિન્ના નામના કૉન્સલે સલ્લાની ગેરહાજરીમાં મેરાયસના પક્ષના લોકને સબળ કરી મેરાયસને આફ્રિકાથી પાછો તેડાવ્યો ને એણે આવતાં વારને વેર લેવા માંડયું. મુખ્ય મુખ્ય રાજસભાસદોને ગુલામો પાસે ઠાર કરાવ્યા—એક ઉંચી પદવીનો ધર્માધ્યક્ષ મરાયો અને એક ભાષણ કરનારનું ડોકું ખાણા વખત મેરાયસને દેખડાવવામાં આવ્યું. પાંચ દહાડા ને પાંચ રાત નગરમાં ફૂલકું પડયું. સિન્ના ને સર્ટોરિયસ એ બે જણે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણવાને કેટલાક ખૂનીઓને તેઓની છાવણીમાં સુતેલા ઠાર કર્યા. તેવામાં સલ્લાના જયના વર્તમાન મેરાયસને કાને પડ્યા ને એ ગભરાયો. એણે અતિશે દારૂ પીવા માંડયો ને એથી તે ૭૦ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો (૮૬માં)—એ વેળા તે સાતમી વારનો કૉન્સલ હતો.

સલ્લા રોમ આવ્યો ને શ્રીમંતોએ તથા લશ્કરના મોટા ભાગે તેનો પક્ષ ધર્યો; પણ તે દરવાજા આગળ હતો તે વખતે મેરાયસના પક્ષકારોએ રાજસભાસદોને કાપી નાખ્યા હતા. સલ્લાએ પોતાને ડિક્ટેટર કહેવડાવ્યો ને મોટો સંહાર કર્યો. કૉન્સલના સંબંધમાંના ૩૩, પ્રીટર ૭૦, સેડીલ ૬૦, રાજસભાસદ ૨૦૦ અને દોઢ લાખ રોમના રહેવાસી એટલાના પ્રાણ ગયા ને હજારો માણસ ભૂખે મરતાં ને ભીખ માગતાં થયાં. તેણે રાજસભાના હાથમાં સઘળી સત્તા રાખી લોકના ઘણાક હક્ક છીનવી લીધા અને ઇટાલિનાં શહેરોને રોમનું સ્વતંત્રપણું આપવામાં આવ્યું હતું તે રદ કીધું. તેણે ચાર નવા ટ્રાઈબ્યૂન કીધા, પ્રીટરને વધારી આઠ કીધા, પ્રાંતોના અમલદારો જે પોતાની પ્રજાને નીચોવતા તેને માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કીધો અને ન્યાયાધિશનું કામ કરવાને લાયક થવાના ઉમેદવારના ગુણ ને તેનું વય એ નક્કી કીધાં—ડિક્ટેટર થયાને બે વર્ષ થયા પછી તેણે પોતાના ઓહ્દાનું રાજીનામું આપ્યું ને પછી થોડે દહાડે તે મરણ પામ્યો (૭૮માં).

પછી એક પાસ લેપિડસ ને કૅટલસ એઓ લોકપક્ષના થઈ આગળ પડ્યા, પણ પૅટોરિયસ એણે તેઓનું ફાવવા દીધું નહિ. એણે ઇટાલિનું, આફ્રિકાનું, સ્પેનનું મળીને દસ હજાર લશ્કર સાથે એક લાખ વીસ હજાર લશ્કરના ચાર રોમન સરદાર સામા લડાઈ કીધી ને મેટેલસ તથા પોમ્પી એઓને હરાવ્યા, પણ તેટલામાં તેના હાથ નીચેના અમલદારે તેને મારી નાખ્યો (૭૨માં). જેવામાં સ્પેનમાં સર્ટોરિયસ સામા ને એશિઆમાં મિથ્રિડેટિસ સામા લડવામાં રોમ મચ્યું હતું તેવામાં થ્રેસના કેટલાક તાલીમ-

* એણે એશિઆથી પાછા આવી ઇટાલિમાં રોમના એક લશ્કરની સરદારી કરી હતી.

બાજેએ સ્પાર્ટેકસને મુખી કરી ત્યાંના અમલદારોને હાંકી કાઢયા હતા. તેઓએ નાસતા ફરતા ગુલામો, ભરવાડો ને બીજા મળીને ૭૦ હજાર લશ્કર એકઠું કર્યું હતું ને રોમના લશ્કરને હરાવ્યું હતું. પછી ક્રેસસે લડાઈ કરી તેઓને ભગાડયા હતા (૭૧માં).

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૦માં પોમ્પી અને ક્રેસસ એ બે સાથે કોન્સલ થયા. પોમ્પીને લશ્કરનું જોર વિશેષ હતું ને તેણે ઘણી ફતેહ મેળવી હતી; તે કીર્તિનો વિશેષ લોભી થયો હતો. તેમ ક્રેસસ, પણ લોકમાં માન મેળવવાને તરસતો હતો. તેને જે પોતાની પાસે એકઠી થએલી દોલતનું ઘણું જોર હતું ને તે રાજસભામાં સારો વક્તા હતો; વળી તેણે પોતાના મળતાવડાપણાથી ને ધીતાળપણાથી રાજ્યકારભારમાં મોટી સત્તા મેળવી હતી. તેઓ એકએકથી ચઢિઆતા થવાને પ્રયત્ન કરતા ને અરિશ્યામાં એકમેકની સામા થતા. બંને જણને માટે ઠરાવ થએલો કે તેઓએ પોતપોતાના લશ્કરથી અલગ થવું. પોમ્પી ઇચ્છતો કે પ્રથમ ક્રેસસ લશ્કરને રજા આપે ને એ ઇચ્છતો કે પોમ્પી પહેલો આપે. પણ પછી ક્રેસસે પહેલ કીધી હતી. જેમ ક્રેસસે હજારો જણને જમાડી, ગરીબગરબાંને અનાજ વહેંચી લોકની પ્રીતિ મેળવી તેમ પોમ્પીએ લોકની વિરુદ્ધમાં સલ્લાએ જે કાયદા કીધા હતા તે રદ કર્યા; ગ્રેકસના વખતમાં ન્યાય ચુકવવાની સત્તા નાઈટ* લોકને આપવામાં આવેલી પણ પછવાડેથી તેઓની પાસેથી લેઈ લેવામાં આવેલી તે પાછી તેઓને આપી, અને ટ્રાઇબ્યૂનના ગએલા હક્ક પાછા જારી કીધા. એ ફેરફાર જલદીથી થયો તેના કારણમાં મોટું આ હતું કે વેરીસ નામના એક અમલદારે સિસિલિમાં લોકના ઉપર ઘણોજ જુલમ ગુજાર્યો હતો તેની રોમમાં તપાસ ચાલતી હતી ને તેમાં સૌ સરદાર લોક તેના પક્ષના હતા ને સિસિલિના લોકે વકીલ સિસરોને પોતાની તરફથી મુકદ્દમો ચલાવવાનું સોંપ્યું હતું. એ તપાસ જોરામાં ચાલતી હતી તેવામાં વેરીસ નિરાશ થઈ રોમ છોડી બીજે દેશ જતો રહ્યો. તેની ગેરહાજરીમાં તેના ઉપર ગુના સાબીત થયા હતા.

નાઇટ લોકને સત્તા મળી તેના બદલામાં તેઓએ સિલિશિઆના ચાંચીઆઓના ઉપર ચઢાઈ કરનાર લશ્કરી વહાણોની સરદારી પોમ્પીને આપી. પોમ્પીએ તેઓને હરાવ્યા ને દરીઆમાં તેઓનું એક વહાણુ ફરવું ન રાખ્યું. પછી તે ૨૦ હજાર કેદીઓને ઉજ્જડ થયેલાં શહેરોમાં વસાવી ચાલીસ દહાડે પાછો રોમ આવ્યો હતો. વળી પોંટસના મિથ્રિડેટીસે એશિઆ-માઇનરમાના કેપેડોશિયાના પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કરેલી તેની સામા થવાને રોમે બે સરદારોને મોકલ્યા હતા પણ તેમાંનો એક હાર્યો હતો ને રોમના લશ્કરી વહાણોનો નાશ થયો હતો. પછી પોમ્પીએ જઈ ને એક રાતે છાપો મારી દુશ્મનના લશ્કરને કાપી નાખ્યું હતું ને મિથ્રિડેટીસ આઠસેં ઘોડા સાથે નાસી ગયો હતો. એ રાજા રોમના મુલકમાં લડાઈ લઈ જવાની ગોઠવણ કરતો હતો પણ તેવામાં તે પોતાનાજ દીકરાની બેવફાઈ જોઈ ઝેર ખાઈ મુઓ હતો (૬૩માં).

કેટિલાઇન નામનો એક કુલીન શ્રીમંત છેક નિર્ધન ને વ્યસનલંપટ થઈ ગએલો તેણે રાજ્યને ઉંધું વાળવાની ગોઠવણ કીધી. પ્રથમ તો તે કોન્સલના ઓદ્ધાને માટે ઉમેદવાર થયો, પણ તેમાં તેનું ન વળ્યું; બે વર્ષ પછી તેણે ઘણાકને પોતાની તરફના કીધેલા પણ સિસરો સામો થયેથી તે કોન્સલ થયો નહિ. તેની તરફના કેટલાકે એટુરિયામાં લશ્કર એકઠું કીધું ને કેટલાએક રોમમાં દુશ્મનોની કતલ કરી નાખવાની ને રોમને બાળી મૂકવાની તજવીજ કરી રાખી. એ તરકટની સઘળી હકીકત સિસરોના જાણવામાં આવેથી તેણે કેટિલાઇન ઉપર રાજ્યઅપરાધ મૂક્યો. ઘણાક શ્રીમંતોએ તેને ઉગારવાનું કર્યું, પણ સિસરોએ પણ મજબુત પુરાવાથી ને ધારાની કલમો લાગુ પાડીને તેને અપરાધી ઠેરવ્યો. કેટિલાઇન નાઠો ને જે લશ્કર તેના સાથીઓએ ઉભું કરેલું તેનો સરદાર થઈ લડવા આવ્યો પણ તેને એંટોનિયસ કોન્સલે હરાવ્યો ને તે લડાઈમાં પડયો (૬૩માં). તેની અગાઉ તેના સાથીમાંના કેટલાકને પકડી કેદ કરવામાં આવ્યા હતા, ને કેટલાકને મારી નાખવામાં આવ્યા હતાજ. સિસરોને સ્વદેશનો પિતા એ ઉપનામ જોડાઈ મોટું માન મળ્યું.*

*પાટ્રિશિઅન ને પ્લેબિઅન અથવા જુના કુળના શ્રીમંત સરદાર અને લોક એ બે વર્ગની વચમાં એક નવો વર્ગ જે નવી દોલતવાળા લોકનો કરવામાં આવ્યો હતો તે નાઇટનો કહેવાતો.

*સિસરો ૬૩ના જાન્યુઆરિની પહેલીએ કોન્સલ થયેલો ત્યારથી તે શ્રીમંતવર્ગના લોક સાથે વિશેષ સંબંધ રાખતો પણ આમ કરીને તેણે પોતાનો ઓદ્ધો છોડયો કે કેટલાક લોક તેના સામા થયા ને કેટિલાઇનના કામમાં જસ મેળવી વડાઈખોર થયો હતો તેથી પોમ્પી ને ક્રેસસના મનમાંથી પણ તે ઉતર્યો હતો. એક નવો ધારો પસાર થયો કે ન્યાય કીધા વિના જેણે કોઈ પણ નગરજનને મરણની શિક્ષા કરી હોય તેને રાજ્ય બહાર કરવો-ને સિસરોએ તેવું કરેલું તે ઉપરથી તેના દુશ્મન કલોડિઅસે સિસરોને રાજ્ય બહાર કાઢવાની દરખાસ્ત કીધી

પોમ્પી એશિઆમાં ફતેહ મેળવી પાછો રોમ આવ્યો (૬૦માં); પણ રાજસભાએ તેની ફતેહને મંજુરીઅત આપી નહિ તે ઉપરથી તે સીઝરને મળ્યો. પછી તે બે સત્તાલોભીઓએ ધનલોભી ક્રેસસને પોતાની સાથે ભેળ્યો—પોમ્પી તથા ક્રેસસને અણબનાવ હતો, પણ સીઝરે પાછી મૈત્રી કરાવી હતી. તે ત્રણે જણે રોમના મોટા રાજ્યની સત્તા પોતાને હાથે રાખવાને પરસ્પર સંપ બાંધ્યો (૬૦માં). એ ઐક્ય પ્રગટ નહોતું, પણ તેઓની વર્તણુક ઉપરથી તે પ્રગટ થઈ ત્રિમૂર્તિ-સામ્ય કહેવાયું.

(૫૯માં) સીઝર કોન્સલ થયો ને તેણે લોકની પ્રીતિ મેળવી. (૫૮માં) કોન્સલપણાનું વર્ષ થયા પછી ગોલ તથા ઇલરિકમ એ બે પ્રદેશની તેને પાંચ વર્ષ લગીની અમલદારી મળી. (૫૫માં) પોમ્પી તથા ક્રેસસ બીજી વાર સાથે કોન્સલ ઠર્યા. પોમ્પી સ્પેનનો ને ક્રેસસ એશિઆનો અમલદાર થયો. પોમ્પી પોતાની વતીના અમલદારને સ્પેન મોકલી પોતે રોમની આજુબાજુનાં શહેરોમાં રહેતો. ક્રેસસ એશિઆમાં ગએલો તે પાર્થિઅન લોક સાથે લડતાં હાર્યાં પછી તેઓના સરદારની મુલાકાત લેતાં માર્યો ગયો હતો (૫૩માં).

પોમ્પી ને ક્રેસસ કોન્સલ હતા તેવામાં સીઝરે બીજાં પાંચ વર્ષ ગોલમાં રહેવાનો ઠરાવ કરાવ્યો હતો. સીઝર ગોલમાં ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવે છે તે કોઈ દહાડો રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લેશે એ વિચારથી પોમ્પી અદેખો થયો હતો. તેની સ્ત્રી—સીઝરની દીકરી (૫૪માં) મરણ પામ્યા પછી તેણે સીઝરની સામા થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જેવામાં રોમમાં છ મહીના અંધાધુંધી ચાલી રહી હતી તેવામાં સામસામી ટોળીઓના કલહમાં વધારો કીધો અમલદારીને માટે મત મેળવવાના કામમાં લાંચ રૂશ્વત છચોક અપાતી લેવાતી ને રાજસભા તથા લોકને નામે ખોટા ઠરાવો જાહેર કરવામાં આવતા. પ્રીટર થવાનો ઉમેદવાર ક્લોડિયસ તથા કોન્સલ થવાનો ઉમેદવાર માઈલો એ બે જણ એક બીજાના કટ્ટા વેરી થઈ પડયા હતા ને તેઓએ પોતપોતના અંગરક્ષણને માટે માણસો રાખ્યાં હતાં. એક દહાડો બંને તરફના માણસોને મારામારી થઈ તેમાં લોકનો માનીતો ક્લોડિયસ માર્યો ગયો (૫૨).

એ અંધાધુંધીનો અંત આણવાને રાજસભાએ પોમ્પીને કોન્સલ ઠેરવ્યો. એણે સીઝરના લાભની વિરુદ્ધમાં કેટલાએક કાયદાને રાજસભાની મંજુરીઅત અપાવી—પોમ્પી લોકપક્ષનો રહી સર્વોપરી સ્વતંત્ર મુખી થવાને ઇચ્છતો હતો. તે શ્રીમંતનું વળું રાખતો થયો.

સીઝરે કેટલાક અમલદારોને લાંચ આપી આપીને પોતાના લાભમાં બોલનારા કરી રાખ્યા હતા એમાંના એક ક્યૂરિયો, એણે (૫૦માં) રાજસભામાં દરખાસ્ત કીધી કે પોમ્પી ને સીઝર બંને જણે પોતપોતાના લશ્કરને રજા આપવી-કેમકે પોમ્પીનાં લશ્કરના ધાકને લીધે લોકથી રાજકાજના વિચાર સ્વતંત્ર ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકતા નથી. એ વાત ઉપર રાજસભાએ કાન દીધાજ નહિ, પણ સીઝરને લશ્કર કાયમ રાખવાનું બહાનું મળ્યું. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૯ના વર્ષને માટે જે કોન્સલ ઠર્યા તે પોમ્પીના પક્ષના હતા. ક્યૂરિયોએ સીઝરના કાગળો રાજસભામાં રજુ કર્યા—તેમાં હતું કે પોમ્પીનું લશ્કર રોમની પાડોશમાંથી આઘે જાય તો હું એક સાધારણ માણસ દાખલ રોમમાં આવી કોન્સલપણાંને માટે ઉમેદવાર થાઉં. ભારે ભાંજગડ ચાલ્યા પછી ઠર્યું કે સીઝરને રાજ્યરક્ષણ બહાર ગણવો ને કોન્સલોએ વિશેષ સત્તા વાપરવી. બીજે દહાડે રાતે સીઝરના પક્ષના આંટની ને એક બીજો (ટ્રાઈબ્યૂન) એ બે જણ તે ઠરાવ વિરુદ્ધ પોતાના મત લખી રોમમાંથી નાસી ગયા. તેઓ સીઝરને મળ્યા ને એ પોતાનું મોટું લશ્કર જેને સરહદ ઉપરજ રાખ્યું હતું તે લઈને ધસ્યો આવ્યો—રાજ્યસભાસદ રોમ મૂકી ગ્રીસ જતા રહ્યા ને સીઝરે ૬૦ દહાડામાં આખું ઇટાલિ તાબે કીધું તેણે રોમમાં જઈ રાજભંડારનો કબજો કીધો ને પછી ઍંટનિ તથા લેપિડસ એ બેને પોતાના લેફ્ટનંટ દાખલ ત્યાં રાખી પોતે સ્પેન ઉપર ચઢાઈ કરી. તે

ને સિસરો ગ્રીસ જઈ રહ્યા (૫૮માં). તેના મિત્રોએ તેને પાછો બોલાવવાની તજવીજ કરેલી ને તે (૫૫માં) પાછો રોમ આવ્યો, પણ તે રાજ્યખટલામાં પડયો નહિ તોપણ તેને (૫૨માં) સિલિશિઆ જઈ ગવર્નરનું કામ કરવું પડયું જેવામાં પોમ્પી તથા સીઝર એ બેની લડાઈ શરૂ થવી હતી તેવામાં તે પાછો રોમ આવ્યો. તેણે પોમ્પીનો પક્ષ કીધો હતો તોપણ પછવાડેથી સીઝરે તેને ક્ષમા કરી પ્રીતિપાત્ર ગણ્યો હતો. સીઝરનું ખૂન થયા પછી તેણે લોકપક્ષમાં રહી એંટનિની વિરુદ્ધ ભાષણ કર્યાં. એંટનિની ફતેહ થઈ ત્યારે મરણદંડની ટીપમાં તેનું નામ આવ્યું ને તે મારાઓની સામા પોતાનું માથું ધરી કપાઈ પડયો (૪૩માં). સિસરોના ગ્રંથોમાં અલંકારશાસ્ત્રના ૭ને રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, સંસારનીતિશાસ્ત્ર, માનસિકશાસ્ત્ર ને ઈશ્વરજ્ઞાન એ વિષયના ચાર છે. વળી મિત્ર તથા સગાંને કાગળો લખેલા તે ૮૦૦ ને ૫૬ જાહેર ભાષણો પણ છે.

પણ તાબે કીધું ને તરતજ ત્યાંથી ગ્રીસ જઈ ફારસૈલિઆની લડાઈમાં પોમ્પીને પૂરો હરાવ્યો (૪૮). પોમ્પી ઇજિપ્ત નાઠો તો સીઝર પણ ત્યાં દોડયો. ઇજિપ્તના રાજ્યની ભાંજગડ પતાવી ત્યાંની ક્લીઓપેટ્રા રાણી સાથે પ્રેમસંબંધ કરી તેનું રાજ્ય તેને આપી સીઝર આફ્રિકે ગયો ને ત્યાંનું રોમન રાજ્ય પોતાના તાબામાં આણી-સઘળા શત્રુઓને પરાભવ પમાડી તેણે રોમમાં આવી વિજય ઓચ્છવ કીધા-તે રોમના ચક્રવર્તી રાજ્યનો સદાનો ડિક્ટેટર થયો ને સ્વદેશનો પિતા કહેવાયો *

સીઝરે ખવડાવી પીવડાવી, તમાશા દેખડાવી રોમના લોકની ને જમીનની બક્ષીસથી લશ્કરની પ્રીતિ મેળવી અને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપી અને સ્વસ્થતા રહે તેવા કેટલાક ધારા કરી રાજ્યના લોકને પ્રસન્ન કર્યાં. તોપણ રોમમાં એક જણનું રાજય ન જોઈએ, પ્રજાસત્તાકજ જોઈએ એ વિચારના કેટલાક જણ અને કેટલાક અદેખા તથા કેટલાક દુ:ખથી વૈરીલા થએલા તે સાઠેક જણે મસલત કરી તેને મારી નાખવાની ગોઠવણ કીધી—કેસ્સિયસ ને બ્રૂટસ મુખ્ય હતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૪માં તા૦ ૧૫મી માર્ચે ભરી દરબારમાં એક જણ પોતાના દેશનિકાલ થએલા ભાઈને પાછો બોલાવવાની અરજી આપવાને બહાને સીઝરની પાસે ગયો ને તે સંબંધી ચર્ચા ચાલે છે તેવામાં એક બીજાએ જઈ તેનો ઝભ્ભો ખેંચ્યો ને ત્રીજાએ જઈ તેને જખમ કર્યું ને પછી બીજાઓએ પણ જખમ કર્યાં ને સીઝર પડયો.

એંટનિએ પાંચ છ કરોડનો ભંડાર પોતાના તાબામાં લીધો ને તે દ્રવ્યવડે મોટા વગવાળાઓને વશ કીધા. સિસરોએ તેની વિરુદ્ધ ઘણાં ભાષણો કર્યાં, પણ તે મિથ્યા ગયાં. રાજસભાએ ઓક્ટેવિઅસને સર્વોપરિ સત્તાધારી દાખલ ઉભો કીધો લડાઈ ચાલતી તેવામાં એંટનિ કંઈ સમજ્યો ને એણે ઓક્ટેવિયસને સિસરોના પક્ષમાંથી ખસેડી લીધો ને લેપિડસને સાથે રાખી ત્રિમૂર્તિરાજ્ય કર્યું (૪૩માં). કેસ્સિયસ ને બ્રૂટસ ગ્રીસ જઈ જોરાવર લશ્કરની સરદારી કરી સામા થયા, પણ ફિલિપ્પીની લડાઈમાં તે બે પડ્યા (૪૨માં).

પછી રાજ્યની અમલદારી કરવા વિષે નવી ગોઠવણ થઈ કે પૂર્વ પ્રદેશમાં એંટનિ, ઇટાલિ તથા પશ્ચિમ પ્રદેશમાં ઓક્ટેવિયસ અને આફ્રિકામાં લેપિડસ અમલદારી કરે. એંટનિ લોકની પાસથી નાણું કઢાવવાને પશ્ચિમ એશિઆમાં ગયો હતો ત્યાં તે ઇજિપ્તની રાણી ક્લીઓપેટ્રાને મળ્યો, તેનો આશક થયો ને પછી પોતાના રાજ્યકાજની દરકાર ન રાખતાં તેની સાથે ઇજિપ્તમાંજ રહ્યો.

ઓક્ટેવિયસ ગ્રીસથી પાછાં આવતાં માંદો પડેલો ને બૂમ પડેલી કે તે મુઓ તે ઉપરથી લશ્કર બળવો કરવાની તૈયારી કરતું હતું, પણ તેટલે તે સારો થયો ને તેણે પોતાના દુશ્મનોની જમીન તેઓની પાસેથી છીનવી લઈ લશ્કરને સંતોષ્યું. કેટલાક સંતોખાયા તેમ કેટલાક ભૂખે મરતા થયા ને એઓ બળવો ઉઠાવવાને કોઈ આગળ પડનારાને ખાળતા હતા તેવામાં એંટનિની સ્ત્રી ને એંટનિનો ભાઈ (કૉન્સલ હતો) એ બે જણે વિચાર્યું કે ઓક્ટેવિયસ એંટનિની ગેરહાજરીમાં રાજ્યમાં સર્વોપરિ થઈ બેસશે ને તેઓએ લશ્કર એકઠું કરી લડાઈ કરી, પણ ઓક્ટેવિયસના એક સરદારે તેઓને હરાવી પેરૂશિઆમાં ઘાલી રાખ્યાં.

જેવામાં તેની સ્ત્રી, તેનો ભાઈ ને તેના મિત્ર ઇટાલિમાંથી જતાં રહેવાના ગભરાટમાં હતાં તેવામાં એંટનિએ પોતાના ભાગના રાજ્યમાં પાર્થિઅન સામા લડતાં હાર ખાધી હતી. તેની સ્ત્રી વગેરે સંબંધીજન એંટનિને ગ્રીસમાં મળ્યાં. પછી એંટનિએ સિસિલિના પોમ્પીયસ સાથે મળી ઓક્ટેવિયસ ગોલમાં હતો તે લાગ જોઇને એક નગર ઉપર છાપો માર્યો, પણ પછી સામસામાં લશ્કરોએ પોતપોતાના સરદારને સમજાવ્યા ને સલાહ થઈ. એંટનિ ને ઓક્ટેવિયસ મિત્રરૂપે રોમમાં આવ્યા ને એંટનિ ઓક્ટેવિયસની બેન સાથે પરણ્યો.

સિસિલિના પોમ્પીયસે ઇટાલિ ઉપર ચઢાઈ કરી તેમને બીવડાવ્યું ૪૦-૩૯માં), પણ પછી તેને માટે ઠર્યું કે સિસિલિ, સાર્ડિનિઆ, કૉર્સિકા તેનીજ સત્તામાં રહેવા દેવા ને એકેઈઆ પણ તેનીજ સત્તામાં આપવું. લેપિડસને આફ્રિકાનું રાજ્ય હતુંજ-રોમનું રાજય ચાર અમલદારોએ વહેંચી લીધું.

એકેઈઆને માટે એંટનિએ વાંધો ઉઠાવ્યો તે ઉપરથી પોમ્પીઅસે ઇટાલિનાં વહાણોને દરીઆમાં ફરતાં અટકાવ્યાં; ને એમ પાછી લડાઈ જાગી-ઓક્ટેવિયસે ઉપરાઉપરી વહાણો મોકલ્યાં, પણ તેમાંનાં ઘણાંએક તોફાનમાં નાશ પામ્યાં ને એકવાર લડાઈ થઈ તેમાં તે હાર્યો-પણ પાછી ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૬ની ત્રીજી સપ્ટેંબરે મેસીનાની સામુદ્રધુની પાસે લડાઈ થઈ તેમાં પોમ્પીઅસ પુરેપુરો હાર્યો ને લેસ્બોસ ટાપુ તરફ વહાણ હંકારી ગયો. સિસિલિની સાથે ચાલેલી લડાઈમાં

*સીઝરનું ચરિત્ર જોવું.

લેપિડસે મદદ કીધી હતી પણ તે લડાઈ પૂરી થયા પછી તે પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવા લાગ્યો. ઓક્ટેવિયસે થોડાંક લશ્કર સાથે તાકીદથી જઈ તેની છાવણીને ઘેરો ઘાલ્યો; તેનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું ને લેપિડસે માફ માગી. ઓક્ટેવિયસે તેને મારી ન નાખતાં રોમ જઈ રહેવાનું કહ્યું. એ પ્રમાણે રોમના રાજ્યના ચાર અમલદારમાંથી બે ઓછા થયા.

એંટનિએ પોતાની સ્ત્રીનો (ઓક્ટેવિયસની બેનનો) ત્યાગ કીધેલો, એશિઆનાં રાજ્યની સંભાળ ન રાખેલી ને શત્રુ રાજા સામા લડતાં હારેલો, કલીઓપેટ્રાના છંદમાં મોજીલો થઈ ગએલો, એ સંધા ઉપરથી ઓક્ટેવિયસે લોકમાં ચલાવ્યું કે એંટનિનો વિચાર ઇજિપ્ત અને આર્મીનિયા રોમના રાજ્યમાંથી ટાળી કલીઓપેટ્રાની સત્તામાં આપવાનો છે. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૨ ને અંતે રાજસભાની સત્તાથી ઓક્ટેવિયસે કલીઓપેટ્રા સામા લડાઈ કરવા જવાની ધામધૂમ કરી.

એ સમાચાર સાંભળી એંટનિની સુસ્તી ઊડી ને તેણે વહાણનો કાફલો તૈયાર કરાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેના સરદારોને ઓક્ટેવિયસે હરકોઈ રીતે સમજાવી પોતાની તરફના કરી લીધેલા તેથી કે કલીઓપેટ્રાને લીધે લડાઈની ખટપટથી કંટાળી ગએલો તેથી એંટનિએ જમીન ઉપર લડાઈ કરવાનું માંડી વાળી લશ્કરી વહાણોને ઓક્ટેવિયસ સામા લઈ જવાનો ઠરાવ કીધો. ઓક્ટિયમ આગળ દરિઆઈ લડાઈ થઈ તેમાં એંટનિ તથા કલીઓપેટ્રા હાર્યાં ને એંટનિનું લશ્કર ઓક્ટેવિયસને શરણ ગયું (૪૧માં). બીજે વર્ષે જુલાઈમાં ઓક્ટેવિયસે ઇજિપ્ત ઉપર ચઢાઈ કરી. એંટનિએ લશ્કરની સરદારી કરી ને કલીઓપેટ્રાએ વહાણની સરદારી કરી પણ તે ફાવ્યાં નહિ ને અલેક્ઝાંડ્રિયા ઓક્ટેવિયસને તાબે થયું. પછી તે આરાક માશુક આપઘાત કરીને મરી ગયાં હતાં.

ઓક્ટેવિયસ પોતાના રાજ્યનું પહેલું વર્ષ ઓકશિયમની લડાઈથી ગણતો, પણ તે લડાઈઓથી પરવારીને રોમના મહારાજ્યના સર્વોપરિ સરદાર ઓગસ્ટસ સીઝર એ પદનામ ધારણ કરી સ્વસ્થપણે રાજ્ય કરતો થયો, ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૭થી. એ વેળા ભૂમધ્યસમુદ્રની આસપાસનાં—હાઈન, ડાન્યૂબ, યુફ્રેટિસ એઓથી ને સિરિયા તથા આફ્રિકાના રણથી વેષ્ટિત જે બહુ મોટા ને સુંદર પ્રદેશ બાર કરોડ લોકની વસ્તીનો તે બધામાં રોમનું રાજ્ય હતું. લોક લડાઈથી થાકેલા ને કંટાળેલા હતા તેઓને નિરાંતનું સુખ પ્રાપ્ત થયું.

એ સૈકામાં વર્જિલ, હોરેઇસ, ઓવિડ, આદિ કવિઓ, સિસરો, હોર્ટેન્શિયસ. સીઝર આદિ વક્તાઓ, સાલસ્ટ, લિવિ. આદિ ગદ્યમાં ઇતિહાસ લખનારા, સેલસસ આદિ વૈદ્ય, વિટ્રુવિયસ આદિ શિલ્પશાસ્ત્રી, ને બીજા ઘણાએક હતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪માં જુડીઆના બેથલેહેમમાં ઇસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ થયો.

ઓગસ્ટસે સ્પેનનો બળવો બેસાડયો, એથિયોપિયા સાથે સલાહ કીધી, પાર્થિયન લોકને હાકમાં રાખ્યા અને જર્મનિના લોકને તાબામાં આણ્યા. તે રાજધારાને સુધારવા ઉપર લક્ષ રાખતો, મોટાં ને સુંદર મકાનો બંધાવતો અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો.* આગસ્ટસના રાજ્યમાં સ્વસ્થતા ને વિદ્યાકળા ને બીજી સમૃદ્ધિ હતી તે ઉપરથી કોઈ પણ દેશના તેવી આબાદાનીના વખતને ઓગસ્ટન એજ કહેવાની રૂઢિ પડી છે.

હિંદુસ્તાન.

મગધમાં નંદવંશને મૌર્યવંશે ખસેડયો હતો. એ વંશનો પહેલો ચંદ્રગુપ્ત એની પાટલિપુત્રની (પટણાની) દરબારમાં સિકંદરનો સરદાર સેલ્યુકસ જેણે સિરિઆમાં (૩૧૨–૨૮૦) રાજ્ય કીધું હતું તેણે પોતાનો વકીલ રાખ્યો હતો. સેલ્યુકસના રાજ્યનો એક પ્રદેશ જે બેકટ્રિયા કહેવાતો ત્યાંના અધિકારીએ સ્વતંત્ર થવાને બંડ ઉઠાવેલું તે બેસાડવાને સેલ્યુકસનો

*એક ગ્રંથકાર લખે છે કે "અઢાર વર્ષની ઉમરે તે ઠીંગણો, નાજુક, રોજ માંદો તે એક પગે લચકાતો હતો, તે ગગડાટથી, અંધારાથી ને દુશ્મનથી બીતો. તે સહેલથી બોલી શકતો નહિ. પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ લખીને વાત કરતો ને લોકની મંડળીમાં પોતાની વતીનું બીજા પાસે બોલાવતો. જેઓ તેને ભય ઉપજાવતા તેઓનો તે કટ્ટો વેરી થતો, પણ બીજું કંઈ તેનામાં શૌર્ય નહોતું. જુલિયસ સીઝરના મરણ પછીના ગડબડાટના વખતમાં વારસ દાખલ તેણે સર્વોપરિ સત્તાનો દાવો કરવાની મોટી હામ ભીડી. એ પ્રસંગે રાજકીય લાભ મેળવવા વિષે તેનો જોસ્સો હતો." એક બીજો લખે છે કે "લડાઈમાં ઝળકયો નથી, પણ તે સાવધાન રહી ધીરજથી કામ કર્યો જતો—તેણે લોકનું મન દુખવવાને પોતાને રાજા ન કહેવડાવ્યું, પણ રાજા કરતાં વિશેષ સત્તા સૌને રાજી રાખી ભોગવી." "તે વેરીલો ને નિર્દય હતો પણ રાજ્ય મળ્યા પછી દયાળુ ને ક્ષમાળુ થયો હતો તે મોટો રાજા હતો પણ ઘરનો દુઃખીઓ હતો—તેની સ્ત્રી ઉગ્ર પ્રકૃતિની હતી ને ઇચ્છા પ્રમાણે સત્તા ચલાવતી અને તેની દીકરી નઠારી ચાલની હતી તેને રાજ્ય બહાર રાખી હતી.

દીકરો **ઍંટીઓકસ** એણે ચંદ્રગુપ્તની મદદ માગી હતી. તેને સિંધુ નદીના કાંઠાનો કેટલોક પ્રદેશ આપ્યો હતો (એમ એક ગ્રીક ગ્રંથમાં છે). ચંદ્રગુપ્તના દીકરાનો દીકરો **અશોક** એ મોટો પ્રતાપી રાજા કહેવાયો. તે પોતાના બાપના વખતમાં ઉજ્જનના રાજ્યનો અધિકારી હતો. મગધની ગાદીએ બેઠા પછી તેની સત્તા નર્મદાની ઉત્તરનાં સઘળાં રાજ્યો ઉપર હતી. તેણે પોતાનાં મોટાં રાજ્યના જુદા જુદ. પ્રદેશમાં નિરાશ્રિતને રહેવા તથા રોગીને ઓસડ આપવા માટે ઘરો બંધાવ્યાં હતાં, ધોરી રસ્તાઓ ઉપર કુવા, વાવ ગોતરા એ બંધાવ્યાં હતાં, ને રસ્તાની બાજુએએ ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. અશોકે બૌદ્ધધર્મ સ્વીકારી તેને મોટો રાજ્યાશ્રય આપ્યો હતો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦માં તેણે ધર્મનો બહોળો પ્રસાર કરવાને માટે સભા મેળવી હતી ને દેશાંતરે ઉપદેશક સાધુઓને મોકલ્યા હતા. તેનો ભાઈ તથા તેની બેન એ બે જણે સિલોન (લંકા) જઈ ત્યાંના રાજાને બૌદ્ધધર્મનો કીધો હતો અને થોડાક સાધુઓ તિબેટ, ચીન, સિયામ, બ્રહ્મદેશ એ દેશોમાં પણ ધુમતા. સ્તંભ, ગુફામંદિર, વિહાર—આશ્રમ—મઠ એ ઠામ ઠામ હતાં. એ અશોક પછી સાત પુરૂષોએ મગધનું રાજ્ય કીધું.

દિલ્હીમાં નંદકુળના વિશારદના વંશ પછી બીજા બે વંશે રાજ્ય કર્યું—છેલ્લા રાજા રાજ્યપાળને **શકવંતશકાદિત્ય** એણે કુમાઉ પર્વત ઉપરથી ઉતરી આવી પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો.*

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧લા સૈકામાં માળવાનો ભર્તૃહરિ રાજા પોતાની સ્ત્રીના જારકર્મ ઉપરથી વિરાગી થઈ ચાલતો થયો ત્યાર પછી ત્યાં થોડીચાર અંધાધુંધી હતી; પણ પછી તેનો ભાઈ વિક્રમ જે પ્રવાસ કરતો ગુજરાતમાં આવી રહ્યો હતો તે ઉજ્જન જઈ ગાદીએ બેઠો. તેણે ઉત્કલ, વંગ, કચ્છ, ગુજરાત પોતાની સત્તામાં આણ્યાં અને ઘણાક શક લોકને જીતી શકાદિત્યને દિલ્હીની ગાદી ઉપરથી હાંકી મૂક્યો. તેણે દિલ્હીને રાજધાની ન કરતાં ઉજ્જનનેજ રાખી ને શક ચલાવ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬ માં). તે **સંવત્** નર્મદાની ઉત્તરના ઘણા ખરા પ્રદેશોમાં આજ પણ ચાલે છે.

વિક્રમ પરાક્રમી, પ્રતાપી, પરદુઃખભંજન હતો. તે વેદશાસ્ત્રોક્ત ધર્મ પાળતો ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. કાલિદાસ, વરરુચિ, અમરસિંહ આદિ વિદ્વાનો તેની રાજ્યસભામાં વિરાજતા.

એ સૈકામાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના લોક, રોમના મોટા રાજ્યના પ્રદેશોના લોક સાથે વેપાર સંબંધ રાખતા. પાંડ્ય-મદુરાના રાજાએ રોમના **ઓગસ્ટસ** પાસે પોતાનો વકીલ મોકલ્યો હતો.

દર્શન ૭મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકા ૧—૫ સુધી.

રોમ.

ઓગસ્ટસ ૭૬ વર્ષની ઉંમરે ઇ૦ સ૦ ૧૪માં મરણ પામ્યો. જુલિયસ ઓગસ્ટસ ને તે પછી જે દસ થયા તે **સિઝરરાજાઓ** કહેવાયા છે. **ટાઈબેરિયસ** વરવો, વિકરાળ, વહેમી ને નિર્દય હતો. આટલા આટલા જણ રાજ્યનો ઘાટ ઘડી નાખવાની છુપી મસલત કરે છે એવું એક તેના માનીતા સરદારે સમજાવ્યું તે ઉપરથી ટાઈબિરિયસે તે સઘળાઓને મારી નંખાવ્યા. તેણે ગોલ, સ્પેન ને ગ્રીસ અહીંના કેટલાક ધનવાન લોકને નજીવે બહાને મારી નંખાવ્યા કે તેઓની દોલત પોતાને મળે. તેણે એક ગરીબ સ્ત્રી પોતાના મરી ગએલા દીકરાને રડતી હતી તેને પણ મરણની શિક્ષા કરી હતી. તેણે એટલા બધા લોકને ગરદન મરાવ્યા હતા કે તેઓના ઉપરાઉપરી સીંચેલા ઢગ રસ્તામાં ઠામઠામ નજરે પડતા. ટાઇબિરિયસને તેના રક્ષક સિપાઈઓએજ ઓસીસે પટકી ગુંગળાવી મારી નાખ્યો (૩૭ માં).

કેલિગ્યુલાએ આઠ મહીના તો ભલી રીતે રાજ્યકાજ કીધું, પણ પછી તે ઘેલો થયો ને ઘેલછામાં તેણે હજારો જણના પ્રાણ લીધા-તેણે હોડીઓનો પૂલ (ત્રણ માઇલનો) બંધાવ્યો , પછી તે ઉપર ઘરો બંધાવ્યાં, પછી તેમાં મોટું ખાનું કીધું ને છેલ્લી વારે જમવા આવેલા મેમાનોમાંના ઘણાકને દરીઆમાં ફેંકી દેવડાવ્યા. તેણે રાજભંડાર ભરવાને રોમ ઇટાલિના લોક ઉપર જબરદસ્તી કીધી ને **ગોલ** જઈ લશ્કર પાસે તે લુટાવ્યું ને દરીઆકાંઠે ખાંગરાં કોડાં છીપ એકઠાં કરાવ્યાં ને તે બોલ્યો કે 'કેવો દરીઆને જીતી લૂટ્યો છે?' તે પોતાનાં વિકરાળ પશુઓને નગર લોકનાં તથા કેદીઓનાં શરીરનું ભક્ષ આપતો. તેણે પોતાની સ્ત્રીને તથા પોતાના ઘોડાને વડા અમલદારની પદવી આપી—તે પોતાના ઘોડાને સોનાના કટોરામા દારૂ પાતો. 'હું દેવ છઉં, હું દેવી છઉં' એમ કહી પોતાનાં દહેરાં બંધાવતો

---

* ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૭માં સૈબીરિયાના સીથિનલ લોકે બેકટ્રિયાનું રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું હતું ને ત્યાંથી તેઓએ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર પશ્ચિમ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈઓ કરી હતી ને કેટલાંક રાજ્ય પણ થાપ્યાં હતાં.

ને મૂર્તિની પૂજા કરતો. તેને તેના એક અંગરક્ષકે મારી નાખ્યો (૪૧).

ક્લોડિયસને રાજસભા સામી થએલી છતાં શહેર લશ્કરના લોકે રોમની ગાદીએ બેસાડયો. તે પોતાના બે માનીતાને વશ થઈ પડવાથી તેના રાજ્યમાં ૩૫ રાજસભાસદ ને ૩૦૦ નાઇટ લોક શિરચ્છેદ કરનારાને હાથે પડયા હતા. તે અશક્ત ને બેરાંઘેલો હતો. તેને તેની સ્ત્રીએ એક જાદુટોણા કરનારની મદદે ઝેર પાઈ મારી નાખ્યો (૫૪માં). તોપણ તેના રાજ્યમાં કેટલાક સારા ધારા પસાર થયા. શહેરના કોટનો પરિઘ વધ્યો ને એક બંદર બંધાયું. રાજ્યમાં સ્વસ્થતા હતી.

નીરો એણે **બુરસ** તથા **સેનેકા** એ બેની બુદ્ધિએ પાંચ વર્ષ તો ડાહી રીતે રાજ્ય કીધું. પણ પછી તેણે ઘેલાઈ કરવા માંડી—શહેરના રસ્તા પહોળા કરાવવા માટે તેણે શહેરમાં આગ લગડાવી ને એક ઉંચા તખત ઉપર જોવા બેસીને ટ્રોય શહેર બળી ગયું હતું તે વિષે પોતે જે કવિતા બનાવી હતી તે સતારમાં ઉતારી ગાઈ; શહેર બાળી નાખવાનો દોષ ખ્રિસ્તી લોક ઉપર ઢોળી પાડયો ને ઘણાકને મારી નંખાવ્યા; તેણે જબર-દસ્તીથી પોતાની પ્રજામાંના ધનવંતો પાસેથી નાણાં કઢાવ્યાં અને મા, સ્ત્રી, ભાઈ, સેનિકા, લ્યૂકન વગેરેને મારી નખાવ્યાં. નીરોનો જુલમ જોઈ તેના લશ્કરી અમલદારોએ બંડ ઉઠાવ્યું ને નીરોનું જાતનું લશ્કર તેઓને મળી ગયું. તે રોમથી ૪ માઇલ છેટે એક ઘર હતું ત્યાં જઈ ભરાયો ને પછવાડે પકડવા આવેલા સ્વારના ઘોડાઓના પગના પડઘા સાંભળી તેણે પોતાને હાથે પોતાનો શિરચ્છેદ કર્યો (૬૮માં). નીરો જુલિયન વંશના રાજાઓમાં છેલ્લો હતો.

પછી બે વર્ષમાં ચાર રાજા થયા તેમાં ચોથો **વેસપેશિયનસ** સિરિયાનાં લશ્કરની મદદથી ગાદીએ બેઠો (૬૯). યાહુદી લોકે બળવો ઉઠાવ્યો હતો, રાજ્યના બીજા પ્રાંતોમાં પણ બખેડા હતા, રોમના મહોલ્લાઓમાં કાપાકાપીથી લોહી પડતાં, જૂપિટરનું દહેરૂં બળી ગયું હતું, **ગોલમાં** બળવો હતો, હેન ઉપર જર્મન અને **યુફ્રેટિસ** ઉપર પાર્થિયન ડોકાવી રહ્યા હતા—એ અંધા-ધુંધી વેસપેશિયને દૂર કરી રાજ્યમાં સઘળે સ્વસ્થતા આણી. અગિયાર વર્ષ તેણે મિતવૃત્તિથી રાજ્ય કીધું; તેના હુકમથી તેના કુંવર ટાઇટસે જેરૂસલેમના ઘેરાની લડાઈ પૂરી કીધી ને શહેરને બાળી નાખ્યું (૭૦માં). એ ઘેરો ૭ મહીના રહ્યો હતો ને તેમાં ૬ લાખ માણસ મુઆં હતાં. ૧૧૫૮૮૦ ભૂખમરાથી મુઆં હતાં.

ટાઇટસે બે વર્ષ (૭૯–૮૧) રાજ્ય કીધું. તે મળતાવડો તથા ઉદારવૃત્તિનો હતો. તેનું દીલ એક યાહુદી રાજકુંવરી ઉપર લાગ્યું હતું, પણ તેને છાંડી દેવી પડી હતી. રોમનો કેટલોક ભાગ બળી ગયો, મરકી ચાલી, **વીસુવીયસ** નામનો બળતો પહાડ ફાટયો ને તેથી **હર્ક્યુલેનિયમ, પોમ્પિઆઇ, સ્ટેબાઈ** એ શહેરો દટાઈ ગયાં (૭૯ ની ૨૪ મી ઓગસ્ટે)—એ આપત્તિઓ ટાઇટસે જોઈ હતી.

ટાઇટસના ભાઈ **ડોમિશિયન** તેણે મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી શહેરને શોભીતું કીધું, પણ વગર ફાયદાની ઘણીએક લડાઈઓ કીધી. તેના એક સરદાર એગ્રિકોલાએ બ્રિટનનો દક્ષિણ પ્રદેશ જીતી તાબે કર્યો (૮૫). તેણે રોમમાંથી વિદ્વાન લોકને કાઢી મૂક્યા, રાજસભાનો તુચ્છકાર કીધો અને દરજ્જાવાળા ભલા તથા સારા લોકને મારી નખાવ્યા. તે પોતાને દેવાંશી સમજતો, પણ ખૂનીના છરાથી પડયો (૯૬માં).

પછી પાંચ સારા રાજા થયા તેમાં પહેલો **નરવા** શાંત પ્રકૃતિનો ને ડાહ્યો હતો, બીજો **ટ્રેજેનસ** (૯૮–૧૧૭) તેણે **ડેશિયા** તાબે કરી રોમનાં રાજ્યમાં જોડયું, **આર્મીનિઆને** તાબે કર્યું, પાર્થિયા ઉપર ચઢાઈ કરી. ત્યાંના લોકને સપડાવ્યા ને આગળ વધતો હતો તેવામાં તેને પાછું વળવું પડયું—સાઇપ્રસ, ઇજિપ્ત વગેરેમાં યાહુદીઓએ બળવો ઉઠાવી રોમન લોકને કતલ કરી નાખ્યા હતા. એનો બંદોબસ્ત કરવાની તે વેતરણ કરતો હતો તેવામાં તે સિલીશિયામાં મરણ પામ્યો. તે સાદો, પ્રમાણિક, ન્યાયી ને ડાહ્યો હતો. તે ભણેલો નહોતો પણ મોટો હિંમતવાળો હતો. તેણે સરહદ બહારના જંગલી લોક સાથે લડાઈઓ કરીને રોમની બહાદુરીથી તેઓને ડરતા રાખ્યા હતા. એકવાર તેના જખમી સોલ્જરોનાં જખમ ઉપર પાટા બાંધવાને કપડું હાજર નહોતું તે વેળા તેણે પોતાનો પોશાક ફાડી આપ્યો હતો. તેણે રસ્તાઓ ને પુસ્તકશાળા તથા નાટકશાળાઓ બંધાવ્યાં હતાં; તે પ્રજાનું કલ્યાણ ઇચ્છ-નારો હતો એટલું છતાં તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે તેનો શિરચ્છેદ કરવો એવો ધારો કીધો હતો; ને તેથી ઘણાંક પુરુષસ્ત્રીઓ મરણ પામ્યાં હતાં. ત્રીજો રાજા **એડ્રિઅન** એણે (૧૧૭–૧૩૮) સ્વસ્થતા વધારી ડહાપણથી રાજ્ય કીધું; ચોથો રાજા **પાયસ** એણે (૧૩૮–૧૬૧) મોજમઝાનો ત્યાગ કરી પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાની બુદ્ધિએ રાજ્ય કીધું. પાંચમો **ઓરેલિયસ એંટો-નાઇનસ** (૧૬૧–૧૮૦) તે પાયસ જેવો પણ વધારે કરડો પ્રકૃતિનો હતો. તેના રાજમાં દુકાળ ને

મરડીથી કેટલાક પ્રાંત ઉજ્જડ થયા હતા અને રાજ્યની ચારે સરહદ ઉપર લડાઈઓ શરૂ થઈ હતી.

પછી **કોમોડસ** થયો તેનો સગો કામદાર ઉપરથી ભરોસો ઊઠી ગયો હતો ને તે ઘણો નિર્દય હતો. તે ૧૯૩માં માર્યો ગયો. પછી **પર્ટિનાક્સ** ત્રણ મહીના રાજ્ય કરી મુઓ ત્યારે શહેરનાં લશ્કરે રોમના રાજ્યનું લીલામ કરી એક **ડિડિયસ** નામના શ્રીમંતને સ્વાધીન કીધું-એણે બબ્બે હજાર રૂપીઆ દરેક સોલ્જરને આપવા કબુલ કીધા હતા. તેના રાજ્યથી લોક રાજી ન થયા ને **બ્રિટન, સિરિયા** ને **પેનોનિયા** એ ત્રણ ઠેકાણાંના લશ્કરે પોતપોતાની તરફથી રાજા મુકરર કીધા. પણ તેમાં પેનોનિયાવાળા **સેવેરસનું** ફાવ્યું. એ ઇટાલિમાં આવ્યો એટલે શહેરનું લશ્કર તેને મળી ગયું ને રાજસભાએ ડિડિયસનો શિરચ્છેદ કીધો (૧૯૩ માં).

સેવેરસ આફ્રિકાનો વતની હતો તે છતાં ઉંચી પદવીએ ચઢયો. ચાર વર્ષમાં તેણે લોકહિતનાં કેટલાંક કામ કીધાં તોપણ તેણે શહેરી લશ્કર ચારગણું વધારી તેના આશરા ઉપર ભરોસો રાખી રાજસભાસદ તથા તેઓનાં કુટુંબ એમાંનાં ઘણાંકને મારી નાખ્યા. તે ૨૧૧માં મુઆ પછી **કેરેકલા** થયો. તે મોટો ખારીલો ખૂની હતો; તેણે હજારો જણને કાપી નાખ્યા ને રાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં ઘાતકીપણું કીધું; પણ તેણે લશ્કરને ખુશ રાખ્યાં કીધું તેથી તે ટકયો હતો. તે પોતાના અંગરક્ષકમાંના એકના છરાથી પડ્યો (૨૧૭માં).

પછી ત્રણ રાજા થયા ને પછી લશ્કરે ઠેરવેલો **મેક્સિમિઅનસ** ૨૩૫માં ગાદીએ બેઠો તે દેશનો એક ગામડીઓ હતો. તે સહેલા **લૅટિન** શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ કરી શકતો નહિ ને મૂર્ખ હતો; મોટો શૂરો પણ હીણો ઘાતક હતો. તેનું (૨૩૮ માં) ખૂન થયા પછી કેટલાક રાજાઓએ થોડાં થોડાં વર્ષ રાજ્ય કીધાં ને ૨૮૪ માં **ડાયોક્લેશિઅનસ** રાજગાદીએ આવ્યો. તેણે પરદેશી જંગલીઓના હુમલા અટકાવવાને **મેક્સિમિઅનસ** એને સાથી કીધો. એ પશ્ચિમનું રાજ્ય સંભાળવાનું માથે લઈ રોમ છોડી મિલેન શહેરમાં રહ્યો ને ડાયોક્લેશિઅનસ એશિઆમાં બીથિનિયાના **નિકોમીડિયા** શહેરમાં રહ્યો. એ રાજ્યમાં બ્રિટનનો અમલદાર પોતાને રોમથી સ્વતંત્ર કહેવડાવતો તે હાર્યો; જર્મનોના હાથમાંથી **ગોલ** પાછું આવ્યું અને ટાઈગ્રિસની પેલી પાસના પાંચ પ્રાંત પાછા આપી દેવાની ઇરાનીઓને ફરજ પડી. ડાયોક્લેશિઅનસે ૨૧ વર્ષ રાજ્ય કરી રાજગાદી છોડી (૩૦૫ માં) અને તેજ દહાડે મેક્સિમિઅનસે પણ મિલેનમાં રાજકાજ છોડયું.

પછી થોડીક વાર ૭ જણે જુદા જુદા પ્રાંતના ધણીઆતા થઈ રાજ્ય કર્યું. પછવાડેથી એકને તેના દીકરાએ કહાડી મેલ્યો, એક મરી ગયો, એક (૩૧૨માં) લડાઈમાં હારી ભાગતાં ટાઈબર નદીમાં ડૂબી ગયો અને જીતનારો **કોન્સ્ટન્ટીનસ** રોમની ગાદીએ બેઠો. બીજા બે પરસ્પર લડયા તેમાં એક હાર્યો તથા રાજશણગાર રહિત થયો ને બીજો કોન્સ્ટન્સ સાથે લડયો ને હાર્યો પણ પોતાના પૂર્વ પ્રદેશનું રાજ્ય રાખી રહ્યો. નવ વર્ષ પછી તેની પાસેથી સત્તા છીનવી લેવામાં આવી ને તેને મારી નાખવામાં આવ્યો; અને કોન્સ્ટન્ટીનસ જે ૩૦૬માં ભાગીઓ રાજા થયો હતો તે રોમના આખા રાજ્યનો ૩૨૩માં સ્વતંત્ર મહારાજા થયો.

કોન્સ્ટન્ટીનસ ઉદ્યમી ને સત્તાલોભી હતો. રોમના રાજાઓમાં પ્રથમ તેણેજ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો. કેટલાક કહે છે કે પોતાના રાજ્યની ખ્રિસ્તી પ્રજાની સહાયતા વડેજ તે પોતાના સાથીઓના ઉપર (૩૧૨માં) ફાવી શકયો હતો. તેણે રોમને ટાળી બીઝેન્શિયમ-કોન્સ્ટાંટિનોપલ (કુસ્તુનતુનિયા)માં રાજધાની કરી (૩૩૨). તે ૩૩૭માં મરણ પામ્યો ને તેના ત્રણ દીકરાએ રાજ્ય વહેંચી લીધું. વડો ને છેક નાનો મુઆ પછી વચલો કોન્સ્ટનશિયસ એકલો સ્વતંત્ર રાજા થયો-૩૫૩.

કોન્સ્ટનશિયસ ૩૬૧માં, **જુલિયન** ૩૬૩માં ને આઠ મહીને **જોવિઅનસ** મરણ પામ્યા પછી **એસિયામાં** લશ્કર એકઠું થયું હતું તેણે **વેલેનટીની-અનસને** રાજગાદી આપી. એણે **વેલેન્સને** સાથી કીધો ને બે જણે રાજ્ય વહેંચી લીધું-એકે પશ્ચિમ પ્રદેશનું ને બીજાએ પૂર્વ પ્રદેશનું; એકે રોમને અને બીજાએ કોન્સ્ટાંટિનોપલને રાજધાની રાખી (૩૬૪).

વેલેન્સ મરી ગયા પછી રોમના ગ્રેશિએનસે (વેલેનટિનિઅનસનો દીકરો) સ્પેનથી **થીઓડોશિયસને** બોલાવી એને પૂર્વ પ્રદેશનો રાજા કીધો (૩૭૯). એણે **ગોથ** નામે ઓળખાતા વિદેશી શત્રુઓને જીતી પોતાના રાજ્યને તેઓના ઉપદ્રવથી મુક્ત કીધું. પશ્ચિમના રાજ્યમાં ગ્રેશિએનસ (૩૮૩ માં) ખૂનીને હાથે માર્યો ગયો ત્યારપછી તેનો ભાઈ ગાદીએ બેઠો હતો પણ તેવામાં આલ્પ્સ પર્વતની પેલી પાસના પ્રાંતોના અમલદારે ઇટાલિ ઉપર ચઢાઈ કરી. થીઓડોશિયસ ઇટાલિના રાજાની તરફથી લડ્યો ને તે અમલદાર પડયો (૩૮૮). પણ જ્યારે (૩૯૨માં) ઇટાલિનો રાજા ખૂનીને હાથે પડયો ત્યારે રોમની ગાદી ફ્રાંક નામની વિદેશી જાતિ-

માંના એક લઈ લીધી. એને થીઓડોશિયસે લડાઈમાં હરાવ્યો ને પછી એ આખા રોમના રાજ્યનો સ્વતંત્ર રાજા થયો. થોડે મહીને એ મરણ પામ્યો (૩૯૫ માં) ને પાછાં બે રાજ્યો જુદાં પડયાં તે ફરી એકઠાં થયાંજ નહિ. થીઓડોશિયસનો દીકરો **હોનોરીયસ** પશ્ચિમનો ને **આર્કેડિયસ** પૂર્વનો રાજા થયો.

એ ચારસેં વર્ષમાં રાજાઓના ઘાતકીપણાથી તથા જુલમથી રોમના કુલવંતાં કુટુંબો સમૂળાં ઉપડી ગયાં અને બુદ્ધિ તથા સદ્ગુણના અંકુરો ચંપાઈ ગયાં; રાજ્યમાં લશ્કરનીજ સત્તા કર્તાહર્તા થઈ પડી-પ્રથમ શહેરના લશ્કરે નાણાંના લોભમાં રાજા થાપ્યા ઉથાપ્યા ને પછી કોઈ વાર આ પ્રદેશના ને કોઈ વાર તે પ્રદેશના લશ્કરે પોતાનામાંનાને રાજા, પ્રધાન સરદાર કીધા; દરબાર, ભપકો ને ઠાઠમાઠ એથીજ શોભતી ને કારભાર સ્ત્રીઓ તથા હીજડાઓ કરતા; ઠામઠામનાં લશ્કર પોતાનું જોર વધારવાને લોકને નીચોવતાં, પરસ્પર સરસાઈ કરતાં ને કવાયત ઉપરથી આક્ષેપ ખસેડી મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતા; લોક માગ્યા કર ભરતા; ખેતી ધંધા કરતા ને વિદેશી લશ્કરીઓ રાજ્યમાં શું ગરબડ કરે છે તે વિષે તદન બેદરકાર રહેતા—વળી તેઓમાં ધર્મ વિષયમાં તડાં પડ્યાં હતાં; દુકાળ ને મરકીએ કેટલોક ઘાણ વાળ્યો હતો; અને વિદેશી રાની હૂન લોક રાજ્યની સરહદ ઉપર ઝઝુમ્યાં કરતા હતા.

પૂર્વનું રાજ્ય-થ્રેસ, એશિઆમાઈનર, સિરિયા, ઇજિપ્ત, ડેશિયા, મેસીડોનિયા એ પ્રાંતોનું રાજ્ય આર્કેડિયસે જુદું ચલાવેલું (૩૯૫ થી) તેમાં તેણે વીસિગોથ નામના વિદેશીઓને વર્ષે વર્ષે અપાતી ખંડણી બંધ કીધી, ને એ ઉપરથી તેઓના સરદાર **એલેરિકસે** ધસી આવી એડ્રિઆટિકથી તે બોસ્ફરસ સુધીનો પ્રદેશ ઉજ્જડ વાળ્યો ને એથેન્સને છાપો માર્યો. આર્કેડિયસે ખિતાબ વગેરેથી એલેરિકસનું મન મનાવ્યું (૩૯૮ માં). આર્કેડિયસ પછી તેનો સાત વર્ષનો દીકરો **થીઓડોશિયશ** બીજો એ (૪૦૮-૪૫૦) રાજા હતો. પણ ખરેખરો કારભાર તેની બેન **પલ્કેરિયા** કરતી. એના વખતમાં રોમના ધારાનો પહેલવહેલોજ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. પછી **માર્શિઅનસ** થયો તેણે હૂન લોકનો **એટિલા** નામનો સરદાર રાજ્ય ઉપર લૂટી પડવાનું કરતો હતો તેનું ફાવવા ન દીધું ને રાજ્યમાં ધર્મ સંબંધી ભાંજગડો ચાલતી તે પતાવી-તે મુઆ પછી ૪૫૭માં **લીઓ** ગાદીએ બેઠો ને તેની પછી **ઝીનો** ને તેની પછી **જસ્ટિન** પહેલો ૫૧૮માં બેઠો.

પશ્ચિમનું રાજ્ય—ઇટાલિ, આફ્રિકા, ગોલ, સ્પેન, બ્રિટન, નોરિકમ, પાનોનિઆ, ડાલમેશિયા, એ પ્રાંતોનું રાજ્ય **હોનોરીયસ** એણે ૩૯૫થી ચલાવ્યું. તેનો પ્રધાન શૂરો ને ચતુર **સ્ટિલિકો** (વેંડાલ જાતિનો) એણે આફ્રિકામાં થએલું બંડ બેસાડયું (૩૯૮ માં) ને **વિસિગોથ** એઓને બે લડાઈમાં હરાવી એઓની ગ્રીસની લૂટ રોમમાં આણી (૪૦૨ માં). **વિસિગોથ** ને **હૂન** એ બે જાતિનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે ઇટાલિમાં ફરી વળી રોમ ઉપર આવવાની તૈયારી કરેલી. પણ **સ્ટિલિકોએ** પોતાની ચતુરાઈથી તેઓને ડુંગરામાં ઘાલી ભૂખે મારી જીત્યા ને તેઓના સરદારનો શિરચ્છેદ કીધો (૪૦૬માં). **વેંડાલ, સ્વેવી, આલની** એ વિદેશી જાતિના લોકે ગોલનો ઘણોક પ્રદેશ ઉજ્જડ વાળ્યો હતો, પણ તેઓને ત્યાંના અધિકારીએ હઠાવી કહાડયા હતા.

સ્ટિલિકોનું માન વધતું જોઈ એક કામદારે ખટપટ કરી હોનોરીયસને ભંભેર્યો ને એણે સ્ટિલિકોને ગરદન મરાવ્યો (૪૦૮માં). એ સંધિ જોઈ **એલેરિકે** એકદમ ધસારો કરી રોમને ઘેરો ઘાલ્યો ને ૫ હજાર રતલ સોનું, ૩૦ હજાર રતલ રૂપું, ૪ હજાર રેશમી પોશાક, ૩ હજાર રાતાં ચટ્ટક થાન ને ૩ હજાર રતલ મરી (એ નવાઈનો મોંઘો પદાર્થ મનાતો) એટલું આપવાનું કબુલ કરાવી તે પાછો વળ્યો. પછવાડેથી હોનોરીયસે હઠ ધરી દગો કીધો તેથી એલેરિક ફરીથી (ત્રીજી વાર) રોમ ઉપર પડયો—કેટલાએક ગુલામોએ મધરાતે દરવાજો ઉઘાડયો ને મહોલ્લાઓમાં ગોથ લોકોની તતૂડીઓ વાગી ને લોક ઊંઘમાંથી ચોંકી ઊઠયા. વસ્યા પછી અગિઆરસેં ત્રેસઠ વર્ષ જેણે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય ભોગવ્યું હતું તે રોમનગર છ દહાડા સુધી **સીથિયન** ને **ગોથ** એ વિદેશી ઉન્મત્ત લોકે લૂટી લીધું (૪૧૦). પછી દક્ષિણનાં બીજાં શહેર ઉપર પડવાની તૈયારી થઈ હતી તેવામાં **એલેરિક** એકાએક મરણ પામ્યો. એના દીકરાને હોનોરીયસે પોતાની બેન પરણાવી મનાવ્યો ને બનેવીએ સાળાના રાજ્ય પ્રાંતમાં બળવા ઊઠયા હતા તે બેસાડ્યા. હોનોરીયસના મરણ પછી ([illegible]માં) તેની ગાદીએ જે બેઠો તેના વખતમાં આફ્રિકાના અમલદારે વેંડાલ જાતિના જેનસરિકને તેડયો ને આફ્રિકાનું રાજ્ય, સિસિલિ, સાર્ડિનિયા વગેરે ટાપુઓ, એ સૌ રોમની સત્તામાંથી છૂટયાં (૪૩૫). હૂન જાતિનો **એટિલા** ઇટાલિમાં ફરી વળ્યો ને સઘળાં શહેરની દોલત લૂટી લઈ ચાલ્યો ગયો (૪૫૨)-તે રોમ ઉપર ચઢયો નહોતો. **જેનસરિકે** (૪૫૫) ચૌદ દહાડા રોમ લૂટ્યું;

દેવદેવીની ને યોદ્ધાઓની મૂર્તિઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રવર્ત્યાં પહેલાંની જે હતી તે, જેરૂસેલેમની સોનાની મેજ ને સમેદાની, ખ્રિસ્તી દહેરાં ને રાજમહેલમાંની કીમતી વસ્તુઓ, સુમાર વિનાનું જવાહીર એ સંધુ લૂટી લઈ વળી હજારો સ્ત્રી ને પુરુષ ખૂબસુરત તથા અક્કલવાળાં અને રાણી એઓને કેદ કરી પોતાની સાથે આફ્રિકા (પોતાના રાજ્યમાં) લઈ ગયો.

પછી વીસ વર્ષમાં નવ રાજાઓએ રોમની ગાદી રાખી. ઇટાલિનાં લશ્કરનો સરદાર **ઓરેસ્ટિસ** એણે રોમના રાજા **નેપોસને** ઉઠાડી મેલી એટ્ટિલાના દીકરા **ઓગસ્ટ્યુલસ** એને રોમની ગાદીએ બેસાડ્યો.

એ સમા ઉપર વિદેશી લશ્કરોએ એકઠાં મળી ઇટલિના પ્રદેશની જમીનનો ત્રીજો હિસ્સો માગ્યો, પણ પણ તે ન મળવાથી બળવો ઉઠાવ્યો ને તેઓના સરદાર **ઓડોએસર** એણે ઓરેસ્ટિસના લશ્કરને **પેવિઆની** લડાઈમાં હરાવ્યું ને ઓરેસ્ટિસ કપાઈ પડયો. એટ્ટિલાનો દીકરો જેને રોમ બહાર **કમ્પેનિયાના** પ્રગણામાં રાખ્યો હતો તે પણ થોડે કાળે મરણ પામ્યો ને **ઓડોએસરે** પોતાને ઈટલીનો રાજા એવું કહેવડાવ્યું. (૪૭૬).

બ્રિટન સ્વતંત્ર થયું; ગોલમાં માત્ર થોડાંક પ્રગણાં રોમની સત્તાને માનતાં રહ્યાં; **ગોથ** ને **સ્વેવી** એ લોક સ્પેનને માટે લડતા થયા; વેંડાલ લોકે આફ્રિકા લીધું હતું અને ઇટાલિની ઉત્તરે તથા પૂર્વે ઘણીક જર્મન જાતિઓએ આવી વાસ કીધો હતો.-રોમનું મોટું રાજ્ય તૂટી પડયું. પણ રોમે જેને આશ્રય આપ્યો તે ખ્રિસ્તી ધર્મે તે મોટાં રાજ્યના લોકના મન ઉપર એકચક્રે રાજ્ય કરવાનું આરંભ્યું. રોમના રાજાઓએ ખ્રિસ્તીઓને દસ વાર ઇ૦ સ૦ ૬૪-૯૫-૧૦૬-૧૬૬-૨૦૨-૨૩૫-૨૫૦-૨૫૮-૨૭૨-૩૦૩માં મોટી મરણ આપદાને પમાડયા હતા; તોપણ કોન્સ્ટંટીનસે અને પછીના એક બે સિવાય બીજા બધાઓએ આશ્રય આપ્યો હતો ને ખ્રિસ્તીધર્મ મોટાં રાજ્યના ઘણાએક પ્રાંતના લોકમાં મનાતો પળાતો થયો હતો.

પહાડી રાની લોક.

મધ્ય એશિઆ—સૈબીરિયા ને હિંદુસ્તાન એ બેની વચમાંના પ્રદેશે ઘણીક વાર પોતાના પહાડી રાની લોકને દોડાદોડ કરાવી શોભીતાં રાજ્યોની ખરાબી કરાવી છે. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭મા સૈકામાં તે લોક ઈજિપ્તસુધી જઈ પહોંચ્યા હતા ને મીડિઆના રાજાએ મુશ્કેલીથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું. તે લોકના **મેસેજેટી** એ નામના ટોળાની રાણીએ ઈરાનના સાઇરસનું ડોકું ઉડાવ્યું હતું (૫૨૯માં) અને ડરાયસ તે લોકથી હાર્યો હતો (૫૧૩), બેકટ્રિયાનું મોટું રાજ્ય જેની પૂર્વ સીમા સિંધુ નદી લગીની હતી તેને તે સીથિયન—શક લોકે ઉંધુ વાળ્યું હતું (૧૨૭માં) ને પછી હિંદુસ્તાનમાં પણ તેઓએ કંઈ કંઈ પોતાનાં થાણાં ઘાલ્યાં હતાં. એ લોકનું હૂન નામથી ઓળખાતું ટોળું યુરોપના થ્રેસમાં ઇ૦ સ૦ ૩૭૬માં વસ્યું હતું ને તેઓના સરદાર એટ્ટિલાએ રોમના રાજ્યને ઉજાડ વાળ્યું હતું (૪૩૪—૪૫૩).

ઇ૦ સ૦ની પૂર્વે રોમન રાજ્યમાં ન ગણાતો એવો જેટલો યુરોપ ખંડનો પ્રદેશ તેમાં ત્રણ જાતના લોક વસતા હતા—ફ્રાન્સ, બ્રિટન ને આયર્લાંડમાં **સેલ્ટ** અથવા **ગોલ**, મધ્ય યુરોપમાં **ટ્યૂટન** અથવા **જર્મન** અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં **સ્લેવોનિયન**. પહેલા બે તો મધ્ય એશિઆમાંથી આવેલા હતા.

ગોલ લોક ખુશમિજાજી, ચંચળ ને જોસ્સાવાળા હતા. તેઓ પશુઓનો શિકાર કરી તથા માછલાં મારી ગુજરો કરતા ને તીરકામઠાંથી તથા કુહાડા ફરસીથી લડતા. તેઓ સુરવાલ ને ઝભ્ભો પહેરતા. કેટલેક કાળે તે લોક મોટા સાહસ શૂર થયા અને દક્ષિણના ફળદ્રૂપ દેશો ઉપર તૂટી પડયા. તે લોકે **બ્રેન્સને** સરદાર કરી રોમ ઉપર હુમલો કરી તે લીધું હતું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૯૦માં). જુલિયસ સીઝરના વખતમાં તેઓની દસ જાત હતી. તેઓની રાની સ્થિતિ કાંઈક બદલાઈ હતી, તેઓએ કેટલાંક શહેરોને કોટ બાંધ્યો હતો. રોમનના જેવા કવાયતમાં કેળવાયલા નહોતા ને તેઓનાં હથિયાર તેટલાં સારાં નહોતાં, તોપણ તેઓ સીઝર સાથે નવ વર્ષ લડયા હતા. સીઝરે ૧૦ લાખ કાપી નાખ્યા ને બીજાઓને અનેક રીતે સમજાવ્યા ત્યારે તે તાબે થયા હતા (૫૦માં). પછી તેઓએ રોમન લોકની રીતભાત પોતાનામાં દાખલ કરી—ભાષા પણ બદલીને લેટિનને મળતી કીધી ને ઇટાલિના લોક સાથે સરસાઈ કરી રાજકારભારમાં મોટી પદવી ને મોટાં માન મેળવ્યાં. રોમના રાજ્યમાં શ્રેષ્ઠ નામાંકિત સરદારો, ધારાના વકીલો, ને ઈશ્વરવિદ્યાના જાણનારા થઈ ગયા તેમાં ઘણાએક ગોલ લોક હતા.

જુલિયસ સીઝરના વખતમાં ઉત્તર અક્ષાંશ ૫૬ તથા ડાન્યૂબનદી અને હ્રાઈન તથા વિસ્ચુલા એ બે નદી એની માંહેના પ્રદેશના લોક ટ્યૂટન—જર્મન કહેવાતા. એ લોક રોમના રાજ્યની ઉત્તર સરહદ ઉપર ઝઝુમતા. તેઓને મરાયસે હાંકી મહેલ્યા હતા. ટ્યૂટનમાં ગોથ

નામનું એક ટાળું હતું જ્યારે કોઈ પૂર્વ તરફના જબરા લોકે વિશ્ચુલાના મુખને લગતા પ્રદેશના ગોથને હાંકી કાઢયા ત્યારે એઓ ડેશિયાની સરહદ ઉપર આવી વસ્યા હતા (ઇ૦ સ૦ ૨૧૩ પહેલાં). ઓરેલિયન રાજાએ તેમને કાળા સમુદ્રને લગતા પ્રદેશમાં વસવાની રજા આપી હતી ને અહીંથી તેઓનાં બે ટાળાં ઓસ્ટ્રોગોથ ને વિસિગોથ એ નામે ઓળખાયાં—પૂર્વ પ્રદેશના તે ડોનથી તે નીસ્ટર નદી સુધીના રહેનારા અને પશ્ચિમ પ્રદેશના તે નીસ્ટરથી તે ડાન્યૂબ સુધીના રહેનારા હતા. જર્મન લોક રોમન તથા સેલ્ટ લોકના જેવાજ શૂરા ને લડાઈ કરવે હોંસીલા હતા, પણ પોતાને ગમતી સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં રહેવું વિશેષે ઇચ્છતા. તેઓ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માનપૂર્વક વર્તતા–દાસી જેવી નહોતા ગણતા. જર્મન સ્ત્રી પોતાના ધણીના કામ કરવામાં સાથી ને મંત્રી હતી, માત્ર ભોગ્યપદાર્થ રૂપે નહોતી. જર્મનો હંમેશ ખુશમિજાજી પણ કોઈ કોઈ વાર છેકજ ઉદાસ રહેતા; ને ખુલ્લાં મનના ને સાચાંને ચહાનારા હતા. તેઓની જમણવાર ઘણા દહાડા ચાલતી ને તેમાં તેઓ સરસાસરસીમાં ઘણોક જવનો દારૂ પીતા. તેઓ રાનની ઝાડીઓમાં ઝુંપડીઓમાં રહેતા, ભેંસ સાબર ભૂંડનો શિકાર કરતા. શિકાર કરવા અથવા લડવા જવાની તૈયારી વેળા રણશીંગડું થયું કે તરત સૌ એકઠા થઈ જતા. જર્મન લોકનાં નાનાં મંડળ હતાં ને તે જુદાં જુદાં ગામમાં રહેતાં તેઓના સરદારો પ્રદેશ પ્રદેશનાં રાજ્ય નહોતા કરતા પણ તેઓ પોતપોતાનાં મંડળ મોટાં કરવાનો લોભ રાખતા અને મંડળના લોક પોતાના સરદારોને પૂર્ણભક્તિથી વળગી રહેતા.

સ્લેવોનિયન લોકની ભાષા, રીતભાત ને લડાઈની કવાયત જર્મન લોકથી તદ્દન જુદી હતી. તેઓ પોતાના ઘોડેસ્વાર લશ્કર ઉપર વિશેષે ભરોસો રાખતા અને તેઓ પોતાની સ્થિતિ ન સુધારવા વિષે મમતી રહેતા. તેઓમાં સરદારોની મંડળી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખતી, પણ લડાઈ વેળા એક જણ સરદારી કરતો. તેઓ કોઈ ઠેકાણે કાયમ મુકામ કરી રહેતા નહિ ને જયારે તેઓ કોઈ પ્રદેશ તાબે કરતા ત્યારે તેઓ શહેરની બહાર પડતા. તે લોક જર્મનોને ધિક્કારતા.

ઇ૦ સ૦ સૈકા પાંચમાં જર્મન જાતિના લોક જુદા જુદા પ્રદેશમાં સ્થાયી વાસ કરી રાજ્યો માંડતા થયા. પેનોનીઆમાં **લોઝ્બાર્ડ** હતા ને ઇટાલિમાં **ઓસ્ટ્રોગોથ થીઓડોરીકે** ૪૯૩માં રાજ્ય સ્થાપ્યું દક્ષિણ **ફ્રાઇન** ને **વીસર** એને લગતા પ્રદેશના લડવૈયા **ફ્રાંક** લોક ગોલમાં આવી વસ્યા હતા. (૩૫૮ પહેલાં) તેઓના સરદાર **મેરોવિઅસે** પોતાની રાજયગાદી (૪૪૮માં) થાપી; અને એનો વંશ પરવાર્યા પછી **ક્લોવીસે** ગોલમાં પોતાની સત્તા વધારી (૪૮૧માં). સ્પેનમાં વેંડાલ (૪૩૮—૪૬૩) હતા તેઓને વિસિગોથે કહાડી પોતાનાં રાજય થાપ્યાં હતાં (૪૫૧—૪૮૪). **બર્ગંડિયન** લોક ઓડર ને વિશ્ચુલા નદી આગળથી ખસી **આલ્સેસ** ને પશ્ચિમ સ્વિત્ઝર્લાંડ એ પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હતા (૪૧૪). રોમન લોકે ૪૨૬માં બ્રિટન છોડયું ત્યાર પછી **સેક્સન** લોક ત્યાંના સત્તાધારી થયા હતા (૪૫૪—૪૯૧).

ઇરાન.

સિકંદરે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૩૧માં ઇરાનનું રાજય ઉખું વાળ્યું ત્યાર પછી ઇરાનના લોકે સિરિયાના રાજયની અને ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦થી તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૬૬લગી પાર્થિઆના *રાજયની સત્તા માની હતી. ઇરાનીઓ પોતાના સત્તાધારીઓને વિદેશી સમજી તેઓ સાથે હળ્યા નહોતા ને સત્તાધારીઓએ ગ્રીક લોક સાથેજ સંબંધ રાખ્યો હતો. **આર્ટેક્ઝસિક્ઝ–અરદેશર બાબીગન** એ ઇરાની નામીચો લશ્કરી પોતાના પાર્થિયન રાજા **આર્ટેબેનસને** ત્રણ વાર હરાવી પોતે રાજા થયો, (૨૨૬માં) ઇરાનનું રાજય વળી સ્થપાયું. અરદેશરે જરથોસ્તિ ધર્મ (અગ્નિપૂજાનો) પાછો ચાલતો કીધો અને રાજયવ્યવસ્થા કરી રોમન લોક સામા ફતેહમંદીથી લડાઈઓ ચાલુ કીધી (૨૩૦માં). તે ચૌદ વર્ષ સતેજ રાજય ભોગવી મરણ પામ્યો ને પછી **શાપુર** રાજા થયો. તે બાળપણથીજ લડાઈમાં કેળવાએલો હતો તેથી પોતાનાં લશ્કરને પણ સખ્ત કવાયતમાં રાખતો. તેણે ઇરાનની પશ્ચિમ સરહદને લગતા પૂર્વ રામન રાજયના પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈઓ કરી મહારાજા વેલેરિઅસનને હરાવ્યો ને પછી સિરિઆ, સિલિશિયા, કેપેડોશિયા એ રાજયોમાં મોટો નાશ કીધો, પણ પછવાડેથી તેને પાછું હઠવું પડયું હતું (૨૬૧). તેણે **આર્મિનીયાને** પોતાના રાજયમાં જોડી નાખ્યું હતું, પણ ત્યાંનો રાજા મારાઓના હાથમાંથી છટકી જઈ રોમનોનો આશરો ધરી રહ્યો હતો. એણે પછી ૨૯૭માં પાછી ગાદી મેળવી હતી. શાપુર ૨૭૩માં મરણ પામ્યો ત્યાર પછી નોશરવાન ૫૩૧માં ગાદીએ

*એ રાજય મંડાયું તેની પહેલાં બાક્ટ્રિયાનું રાજય મોટી સત્તા ધરાવતું. સિકંદરના વખતથી ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૫ સુધી તે પ્રાંત સિરિયાના રાજયને તાબે હતો. પણ થિઓડોટસ એણે બળવો ઉઠાવી પોતાનું સ્વતંત્ર રાજય કીધું હતું–એ રાજયને પાર્થિઅને ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૩૪માં પોતાના રાજય સાથે જોડયું હતું.

બેઠો તે દરમિઆનમાં ઘણાક રાજાઓએ પોતપોતાના વારામાં પૂર્વ રોમન રાજ્ય સાથે લડાઈઓ કરી હતી.

હિંદુસ્તાન.

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં **મગધમાં** મૌર્યવંશ પછી ત્રણ-વંશે રાજ્ય કીધું; તેમાં ત્રીજો વંશ **આંધ્ર** કહેવાતો એ વંશ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦થી તે ઇ૦ સ૦ ૪૩૬ સુધી ચાલ્યો હતો. કનોજનું રાજ્ય ઇ૦ સ૦ ૪૭૦માં હતું. ગુજરાતમાં **વલ્લભીપુરનું** રાજ્ય ૧૪૪માં સ્થપાયું હતું તે પછવાડેથી ૫૨૪માં ઉધું વળ્યું હતું.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ગોદાવરીને કાંઠે પૈઠણમાં (હૈદરાબાદની ઈશાને ૪૦ કોશ ઉપર) **શાલિવાહને** રાજ્ય સ્થાપી ઇ૦ સ૦ ૭૮થી પોતાનો શક ચલાવ્યો હતો. એ શક હજી પણ ચાલે છે.

હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમ પછી ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં ઉપર જણાવ્યાં તે વિના વળી બીજાં કેટલાંક રાજ્યો હતાં ને તેમાં કેટલાંએક ઉત્તરથી તથા પશ્ચિમથી આવેલા પરદેશી લોકનાં માંડેલાં હતાં. પરદેશી લડવૈયાઓનાં ને બીજા સંકરજાતિમાં રાજકુળ તે રજપુત કુળ કહેવાયાં.

બૌદ્ધ ધર્મમાંથી દૈવત ઊઠ્યુ હતું-લોક આસ્થા રહિત થતા હતા ને સાધુઓ આશ્રમ શોધતા વેરાતા પડતા હતા; જૈનધર્મ ઝળકવા લાગ્યો હતો અને બ્રાહ્મણો પુરાણ રચવાના ઉદ્યમમાં મચ્યા હતા.

ચીન.

કનફૂશિયસ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૦) પછી ઘણેક કાળે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૧૩માં ચીનાઓની અનેક જાતિ ટળી એક જાતિ થઇ. ચીનાઓએ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૨૦થી હિંદુસ્તાની, ઇરાની ને યાહુદી લોક સાથે સંબંધ વહેવાર રાખતા થયા. એક જાતના કાગળો તેઓ બનાવી જાણતા. ઇ૦ સ૦ના આરંભમાં ચીનનું રાજ્ય **કોરીઆથી** તે **ચિનાઈસમુદ્ર** સુધી વિસ્તારમાં હતું ઇ૦ સ૦ ૬૫માં **ફોનું** પૂજન એઓમાં દાખલ થયું-ને ૯૭માં તેઓએ કાસ્પિઅન સમુદ્ર સુધી પાર્થિઅન લોક સાથે વહેવાર કીધો. તેઓ રોમન રાજ્યને **તત્સિન** નામે ઓળખતા. રોમના રાજાએ (૧૬૬માં) ચીનના રાજાને હાથીદાંત ને ગેંડાનાં શીંગડાં મોકલ્યાં હતાં. ઇ૦ સ૦ ૨૨૦માં ચીનનાં મોટાં રાજ્યનાં ત્રણ નાનાં રાજ્ય થયાં હતાં, પણ ૨૮૦માં એક સરદારે તે પાછાં જોડી નાંખ્યાં; તોપણ ખડાઊઆ રાજાઓ હંમેશ એક બીજા સાથે લડાઈઓ કરતા. ઇ૦ સ૦ ૩૨૧માં **નાન-કીન** ચીનના રાજ્યની રાજધાની થયું. ૩૮૬માં ચીનની ઉત્તરે તાર્તરીનું-તાતાર દેશનું નવું રાજ્ય થયું. ૪૨૦માં ચીનનાં બે રાજ્ય થયાં.

દર્શન ૮મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકો ૬ઠ્ઠો.

ગ્રીકરાજ્ય.

રોમનલોકનું પૂર્વ પ્રદેશનું કોન્સ્ટાંટિનોપલવાળું રાજ્ય ને પછવાડેથી **ગ્રીકરાજ્ય** એ નામથી ઓળખાયું છે. થ્રેસ પ્રાંતનો ગામડીઓ **જસ્ટિન** એણે (૫૧૮-૫૨૭) રાજ્ય કીધું ને પછી તેનો સગો **જસ્ટિનિયન** ગાદીએ બેઠો. તેનો સરદાર **બેલિસેરિયસ** એણે ઇરાનીઓ સાથે લડાઈઓ કીધી. વંડાલ લોકને કાઢી કાર્થેજ લીધું ને ત્રણ મહીનામાં ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યને તાબે કરી ગ્રીક રાજ્યમાં જોડ્યાં (૫૩૪). સિસિલિ તાબે કરી નેપલ્સની ખરાબી કરી રોમ લીધું (૫૩૬). **વિટિ-જીસગોથના** દોઢ લાખ લશ્કરે તેને રોમમાં ગોંધી રાખ્યો, પણ બેલિસારિયસની **સ્ત્રી એન્ટોનીના** લશ્કર લઈ ઘણીની કુમકે આવી પહોંચી ને વિટિજીસ પાછો હઠયો (૫૩૮). કોન્સ્ટાંટિનોપલની દરબારમાં ખટપટ ચાલેથી બેલિસેરિયસને ત્યાં પાછો બોલાવવામાં આવ્યો હતો. તે બીજી વાર (૫૪૪માં) ઇટાલિ ગયો ને કેટલીક લડાઈ કીધા પછી રોમ પાછું પોતાને હાથ કર્યું (૫૪૬). વળી ૫૪૮માં તેને બોલાવી લીધો હતો. બેલિસેરિયસે ૪૦ વર્ષ લશ્કરી નોકરી કરી પોતાની દેશભક્તિ ને રાજ્યભક્તિ દેખાડેલી, તોપણ તેની માલમિલ્કત દરબારે જપ્ત કરી લઈ તેને હેરાન કીધો હતો. તે ૫૬૫માં મુઓ. ત્યારપછી નારસિઝે લશ્કરની સરદારી કરી. એણે **ફ્રાંક આલ્લેમાની ગોથ** લોકને હરાવ્યા હતા ને રોમની કુંચીઓ કોન્સ્ટાંટિનોપલ મોકલી હતી.

રાજધાનીમાં સર્કસના તમાશા તથા તેમાં શ્રીમંત સરદારોમાં પરસ્પર લડાઈ ચાલતી ને તેઓને એક બીજા ઉપર એટલું વેર હતું કે રાજ્યમાં જ્યારે ત્યારે બખેડા થતા ને સેંકડો જણ કપાઈ મરતા. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બે મત પડ્યાં હતાં. તેમાં **એરિયનના** નવા પંથના તેલીઆ રંગનો ને મૂળધર્મના તે આસમાની રંગનો પોશાક પહેરતા-એઓ જસ્ટિનિયનને પોતાનામાંનો ગણતા. એ બખેડાઓ અને સિરિયા વગેરે પ્રાંતોમાં થએલા ધરતીકંપ (૫૨૬ ને ૫૫૭માં) એથી કેટલોક

નાશ થયો ને મરકી ચાલી તેથી પ્રાંતના પ્રાંત ઉજ્જડ વળ્યા ને કૉન્સ્ટાંટિનોપલમાંથી ૪ લાખ માણસ ઓછાં થયાં. રાજ્યમાંથી માણસ ને ધન એ ઘણાં ઘટી ગયાં ને જસ્ટિનિયનનું લશ્કર ૬ લાખ ૪૦ હજારનું હતું તેનું ૧ લાખ ૪૦ હજારનું ગણાયું.

ઇરાનના બે ખ્રિસ્તી સાધુ ચીન જઈ ત્યાંથી રેશમના કીડાનાં ઇંડાં પોલી લાકડીમાં સંતાડી જસ્ટિનિયન પાસે લઈ આવ્યા હતા ને એણે પોતાના રાજ્યમાં રેશમના પાકનાં ને વસ્ત્રનાં કારખાનાં કઢાવ્યાં હતાં; ઘણાંક સુંદર દેવળ પણ બંધાવ્યાં હતાં. જસ્ટિનિયને પાછલા દસ સૈકામાં રોમનાં રાજ્યમાં થએલા ધારા, ફેંસલા વગેરેને એકત્ર કરાવી ગોઠવાવી સારાંશ કઢાવી સંગ્રહ પુસ્તક રચાવ્યાં હતાં (૫૨૯-૫૩૩).

જસ્ટિનિયન ૩૮ વર્ષ રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો (૫૬૫માં). ત્યારપછી સૈકાની આખર લગીમાં થએલા રાજાઓએ ઇરાનીઓ સાથે ને આવર તથા તુર્ક લોક સાથે લડાઈઓ કરી હતી, પણ કંઈ નવલ કીધું નહોતું. ઇ૦ સ૦ ૫૮૦થી લાટિન ભાષા બોલાતી બંધ થઈ.

ઇરાન.

નોશરવાન (૫૩૧) એણે બખેડા દંગા તોડી રાજ્યમાં સ્વસ્થતા આણી અને અદલ ધારા તથા ઈન્સાફ કરી **અદલ** એ વિશેષણ પોતાના નામ સાથે જોડાવ્યું. તેણે ખેતીવાડીના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપ્યું. વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, વૈદકશાળા સ્થાપી અને રાજ્યની વર્ષ વર્ષની હકીકત લખાવવાનો ઠરાવ કર્યો. તેણે **પિલ્પે** નામના હકીમને હિંદુસ્તાન મોકલ્યો હતો ને એ જ્યારે પાછો ઇરાન આવ્યો ત્યારે એણે રાજ્યનીતિવાર્તા (પંચોપાખ્યાનની) લોકને સંભળાવી હતી ને શેતરંજની રમત શીખવી હતી. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેની દરબારમા જતા. જસ્ટિનિઅનના સરદારો ફતેહ મેળવે છે એ સાંભળી અને તે રાજા ઓકસસ નદી ઉપર વસેલા હૂન લોકને ઈરાન ઉપર તૂટી પડવાને ઉશ્કેરે છે એવી મતલબના લખાએલા સંદેશા વાંચી નોશરવાને ગ્રીક રાજ્યની સામા ફતેહમંદીથી લડાઈઓ ચલાવી હતી. તે ૫૭૯માં મરણ પામ્યો ને પછીના રાજાઓએ તુર્ક લોક સાથે અને ગ્રીક રાજા સાથે લડાઈઓ ને પછી સલાહ કીધી હતી.

ઇટાલિ.

થીઓડોરિક જેને કૉન્સ્ટાંટિનોપલમાં ઓળમાં રાખી ભણાવવામાં આવ્યો હતો તેણે ૪૮૯માં લશ્કર સાથે ઇટાલિમાં આવી ઓડોઆસરને હરાવ્યો ને ૪૯૩માં પોતાને ઇટાલિનો રાજા કહેવડાવ્યો. તેણે ઇલીરિયા, પાનોનિયા નોરિકમ, રહીશિયા એ પ્રાંતો પોતાના રાજ્યમાં જોડયા; બેવેરિયન લોક તેને ખંડણી આપતા થયા ને બીજી ઘણીક જાતના જર્મનો તેના રાજ્યશ્રારાની સત્તામાં રાજી થઈ રહેતા થયા. તેણે બર્ગંડિયન ને ફ્રેંક એઓ સાથે લડાઈઓ કરી પોતાના રાજ્યને વધાર્યું. તેણે રોમનો કોટ ફરીથી બંધાવ્યો; **મહેલ**, દેવળ, નાટકશાળા એ બંધાવ્યાં, **નહેર** ને **હમામખાનાં** દુરસ્ત કરાવ્યાં અને રોમના ધારા તથા રોમની રીતભાત એ કાયમ રાખ્યાં. તે ૫૨૬માં મુઓ કે તેના રાજ્યથી અસ્તાવ્યસ્તા થઈ ને **લોમ્બર્ડ** લોક સત્તાધારી થયા (૫૬૮માં).

લોમ્બર્ડ એ જર્મન જાતિ અસલ ઓડર નદીને કાંઠે વસ્તી હતી, પણ જસ્ટિનિયને તે લોકને પાનોનિયામાં વસવા દીધા હતા (૫૨૭). નારસિઝ તેડેલો તે ઉપરથી લોમ્બર્ડ લોકનો સરદાર **એલબોઇન** ઇટાલિમાં આવ્યો અને એણે રોમ, રવેના ને થોડાક પૂર્વનો પ્રદેશ એ સિવાય બીજો બધો દેશ જીતી લઈ **પેવિયાને** રાજધાની કરી. ઇ૦ સ૦ ૫૯૦માં **આજીલલ્ફ** રાજા થયો તે તથા તેની રાણી એ બેને આશ્રયે **પોપ** (ખ્રિસ્તીધર્મગુરુ) **ગ્રેગરીએ** લોમ્બર્ડ પ્રજા પાસે ખ્રિસ્તીધર્મ પળાવ્યો હતો.

એલબોઇને જીતેલા પ્રદેશની અમલદારી ૩૬ ડ્યૂકને (પહેલી પદવીના અમીર) વહેંચી આપી હતી પણ તેના મરણ પછી તેઓ સ્વતંત્ર રાજા થઈ પડ્યા હતા. જ્યારે ગ્રીક રાજાનાં ફ્રેંકના લશ્કરે તેઓના ઉપર ચઢાઈ કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ પોતાના રક્ષણને માટે પોતાના રાજાને પોતપોતાના પ્રદેશનું અરધું વસુલ આપવાનું અને કેટલુંક લશ્કર પુરૂં પાડવાનું કબુલ કીધું હતું; જો કોઈ ડ્યૂક મહા અપરાધ કરે તો અથવા પુરુષ વારસ વિના મરી જાય તો તેનો પ્રદેશ રાજા જપ્ત કરે એવો ધારો રાખ્યો હતો.

સ્પેન.

પાંચમા સૈકામાં સ્વેવી, વેંડાલ, આલ ને વિસિગોથ એ લોકે પોતપોતાનાં રાજ્ય માંડ્યાં હતાં. છઠ્ઠા સૈકામાં વિસિગોથનું રાજ્ય સ્પેનમાં સૌથી મોટું ને જોરાવર હતું ને તે લોક (૫૮૬ થી) તથા સ્વેવી લોક (૫૭૦ થી) ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા થયા હતા.

ફ્રાન્સ.

ગોલમાં વસેલા ફ્રેંક લોકની ઘણીક જાતિ હતી તેમાંની એકનો સરદાર **ક્લોવિસ** હતો (૪૮૦ માં).

તેની સત્તા થોડાક પ્રદેશમાં હતી. તેણે (૪૮૬માં) પોતાની પાડોસની એક ફ્રૅંક જાતિને જીતી ને ૪૯૩માં તે બર્ગંડિયન રાજાની ખ્રિસ્તી દીકરીને પરણ્યો. પછી તેણે ગોલની ફ્રૅંક જાતિનો સરદાર ને ગોલના સઘળા ખ્રિસ્તીઓનું રક્ષણ કરનાર એવો પોતાને કહેવડાવ્યો. તેણે આલીમાનીને હરાવ્યા ને પછી વિસિગોથને તથા બર્ગંડિયનને **પોઈટીર્સ** આગળ લડાઈમાં જીતી ગોલનો સઘળો પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યો (૫૦૫). તેણે (૫૧૦માં) ટૂર્સમાં આવી ઓચ્છવ કીધો ને રાજા કહેવડાવ્યો ને પારિસને રાજ્યધાની કરી. કલોવિસ લોભી તથા નિર્દય હતો ને પોતાની મતલબ પાર પાડવાને તેણે ધર્મરક્ષણનું બહાનું બહાર પાડયું હતું. તે (૫૧૧માં) મુઆ પછી ફ્રાન્સમાં નાનાં રાજ્ય થયાં ને તેમાં પરસ્પર મારામારી ચાલી.

સેલિયન જાતિના ફ્રૅંકે (૪૨૧માં) ધારા બાંધેલા તે **સેલિકલૉ** સઘળી ફ્રૅંક જાતિમાં ચાલ્યા હતા ને પછી આખા ફ્રાન્સમાં ચાલ્યા હતા. ખૂનના દંડને માટે ૫૦ થી તે ૯૦૦ સોનાના કડકા હતા; ખરાખોટાનો ઈન્સાફ સામસામા એકલા એકલી લડયાથી ચુકવાતો; જીતેલો પ્રદેશ જીતનારાઓને વર્ષે વર્ષે વહેંચી આપવામાં આવતો. આવા કારણથી દેશના રક્ષણને માટે સૌએ લશ્કર પુરૂં પાડવું; સ્ત્રીઓને જમીનદારી ને રાજ્યગાદી ન મળે એવું રાખ્યું હતું. ગોલ ફ્રાન્સના લોક પ્રથમ સેલ્ટ હતા, પછી સેલ્ટ રોમન થયા, પછી રોમન જર્મન થયા, ને પછી ફ્રૅંક કહેવાયા.

બ્રિટન.

એ ટાપુ ઉપર રોમના જુલિયસ સીઝરે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫-૫૪માં ચઢાઈઓ કરી હતી, પણ લોક* પૂરા તાબે થયા નહોતા. રોમના રાજા કલોડિયસે જાતે ને પછી એ સરદારે આવી લડાઈઓ કરી ઘણીક જાતના લોકને તાબે કીધા ત્યારથી (ઇ૦ સ૦ ૪૩) બ્રિટન, રોમના રાજ્યમાં ગણાતું થયું હતું ઇ૦ સ૦ ૭૮માં એગ્રિકોલા રોમથી બ્રિટનમાં હાકમી કરવા આવ્યો. તેણે સાત વર્ષ રહી છેક ફોર્થ નદી સુધી (કેલિડોનિયા સિવાય) આખું બ્રિટન રોમની સત્તામાં આણ્યું. તેણે બ્રિટનના લોકને ભણવા લખવા ઉપર રૂચિ કરાવી ને તેઓમાં રોમન પહેરવેશ; લેટિન ભાષા અને ખરચાળ મોજીલી ચાલચલણ એ દાખલ કીધાં; વળી રસ્તાસડકો બંધાવ્યાં. રોમનું ૪ લીજિયન લશ્કર બ્રિટનમાં રહેતું.

ઉત્તર તરફના **કેલિડોનિયન** ને પછી **પિક્ટ** ને **સ્કોટ** એ પહાડી લોક જયારે ત્યારે રાજ્ય પ્રદેશમાં ઉપર ચઢી આવતા ને એઓને રોમન અમલદારો પાછા હાંકી મેલતા. એવામાં રોમના રાજાએ રાજધાનીના રક્ષણને માટે બ્રિટનમાંનું લશ્કર બોલાવી લીધેલું (૪૦૮) તેવામાં **પિક્ટ** ને **સ્કોટ** એઓએ ફરીથી ઉપદ્રવ કરવા માંડયો બ્રિટનોએ રોમની મદદ માગી, પણ એ આપી શકયા નહિ. પછી રાજ્યના ૩૩ પ્રગણાંમાંના એકનો વહીવટદાર **વોર્ટિજર્ન** એણે દક્ષિણમા આવી રહેલા લુટારા સેકસન લોકની ટોળીને બોલાવી; ને એની મદદે બ્રિટનના લોક પિકટ સ્કોટના ભયથી ઉગર્યાં (૪૪૯). સેકસન ટોળીના સરદાર **હેંજીસ્ટ** ને હોરસા એ નામે હતા. પછવાડેથી એ સરદારો અને તેઓની મદદ લેનારા વતની એઓ વચ્ચે ભારે લડાઈ ચાલી ને તેનું પરિણામ એ થયું કે **સેકસન** લોકે કેંટમાં પોતાનું રાજ્યસ્થાન કીધું (૪૫૫) બીજું સેકસન ટોળું જર્મનિથી આવ્યું તેની સામા વતની લડયા, પણ અંતે **સસેક્સ** એક બીજું રાજ્યસ્થાન સેકસનોએ કીધું (૪૯૧). એમ ત્રીજું ને પછી ચોથુ ટોળુ જર્મનિમાંથી આવ્યું ને **વેસેકસ** ને **એસેકસ** એ રાજ્યો સ્થપાયાં (૫૧૯ ને ૫૨૭ માં). **નોર્ધંબર્લાંડનું** (૫૪૭ માં) ને **પૂર્વ આંગ્લીઆનું** (૫૭૫ માં) એ સંસ્થાનો આંગ્લ લોકે સ્થાપ્યાં ને સાતમું સંસ્થાન **મરસીયાનું** થયું (૫૮૨ માં). એ સાતમાંના એક રાજ્યની સર્વોપરિ સત્તા બીજાં સૌ માનતાં. બ્રિટનના લોક પરદેશીઓ સામા લડયા હતા ને **કૉર્નિશ બ્રિટનના** રાજા **આર્થરે** ઘણી ફતેહ મેળવી હતી. પણ તે પોતાનાં સગાંની સામા લડાઈમાં લડતાં પડયો (૫૪૨). ત્યાર પછી બ્રિટન લોક થાકયા ને પશ્ચિમમાં, વેલ્સમાં કોર્નવાલમાં, ડેવનશાયરમાં, ને સ્કૉટ્લાંડમાં જઈ રહ્યા.

* કિમ્રી લોક ને સેલ્ટ લોક બ્રિટનમાં વસતા. બધી મળીને લોકની ૪૫ કુળ જાતિ હતી. તેઓ પહાડી રાની લોકની પેઠેજ રહેતા ને વર્તતા. તેઓને ખોરાકમાં દૂધ તથા માંસ ને પહેરવા ઓઢવામાં ચામડાં હતાં; તેઓ પોતાના અંગને વિચિત્ર રંગતા, તેઓનાં ઘર લાકડાં ને બરૂસરોડાંનાં હતાં; મોટી ઝાડીવાળાં રાનમાં તેઓ ગામ વસાવતા; તાંબું લોઢું આપી લઈ પોતાનો વહેવાર ચલાવતા; સરદારો ગાડીમાં બેસી દાતરડાંથી લડતા, પણ લશ્કર તો પગે ચાલતુંજ લડતું. ડ્રુઈડ કહેવાતા ધર્મગુરૂઓના બોધ પ્રમાણે ધર્મ પાળતા; તે ધર્મમત આવું કે જીવ અમર છે ને તેને જન્માંતર છે, દેવતાઓને પૂજવા, નઠારૂં કામ કરવું નહિ ને બહાદૂરીથી વર્તવું; વળી માણસોને મહુલીઓમાં બાળી મૂકી રૂઠેલા દેવને રીઝવવામાં આવતા; જે ઓકના ઝાડ ઉપર મિસલટો નામનો વેલો ચઢયો હોય તે બહુજ પવિત્ર મનાતું.

પરદેશીઓએ ઘણાક વતની લોકની કતલ કરી નાખી ને તેઓના ધર્મનો તથા કળાકામનો ઉચ્છેદ કીધો. આવા બદલાઈ, સુધારો વધારો બંધ થયો ને લોક પોતાની જંગલી હાલતમાં આવવા લાગ્યા, પણ તેટલામાં રોમના પોપ ગ્રેગરિએ સેકસન લોકને ખ્રિસ્તી કરવાને ને રોમની ધર્મસત્તા સર્વોપરિ મનાવવાને પાદરીઓ મોકલેલા તે આવી પહોંચ્યા (૫૯૬). સેંટઓગસ્ટાઈન દેશીધર્મગુરુઓને તાબામાં લઈ શક્યો નહિ, પણ તેણે સઘળી જાતના સેકસેનોને ખ્રિસ્તી કીધા.

દર્શન ૯મું.

ઈ૦ સ૦ સૈકો ૭મો.

અરબસ્તાન.

સિકંદરે આરબ લોકને પોતાની સત્તામાં આણવાનો લોભ રાખ્યો હતો-ઓગસ્ટસ ને ટ્રેજન એ રાજાઓ તેઓને તાબે કરવાને મથ્યા હતા, પણ ફાવ્યા નહોતા. ઈ૦ સ૦ ૫૨૯માં એબીસિનીઆવાળાએ અરબસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી ઘણોક પ્રદેશ જીતી લીધો ને પછી કેટલોક કાળ ત્યાં અમલ કીધો હતો. આરબ લોક બખ્વાડો હોવાથી તેઓને લડાઈઓ કરવાનો મહાવરો બાળપણથીજ હતો. તેઓની ઘણીક જાત હતી, પણ સંકટ સમે સૌ એક થઈ જઈ કોઈ એકને સરદારી આપતા; કેટલીક જાત ચોર લુટારાનુંજ કામ કરતી. આરબ લોક આકાશના ગ્રહ ઉપગ્રહ આદિને પૂજતા. આસપાસનાં રાજ્યોમાં લડાઈ બખેડા જુલમ ચાલતા તેથી કંટાળીને ત્યાંના ઘણાક લોકો અરબસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં આવી વસ્યા હતા. મહમ્મદની પહેલાં ૬ સેં વર્ષ ઉપર યાહુદીઓ આવી રહ્યા હતા; ને યમનના રાજાઓ ઈ૦ સ૦ના ચોથા સૈકાથી યાહુદીઓનો ધર્મ પાળતા થયા હતા. દેશદેશના ખ્રિસ્તીઓ પણ રાજાઓના જુલમને લીધે અરબસ્તાનમાં વસ્યા હતા. તે પોતાના ધર્મનો બોધ આરબોમાં કરતા.

કોરેશ જાતિનું હાસમકુલ વંશપરંપરા મક્કામાં કાબાનાં દહેરાંનો વહીવટ કરતું. એ કુળમાં મહંમદ ઈ૦ સ૦ ૫૭૦માં જન્મ્યો. તેનો બાપ અબદલ્લા ને યાહુદેણ મા આમીના મરણ પામેથી મહંમદ સગાને ત્યાં ઉછર્યો હતો ને તે વેપારીને ત્યાં ગુમાસ્તો રહ્યો હતો ને બે વાર સિરિયે જઈ આવ્યો હતો. પચીસ વર્ષની ઉમરે તે એક તવંગર બાઈ કદીજા વિધવાને ત્યાં નોકર રહ્યો ને પછવાડેથી તેની સાથે પરણ્યો. મહંમદ કદાવર ને ખૂબસુરત હતો; તેને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહિ, તોપણ તે વાચાળ બહુ હતો. તેને નાનપણથીજ એકાંત ગુફાઓમાં જઈ વિચાર કરવાની ટેવ હતી ને એવી મનની હાલતમાં તે નવો ધર્મ ચલાવવાની ગોઠવણ કર્યા કરતો. ઈ૦ સ૦ ૬૦૯માં તેણે પોતાનું ધર્મમત લોકમાં પ્રગટ કર્યું. પ્રથમ તો તેની સ્ત્રી ને એક બે બીજાં એઓએ તે મત માન્યું; ત્રણ વર્ષ પછી ૧૪ જણ ને બીજાં ૯ વર્ષ ગુજર્યાં બાદ સવાસો જણ તે ધર્મ માનનારા થયા. તેની જાતના લોક સામા થયા ને મહંમદ મક્કેથી નાસી યાત્રેબ શહેરમાં આવ્યો. ઈ૦ સ૦ ૬૨૨ની ૧૬મી જુલાઈએ-ને યાત્રેબ શહેર મદીના એ નામે વિખ્યાતિ પામ્યું. મદીનાના લોકે તેને રાજા તથા પેગંબર માન્યો. તરત પછી મહંમદે હુકમ કીધો કે મૂર્તિપૂજકોની સામા લડાઈઓ કરવી ને જેઓ લડાઈમાં પડશે તે પોતાનાં પાપથી મુકાશે. તેણે સિરિયાના રોમન અમલદારની દરબારમાં વકીલ મોકલી પોતાનો ઇસ્લામ ધર્મ માનવાનું કહેવડાવ્યું. તે અમલદારે વકીલને મારી નખાવ્યો, પણ મહંમદે પોતાનાં થોડાંક ઝનુની લશ્કરને ૩૦ હજાર લશ્કર સામા મોકલવાની હામ ભીડી હતી. તેણે પોતાનું થોડુંક લશ્કર લઈ જઈ કોરેશ લોક સામા ઘણીક લડાઈઓ કરી તેમને હરાવ્યા (૬૨૫). પછી અરબસ્તાનના ઘણાખરા ભાગમાં પોતાની રાજ્યધર્મસત્તા કબુલ કરાવી. *મહંમદે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે દેહ છોડી (૬૩૨). તેણે ધર્મવિષે ને સંસાર વહેવારવિષે જે ધારા કાયદા કીધા તેનો સંગ્રહ કુરાન કહેવાય છે. મહંમદ પછી આરબ રાજધર્મની સર્વોપરિ સત્તા તેના સગા વારસોએ ખલીફ નામ ધરી ચલાવી. સો વર્ષમાં હિંદુસ્તાન થકી તે આટ્લાંટિક સુધી-ઇરાન, સિરિયા, ઇજિપ્ત, આફ્રિકા ને સ્પેનમાં આરબનું રાજ્ય થઈને મહંમદનો ધર્મ મનાતો થયો હતો.

પહેલો ખલીફ અબુબકર એણે ધર્મનો પ્રસાર કરવાની મતલબથી લડાઈઓ ચલાવી; બીજો ખલીફ (૬૩૪) ઓમર તેણે અરબસ્તાની સરહદ ઉપરનાં ત્રણ રાજ્યોની ફતેહ કરી; ત્રીજો ખલીફ ઓથમન (૬૪૪-૬૫૬) તેની કારકીર્દીમાં જીતેલાં રાજ્ય પુરાં તાબે થઈ રહ્યાં ને દરિઆઈ લડાઈમાં આરબોની ફતેહ થઈ. ચોથા ખલીફ અલીની પાંચ વર્ષની કારકીર્દીમાં આરબોમાં માંહોમાંહે લડાઈ ચાલી ને તેનું છેવટ આ થયું હતું કે અલી માર્યો ગયો ને મોઆવિઆ

*મહંમદનું ચરિત્ર જોવું.

એણે ખલીફની ગાદી પોતાના વંશજોને માટે થાપી (૬૬૦).

અબુબકરના લશ્કરે બોસ્ત્રાને ઘેરો ઘાલી તે લીધુ ને ડમાસ્કસને ઘેરો ઘાલ્યો. કોન્સ્ટાંટીનોપલનો રાજા હેરેક્લીઆસ એણે પોતાના સિરિયાના રાજ્યને સંકટમાંથી ઉગારવાને ૭૦ હજાર લશ્કર મોકલ્યું પણ તે હાર્યું; ને ૭૦ દહાડા ઘેરો રાખ્યા પછી આરબોએ ડમાસ્કસ લીધુ. જેરૂસલમ ચાર મહીના ઘેરામાં રહીને ૬૩૭માં તાબે થયું ને એમ સિરિયાનો ઘણોખરો પ્રદેશ આરબોએ જીતી લીધો. અમરૂએ (૬૩૮માં) ૪ હજાર આરબની સરદારી કરીને પેલુસિયમ લીધુ ને મેમ્ફીસને ઘેરો ઘાલ્યો; સાત મહીના ઘેરો રાખી છાપો મારી તે શહેર લઈ બાળી મૂક્યું ને કેરો નામનું શહેર વસાવ્યું. ચૌદ મહીના ઘેરો રાખી ૨૩ હજાર માણસોનો ઘાણ વાળી અલેક્ઝાંડ્રિયા લીધુ ને ત્યાં ખ્રિસ્તી વાવટો ખસેડી મહમદીઆન અર્ધચંદ્ર વાવટો ઉડાવ્યો (૬૪૦). તે નામીચા શહેરમાં ૪ હજાર મહેલ, ૪ હજાર નાહવાનાં સ્થળ, ૪૦૦ નાટકશાળા એ હતાં. ત્યાં ૪૦ હજાર ખંડણી આપતા યાહુદીઓ રહેતા હતા. શહેરના લોકના જીવ ઉગારવામાં આવ્યા, પણ ઓમરનાં હુકમથી ત્યાં ટાલેમી રાજાઓના વખતથી જે મોટો પુસ્તકસંગ્રહ હતો તે બાળી નાખવામાં આવ્યો, સાઈપ્રસ, ર્હોડસ ને બીજા ટાપુઓ પણ ૬૫૩ લગીમાં તાબે થયા. હવે પૂર્વમાં યુફ્રેટિસ ટૈગ્રિસ નદીને લગતા પ્રદેશો જીતી આરબો ઇરાન ઉપર ઉતર્યાં. ઇરાનનો રાજા યજદેજર્દ એણે ખદીશીઆના મેદાનમાં આરબોને લડાઈ આપી, પણ તેમાં ઇરાનીઓ હાર્યાં. બીજી વાર યજદેજર્દે લશ્કર એકઠું કરી નાહ્વેહદ આગળ લડાઈ આપવા આવ્યો, પણ આરબ લશ્કરના ધસારા સામું ઇરાની લશ્કરથી ટકાયું નહિ ને યજદેજર્દ નાઠો (૬૪૧)—તેણે દસ વર્ષ રખડતાં રહી આરબોને ઇરાનમાંથી કાઢવાની તજવીજ કીધી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ ને તે જેને ત્યાં છૂપો રહ્યો હતો તેનેજ હાથે માર્યો ગયો (૬૫૨). ઇ૦ સ૦ ૬૫૬માં જ્યારે અલી ખલીફ થયો ત્યારે તેણે મોઆવિઆ પાસેથી સિરિઆની હાકેમી છીનવી લેવાનો હુકમ કીધો. મોઆવીઆ તે હુકમ ન માનતાં લશ્કર લઈ અલીની સામા ગયો. એકસો ને દસ દહાડા લડાઈ ચાલી પણ કોઈની હારજીત નક્કી થઈ નહિ. તેવામાં ત્રણ ઝનુની આરબોએ અલી, મોઆવીઆ, ને અમરૂ એ ત્રણ જણને મારી નાખી લડાઈનું છેવટ લાવવાને સોગન ખાધા. માત્ર અલી એકલોજ ખૂનીના ઘાથી પડયો; પછી તેના બે દીકરા હસન ને હુસેન એ બેએ ખલીફ કહેવડાવવા માંડયું, પણ તેમ મોઆવીઆની તરફના લોકને વારસામાં કંઈ ઓછી સત્તા મળી નહિ વળી થોડીક્વાર મારામારી ચાલ્યા પછી ખલીફની ગાદી વંશપરંપરાની થઈ (૬૬૦)*—પ્રથમના ખલીફ તો આરબોએ પોતાનામાંથી નીવેડીને નીમ્યા હતા.

---

*અલી ને પહેલા ત્રણ ખલીફ એઓ વચ્ચે ઝગડો ચાલેલો તે ઉપરથી મહંમદીઆન લોકમાં બે તડાં પડયાં છે-સૂની કહે છે કે મહંમદે કુરાન સિવાય બીજા પણ કેટલાક ધારા ને હુકમો કહ્યા છે, તેઓ ચારે ખલીફને સ્મરણમાન આપે છે પણ અલીને બીજા ત્રણના જેવો પવિત્ર ને ધર્મી ગણતા નથી;-તુર્કલોક સૂની છે. શિહા ફક્ત કુરાનનેજ માને છે ને અલીને પેગંબરના જેવુંજ માન આપે છે;- અરબસ્તાન ને ઇરાનના મુસલમાન શિહા છે. અબુબકર ઉદાર ને મધ્યમ પ્રકૃતિનો (ઉગ્ર નહિ તેમ શાંત નહિ) હતો; તે લૂટમાં મળેલી સમૃદ્ધિનો પોતાનો ભાગ લશ્કરી સિપાઈ તથા ગરીબ લોકને વહેંચી આપતો ને સૌની ફર્યાદ સાંભળતો. જાતે અમલમાં લાવીને, દાખલા કહી સંભળાવીને, તે પોતાના લોકમાં સરળપણે સદ્ગુણનો બોધ કરતો. અલીના પક્ષીઓ તેને હકદાર ખલીફ નથી માનતા તોપણ તેના સદ્ગુણને મોટું માન આપે છે. યાહુદી-ખ્રિસ્તીઓનું જાત્રાનું પવિત્ર સ્થાન જેરૂસલેમ એને તાબે કરવા મોકલેલા સરદારને અબુબકરે કહી સંભળાવ્યું હતું કે તારાં માણસો ઉપર રહેમ માયા રાખજે, જરૂરની વખતે તારા હાથ નીચેનાની સલાહ પૂછજે અને દુશ્મન સામા વધારે હઠે ભરાઈને બહાદુરીથી લડે તેવું તેમને ઉત્તેજન આપજે; જીત થાય તો ઘરડા, અશક્ત, બૈરાં છોકરાંને ઉગારજે; ફળનાં ઝાડો ને અનાજનાં ખેતરનો નાશ કરીશ નહિ. ખપ જેટલાં ઢોરને કપાવજે; વચન ઠરાવામાં ચળવચળ થઈશ નહિ, મઠમાં રહેતા ધર્મી માણસોને મારીશ નહિ ને દહેરાંઓને છેડીશ નહિ, પણ સેતાનને ભજનાર લોક જેઓ પોતાનું તાલકું મુંડાવે છે તેઓ જો ઈસ્લામધર્મ કબુલ નકરે તો તેઓની ખોપરીઓ કાપી નાખજે. ઓમર જેવો સાદો તેવોજ કરડો હતો. તે એક નાના સરખા ઘરમાં રહેતો; બપોર પહેલાં તે મસ્જીદોમાં નીમાજ પઢવામાં ને વાએજ કરવામાં રોકાતો; પાછલે પહોરે તે બજારમાં ફાટોતૂટો ઝભ્ભો પહેરી ફર્યાદ સાંભળતો ને ઇન્સાફ ચુકવતો; મોટાં રાજ્યનાં કામ કરતો ને પરદેશી મોટા મોટા રાજ્યોના વકીલોને મળતો; તેણે આરબોને હિજરી શકથી વર્ષ ગણતાં શીખવ્યું; તેણે કેટલાંક શહેરોમાં ફોજદારી સિપાઈ રાખ્યા, લશ્કરી સિપાઈઓને નિયમિત પગાર આપવાનો ધારો કર્યો; જેઓએ મહંમદને સંકટમાં સહાય કરેલી પણ જેઓ ઘડપણથી ને જખમથી દુ:ખી થઈ ગએલા તેઓની ખોરાકી પોશાકીનો બંદોબસ્ત રાખ્યો—એટલું છતાં તે અક્ષરશત્રુ હતો ને તેણે ટાલેમીનું સ્થાપેલું પુસ્તકાલય બાળી નખાવ્યું. તેની સાડાદસ વર્ષની કારકીર્દીમાં

મોઆવીઆએ ડમાસ્કસને રાજધાની કરી (૬૬૧). આફ્રિકાના લોક ગ્રીકરાજ્યને ખંડણી આપતા, પણ તેઓના ઉપર એક બીજો દંડ ભરવાનું નાખેલું તે ઉપરથી તેઓએ પોતાની મદદમાં આરબોને બોલાવ્યા. ઇ૦ સ૦ ૬૫૫માં ગ્રીક લોક ૮૦ હજાર જીવ ખોઈ હાર્યા ને આરબોએ વહાણના કાફલા તૈયાર કરવા માંડયા. ૭ વાર આરબો કૉન્સ્ટાંટિનોપલ આગળ આવ્યા, પણ ૭ વાર તેઓથી ગ્રીકના અગ્નિ સામું ટકાયું નહિ ને મોઆવીઆએ સલાહથી માગણી કીધી. તેણે ૫૦ ઘોડા, ૫૦ ગુલામ, સોનાની કોથળી ૩ હજાર આપવી કબુલ કરી ત્યારે ગ્રીક રાજાએ લડાઈ બંધ રાખી. મોઆવીઆના મરણ પછી માંહોમાંહે ટંટો જાગ્યો હતો પણ તેનો જલદીથી બંદોબસ્ત થયો હતો. એ માંહોમાંહેની ખટપટથી આફ્રિકાની લડાઈ બંધ રહી હતી. પણ ૬૯૨માં ઇજિપ્તનો અમલદાર હસન એણે ઉપરાઉપરી ચઢાઈઓ કરીને ઉત્તર આફ્રિકાનાં રાજ્યોને તાબે કીધાં-કાર્થેજ ૬૯૮માં પડયું ને ગ્રીકરાજ્યની સત્તા આફ્રિકામાંથી સામટી ટળી. બર્બરી સંસ્થાન જીતવું આરબોને ભારે પડયું. ત્યાંની રાણી કાહીના એણે હસનને પાછા ફરવાની ફરજ પાડી; પણ એના મરણ પછી મુસાએ તે સંસ્થાન લીધું ને ત્યાંના લોક ખ્રિસ્તી ધર્મ છોડી મહંમદીઆન ધર્મ પાળતા થયા.

અબદલ મલેક ખલીફની કારકીર્દિમાં (૬૮૪-૭૦૫) મુસલમાન લોક હિંદુસ્તાનમાં પણ જઈ ચઢયા હતા.

દર્શન ૧૦મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકા ૮-૯-૧૦.

અરબસ્તાન.

ખલીફ **વાલીદ** (૭૦૪) ને ખલીફ **સુલેમાન** (૭૧૪) એઓએ કૉન્સ્ટાંટિનોપલ મેળવવાને બહુ યત્ન કીધેલો, પણ તેઓના લશ્કરને ઘણું નુકસાન ખમી પાછા ફરવાની જરૂર પડી; તોપણ એ હારનો બદલો સ્પેનની જીતે ૭૧૧માં વાળ્યો. આરબ લોકે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તો તેઓને શરમાઈને પાછું હઠવું પડયું (૭૩૨). સુલેમાન પછી ખલીફો થયા તેઓથી રાજ્યમાં વ્યવસ્થા રખાઈ નહિ ને **અબૂઆબાસ** મેરવાનને ઉઠાવી મૂકી પોતે ખલીફ થયો (૭૫૦). આબાસે મેરવાનનાં સગાંસંબંધીઓનો સંહાર કીધો. પણ એક રાજવંશી જુવાન **અબદુલ રહેમાન** નાસીને સ્પેન ગયો ને ત્યાં તેણે **કોર્ડોવા**માં ખલીફની જુદી ગાદી માંડી—તે ગાદી તેના વંશજોએ ૨૭૫ વર્ષ સુધી ભોગવી હતી. આબાસ પછી **અલમનસુર** (૭૫૩) ખલીફ થયો તેની કારકીર્દિમાં માંહોમાંહેના દંગા બખેડામાં ૬ લાખથી વધારે જીવની હાનિ થઈ. તેણે **બગદાદ**માં પોતાની ગાદી રાખી (૭૬૨). મોહદી ખલીફે (૭૭૪) ગ્રીક સામા પાછી લડાઈ શરૂ કરી. તેના દીકરા **હરૂન અલ રશીદે** તેવીસ વર્ષની કારકીર્દિમાં ગ્રીકરાજ્યના પ્રદેશમાં આઠવાર ચઢાઈ કરી સામાં લશ્કરને હરાવ્યાં હતાં ને રાજા પાસેથી વર્ષે વર્ષે ખંડણી લેઈ બગદાદની તિજોરી ભરી હતી. ગ્રીક રાજાને તથા કોર્ડોવાના ખલીફનો દુશ્મન છઉં એવી પોતાની મોટાઈ જણાવવાને તેણે ફ્રાન્સના રાજા **શાર્લમેન** એની દરબારમાં એલચી મોકલ્યો હતો (૭૯૯). તે વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપતો; પણ તેણે અદેખાઈથી પોતાના બે નિરપરાધી રાજ્યકારભારીઓને ને તેઓના સગાંને મારી નખાવ્યા. એ કર્મ તેના રશીદ—ન્યાયીપણાને કલંક લગાડનારૂં હતું.

હરૂને ગ્રીક રાજ્યને ડરાવીને પોતાની તિજોરી વધારી. પણ એનાજ વખતથી અરબી રાજ્યની પડતી જણાવવા માંડી—ઇ૦ સ૦ ૭૫૬માં સ્પેન સ્વતંત્ર થયું. એ ખલીફ ૮૦૮માં મરણ પામેથી ત્રણ વર્ષ અંધાધુંધી રહી ને પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો. પણ તેના વખતમાં ગ્રીક સાથે લડાઈ કરવી પડેલી તેમાં બે લાખ પ્રાણની હાણ થઈ હતી. **મોઆસમ** ખલીફે પોતાની ગાદીને સલામત રાખવા સારૂ ૫૦ હજાર તુર્ક લોકને પોતાના લશ્કરમાં રાખ્યા. ઓકસસ નદીની પેલી તરફના લડવૈયા તાતાર લોકની એક જાત તુર્ક કહેવાતી એઓ પોતાના ધણીને નબળા જોઈ રાજ્યમાં કર્તા હર્તા થઈ પડયા—એવો વખત આવ્યો કે એઓ ઠરવે તેજ ખલીફની ગાદીએ બેસે. એ ગડબડમાં કેટલાક પ્રાંતના અમલદારોએ પોતાને રાજા કહેવડાવવા માંડયું. આબાસના વંશના છેલ્લા ખલીફે **મહંમદ** નામના તુર્કને **અમીર અલ ઉમરાવ** (સરદારોનો સરદાર)—રાજ્યનો કુલ અખત્યારી એ પદવીએ ચઢાવ્યો (૯૩૫). એ ઉપરથી બીજા સરદારો સામે થયા ને તેનું ઉલટ આવું આવ્યું કે ઇરાનના અમલદારે વંશપરંપરા તે પદવી ધારણ કીધી (૯૪૪). રાજ્ય બહુ નિર્બળ થતું ચાલ્યું ને ગ્રીક લશ્કરોએ સિરિઆ વગેરે ઘણાક પાંત પાછા પોતાના તાબામાં લીધા.

મહંમદની દીકરી ફાતિમાના વંશના એક જણે આફ્રિકામાં ખલીફની જુદી ગાદી માંડી હતી (૯૦૮). ને પછી તેની પેઢીના એકે ૯૬૦માં સાર્ડિનિયાલી ને ઇજિપ્તની ફતેહ કરી કેરો શહેર બાંધી ત્યાં ગાદી

મહંમદને માનનારા આરબતુર્ક-સેરેસેન એઓએ સિરિયા, કેલડીઆ, ઇરાન ને ઇજિપ્ત એ તાબે કીધાં; ૩૬ હજાર શહેર ગામ કિલ્લા લીધા, ખ્રિસ્તી દેવળ અને અગ્નિનાં તથા મૂર્તિવાળાં દહેરાં ૪ હજાર તોડી પાડ્યાં અને ચોદસેં મસજીદો બાંધી.

આણી; પણ એમ થવાથી પશ્ચિમ તરફના પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા—એ પ્રમાણે બગદાદની ગાદીની સત્તા ઠામઠામ ઓછી થતી ચાલી. તેવામાં વળી તુર્ક જાતના સામાની વંશના એક આલપ્તગીને ગઝનીમાં ગાદી કીધી (૯૬૧); ને એના જમાઈ સબક્તગીનના દીકરા મહમૂદે લાહોર, મુલતાન, ગુજરાતમાં ચઢાઈઓ કરી હતી.

એ ત્રણ સૈકામાં આરબ લોકની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી:—ઈ૦ સ૦ ૭૫૪માં આલમાનસુર ખલીફ થયો તેણે, તેના દીકરાએ ને તેના દીકરા હરૂન અલ રશીદે આરબોના વિદ્યાભ્યાસને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. જે આરબોએ અલેક્ઝાંડ્રિઆની લાયબ્રેરિ બાળી નાખી હતી તેની સંતતિએ ગ્રીક ભાષા ભણી તેમાંના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કીધાં હતાં; ને પછી ખગોળ રસાયન, વૈદક, ગણિત, બીજગણિત, શિલ્પ, યંત્રકળા એ વિષે નવા ગ્રંથો લખ્યા હતા, અને એમ કેળવણીના વધારાથી બગદાદ, ઇસ્પહાન, કયૂફા, ડમાસ્કસ ને કોર્ડોવા એ શહેરો શોભતાં થયાં હતાં. આરબ શાહેરો ને આરબ તવારીખ લખનારા હતા ને આરબોએ ફિલસુફી ભણીને અરીસતૂન (આરિસ્ટોટલ)ના ગ્રંથો યુરોપીઅન લોકની જાણમાં આણ્યા હતા. ઠામઠામ મકતબો સ્થાપવામાં આવી હતી. બર્બરી સંસ્થાનના લોક જે મૂર કહેવાતા તેઓની શિલ્પકળા વખણાય છે. એ ત્રણ સૈકામાં ઈસ્લામ ધર્મમાં અનેક મત ને પંથ ચાલ્યા હતા ને વિરોધી મતવાળાઓના કલહથી સેંકડો લડાઈ ને હજારો જીવની હાણ થઈ હતી.

સ્પેન.

સ્પેનના ગોથ લોકના તાબામાં આફ્રિકાના કિનારા ઉપર થોડોક પ્રદેશ હતો ને ત્યાંના અમલદાર કાઉન્ટ જ્યુલિયને રાજદ્રોહ કીધેલો તે પ્રસંગમાં આરબો* પ્રથમ સ્પેનમાં દાખલ થયા હતા. તારિક ૫ હજાર લશ્કર સાથે સ્પેનને કાંઠે ઉતર્યો ને એક શહેર લીધું કે જે પછી જિબ્રાલ્ટરને નામે ઓળખાયું (૭૧૦). રોડરિક નામના ગોથ રાજાએ કેડિઝ આગળ ત્રણ દહાડા લડાઈ કરી પણ તે હાર્યો ને નાસતાં ગ્વાડાલક્વીવીર નદીમાં ડૂબી મુઓ (૭૧૨). પછી પંદર મહીનામાં સ્પેન મહંમદધર્મી લોકની સત્તામાં આવી રહ્યું. અમલદારોએ ખ્રિસ્તીઓના ઉપર જુલમ ન કરતાં તેઓને તેઓના કાયદા પાળવા દીધા, કેટલાએકને દરજ્જા આપ્યા, કેટલાએકને લશ્કરમાં નોકર રાખ્યા અને મુસલમાન સાથે પરણવાની રજા આપી. સ્પેનના અમલદારોની ની‌મણુક આફ્રિકાના નવાબો કરતા. સ્પેનની વ્યવસ્થા કરી આરબોએ ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈઓ કરી, પણ ટુઅર આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં તેઓ ભેકજ હાર્યા (૭૩૨).

એશિઆમાંથી કેટલાંક કુટુંબ આવી વસેલાં તેથી ખેતી વેપાર વધ્યાં; અને ખલીફ આબાસના સંહારમાંથી ઉગરેલા અબ્દલ રહેમાને સ્પેનમાં આવી કોર્ડોવામાં ખલીફની નવી ગાદી માંડી ત્યારથી તો સ્પેન આબાદાનીથી વિશેષ શોભ્યું. કોર્ડોવાની મકતબોમાં યુરોપના લોકને અજાણી એવી કેટલીક વિદ્યા શીખવવામાં આવતી ને તેથી ઘણાક ખ્રિસ્તી લોક પણ તેમાં ભણવા જતા. ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુ સિલ્વેસ્ટર બીજો એણે પ્રથમ સ્પેનમાં અભ્યાસ કીધો હતો. અનેક કારીગરીનાં કામ ને વહાણ ખેડવાની વિદ્યા અરબોએજ યુરોપના લોકને શીખવી. શેતરંજી, ગલીચા, કસબ તથા રેશમનાં ભરત કામ, લોઢાનાં કામ વગેરે સ્પેનમાં ઘણાંજ સારાં બનતાં. સંખ્યા ગણવાના અંક, કાગળ, ને ફોડવાનો દારૂ એ આરબ લોકેજ યુરોપમાં દાખલ કીધાં હતાં.

ઈ૦ સ૦ ૮૦૧માં આરબો ફ્રેંકલોક સાથે લડયા પણ તેમાં બાર્સેલોના ખોયું. પછી તેઓએ વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા ને તેમાંના ટાપુઓ એ ઉપર હલ્લા કીધા, પણ તેમાં કંઈ જાજુ રહે તેવી ફતેહ થઈ નહિ. ઓવીડોના ખ્રિસ્તીઓ ટેગસ નદી સુધી ધસી આવેલા તેઓના વારંવારના હુમલા ને આરબ અમલદારોના માંહોમાંહેના ઝગડા એથી ખલીફોની સત્તા ઘટવા માંડી. તોપણ નવમા સૈકાને અંતે ઇટાલિ, બર્ગંડી, સ્વેબિયા, સ્વિટ્ઝર્લાંડ, પ્રોવેન્સ એ રાજ્યોમાં આરબોએ ફરી વળી પોતાની હાક ગજાવી હતી.

ઈ૦ સ૦ ૯૧૨માં અબ્દલ રહેમાન ત્રીજો એણે બળવાખોર અમલદારોને તાબે કીધા ને આફ્રિકામાં કેટલીક ફતેહ મેળવી, પણ ખ્રિસ્તી રાજાઓની સામા લડતાં તેના ૮૦ હજાર મુસલમાન પડયા (૯૩૮). પછી તે ખલીફે ૨૦ વખત ખ્રિસ્તી રાજ્યો ઉપર ચઢાઈ કરી પોતાને થએલાં નુકસાનનો બદલો મેળવ્યો. ખલીફ ૯૬૧માં મુઓ ત્યારપછી ખ્રિસ્તી મુસલમાન વચ્ચે ભારે લડાઈઓ ચાલી કે જેનું છેવટ આ આવ્યું કે ખ્રિસ્તીઓએ પોતાનાં રાજ્ય વધારી જબરાં કીધાં.

સ્પેનમાં આરબો અમલ કરતા તોપણ ત્યાંના કેટલાક પહાડી પ્રદેશમાં ભરાઈ રહેલા ખ્રિસ્તી રાજાઓ ધીમે ધીમે બહાર પડી મુસલમાન સામા ઘણીક લડા-

*સ્પેનના આરબ મુસલમાનને ખ્રિસ્તીઓ મૂર કહેતા—કારણ કે તેઓ આફ્રિકાના મૌરીટાનિયા નામના બંદરેથી સ્પેન આવવાને વહાણમાં ચઢયા હતા.

ઈઓ કરી હાસ્તાં જીતતાં દુશ્મનને હઠાવી પોતાનાં રાજ્યોની સરહદ વધારતા આઠમા સૈકામાં ઓવૈડોનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય સ્થપાયું (૭૧૮માં); નવમા સૈકામાં નવાર ને લીઓન એ બે મંડાયાં ને દસમા સૈકામાં કાસ્ટીલનું રાજ્ય લીઓનના રાજ્યથી જુદું પડ્યું. (૯૬૦માં).

ઇટાલિ.

ઇટલીમાં ત્રણ રાજ્ય હતાં—લોમ્બાર્ડ લોકે ઇ૦ સ૦ ૫૬૮માં માંડયું હતું; રેવેનાવાળું કોન્સ્ટાંટિનોપલના ગ્રીક રાજ્યમાં ગણાતું, પણ ત્યાંના અમલદાર લોમ્બાર્ડને ખંડણી આપતા; અને રોમના વીનિશિઆ પ્રાંતના લોક હૂનના ત્રાસથી નાસીને નજીકના ટાપુઓમાં રહ્યા હતા (૪૫૨માં);–એઓએ (૬૯૭માં) હેરાકલીઆમાં એકઠાં થઈ ગ્રીક રાજ્યની સત્તાને માન આપતાં રહી પોતાનામાંથી એકજણને પોતાનો મુખ્ય અધિકારી ઠેરવી વેનિસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પાયો નાખ્યો હતો.

આઠમા સૈકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મના આચાર્ય રોમના પોપ એઓની ધર્મરાજ્યસત્તા સ્થપાઈ. રોમમાં રેવેનાવાળાના તાબાના ડયૂક અમલ કરતા ને એઓ લોકના ઉપર જુલમ ગુજારતા. લોક મુખ્ય ધર્મગુરુને વળગતા જતા ને એઓ સત્તાધારીઓને જુલમ ઓછો કરાવવા વિષે સમજાવતા. ગ્રીક રાજા લીઓ એણે મૂર્તિપૂજક ખ્રિસ્તીઓની વિરુદ્ધ એક હુકમ કાઢેલો તે ઇટાલિમાં રેવેનાના રાજ્યમાં અમલ થવા આવ્યો. રોમનો ધર્મોપાધ્યાય ગ્રેગરી બીજો જે મૂર્તિપૂજક ખ્રિસ્તી પંથનો હતો તે સામો થયો ને ઇટાલિમાંના ગ્રીકલોકે પોતાના ડયૂકને કાઢી મૂકયા. રેવેનાના લોકે પોતાના એકસાર્ક પોલને મારી નાખ્યો ને લોમ્બાર્ડ રાજા લ્યૂઇટપ્રાંડે રેવેના ઉપર તલપ મારી રોમના લોકે પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું ને બિશપ —મુખ્ય ઉપાધ્યાયને રાજ્યના વડાની સત્તા આપી. રેવેનાનું રાજ્ય લોમ્બાર્ડને હાથ ન જવા દેવું એ વિચારથી ગ્રેગરીએ વેનિસના રાજ્ય સાથે છૂપી મસલત કરી ને એણે વહાણનો કાફલો રેવેનાવાળાની મદદે મોકલ્યો. એ કાફલાએ લ્યૂઇટપ્રાંડને કાઢયો પણ પછી રોમ લેવાને તેની સાથે કરાર કીધા (૭૨૯માં). ઇ૦ સ૦ ૭૩૧માં ગ્રેગરી ત્રીજો ગ્રીક રાજા લીઓની આજ્ઞા વિનાજ પોપની ગાદીએ બેઠો અને મૂર્તિખંડક ખ્રિસ્તીઓની વિરુદ્ધ ભાષણ કરવા લાગ્યો. લીઓ એણે ક્રોધે ભરાઈ પોપના રાજ્યને તાબે કરવાને કાફલો મોકલ્યો. પણ તે તોફાન લાગવાથી નાશ પામ્યો. ઇ૦ સ૦ ૭૪૧માં પોપ ને લીઓ બંને મરી ગયા ને ૭૪૩માં લ્યૂઇટપ્રાંડ પણ મુઓ.

લોમ્બર્ડ રાજા આસ્ટોલફસ એણે રેવેનાના રાજ્યને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડયું (૭૫૨); અને રોમના લોકને કહેવડાવ્યું કે તમે મારી સત્તા તળે છો. રોમના લોક ગભરાયા, વિચારમાં પડયા, પણ પછી તેઓએ પોતાની મદદમાં ફ્રૅંક લોકને બોલાવ્યા (૭૫૪). ફ્રૅંકના રાજા પેપિને ઇટાલિમાં આવી લોંગબર્ડને હરાવી રેવેનાનું રાજ્ય પોપ સ્ટીફન ત્રીજાને આપ્યું.પછી ફ્રૅંકનો રાજા શાર્લમેન એણે લોમ્બર્ડ રાજ્યની સમાપ્તિ કરી હતી.

ઇટાલિમાં ફ્રૅંક લોકની સત્તા ખ્રિસ્તી લોકને બહુ લાભકારી થઈ પડી–તેઓએ ત્યાં આવવા માંડેલા મુસલમાન લોક સાથે ઘણીએક લડાઈઓ કીધી; એ લડાઈઓથી અને ડયૂકોમાં પરસ્પર ઝગડાઓ મચ્યા તેથી ઇ૦ સ૦ ૮૭૫માં ઇટાલિના દક્ષિણ પ્રદેશમાં ગ્રીક, મુસલમાન અને બેનેવેંટોના ડ્યૂક એ ત્રણનાં રાજ્ય થયાં. પછી ફ્રાન્સના રાજા ને જર્મનિના રાજા, બંને ઇટાલિના રાજ્યને માટે દાવો કરતા થયા; તેમ કેટલાએક ડયૂક–અમીરો સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. દસમા સૈકામાં રાજાઓ અને પોપ એક બીજાની અદેખાઈ કરતા થયા. પોપ એ ધર્મના આચાર્ય અને ઇટાલિના કેટલાક પ્રદેશના રાજા હતા; તેઓની સત્તા એટલી મોટી હતી કે મોટામોટા રાજાઓ તેઓની મંજુરીઅત લઈ પોતાનાં રાજ્યપદને દૃઢ કરતા. પછવાડેથી ખ્રિસ્તી પોપ વિષયી ને દુરાચારી થવા માંડયા હતા.

ફ્રાન્સ.

પેપિન એણે ઇ૦ સ૦ ૭૫૨માં કાર્લોવિંજિયન કુળની ગાદી થાપી. તેણે લોમ્બર્ડ લોક જે રોમ ઉપર ચઢાઈ કરતા તેઓને અટકાવ્યા ને ઇટાલિના કેટલાક પ્રદેશમાં સત્તા કીધી; ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં ઘુસેલા મુસલમાનોને હાંકી કાઢ્યા અને જર્મનિમાં પોતાને જોરાવર કહેવડાવ્યો. તેણે મરતી વેળા (૭૬૮માં) પોતાનું રાજ્ય બે દીકરાઓને વહેંચી આપ્યું. તે બે જણને બનતું નહિ ને અણબનાવથી રાજ્ય નિર્બળ થાત, પણ તેવામાં નાનો ભાઈ કારલોમન જે ઓસ્ટ્રેશિયા તથા બર્ગંડીનો રાજા હતો તે મરણ પામ્યો (૭૭૧).

મોટા ભાઈ ચાર્લ્સ શાર્લમેન પોતાની સ્ત્રીને તલાક આપી ઇટાલિના ઉત્તરના પ્રદેસમાં લોંગબર્ડનું રાજ્ય હતું ત્યાંના રાજાની દીકરી સાથે પરણ્યો. એ રાણીનો પણ થોડે દહાડે તેણે ત્યાગ કીધો ને પછી લડાઈ ચાલી. તેમાં તેણે સસરાને હરાવી રાજગાદીએથી હઠાવી મેલી (૭૭૪) તેની રાજધાની પેવિયા શહેરમાં

પોતાની આણ ફેરવાવી-**પોપ એડ્રિયન** એણે લોમ્બ-ર્ડિનો લોહમુગટ શાર્લમેનને માથે મૂકી તેને સંસ્કારી રાજા કીધો. શાર્લમેને લડાઈઓ કરીને ખ્રિસ્તીધર્મ મનાવવાને બહાને હજારોને મારી નાખીને અને ઘણા એકને પોતાના રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશમાં વેરાતા રાખીને સેક્સન લોકને (૭૭૨-૮૦૩) પુરેપુરા તાબે કીધા. એ એકત્રીસ વર્ષના દરમિઆનમાં તેણે સ્પેન ઉપર ચડાઈ કરી હતી-કારણ આ હતું કે ત્યાંના ખલીફ અબદલ રહેમાને કેટલાક અમીરોની પાસેથી તેઓના પ્રદેશની સત્તા છીનવી લીધી હતી ને એઓએ શાર્લમેનની મદદ માગી હતી. સ્પેનની લડાઈમાં પહેલે તો ફતેહ મળી હતી પણ પછવાડેથી હાર થઈ હતી ને તેના બહાદુર તથા વહાલા સરદારો કપાઈ ગયા હતા.

રોમને **પોપ લીઓ ત્રીજો** એની સામા પાછલા પોપના સગાઓએ બખેડા ઉઠાવેલા તેને બેસાડવાને શાર્લમેન રોમ આવેલો-એ ઉપકારના બદલામાં પોપે શાર્લમેનને **રોમનો મહારાજા** એ પદ મોટપ ધારણ કરાવ્યું (૮૦૦ માં) તેનું પોતાનું રાજ્ય પણ ઘણું મોટું હતું તેથી શાર્લમેને **પશ્ચિમનો મહારાજા** એ ઉપનામ પણ રાખ્યું. તેનું રાજ્ય સ્પેનની ઈબ્રો નદીથી તે જર્મનિની એલ્બ નદી સુધી અને ઇટાલિમાં નેપલ્સ સુધી હતું. તે ગ્રીક રાજદરબાર સાથે પ્રસંગ વહેવાર રાખતો ને બીજી ઘણીએક રાજમંડળીઓનું ઉપરીપણું કરતો; તેની દરબારમાં હરૂન અલ રશીદના વકીલો આવતા. તે ૮૧૪માં મરણ પામ્યો.

શાર્લમેન વર્ષે વર્ષે પાદરીઓની ને અમીરોની સભા ભરતો ને એઓ લોકહિતના કાયદા બાંધતા; તે વખતે વખતે ઠામ ઠામ ઈન્સાફદારો મોકલતો ને રાજ્યને શોભા મળે ને લોકને ફાયદો થાય તેવાં કામ કરતો. તેણે નાણાનું ચલણ મુકરર કીધું. રસ્તા બંધાવ્યા, નિશાળો સ્થાપી ને પુસ્તકસંગ્રહ કરાવ્યા. તેના રાજ્યમાં પાદરીઓ સિવાય બીજા લોક ભણ્યા ગણ્યા નહોતા. તેને પોતાને ૩૨ વર્ષની ઉંમર લગી તો લખતા પણ આવડતું નહિ, પણ પછવાડેથી તે ઘણીક વિદ્યામાં પાઠ લેતો ને ઘણીક ભાષા બોલી જાણતો. તે પોતાના દુસ્મનો ઉપર બહુ ઘાતકીપણું વાપરતો-તેણે ત્રીસ હજાર સેક-સનોનો સંહાર કીધો હતો તે પોશાકમાં સાદો, ખાવાપીવામાં નિયમ રાખનારો, મળતાવડો ને શેત-રંજનો શોખીલો હતો, રાતે ૨૦ જણ નાગી તરવારે ને બળતી મસાલે તેના બિછાનાની ચોકી કરતા.

શાર્લમેનના દીકરા લૂઈના મરણ પછી એના બે દીક-રાએ વડા ભાઈની સામા લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો (૮૪૧) ને વહેંચણ થઈ તેમાં મ્યૂઝ, સોન ને ર્હોન એ નદીઓનો પશ્ચિમ પ્રદેશ **ચાર્લ્સ** (તાલ પડેલા) એણે, જર્મનિનો પદેશ લૂઇને અને ઇટાલિનો પ્રદેશ લોથેરને મળ્યો-હાલ જે ફ્રાન્સનું રાજ્ય કહેવાય છે તેનો મૂળપુરુષ **ચાર્લ્સ** ગણાયો. એ ત્રણ રાજ્ય એક કુટુંબના પુરુષોની સત્તાને આધીન થયાથી, વળી તે પુરુષો નિર્બલ છતે પરસ્પર સરસાઈ કરતા તેથી તેઓ પોતાની સરહદ કાયમ રાખી શક્યા નહિ. જર્મનિ-વાળો **ચાર્લ્સ** (જાડો) એણે ૮૮૪માં ત્રણે રાજ્યને એકઠાં કર્યાં, પણ તેને તેની પ્રજાએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો એટલે રાજ્યના પાછા કકડા થયા-ફ્રાન્સ, ઇટાલિ ને જર્મનિ એ ત્રણ રાજ્યો અને લોરેન, બર્ગંડી ને નવાર એ ત્રણ સંસ્થાનો જુદાં જુદાં ગણાયાં.

ફ્રાન્સમાં અમીર ને પાદરીઓ એ બે વચ્ચે બનાવ નહોતો. વળી અમીરો પોતપોતાના પ્રદેશમાં કુલ અખત્યારીથી સત્તા ચલાવતા. એ અવ્યવસ્થાનું પરિ-ણામ આ થયું કે પારિસના એક કાઉન્ટ (અમીર) **હ્યુ કાપેટ** એણે ફ્રાન્સનો રાજા લૂઇ પાંચમો મરી ગયો કે તરત લશ્કર એકઠું કરી ગાદી લેવાને દોડ કરી ને ર્હીમ્સમાં મુગટ પહેર્યો (૯૮૭). એ ૯૯૬માં મુઆ પછી તેનો દીકરો **રોબર્ટ** (ડાહ્યો) ફ્રાન્સની ગાદીએ બેઠો ને કાપેટવંશનો બીજો રાજા મનાયો.

નોર્મન (ઉત્તરના લોક—ડેન્માર્ક, સ્વીડન ને નોર્વે એ દેશના) જેઓએ પરંપરાથી ચાંચીઆનો ધંધો કરેલો, ચોથા સૈકાથી છેક રોમ સુધીના ને આફ્રિકાનાં પણ બંદરો લૂટવા શરૂ કરેલાં, શાર્લમેનને પણ પજવેલા તેઓએ ૮૪૩થી ફ્રાન્સમાં બંદરો ઉપર ઉપરાઉપરી ઉતરવા માંડયું. ૮૪૫થી તે ૮૬૧ લગીમાં તેઓએ ત્રણવાર પારિસને લૂટયું. ૮૮૬માં તેઓ ફરીથી દેખાયા, પણ પારિસના કાઉન્ટે તેઓની સામા થઈ ઘણાકનો નાશ કીધો. તેઓમાંનો એક **રોલો** ફ્રાન્સના એક પ્રદેશમાં વસ્યો, ખ્રિસ્તી થયો રોબર્ટ નામ રાખીને **નોર્મંડીનો** ડયૂક કહેવાયો (૯૧૨ માં). નોર્મનની પેઠે આફ્રિકાથી મુસલમાનો પણ વખતે વખતે આવીને ફ્રાન્સના લોકને ઉપદ્રવ કરતા.

આઠમા સૈકાથી ફ્રાન્સના રાજ્યની વ્યવસ્થા **ફ્યૂડલ સિસ્ટમ** પ્રમાણે ચાલતી થઈ-આવી રીતે કે રાજકુ-ળના પુરુષો તથા સરદારો જેઓ પોતપોતાનાં લશ્કરથી રાજાને સહાય કરતા તેઓને રાજસેવાના બદલામાં નાણું નહિ પણ જમીન મળતી. કેટલાકને એકલી જમીન ને કેટલાકને જમીન તથા પદવી બંને મળતી,

પણ તે એવી શરતથી કે તેઓએ રાજાને માન આપવું. શત્રુઓથી તેનું રક્ષણ કરવું, કદી પકડાયો હોય તો તેને છોડવવો, તેની સાથે કચેરીએ જવું, તેની સાથે લડાઈમાં જવું અને જ્યારે તે કહે ત્યારે પોતપોતાના તરફથી લશ્કર ઉભાં કરી રાજસેવામાં મોકલવાં. તે જમીનદારો રાજસેવક કહેવાતા. તેઓ પોતાની જમીન પોતાનાથી ઉતરતા અધિકારી અથવા શ્રીમંતનેજ આપતા ને એઓ તેઓના સેવક કહેવાતા. એ બીજી પ્રતિના જમીનદારોને ખેતીને માટે બળદ પૂરા પાડતા અથવા મુદ્દત ઠેરવી તેઓની જમીન ખેડતા અથવા તેઓની સાથે લડાઈમાં જતા. એ પ્રમાણે રાજા કોઈની ચાકરીમાં નહિ, પણ બીજા સૌ લોક પોતપોતાના ઉપલા વર્ગના—ઉપરીઓના સેવક હતા ને સૌજ લશ્કરી સિપાઈઓ હતા. રાજાને લશ્કરનું કામ પડે કે તે વડા જમીનદારોને કહેતો, એઓ પોતાના ગણોતીઆને કહેતા ને તેઓ પોતાના ખાતેદાર ગણોતીઆને કહેતા ને મોટું લશ્કર તરત ઉભું થતું ઇ૦ સ૦ ૮૮૭ પછી એ વ્યવસ્થા પ્રકારમાં વિકાર પેઠો—સરદાર વડા જમીનદારોએ પોતાની પદવી કાયમ રાખી પોતપોતાના પ્રદેશને સ્વતંત્ર રાજ્ય કર્યા; અને પોતાથી ઉતરતા ગણોતીઆઓ તે પોતાની તાબેદાર રૈયત છે એવી રીતે તેઓ પ્રત્યે વર્તવા લાગ્યા. એમાંના એક સરદારે ૯૮૭માં ફ્રાન્સનું રાજ્ય પદ ધારણ કર્યું હતું તે પાછળ જણાવેલુંજ છે.

રોમની લેટિન ભાષા ગોલના લોકની ભાષામાં ઉતરી, એવી ભાષામાં ફ્રૅંક તથા બીજી જાતના લોકની ભાષા મળીને એમાંથી એક નવી **રોમાનેસકયુ** નામની દેશભાષા ઉત્પન્ન થઈ કે જેમાં લેટીન શબ્દ વિશેષ પણ તેમાં **કેલ્ટ—ટ્યૂટન—ગોથ** એ લોકના શબ્દો પણ ઘણા હતા. એ રોમાને સકયુ ભાષાએ કેળવાતાં કેળવાતાં આઠસેં વર્ષે હાલની ફ્રેંચ ભાષાનું રૂપ ધારણ કીધું છે.

જર્મનિ.

શાર્લમેનના દીકરાનો દીકરો લુઈ તેણે ઇ૦ સ૦ ૮૪૩થી જર્મનિનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. લુઇના દીકરાઓએ રાજ્યની વહેંચણ કરી લીધેલી, પણ પછી એનાં મરણ પછી **ચાર્લ્સ** (જાડો) તેણે (૮૮૧—૮૮૭) જુદાં પડેલાં રાજ્યોને પાછાં એકઠાં કીધાં ને ઇટાલિને પોતાના રાજ્યમાં જોડી નાખી મહારાજા કહેવડાવ્યો. ચાર્લ્સથી વ્યવસ્થા રખાઈ નહિ ને લોકે તેને પદભ્રષ્ટ કીધો ને **આરનલ્ફ**ને રાજા ઠેરવ્યો.

નોર્મન ને પૂર્વ સરહદના સ્લેવોનિયન લોક જ્યારે ત્યારે હુમલા કરતા ને પ્રદેશને વણસાડતા તેઓને હઠાવતાં કાઢતાં જર્મન રાજાઓને બહુ મહેનત પડતી હતી.

ઇ૦ સ૦ ૯૮૮ માં ચાર્લ્સ (જાડો) મરણ પામેથી ફ્રાન્સ તથા જર્મનિ એ બેના રાજાઓનો સગપણ સંબંધ ટાળ્યો—આરનલ્ફ જર્મનિનો હતો ૯૧૧માં જર્મનિના આઠ રાજ્યના લોકની સામાન્ય સભાએ **કૉનરાડ ફ્રેંકોનિયાનો ડ્યૂક** એને રાજા ઠેરવ્યો. કૉનરાડ મુઆ પછી સેકસનીનો ડ્યૂક હેન્રી સર્વાનુમતે રાજા થયો (૯૧૯માં) ફ્રાન્સના રાજ્યમાં બખેડા ચાલતા તેનો લાભ લઈ હેન્રીએ **લોરેન પ્રગણું** જીતી લીધું ને હંગરિના લોક જે રાજ્યને ઉપદ્રવ કરતા તેઓને મારી કાઢયા. તેણે કેટલાક કિલ્લાઓ મજબુત કીધા ને કેટલાંક શહેરને પોતપોતાનું રક્ષણ કરવાનો હક્ક આપ્યો.

હેન્રી પછી તેનો દીકરો **ઓથો** ૯૩૬માં રાજા થયો. તેણે ઇટાલિને પોતાની સત્તામાં આણી ને હંગેરિયન લોકને પૂરા હરાવ્યા. ૯૬૨માં તેણે મિલન શહેરમાં લોમ્બર્ડિનો લોહમુગટ ધારણ કર્યો ને રોમમાં પોપે મહારાજાનો સોનાનો મુગટ તેને માથે મૂકયો. **ઓથો**એ પોતાના કુટુંબના પુરુષોને રાજ્યમાં વર્તાબ્યા તાલુક્દારોના ઉપર નીઘેબાની રાખવાનું કામ કેટલાએક કાઉન્ટને સોંપ્યું અને ધર્મગુરુઓની પ્રદેશસત્તા વધે તેને અટકાવવાને કેટલાએક અમલદાર નીમ્યા. તેણે ફ્યૂડલ હક્કને વધતા અટકાવ્યા હતા, પણ તેના મરણ પછી પાછા જોર મારતા થયા હતા.

ઓથો બીજો ૯૭૩માં રાજા થયો. તેણે ફ્રાન્સમાં ને ઇટાલિમાં મુસલમાન સામા લડાઈઓ કીધી, પણ તે ફતેહમંદીવાળી નહોતી. તેણે ગ્રીક રાજપુત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં પછી **એપ્યુલિયા** ને **કલેબ્રિયા** એ પ્રાંતો પહેરામણીમાં માગ્યા. એ ઉપરથી બે રાજ્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલી તેમાં ઓથો પડયો (૯૮૩માં). તેનો ૭ વર્ષનો દીકરો **ઓથો ત્રીજો** રાજા કહેવાયો પણ સઘળો રાજ્યકારભાર તેની મા (ગ્રીકરાજપુત્રી) કરતી. એ રાજ્યમાં ફ્યૂડલ હક્ક ધરાવતા સ્વામી સેવક વચ્ચે ઝગડા ચાલતા અને **ડેન** તથા **સ્લેવોનિયન** એ લોક સરહદ ઉપર હુમલાઓ કરતા. કારભાર પોતાને હાથ લીધા પછી ઓથોએ ઇટાલિમાં ને રોમમાં પોતાની સત્તા બેસાડવાના ઉદ્યમમાં કાળ નિર્ગમન કીધો. તે મુઆ પછી તેને દીકરો ન હોવાથી બેવેરિઆનો ડ્યૂક હેન્રી (સેકસન વંશનો છેલ્લો રાજા) ગાદીએ બેઠો (૧૦૦૨).

બ્રિટન.

સેકસનનાં સાત રાજ્યોમાં વેસેકસનું રાજ્ય આઠમા સૈકાને અંતે જોરાવર હતું. ત્યાંના રાજા એગ્બર્ટે, કેંટ, એસેકસ, ઍંગ્લિયા એ રાજ્યોને પોતાનાં રાજ્ય સાથે જોડયાં અને નોર્થંબ્રિઆ તથા મર્સિયાના રાજાને ખંડણી આપતા કીધા. એ પ્રમાણે સાત રાજ્ય મળી એક થયું ને તે ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય કહેવાયું (૮૨૭). એગ્બર્ટ બ્રિટનમાં જન્મ્યો હતો, પણ તેણે ફ્રાન્સમાં શાર્લમેનની દરબારમાં કેળવણી લીધી હતી ને તેથી તે બીજા સેકસન રાજાઓ કરતાં વધારે જાણીતો ને સુધડ હતો.

એના રાજ્યમાં ઘણેક ઠેકાણે બજારો મંડાતાં, હથિઆર બખ્તર બનાવવાનાં કારખાનાં હતાં, પણ બીજા હુન્નરનાં નહોતાં. ઘરો દેખાવડાં નહોતાં. સેકસન સ્ત્રીઓ સીવવા ભરવામાં કુશળ હતી. જમણવારને પ્રસંગે સ્ત્રીપુરુષોના મેળાવડા થતા ને ત્યાં વાદ્ય વગાડી ભાનાશ ગાઈ નાચી ટોળ કરી સૌને રીઝવતા. લોકના ત્રણ વર્ગ હતા. જાગીરદાર-સરદાર લોક, ખેતીનું કામ કરનારા ને ગુલામો. એગ્બર્ટ અને પછીના રાજાઓના વખતમાં નોર્મન-ડેન (ડેન્માર્ક તથા નોર્વેના) લોક ઈંગ્લાંડના કાંઠા ઉપર ઘણેક ઠેકાણે ઉતરી બંદરો લૂટતા ને સામા થતા તેમને મારી નાખતા;–સેકસનો તેમને પૂરા પડી શકતા નહિ.

ઈ૦ સ૦ ૮૭૧માં સેકસન રાજા ડેન સાથે લડતાં કપાઈ પડયો ને તેના ભાઈ આલ્ફ્રેડને સાત વર્ષ રાન ગામડાંઓમાં સંતાતાં ભટકયાં કરવું પડયું. તેણે સારંગી વગાડનાર માણસનો વેશ લઈ છાવણીમાં જઈ ડેન લોકની સંખ્યા જાણી લીધી ને પછી તે મોટું લશ્કર ભેગું કરી દુશ્મનને હરાવી ઘણાકની કતલ કરી નાખી રાજગાદીએ બેઠો (૮૭૮). ઍંગ્લિયા ને નોર્થંબ્રિયાના ડેનોએ આલ્ફ્રેડની સત્તા માની ને બ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો.

લડાઈથી પરવારી નિર્ભય થઈ આલ્ફ્રેડે રાજ્યની રૂડી વ્યવસ્થા કરી ત્યાંનો કિલ્લો જબરો કીધો ને શસ્ત્રથી ભરી રાખ્યો; દૂરનાં બંદરોનું રક્ષણ કરવાને અને વેપાર વધારવાને વહાણો બંધાવ્યાં; પાછલા રાજાઓના બાંધેલા કાયદા સુધાર્યા ને કેટલાક નવા કીધા; ઈન્સાફનો લાભ સૌને સહેલથી મળે માટે રાજ્યના વિભાગો કીધા; નિશાળો સ્થાપી; અને પાદરીઓ અભણ હતા તેઓને પોતાના દાખલાથી શરમમાં નાખી વિદ્યાભ્યાસ કરતા કીધા. આલ્ફ્રેડ ૯૦૧માં મરણ પામ્યો.

આલ્ફ્રેડે સાત વર્ષ દુઃખ ભોગવી ખંત રાખી, યુક્તિઓ કરી, સાધન મેળવી લડાઈ કરી પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું–તેણે સૌ મળીને ૫૬ લડાઈઓ કીધી એ તેનાં આગ્રહ, શૌર્ય ને પરાક્રમ દેખાડે છે. તેણે રાજ્યકાર્યની વ્યવસ્થા કરી કાયદા બાંધ્યા. રાજતેજની વૃદ્ધિ ઇચ્છી ને પ્રજાને અર્થે કામ કીધાં એ તેના રાજાપણાના યશ છે. તેણે ગદ્યપદ્યમાં કેટલાક વિષયના ગ્રંથ લખ્યા ને વિદ્વાનોને પોતાની પાસે રાખ્યા એ તેનું ઉજળું કોડ હતું. તે સૌ સાથે ભલો તથા મળતાવડો, કામ કરવે ધીમો, દેખાવમાં માનવંતો, મુખકાંતિમાં પ્રસન્ન, સાચો, સુધો, ડાવકો ને ગરીબનો બેલી હતો.

આલ્ફ્રેડ પછી એડ્વર્ડે પૂર્વ કિનારા તરફના ડેનને હાંકી કાઢયા, ને કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું. એથલસ્ટન રાજાએ ૯૨૫થી તે ૯૪૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેણે સ્કોટ્લંડનો ઘણોક પ્રદેશ ઉજ્જડ વાળી ત્યાંના રાજાને પોતાનું જોર દેખાડયું હતું અને પરદેશી બીજાં રાજ્યોની સાથે ઈંગ્લાંડના રાજ્યને પણ ગણાતું કર્યું હતું. કેટલાંક નિરાશ થયેલાં પરદેશી રાજકુટુંબ એથલસ્ટનને આસરે ઈંગ્લાંડ આવી રહ્યાં હતાં; અને પારિસનો કાઉંટ હ્યૂ, જર્મનિનો રાજા ઓથો ને એક જર્મન રાજકુવર એ એથલસ્ટનની બેનો સાથે પરણ્યા હતા.

ઈ૦ સ૦ ૯૩૬થી ડેન લોક વળી પાછા ઉપરાઉપરી ઈંગ્લાંડના કિનારા ઉપર ઉતરી નાશ કરતા થયા હતા. તેઓની સામે થવાને રાજાઓ શક્તિમાન નહોતા ને દસમા સૈકાને અંતે ડેન લોકે ઈંગ્લાંડનો ઘણોક પ્રદેશ પોતાનો કરી લીધો હતો.

હિંદુસ્તાન.

કનોજમાં (૪૭૦થી) રાઠોડ રાજા હતા; અજમેરમાં ચોહાણ રાજા હતા (માણેકરાય ૬૯૫માં); દિલ્હીમાં (૭૯૨થી) તુંવાર વંશના રાજા હતા; ચિતોડમાં (૭૨૮થી) ગેહેલોટ રાજા હતા; માળવામાં પરમાર રાજા હતા (૧લો ભોજ ૫૭૫, બીજો ૬૬૫ ને ત્રીજો ૧૦૪૪માં); ગુજરાતમાં અનહિલવાડ-પાટણનું રાજ્ય ચાવડા વનરાજે (૭૪૬) સ્થાપ્યું હતું તે તેના વંશજોએ ૯૪૨ સુધી ભોગવ્યું ને પછી સોલંકી મૂળરાજ ૯૯૭ સુધી હતો; બંગાળામાં પાલ ઉપનામના રાજા નવમા સૈકાથી હતા.

દક્ષિણમાં ઈ૦ સ૦ ૭૦૦માં કલ્યાણીનું રાજ્ય જોરાવર હતું; તેલંગણનું હતું; ને ચેરનું (ત્રાવણકોર, મલબાર, કોઈમતુર) હતું તે દસમા સૈકામાં નાશ પામી આસપાસનાં સંસ્થાનોમાં વહેંચાઈ ગયું.

ધર્મસંબંધી વૃત્તાંત આવું છે કે સાતમા સૈકામાં

બૌદ્ધધર્મે હિંદુસ્તાનમાંથી છેલ્લો ઉચાળો ભરી ગયો તે સમે બ્રાહ્મણધર્મનું પ્રબળ હતું–બંગાળાના કુમારિલભટ્ટે દક્ષિણમાં જઈ બૌદ્ધ વાદીઓને કુંઠિત કીધા હતા ને સુધન્વા રાજાએ બૌદ્ધધર્મી જનોની કતલ કરાવી હતી. ૮મા સૈકામાં શંકરાચાર્યે* બૌદ્ધ તથા જૈન ને બીજા અનેક ધર્મમાર્ગનું ઉચ્છેદન કરી, વૈદિક ધર્મ સ્થાપી વેદાંતજ્ઞાનનો અને શિવ, શક્તિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ એ પંચાયતન દેવતાની પૂજા કરવાનો ઉપદેશ કીધો હતો.

પરદેશી મુસલમાનના સંબંધમાં હકીકત આ છે કે ખલીફ વાલીદની કારકીર્દિમાં (૭૫૧માં) મહંમદ કાસીમ નામના સરદારે ઇરાનથી આવી સિંધના દેવળ ગામના દાહીર રાજા સાથે લડી સિંધ તથા મુલતાન મુસલમાનની સત્તામાં આણેલાં; પણ પછવાડેથી જ્યારે મુસલમાન સ્વસ્થાને જતા રહ્યા ત્યારે તે પાછાં હિંદુઓના તાબામાં આવ્યાં હતાં (૭૫૦). પછી સવાબસેં વર્ષ સુધી હિંદુઓ પરદેશી લોકના હુમલાઓથી ઊગર્યાં હતા.

જેવામાં ગઝનીની ગાદીએ સબક્તગીન+ બેઠો (૯૭૭) તેવામાં સિંધુ નદીના પ્રદેશના રાજાઓએ પોતાની પાડોશમાં ઉન્મત્ત પરદેશીઓનું રાજ્ય છે તે કોઈ દહાડો હેરાન કરશે એમ વિચારી તેઓને ગઝનીમાંથી કાઢવાનો નિશ્ચય કરી પેશાવર ને કાબુલ એ બેની વચમાંની ખિંડમાં ઘેરા ઘાલ્યા ને સબક્તગીનને લડાઈ આપવા તેઓ. લશ્કર સામસામાં ઉભાં છે તેવામાં વા, વીજળી, વરસાદ થઈ આવ્યાં–હિંદુઓ ટાઢથી હેરાન થયા ને ઈશ્વરી કોપ માની પાછા હઠયા–લાહોરનો જયપાળ ૫૦ હાથી આપી બીજું દ્રવ્ય પછી આપવાનું કબુલ કરી પાછો ફર્યો.

જયપાળે પોતાની કબુલાત ન પાળતાં ઉઘરાણી કરવા આવેલાઓને બંદીખાને નાખેલા તે ઉપરથી સબક્તગીન લશ્કર લઈ લાહોર ઉપર આવ્યો. જયપાળે દિલ્હી, અજમેર, કલંજર ને કનોજ એ રાજ્યનાં લશ્કરોની મદદ રાખીને એક હજાર સવાર સાથે જઈને લડાઈ આપી પણ તે હાર્યો; અને સબક્તગીન તેની છાવણી લૂટી, આસપાસના પ્રાંતોમાંથી ખંડણી લઈ સિંધુ નદી સુધી દેશ જીતી ને પછી પેશાવરને થાણું કરી એક હજાર સવાર મૂકી પોતાની રાજધાની ભણી વળ્યો.

* એ સંવત ૮૪૫ના વૈશાખમાં સુદ દસમે જન્મ્યો હતો.

+ ઈ૦ સ૦ ૮૦૦માં કોઈ તાહીર નામના મુસલમાન સરદારે ખોરાસનને ખલીફના રાજ્યમાંથી છુટું પાડયું હતું. તેના વંશે રાજ્ય કીધા પછી સુફર ને સામાની એ વંશના રાજા થયા. સામાની વંશના એક રાજાના સરદાર તુર્ક જાતિના અલપ્તગીને ગઝનીમાં જુદી રાજગાદી સ્થાપી (૯૬૨). તેણે પોતાના ગુલામ સબક્તગીનને દરજ્જે વધારતાં પોતાના જમાઈને વારસ ઠેરવ્યો હતો.

ચીન.

છઠ્ઠા સૈકામાં બૌદ્ધધર્મ ચીનના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ મનાતો થયો. નવમા સૈકાના આરંભમાં હીજડાઓએ રાજકારભારે પોતાને હાથ રાખી રાજ્યમાં બખેડા જગાવ્યા હતા, પણ ૮૪૫માં તેઓને હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા. પછવાડેથી પ્રાંતોમાં અંધાધુંધી ચાલી તેથી તાતારના લોકે ઉત્તર તથા પશ્ચિમ પ્રદેશો ઉપર હુમલા કરવા માંડયા હતા.

દર્શન ૧૧મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકા ૧૧–૧૨.

તુર્કી રાજ્ય.

તાતાર દેશના લોકમાં ત્રણ જાત હતી–તુર્ક, મુગલ ને માન્ચૂ. તુર્ક લોક ખલીફના લશ્કરમાં ને રાજદરબારમાં હતા એમ આગળ જણાવેલું છે. ઇ૦ સ૦ ૧૦૩૮માં ગઝનીનું રાજ્ય ઉધું વળ્યું ને ફતેહ કરનાર સલજુક જાતના તુર્ક લોકે તોગ્રલબેગને પોતાનો વડો સરદાર કીધો. સોળ વર્ષમાં તેણે બલખ, કારમાનિયા, તાબેરિસ્તાન એ મુલકો જીત્યા ને ખલિફના હુકમથી ઇરાનના હાકેમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો. ખલીફે તોગ્રલને બગદાદનો સુલતાન કરી સ્થાપ્યો અને આરબ રાજ્યના પૂર્વ પશ્ચિમ બંને રાજ્યનો તેને અમલદાર માન્યો છે એમ જણાવવાને તેને બે તાજ પહેરાવ્યાં ને બે તરવાર તેની ડાબી જમણી કમરે બાંધી તોગ્રલે ઇસ્પહાનને પોતાની રાજધાની કરી. ૧૦૬૪માં તોગ્રલ મુઓ ને તેનો ભત્રીજો આલ્પઆર્સલાન સુલતાનની ગાદીએ બેઠો. તેણે આર્મિનીઆ ને જ્યોર્જિઆ એ પ્રાંતો રાજ્યમાં જોડી જીહુનથી તે ટેગ્રિસ નદી સુધીના મુલકનું રાજ્ય કીધું. તેણે ગ્રીસ રાજાને હરાવી કેદ કીધો હતો; તેની મહેરબાનીમાં રહેલા બારસેં રાજા હતા. ને તે બે લાખ જબરા લડવૈયાનો સરદાર હતો. તે ૧૦૭૩માં મુઓ ને તેના વડા દીકરા મલેકશાહે ચીન થકી તે છેક કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ સુધીના બહોળા મુલકની હાકમી કરી. તે બાર વખત પોતાના રાજ્યમાં ફરી વળ્યો હતો. તેણે ઇમારતો બંધાવી ઘણાંક શહેરને શણગાર્યાં, વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપ્યું ને શકે ચલાવ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૦૯૨માં તે મુઓ ત્યારપછી પ્રાંત પ્રાંતના નવાબોએ આપ-

અખત્યારીથી હાકમી કરવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો. સિરિઆના તુર્ક લોકે ખલીફની ગાદી કાઢી નાખી ને સેલેદીનને ઇજિપ્તનો નવાબ કીધો. (૧૧૭૧માં)—તે થોડે વર્ષે સ્વતંત્ર થયો ને તેણે ટ્રિપોલિથી તે તૈગ્રિસ સુધી ને આર્મીનિઆના પહાડથી તે હિંદી મહાસાગર સુધી હાકમી કીધી.

ક્રુસેડ—ખ્રિસ્તીઓની મુસલમાન ઉપર ચહાઈ.

દેશ દેશના ખ્રિસ્તી લોક જેરૂસલમમાં પોતાના ધર્મની પવિત્ર જગાનું દર્શન કરવા જતા. તેઓને મુસલમાનો બહુ પીડા કરતા. જ્યાંસુધી તે શહેર આરબોના તાબામાં રહ્યું ત્યાંસુધી તો તેટલું નહિ પણ જ્યારથી તે તુર્ક લોકના હવાલામાં ગયું ત્યારથી એઓ દેશી ને જાત્રાળુ ખ્રિસ્તીઓ ઉપર અનેક રીતે જુલમ ગુજારતા. ગ્રીકરાજા એલેક્સિઅસે દેશ દેશના ખ્રિસ્તી રાજાઓને કાગળ લખી મુસલમાનનો જુલમ ને ખ્રિસ્તીઓનાં દુઃખ એ વિષે જણાવ્યું; ખ્રિસ્તી સાધુ પીટર એણે દેશ દેશમાં ફરી ભાષણ કીધાં; અને પોપ અર્બન બીજો એણે ફ્રાન્સમાં જઈ સભા ભરી ઠેરવ્યું કે લડાઈ કરવી. જે કોઈ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને લડશે તે પોતાનાં પાછલાં આગલાં પાપથી મુક્ત થશે એવો નિઃશેષ અનુગ્રહ ધર્મગુરુએ સમજાવ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૦૯૬ના ઓગસ્ટની ૧૫મીએ યુદ્ધને અર્થે નીકળવાનું ઠરેલું તોપણ તેની પહેલાં કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષોનાં ઝુંડ પીટરને આગેવાન કરી ફ્રાન્સથી નીકળ્યાં; માર્ગમાં બીજાં ઝુંડો પણ મળ્યાં. તે ઉન્મત્ત લોકે પ્રથમ તો ર્‍હાન ને મોસેલ નદીઓના પ્રદેશમાં રહેનારા હજારો યાહુદીઓને લૂટ્યા ને કાપી નાખ્યા. ખ્રિસ્તી ઝુંડ કોન્સ્ટાંટિનોપલ પહોંચ્યાં પણ તે એટલાં ઉન્મત્તપણે વર્તતાં કે ગ્રીકરાજા એલેક્સિઅસે પોતાના રાજ્યને ક્ષેમ રાખવાને તેઓને વહેલાં વહેલાં એશિઆમાં ઉતાર્યાં. નૈસના મેદાનમાં સુલીમાને ૩ લાખ ખ્રિસ્તીઓની કતલ કરી નાખી.

ઇ૦ સ૦ ૧૦૯૬માં બોઈલોનો ગોડફ્રી, ટૂલાઉસનો રેમંડ ને વરમાનડોઈનો હ્યૂ એ ત્રણ જણ પોતપોતાનાં જુદાં લશ્કર લઈ ફ્રાન્સમાંથી નીકળ્યા ને જુદે જુદે રસ્તે થઈને નવ મહીને કોન્સ્ટાંટિનોપલ આવી એકઠા થયા. બીજે વર્ષે બીથિનિયાના મેદાનમાં ૧ લાખ ખ્રિસ્તી સરદાર લડવૈયાઓએ બે ઠેકાણે લડાઈ કરી; એશિયામાઇનોર પસાર કરી આંટિઓકને ઘેરો ઘાલ્યો; ને સાત મહીને તે શહેર તાબે કર્યું. પણ પછી કિલ્લામાંનાં લશ્કરે અને તુર્ક આરબનાં બીજાં લશ્કરોએ ખ્રિસ્તીઓને ઘેરી લઈ કાપવા માંડ્યા. પચીસ દહાડા ખ્રિસ્તીઓ નાશને આધીન રહ્યા, પણ પછી મરણીઆ થઈને તેઓએ પાછો દુશ્મનનો ઘાણ વાળ્યો. પણ વળી દુકાળ ને મરકી ચાલ્યાં તેથી કેટલાક ખ્રિસ્તી મરણ પામ્યા-ફ્લેંડર્સ પ્રદેશના કાઉન્ટને ભીખ માગી પેટ ભરવું પડ્યું હતું ને ડ્યૂક જીઓફ્રી એણે પોતાને બેસવાને કોઈનો ઘોડો મંગાવ્યો હતો. એ હાલતમાં પણ કેટલાક પાદરી ને સરદાર એઓ લશ્કરને યુક્તિપ્રયુક્તિથી ઉત્તેજન આપ્યા કરતા. દસ મહીના પછી ખ્રિસ્તી લશ્કરે જેરૂસલમ તરફ કૂચ કીધી ને ૭ અઠવાડીઆનો ઘેરો નાખી તે શહેર લીધું (૧૦૯૯માં)–ખલીફ ઓમરે પ્રથમ લીધેલું ત્યારપછી ૪૬૦ વર્ષે. ત્રણ દહાડાની કતલમાં ખ્રિસ્તીઓએ ૭૦ હજાર મુસલમાનોને વાઢી નાખ્યા, ઘણાક યાહુદીઓને તેઓના દેવળમાંજ બાળી મૂક્યા ને કેટલાકને કેદ રાખ્યા, પછી ઉઘાડે માથે તથા ઉઘાડે પગે અને દીન થઈ પશ્ચાત્તાપથી ક્ષમા માગતા ને પાદરીઓ ઉંચે સ્વરે પ્રભુના જે સ્તવન ભણતા તે ધ્યાનથી સાંભળતા, ખ્રિસ્તીઓ ડુંગરી ઉપર ચઢ્યા ને ક્રાઈસ્ટની કબરનું ચુંબન કરી સૌએ હરખનાં આંસું પાડ્યાં. પછી લશ્કરી લોકે ગોડફ્રીને જેરૂસલમનો રાજા માન્યો. પણ તેણે તે ખિતાબ ન લેતાં હોલી સેપલકરનો–પાક કબરસ્તાનનો બેરન એ ખિતાબ કબુલ કીધો; પણ તેટલે ઇજિપ્તનો સુલતાન ૩ લાખ લશ્કર લઈ લડવા આવ્યો. ગોડફ્રીએ લડાઈ આપી મુસલમાનને હરાવ્યા. એ પ્રમાણે ગોડફ્રી ને બે બોલ્ડવિન એઓનાં પરાક્રમે સિરિઆમાં ફ્રેંક લોકનું સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું.

૧૦૯૬ની પહેલી ક્રુસેડમાં ગોડફ્રીના ભાઈ બોલ્ડવિને ઇડેસ્સા શહેર તાબે કર્યું હતું તે ૧૧૪૫માં દુશ્મનોએ પાછું લીધું હતું. એ ઉપરથી પશ્ચિમ યુરોપમાં ખ્રિસ્તીઓએ ૧૧૪૭માં બીજી ક્રુસેડ કીધી. જર્મનિનો મહારાજા કોનરેડ ત્રીજો ને ફ્રાન્સનો રાજા લુઈ સાતમો એ બે જણ સિત્તેર સિત્તેર હજાર ઘોડેસ્વાર લડવૈયા સાથે નીકળેલા તે ભૂખ તરસનાં ને દુશ્મનના મારનાં અનેક સંકટ વેઠતા એશિઆમાં ગયા. ઇડેસ્સાને પડતું મૂકી તેઓએ ડમાસ્કસ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તેઓ હારીને ખિન્ન થતા પાછા ફરી પોતપોતાનાં રાજ્યમાં આવ્યા (૧૧૪૯).

સેલેદીને ૧૧૮૭માં જેરૂસલમ પોતાના તાબાનું કરેલું તે ઉપરથી ત્રીજી ક્રુસેડને માટે પોપે તૈયારી કરાવી અને ઇંગ્લંડથી રિચર્ડ કુર ડી લાયન, જર્મનિથી ફ્રેડરિક બારબરોસ્સા ને ફ્રાન્સથી ફિલિપ ઓગસ્ટસ એ ત્રણ ૧૧૮૮માં નીકળ્યા, એઓએ જઈ ફ્રેંક લશ્કરને

મદદ કરી ને એકર શહેર લીધું. ફિલિપ તથા રિચર્ડ એ બેને અણુબનાવ થયો તેથી ફિલિપ ફ્રાન્સ ગયો ને પછી રિચર્ડે ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી પણ તે ટકી નહિ. ખ્રિસ્તી જાત્રાળુઓને મુસલમાન તરફથી હરકત ન થાય, ને જાફાથી તે ટાયર લગીનો સમુદ્ર કાંઠો ફ્રૅંકના તાબામાં રહે એવા કોલકરાર સેલેદીન પાસે કરાવી રિચર્ડ ૧૧૯૨માં સ્વદેશ જવા પાછો ફર્યો.

વળી બીજી પાંચ ક્રુસેડ થઈ હતી, પણ તે પેલેસ્ટાઇનમાં નહોતી ને ફતેહમંદીવાળી પણ નહોતી.

શિવલરી—ઘોડેસ્વારપણું.

ફ્યુડલ સ્વામીસેવકની સ્થિતિમાં બળીઆ સરદાર નિર્બળ સરદારને જ્યારે ત્યારે દગ્યાં કરતા, મારી નાખતા ને તેઓના કિલ્લા છીનવી લેતા. સરદાર વર્ગ છટેલ, જુલમી ને જંગલી રીતે વર્તતો. જ્યારથી ફ્રાન્સમાં સરદાર લોક પોતપોતાના મહાલમાં રાજ્યપદનો ઠાઠ કરી દરબારો ભરતા થયા ત્યારથી કેટલાક કુળવંતા જુવાનોને દરબારી ટેક, સુઘડતા ને રીતભાતમાં કેળવણી લેવી સુગમ થઈ પડી હતી ને એ પ્રસંગ ઉપરથી શિવલરીની નીતિરીતિ નીપજી હતી.

નિર્બળને સહાય થઈ તેના શત્રુ સાથે લડવું, સાહસ શૌર્ય ચાતુરી વિવેક દેખડાવવાં, પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે કોઈ વાતનો પડદો ન રાખતાં માનવિવેકે વર્તવું, પોતાના સદ્‌ગુણના યશને કુલીન સ્ત્રીઓની પ્રસન્નતાથી અંકિત કરવા, માન રાખી મનમાં રહેવું ને માનનો લોભ રાખવો, જનદયાથી પરોપકાર કરવા ને ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખી રહેવું,—એ શિવલરીની નીતિ હતી. એ નીતિ પ્રમાણે વર્તનારા જે ઘણું ખરૂં ઘોડેજ બેસવાની રૂઢિ પાળતા તેઓ નાઇટ કહેવાતા—એકવીસ વર્ષની ઉમર પછી માનવંતું નાઇટ પદ ધારણ કરી તેઓ દેશમાં પ્રવાસ કરતા ને પોતામાં શૌર્યાદિ સદ્‌ગુણ દેખડાવવાને જીવસટ્ટાના પ્રસંગો ખોળતા ને સંકટમાં આવેલાં માણસોનાં દુઃખ નિવારણ કરતા. શિવલરીની ઉત્પત્તિ ફ્રાન્સમાં થઈ, પણ પછી બીજા ઘણાક દેશોમાં તે ચાલી હતી.

નાઇટ એડી લગી આવતો ઝૂલતો ઝભ્ભો પહેરતા; તરવાર, કટાર, ફરશી, ગદા ને એક લાંબો ભાલો, બખ્તર ટોપ વગેરે સજી ઘોડા ઉપર સવારી કરતા; અને એક હજુરીઓ ખિદમતગાર હમેશ સાથે રાખતા. તેઓ મોર, રાજહંસ વગેરે પક્ષીઓમાંથી એકને પોતાની શિવલરીનું ઇષ્ટપ્રાણી સમજતા ને ધર્મભાવથી માન આપતા—તેઓ જગત્ કર્તાના, ક્રાઈસ્ટની મા વર્જિનના સ્ત્રીઓના ઇષ્ટપક્ષીના સોગન ખાતા. તેઓ પોતપોતાનાં બળ ચાતુર્ય દેખાડવાને કોઈ કોઈ વાર પરસ્પર લડતા ને એ તમાશો જોવાને સેંકડો સ્ત્રીપુરુષ મળતાં. જે જીતતો તેને એકાદી કુલીન રૂપસુંદરી પોતાનો રૂમાલ અથવા પહોંચી બક્ષીસ આપતી.

ઇટાલિ.

નોર્મંડીના કેટલાક નોર્મન લોક હથિયાર સાથે રાખી ઇટાલિનાં દેવળોની જાત્રા કરવા આવેલા તેઓને એક લોમ્બર્ડ રાજાએ મુસલમાનની સામા લડવાના કામમાં લગાડ્યા હતા (૧૦૧૬માં) તેઓએ લડીને દક્ષિણ ઇટાલિ ને સિસિલિ મુસલમાન પાસેથી લઈ લીધાં. પોપ તેઓની માગણીની સામા થયો પણ પકડાયો તેથી એપુલિઆ ને કેલેબ્રિયા એ પ્રગણાં નોર્મનોએ તેની પાસેથી પડાવ્યાં (૧૦૫૩). નોર્મનોએ એક નેપલ્સમાં ને એક સિસિલિમાં એમ બે રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

વેનિસ, જીનોઆ ને પીઝા એ ત્રણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પોતપોતાનાં વહાણોથી એશિઆનો માલ યુરોપ લાવી વેચતાં તેથી તે ઘણાં દોલતમંદ થયાં હતાં. તેઓ પોતાના લશ્કરથી ચાંચીઆઓની ને મુસલમાનોની સામે થઈ પોતાનું રક્ષણ કરતાં, પણ પરસ્પર સ્પર્દ્ધા ઝઘડાથી કુસંપને લીધે તેઓને વખતે વખતે જર્મન રાજ્યના તાબામાં રહેવું પડતું હતું.

રોમના પોપે રાજપદ આપવાની ને પાદરીઓ નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી, પણ જર્મનિના રાજાઓ તે સત્તા રદ કરી પોતાની કરવાના ઉદ્યમમાં રહેતા. હેન્રિ ચોથો, પોપ ગ્રેગરી સાતમાની સામા થયો —બંને જણે સભા ભરી એકએકને પદભ્રષ્ટ કર્યા; એમ રાજા તથા પોપ વચ્ચે દ્વેષ ચાલવાથી પરિણામ આ થયું કે અમીર લોકને પોતાના હક્ક જાળવી રાખવાની જોગવાઈ મળી, શહેરોમાં અંધાધુંધી થઈ ને હથિયારબંધ માણસોનાં ઝુંડોની દોડાદોડીમાં ખેતરના પાક વણસ્યા.

જર્મનિ.

ઇ૦ સ૦ ૧૦૨૪થી ફ્રૅંકોનિઆન વંશના રાજાઓએ ૧૧૨૫ સુધી રાજ્ય કીધું. હેન્રિ ત્રીજો (૧૦૩૯–૧૦૫૬) તેણે હંગરિમાં લોકને હરાવી કાર્લેનબર્ગ ને લેથા એ બેની વચમાંનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. ઇટાલિમાં ત્રણ ઉમેદવાર પોપપદને માટે દાવો કરતા હતા પણ હેન્રિએ બામ્બર્ગના બિશપને કલેમેંટ બીજો એ નામે પોપ કીધો. હેન્રિએ ટસ્કની-યાની જાગીર રાજ્યમાં જોડી નાંખી. હેન્રિ ચોથાની (૧૦૫૬–૧૧૦૬) કારકીર્દીમાં રોમના પોપ ગ્રેગરિ સાતમાએ સભા કરી ઠરાવ કીધો કે કોઈ રાજાએ કોઈને બિશપ પદ આપવું નહિ—તે સત્તા માત્ર પોપ-

ત્રીજા ઉ. હેન્રિએ પોતાના રાજ્યના અમીર તથા પાદરી લોકોની સભા કરી ગ્રેગરિને પદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો (૧૦૭૬). ગ્રેગરિએ હેન્રિને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર–પતિત ને રાજ્ય પદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો. કેટલાએક અમીર તથા સેક્સન લોકે પોપની ઉશ્કેરણીથી હથિયાર ઉચકવા ને રોડોલ્ફે દરબારમાં જઈ રાજાને રોકી ઉઠાડી મેલવાનો ડર બતાવ્યો. હેન્રિએ ઇટાલિ જઈ પોપનું મન મનાવ્યું, પણ પુઠી લાગ જોઈ લડાઈ કરી રોડોલ્ફને હરાવ્યો ને રણમાં પાડ્યો; તેમ તેણે ઇટાલિમાં પણ ફતેહ મેળવી. ૧૦૮૫માં ગ્રેગરિ મુઓ ત્યારપછી પણ હેન્રિને જંપ નહોતો–એક બીજો અમીર ગાદીનો દાવો કરવા નીકળેલો તેની સામા અને પોતાનાજ દીકરાએ પોપની ઉશ્કેરણીથી બળવો ઉઠાવેલો તેની સામા હેન્રિને મથવું પડ્યું હતું; તેમ તેની સ્ત્રીએ પોતાના દોષ ખરેખરા કહી દીધા તેથી પણ તે બેકરાર થયો હતો. પછવાડેથી તે રઝળતો રહી ખાવાનું ન મળવાથી હેરાન થઈ મરણ પામ્યો હતો. હેન્રિ પાંચમો રાજાઓના હક જાળવવામાં પોપની સામો હતો, પણ પતિત ઠરવાની ને રાજ્યપદ ખોવાની બીકે તેણે પોતાનો મમત મૂકી દીધો હતો. તેના મરણ પછી જર્મનોએ સેક્સનીના ડ્યૂક લોથેરને મહારાજા ઠેરવ્યો. તેણે ધર્મગુરુની બીજી સઘળી વાત કબુલ રાખી, પણ ૧૧૨૨ની વર્મ્સની સભાના ઠરાવ પ્રમાણે તે વર્ત્યો નહિ–તે ઠરાવ આ હતો કે 'ઇનવેસ્ટિટ્યૂર,'–બિશપ પદ સંસ્કાર કોઈને કરવો હોય તો તે રાજાથી થાય નહિ, તે સત્તા પોપનીજ છે; પણ મહાલ પ્રગણાંના પાદરીઓને વિષે તેનો હક કાયમ છે. લોથેરે પોતાના સામાવાળા સ્વેબિઆ કુળના મુખીઓની સત્તા તોડવાને ને પોતાના ને પછી પોતાના જમાઈને વારસો મળે તેવું કરવાને બની તેટલી તદબીર કીધી. લોથેરનો જમાઈ હેન્રિ બાવેરિઆનો ડ્યૂક હતો. માની તરફથી તેને લંચનબર્ગ મળ્યું હતું. લોથેરની એકની એક દીકરી સાથે પરણ્યાથી હેનોવર તથા બ્રંઝવિક એ સંસ્થાનો તેને મળ્યાં હતાં ને લોથેરે સેક્સનીની ડચી તેને આપી હતી.

લોથેરના મરણ પછી (૧૧૩૮ સ્વેબિઆના કોનરેડને તેના પક્ષકારોએ વહેલો વહેલો મહારાજા ઠેરવી દીધો. કોનરેડે તૂત જગાવ્યું, કે બે ડચી (વડી જાગીર) ધારા પ્રમાણે કોઈ એક જણાથી રખાય નહિ, માટે હેન્રિએ એક આપી દેવી જોઈએ. હેન્રિએ ન આપી તે ઉપરથી તેની સઘળી તાલુકદારી કોનરેડે છીનવી લીધી. એ વખતથી જર્મનિના તાલુકદારોમાં બે પક્ષ પડ્યા–જેઓ હેન્રિ પક્ષના–સેક્સનીના તે ગ્વેલ્ફ અને કોનરેડ પક્ષના–સ્વેબિયા કુળના–ફ્રાંકોનિયાના–રાજપક્ષના તે ઘી બીલીન કહેવાયા; એ નામ ઇટાલિમાં ગયાં ત્યારે ત્યાંના લોક, રાજપક્ષનાને ઘી બીલીન અને પોપના તથા રાજાના શત્રુઓને ગ્વેલ્ફ કહેતા થયા.

ઇ૦ સ૦ ૧૧૫૨માં ફ્રેડ્રિક બારબેરોસ્સા મહારાજા થયો. તે શક્તિમાન ને રાજનીતિ કુશળ તેમ તે વખતમાં સૌથી મોટો ગણાતો લશ્કરી સરદાર હતો. ઇટાલિમાં પોપપદને માટે બે ઉમેદવાર ઝગડો મચાવી રહ્યા હતા, તેમાં જે પોપ પદભ્રષ્ટ હતો તેણે અને લોમ્બર્ડીનાં નાનાં શહેરોએ ફ્રેડ્રિકને તેડ્યો. એણે આવી મિલેનના લોકને શિક્ષા કરી પદભ્રષ્ટ પોપને પાછો સ્થાપ્યો ને પોતે મહારાજાનો મુગટ ધારણ કીધો. બે પોપ નિમિત્ત લડાઈ ચાલી તેમાં એડ્રિઅન તરફ મહારાજા અને અલેક્ઝાંડર તરફ ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સના રાજા અને પ્રજાસત્તાક રાજનગર એ હતાં. છેલ્લી વારે મહારાજા હાર્યો હતો ને તેને અલેક્ઝાંડરને ચુંબન કરવાને ને એ ખચ્ચર ઉપર ચઢતો તે વખત રકાબ પકડી રાખવાની ફરજ પડી હતી. ૧૧૮૩માં તેણે રાજનગરોનો હક ને તેઓની રીતભાત એ કાયમ રાખવાં એવો ફરમાન જાહેર કીધો હતો. તે ક્રુસેડમાં જતાં એક નદી પાર કરતાં તણાઈ જઈ ડૂબી મુઓ હતો (૧૧૯૦માં). હેન્રિ છઠ્ઠાએ લડાઈઓ કરીને સિસિલિ તથા નેપલ્સ એ રાજ્યો પોતાના મહારાજ્યમાં જોડ્યાં—ઇટાલિમાંથી નોર્મનવંશની સમાપ્તિ થઈ. હેન્રિના બે વર્ષના દીકરાને રોમનોએ ફ્રેડ્રિક બીજો કરી રાજા માન્યો, પણ જર્મનિમાં બે ઉમેદવાર ઉભા થયા—હેન્રિ છઠ્ઠાનો ભાઈ ફિલિપ અને બ્રંઝવિકનો ઓથો. ફિલિપના પક્ષવાળાએ ફિલિપને, ઓથાના પક્ષવાળાએ ઓથાને અને પોપે ફ્રેડ્રિકને રાજા માન્યો–એક કાળે ત્રણ રાજાની આણ વર્તી.

બ્રિટન.

સેક્સન રાજાએ ૧૦૦૨માં ડેન લોકને ઇંગ્લાંડમાંથી કાઢવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન કીધો, પણ તે મિથ્યા ગયો. ડેન લોકનો સરદાર સ્વેન તેણે એથલરેડ બીજાને ભગાડ્યો ને પોતાને રાજા કહેવડાવ્યો (૧૦૧૪). એથલરેડ નોર્મંડીમાં જઈ રહ્યો. સ્વેન પછી કેન્યૂટ, હેરલ્ડ, હરડિકેન્યૂટ એ ડેન રાજાઓએ રાજ્ય કીધું. પછી પાછો સેક્સન રાજવંશમાંનો, 'એડ્વર્ડ ધી કન્ફેસર' (૧૦૪૧) રાજા થયો ને તે ૧૦૬૬માં મુઓ ત્યારે હેરલ્ડ બીજો એણે ગાદી પકડી

લીધી.* બીજા ત્રણ ઉમેદવાર નીકળ્યા તેમાં એનો તો હેરલ્ડે પરાભવ કીધો, પણ નોર્મંડીનો ડયૂક દાવો કરતો પાછો હઠયો નહિ. જેવામાં હેરલ્ડ રાજા નહિ તેવામાં તેણે ડયૂકને સોગન ખાઈ કહેલું કે એડ્વર્ડ મુઆ પછી તને ગાદી મળે તેમ હું કરીશ; અને હેરલ્ડે તેમ ન કરતાં પોતાને રાજા કહેવડાવ્યો એટલાજ બહાના ઉપરથી સમોસાણુ ડયૂક સાતસેં વહાણ સાથે ઇગ્લાંડ ઉતર્યો. હેસ્ટિંગ્સ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં હેરલ્ડ તીર ભોંકાયાથી પડયો ને નોર્મંડીનો ડયૂક વિલ્યમ ઇંગ્લાંડનો રાજા થયો.—એંગલો સેક્સન વંશની સમાપ્તિ થઈને નોર્મન વંશનો આરંભ થયો (૧૪ ઓક્ટોબર, ૧૦૬૬).

વિલ્યમે રાજ્ય કામદારોની, હેરલ્ડનાં સગાં વારસોની ને વેપારી વગેરે ખાનગી તવંગર લોકની સ્થાવર જંગમ મિલ્કત પોતાના કબજામાં લઈને કેટલીક પોતે રાખી ને કેટલીક પોતાના સરદારોને વહેંચી આપી. બેરન નાઇટ એ પદ ધરાવતા સરદારોને તાલુકદારી, કિલ્લા, શહેર, કસ્બા મળ્યા ને તેઓના અનુભવીઓને પણ થોડો હિસ્સો મળ્યો. ઠેકાણે ઠેકાણે કિલ્લા કોટ નવા બંધાયા; પ્રજાની પાસેથી હથિયાર છીનવી લેવામાં આવ્યાં ને તેને નોર્મન રાજાની રાજસત્તાને માન આપવાની ફરજ પાડી. સેક્સન એ શબ્દ નિંદાતો થયો એવો કે એક આખા સૈકામાં કોઈ પણ સેક્સનને કોઈ પણ સરકારી દરજ્જો મળ્યો નહિ. સેક્સન ભાષા પણ નિંદાવા લાગી; નિશાળોમાં ફ્રેંચ ભાષા શીખવવામાં આવી ને એડ્વર્ડ ત્રીજાનું રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી કાયદાકાનુનમાં નોર્મન ભાષાના રૂઢિપ્રયોગ વપરાતા રહ્યા.

વિલ્યમ રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કરી નોર્મંડી ગએલો તેવામાં સેક્સનોએ મગરૂબ અમલદારો ઉપર ખીજવાઈ જઈને બળવો ઉઠાવ્યો. એની ખબર નોર્મંડી ગઈ કે વિલ્યમે તરત ઇગ્લાંડ આવી અઢાર દહાડા ઘેરો રાખી એક્સિટરનો કિલ્લો લીધો ને બળવાખોરને શિક્ષા કરી. સ્વતંત્રતાને ઇચ્છનારા સેક્સન સ્કોટ્લંડના રાજાને આશ્રયે જઈ રહ્યા છે જાણી વિલ્યમે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી ને કેટલોક પ્રદેશ ઉજ્જડ કીધો. સ્કોટ્લંડના રાજાને હારેલા પ્રદેશને માટે ઇગ્લાંડના નવા રાજાના ફ્યૂડલ સેવક દાખલ રહેવું કબુલ કરવું પડયું.

વિલ્યમે પોતાના સરદારોને જમીનની વહેંચણ કરી આપી તેના બદલામાં તેઓ હુકમ થાય ત્યારે પોતપોતાની કબુલાત પ્રમાણે ઘોડેસવાર લશ્કર પુરૂં પાડવાને બંધાયા હતા; ને એ રીતે ૬૦ હજાર ઘોડેસવારનું લશ્કર ઉભું થયું હતું. વિલ્યમની સાથે ઇગ્લાંડે આવી જીત મેળવેલી તે નોબલ-પ્રથમ વર્ગના સરદાર લોક કહેવાતા. પદવીમાં પહેલી રાજાની, બીજી કાઉન્ટની-પ્રગણાંના હાકેમની, ત્રીજી વાઈકાઉન્ટની-કાઉન્ટના નવાબની ને પછી મોટા લશ્કરી સિપાઈઓની જેવી કે બેરનની, નાઇટની ને એસ્કવાયરની.

વિલ્યમ ઇંગ્લાંડમાં છતે તેના વડા દીકરા રોબર્ટે નોર્મન સરદારોની આગેવાની કરી નોર્મંડીનો ડયૂક થવાની તજવીજ કીધી. બાપે એક વાર તો (૧૦૭૯માં) દીકરાને હરાવ્યો પણ એણે તકરાર ઉઠાવી કે જ્યારે વિલ્યમ પરાયા દેશનો રાજા થયો ત્યારે નોર્મંડીની હાકેમી તેના વડા દીકરાને મળવીજ જોઈએ. ફ્રાન્સનો રાજા જે પોતાના ફ્યૂડલ સેવક વિલ્યમની સત્તા વધેલી જોવામાં પોતાને કોઈ દહાડો ભય છે એમ વિચારતો તેણે રોબર્ટને મદદ કરી. વિલ્યમ પારિસ ઉપર ચઢાઈ કરવા જતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૦૮૭).

પછી તેનો બીજો દીકરો વિલ્યમ રૂફસ (રાતાકેશનો) ઇગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો. રોબર્ટ, નોર્મંડી તથા મેન એ પ્રાંત પોતાના ભાઈ વિલ્યમ રૂફસને ૭૦ એક હજાર સારૂ ગીરો દાખલ હવાલે કરી લશ્કર ઉભું કરી ક્રુસેડમાં જવા સારૂ નીકળ્યો. રૂફસે ઉડાઉપણામાં રાજ્યભંડાર ખાલી કીધો ને ખાડો પુરવાને તેણે કર તથા દંડભારથી પ્રજાને ત્રાસ ઉપજાવ્યો. તે શિકાર રમવા ગએલો ત્યાં પોતાના મિત્રના છટકેલા તીરથી કે દુ:ખી થએલી પ્રજામાંના કોઈએ દ્વેષથી મારેલા તીરથી તે બીજી ઓગસ્ટે મરણ પામ્યો (૧૧૦૦).

પોતાનો ભાઈ રોબર્ટ પેલેસ્ટાઈનમાં હતો તેથી હેન્રિ બો કલાર્ક (સુંદર લહિયો) એણે ઇગ્લાંડની ગાદી પોતાની કરી. તેણે સેક્સન રાજવંશના એડ્ગર એથલિંગની ભત્રીજી તથા સ્કોટ્લાંડના માલ્કમ ત્રીજાની દીકરી મટિલ્ડા સાથે લગ્ન કરી સેક્સન પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી; અને પ્રજાના હકમાં રૂડા ધારા ને રાજ્યના રૂડા બંદોબસ્ત કરવા વિષે જાહેરનામાં કહાડયાં. પણ તે બધી તદબીર રોબર્ટના હકની સામા થવાની હતી. ફ્રાન્સનો રાજા લુઈ છઠ્ઠો એણે રોબર્ટની ગેરહાજરીમાં તેના દીકરાને ઇગ્લાંડ ઉપર દાવો માંડવા ઉભો કીધો. ૧૧૦૧માં રોબર્ટ પેલેસ્ટાઈનથી પાછો આવી જુલાઈની ૧૯મીએ

* એડ્વર્ડ, કેંટના તાલુકદાર ગોડવિનની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો; એડ્વર્ડને છોકરાં થયાં નહોતાં. જે હેરલ્ડે ગાદી ઝડપી તે ગોડવિનનો દીકરો હતો.

પોર્ટસ્મથ બંદરે ઉતર્યો. બંને તરફના તાલુકદારોએ વચમાં પડી સમાધાની કરાવી; પણ હેન્રિએ કોલકરાર તોડયા ને રોબર્ટના નોર્મંડી પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કીધી. લડાઈ થઈ તેમાં રોબર્ટ હાર્યો, ને પકડાયો. પછી તે ૨૮ વર્ષ કેદમાં રહી મરણ પામ્યો હતો. રોબર્ટનો દીકરો હેન્રિ સતાવ્યાં કરતો, પણ ૧૧૨૮માં તે લડાઈમાં પડયો ત્યારપછી થોડીવાર ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહ રહી હતી.

હેન્રિનો દીકરો ૧૧૨૦માં ડૂબી મુઓ હતો ને તેની દીકરી મટિલ્ડા જે જર્મનિના રાજા સાથે પરણેલી ને પછી ૧૧૨૮માં રંડાઈ હતી તેને હેન્રિયે જીયોફ્રી પ્લૅન્ટેજીનેટ નામના ફ્રેંચ અમીરને ફરીથી પરણાવી હતી ને એ અમીરથી તેને ૧૧૩૩માં દીકરો જન્મ્યો હતો. હેન્રી ૧૧૩૫માં મુઓ ત્યારપછી વીસ વર્ષસુધી મટિલ્ડા અને તેની ફોઈનો દીકરો સ્ટીફન એ બે વચ્ચે કલહ જાગ્યો ને છેવટે ઠર્યું કે સ્ટીફન રાજ્ય કરે ને તેના મરણ પછી મટિલ્ડાનો દીકરો રાજ્ય કરે.

ઇ૦ સ૦ ૧૧૫૪માં મટિલ્ડાનો દીકરો હેન્રિ બીજો એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. વારસાથી ને લગ્નથી તેના તાબામાં ફ્રાન્સનાં નોર્મંડી, ઍન્જુ, મેન વગેરે દસેક પ્રગણાં હતાં. તેણે પાછલા રાજ્યમાં ઉન્મત્ત થએલા અમીરોને દબાવ્યા અને પાદરીઓ જ્યારે ત્યારે પોતાના હક્ક વધારવાને મથ્યાં કરતા હતા તેઓને ન લેખવ્યા. તેણે ૧૧૬૪માં રાજધારો કીધો કે દેશી પાદરીઓનો ઇન્સાફ રોમનો પોપ ન કરે, પણ દેશી દિવાની અમલદાર કરે અને પોપને જો ઇંગ્લાંડના પાદરીઓને કંઈ હુકમ કરવો હોય તો તે રાજાની મંજુરીઅત લઈ કરે. જ્યુરીથી ઇન્સાફ થવાનો ધારો બંધ પડયો હતો તે લોકે અમીરો નબળા પડવાના પ્રસંગથી પાછો ચાલુ કરાવ્યો.

બેકેટ નામનો પાદરી હેન્રિના ધારાની સામે થએલો તેના ઉપર બહુ જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો ને તે પછવાડેથી માર્યો ગયો. એ ખૂનમાં હેન્રિ સામેલ હતો એવો અપવાદ પોપે તેના ઉપર મૂકી તેને પ્રાયશ્ચિત* આપી હલકો પાડયો. તેના દીકરાઓ પોપ તથા ફ્રાન્સના રાજાના ઉશ્કેરવાથી બખેડા કરતા થયા; એ દુઃખે હેન્રિ ૧૧૮૯માં મરણ પામ્યો.

એ રાજાએ દક્ષિણ વેલ્સને પોતાની સત્તામાં આણ્યું હતું ને ૧૧૭૨માં આયર્લંડ ટાપુ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના સત્તાધારીઓને ખંડણી આપતા કીધા હતા.

* રાજા ઉઘાડે પગે બેકેટની કબર આગળ ગયો, લાંબો થઈ પગે પડયો ને ઉપરથી પાદરીઓએ માર માર્યો.

બેકેટના પ્રસંગમાં હેન્રિએ ફ્રાંસમાં કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી. એ હેન્રિથી નોર્મન સેકસન રાજવંશ ભળી ગયા હતા.

રિચર્ડ ૧લો કુર ડી લાયન (સિંહહૃદયનો) હેન્રિનો હુલ્લડીઓ દીકરો ફ્રાન્સથી લંડન આવી ગાદીએ બેઠો એ પ્રસંગે યાહુદીઓ મોટું મોટું નજરાણું લઈ આવેલા, પણ મના છતાં આવેલા તેથી તેઓ બેઆબરૂ પામ્યા. ખ્રિસ્તીઓને યાહુદીઓ ઉપર ધર્મદ્વેષ હતો. વળી યાહુદીઓ નાણું ધીરી બહુ વ્યાજ ખાતા તેથી પણ દ્વેષ હતો. ખ્રિસ્તીઓએ તેઓની કતલ કરીને તેઓનાં ઘરબાર લુટી લઈ બાળી નાખ્યાં. પાદરીઓની પણ સાસણી હતી તેથી રિચર્ડે બખેડા બેસાડવાની તજવીજ કીધી છતાં તે ફાવ્યો નહિ.

રિચર્ડને રાજકારભાર કરવા કરતાં લડાઈમાં ધૂમવું વધારે પસંદ હતું ને તે જાગીરો, કિલ્લા તથા બીજા રાજાઓ ઉપરના હક્ક વેચી પુષ્કળ નાણું ભેગું કરી મોટી ફોજ લઈ ફ્રાન્સના ફિલિપને સાથે આવવા તૈયાર કરી પેલેસ્ટૈન ગયો (૧૧૯૦). ત્યાંથી ૧૧૯૨માં પાછા આવતાં વેનિસના અખાતમાં તેનું વહાણ ભાગ્યું. રિચર્ડને જર્મનિ તાબાના એક પ્રાંતના ડયૂક સાથે પાલેસ્ટૈનમાં ઝઘડો થયો હતો તે ઉપરથી એણે તેને પકડી જર્મનિના રાજાને હવાલે કર્યો. પછી જ્યારે ઇંગ્લાંડ તથા નોર્મંડીના લોકે ત્રીસેક લાખ રૂપીઆ દંડના ભર્યા ત્યારે રિચર્ડનો છુટકો થયો ને તે ૧૧૯૪માં ઇંગ્લાંડ આવ્યો.

અહીં જોય છે તો જે મોટા પાદરીને રાજાએ કારભાર સોંપેલો તેને અમીરોએ ઉઠાડી મેલેલો ને જોનને સોંપેલો. જોને પોતાના મોટા ભાઈની માફ માગી ને રિચર્ડે કારભાર હાથ લીધો. ફ્રાન્સના રાજાએ જોનને મદદ કરેલી તે ઉપરથી રિચર્ડે તેની સાથે લડાઈ કરી. એક તાલુકદારે બંડ કરેલું તે ઉપરથી તેના કિલ્લા ઉપર રિચર્ડ છાપો મારતો હતો તેવામાં એક તીર ખભામાં લાગવાથી તે હેરાન થઈ મરણ પામ્યો (૧૧૯૯).

હિંદુસ્તાન.

સબક્તગીનની પછી તેનો વડો દીકરો **મહમૂદ** ૯૯૭માં ગઝનીની ગાદીએ બેઠો. તે બે વર્ષમાં બુખારાના સામાની વંશના રાજાઓથી સ્વતંત્ર થયો ને ખલીફે પોશાક તથા ખિતાબત મોકલી દીધા પછી તેણે પોતાને સુલતાન કહેવડાવ્યો. તેણે ૧૨ વાર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી:—

પહેલી વાર (૧૦૦૧માં) તે લાહોરના જયપાળને હરાવી અતિશય લૂટ લેઈ ગઝની ગયો. (જયપાળ

પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા અનંગપાળને સોંપી ચિતા કરાવી હાથે સળગાવીને બળી મુઓ હતો); બીજીવાર (૧૦૦૪માં) આવી તેણે ભાટી રાજા ખંડણી નહોતો આપતો તેને હરાવ્યો (એ રાજાએ રાનમાં નાસી જઈને જીવ આપ્યો હતો); ત્રીજી વાર ૧૦૦૫માં તેણે મુલતાન ઉપર ઉતરી ત્યાંના સુબેદારે બંડ ઉઠાવેલું તેનો બંદોબસ્ત કીધો; ચોથી વારે (૧૦૦૮માં) આવી તેણે લાહોર, ઉજ્જન, ગ્વાલિયેર, કલંજર, કનોજ, દિલ્હી, અજમેર અહીંનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરોને હરાવી ભગાડી નગરકોટ જ્વાળામુખીનું દહેરૂં લૂટ્યું; પાંચમી વાર (૧૦૧૦માં) તેણે મુલતાન લીધું, છઠ્ઠી વાર (૧૦૧૧માં) તેણે સ્થાનેશ્વર લૂટ્યું; પછી ત્રણ વર્ષમાં બે વાર તેણે કાશ્મીર લૂટવાને ચઢાઈ કરી; નવમી વાર (૧૦૧૭માં) તેણે શરણ આવેલા કનોજને ઉપદ્રવ ન કરતાં મથુરા જઈ વીસ દહાડા સુધી તે શહેર લૂટ્યું ને દહેરાં અભડાવ્યાં; દસમી વાર તે કનોજના રાજાને સહાય કરવા આવેલો, પણ તે પહેલાંજ બુંદેલખંડમાંના કલંજરના રાજાએ કનોજના રાજાને ઠાર કીધો હતો; અગિઆરમી વાર (૧૦૨૨)માં તે કલંજર ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, અને બારમી વાર (૧૦૨૪માં) તે મુલતાન, અજમેર; અનહિલવાડમાં થઈ સોરઠી સોમનાથ ઉપર આવ્યો—અહીં રજપુત લોકે લડાઈ આપી પણ મહમૂદે ત્રીજે દહાડે મોટો ધસારો કરી તેઓને હરાવ્યા ને દહેરામાં પેસી શિવલિંગને ભાગતાં પુષ્કળ દ્રવ્ય જડયું તે લીધું.

પછી મહમૂદ ઠામઠામ થાણાં બેસાડી ગઝની ગયો. ત્યાં તેણે સલજૂક લોકે બંડ ઉઠાવ્યું હતું તે ભાગ્યું (૧૦૨૭). ઇરાનમાં લડાઈઓ ને હજારોની કતલ કરી આવ્યા પછી મહમૂદ માંદો પડયો ને ૧૦૩૦ના એપ્રિલની ૧૯મીએ મરણ પામ્યો.

મહમૂદ* મોટો સાહસ શૂર ને ધનલોભી લડવૈયો હતો ને તેનું લશ્કર સંપીલું ને કાફર ઉપર ઉદ્ધત હતું. હિંદુરાજાઓ દહોડ ડાહ્યા' માંહોમાંહે લડનારા ને સૈન્યને અવ્યવસ્થિત રાખનારા હતા. મહમૂદે ધસારાથી મારામાર કરી દહેરાં ભાગી ત્રાસ પમાડયો ને હિંદુઓ ભયભીત થઈ રહ્યા—રાજ્યો મૂર્છિત થયાં.

* મહમૂદે હિંદુસ્તાનની લૂટથી પોતાની રાજધાની શોભાવી આરસપહાણની મસીદો ને મોટી મોટી હવેલીઓ બંધાવી હતી. સોમનાથના દરવાજા મસીદે મુકાવેલા તે આજ ઇગ્લાંડમાં છે. જેવો વૈભવ લોભી તેવોજ તે કૃપણ હતો—તેણે ફરદુશી શાહેરને રોવડાવ્યો ને મરતી વેળા પોતે પણ રડયો.

મહમૂદના વંશજોમાંના કોઈથી હિંદુસ્તાન તરફ નજર કરવાનું બન્યું નહિ ને થાણદાર મુસલમાન મોજમઝામાં બેદરકાર હતા એટલે હિંદુરાજ્યોની મૂર્છા વળી ને પાછાં સતેજ થઈ શોભ્યાં—પાટણમાં **સિદ્ધરાજ** (૧૦૯૪-૧૧૫૩), કુમારપાળ (૧૧૪૩-૧૧૭૩ ને ૧૧૭૯થી) **ભોળોભીમ** એ હતા; આબુ ઉપર **જેત** પરમાર; ચિતોડ-મેવાડમાં **સમરસિંહ**, મારવાડમાં **નરહરરાવ**; બંગાળામાં ૧૦૭૦ પછી **સુરજપાળ**; અને દિલ્હીમાં **અનંગપાળ** રાજ્ય કરતો હતો કે જેને મંડોર, નાગોર, સિંધ, પેશાવર, લાહોર ને કુંગરી કિલ્લા, એ તાબે હતાં; વળી કાશી, પ્રયાગ ને દેવગઢ અહીંઆના રાજાઓ મુજરો આપતા.

અનંગપાળે બે દીકરીમાંની એક કનોજના રાઠોડ **બીજપાળને** ને બીજી અજમેરના ચોહાણ **સોમેશ્વરને** પરણાવી હતી; બંને બેનને દીકરા થયા હતા; અને અજમેરવાળીના આઠ વર્ષના **પૃથ્વીરાજને** અનંગપાળે દત્તક લેઈ ગાદીએ બેસાડયો હતો;—એ ઉપરથી કનોજને દિલ્હી એ બે વચ્ચે કલહ પડયો ને એ કલહનું પરિણામ આ થયું કે મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય માંડયાં.

કનોજવાળીના દીકરા જયચંદે દિલ્હીનું ઉપરીપણું કબુલ ન રાખ્યું*—વળી તેણે પોતાની દીકરી પૃથ્વીરાજને પરણાવવાનો વિચાર માંડી વાળેલો; એ ઉપરથી બંને રાજ્ય વચ્ચે ઘણીક લડાઈઓ ચાલી. અનહિલવાડનો ભોળોભીમ ચોહાણનો સદાનો વેરી તે કનોજના પક્ષમાં હતો. જ્યારે પૃથ્વીરાજને નાગોરમાંથી અનર્ગળ ધન જડયું ત્યારે કનોજ ગુજરાતને ભય ઉપજ્યું ને એઓએ પોતાના લશ્કરમાં તાતાર લોક રાખી એઓની મારફતે ગઝનીના ઘોરીવંશના રાજાના ભાઈ શાહબુદીનને મદદમાં તેડયો.

શાહબુદ્દીન હિંદુસ્તાનમાં આવી (૧૧૯૧માં) બિટંડાનો કિલ્લો પોતાનો કરી પાછો પોતાના રાજ્યમાં ગયો. પૃથ્વીરાજ ૨ લાખ ઘોડાનું લશ્કર એકઠું કરી તે કિલ્લાને

* જયચંદે અશ્વમેધ યજ્ઞ માંડયો ને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઘણાક રાજાને સમારંભમાં તેડયા, પણ પૃથ્વીરાજ ને તેનો બનેવી ચિતોડના સમરસિંહ એ બેને ને એઓના પક્ષીઓને તેણે બોલાવ્યા નહિ. સભામાં પૃથ્વીરાજને બદલે એક સોનાની મૂર્તિ કરી આંગણા નજીક બેસાડી હતી. એ પ્રસંગમાં જયચંદની કુંવરી સંયુક્તાનો સ્વયંવર પણ ભેળો હતો—વળી તે કુંવરી પૃથ્વીરાજને પ્રીતમ જાણતી હતી—કુંવરીની ઇચ્છા ને ફાવતું ઘણું છે એમ જોઈ પૃથ્વીરાજ તેનું હરણ કરી ગયો હતો.

ઘેરો ધાલવા નીકળ્યો. એની ખબર થતાંજ શાહબુદ્દીન લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. થાણેશ્વર થકી ૧૪ માઇલ ઉપર તીરૂરી છે ત્યાં લડાઈ થઈ, પણ તેમાં મુસલમાનનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું ને શાહબુદ્દીન પાછો ગઝની ગયો.

એ જીતથી ફુલાઈ પૃથ્વીરાજ આળસુ ને મોજીલો થયો હતો. ૧૧૯૩માં શાહબુદ્દીને ૨૦ હજાર સવારના અફગાન લશ્કર સાથે હિંદુસ્તાન આવી પૃથ્વીરાજને મુસલમાની ધર્મ માનવાને કહેવડાવ્યું. પૃથ્વીરાજને તેના સહાય રાજાઓએ સંદેશો વાળ્યો કે લડાઈ આપો કે પાછા જાઓ. શાહબુદ્દીને કહેવડાવ્યું કે તમે કહો છો તેને માટે તમારી રજા હોય તો હું મારા ભાઈની શી મરજી છે તે જાણી લઉં–હું કંઈ અખત્યારી નથી, સરદાર છઉં. હિંદુઓએ રાત મોજમઝામાં કહાડી, પણ શાહબુદ્દીને પોતાનું લશ્કર કાગર નદી પાર ઉતાર્યું ને સવાર પડતાંજ ધસારો કીધો. પાણીપતના મેદાનમાં સાંજ થવા આવી ત્યાં લગી લડાઈ ચાલી–સમરસિંહ ને બીજા રજપુત કપાઈ પડયા ને પૃથ્વીરાજ કેદી થયો.* શાહબુદ્દીને છાવણી લૂટી; હજારોને કતલ કરી મુલતાન લીધું ને ઘેરો ઘાલવાને તે દિલ્હી તરફ ગયો. પણ પછી તેણે ખંડણી આપવી કબુલ કરાવી દિલ્હીની ગાદીએ પૃથ્વીરાજના દીકરાને બેસાડયો અને દિલ્હીની પાસે થાણું કરી ત્યાં પોતાના માનીતા ગુલામ કુતુબુદ્દીનને થોડાક લશ્કર સાથે રાખ્યો. પછી તે ગઝની ગયો ને કુતુબુદ્દીને દિલ્હી પ્રાંત તાબે કીધો.

ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૪માં શાહબુદ્દીન પાછો આવ્યો ને જયચંદનું રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું ને કાશીપુરી લીધી. તેના સરદાર કુતુબુદ્દીન તથા મહંમદ બખત્યાર એઓએ અયોધ્યા, બહાર બંગાળા એ રાજ્યો તોડયાં. શાહબુદ્દીન પાછો સ્વદેશ જઈ પોતાનો ભાઈ મરી ગએલો તેની ગાદીએ બેઠો (૧૨૦૬માં).

દર્શન ૧૨મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકા ૧૩–૧૪.

બ્રિટન.

ઇ૦ સ૦ ૧૧૯૯માં જોન રાજા ગાદીએ બેઠો. તેનો ભત્રીજો આર્થર બ્રિટનીનો ડયૂક હતો તેને કેટલાક બેરનોએ ફ્રાન્સના રાજાની મદદથી ઇગ્લાંડની ગાદીનો દાવો કરવા ઉભો કીધો. પછવાડેથી જોને આર્થરને ખંજર મારી મારી નાખ્યો. જોન નોર્મંડીનો ડયૂક એટલે ફ્રાન્સના રાજાનો ફયૂડલ સેવક ને એણે ખૂન કીધું તે ઉપરથી ફ્રાન્સના રાજાએ પોતાના અમીરોની આગળ જવાબ આપવાને જોનને બોલાવ્યો. જોન ત્યાં ગયો નહિ ને નોર્મંડી, એન્જુ, મેન, ટૂરેન એ પ્રગણાં ફ્રાન્સના રાજાની સત્તામાં ગયાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૨૦૫માં ઇગ્લાંડનો મુખ્ય ધર્માધિકારી મરણ પામ્યો ને કેંટબરીના સાધુઓએ પોપની આજ્ઞાથી જોનની મંજુરિયત લીધા વિના પોતાનામાંના એકને નીમ્યો. જોને તે સાધુઓને મઠમાંથી કાઢી મૂકયા ને પોપે ક્રોધે ભરાઈ ઇગ્લાંડના ખ્રિસ્તી ધર્મના ઉપાધ્યાઓને આજ્ઞા કીધી કે કોઈએ ધર્મક્રિયા કરાવવી નહિ;—એથી દેવળો બંધ રહ્યાં ને મુડદાંને ખાઈમાં ફેંકી દેવામાં અથવા ખેતરોમાં દાટવામાં આવ્યાં–ખ્રિસ્તી લોકને પણ માંસ ખાવાની, દાઢી મુડાવવાની વગેરેની મના થઈ હતી. ઇગ્લાંડમાં શોક વ્યાપી રહ્યો ને લોક ત્રાસ પામી દુઃખી થયા. વળી પોપે જણાવ્યું કે જોન પદભ્રષ્ટ છે ને ફ્રાન્સના રાજાને ઇગ્લાંડનું રાજ્ય આપવામાં આવશે. જ્યારે જોને ગભરાઈ માફ માગી ને વર્ષે વર્ષે ખંડણી આપવી કબુલ કીધી ત્યારે પોપે મનાઈ હુકમ રદ કરી ધર્મક્રિયા પાછી ચાલતી કરી હતી. વળી જોને બમણા તમણા કર લેવા માંડ્યા તેથી અમીરો નારાજ થયા હતા. ફ્રાન્સમાં ઘણાંક ફયૂડલ રાજ્ય હતાં ને તે, ધારા રીતભાત હક્કની બાબતમાં એકએકથી થોડાં થોડાં જુદાં પડતાં હતાં તેવું કંઈ ઇગ્લાંડમાં નહોતું—ઇગ્લાંડમાં એક પણ પ્રગણું એવું નહોતું કે જોનનો હુકમ માની બીજાં બધાંને દુઃખમાં નાખે–સૌ પ્રજા સમાન સ્થિતિમાં હોવાથી એકસંપ હતી. બેરનો તથા પાદરીઓ એઓએ એકઠા મળી પોતાનાં તથા બીજી પ્રજાનાં દુઃખનો છેડો આણવાને કેટલીક બાબત લખી કાઢી તે ઉપર રાજાની સહી લેવાનો ઠરાવ કીધો. બેરનો લશ્કર લઈ લંડન પહોંચ્યા એટલે જોન ત્યાંથી નાઠો પણ પછી એણે ઇ૦ સ૦ ૧૨૧૫ના જુનની ૧૫મી તારીખે '**મેગ્નાચાર્ટા**'—સનંદપટા ઉપર સોગન લઈ સહી કીધી. એ પટાના મૂળ આધારો ઉપરથી ઇગ્લાંડની રાજયવ્યવસ્થાનું—પ્રજામાન્ય રાજયસત્તાનું પાછળથી સારૂં સ્વરૂપ ઘડાયું. પછવાડેથી જોને તે પટો રદ કરવાને બહુ બહુ તદબીરો કીધી. બેરનોએ નિરાશ થઈ ફ્રાન્સના રાજાના દીકરાને ઇગ્લાંડની ગાદીએ બેસાડવાને તેડાવ્યો ને એણે આવી લડી જોનને હરાવ્યો. જોન સ્કોટ્લાંડ તરફ નાસતાં રસ્તે

---

*પૃથ્વીરાજ શત્રુને હાથ પકડાઈ માર્યો ગયો હતો એમ કેટલાક કહે છે ને કેટલાક કહે છે કે ચંદબારોટ જેણે પૃથ્વીરાજરાસો લખ્યો છે ને જે પૃથ્વીરાજનો મિત્ર હતો તે તેનું બુડકુ ન રઝળે માટે તેનું મોત આણવામાં સામિલ થયો હતો.

મરણ પામ્યો (૧૨૧૬). બેરનોએ લૂઈને સમજાવી પાછો વિદાય કીધો ને જોનના નવ વર્ષના દીકરાને હેન્રિ ત્રીજો એ નામ ધારણ કરાવી ગાદીએ બેસાડયો.

હેન્રિની વતી પેમ્બ્રોકનો અર્લ ને હ્યૂબર્ટ ડી બર્ગ એ બે જણે રાજકારભાર ચલાવ્યો. પુખ્ત ઉંમરે સત્તા પોતાને હાથ આવી તોપણ રાજા પોતાનાં સગાં સંબંધીઓની સલાહથી ચાલતો ને તેઓનેજ મોટા દરજ્જા આપતો. તેણે લોકને ઘણાક કારભારથી ચાંપી નાખ્યા ને પોતાના ભાઈ રિચર્ડ—કોર્નવાલનો અર્લ જે પછવાડેથી રોમનોનો રાજા થયો હતો તેની સાથે ભારે અણબનાવ રાખ્યો. ફ્રાન્સના રાજમામલામાં હાથ ઘાલી તેણે લડાઈઓ કીધી, પણ બંને પ્રસંગે તે ફતેહ પામ્યો નહોતો. લીસ્ટરનો અર્લ જે હેન્રિની બેન સાથે પરણ્યો હતો તેણે બેરનોને સાથે લઈ બંડ ઉઠાવ્યું ને રાજાને કેટલાક ધારા સુધારવાની ફરજ પાડી; પણ ૧૨૬૧માં હેન્રિએ પોતાની મંજુરીઅત રદ કીધી. ૧૨૬૪માં બેરનો ફરીથી હથિયાર ઉંચકી લડવા ઉભા થયા. રાજા ને તેનો ભાઈ રિચર્ડ એ પકડાયા. ૧૨૬૫ની ૨૨મી જાન્યુઆરિયે ઇંગ્લાંડના રાજાએ પ્રજાસભા* બોલાવી હતી તેમાં કલર્જી (ધર્મના ઉપાધ્યાય), બેરન (અમીરો) દરેક પ્રગણામાંથી બબ્બે નાઇટ ને દરેક કસ્બામાંથી બબ્બે બર્જેસ હતા. પાટવી એડ્વર્ડ એણે બંડખોરોને હરાવ્યા, લીસ્ટર કપાઈ પડયો ને હેન્રિ બંદીખાનેથી છૂટયો.

એડ્વર્ડ ૧લો ૧૨૭૨માં રાજા થયો. તે લડાઈનો હોંસીલો ને બુદ્ધિમાન હતો, તેણે (૧૨૮૩માં) વેલ્સની જીત કરી† ને (૧૨૯૬માં) સ્કોટલાંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના રાજાને કેદ કરી લંડન આણ્યો. બીજે વર્ષે સ્કોટ્લાંડના લોકે બહાદુર વોલેસની સરદારી તળે રહી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢયા. પછી સ્કોટ્લાંડના રાજા બ્રૂસની સામા લડવા જતો હતો તેવામાં એડવર્ડ મરણ પામ્યો (૧૩૦૭).

એડ્વર્ડ રજો જનાની, બીકણ ને માનીતાઓને વશ હતો. તેણે ૧ લાખ લશ્કર લઈ સ્કોટ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ બ્રૂસે ૩૦ હજાર લશ્કર વડે સ્ટર્લીંગ પાસે બેનકબર્ન આગળ લડાઈ આપી અંગ્રેજોને હરાવ્યા, ને પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કીધો (૧૩૧૪). એડ્વર્ડ વહાણમાં બેસી પોતાના રાજ્યમાં નાસી આવ્યો. તેણે પોતાના માનીતા સ્પેન્સરને વધારવાને બીજા ઉમરાવોની જાગીરો છીનવી લીધી. એઓએ બળવો ઉઠાવ્યો ને રાણી ઇસાબેલાએ પોતાના ભાઈ ચાર્લ્સ ૪થાને ખબર કરી ફ્રાન્સથી લશ્કર મંગાવ્યું. સ્પેન્સરને ફાંસી દેવામાં આવી ને રાજાને કેદ કરી રિબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યો.

એડ્વર્ડ ૩જો ૧૩૨૭માં ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૩૩૧માં માર્ચનો અર્લ મોર્ટિમરને ફાંસી દીધો ને પોતાની મા ઇસાબેલાને કેદ કીધી. (તે કેદમાંજ મરી ગઈ હતી). સ્કોટ્લાંડના બ્રૂસના મરણ પછી એડ્વર્ડે સ્કોટ્લાંડ જીતવાનો ઉદ્યોગ ચલાવ્યો ને ૧૩૩૩માં મોટું લશ્કર લઈ સ્કોટ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી ને હેલિડન હિલ નામની ડુંગરી ઉપર લડાઈ થઈ તેમાં તેણે શત્રુના ૩૦ હજાર લશ્કરને કાપી નાખી મોટી જીત મેળવી (૧૩૩૩માં). પછી તેણે ફ્રાન્સને માટે તૈયારી કરી. સ્લૂઇસ આગળ વહાણની લડાઈ થઈ તેમાં ફ્રાન્સે ઘણાંક વહાણ ને ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં (૧૩૪૦).

એડ્વર્ડે ઇસાબેલાના (ફ્રાન્સના ચાર્લ્સ ચોથાની બેનના) દીકરા દાખલ ફ્રાન્સની ગાદીનો દાવો કરી પારિસ લગી જઈ પહોંચી ક્રેસી ગામમાં છાવણી કરી. ફ્રેંચ રાજા ફિલિપ ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર લઈ સામો આવ્યો તેને એડ્વર્ડે પોતાના ૩૦ હજાર લશ્કરથી હરાવ્યો (૧૩૪૬); ને ઘેરો ઘાલી બીજે વર્ષે કેલે શહેર લીધું. અંગ્રેજ લશ્કર ફ્રાન્સમાં છે એ લાગ જોઈ સ્કોટ્લાંડનો ડેવિડ ઇંગ્લાંડ ઉપર ઉતર્યો હતો, પણ એડ્વર્ડની રાણી ફિલિપાએ તેને હરાવી કેદ કર્યો હતો. ફ્રાન્સના રાજા સાથે કોલકરાર થયા ને સાત વર્ષ લડાઈ બંધ રહી. ૧૩૪૯માં મરકીએ યુરોપના ઘણા ખરા દેશોમાંથી ત્રીજે હિસ્સે વસ્તી ઓછી કરી નાખી-લંડનમાંથી ૫૦ હજાર માણસ ઓછાં થયાં હતાં. ૧૩૫૬માં પાછી લડાઈ જાગી. એડ્વર્ડના પાટવીએ (કાળુ બખ્તર પહેરવાના શોખથી તે બ્લેકપ્રિન્સ–કાળોરાજકુંવર કહેવાતો) આઠ હજાર લશ્કરથી પોઇટીર્સ આગળ ફ્રેંચનું ૬૦ હજાર લશ્કર હરાવ્યું ને રાજા જોનને કેદ કીધો. બ્લેકપ્રિન્સે પોતાના કેદીને ઠાઠથી લંડન લઈ જઈ ઘણાં સુખમાનથી રાખ્યો હતો.

પછી બ્લેકપ્રિન્સનું મરણ થયું; ને તેના દિલાશોકથી એડ્વર્ડ સાલ વર્ષ પછી મરણ પામ્યો (૧૩૭૭).

---

*એ સભા તે પાર્લમેંટનું મૂળ મંડાણ સમજવું.—હાલમાં સરદારસભા ને લોકસભા એમ બે જુદી સભાઓ મળીને પાર્લમેંટ કહેવાય છે તેની સ્થાપના ૧૩૩૯–૧૩૪૩માં થઈ હતી.

†એડ્વર્ડે વેલ્સની જાગીર પોતાના પાટવીને આપી હતી તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડના રાજાઓના પાટવીઓ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ કહેવાય છે. યુરોપમાં તોપ ગોળા વાપરતા ત્યારથી તે ક્રેસીની લડાઈના વખતથી.

એડ્વર્ડ રાજા પોતાની સુંદર, શરી ને વેપાર ધંધાને ઉત્તેજન આપનારી ફિલિપા સાથે ને બ્લેકપ્રિન્સ જેવા પુત્ર સાથે શિવલરીના નાઈટરૂપે પ્રતાપી શોભ્યો.* તેમ પાર્લમેંટે પોતાના હક પંદરવાર તેની પાસે મંજુર કરાવી રાજ્યનું બળ વધાર્યું. એડ્વર્ડ જ્યારે ત્યારે બેઅક્કલ ભારે ખર્ચની લડાઈ ઓ કરવાને પાર્લમેંટ પાસે નાણાં માગતો અને પાર્લમેંટ રકઝકથી નાણાં આપતી, પણ પ્રસંગે પ્રસગે સનંદપટા ઉપર સહી કરાવી લેતી. બ્લેકપ્રિન્સ ઇંગ્લાંડ આવ્યા પછી ફ્રાન્સમાંનાં પ્રગણાં પાછાં ફ્રેંચ રાજાના તાબામાં ગયાં; માત્ર કાલે, બોર્ડો; બાયોન, બ્રેસ્ટ, ચેરબુર્ગ એ શહેરો અંગ્રેજી સત્તામાં કાયમ રહ્યાં. એડ્વર્ડના ઉપરથી સૌની પ્રીતિ ઉતરી ગઈ હતી ને મરતી વેળા પાદરી સિવાય બીજું કોઈજ તેની પાસે નહોતું. તે ને બ્લેકપ્રિન્સ પ્રસંગે અતિક્રૂર હતા તોપણ તેઓ બીજી વાતે બહુ સદ્‌ગુણી હતા. તેના રાજ્યમાં પાર્લમેંટ હરવર્ષે મળતી; ઊનનો વેપાર વધ્યો, વિદ્વાનોને આશ્રય મળ્યો; ઓક્સફર્ડ પાઠશાળાને કેટલાક હક મળ્યા; નોર્મન તથા સેક્સન એવો ભેદ લોકમાંથી ટળ્યો અને સૌની એક ભાષા ને એક સરખી રીતભાત થઈ;—એડ્વર્ડના હુકમથી સરકારી કામમાં ફ્રેંચ શબ્દ બહુ વપરાતા બંધ થયા. એ કાળથી ઍંગ્લો સેક્સન—અંગ્રેજી ભાષાનું સ્વરૂપ ઘડાવા માંડ્યું-ચોસરે અંગ્રેજીમાં કવિતા લખી.

ઇ૦ સ૦ ૧૩૭૭માં બ્લેકપ્રિન્સનો અગિયાર વર્ષનો કુંવર રિચર્ડ બીજો એ નામે ગાદીએ બેઠો— લૅંકાસ્ટર, યોર્ક ને ગ્લોસ્ટર અહીંના ડ્યૂકોએ રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો. એઓના ટંટા બખેડાથી ઘણુંક નાણું ખરચાઈ ગયું. પંદર વર્ષની વયથી ઉપરના દરેક સ્ત્રીપુરુષ ઉપર અરધા રૂપીઆ જેટલો વેરો નાખવામાં આવ્યો. ગરીબ લોકને તે વેરો આપવો બહુ કઠણ લાગ્યો; ને તેઓએ વોટ ટાઇલર નામના લુહારની ઉશ્કેરણીથી મોટું બંડ ઉઠાવ્યું (૧૩૮૧). ૧ લાખ લોક પોકાર કરતા લંડન ગયા. ટાઇલર તરવાર દેખાડી ધમકાવતો હોય તેમ બોલતો હતો તે ઉપરથી લંડનના મેયરે તેને સોટા માર્યા ને રાજાના એક નાઇટે તેને તરવારથી કાપી નાખ્યો. બંડ ઉઠાવનાર લોકે ગુસ્સાનો પોકાર કરી કામઠી ચઢાવી. સોળ વર્ષના રિચર્ડે તેમને કહ્યું કે આકળા કેમ પડો છો, આવો મારી પાછળ;

*એકવારી નાચમાં સેલીસ્બરીની કાઉંટેસના પગનાં મોજાનો ગાર્ટર—બંધ પડી ગયો હતો તે એડ્વર્ડે ઉચકીને આપ્યો હતો—કહીને કે ‘ જે ભુંડું વિચારે તેનું ભુંડું થાઓ. ’ એ પ્રસંગ ઉપરથી ગાર્ટર નાઇટની શિવલરી કહેવાય છે—(૧૩૪૭).

ને પછી એક ખેતરમાં જઈ રાજાએ લોકના આગ્રહ પ્રમાણે લખી આપી સૌને પોતપોતાનાં ગામ તરફ વેરાતા કીધા. પખવાડેથી રિચર્ડે તે લોકમાંના આગેવાનને ફાંસી દીધા.

રિચર્ડ મોજશોખમાં ગુલતાન રહેતો ને અપાત્ર સાથીઓના ઉપર મહેરબાન થતો; રાજ્યકારભારમાં લગાર પણ મન ઘાલતો નહિ; ને કારભારીઓ મરજી પ્રમાણે વર્તતા ને લોકના ઉપર જુલમ કરતા. તેણે લૅંકાસ્ટરના ડ્યૂકના દીકરા હેન્રિને રાજ્ય બહાર રહેવાનો હુકમ કર્યો હતો, પણ તે પોતાના બાપના મરણ પછી તેનો વારસો લેવાને ઇંગ્લાંડ આવ્યો. ઇંગ્લાંડનું લશ્કર તેને મળી ગયું ને પાર્લમેંટે રિચર્ડને પદભ્રષ્ટ ઠેરવ્યો. હેન્રિ રાજા થયો (૧૩૯૯) અને રિચર્ડ કેદખાનામાં સખ્તી વેઠી મરણ પામ્યો (૧૪૦૦).

સ્પેન

સ્પેનમાં કાસ્ટીલ તથા લીઓનનો આલ્ફોન્સો છઠ્ઠો એણે મુસલમાન પાસેથી ટોલીડો લીધું (૧૦૮૫) અને આરાગોનના આલ્ફોન્સો પહેલાએ ઇબ્રો નદી લગી ફતેહ મેળવીને સેરેગોસા જીતી એને પોતાની રાજધાની કીધી (૧૧૧૮). લીઓનના એલફોન્સો છઠ્ઠાએ ૧૦૯૫માં પોતાની દીકરી બર્ગંડી રાજ્યકુળના હેન્રિ નામના નાઇટને પરણાવી હતી ને પહેરામણીમાં જેટલો પ્રદેશ તે મૂર પાસેથી જીતે તેટલાની હાકેમી તેને આપી હતી ને એ હકથી હેન્રિ પોર્ટુગાલનો કાઉન્ટ થયો હતો. હેન્રિનો દીકરો કાઉન્ટ એલફોન્સો એણે મૂર હાકેમોના એકઠા મળેલા લશ્કરને હરાવ્યું ને તેના પોતાના લશ્કરે તેને પોર્ટુગાલનો રાજા કરી સ્થાપ્યો (૧૧૩૯)—તેનું રાજ્ય મિન્હો ને ડુરો એ બે નદીની વચમાંના પ્રદેશનું હતું. ૧૧૪૭માં તેણે લિસ્બન શહેર લીધું હતું ને ૧૧૮૫માં મરતી વેળા પોતાનો દીકરો સાંકો પહેલો એને ગાદી સોંપી હતી.

અગિયાર બાર એ સૈકામાં ખ્રિસ્તી ને મુસલમાન રાજાઓ વચ્ચે ઘણું ખરું લડાઈ ઓ ચાલ્યાં કરતી. તેરમા સૈકામાં ૧૨૩૦માં લીઓનનો ફર્દિનાંડ ત્રીજો એણે કાસ્ટીલને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું; ૧૨૩૮માં મહંમદે ગ્રેનેડાનું મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું; આરાગોનના પીટર ૩જાએ (૧૨૭૬) સિસિલિના રાજાની દીકરી સાથે પરણેલો તે સંબંધે તે ટાપુ પોતાનો કર્યો. ચૌદમા સૈકામાં કાસ્ટીલના આલ્ફોન્સો ૧૧માએ મૂર લોકની સામા લડી મોટી જીત મેળવી (૧૩૪૦). એ ૧૩૫૦માં મરકીના રોગમાં

મુઓ ત્યારપછી પીટ્રો નિર્દય એણે ૧૩૬૯ સુધી રાજ્ય કીધું ને પછી હેન્રિ રજો ગાદીએ બેઠો. એણે પોર્ટુગાલના કાફલાને હરાવ્યા ને ઇંગ્લાંડના કાફલાઓને હરાવ્યા હતા (૧૩૭૦–૧૩૭૧). આરાગોનના જેમ્સ રજાએ સિસિલિ ટાપુ ખોએલો તેના બદલામાં સાર્ડિનિઆ ટાપુ મેળવ્યો (૧૩૨૫); ને એ ઉપરથી આરાગોનના રાજાઓને જીનોવાના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સાથે જ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલ્યાં કીધી. પોર્ટુગાલમાં ડાયોનિશિયસ પ્રમાણિક ઉપનામનો હતો (૧૨૭૯–૧૩૨૫) તેણે એક પાઠશાળા સ્થાપી, ખેતી વેપારને અને વહાણની તેમ બીજી વિદ્યાઓને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૩૮૩માં એલફોન્સો ૧લાના વંશની સમાપ્તિ થઈ;—છેલ્લા રાજા ફર્ડિનેંડે પોતાની રાખેલીની દીકરીને કાસ્ટીલના જોન સાથે પરણાવી હતી ને તેને દીકરો અવતરે તે રાજ્ય કરે એવું ઠેરવ્યું હતું; એમ છતાં તેના મરણ પછી તેનો ભાઈ ડોન જોન ગાદી ઉપર બેઠો. કાસ્ટીલના રાજાએ લિસ્બોનને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ૧૩૮૫માં જોન પોર્ટુગાલના દરબારી લોકની સમ્મતિથી રાજા ઠર્યો ને તેણે દુશ્મનોને પોતાના રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢયા.

ફ્રાન્સ.

શોર્લ્ડ પછી હેન્રિ ને એના પછી ફિલિપ ને એના પછી લૂઈ (જાડો) ગાદીએ બેઠો (૧૧૦૮માં). એ વખત ફ્રાન્સનું રાજ્ય ઘણુંજ નાનું હતું–પારિસ ઓર્લિયન્સ, બૂર્જ અને એ શહેરોને લગતો અથવા પારિસ તથા તેની આસપાસનો ૬૦–૭૦ માઇલ લગીનો પ્રદેશ એટલુંજ હતું. લૂઈના વખતથી ફ્રાન્સ ઇંગ્લાંડ વચ્ચે લડાઈઓ જારી થઈ. લૂઈને જ્યારે ત્યારે પોતાના અમીરોની સામા થવું પડતું; ને તેમાં તેને પાદરીઓએ સારી મદદ આપી હતી તેથી તેના મરતા પહેલાં થોડુંક આગમચ તેની હાક પિરિનીઝ સુધી વાગી હતી. તે ૧૧૩૭માં મુઓ ને તેના દીકરા લૂઈ ૭માએ જર્મનિના મહારાજા કોનરેડ ૩જાને મળી કુસેડ ઉભી કરી, પણ તેમાં તે બંને ફતેહ પામ્યા નહિ.

ઇ૦ સ૦ ૧૧૮૦માં ફિલિપ ઓગસ્ટસ રાજા થયો. તેણે લોભ ને ખંધાઈથી પોતાના અમીરોના તાબાના મોટા મોટા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણ્યા–નોર્મંડી, એન્જુ, મેન એ પ્રગણાં પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યાં.

*લૂઈની રાણી એલીએનોર પેલેસ્ટાઇન ગઈ હતી તે કોઈ તુર્ક સાથે લાગી હતી. લૂઈએ તલાક આપ્યા પછી તે ઇંગ્લાંડના હેન્રિ બીજાને પરણી હતી.

ફિલિપે ખ્રિસ્તીઓને યાહુદીઓના કરજમાંથી છોડવ્યા ને પછી યાહુદીઓને પારિસમાંથી કાઢી મૂક્યા. ઇ૦ સ૦ ૧૨૨૩માં લૂઈ આઠમો ગાદીએ બેઠો તે ફ્રાન્સની દક્ષિણમાં આલબીજેન્સિઝ ખ્રિસ્તીઓની સામા લડવામાં રોકાયો હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૨૨૬માં લૂઈ ૯મો સેંટ અગિઆર વર્ષની ઉમરે રાજા કહેવાયો. રાજ્યકારભાર તેની મા કરતી. તેના રાજ્યનાં પહેલાં પંદર વર્ષમાં તો તેના હઠીલા અમીરોએ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવવાને બહુ બહુ ફાંફાં માર્યા, પણ લૂઈની માએ તેમના ઉપર ફતેહ મેળવી. પછી લૂઈએ મધ્યમવૃત્તિ રાખીને ન્યાયબુદ્ધિથી રાજ્ય ચલાવી પોતાનો પ્રતાપ દેખાડયો. તેણે ત્રણ પ્રગણું ઇંગ્લાંડના હેન્રિ ૩જાને આપી દઈ લડાઈઓ થતી અટકાવી ને ફ્યૂડલ ધારાનો સંગ્રહ કરી અમલમાં આવતો કીધો કે જેથી પ્રજાના હકનું રક્ષણ થવા માંડયું. તે પોતાની મા પ્રત્યે અતિમાનવિવેક વર્તતો ને તે બહુજ ધર્મવહેમી હતો તેથી તેણે બે કુસેડ કરી; છેલીમાં તે ટયૂનિસને ઘેરો ઘાલતાં ૧૨૭૦માં મરણ પામ્યો. રાજા ફિલિપ ૩જાએ પાંચેક અમીરોની જાગીર પોતાના રાજ્યમાં જોડી ૧૨૮૫માં ફિલિપ ૪થો ખૂબસુરત રાજા થયો તે જાલમ લુટારો ને લોભી હતો. તેણે પણ કેટલીક જાગીર પોતાના રાજ્યમાં આણી. એડ્વર્ડ ૧લો સ્કોટ્લાંડ સાથે ગુંથાએલો હતો તેનો લાભ લઈ તેણે ગીન તથા ગેસ્કની એ પ્રગણાં જીતી લીધાં હતાં. તેણે શિક્કાઓનું મૂલ્ય ઘટાડેલું, પાદરીઓ સાથે ટંટા કીધેલા ને દુશ્મન અમીરો વેર લેવાને ઝુઝુમી રહેલા તેવા સંકટમાં (પોપની સામા પોતાના મતને પુષ્ટિ મળવાને) સ્ટેટસ જનરલની–સઘળા વર્ગના લોકની સભા બોલાવી હતી. ૧૩૦૨માં તેણે ફ્લેંડર્સ ઉપર હુમલો કરી લડાઈ કીધી પણ તેમાં તે હાર્યો હતો ને ૧૩૦૫માં તેઓનું સ્વતંત્રપણું તેને કબુલ રાખવું પડયું હતું. તેણે ટેમ્પલર શિવલરીના ઘણાક નાઇટોને જીવતા બાળી મૂક્યા ને તેઓની જમીન મિલ્કત સેંટ જોનના હોસ્પિટેલર નાઇટોને આપી (૧૩૧૨) રાજાએ લોકના ઉપર કર મૂકવાને બીજી વાર સ્ટેટ્સ જનરલની સભા બોલાવી હતી—(૧૩૧૪).

પછી લૂઈ ૧૦મો (૧૩૧૪), ફિલિપ પાંચમો (૧૩૧૬), ચાર્લ્સ ખૂબસુરત (૧૩૨૨) ને ફિલિપ છઠ્ઠો (૧૩૨૮) એ રાજા થયા. એ છેલ્લો ક્રેસીની લડાઈ કરી ૧૩૫૦માં મુઓ ને તેનો દીકરો જોન બીજો પોઇટીર્સની લડાઈ કરી દુર્દશા ભોગવી. અમીરોના જુલમ ને તેઓનો ધિક્કાર ગામડીઆઓથી સંખાયો

નહિ ને એઓએ ૧૩૫૮માં બળવો કીધો ને ભયંકર ધાણ વાળ્યો. એ બળવો જેકેરીને નામે ઓળખાય છે; એઓએ ૨૦૦ કિલ્લાને બાળી નાખ્યા, ને તેમાંના માણસોને વાઢી નાખ્યા; પછી અમીરો ઉલટયા ને એઓએ ગામડીઆઓને કાપી નાખ્યા; એમ લોહીની રેલમરેલા થઈ રહી. જોનનો દીકરો ચાર્લ્સ પમો ડાહ્યો (૧૩૬૪) ફ્રાન્સના રાજ્યને ઉંચી સ્થિતિમાં આણવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો તેવામાં તે ૧૩૮૦માં મરણ પામ્યો. ચાર્લ્સ છઠ્ઠો બાળક હતો તેથી તેના ત્રણ કાકા–એંજુ, બેરી ને બર્ગંડીના ડ્યૂક કારભાર કરતા ને અતીશે કરવેરા મૂકી લોકને હેરાન કરતા. ચાર્લ્સે રાજસત્તા પોતાને હાથ લીધી ત્યારે પણ તેના પ્રધાનોએ લોકના ઉપર જુલમ કીધો. થોડી વાર પછી (૧૩૯૩માં) ચાર્લ્સ ઘેલો થયો તે પાછો ઠેકાણે આવ્યોજ નહિ ને જુના કારભારીઓ પાછા રાજ્યમાં સત્તા ચલાવવા લાગ્યા.

હવે ફ્રાન્સના રાજ્યની અંતસ્થિતિ જોઈએ.–અગિઆરમા સૈકામાં ફ્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થા પૂરી સબળ હતી–લોક અમીરોના ગુલામ બની રહ્યા હતા ને તેઓના નાંખેલા ટુકડા ખાતા. જેમ અમીરો જંગલી બળે લોકને લૂટતા તેમ પાદરીઓ ધર્મભય બતાવી લૂટતા; ન્યાય તો હતોજ નહિ; અમીરો માંહોમાંહે લડતા; ખ્રિસ્તી સાધુઓનું જોર બહુ હતું; તેઓ પોપનોજ હુકમ માનતા, રાજા કે અમીર કોઈને ગાંઠતા નહિ. બારમા સૈકાના આરંભમાં ફ્રાન્સના રાજાના તાબાના મુલકમાં જે શહેર કસ્બા હતા ત્યાંના લોકે અમીરોના અથવા પાદરીઓના જુલમથી કંટાળી બળવા ઉઠાવ્યા હતા ને રાજા અશક્ત હતા તેથી તેણે કેટલાંક શહેરોને પોતાનો બચાવ પોતેજ કરવો એવી છૂટ આપી હતી; ને એ ઉપરથી માત્ર તેજ શહેરો સ્વતંત્રતા ભોગવતાં થયાં હતાં. વળી કેટલીક નિશાળો મંડાઈ હતી ને ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ એબેલર્ડનાં ભાષણો મેદાનમાં સાંભળતા. મહેલમાં ને કિલ્લાઓમાં શિવલરીની નીતિ પ્રકાશી રહી હતી–ને ટ્રોબેડર કવિઓ* પ્રેમ તથા સૌંદર્યને ગાતા હતા. ફિલિપ ઓગસ્ટસે પગાર આપી પાયદલ લશ્કર રાખ્યું તેથી પણ ફ્યૂડલ રાજ્યવ્યવસ્થાને થોડોક ધોકો લાગ્યો. ક્રુસેડમાં ગએલા લોક એશિઆમાંથી કોઢનો રોગ લાવ્યા હતા ને ચેપી રોગ તો દુકાળની પેઠે સાધારણ હતો. લડાઈઓ હંમેશ ચાલ્યાં કરતી ને વચમાં વચમાં ખેતી બંધ પડતી તેથી દુકાળ ને મરકીમાં લોકનો ધાણ વળતો

તેરમા સૈકામાં લુઈ ૯ માએ ન્યાયનું બળ દેખડાવી ફ્યૂડલ મંડળનું બળ તોડયું—તેણે લોહીનો છાંટો પાડ્યા વગર ઘણાંક પ્રગણાં રાજ્યમાં જોડ્યાં; તેણે અમીરોના ટંટામાં પડી નિષ્પક્ષપાત રહી તેઓનું પરસ્પર સમાધાન કરાવ્યું; તેણે નિશ્ચયથી પણ તેમ પોપનું માન રાખીને રાજાના હકનો બચાવ કીધો ને ૧૨૬૮થી ફ્રાન્સના ધર્મોપાધ્યાયને પોપથી કેટલીક વાતે સ્વતંત્ર કીધા; તેણે ફ્યૂડલ ધારાના સંગ્રહને યોગે પોતાના તાબાના રાજ્યમાંથી ઘણોક બખેડા ઓછા કીધો ને અદલ ઈન્સાફના કાયદા બતાવ્યા—મિલ્કત જપ્ત કરવાનો ધારો કરી કુટુંબની વઢવાડો બંધ કરી; કેટલાક અમીરોએ પોતાના પ્રદેશમાં પોતાના શિક્કા ચલાવ્યા હતા તેનો અટકાવ કીધો; સાચાં જુઠાંનો ઈન્સાફ બે જણ પોતપોતાનાં શસ્ત્રથી લડી પોતેજ કરતા તે બંધ પાડયા; પાદરીઓની સત્તા વિષે નિયમ કર્યા. કેટલીએક સરકારી કામકાજની મંડળીમાં શહેરોમાંના કેટલાક જણને બોલાવવાનો ચાલ કાઢ્યો. ફિલિપની સ્ટેટ્સ જનરલની સભાથી લોકને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક મળતો થયો. ચોદમા સૈકામાં કેટલાક ગુલામ ગામડીઆઓને કેટલાક હક મળતા થયા; રાજ્યમાં રાજાની નહિ પણ સ્ટેટ્સ જનરલ સભાની સત્તા વધી હતી; પણ વળી પાછી રાજાઓની સત્તા પ્રબળ થઈ હતી.

જર્મનિ.

માંહોમાંહે લડાઈ ચાલ્યા પછી ફિલિપનું ખૂન થયું ને ઓથો ૧૨૧૮માં મરણ પામ્યો ત્યાર પછી ફ્રેડરિક એકલો જર્મનિનો સ્વતંત્ર રાજા થયો. ક્રુસેડમાં જવાનું પોપની આગળ કબુલ કીધેલું છતાં પછવાડેથી તેણે આનાકાની કીધી તે ઉપરથી પોપ ગ્રેગરી ૯ માએ ફ્રેડરિકને ખ્રિસ્તી મંડળ બાહાર કરવાનો ડર દેખાડયો. ફ્રેડરિકે હિંમતથી હુકમ કીધો કે ધર્મગુરુઓએ પોતાના ધર્મનાંજ કામકાજમાં મચ્યાં રહેવું; બીજી આડી ખટપટમાં પડવું નહિ. ગ્રેગરીએ જણાવ્યું કે તે રાજપદને પાત્ર નથી. એમ રાજા તથા પોપ વચ્ચે અણબનાવ થયેથી ઇટાલિમાં લડાઈ ને કાપાકાપી ચાલી, સામસામાં ઝેર દેવાયાં ને ખૂન થયાં. પછી ફ્રેડરિકે જેરૂસલમ જવું નક્કી કીધું; પણ પોપે કહ્યું કે પ્રાયશ્ચિત લીધા વિના તેનાથી જવાય નહિ. ફ્રેડરિક પોપની અવજ્ઞા કરી ચાલ્યો ને આગળ જેઓ ફાવ્યા હતા તેના કરતાં વધારે ફતેહમંદ થયો–જેરૂસલમ તથા તેને લગતો પ્રદેશ એ ઇજિપ્તના સુલતાને ફ્રેડરિકને હવાલે કીધાં. ૧૨૩૦થી તે ૧૨૩૮ લગીમાં જર્મનિમાં ઉદ્ધત ફ્યૂડલ

*પ્રોવેન્સમાં ફ્રાન્સની દક્ષિણે ને ઇટાલિની ઉત્તરે અગિઆરમા સૈકાથી તે તેરમાની આખર સુધી ઘુમ્યા હતા.

સેંવક્રોએ બખેડા મચાવ્યા હતા અને પોપની ઉશ્કેરણીથી લોમ્બર્ડીનાં શહેરોએ લડાઈ ચલાવી હતી; ને રાજકુંવર હેન્રિએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો પણ તે સૌની સામા થઈને ફ્રેડરિકે સઘળી જગાએ ફતેહ મેળવી. તોપણ, પોપે પોતાનો મમત મૂક્યો નહોતો ને તેણે તેને ખરેખરો ખ્રિસ્તીમંડળ બહાર કીધો (૧૨૩૯); ને તે પતિતની સામા સૌ ખ્રિસ્તી રાજાઓએ ક્રુસેડ કાઢી લડવું એવું જાહેરનામું કર્યું (૧૨૪૦). ગ્રેગરી પછી સેલિસ્ટિન ઇનોસંટ ૪થો એ બે જણે પણ ફ્રેડરિકનો કેડો ન મૂક્યો. ઇનોસંટે (૧૨૪૫માં) ફ્રેડરિકને રાજપદભ્રષ્ટ કીધો; લશ્કરે બળવા ઉઠાવ્યા ને ફ્રેડરિક પાર્મા આગળ હાર્યો. પછી તે નેપલ્સ જઈ લશ્કર ઉભું કરતો હતો તેવામાં તે તાવ લાગુ પડવાથી ૫૭ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૧૨૫૦). ફ્રેડરિક ઘણો બુદ્ધિમાન ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો.

ઇ૦ સ૦ ૧૨૫૦થી તે ૧૨૭૨ સુધી જર્મનિમાં કોઈ રાજાની ખરેખરી સત્તા નહોતી–તે કાળાંતર રાજાવિનાનો કહેવાય છે. નાના નાના રાજાઓ એક બીજા સાથે લડતા તેવામાં વેપારનાં મોટાં શેહેરોની સત્તા ધીમે ધીમે વધ્યાં કરતી હતી. તે શેહેરોએ પોતાના રક્ષણને માટે પરસ્પર સંપ કરી રાખ્યો હતો–૧૨૪૧માં લ્યૂબેક ને તેની પડોશનાં શહેરો બાલ્ટિક સમુદ્રના ચાંચીઆઓથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને એકસંપ થયાં હતાં; દેશાવરોમાં તેઓએ વખાર રાખી હતી; લ્યૂબેક, કોલોન, બ્રંઝવિક ડેનઝિક એ શહેરો આગળ પડીને વહીવટ ચલાવતાં.*

ઇ૦ સ૦ ૧૨૭૩માં હાપ્સબર્ગનો રોડોલ્ફ એ રાજા ઠર્યો. તે શક્તિમાન ને સમજુક રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં ઠામ ઠામ ફરી ઘટતો બંદોબસ્ત કરી સલાહ-સુખ થાપ્યું બોહીમિઆના રાજાએ બળવો કરેલો તેને હરાવ્યા પછી રોડોલ્ફે આસ્ટ્રિયા, સ્ટીરિયા, કાર્નીઓલા એ પ્રગણાંનું ડયૂકડમ (જાગીર ને હાકેમી) પોતાના દીકરા આલ્બર્ટને આપ્યું (૧૨૮૩માં). રોડોલ્ફ ૧૨૯૧માં મુઆ પછી બીજે વર્ષે એક બીજાને રાજા ઠેરવવામાં આવેલો પણ ૧૨૯૮માં આલ્બર્ટે તેનો અંત આણી પોતે મહારાજપદ ભોગવ્યું હતું. પછી લુકસમ્બર્ગનો હેન્રિ (૧૩૦૯); બેવેરિયાનો લૂઈ (૧૩૧૪), બોહીમિઆનો ચાર્લ્સ ૪થો (૧૩૪૭), ને વેનસેસલોઅસ (૧૩૭૮) એઓએ અનુક્રમે જર્મનિનું રાજ્ય કીધું હતું.

બારમા સૈકાની પહેલાં સ્વિટ્ઝર્લૅંડનો થોડોક પ્રદેશ સ્વેબિયાના, કેટલોક આર્લ્સના ને કેટલોક બર્ગંડીના...

*એ શહેરોની આબાદાની ત્રણ સૈકા સુધી ચાલી હતી. તેઓએ પાછલા રાજાઓ પાસે પોતાના હક્કની મંજુરીઅત લીધેલી તે સંબંધી કેટલુંક દફતર ચાર્લ્સ પાંચમાના એક અમલદારે સંતાડયું હતું; ને તે ઉપરથી તેઓએ મહારાજાનો ભય ન રાખતા તેને મરણતોલ માર મરાવ્યો હતો. તે શહેરોએ સ્વીડનના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેલી બીજા એકને બેસાડયો હતો. તે શહેરના વેપારીઓની દોલત એટલી બધી હતી કે એક પ્રસંગે બોલ–નાચમાં લોકનાં છસેં બૈરાંને પોતાના કરતાં વધારે શણગારએલાં જોઈ, ન ખમાયાથી ફ્રાન્સની રાણી દીલગીર થઈ ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી ગઈ હતી.

કબુલ રાખ્યો નહોતો અને એ ઝગડો ધર્મગુરુ પોપ એઓએ વધાર્યો હતો. પછી જે ઝગડા ચાલ્યા તે કોઈ મતને માટે નહિ પણ પક્ષને માટે હતા—ગ્વેલ્ફ તથા ઘી બ્લેનના અને પોપ તથા જર્મન રાજાના હતા. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો આ હતાં. મધ્ય લોમ્બર્ડીનાં શહેરો (મિલેન, ક્રેમોના, પાર્મા, મેંટુંઆ, લોદી ને બીર્ગ); વેરોનાની માર્ચનાં શહેરો (આડીજ ને જર્મન સરહદ એ બેની વચમાંનાં); રોમાગનાનાં શહેરો (બોલોગના, મોડીના ને ફેરેરા); અને ટસ્કનીનું રાજ્ય. મધ્ય લોમ્બર્ડીનાં ને રોમાગનાનાં શહેરો ગ્વેલ્ફ, વેરોનાનાં ઘીબલૈન અને ટસ્કનીનાં વેળાએ ગ્વેલ્ફ ને વેળાએ ઘીબલૈન પક્ષનાં હતાં. ઇ૦ સ૦ ૧૨૩૭માં સઘળાં શહેરો ફ્રેડરિકની સત્તામાં ગયાં હતાં, પણ પોપે વેનિસ તથા જીનોઆનાં રાજ્યોને પોતાના પક્ષમાં કરેલાં તેથી તેઓએ ફરીથી હથિયાર ઉચક્યાં હતાં. ફ્રેડરિકના મરણ પછી લોમ્બર્ડીનાં શહેરોમાં ઉમરાવ તથા લોક એ બે વચ્ચે ઝગડો ચાલ્યો હતો ને તેમાં પણ પોપ પોતાનો ફાયદો જોતો.

ફ્લોરેન્સમાં ગ્વેલ્ફ ને ઘીબ્લૈન બંનેની સત્તા હતી, પણ ૧૨૫૦માં ફ્રેડરિક બીજાના મરવાનાં બે વર્ષ અગાઉ ગ્વેલ્ફે પોપની મદદથી ઘીબીલૈનને કાઢ્યા ને ત્યાં સ્વાધીન પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કર્યું. ઘીબીલૈન સિસિલિની મદદથી પાછા ભરાયા હતા, પણ એઓને પાછા ૧૨૬૭માં ગ્વેલ્ફોએ હાંકી મેલ્યા હતા.

વેનિસ એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ક્રુસેડના વખતથી વેપારને લીધે મોટપણું પાસ્યું હતું—ત્યાંના લોકે ગ્રીક-રાજ્યમાં ને ટાપુઓમાં ને એશિઆમાં ઘણેક ઠેકાણે કોઠીઓ ઘાલી હતી; ગ્રીક રાજાએ તો (૧૨૦૪માં) કંઈક રાજકીયસત્તા પણ આપી હતી; કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સઘળાં બંદરોમાં વેનિસના વેપારી હતા. વેનીશિઅન લોક ઇલિરિયાને માટે હંગેરિઅન સાથે લડાઈ કરતા હતા, પણ તેવામાં તેઓને પ્રતિસ્પર્દ્ધી જીનોઇસ (જીનોઆ શહેરના) સાથે લડાઈઓ કરવી પડી. ૧૨૯૩ તથા ૧૨૯૮માં ભારે હાર ખાધા પછી વેનીશિઅનનાં વહાણ કાળા સમુદ્રમાં ફરતાં બંધ થયાં હતાં. (વેનિસ અને જીનોઆ એ બેની પરસ્પર સ્પર્દ્ધા પ્રથમ ૧૨૬૫માં પ્રગટ જણાઈ હતી). પછી વેનિસમાં ઉમરાવ તથા લોક વચ્ચે કલહ જાગ્યો ને તેનું છેવટ આ થયું કે દસ જણની મંડળી (નામની) સત્તાધારી કહેવાઈ, પણ ખરેખરી સત્તા શ્રીમંત લોકનીજ રહી.

જીનોઆ એ વેપારનું શહેર ઇટાલિનું એક રાજ્ય ગણાતું, પણ ૧૨૩૮થી તે લોમ્બર્ડીનાં શહેરોના સંપમાં દાખલ થયું હતું. તેરમા સૈકાના ઉત્તરાર્દ્ધમાં જીનોઇસ લોકે કૉન્સ્ટાંટિનોપલ તેના ખરા રાજવંશીઓને પાછું અપાવ્યું તેથી તેઓને વિશેષ હક મળ્યા હતા ને એથી તેઓએ પીઝા તથા વેનિસ એ બેની સત્તા તોડી હતી.

પીઝા એ શહેર જર્મન મહારાજાઓના પક્ષમાં રહ્યું હતું; સાર્ડિનિઆ ટાપુ તેને તાબે હતો. પીઝામાં ૧૧૧૭થી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયું હતું. કોર્સિકા ટાપુને માટે પીઝા તથા જીનોઆ એ બેને લડાઈઓ થઈ હતી; ૧૨૮૪માં તે ટાપુ જીનોઇસને હાથ ગયો હતો. પછી પીઝાના રાજ્યના લોકને માંહોમાંહે ટંટા ચાલ્યા તેથી તેને જીનોઇસ સાથે લડતાં હારી પોતાનું બંદર બંધ કરવું પડ્યું હતું (૧૨૯૦).

નેપલ્સ ને સિસિલિ—ફ્રેડરિક બીજાના મરણ (૧૨૫૦) પછી પોપે નેપલ્સને પોતાના રાજપ્રદેશમાં જોડી નાખવાની ખટપટ કીધી ને પાદરીઓ તથા અમીરોને ઉશ્કેર્યાં, પણ ફ્રેડરિકના દીકરા કૉનરૅડ તથા મૅનફ્રેડ એઓએ ફાવવા દીધું નહિ. લડાઈઓ થઈ ને ૧૨૬૬માં નેપલ્સ ને સિસિલિ ઍન્જુના ચાર્લ્સના હાથમાં ગયાં. ૧૨૮૨માં આરાગોનના રાજાએ સિસિલિ તાબે કીધું; ૧૨૮૫માં ચાર્લ્સ બીજો નેપલ્સનો ને આરાગોનનો જેમ્સ સિસિલિનો રાજા થયો; ૧૨૯૬માં સિસિલિમાં ફ્રેડરિક બીજો રાજા થયો હતો.

રોમના પોપ પોતાનો રાજ્ય પ્રદેશ વધારવાને અનેક રીતે મથન કરતા પણ ફાવતા નહિ; તોપણ તેઓએ રાજાઓ ઉપર પોતાની ધર્મસત્તા ખંતથી કામે લગાડી તેઓને બહુ બહુ રીતે પજવ્યા હતા—ફ્રાન્સ, જર્મનિ, સ્પેન અહીંના રાજાઓને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કરી તેઓની સામા ક્રુસેડો ચલાવી હતી પોપ બોનિફેસ ૮મો (૧૨૯૪—૧૩૦૩) એણે પોતાની ધર્મસત્તાનું છેલ્લું બળ દેખડાવવામાં બાકી રાખી નહિ. તે ને તેનો સામાવાળો ફ્રાન્સનો ફિલિપ ૪થો એ બે જણે પોતપોતાના હક દાવા સરસાઈથી ઉદ્ધત થઈ પ્રકટ કીધા હતા. તેરમા સૈકામાં પોપની સત્તા જેટલી વધવાની હતી તેટલી વધી રહી હતી.

ચૌદમા સૈકામાં પોપની સત્તા ક્ષીણ થતી ચાલી. ઇંગ્લાંડના એડ્વર્ડ ૧લાએ અને ફ્રાન્સના ફિલિપ ચોથાએ પોતપોતાના રાજ્યનાં ધર્મખાતાંનાં ઉત્પન્ન ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા હતા. બોનિફેસના મરણ પછી તેણે જે ફિલિપની વિરુદ્ધ ફરમાન કહાડેલાં તે પોપ બેનિડિક્ટ ૧૧માએ રદ કીધાં; ક્લેમેંટ પંચાએ ફ્રાન્સના રાજાની ઇચ્છાથી રોમને ટાળી આવિગ્નમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી (૧૩૦૫); ક્લેમેંટ પછી બીજા

જે ઉત્તરોત્તર પોપ થયા તે ફ્રેંચ હતા. પાઠશાળાના ભણતરથી લોકમાં વિચાર કરવાની શક્તિ આવી હતી અને તેઓએ લોક ભાષામાં ગ્રંથો કરવા માંડયા હતા; શાસ્ત્રી પંડિતોએ ને દેશાભિમાની પુરુષોએ પોપની સત્તાના પાયાને ખોદવા માંડયો હતો; વાર્તા કવિતા લખનારાઓ પોપના દુરાચારને ઉઘાડા પાડતા હતા; અને ફ્રેન્સિસ્કેન મંડળના ખ્રિસ્તી સાધુઓએ પણ પોપને ખ્રિસ્તી ધર્મથી ઉલટા ચાલનારા કહ્યા હતા. (પોપ પણ છેલ્લા હવાતીઆમાં અનેક રીતે ત્રાસ ઉપજાવતા).

ઇટાલિ તથા બીજા દેશના ઘણાખરા લોકની ઇચ્છા જોઈને ગ્રેગરીએ પોતાની ગાદી પાછી રોમમાં આણી (૧૩૭૬). ગ્રેગરીના મરણ પછી ફ્રેંચ ઉપાધ્યાયો પોતાનામાંના એકને અને ઇટાલિઅન ઉપાધ્યાયો પોતાનામાંના એકને ગાદી આપવામાં સામસામા થયા. ઇટાલિ, જર્મનિ, ઇંગ્લાંડ એઓએ રોમમાં પોપ અર્બનને માન્યો અને ફ્રાન્સ, સ્પેન, સ્કોટ્લાંડ, સિસિલિ એઓએ ક્લેમેંટ ૭માને માન્યો. (૧૩૬૮)

રોમમાં સિત્તેર વર્ષ પોપની ગાદી નહોતી તેવામાં ત્યાં અમીર ઉમરાવોમાં ઘણાંક તડાં પડયાં હતાં—કુટુંબના ઝગડાથી કેવળ અવ્યવસ્થા હતી. વચમાં રીનઝી નામના ગરીબ માબાપના પણ વિદ્વાનપુરુષે રોમના લોકના ભૂતકાળનાં સ્વતંત્ર સુખ વિષે ને તેઓની વર્તમાન દુર્દશા વિષે ભાષણો કરી દેશીઓને ઉશ્કેર્યા. રોમના લોકે તેને ટ્રીબ્યુન ઠેરવ્યો (૧૩૪૭) ને પછી તેણે પોપના ઠેરવેલા રાજકારભારીઓને કહાડી મૂક્યા, શ્રીમંત કુળના કેટલાક દુષ્ટ લોકને મરણદંડ દીધા ને કેટલાકને રોમના રાજ્યની બહાર કાઢયા. ઇટાલિનાં શહેરોએ તેની સાથે સંધિકાર્ય કીધાં; હંગરિના રાજા ને નેપલ્સની રાણી એઓએ તેને પોતાનાં કામમાં પંચ ઠેરવ્યો; મહારાજા લૂઈએ તેની સાથે મૈત્રી કરવી ઇચ્છી ને પોપે પત્ર લખી તેનાં સઘળાં કામને પસંદ કરી કબુલ રાખ્યાં, પછી તેણે હુકમ જેવું જાહેરનામું કાઢયું કે રોમ દુનિયાની રાજધાની છે; અને પોતે ઘણાક ખિતાબ ધારણ કીધા. એમ અભિમાનને ઘેર જવાથી પોપે તેને ખ્રિસ્તી મંડળ બહાર કીધો; લોકે તેને છોડી દીધો; અને ઉમરાવો પાછા રોમમાં આવ્યા. રીનઝી ભટકતો ને પોપના કારભારીઓએ તેને પકડી કેદમાં નાખ્યો. વળી તે પોપનો હુકમ લઈ રોમનો કારભાર કરવા આવેલો, પણ પછવાડેથી તેને કોઈએ મારી નાખ્યો. (૧૩૫૪). તેણે પ્રથમ સાત ને પછી ચાર મહીના રોમમાં કારભાર કીધો હતો.

જીનોઆના રાજ્યમાં પણ શ્રીમંત કુળોમાં લડાઈ ટંટા ચાલતા, પણ પછી લોકમાંના મુખ્યજનની મંડળીની સર્વસત્તા થઈ હતી. પહેલવહેલો વડો ન્યાયાધીશ ૧૩૩૯માં ઠર્યો હતો. જીનોઇસ લોક (૧૩૭૮માં) વેનીશિયન વહાણોના કાફલાને હરાવી વેનિસને ઘેરો ઘાલવાને હંકારતા હતા, પણ તેવામાં નિરાશ થએલા વેનીશિયનોએ છેલ્લી હિંમત ભીડી વહાણો તૈયાર કીધાં ને જીનોઇસના કાફલાને ઘેરી લઈ તેઓને તાબે થવાની ફરજ પાડી—એ પછી જીનોઆની પડતી થતી ચાલી ને ૧૪૦૧થી શહેરનું રક્ષણ ફ્રેંચ ગેરિસને આવી કરવા માંડયું.

ફ્લોરેન્સમાં જેવી સામસામી ચાલતી તેવી ઇટાલિનાં બીજાં કોઈ શહેરમાં ચાલી નથી—જે પક્ષના લોકનું પ્રબળ થતું તે બીજા પક્ષવાળાને રાજ્ય બહાર કહાડતા અથવા મારી નાખતા. ચોદમા સૈકાના આરંભમાં ગ્વેલ્ફ લોકે મોટા કવિ ડેંટીને શહેરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો ને તે બિચારાએ મરતાં લગી ટસ્કની તથા રોમાગનાનાં ગામોમાં ભટક્યાં કીધું હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૩૪૨માં ફ્લોરેન્સમાં લોકનું રાજ્ય થયું હતું; ને ત્યાં ૧૩૪૮માં મોટી મરકી ચાલી હતી.

ચોદમા સૈકામાં ઇટાલિમાં મિલેન, ફ્લોરેંન્સ, જીનોઆ ને નેપલ્સ એ રાજ્યોનો ઉત્કર્ષ હતો; પોપે પોતાના પ્રદેશનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત કીધું હતું; અને ગદ્યપદ્ય વિદ્યામાં તથા ચિત્ર વિદ્યામાં ઘણાક જણ મોટાં માનને પાત્ર થયા હતા.

એશિઆમાં મુગલ રાજ્ય.

ચિનાઈ તાતાર દેશના દૂરના પ્રાંતમાં સેલિંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં ૩૦ હજાર કુટુંબનો સરદાર જે મોટો ખાન કહેવાતો તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેના તેમુજિન નામના એક બાળકને માત્ર ૧૩ કુટુંબ પોતાનો સરદાર માની રહ્યાં હતાં. એક વાર તે લોક સૌ એકઠા થયા હતા ત્યાં કોઈ ડાહ્યામાં ખપતા શખ્સે કહ્યું કે મેં સ્વપ્નામાં ઈશ્વરને પોતાની દેવસભામાં બોલતાં સાંભળ્યો છે કે તેમુજિન તે ચિંગીસ—જંઘીસ એટલે મોટો ખાન થશે. સૌ મુગલોએ જધીસખાનને સરદાર માની તે જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવાના સોગન ખાધા (૧૨૦૬).

જંઘીસે પ્રથમ તો ચીનનું રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું ને રાજધાની પોતાના તાબામાં લીધી; કોરીઆ જીત્યું; પછી પશ્ચિમ તરફ તિબેટ તાબે કીધું ને કાશ્મીરની [illegible] ઉપર રહીને ખારિસ્મના સુલતાનના ૪ લાખ લશ્કરને

હરાવ્યું; ઇરાન જીત્યું, કાસ્પિઅન સમુદ્રના કિનારાનો પ્રદેશ જીત્યો ને રશિઆના ઝારને હરાવી ભગાડયો. ચિનાઈ સમુદ્રથી તે કાળા સમુદ્ર સુધીનો મોટો પ્રદેશ તેણે તાબે કીધો હતો. તે ૧૨૨૬માં મરણ પામ્યો, પણ તેના દીકરાઓએ નવા દેશ જીતવા જારી રાખ્યા હતા—એક જણે મોટા પટની નદીઓ ઓળંગી યુરોપમાં ધસી રશિઆ જીત્યું. પોલાંડ ઉપર હુમલો કીધો ને લુબલીન તથા ક્રાકો એ શહેરોનો નાશ કીધો; યુરોપના રાજાઓ કાંપવા લાગ્યા. ફ્રેડરિક રાજાએ ને પોપે ખ્રિસ્તીઓને ઉશ્કેર્યાં ને લીગનીટ્ઝ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં તેઓ હાર્યાં ને મુગલોએ મોટો પ્રદેશ ઉજ્જડ વાળ્યો, પણ એઓ ઘેરો ઘાલવાની રીતમાં ઝાઝા જાણીતા નહોતા તેથી પાછા ફર્યાં (૧૨૪૨). તેઓએ ૧૨૫૮માં બગદાદની ખલીફાની ગાદીની સમાપ્તિ કરી—ચાલીસ દહાડા તે શહેર લુટાવ્યું હતું ને ૨ લાખ માણસ કાપી નાખ્યાં હતાં. કુબ્લીખાને ૧૨૭૯માં ચીનની પૂરી જીત કરી ને ૧૨૯૪ સુધીમાં તેણે પોતાના મોટા વિસ્તારવાળા રાજ્યને સર્વોપરિ ઝળકાવ્યું.

પછી તરતજ મુગલ રાજ્યના કકડા થયા. ઇરાનનું, ઝગટૈનું (દક્ષિણ પૂર્વ એશિઆનું), કામસ્કાટકાનું (રશિઆનું), અને ચીનનું એ રાજયો થયાં. ઇ૦ સ૦ ૧૩૫૫માં પ્રાંતોના અમલદારોએ સ્વતંત્ર કહેવડાવવા માંડયું તેમાં બગદાદવાળાએ કાસ્પિઅન સમુદ્ર સુધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. તે રાજ્ય ઉપર તુર્ક લોક ને રશિઆના મુગલો હુમલા કરતા પણ તૈમુરલંગે તે રાજ્યને ઉંધું વાળ્યું.

તૈમુરલંગ ઢોરો ચારતો ને તેણે ૧૯ વર્ષની ઉમરે કોઈ પણ જીવની હિંસા ન કરવાનો નીમ લીધો હતો. તે પોતાના દેશને કાલમક લોકના હુમલામાંથી ઉગારી સ્વતંત્ર કરવાના વિચાર કર્યા કરતો. તે ૨૭ વર્ષની ઉમરે ઝગટૈની ગાદીએ બેઠો (૧૩૭૦માં). ત્યાર પછી પોતાનું ઝુંડ લેઈ નવા મુલક તાબે કરવા નીકળ્યો તેણે તુર્કસ્તાન ૧૩૮૩માં, ને ઇરાન ૧૩૯૩માં જીત્યું; અને ૧૩ માઇલ જમીન રોકાય તેટલાં મોટાં લશ્કર સાથે તાતારદેશના પૂર્વ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી તેણે ૯૨ હજાર ઘોડા સાથે હિંદુસ્તાનમાં આવી કતલ કરી દિલ્હી લીધું ને લૂટયું (૧૩૯૮). એક વર્ષ પછી તે તુર્કસ્તાનના બેજેઝેટ ૧લાને લડાઈ આપવાને નીકળ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૪૦૨માં એંગોરાની લડાઈમાં તુર્ક લોક હાર્યાં પછી તીમુર એશિઆ ખંડના ઘણા મોટા ભાગનો સ્વતંત્ર સત્તાધારી થઈ ૧૪૦૫માં મરણ પામ્યો હતો.

ઓટોમન તુર્કનું રાજ્ય.

સૈકોનિમના સલજુક સત્તાધારીઓ નબળા પડવાથી તુર્ક લોકનાં કેટલાંક કુટુંબોએ એશિઆ માઇનોરના પહાડોમાં જઈ નાનાં રાજયો સ્થાપ્યાં હતાં ને ત્યાંથી તેઓ ગ્રીક રાજયના પ્રદેશો ઉપર હુમલા કર્યા કરતા. કાશહિસ્સારનો ઓથમન એણે બીથિનિયામાં પોતાની સત્તા વધારી ને તેના દીકરા ઓરકન એણે (૧૩૨૬માં) સુલતાનનો ખિતાબ ધારણ કરી પોતાનું રાજય વધાર્યું. કોન્સ્ટાંટિનોપલના કેટલાક દરબારીઓના તેડવા ઉપરથી તુર્ક લોક તે રાજધાનીની પાડોશમાં જઈ રહ્યા ને ત્યાંથી તેઓએ ધીમે ધીમે સઘળો પ્રાંત તાબે કીધો (૧૩૬૦માં). ઓથમન કુળના આમુરેત ૧લાએ ગ્રીક રાજાને એટલો હલકો પાડયો કે તેને પોતાના ચાર દીકરા તુર્કની દરબારને ઓળમાં સોંપવા પડયા. ઓરકને અથવા આમુરેતે જબરા ખ્રિસ્તી કેદીઓને લડાઈનું કામ શીખવી પોતાનાં લશ્કરમાં રાખ્યા હતા, તેઓ જેનીઝરીઝ-નવા સિપાઈ કહેવાતા. બેજેઝેટ સુલતાને ૧૪ વર્ષમાં યુફ્રેટિસ ને ડાન્યૂબ એ બેની વચમાંનો મુલક જીતી તાબે કીધો. તેણે ઇ૦ સ૦ ૧૩૯૬માં હંગરિના રાજા સીજીસ્મંડને અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનિના મોટા બહાદુર નાઇટોને નીકોપોલિસની લડાઈમાં હરાવ્યા.

હિંદુસ્તાન.

શાહબુદીન ઘોરીના મરણ પછી તેનો સરદાર કુતુબુદ્દીન દિલ્હીમાં સ્વતંત્રપણે રાજય કરવા લાગ્યો (૧૨૦૬થી). તે પ્રથમ ગુલામ હતો તે ઉપરથી તેની પછી જે બાદશાહ થયા તે ગુલામવંશના કહેવાય છે. કુતબુદ્દીન ૧૨૧૦માં ને તેનો દીકરો આરામ ૧૨૧૧માં મુઆ પછી કુતુબુદ્દીનનો ખરીદ કરેલો ગુલામ જે પછવાડેથી ચઢતાં ચઢતાં તેનો જમાઈ થયો હતો તે શમસુદ્દીન અલ્તમસ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. તેણે સિંધ તાબે કીધુ અને બંગાળ તથા બહાર પ્રાંતોનો નવાબ મહંમદ બખત્યાર પોતે સ્વતંત્ર કહેવડાવવાની તદબીર કરતો તેની પાસે દિલ્હી સરકારના હુકમ પ્રમાણે વર્તવાનું કબુલ કરાવ્યું. તેણે માળવાનું માંડુ શહેર લીધું ને ગ્વાલિયરના લોકે બંડ કીધુ હતું તેનો બંદોબસ્ત કરી તે શહેર તાબે કીધુ. પછી મુલતાન ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરે છે તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૨૩૬). અલ્તમસે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં ઘણાંખરાં રાજયો પાસે પોતાનું ધણીપણું કબુલ કરાવ્યું હતું, પણ કેટલાક પ્રાંત ખરેખરા ને કેટલાક નામનાજ તેના તાબામાં હતા. દિલ્હીની પાસે કુતુબમિનાર

નામનો ૨૪૨ ફુટનો મિનારો છે તે અલ્તમસના રાજ્યમાં પુરો બંધાઈ રહ્યો હતો.

રૂકનુદ્દીન બાદશાહ રામજની ગવૈયા મશ્કરા એઓમાંજ ખુશ રહેતો ને રાજકારભાર તેની મા કરતી. મુસલમાનોએ તેને ઉઠાડી મૂકી તેની બહેન રજિઆ બેગમને ગાદીએ બેસાડી. તે ભણી ભણેલી નહિ, પણ કુરાન શુદ્ધ વાંચતી; જાતે તે તખ્ત ઉપર બેસી ફરિઆદ સાંભળતી ને વેળાએ ઇન્સાફ પણ કરતી; તે તદબીરથી કામ કાઢનારી ને સૌને ખુશ રાખનારી હતી; તેણે શરૂઆતમાં થોડીક બહાદુરી પણ બતાવી હતી. તેણે પોતાના એક હબસી ગુલામને અમીર આલ ઉમરાવનો દરજ્જો આપ્યો તેથી ઉમરાવો નારાજ થયા. અલતુનિયા નામના સરદારે બંડ ઉઠાવેલું તેની સામા રજીઆએ ફોજ મોકલી, પણ એજ ફોજમાં બખેડો થયો; ને ફોજે રજીઆને કેદ કરી અલતુનિયાના હવાલામાં સોંપી. રજીઆએ પોતાના રખેવાળને વશ કરી લઈ તેની સાથે લગ્ન કીધું ને પછી બંનેએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કીધી. બે લડાઈ થઈ ને બંને જણ કેદી થઈ માર્યા ગયાં. રજીઆએ સાડાત્રણ વર્ષ રાજ્ય કીધું ત્યાર પછી મોઇઝુદ્દીન બહેરામ બે વર્ષ બે મહીના રાજ્ય કરીને માર્યો ગયો—એના વખતમાં મુગલોએ પંજાબ ઉપર હલ્લો કર્યો હતો; પણ તેઓ પાછા ફર્યા હતા. અલાઉદ્દીન મસાઉદ જે ઘાતકી ને રંડીબાજ હતો તેના બે વર્ષના રાજ્યમાં મુગલોએ તિબેટમાંથી ઉતરી બંગાળા ઉપર હલ્લા કર્યા હતા.

નાસરૂદ્દીન મહંમદે વીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું (૧૨૪૬–૧૨૬૬) તેમાં ઘણુંક બંડ થયાં ને સરહદ ઉપર હલ્લા થયા તોપણ રાજ્યને કંઈ પણ આંચ લાગી નહિ. તેના વજીર **ગ્યાસુદ્દીન બુલબને** (પ્રથમ તુર્કી ગુલામ હતો) સિંધુની પશ્ચિમે આવી પડેલા મુગલોના ભયથી તે સરહદને લગતા પ્રદેશનો એક સુબો કીધો ને તે પોતાના ગુલામ શેરખાનના હવાલામાં આપ્યો; તેની સલાહથી નાસરૂદ્દીને પંજાબ જઈ ગકર લોક જે મુગલને મદદ કરતા તેઓને સજા કરી ને જાગીરદારોને લશ્કર તૈયાર રાખવાની તાકીદ કરી. પાછલી બાદશાહીની અંધાધુંધીમાં હિંદુરાજાઓએ જમનાના બંને પાસના કાંઠાને લગતા પ્રદેશમાં, બુંદેલખંડમાં, ચિતોડ, ચંદેરી, વગેરે શહેરોમાં બંડો ઉઠાવ્યાં હતાં ત્યાં પાછો નાસરૂદ્દીને પોતાનો અમલ બેસાડયો. તેના સરદાર શેરખાંએ મુગલોને હરાવી ગઝની શહેર લીધું. પછી તેની બુલબન ઉપર ઇતરાજી થઈ ને તેને વજીરાત ઉપરથી ઉઠાડયો. બુલબને સરહદ પ્રાંતના સુબેદારો સાથે ગોઠવણ કરી તેઓની ફોજ મંગાવી ને નાસરૂદ્દીને બુલબનને પાછી વજીરાત આપી. જંઘીસખાનના છોકરાના છોકરા હોલાકુખાનની તરફથી વકીલ આવેલો તે ટાણે નાસરૂદ્દીને પોતાની બાદશાહીનો પુરો ઠાઠ દેખાડયો હતો. નાસરૂદ્દીન પોતાના ઘરવહેવારમાં બહુજ સાદો હતો. તે કિતાબોની નકલો કરી વેચી પોતાનો ઘરખર્ચ ચલાવતો, તેનું ખાણું છેકજ સાદું હતું; તેનું ખાણું તેની સ્ત્રીજ ગુલામડીની મદદ વિના રાંધીને તૈયાર કરતી; એક પરણિયત સ્ત્રી સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને તેણે રાખી નહોતી; તે વિદ્યા હુન્નરને ચહાતો; ને ભલો હતો. **ગ્યાસુદ્દીન બુલબન** (૧૨૬૬—૧૨૮૬) તદબીરીઓ ખટપટી ને શૂરો ને જાલમ બાદશાહ હતો. પછી બાદશાહીને માટે ઝગડો ઉઠયો ને દરબારમાં ત્રણ તડાં બંધાયાં. અંતે ખીલચી ફોજના સરદાર ૭૦ વર્ષના જલાલુદ્દીને તાતારના સરદારોનું અને ગઝની ઘોરના જુના સરદારોનું ફાવવા ન દેતાં પોતે લશ્કરની મદદે બાદશાહ કહેવડાવ્યું (૧૨૮૮).

ખીલચી જલાલુદ્દીન ભલો ને દયાળુ હતો, પણ એ તેના સ્વભાવથી લુચ્ચાઓને લાભ થયો ને રાજ્યનો બંદોબસ્ત ઢીલો પડયો. સુબાના અમલદારો ખંડણી આપતા બંધ થયા; બાદશાહી હુકમને તરછોડતા થયા ને વટમાર્ગુઓને લૂટવા લાગ્યા. માળવામાં બંડ થયું તેનો બંદોબસ્ત કરવા બાદશાહ જાતે ગયો ને પંજાબમાં મુગલની મોટી ફોજ આવી હતી તેને તેણે હરાવી સલાહમાં પાછી વિદાય કરી—એ વખત ત્રણ હજાર મુગલ મુસલમાન થઈ બાદશાહની નોકરીમાં રહ્યા (૧૨૯૨). બીજે વર્ષે બુંદેલખંડમાં ને માળવાના પૂર્વ ભાગમાં બંડો થયાં હતાં તે તેના ભત્રીજા અલ્લાઉદ્દીને બેસાડ્યાં. અલ્લાઉદ્દીને રજવાડાના કિલ્લાઓ લૂટી પોતાની ફોજ વધારી તોપણ જલાલુદ્દીને તેનો ડર ન રાખતાં તેને (કરાનો સુબો આપ્યો હતો ને વળી) અયોધ્યાનો સુબો આપ્યો.

દક્ષિણમાં પહેલો જનારો મુસલમાન સરદાર અલાઉદ્દીન હતો તેણે વરાડપ્રાંતનાં રાનોમાં થઈને ઈલીચપુર સુધી બંદોબસ્ત કીધો ને નર્મદા ઉતરી દેવગઢ* (દોલતાબાદ) ઉપર ધસારો દીધો. ત્યાંનો રજપુત રાજા રામદેવ અસાવધ હતો તોપણ તે ત્રણ હજાર લશ્કર જેમ તેમ ઉભું કરી લડયો પણ હાર્યો ને એક કિલ્લામાં ભરાયો કે જ્યાં કેટલીક મદદ આવી મળી હતી. અલ્લાઉદ્દીને રામદેવની પાછળ ન પડતાં શહેર લૂટ્યું, સાહુકારને નીચોવ્યા અને હાથી ઘોડા ને પુષ્કળ

*હાલનો મહારાષ્ટ્ર તે દેવગઢનું રાજ્ય હતું.

ધન પોતાના રાજ્યમાં મોકલી દીધાં. પછી તે દેવગઢને ઘેરો ઘાલી રામદેવને ગભરાવી કેટલીક કબુલાત કરાવી લડાઈ બંધ રાખતો હતો તેટલામાં રામદેવનો દીકરો મોટી ફોજ લઈ દૂરથી આવી પહોંચ્યો. તેણે બાપનું ન માનતાં લડાઈ કીધી અને હારીને એલીચપુર વગેરે પ્રાંત તથા બીજું કેટલુંક ધન એ આપવા કબુલ કર્યો; ત્યાર પછી અલ્લાઉદ્દીન ખાનદેશ થઈ માળવે ગયો.

હુકમ વગર અલ્લાઉદ્દીને દક્ષિણમાં સવારી કરી ને પોતાની તરફની કંઈ ખબર ન મોકલી તે ઉપરથી બાદશાહને ફીકર થઈ હતી. દરબારીઓએ અલ્લાઉદ્દીનની દાનત ઉપર ભરોસો ન રાખવાનું કહ્યું, પણ તેણે ઉદાર બુદ્ધિથી સાંભળ્યું નહિ. અલ્લાઉદ્દીને પોતાના ભાઈને કાકા પાસે મોકલી તેના મનનો ખતરો કહાડાવ્યો ને વગર ફોજે મળવા આવવાનું ફેરવ્યું. કાકા ભત્રીજા મળ્યા—અલ્લાઉદ્દીન પગે લાગ્યો ને પછી જલાલુદ્દીન વહાલમાં ગદગદ થઈ બોલે છે તેવામાં ભત્રીજાએ ઇસારત કરી મારાઓ પાસે ૭૭ વર્ષના કાકાને ઠાર કરાવ્યો (૧૨૯૫); અને પોતે તેનું માથું ભાલા ઉપર ખોસી લશ્કરમાં તથા શહેરમાં બધે ફેરવાવ્યું.

અલ્લાઉદ્દીને દિલ્હી આવી કાકાના બે દીકરાને અભય આપી તેઓ. ને ઠાર કીધા; કાકાને પણ નજરકેદ રાખી. તેણે ૧૨૯૭માં કરણઘેલાને દક્ષિણમાં ભગાડી ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું; ૧૩૦૦માં રણથંભોરનો કિલ્લો ત્રીજે ઘેરે સર કીધો ને ત્યાંના રાજકુટુંબને મરાવી નાખ્યું; ૧૩૦૩માં ચિતોડનો કિલ્લો લઈ મેવાડનું રાજ્ય જીત્યું; મારવાડમાં ઝાલોર ને સેવના એ લીધાં; ૧૩૦૯માં તેના સરદાર કાફૂરે તેલંગણને ઉજ્જડ વાળી વરંગુળ લીધું; ૧૩૧૦માં કર્ણાટકના બલ્લાળ રાજ્યની સમાપ્તિ કરી, ને રામેશ્વરમાં એક મસીદ બંધાવી; રામદેવ મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ખંડણી નહોતો આપતો તે ઉપરથી લડાઈ કરી દેવગઢ લીધુ ને બધો મહારાષ્ટ્ર તથા કર્ણાટક દેશ ઉજ્જડ કર્યો (૧૩૧૨). કેટલીક લડાઈઓમાં તેના સરદાર મલેક કાફૂરે ફતેહ મેળવી હતી.

પછવાડેથી અલ્લાઉદ્દીન કાફૂરને વશ થઈ રહ્યો; લોક, ઉમરાવ, કાફૂરના જુલમથી ત્રાસ પામ્યા; ગુજરાતમાં બંડ થયું, હમીરે ચિતોડ પાછું લીધુ ને રામદેવના જમાઈ હરપાળે મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂક્યા. એ ખબર સાંભળ્યા પછી થોડે દહાડે (૧૩૧૬માં) અલ્લાઉદ્દીન મરણ પામ્યો; કહેવાય છે કે કાફૂરે ઝેર આપ્યું હતું. અલ્લાઉદ્દીન શઠ, સ્વાર્થી, સત્તાલોભી ને ધનલોભી હતો; સગાં સંબંધીઓનો હત્યારો, વિશ્વાસઘાતી, કપટી, વહેમી, ક્રોધી ને ક્રૂર હતો; તે લડાઈમાં તદબીરીઓ, ઝડપથી પસારો કરનારો ને મારમાર કરી જીત મેળવનારો હતો. અલ્લાઉદ્દીને રાજ્ય વધાર્યું તોપણ જ્યારે ત્યારે લશ્કરમાં ફિતૂર ને દંગા થતા; એક વાર તેણે પોતાના લશ્કરમાંના ૧૫ હજાર મુગલની કતલ કરાવી હતી.

મલેક કાફૂરે અલ્લાઉદ્દીનના બે મોટા છોકરાઓના ડોળા કઢાવ્યા ને ત્રીજાને મારાઓને સોંપ્યો, પણ એઓએ દયા આવેથી મુબારીકને જીવતો રાખ્યો. પછી બાદશાહી હજૂર લશ્કરના સરદારે કાફૂરને મારી નાખી મુબારીકને ગાદી આપી (૧૩૧૭). એણે ગુજરાતમાં થએલા બખેડાનો બંદોબસ્ત કરવાને ત્યાં ફોજ મોકલી, હરપાળને કેદ કરી તેના શરીરની ચામડી સોરી કઢાવી, ને તેના વજીરે મલબાર પ્રાંત તાબે કીધો. બાદશાહે રાંડ દારૂના છંદમાં રાજ્યની કાળજી છોડીને કેટલાક અમીરોને મરાવી નાખ્યા. પછી વજીર ખુશરૂ લાગ સાધી મુબારીક તથા તેના કુટુંબને મારી પોતે ગાદી ઉપર બેઠો; પણ પંજાબના લશ્કરે ખુશરૂને હરાવી પોતાના સરદાર ગાજીખાન—ગ્યાસુદીન તઘલખને ગાદી આપી (૧૩૨૧).

ગ્યાસુદ્દીન તઘલખે (૧૩૨૧-૧૩૨૫) રૂડી રીતે રાજ્ય તો ચલાવ્યું. પછી મહમ્મદ તઘલખની ૨૬ વર્ષની બાદશાહીમાં (૧૩૨૫-૧૩૫૧) તિમુર શીરખાન મુગલ લશ્કર લઈ પંજાબમાં આવ્યો હતો: તેને ખંડણી આપી પાછો કાઢવામાં આવ્યો હતો; દક્ષિણના રાજ્યનો પાકો બંદોબસ્ત થયો હતો; માળવામાં, પંજાબમાં ને બંગાળામાં મુસલમાન સરદારોએ બંડ ઉઠાવેલાં તે બેસાડવામાં આવ્યાં હતાં. પાછળથી અફગાન ને ગક્કર એ લોકે લૂટફાટથી પંજાબને ઉજ્જડ વાળ્યો. કર્ણાટકના બલ્લાળ વંશના રાજાએ વિજયનગરમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી; તેલંગણના રાજાએ વરંગૂળ પાછું લીધુ (૧૩૪૪); ગુજરાતમાં મુગલ ફોજે બખેડા કીધેલા તેનો બાદશાહે જાતે જઈ બંદોબસ્ત કર્યો ને ખંભાત તથા સુરત એ શહેરો લૂટી પ્રાંતને ઉજ્જડ વાળ્યો; દક્ષિણમાં મોટું બંડ થયું ને તે ગરબડમાં બાહ્મણી વંશની બાદશાહી સ્થપાઈ, બાદશાહ બંડખોરની પછવાડે દોડ કરતાં સિંધમાં ઠઠ્ઠા શહેરમાં તાવના મંડવાડથી મરણ પામ્યો.

મહમ્મદ તઘલખ ગાદીએ બેઠો તેવામાં તેણે દવાખાનાં તથા મુસાફરખાનાં કાઢ્યાં હતાં ને દોસ્તોને બક્ષીસ તથા કાબેલ શખ્સોને આશરો આપ્યો હતો. તે જાતે પણ ફારસી અરબીવિદ્યામાં પાકો માહીતગાર

ધરાવતો. વહેમ અને બેશુમાર જુલમ એથી તે અલ્લાઉદ્દીનનું માંડેલું રાજ્ય વ્યવસ્થિત કરી શક્યો નહિ ને સુબેદારોએ તથા બીજા અમલદારોએ ઠામ ઠામ બંડો કીધેલાં તે સૌને પુરો પડી શક્યો નહિ. તેણે ઇરાન લેવાને મોટી ફોજ ઉભી કરી, ને ફોજે ખજાનો ખાલી કરી મુલકને વણસાડ્યો. ચીનમાં લાખ ફોજ મોકલેલી તે હારી; ને દુશ્મન પછવાડે લાગેલા તેથી પહાડ રાનમાંથી નાસી આવતાં ખોરાક ખૂટવાથી ને નદી ભરપૂર હોવાથી નાશ પામી. તેણે રૂપીઆને બદલે ત્રાંબાના કકડા ચલાવ્યા; દિલ્હીને ટાળી દેવગઢને દોલતાબાદ નામ આપી ત્યાં રાજધાની કરી, ને વળી પાછો તે દિલ્હી આવી રહ્યો; વળી તેણે જબરદસ્તીથી લોકો પાસે નાણું કઢાવ્યાં,-એ તેના અવિચાર ને હુકમ મુજબ અમલ થવોજ જોઈએ એ તેનો મમત એથી રૈયત કંગાલ થઈ રહી.

ફીરોજ તઘલખની બાદશાહીમાં (૧૩૫૧—૧૩૮૮) બંગાળાનું ને દક્ષિણનાં રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખવામાં આવ્યું (૧૩૫૬), સિંધમાં બંડ થતાં તેનો બંદોબસ્ત કરવામાં બાદશાહ ૧૩૮૫ સુધી રોકાયો હતો, તેની દરબારે ડહાપણ ભર્યાં કાયદા ને રૈયતના ફાયદાનાં કામો કીધાં હતાં—મસજીદો, મખતબો, મુસાફરખાનાં, દવાખાનાં, હમામખાનાં, તળાવો, નહેરો એ બંધાવ્યાં હતાં.

નાસરૂદ્દીન તઘલખના વખતમાં (૧૩૯૦—૧૩૯૪) ગુજરાતના સુબેદારે બંડ કરેલું તે મુજફ્ફરખાને બેસાડ્યું ને જમનાની પેલી ગમ રાઠોડ રજપુતે કરેલું તે પણ સમેટાયું. તે બાદશાહનો વજીર મુસલમાન થએલો હિંદુ હતો.

મહમ્મદ તઘલખ (૧૩૯૪-૧૪૧૨) બાદશાહી કરવે તદ્દન કમજોર હતો. ખાજજહાંએ જવાનપુરમાં રાજ્ય માંડ્યું (૧૩૯૪), મુજફ્ફરશાહે ગુજરાત પોતાનું કીધું (૧૩૯૬), માળવાનો દિલાવરગોરી સ્વતંત્ર થયો (૧૪૦૧), ને ખાનદેશનો પ્રાંત પણ દિલ્હીની બાદશાહીના અમલમાંથી છૂટો પડ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૩૯૮માં તીમુરલંગ* હિંદુસ્તાન ભણી ઉતરી દિલ્હી ઉપર પડ્યો. બાદશાહી ફોજ હારી; બાદશાહ ગુજરાતમાં જતો રહ્યો; ને તીમુરે (૨૭મી ડિસેંબરે) પોતાને હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ કહેવડાવ્યો. તેના મુગલ લશ્કરે પાંચ દહાડા સુધી શહેર લૂટ્યું તથા બાળ્યું ને હજારો લોકને કતલ કરી નાખ્યા. પછી તીમુર પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સેંકડો પુરુષસ્ત્રીને દાસ દાસી કરી તેમને તથા નકશી કામ કરનારા કારીગરોને સમરકંદ પોતાની સાથે લઈ ગયો (૩૧મી ડિસેંબર).

તીમુરના ગયા પછી દિલ્હીને લગતા પ્રાંતોમાં અંધાધુંધી, દુકાળ, ને મરકી ચાલ્યાં; બે મહીના સુધી દિલ્હીમાં વસ્તી નહોતી; પછી દિલ્હીના તખ્તને માટે સરદારોમાં મારામારી ચાલી; મહંમૂદ બાદશાહ ગુજરાતથી આવી દિલ્હીમાં રહ્યો. વળી જવાનપુરના તાબાના કનોજમાં જઈ રહ્યો ને જ્યારે એકબાલ નામનો સરદાર મરણ પામ્યો ત્યારે બાદશાહની ફરીથી દિલ્હીમાં ગાદી સ્થપાઈ (૧૪૦૫) પછી ૧૪૧૨માં તઘલખ વંશની સમાપ્તિ થઈ હતી.

ઇ૦ સ૦ સૈકા ૧૧થી તે ૧૪માના અંત લગીમાં હિંદુઓની સંસારીસ્થિતિ દયામણી હતી. તોપણ રામાનુજ, મધ્વ વિષ્ણુસ્વામી ને નિંબાદિત્ય એ આચાર્યોએ પોતપોતાનાં વૈષ્ણવ ધર્મમત સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખી અને વાદવિવાદ કરી પ્રવર્તાવ્યાં હતાં-રામાનુજ ૧૧મા સૈકાના અંતમાં જન્મ્યો હતો ને ૯૯ વર્ષની વયે ગુજર્યો હતો. ચોદમા સૈકાના અંતમાં રામાનુજ મતના રામાનંદે રામભક્તિનો બોધ હિંદુસ્તાનમાં ઠામ ઠામ કીધો.

દેશી રાજાઓના આશ્રયથી કેટલાક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથ લખ્યા, પણ તેમ દેશદેશની પ્રાકૃતમાં પણ ગ્રંથો લખાવા માંડ્યા—મુકુંદરાજ (૧૦૦૦), જ્ઞાનદેવ, ને નામદેવ (૧૩૦૦) એઓએ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ને ચંદબારોટે (૧૨૦૦) રજપુતોની ભાષામાં ગ્રંથ લખ્યા.

જેમ હિંદુસ્તાનમાં દેશદેશની પ્રાકૃતોમાં ગ્રંથો લખાવા માંડ્યા તેમ યુરોપમાં પણ વિદ્વાનો લેટિન ભાષા ટાળી ચોદમા સૈકાથી પોતપોતાની દેશી ભાષાઓમાં ગ્રંથ લખતા થયા. ડેંટી પિટ્રાર્ક ને બોકેશિઓ એઓએ ઇટાલિયન ભાષામાં ને ચોસરે અંગ્રેજીમાં લખ્યું. જેમ હિંદુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ ધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક નવું મત હંગરિમાં (૧૩૪૯), ને બીજું નવું મત ઇટાલિમાં (૧૩૯૯) એમ ઉભાં થયાં હતાં; અને ઇંગ્લાંડમાં ઇ૦ સ૦ ૧૩૬૦માં વિક્લિફે ખ્રિસ્તી ઉપાધ્યાયોના દુરાચાર વિષે લખવા બોલવા માંડ્યું હતું; તેણે ખ્રિસ્તી ન્યુટેસ્ટેમેંટનું ભાષાંતર કીધું હતું.

*એ તુર્ક મુસલમાન જંઘીસખાનની ઓલાદનો હતો ને સમરકંદ પાસેના એક ગામમાં જન્મ્યો હતો—તેણે હિંદુસ્તાન આવતાં પહેલાં એશિઆના ઘણાક પ્રાંત જીત્યા હતા ને લુટ્યા હતા.

તેરમા સૈકામાં ચશ્માનો શોધ થયો, આરસી, આયના વપરાવા લાગ્યા ને વાગતાં ઘડિયાળ બન્યાં. ચૌદમા સૈકાની આખરમાં હોકાયંત્ર વપરાવા માંડ્યો. એ યંત્ર ચીના લોકે ૧૧૦૮માં પ્રથમ શોધી કહાડ્યો હતો ને મુસલમાન લોકે યુરોપમાં આણ્યો હતો. ચૌદમા સૈકામાં વિદ્યાનો પુનરુદ્ભવ થયો તેથી મોંઘાં પડતાં પાર્ચમેંટ (ચામડાં) ટળી ચીથરાંઓના કાગળ બની વપરાતા થયા. ટાંકણીઓ ને રમવાનાં પાનાં એ બનાવવામાં આવ્યાં. લડાઈઓમાં દારૂ તોપ ગોળા વપરાયા.

દર્શન ૧૩મું.

સૈકો ૧૫મો.

બ્રિટન.

લેંકેસ્ટર કુળનો હેન્રિ ૪થો ૧૩૯૯માં ઇંગ્લાંડનો રાજા થયો, પણ પાછલા રાજાના પક્ષના યોર્કકુળના સરદારો તથા બીજા શત્રુઓ તેની સામા હતા. હેન્રિએ પોતાના ચૌદ વર્ષના રાજ્યમાં ઘણાએક અમીર સરદારોનાં બંડો બેસાડ્યાં, પાદરીઓને પોતાની તરફના કરી રાખવાને વિક્લિફના ઉપર જુલમ ગુજાર્યો અને પાર્લમેંટને કેટલાક હકને માટે કબુલાત આપી.

તેના દીકરા હેન્રિ ૫માએ વારસાનો દાવો કરી ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચેપી રોગથી તેનું પોણું લશ્કર મરી ગયું ને તેણે કેલે શહેર તરફ વળવા માંડ્યું. સામું ફ્રેંચ લશ્કર મળ્યું ને લડાઈ થઈ તેમાં ઘણેજ થોડે લશ્કરે હેન્રિ જીત્યો. પછી કોલકરાર થયા. (૧૪૨૦) તેની રૂએ હેન્રિ ફ્રાન્સની રાજપુત્રી કેથેરીન સાથે પરણ્યો ને ફ્રેંચ રાજાના મરણ પછી ફ્રાન્સની ગાદીને માટે વારસ ગણાયો. હેન્રિ ૧૪૨૨ના ઓગસ્ટની ૧૩મી તારીખે નવ મહીનાના કુંવરને મૂકી મરી ગયો. એ કુંવર હેન્રિ ૬ઠ્ઠો ઇંગ્લાંડ ને ફ્રાન્સ બંને દેશનો રાજા કહેવાયો. બેડ્ફર્ડનો ડ્યૂક ફ્રાન્સમાં ને ગ્લોસેસ્ટરનો ડ્યૂક ઇંગ્લાંડમાં કારભાર કરતો. ફ્રાન્સના કેટલાક ભાગના લોક હેન્રિને રાજા માનતા નહોતા; તેઓએ પાછલા રાજાના વડા દીકરાને ચાર્લ્સ ૭મો એ નામે માન્યો હતો. એણે અંગ્રેજોને ફ્રાન્સમાંથી કાઢવાને લડાઈઓ ચલાવી. બેડ્ફર્ડે ફ્રેંચ લશ્કરને ઠામ ઠામ હરાવી છેલ્લી વારે ઓર્લીયન્સને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ આર્કની જોન-ઓર્લીયન્સની કન્યા* એણે ફ્રેંચ લશ્કરની સરદારી કરી હિઁગ્લિશને ઘેરામાંથી છોડાવ્યો. પછવાડેથી લડાઈઓ ચાલી, પણ તેનું પરિણામ આ થયું કે અંગ્રેજોને (૧૪૫૩ સુધીમાં) એક કેલે શહેર સિવાય બીજો સઘળો મુલક ખાલી કરી આપવો પડ્યો.

* એની હકીકત ફ્રાન્સના વૃત્તાંતમાં આપી છે.

લેંકેસ્ટરના ડ્યૂકે રિચર્ડ રાજાનું તાજ છીનવી લીધું હતું ને તે તેણે ને તેના દીકરાએ પક્ષના લોક જબરા હતા તેથી પહેરી રાખ્યું; પણ હેન્રિ ૬ઠ્ઠો નબળો હતો તેથી ખરા વારસે સામા થવાની વેતરણ કીધી ને જ્યારે હેન્રિને દીકરો અવતર્યો ત્યારે યોર્કના ડ્યૂકે પોતાનો દાવો લડીને ખરો કરી આપવાનો નિશ્ચય કીધો (૧૪૫૨). હેન્રિ ૬ઠ્ઠાના પક્ષમાં ઘણાએક અમીર હતા તેમ યોર્કના ડ્યૂકની તરફ પણ વોરીકનો અર્લ ને બીજા કેટલાએક હતા. એ બે પક્ષ વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી તે ગુલાબની લડાઈઓ કહેવાય છે. લેંકેસ્ટર અથવા રાજા હેન્રિના પક્ષના સરદારો પોતાના માથા પર લાલ ગુલાબનું ચિહ્ન રાખતા ને યોર્કવાળા સફેદ ગુલાબનું રાખતા. ૧૪૫૪માં હેન્રિ માંદો પડ્યો તેવામાં યોર્કના ડ્યૂક રિચર્ડને રાજ્યરક્ષક કરવામાં આવેલો, પણ રાજા સારો થયો એટલે તેણે તેને—રિચર્ડને દરબારમાં આવતો બંધ કર્યો. રિચર્ડ કેટલાક અમીરની મદદે ૩ હજાર લશ્કર ઉભું કરી લડવા ઉભો થયો ને રાજાએ સેંટઆલ્બન્સ આગળ લડાઈ આપી. હેન્રિ ઘાયલ થઈ પકડાયો, પણ રિચર્ડે તેનું માન રાખી રાજ્યરક્ષકની સત્તા પોતાને હાથ રાખી. ૧૪૬૦માં હેન્રિની રાણી માર્ગરેટે રાજાની તરફથી લડાઈ કીધી, પણ નોર્ધામ્પટન આગળ તે હારી, ને રાજા બીજી વાર કેદી થયો. એવું ઠર્યું કે હેન્રિ ૬ઠ્ઠો જીવે ત્યાંસુધી રિચર્ડ રાજ્યરક્ષક રહે ને પછી એ રાજગાદી ઉપર બેસે. માર્ગરેટ રાણીએ પોતાના દીકરાનો હક જાળવવાને ૨૦ હજાર લશ્કર ઉભું કીધું. રિચર્ડ ૫ હજાર લઈ સામો થયો, પણ વેકફીલ્ડ આગળ હાર્યો ને માર્યો ગયો. રાણીએ કેટલુંક લશ્કર રિચર્ડના વડા દીકરા એડ્વર્ડની સામા મોકલ્યું, પણ એણે માર્ટિમર ક્રોસ આગળ જીત મેળવી. એ જીત રાણીએ સેંટ આલ્બન્સ આગળ મેળવેલી તેના કરતાં જબરી હતી તેથી યોર્કવાળાઓએ રાણીને ઉત્તર તરફ જતાં રહેવાની ફરજ પાડી ને એડ્વર્ડ રાજા ગાદીએ બેઠો (૧૪૬૧ની ૪થી માર્ચે).

એ એડ્વર્ડ ૪થાને તરત પાછી લેંકેસ્ટરવાળાને લડાઈ આપવી પડી. પણ ટાઉટન આગળ તે જીત્યો ને સામાવાળા છેક હાર્યા. રાજાએ સર જોન ગ્રેની વિધવા સાથે લગ્ન કીધાં ને રાણીનાં સગાં સંબંધી જન રાજ્ય-

કારભારમાં દાખલ થયાં. વોરીકનો અર્લ જેની મદદે એડ્વર્ડને રાજ્ય મળ્યું હતું તે નારાજ થયો ને તેણે યોર્કવાળાનો પક્ષ છોડયો. વોરીકે લંડન જઈ હેન્રિ ૬ઠ્ઠાને કેદમાંથી કાઢી રાજા કીધો (૧૪૭૦) ને એડ્વર્ડને નેધર્લેંડ તરફ નાસી જવું પડયું. વળી એડ્વર્ડ પાછો આવીને ૬૦ હજાર લશ્કરની સરદારી કરી; બાર્નેટ આગળ લડાઈ થઈ તેમાં વોરીક પડયો ને તેના પક્ષકારો નાઠા (૧૪૭૧માં). માર્ગરેટ રાણી છેક નાહિંમત થઈ ને રહી; પણ વળી તેણે લશ્કરની સરદારી કરી ટ્યૂકસબરી આગળ એડ્વર્ડ સાથે લડાઈ કીધી, પણ પાછી તે હારી, ને તે તથા તેનો દીકરો કેદી થયાં. એડ્વર્ડના ભાઈ ગ્લોસેસ્ટરના ડયૂકે હેન્રિ ૬ઠ્ઠાના ઓરડામાં જઈ તેને મારી નાખ્યો; અને રાણી તથા તેનો કુંવર એ. ફ્રાન્સના રાજાએ દંડ ભર્યો ત્યારે છૂટયાં હતાં. એડ્વર્ડ ૪થો ૧૪૮૩માં મરણ પામ્યો ને તેનો વડો દીકરો ગાદીએ બેઠો

એડ્વર્ડ ૫મો બાર વર્ષનો હતો તેથી તેનો કાકો કારભાર કરતો. એણે શત્રુના ધાકનું બહાનું બતાવી ભત્રીજાઓને લંડનના કિલ્લામાં રાખ્યા ને પછી ખટપટ કરી પોતે રિચર્ડ ૩જો એ નામ ધારી ગાદીએ બેઠો. પછી તેણે ભત્રીજાઓને ઊંઘમાં મરાવી નાખીને દટાવી દીધા (૧૪૮૩ની ૨૬મી જૂન). રિચર્ડ નિરાંતે રાજ્ય ભોગવી શકયો નહિ; લૅંકેસ્ટર કુળનો રિચમંડનો અર્લ હેન્રિ ટ્યૂડર એણે ગાદીને માટે દાવો કીધો. લડાઈ થઈ તેમા રિચર્ડ મુઓ ને હેન્રિએ તાજ પહેર્યું.

ટ્યુડર વંશનો હેન્રિ ૭મો એણે યોર્કની વારસ એલિઝાબેથ સાથે લગ્ન કીધાં ને એ સંબંધથી બંને કુળના કલહનો અંત આવ્યો કે જે કલહે ૧૨ લડાઈઓ કરાવી ૮૦ રાજપુત્રોના પ્રાણ લીધા, ઘણાએક જાગીરદારોને હણ્યા ને ઇંગ્લાંડને નબળું કીધું. બાપે દીકરા ઉપર ને દીકરાએ બાપ ઉપર હથિયાર વાપર્યાં હતાં; રસ્તાઓ બંધ પડ્યા હતા; ગામડાંઓ ઉજ્જડ થયાં હતાં ને મહેલો ખાલી થયા હતા; ખેતર વણસ્યાં હતાં અને બજારમાં ને ઘરમાં સગાં સંબંધીઓના એકએકને શસ્ત્રે લોહી વહ્યાં હતાં.

હેન્રિ ૭માએ (૧૪૮૫-૧૫૦૯) લોભથી જુલમ ભરેલા વેરા ઉઘરાવ્યા ને તેમાં અમીર ઉમરાવને ઘણા નીચોવ્યા, તોપણ પાછલાં રાજ્યોથી મચેલી અંધાધુંધીની તેણે વ્યવસ્થા કીધી, ફ્લૅંડર્સના કારીગરો બોલાવી ઊનનાં કારખાનાં મંડાવ્યાં ને વેપારીઓનાં વહાણનાં રક્ષણને માટે બીજાં રાજ્યો સાથે કોલકરાર કીધા. ગ્રેટ હેરી નામનું લડાઈનું વહાણ પહેલવહેલું હેન્રિના રાજ્યમાં બંધાયું-આગળ રાજાઓ લડાઈને માટે વેપારીઓનાં વહાણ ભાડે લઈ વાપરતા.

બેરન-તાલુકદારો હથિયારબંધ માણસો પૂરાં પાડવાને બેડાદારો સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખતા ને તે માણસો ચોટ્ટા, લુટારા, ખૂની, કાળાં કામ કરનારા હોવાથી પાછલાં રાજ્યોમાં મોટા બખેડા થયા હતા:-તે ઉપરથી હેન્રિએ ધારો કીધો કે તાલુકદારો અમુક સંખ્યાથી વધારે માણસોના બેડા રાખે નહિ; વળી મઠમાં ભરાતા ગુનેગારોને ખ્રિસ્તી સાધુઓ પકડવા દેતા નહિ એ તેઓની સત્તા તોડવાને ધારો કીધો કે બીજી વાર ગુનામાં આવેલા શખ્સોને મઠમાંથી પણ પકડવા.

તેના રાજ્યમાં બે બંડ થયાં હતાં—એકમાં કેટલાક અમીરોએ ભઠિઆરાના છોકરાને ચોથા એડ્વર્ડનો ભત્રીજો ઠેરવી બહાર પાડયો હતો ને બીજામાં ફ્લૅંડર્સના યાહુદીના એક છોકરાની પાસે હેન્રિ છઠ્ઠાના કુંવરનો વેશ ધારણ કરાવ્યો હતો-બંડ બેસાડયા પછી હેન્રિએ ભઠિઆરાને મેહેલના રસોડાનાં એઠાં વાસણ માંજવાનું કામ સોંપ્યું હતું, યાહુદીને ફાંસી દીધો હતો ને અમીરોને સારી પેઠે દંડ્યા હતા.

હેન્રિનું રાજ્ય થયું ત્યાંસુધી ઇંગ્લાંડમાં ગાડીગાડાં થોડાં હતાં ને રસ્તા ઘણાજ ખરાબ હતા-દૂરના કસ્બા ગામવાળાઓને ખરીદી કરવાને બજાર નહોતાં, અમુક અમુક વખતે અમુક અમુક ઠેકાણે હાટ ભરાતાં ને ત્યાં આજુબાજુના લોક ખરીદીને માટે જતા.

સ્કોટ્લાંડમાં અમીરો પોતાના મહાલોમાં રાજાના જેવી સત્તા ચલાવતા ને માંહોમાંહો તથા રાજા સામે લડતા-રાજ્યમાં ઘણીજ અંધાધુંધી હતી; ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશના લોક જે દક્ષિણના સપાટ પ્રદેશના લોકથી ભાષા વેષ રીતભાતમાં જુદા હતા તેઓને એક બીજાને બનતું નહિ. રાજા જેમ્સ ૩જો (૧૪૬૦-૧૪૮૮) અમીરોના બખેડાનો ભોગ થયો, પણ પછી જેમ્સ ૪થો, રાજા તથા અમીર વચ્ચે હંમેશ સલાહ સંપ રહે તેવી રીતે વર્ત્યો હતો.

ફ્રાન્સ.

અમીરોના માંહોમાંહેના ટંટા ને તેઓના જુલમ એથી રાજ્ય અવ્યવસ્થિત હતું. કેટલાંક વર્ષ પછી ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાનો ભાઈ લૂઈ ઓર્લીયન્સનો ડયૂક જે વચમાં રાજ્યનો લેફ્ટેનેંટ જનરલ ઠર્યો હતો તેને બર્ગંડીના ડયૂકની તરફના લોકે મારી નાખ્યો (૧૪૦૭). લૂઈનો વડો દીકરો ચાર્લ્સ જે આરમાગ્નેકના

કાઉંટની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો. તેણે ઓર્લીયન્સ કુળના વડા દાખલ પોતાના ખુનીની સામા થવામાં ઇંગ્લાંડના હેન્રિ ૪થાની મદદ માગી અને તેના બદલામાં ફ્રાન્સના રાજ્યના કેટલાક હક તેને આપવા કબુલ કીધા. બર્ગંડીના ડ્યૂકે રાજાને સમજાવી ઓર્લીયન્સના સંબંધી આરમેગનક વાળાઓને રાજશત્રુ ઠેરવી તેઓને હરાવી કોલકરાર કરાવી લીધા. એ ખટપટોથી બર્ગંડિઅન ને આરમેગનક એઓનું પરસ્પર સમાધાન તો ન થયું, પણ તેઓમાં ચાલતી લડાઈઓ બંધ થઈ.

ઇંગ્લાંડનો હેન્રિ ૫મો ટ્રોયના કોલકરાર અમલમાં આણાવવાને ત્રીસ હજાર લસ્કર સાથે નોર્મંડીમાં ઉતર્યો ને કેલે તરફ આવ્યો. ફ્રેંચનું દસગણું મોહું લશ્કર સામે મળ્યું; એજિન્કોર્ટ આગળ લડાઈ થઈ (૧૪૧૫) તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા—૭ રાજવંશી કુવર તથા ૮૦૦૦ ગૃહસ્થજન રણમાં પડયા ને ૫ રાજવંશી કુંવર તથા ૧૪ હજાર માણસો કેદી બન્યાં.

એ હાર પછી પાછા માંહોમાંહેના ટંટા જોસથી ચાલ્યા ને તેમાં ભોળા લોકે વેળાએ આ પક્ષમાં ને વેળાએ તે પક્ષમાં જઈને પોતાની હાનિ કરી લીધી. ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાએ પોતાની છટેલ રાણીને કેદખાનામાં નાખી હતી ને એણે બર્ગંડીના ડ્યૂકનો પક્ષ કરવાની ઇચ્છા જણાવેલી તે ઉપરથી તે પક્ષના લોકે આરમેગનકના પક્ષની સામા એક બળવો ઊઠેલો તેમાં સામિલ થઈ પારિસ જઈ પોતાના દુસ્મનોની મોટી કતલ કરી નાખી—ત્રણ દહાડામાં પાંત્રીસેં જણાના જીવ ગયા (૧૪૧૮). એ સમા ઉપર હેન્રિ ૫માએ નોર્મંડી પ્રાંત પોતાનો કરી લીધો હતો. રાણી તથા બર્ગંડીવાળા એઓએ પોતાના શત્રુઓની સામા થવાને હેન્રિ સાથે કોલકરાર કીધા (૧૪૨૦માં)—આ રીતના કે હેન્રિ ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાની દીકરી સાથે પરણે ને રાજપ્રતિનિધિ કહેવાય અને ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાના મુઆ પછી તે ફ્રાન્સનો રાજા કહેવાય. તરતજ પછી હેન્રિ મોટા ઠાઠથી પારિસમાં આવ્યો ને રાજપુત્રીને પરણી રાજપ્રતિનિધિ કહેવાયો. પણ ઓર્લીયન્સ તથા આરમેગનકવાળાઓએ ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠાના ભાઈના વડા દીકરા ચાર્લ્સને રાજપાટવી કરી સ્થાપ્યો ને એણે પોતાની રાજસભા પોઇટીર્સમાં રાખી. એ પાટવીનો પરાભવ કરી હેન્રિ આખા ફ્રાન્સને જીતવાની આશા રાખતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૨૨માં); અને એજ વર્ષમાં ચાર્લ્સ ૬ઠ્ઠો પણ મુઓ.

પારિસમાં બેડ્ફર્ડના ડ્યૂકે હેન્રિ પાંચમાના બાળરાજ્યનો પ્રતિનિધિ એવું પોતાને કહેવડાવ્યું; અને પોઇટીર્સમાં પાટવી કુંવર ચાર્લ્સ ૭મો રાજા કહેવાયો. અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે લડાઈ ચાલી—અંગ્રેજોએ ધસી ઓર્લીયન્સને ઘેરો ઘાલ્યો ને ચાર્લ્સે પોઇટીર્સ છોડી દક્ષિણમાં ખસવાનું કીધું. એવું બન્યું કે લોરેન પ્રગણાના ડોમરેમીના એક ગરીબ ગામડીઆની સત્તાવીસ વર્ષની કુંવારી છોકરીના મનમાં અંગ્રેજોને ફ્રાન્સમાંથી કહાડવાનો ઉમંગ ઊઠયો ને ઘોળાયો—તેને જાગૃતપણામાં તેજ વાતની ધુંધ રહેતી ને ઊંઘમાં તેજ વાતનાં સ્વપ્ણાં આવતાં. તેણે પોતાની વાત પોતાના ગામના હાકેમને કહી ને એણે તેને ઘેલી કહી કાઢી મૂકી. વળી બીજી વારની અરજી ઉપરથી હાકેમે તે છોકરીને ચાર્લ્સની દરબારમાં મોકલી. ત્યાં તે આર્કની જોએનની પરીક્ષા થઈ—તેણે કોઈ દહાડો જોએલો નહોતો તે રાજાને ઓળખી કાઢયો, રાજાના મનની વાત કહી જણાવી, એક ન દીઠેલી તરવારનું વર્ણન કરી કહ્યું કે તે વાપરવાને ઈશ્વરે મને મોકલી છે; એ વગેરે કેટલાક ચમત્કાર કરી બતાવ્યા. પછી રાજાએ જોનને સેનાપતિનાં વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં ને તે શૂરી કુંવારી લોઢાનું ચળકતું બખ્તર પહેરી તરવાર લઈ ધોળા ઘોડા ઉપર ચઢી ખ્રિસ્તની છબીવાળો ઝુંડો દેખડાવતી મોટા સૈન્ય સાથે ઓર્લીયન્સના કિલ્લા ભણી ધસી. અંગ્રેજો પણ તેની તેજસ્વી કાંતિ જોઈ મોહ પામી ગયા ને જોને તેઓના સૈન્યની અંદર ઘુસી કિલ્લામાં જઈ ત્યાંથી અદ્‌ભુત પરાક્રમ કરી શત્રુને હઠાવી જય મેળવ્યો (૧૪૨૮); પછી બીજે વર્ષે તેણે રીમ્સ શહેરમાં રાજાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો ને બેડ્ફર્ડને ઇંગ્લાંડથી કુમક ન મળી હોત તો ચાર્લ્સ પારિસ લેત. પછવાડેથી અંગ્રેજોએ જોનને પકડી હતી ને ડાકણ ઠેરવી જીવતી બાળી મૂકી હતી (૧૪૩૧).

પછવાડેથી હેન્રિ ૬ઠ્ઠાની તરફથી બેડ્ફર્ડનો ડ્યૂક જે પારિસના રાજ્યનો કારભાર કરતો તેના જુલમથી બર્ગંડીનો ડ્યૂક કંટાળ્યો ને એ સમજી શરમીંદો પડયો કે દેશી તથા સગાં સંબંધીઓથી જુદો પડી મેં શું કરવા પરદેશીને રાજ્યસત્તા અપાવી. એણે (બર્ગંડીના ડ્યૂકે) ચાર્લ્સ ૭મા સાથે સંધિ કીધી (૧૪૩૫); ને ચાર્લ્સ ફતેહ કરતો મોટા ઠાઠથી લશ્કર સાથે પરિસમાં આવ્યો—અંગ્રેજોને તે શહેર ખાલી કરવું પડયું. ચાર્લ્સની એક રાખે તેને ઉત્તેજન આપી ઉધુક્ત રાખ્યો ને રાજાએ લડાઈઓ કરી અંગ્રેજના તાબામાં અગેલો સઘળો મુલક (એક કેલે શહેર સિવાય) પાછો જીતી લીધો (૧૪૫૧). એ પ્રમાણે ફ્રાન્સ પરદેશી સત્તાથી છૂટયા પછી ચાર્લ્સે પિતારૂપે ડહાપણભર્યાં ધારાવડે

રાજ્ય કીધું. પછવાડેથી તેના પાટવીએ બળવો ઉઠાવી તેનો પ્રાણ લેવાની તજવીજ કીધી, પણ તેટલામાં રાજા મરણ પામ્યો (૧૪૬૧).

ચાર્લ્સનો પાટવી, લૂઈ ૧૧મો એ નામ રાખી રાજા થયો. તેણે બાપની વખતના કારભારીઓને બદલી નાખ્યા ને તે અમીર તાલુકદારોની સત્તા તોડવાનો ઇરાદો જણાવી લોકને વશ રાખવા લાગ્યો; પણ કામ કાઢી લીધા પછી તેઓના ઉપર જુલમ ગુજારવાને ચૂક્યો નહિ. તે ઉપરથી તેઓએ બળવો ઉઠાવ્યો. એ બળવામાં બર્ગંડીનો ડ્યૂક ચાર્લ્સ ધ બોલ્ડ (નીડર) ને બીજા અમીર એઓએ સામિલ થઈ લૂઈ સામા લડાઈ કરી (૧૪૬૫), પણ લૂઈએ ખંધાઈ ભર્યાં કોલકરારો કરી લડાઈનો અંત આણ્યો ને નોર્મંડીનો પ્રાંત જે પોતાના ભાઈની સત્તામાં આપ્યો હતો તે પાછો લઈ લીધો. વળી તેણે એંજુ ને બર્ગંડી એ પ્રગણાં પોતાના રાજ્યમાં જોડ્યાં. લૂઈ લુચ્ચો, પ્રપંચી ને નિર્દય હતો ને તેણે પોતાની પ્રજામાંના ચાળીસ હજારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો હતો, તોપણ તે, હું નૈષ્ઠિક ખ્રિસ્તી રાજા છું એમ કહેતો. લૂઈ સાઠ વર્ષની ઉમરે ૧૪૮૩માં મુઓ.

લૂઈનો તેર વર્ષનો દીકરો ચાર્લ્સ ૮મો કહેવાયો. રાજકારભાર તેની બેન એન કરતી. એનામાં જેમ સ્ત્રી જાતનું સર્વ પ્રકારનું લલિતસૌંદર્ય હતું તેમ પુરુષનો સ્વભાવ પણ હતો. એનનો કારભાર લઈ લેવાને ઓર્લીયન્સનો ડ્યૂક લૂઈ ને બુર્બોનનો જોન એ સામા થયા. ઓર્લીયન્સવાળાએ વીસ હજાર લશ્કર ઉભું કીધું પણ એને ન ગભરાતાં ઘણાક આગેવાનોને તેઓનાજ કિલ્લામાં જઈ પકડ્યા ને મેદાનમાં સામા થયા વિનાજ લડાઈનો અંત આણ્યો (૧૪૮૫). આસ્ટ્રિઆનો મેક્સિમિલિયન બળવાખોરોને મળેલો, પણ તે પોતાનાં લશ્કરને પગાર આપી શક્યો નહિ તેથી તેને લડાઈ બંધ રાખવી પડી; ઓર્લીયન્સનો ડ્યૂક હાર્યો ને કેદી બન્યો; અને બ્રિટનિના ફ્રાન્સિસને કોલકરાર કરવા પડ્યા. એ ફ્રાન્સિસ થોડે દહાડે મુઓ ને તેની દીકરી ચાર્લ્સ ૮મા સાથે પરણી તેથી બ્રિટનિ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયું (૧૪૯૧).

ચાર્લ્સ નેપલ્સની ગાદીનું હકદારપણું બતાવી ચોવીસ વર્ષની ઉમરે ૬ હજાર ફ્રેંચ પાયદળ, ૬ હજાર સ્વિસ પાયદળ, ૫ હજાર ઘોડેસ્વાર ને ૧૪૦ તોપ સાથે ઇટાલિમાં ગયો; ફ્લોરેન્સે તથા રોમે દરવાજા ખુલ્લા કીધા ને નેપલ્સનો રાજા ફર્ડિનાંડ રજા જતો રહેથી તે શહેર તાબે થયું. પછી ચાર્લ્સે ગ્રીસની ફતેહ કરવી ધારી પણ તેટલામાં મિલેન તથા વેનિસના રાજ્યવાળા અને રોમનો પોપ, વળી સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને મેક્સિમિલિયન એ સૌ એકસંપ કરી સામા થયા. ચાર્લ્સ પોતાનું અડધું લશ્કર નેપલ્સમાં રાખી પોતાના રાજ્ય ભણી પાછો વળ્યો; વાટમાં વેનિસના લશ્કરે લડાઈ આપી, પણ તે હાર્યું ને ચાર્લ્સ ફ્રાન્સમાં આવ્યો. નેપલ્સમાં રાખેલાં લશ્કરને દુશ્મનોને તાબે થવું પડ્યું ને ફર્ડિનાંડ પાછો ગાદીએ બેઠો. ચાર્લ્સ બીજી વાર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો (૧૪૯૮); અને તેને કોઈ છોકરું નહોતું તેથી વાલોય કુળનો ઓર્લીયન્સનો લૂઈ ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો.

સ્પેન તથા પોર્ટુગાલ.

સ્પેન પોર્ટુગાલવાળા દ્વીપકલ્પનાં નવારનું કાસ્ટીલનું આરાગનનું ને પોર્ટુગાલનું એમ ચાર ખ્રિસ્તી રાજ્ય અને ગ્રેનેડાનું મુસલમાની રાજ્ય એમ પાંચ રાજ્યો હતાં.

નવારનું નાનું રાજ્ય પંદરમા સૈકામાં ત્યાંના રાજાની દીકરીઓના લગ્નસંબંધી ફ્રેંચ અમીરના કુળોમાં વહેંચાયું તોપણ તેનો મોટો ભાગ આરાગનના રાજાઓએ પોતાના રાજ્યમાં જોડી નાખ્યો.

કાસ્ટીલના રાજવંશી ઘણાજ અનીતિમાન હોઈને કારભારને માટે જ્યારે ત્યારે બખેડા મચાવતા. ઇ૦ સ૦ ૧૪૫૪માં હેન્રિ ૪થો ગાદીએ બેઠો તેણે ૫૦ હજાર લશ્કર લઈ ગ્રેનેડા ઉપર ચઢાઈ કીધી ને કેટલીક ફતેહ મેળવી, પણ એથી લડાઈનો ખર્ચ નીકળવા જેટલો પણ ફાયદો ન થવાથી તે પાછો આવ્યો. હેન્રિ પોતાની સ્ત્રી નવારની રાજપુત્રીને તલાક આપી પોર્ટુગાલની જોઆના સાથે પરણ્યો. હેન્રિ વિષયાસક્ત હતો તેમ જોઆના પણ છટેલ મોજીલી હતી; વળી હેન્રિએ મૂરના ઉપર ફરીથી હુમલા કીધા તેમાં તે પણ હાર્યો; એ ઉપરથી અમીરોએ ટોલીડોના ખ્રિસ્તી આચાર્યને આગેવાન કરી હેન્રિનો ભાઈ એલ્ફોન્સો એના નામની આણ ફેરવી; હેન્રિએ બંડખોરોને મળી બળવો કીધો (૧૪૬૫). અમીરોએ હેન્રિની રાણીના ઉપર છીનાળાનું તહોમત મૂક્યું ને તેની દીકરીને વારસામાંથી બાતલ કીધી. એલ્ફોન્સો ૧૪૬૮માં મુઓ ને અમીરોએ હેન્રિની બેન ઇસાબેલાને રાજગાદીએ બેસાડવા માંડી. એણે કહ્યું કે જ્યાંસુધી મારો ભાઈ (હેન્રિ) જીવે છે ત્યાંસુધી હું ગાદીની હકદાર નથી.—પોર્ટુગાલના રાજા ને ગીએનીનો ડ્યૂક એ બે જણ ઇસાબેલા સાથે પરણવાની ઉમેદવારી કરતા હતા, પણ

તેટલામાં (૧૪૬૯માં) તે આરાગનના ફર્ડિનાંડ સાથે છૂપી રીતે પરણી. હેન્રિ ૧૪૭૫માં મુઓ ત્યાર પછી પાછો રાજ્યમાં બખેડો ઊઠયો-એક પક્ષનાએ ઈસાબેલાને રાણી માની ને બીજા પક્ષનાએ હેન્રિની દીકરી જેનો વેવીશાળ પોર્ટુગાલના એલ્ફોન્સો રાજા સાથે થયો હતો તેને ગાદીની વારસ માની. ઇ૦ સ૦ ૧૪૭૬માં પોર્ટુગાલનો રાજા હાર્યો ને હેન્રિની દીકરીના પક્ષવાળાઓ ઈસાબેલા રાણીને તાબે થયા.

આરાગનનું રાજ્ય કસ્તીલના જેવું મોટું નહોતું તોપણ બળમાં તેના જેવુંજ હતું-રાજ્યવ્યવસ્થા વધારે સારી હતી; રાજા વધારે ડાહ્યા હતા ને વેપાર બહોળો હતો. ચૌદમા સૈકાના આરંભમાં સાર્ડિનિઆનો ટાપુ અને પંદરમાના આરંભમાં સિસિલિ એ આરાગાનના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં. ૧૪૪૨માં એલ્ફોન્સો મોટા મનનો એણે નેપલ્સને પોતાના રાજ્યમાં જોડયું. એ ૧૪૫૮માં મરણ પામ્યા પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ નેપલ્સની ગાદીએ બેઠા ને તેનો ભાઈ જોન ૨જો એ નામે આરાગનનો રાજા થયો ને તે ૧૪૭૯માં મુઆ પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ કેથોલિક રાજા થયો ને એ કાસ્ટીલની ઈસાબેલા સાથે પરણ્યો હતો તેથી બે રાજ્ય જોડાઈ સ્પેનનું એક મોટું રાજ્ય થયું.

ફર્ડિનાંડે પોતાના મોટા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી ગ્રેનેડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ વખત મૂર લોકમાં માંહોમાંહે તડાં બંધાયા હતાં ને તેમાંના એકે ખ્રિસ્તીઓને મદદ કરી. તોપણ દસ વર્ષ લગી મોટી કતલની લડાઈઓ ચાલ્યા પછી ખ્રિસ્તીઓ ૫૦ હજાર લશ્કરથી ગ્રેનેડાને ઘેરો ઘાલી શકયા. નવ મહીના પછી ગ્રેનેડા તાબે થયું ને ફર્ડિનાંડ તથા ઇસાબેલા એઓએ જયના ઠાઠથી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (૧૪૯૨ની ૨૭ જાનેવારીએ).* એજ વર્ષમાં રાણીએ જીનોઆના કોલમ્બસને આશરો આપ્યો ને એણે આટ્લાંટિક મહાસાગર ઓળંગી અમેરિકા તરફના ટાપુઓ-વેસ્ટઇંડીઝ ખોળી કહાડયા (૧૨મી અકટોબરે).

કાસ્ટીલ તથા આરાગન જોડાઈને એક રાજ્ય થયું, ખ્રિસ્તીઓએ ગ્રેનેડા લઈ મુસલમાનોનું જોર તોડયું અને ઈસાબેલાની દીકરી આસ્ટ્રિઆના આર્ચ ડયૂકના દીકરા ફિલિપ સાથે લગ્ન સંબંધમાં આવી—એ મોટાં કારણોથી સ્પેનનું રાજ્ય યુરોપનાં બળીઆં રાજ્યોની સામા લડાઈમાં ઉતરી પોતાની કીર્તિ વધારવાને કૌવતવાળું ને જબરૂં બન્યું,

પોર્ટુગાલમાં બર્ગંડીના હેન્રિના વંશનો છેલ્લો રાજા ડોન ફર્ડિનાંડ ૧૩૮૩માં મરણ પામ્યો તેને પોતાની રાખથી થએલી એક દીકરી હતી ને તે કાસ્ટીલના જોન ૧લા સાથે પરણી હતી. પોર્ટુગાલના લોકને કાસ્ટીલના રાજા ઉપર અભાવ હોવાથી ફર્ડિનાંડનો ભાઈ જોન જૂઆન પોર્ટુગાલનો રાજા થવાને શક્તિમાન થયો. એ રાજા જોન ૧લો એણે અંગ્રેજની મદદથી સ્પેન તથા ફ્રાન્સનાં લશ્કરોને હરાવી (૧૩૮૫) પોતાની ગાદી કાયમ રાખી. તેણે જશનાં કામો કરી લોકનું વહાલ મેળવી ૪૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તેનો દીકરો એડ્વર્ડ ગાદીએ બેઠા તે ૧૪૩૮માં મુઓ. એલ્ફોન્સો ૫મો એણે કાસ્ટીલના રાજ્યને માટે ફર્ડિનાંડ સાથે લડાઈ કીધી, પણ તે હાર્યો. પછી કંટાળી મઠમાં જઈ રહેવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં તે મરણ પામ્યો. (૧૪૮૧). જોન ૨જો એણે અમીરોની સત્તા તોડી રાજ્યસત્તા વધારી. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો ને તે પ્રમાણે પોતાના રાજ્યની વ્યવસ્થા રાખતો, પોતાના કરેલા અદલ કાયદાઓથી રૂડી રીતે ઇન્સાફ થતા જોવાને ખંતી રહેતો અને દરીઆકિનારાના અજાણ્યા પ્રદેશના શોધ કરાવવામાં હોંસથી આશ્રય આપતો. તે ૧૪૯૫માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી નારાજ થએલા અમીરોએ ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારવા માંડી ને પોર્ટુગાલના રાજ્યને જુલમી કરવાનો પાયો નાખ્યો.

*મુસલમાનનો ઈન્સાફ મુસલમાનજ કરે, તેઓના ધર્મ તથા રીતભાતને ખ્રિસ્તીઓ આડા ન આવે ને તેઓ વગર હરકતે પોતાની માલમિલકતનો ઉપભોગ કરે ને હાકેમ બોઆબદેલને (આબુ અબદલ્લા) આલપ્યુહ સારાસમાં જાગીર મળે એવા કરાર ફર્ડિનાંડની તરફથી કરી આપવામાં આવ્યા હતા. મુસલમાનોને સ્પેનમાંની તદન હાંકી મેલવામાં આવેલા તે ઇ૦ સ૦ ૧૬૧૦માં ફિલિપ ત્રીજાના રાજ્યમાં.

સ્પેનના યાહુદીઓને પણ ઉપલા કરારમાં ગણ્યા હતા, પણ તેઓ પ્રત્યે તે કરાર પાળવામાં આવ્યા નહોતા. તેઓ વેપારથી દોલતમંદ થયા હતા. તેઓએ વ્યાજના ધંધાથી રાજ્યની દોલત પોતાના હવાલામાં આણી હતી. ધર્મદ્વેષીને દેવાદાર ખ્રિસ્તીઓએ તેઓની વિરુદ્ધમાં ઘણી એક ફર્યાદ કીધી તે ઉપરથી સરકારે હુકમ કીધો કે તેઓ પોતાનું સોનું રૂપું જવાહીર મૂકીને ચાર મહીનામાં સ્પેન છોડી બીજે દેશ જાય ને જે નહિ જાય અથવા સોનું રૂપું લઈ જશે તેને મારી નાખવામાં આવશે—૮ લાખ યાહુદીઓએ સ્પેન છોડયું. કેટલાક આફ્રિકામાં, કેટલાક ફ્રાન્સમાં ને ઘણાક પોર્ટુગાલ જઈ રહ્યા. યાહુદીઓના જવાથી સ્પેનનો વેપાર તૂટયો ને સરકારની વર્ષોવર્ષની વસુલમાં ઘણો ઘટાડો થયો.

પંદરમા સૈકામાં પોર્ટુગાલના સાહસિક વહાણવટીઓએ પોતાના રાજ્યના આશ્રયથી ઘણાક અજાણ્યા પ્રદેશનો શોધ કીધો. ૧૪૧૯માં મદીરાનો ટાપુ જડયો, ૧૪૮૬માં બાર્થેલોમ્યુ ડાયઝ આફ્રિકાની દક્ષિણ ભૂશલાકા—કેપ ઓવ ગુડ હોપ સુધી પહોંચ્યો અને વાસ્કો ડી ગામાએ લિસ્બોનથી (૧૫૯૭ના જુલાઈની ૧૫મીએ), વહાણો ઉપાડયાં ને આફ્રિકાની પ્રદક્ષિણા કરી માડાગાસ્કર ટાપુ જોયો ને ત્યાંથી તેણે હંકારી હિંદુસ્તાનના કાલીકટ બંદરમાં વહાણ નાંગર્યો (૧૪૯૮ના મે મહીનાની ૧૮મી તારીખે).

જે કોલંબસે આટ્લાંટિકની પશ્ચિમ બાણીની ભૂમિનો શોધ કીધો તે જીનોઆનો હતો, પણ તે પોર્ટુગાલ સરકારનાં વહાણોમાં નોકરી કરી વહાણ ખેડવાની વિદ્યામાં કુશળ થયો હતો. કોલંબસે પોતાની ત્રીજી સફરમાં (૧૪૯૮માં) ઓરિનોકો નદીના મુખ પાસેની (અમેરિકાની) ભૂમિ જોઈ હતી. ૧૪૯૯માં **એલોનઝો ડી આજેડા** નામનો પોર્ટુગીઝ ટંડેલ ફ્લોરેન્સના **અમેરિકો વેસપુસ્સી** નામના વેપારી સાથે અમેરિકા ગયો હતો અને ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦માં પોર્ટુગીઝ લોક બ્રાઝીલનાં બંદરોમાં ઉતર્યાં હતા.

ઇટાલિ.

ફ્લોરેન્સમાં ચૌદમા સૈકાના અંતમાં આલબિઝ્ઝીવા પક્ષકારોએ **મેદીસી**ના પક્ષકારોની સત્તા છીનવી લીધી હતી, પણ ૧૪૨૦થી મેદીસી કુળના પાછા સત્તાધારી થવા માંડયા હતા. **કોસમો ૧લો** તેણે સઘળા **આલબિઝઝી**ને દેહદંડ પત્રકમાં નોંધ્યા હતા; પોતાના મરતા લગી (૧૪૬૪) સર્વોપરિસત્તાથી રાજકારભાર કીધો હતો; ને દેશ પરદેશમાં સલાહ સંપ રહે તેવું કરવામાં હોંસ ભરી ખંત રાખી હતી–તે યુરોપ, એશિઆ ને આફ્રિકા એ ત્રણેમાંના ૧૨૮ વેપારી મંડળીનો ઉપરી હતો ને તેણે પોતાની દોલત, મહેલ, મઠ. ઈસ્પિતાલ બંધાવવામાં, લાઈબ્રેરિઓ સ્થાપવામાં ને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપવામાં વાપરી હતી. તે, 'સ્વદેશનો પિતા' કહેવાયો છે. **લોરેન્ઝો** મેદીસી (૧૪૯૨માં મરણ પામ્યો) તે પણ નામાંકિત હતો ને 'વિદ્યા કળાનો પિતા' કહેવાતો. તેના વખતમાં (૧૪૯૦માં) રાજ્ય મોટા કરજમાં આવી પડયું હતું.

વેનિસના રાજ્યને, તુર્કલોકે કોન્સ્ટાંટીનોપલ લીધું ત્યારથી પોતાના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનને માટે ભય ઉત્પન્ન થયું હતું—૧૪૬૩થી તેઓએ ૧૬ વર્ષ લડાઈ ચલાવી, પણ આખરે ફાયદો ન થાય તેવા કોલકરાર કરી બંધ રાખી. એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં વેનિસે સાઈપ્રસ ટાપુ પોતાનો કરી લીધો હતો; અને ઇટાલિમાં પણ કેટલોક મુલક પોતાની સત્તામાં આણ્યો હતો. પંદરમા સૈકાના અંતમાં વેનિસના રાજ્યની સ્થિતિ ઘણી સારી હતી–ઇટાલિમાં કેટલોક નવો મુલક મેળવ્યો હતો; વેપાર લડાઈનાં વહાણનો કાફલો મોટો હતો તેમ ખુશકી ઉપર લડનાર લશ્કર પણ જોરાવર હતું, વસ્તી બહોળી હતી; જમા વસુલ વ્યવસ્થિત હતી, અને સરકાર પ્રજા પાસેથી વ્યાજે નાણું લેતી તેથી શ્રીમંત લોક રાજ્યમાં બંધનમાં રહેતા—એ સરકારી લોનનો ધારો પ્રથમ વેનિસનાજ રાજ્યમાં નીકળ્યો હતો. તેના સોના રૂપા ને રેશમનાં કારખાનાંઓ દુનિયામાં વખણાતાં હતાં ને વેપાર આબાદ હતો (પણ કેપ ઓવ્ ગુડ હોપનો માર્ગ ખુલ્લો થવાથી એ રસ્તે એશિઆનો માલ યુરોપમાં જવાનો તેથી વેનિસની પડતી આવવાનો વખત નજીકજ હતો).

મિલાન તથા **જીનોવા**–**કોટિઅનોલા** ગામનો એક મજુર પંદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં લશ્કરમાં રહેલો તે વધતાં વધતાં મોટો લડવૈયો સરદાર થયો હતો ને તેણે સ્વેચ્છાથી લશ્કરી થએલા એવા સાત હજાર જણનાં લશ્કરવડે નેપલ્સના રાજાને આરાગનના તાબામાંથી છોડાવ્યો હતો. એ પરાક્રમ ઉપરથી તેને રાજ્યનો રક્ષક (કોન્સ્ટેબલ) કરવામાં આવ્યો હતો તેની શાખથી થએલો તેનો દીકરો ફ્રાન્સિસ પણ પરાક્રમી નીકળ્યો. ૧૪૪૭માં તેનો સસરો મુઓ ત્યારે તેણે મિલાન ઉપર દાવો કીધો ને તે સેવોયનો ડયૂક, નેપલ્સનો રાજા, વેનિસનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ને ઓર્લીયન્સનો ચાર્લ્સ એ સૌની સામા થયો. મિલાનના લોકે ડયૂકની રાજ્યસત્તા કાઢી નાખી પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કીધું ને સ્ફોર્ઝાને રાજ્યનો સેનાપતિ બનાવ્યો. એ પદવીમાં તેણે ડયૂકનો ખિતાબ ધારણ કીધો ને ૧૪૬૬ સુધી સત્તા ભોગવી-તેની દીકરી નેપલ્સના રાજા સાથે પરણી હતી, અને તેને લૂઈ ૧૧માની પાસેથી જીનોઆ શહેર મળ્યું હતું. તેના મરણ પછી રાજ્યમાં બખેડા ચાલ્યા ને જીનોઆ પાછું સ્વતંત્ર થયું. ૧૪૮૮માં જીનોઆ ફરીથી મિલાનના તાબામાં આવ્યું, પણ સ્ફોર્ઝા તેને ફ્રાન્સનું સંસ્થાન ગણી રાખી રહ્યો હતો.

ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૪માં જેવામાં ફ્રેંચ લોકે હુમલો કીધો તેવામાં ઇટાલિની બાહ્ય સ્થિતિનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો–દેશી રાજ્યો હતાં તે પરસ્પર સંપીલાં ને કોઈ પણ

રીતની પરદેશની સત્તાથી મુક્ત હતાં; ભાષા, શાસ્ત્ર કળા હુન્નરમાં થએલો વધારો પ્રકાશતો હતો; ખેતી વેપાર આબાદ હતાં; શહેર દેખાવડાં હતાં ને દરબારો દીપતી હતી. વિદ્યાકળાનો વધારો ને સમૃદ્ધિનો વૈભવ જેવો ઇટાલિનો હતો તેવો યુરોપમાં બીજા કોઈ પણ રાજ્યનો નહોતો. અંતસ્થિતિ પરત્વે લોક બાયલા તથા જનાની, બીકણ તથા કાયર તથા અધીર, લાંચીઆ તથા છટેલ, જુઠા તથા વિશ્વાસઘાતી તથા દગાખોર હતા. પોપ **નિકોલસ** **ટમો ને લોરેન્ઝો ડી મેદીસી** એ બેની ડહાપણ ભરેલી સત્તા વડે બહારની આબાદી ટકી રહી, પણ તે બે ૧૪૯૨માં મરણ પામ્યા પછી ઇટાલિને માંહોમાંહેના ટંટાનાં ને પરરાજ્યોના હુમલાનાં ભયંકર દુ:ખો વેઠવાં પડયાં.

જર્મનિ.

ઇ૦ સ૦ ૧૪૦૦માં બાવેરિઆનો રોબર્ટ ઇટાલિ ઉપર ચઢાઈ કરતાં હાર્યો ત્યાર પછી જર્મનો ઇટાલિને પોતાની સત્તામાં આણી શકયા નહિ. ઇ૦ સ૦ ૧૪૧૧માં હંગરિનો રાજા ને બ્રૅંડનબર્ગનો ઇલેક્ટર જે સીજી-સ્મંડ તે સર્વાનુમતે જર્મનિનો મહારાજા ઠર્યો; પણ તે ઓટોમન તુર્કના હુમલાઓથી પોતાના (હંગરિના) રાજ્યની સંભાળ રાખવામાં ને ખ્રિસ્તી ઉપાધ્યાયોની લાંજગડ પતાવવામાં ગુંથાઈ રહ્યો તેથી તેનાથી જર્મનિના મહારાજા રૂપે મોટાં કામ થઈ શક્યાં નહિ. સીજીસ્મંડ ૧૪૩૮માં મરણ પામ્યો.

આસ્ટ્રિઆનો ડયૂક સીજીસ્મંડનો જમાઈ ને હંગરિનો તથા બોહીમિઆનો રાજા **આલ્બર્ટ** **૨જો** મહારાજા થયો તે સારો હતો ને ૧૪૪૦માં **ફ્રેડરિક ૩જો** થયો તે નિર્બળ હતો—એની કારકીર્દીમાં બર્ગંડીના ડયૂક મોટી રાજ્યસત્તા ચલાવતા થયા હતા, પણ સૈકાના અંતમાં તેઓનો ઘણોક મુલક લગ્ન સંબંધ કરીને આસ્ટ્રિઆના રાજકુળના હવાલામાં ગયો હતો. ફ્રેડરિક ૧૪૯૪માં મુઓ.

આસ્ટ્રિઆનો આર્ચ ડયૂક, **મેક્સિમિલિયન ૧લો** મહારાજા થયો, તેણે મિલાનના ડયૂકની ભત્રીજી સાથે લગ્ન કરી ઇટાલિની રાજ્યકીય ખટપટમાં પડવાની સત્તા મેળવી. ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૫માં તેણે ઇટાલિ ઉપર ચઢાઈ કરવાને નાણાંની મદદ માગી તે ઉપરથી સઘળા જર્મન રાજ્યોએ વર્મ્સમાં સભા કરી ઠેરવ્યું કે જ્યાં સુધી સ્વરાજ્યમાં સલાહસંપ ન વધે ત્યાં સુધી પરદેશી રાજ્યસંબંધી કામમાં હાથ ઘાલવો નહિ; જેઓ પરસ્પર લડે તેઓની પાસેથી મોટા દંડ લેવો ને એની તપાસ રાખવાને ઇમ્પીરિયલ ચેમ્બર નામની ઇન્સાફની દરબાર હંમેશ રાખવી. ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦માં **ઓક્સબર્ગમાં** સભા મળી તેણે જર્મનિનાં પ્રદેશમંડળ મુકરર કરવાનો વિચાર કીધો–પ્રથમ ૭ ગણવામાં આવ્યાં તે બાવેરિયા, ફ્રૅંકોનિયા, સેક્સની, ર્‌હાઇન, સ્વેબિયા ને વેસ્ટ ફેલિયા એ હતાં.

ઓટોમન તુર્કનું રાજ્ય.

તીમુરલેને તુચ્છકાર તથા ધમકીના કાગળોથી બેજાઝેતને ચીડવી ઓટોમન રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો (૧૪૦૨). સુલતાન કોન્સ્ટાંટિનોપલને ઘેરો ઘાલતો હતો ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી મુગલને લડાઈ આપવા એશિઆમાઇનોરમાં ગયો. ત્રણ દહાડા ને બે રાત લડાઈ ચાલી, એક લાખ ચાલીસ હજાર માણસ કપાઈ પડયા, તુર્ક હાર્યાં ને બેજાઝેત સુલતાન કેદી બની મરતાં સુધી લોઢાના પાંજરામાં રહ્યો. વહાણોની અછતને લીધે તીમુર યુરોપ ભણી આવતાં અટક્યો ને પાછો ફરી સમરકંદ ગયો. સિત્તેર વર્ષનો થયો હતો તોપણ તેણે ચીનને જીતવાનો લોભ કીધો, પણ તે પોતાની ધારણા પાર પાડતાં પહેલાં ૧૪૦૫માં એપ્રિલની ૧લીએ મરણ પામ્યો.

તીમુરલેનના હુમલાથી ને બેજાઝેતના દીકરાઓના ઝગડાથી ઓટોમન રાજ્યનું આવી બનવા જેવું થઈ રહ્યું હતું; પણ મ્યૂસાએ મહારાજા સીજીસ્મંડ ઉપર ૧૪૧૨માં ફતેહ મેળવી તેથી ને **મહંમદ ૧લાએ** ડાહકી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું તેથી ઓટોમન રાજ્ય પાછું ચળક્યું. **આમુરેથ** **૨જો** એણે બે લાખ લશ્કરે કોન્સ્ટાંટિનોપલને ઘેરો ઘાલ્યો. એ ઘેરો ઉઠાડવાને ડાન્યૂબ નદી ઉપર લશ્કરી વહાણનો કાફલો તૈયાર થાય છે એ જાણી તુર્ક લશ્કરે સર્વિયા ઉપર હુમલો કીધો ને ૧૪૩૫માં સેમેન્દ્રિયા લીધું; પણ હંગરિના લશ્કરના સરદાર **જોન હુન્યોડી** એણે બેલગ્રેડ લેવા દીધું નહિ. એ સરદારના વગથી પોલાંડના લેડિસલસને હંગરિનું તાજ મળ્યું ને પછી તે બે જણે તુર્કને હંફાવ્યા. આમુરેથને દસ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાની માગણી કરવી પડી. પછી આમુરેથ પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા **મહંમદ** **૨જાને** સોંપી એકાંતવાસ કરવા ગયો (૧૪૪૩). પોપ ઘણો અધીરો થયો ને તેજ વર્ષમાં ખ્રિસ્તીઓએ કરાર તોડી લડાઈ ચલાવી. આમુરેથ પાછો આવ્યો. ૧૪૪૮માં મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ખ્રિસ્તી લશ્કર હાર્યું. એ જીત પછી આમુરેથ પાછો એકાંતવાસ કરવા મેગ્નીશિઆમાં ગયો, પણ જેનીસરી-ઝના બખેડાથી તેનાથી ત્યાં રહેવાયું નહિ આમુરેથે ફરીથી રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો ને આલ-

બાનિઆના લોકે બળવો ઉઠાવેલો તેઓને સજા કરવા તે ચાલ્યો–રોઈઆના ઘેરામાં તેનું ફાવ્યું નહિ, ને તે નિરાશ થઈ એડ્રિયાનોપલમાં મરણ પામ્યો (૧૪૫૧માં).

મહંમદ ર્જો. એણે બે લાખ સાઠ હજાર લશ્કર ને ૩૦૦ વહાણનો કાફલો લઈ કોન્સ્ટાંટિનોપલને ઘેરો ઘાલ્યો. અહીંનો રાજા કૅાન્સ્ટનટીન પેલીઓલોગસ એણે ખ્રિસ્તી રાજ્યોની મદદ માગી, પણ તે ન મળવાથી તે પોતાના માત્ર સાઠ હજાર લશ્કર સાથે મહંમદ સામા લડવા ઉતર્યો. પુરાતન કોટના ઉપર મોટી મોટી તોપનો મારો ચાલી રહ્યો હતો તેવામાં પાંચ લશ્કરી વહાણ મહંમદનાં વહાણની હાર તોડી ગ્રીક ગેરિસનની કુમકે આવી પહોંચ્યાં. ખ્રિસ્તી લશ્કરે મુસલમાન લશ્કરને હરાવ્યું, પણ વધારે ટકાવાનું નથી એમ જાણી કુમકી લશ્કર પાછું હઠી ખસ્યું ને સામું લશ્કર ધસ્યું આવ્યું. મુસલમાન લડવૈયા તૂટેલા કોટ ઉપર ચઢ્યા, પેલીઓલેગસ આખરલગણ લડ્યો ને લડતાં કપાઈ પડ્યો; કોન્સ્ટાંટિનોપલ પડ્યું ને લુટાયું, લોક ગુલામ દાખલ વેચાયા;–ગ્રીક રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ* (૧૪૫૩ના મેની ૨૯મીએ).

પછી મહંમદે દોઢ લાખ લશ્કરે બેલગ્રેડને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ત્યાં હંગરિના લશ્કરે તેનું ફાવવા દીધું નહિ. પછી તેણે એથેન્સની ડચી જે ફ્લૉરેન્સના એક શ્રીમંતે સ્થાપી હતી તેનો નાશ કીધો ને થોડા દહાડા પછી ટ્રેબિઝોંડ, સર્વિયા ને બાસ્નિયા એ ત્રણેની સ્વતંત્રતા લૂટી. વેનિસના રાજ્યે મહંમદની સામે થવામાં શુરાતન બતાવ્યું, પણ તેથી તેણે વધારે ચીઢાઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ નિકંદન કરવાને ઠામ ઠામ મસજીદોમાં બંદગી કીધી. ૧૪૭૦માં તુર્કી વહાણના મોટા કાફલાએ નીગ્રોપોંટનો ટાપુ લીધો ને રહેવાશીઓને કતલ કરી નાખ્યા. પછી તેણે જીનોઆના તાબાનું કાફ્ફા શહેર (વેપારનું મથક) લીધું. ર્‌હોડસ ટાપુ ઉપર હુમલો કીધો, પણ તેને પાછું ફરવું પડ્યું. તે ૧૪૮૧માં મરણ પામ્યો. ઝડપવાળી દોડ ને છૂપી ગોઠવણ એ બેથી મહંમદ પોતાની સરદારી ફતેહમંદીવાળી કરી શક્યો હતો. જો કે લડાઈમાં ઘણો વિકરાળ ઘાતકી હતો તોપણ તે વિદ્યા હુન્નરને આશરો આપનારો હતો–તેણે કિતાબખાનાં, મદ્રેસા વગેરેની સ્થાપના કીધી હતી. તે વાદવિવાદ સાંભળતો ને વક્તા તથા કવિઓને ઇનામ વહેંચતો. તે ઇતિહાસ તથા ભૂગોળ વિદ્યામાં જાણીતો હતો ને ગ્રીક, લૅટિન, હીબ્રુ, અરબી ને ફારસી એ ભાષાઓ બોલી વાત કરી શકતો.

મહંમદને બે દીકરા તેમાં વડો મક્કાની જાત્રા ગયો હતો તેથી નાનો બેજાઝેત રજો એ નામે ઓટોમન રાજ્યનો સુલતાન થયો. એને ઇજીપ્તના સુલતાન સાથે વાંધો પડ્યો ને લડાઈ ચાલી. બેજાઝેત ૧૪૮૮માં સિલીશિઆમાં ઇસ્સસ આગળ હાર્યો પણ યુરોપમાં તેણે મોલ્ડેવિયા, બાસનિયા, ક્રોએશિયા એ પ્રદેશ તાબે કીધા ને સ્પેનના ખ્રિસ્તીઓની સામા લડતાં મૂર લોકને મદદ મોકલ્યાં કીધી.

હિંદુસ્તાન.

ઇ૦ સ૦ ૧૪૧૨માં તઘલક વંશની સમાપ્તિ થયા પછી પંજાબના સુબેદાર ખીજરખાને પંદર મહીના રાજ્ય કીધું. એની પછી સૈયદ મુબારક, સૈયદ મહંમદ ને સૈયદ અલાઉદ્દીન એ ત્રણ જણે રાજ્ય કીધું–એ લોકોના રાજ્યની હદ દિલ્હીના કોટ બહાર પાંચ છ કોશથી વધારે નહોતી.

ઇ૦ સ૦ ૧૪૫૦થી લોદી વંશના બાદશાહ થયા તેમાં પહેલો બહિલોલખાન લોદી હતો. તેણે પંજાબનો બખેડો બેસાડ્યો ને જવાનપુરના મુસલમાન રાજા સાથે ૨૬ વર્ષ લડી તે રાજ્યને બાદશાહી હકુમતમાં આણ્યું (૧૪૭૮). દસ વર્ષ પછી તે મુઓ ત્યારે તેના રાજ્યની સરહદ પૂર્વમાં કાશી લગી, દક્ષિણમાં બુંદેલખંડ સુધી ને ઉત્તરમાં હિમાલય સુધી હતી. સિકંદર લોદીએ ૨૮ વર્ષના રાજ્યમાં થોડોક મુલક વધાર્યો ને પછી ૧૫૧૬માં ઇબ્રાહિમ લોદી દિલ્હીનો બાદશાહ થયો હતો.

એ સૈકામાં ગુજરાતના સ્વતંત્ર રાજ્યના અહંમદશાહે (૧૪૧૧–૧૪૪૩) પાટણ ટાળી અમદાવાદને રાજનગર કીધું, ૧૪૧૧માં; અને અહંમદશાહ બેગડાએ (૧૪૪૯–૧૫૧૨) જુનાગઢના હિંદુરાજ્યનો ૧૪૭૨માં અને ચાંપાનેરના હિંદુરાજ્યનો ૧૪૮૧માં અંત આણ્યો.

માળવાનો મહમૂદ ખિલજી (૧૪૫૧) ગુજરાત સાથે લડવામાં ફતેહમંદ હતો. ચિતોડમાં કુંભારાણાનું યશસ્વી રાજ્ય ૧૪૧૯થી તે ૧૪૬૯ સુધી હતું.

*પશ્ચિમ પ્રદેશનું રોમન રાજ્ય ગોથ લોકથી ૪૭૬માં નાશ પામ્યું, પણ પૂર્વ પ્રદેશનું રોમન રાજ્ય અથવા કોન્સ્ટાંટનોપલનું ગ્રીક રાજ્ય જે ૩૯૫થી જુદું પડેલું તે ક્ષીણ થતાં થતાં માત્ર રાજધાનીમાંજ આવી રહ્યું હતું. કોન્સ્ટાંટિનોપલ પ્રથમ ૩૩૦માં બંધાએલું ને ૨૮ વાર દુશ્મનના ઘેરામાં સપડાએલું તે ૧૧૨૩ના વર્ષમાં ૨૯મી વારના ઘેરાથી નાશ પામ્યું–એ નાશથી ત્યાંની લાઇબ્રેરિઓમાંનાં એક લાખ વીસ હજાર હાથનાં લખેલાં પુસ્તકોનો પણ નાશ થયો.

વચાહમાં ફતેહલ્લાએ ૧૪૮૪માં; વિજાપુરમાં યુસુફ આદિલશાહે ૧૪૮૯માં, અહમદનગરમાં અહમદશાહે ૧૪૯૦માં ને બીદરમાં કાસીમે ૧૪૯૮માં પોતપોતાનાં નવાં રાજ્યો માંડયાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૮ના મેની ૨૨મીએ પોર્ટુગાલી વહાણુ મલબાર કાંઠાના કાલિકટ બંદરમાં આવી નાંગર્યાં. કાલિકટમાં ઝામોરિન ઉપનામના હિંદુ રાજાઓનું રાજ્ય હતું. હિંદુથી તથા મુસલમાનથી કાંતિ પહેરવેશમાં જુદા પડતા ને નવી તરેહનાં હથિયાર રાખતા એવા પોર્ટુગીઝ-ફિરંગી લોકને જોઈ ઝામોરિન મોટા વિચારમાં પડયો; પણ પછી તેણે પોતાના દરબારમાં વાસ્કો ડા ગામાની મુલાકાત લીધી ને મુકામ કરવાનું ઠેકાણું બતાવ્યું. બીજે દહાડે ગામાએ જઈ પોતાના રાજાની તરફથી થોડાંક લાલ કપડાં, છ ટોપી, થોડાક પિત્તળના પાટ, થોડાંક લાલ પરવાળાં ને થોડીક ખાંડ તથા થોડુંક મધ, એનું નજરાણું કર્યું–દરબારી લોક હસ્યા ને અંદેશામાં પડયા. મલબાર કાંઠાનો વેપાર ઇજિપ્ત તથા અરબસ્તાનના લોકે પોતાને હાથ રાખેલો તેઓએ કારભારીઓને લાંચ આપી; ને એઓએ ઝામોરિનને જણાવ્યું કે તે અજાણ્યા લોક કોઈ રાજાની તરફથી આવેલા વેપારી નથી પણ ચાંચીઆ લોક છે. એ ઉપરથી ઝામોરિનની ફિરંગી તરફ કરડી નજર થઈ, ને મૂર નામથી ઓળખાતા વેપારીઓએ તેઓને પજવવા માંડયું. ગામા પોતાના વહાણમાં માલ ચઢાવતો હતો તેવામાં તેના બે લશ્કરી ઓફિસરને પકડી કેદ રાખવામાં આવ્યા હતા તેઓને કાંઠે ઉતરતા અટકાવી રાખ્યા ને કહેવડાવ્યું કે અમારાને મોકલો ને તમારાને લો. રાજા આનાકાની કરે છે એમ જોઈ ગામાએ વહાણુ ઉપાડયાં. તરત કાંઠેથી મછવાઓ આવી પહોંચ્યા ને એકમાં બે ઓફિસરો પણ હતા. મછવાના લોક વહાણુ ઉપર ચઢયા કે ગામાએ કેટલાકને પાછા ઉતારી મૂકયા, પણ કેટલાકને લિસ્બોન જઈ પોતાના રાજાને દેખડાવવાને વહાણમાં ગોંધ્યા; પછી તેણે તરતજ નાંગર ઉપાડી પોતાના દેશ તરફ વહાણુ હંકારી મૂકયાં.

એ સૈકામાં કેટલાક રાજ્યમાં મુસલમાનો હિંદુ પ્રજા ઉપર જુલમ કરતા ને કેટલાક રાજ્યમાં તેઓ હિંદુ તરફ બેદરકાર હતા. હિંદુ લોકમાં રામાનંદના શિષ્યો રામભક્તિનો બોધ કરવામાં સારી પેઠે મચ્યા હતા; કબીર સઘળા ધર્મમતને ખંડી નિર્ગુણના નામ ગાયનમાં મસ્ત રહેતો; નાનકે પંજાબમાં પોતાનો નવો ધર્મ ચલાવવો આરંભ્યો હતો; બંગાળામાં વૈષ્ણવ ધર્મ દાખલ થવા માંડયો હતો ને ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાએ કૃષ્ણભક્તિનો મહિમા વધાર્યો હતો.

પંદરમા સૈકામાં સાહસિક વહાણવટીઓને નવા દેશ શોધવામાં ઉત્તેજન મળ્યું. હિંદુસ્તાનનો માલ કાબુલ કંદહાર ને ઇરાનની વાટે કોન્સ્ટાંટિનોપલ જતો; અથવા કાસ્પિયન તથા યૂકસૈન સમુદ્રના કાંઠાને રસ્તે થઈ સિરિયાના બંદરોમાં જતો; અથવા રાતા સમુદ્રની વાટે ઇજિપ્તમાં જતો; અને પછી પીઝા, જીનોઆ ને વેનિસની વખારોમાં પડતો, અને ત્યાંથી પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં જતો. કેપ ઓવ ગુડહોપના શોધથી ને તે માર્ગે યુરોપનાં વહાણો આવવા જવાથી વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું. અમેરિકા તથા તેણી તરફના ટાપુઓનો નવો શોધ થયો. યુરોપમાં બંદુકો વપરાતી થઈ, બીબાંથી ગ્રંથ છાપવાનો શોધ પંદરમા સૈકાના વચગાળામાં થયો અને તરતજ પછી લાંકડાં તથા તાંબાનાં પતરાં ઉપર એનગ્રેવીંગ કરવાનું પણ નીકળ્યું. તેલીઆ રંગથી ચીતરવાનું ૧૪૬૧થી શરૂ થયું. બીજગણિત વિદ્યા યુરોપના વિદ્વાનોના જાણ્યામાં પ્રથમ ૧૪૮૬માં આવી.

દર્શન ૧૪મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકો ૧૬મો.

બ્રિટન.

હેન્રિ ૮મો (૧૮ વર્ષનો) ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૯માં રાજગાદીએ બેઠો. પ્રથમ તો તેણે પોતાના બાપની વખતમાં માન પામેલા (૩૮ વર્ષના) કાર્ડિનલ (મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ) વુલ્ઝીને ઉંચે દરજ્જે ચઢાવી ખાસ ખિલબતમાં લીધો. હેન્રિએ બાપનું ભેગું કરેલું નાણું મોજમઝામાં ઉડાવી દીધું ને પછી તે રાજ્યખટપટમાં મચ્યો. રોમના પોપ જુલિઅસ બીજાએ ઇટાલિમાંથી ફ્રેંચ લશ્કર કાઢવાને માટે હેન્રિની મદદ માગેલી તે ઉપરથી હેન્રિએ ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૨મા સાથે લડાઈ કીધી; પણ વળી પોપે મને છેતર્યો એવું જાણ્યું ત્યારે તેણે લૂઈ સાથે સલાહ કીધી ને પોતાની બેન પરણાવી (૧૫૧૪) વુલ્ઝી પદવીએ ચઢતાં ચઢતાં ઇગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન ને મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ થયો (૧૫૧૫).

ફ્રાન્સનો ફ્રાન્સિસ ૧લો એણે ૧૫૧૫માં મિલાન શહેર જીતી લીધા પછી હેન્રિને પોતાની તરફનો કરી રાખવા સારૂ વુલ્ઝીને સાધ્યો. વુલ્ઝીએ રોમની ધર્માધ્યક્ષોની સભામાં* દાખલ થવાના લોભમાં હેન્રિએ સમ-

---

*એ સભામાંના એકને પોપની પદવી મળતી.

જાળવ્યો ને એણે ફ્રાન્સિસ સાથે પરસ્પર સહાય રહેવાના કોલકરાર કીધા (૧૫૧૮). જ્યારે સ્પેન તથા જર્મનિનો ચાર્લ્સ પમો ઇગ્લાંડ આવી હેનિ તથા વુલ્ઝીને મળ્યો ત્યારે રાજા ફુલાયો ને લોભી મંત્રી ચાર્લ્સના વચનથી લલચાયો—ચાર્લ્સે વુલ્ઝીને પોપની જગા (ખાલી પડેથી) આપવાનું કહ્યું હતું. હેન્રિએ જ્યારે ચાર્લ્સના રાજ્યમાં જઈ એની ભેટ લીધી ત્યારે ચાર્લ્સે હેન્રિને તથા વુલ્ઝીને ફ્રાન્સિસના પક્ષમાંથી ખસેડી પોતાના પક્ષના કરી લીધા (૧૫૨૨).

અંગ્રેજોએ ફ્રાન્સના મુલક ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યો. પોપ લીઓ મરણ પામ્યો, પણ ચાર્લ્સે વુલ્ઝીને પોપપદ ન આપતાં એક બીજાને આપ્યું. વુલ્ઝી નારાજ થયો તેનું મન ચાર્લ્સે ઇગ્લાંડ જઈ મનાવ્યું. દોઢ વર્ષ પછી પોપ એડ્રિયન મુઓ ત્યારે હેન્રિએ ચાર્લ્સને આગ્રહથી લખ્યું કે વચન પ્રમાણે પોપપદ વુલ્ઝીને મળવું જોઈએ. તોપણ ચાર્લ્સે ન લેખવતાં બીજા એકને પોપ કીધો (ક્લેમેંટ ૭મો). એ ઉપરથી વુલ્ઝીએ ચાર્લ્સની સામા ફ્રાન્સિસ સાથે કોલકરાર કરવા વિષે હેન્રિને સમજાવવા માંડ્યો. પણ તેટલામાં (૧૫૨૫માં) પેવિયાની લડાઈમાં ચાર્લ્સના લશ્કર સાથે લડતાં ફ્રાન્સિસ હાર્યો ને પકડાયો. હેન્રિએ ફ્રાન્સ જીતવાનો લોભ કીધો, પણ તેમાં ચાર્લ્સ સામિલ થયો નહિ. પછવાડેથી ઇગ્લાંડ ફ્રાન્સ વચ્ચે કોલકરાર થયા ને હેન્રિએ ફ્રાન્સ ઉપરથી પોતાનો દાવો તદ્દન-ઉઠાવી લીધો.

હેન્રિ પોતાના વડા ભાઈની વિધવા કેથેરીન (ફર્ડિનાંડ તથા ઇસાબેલાની ચોથી દીકરી) સાથે પરણ્યો હતો. એ રાણીના ઉપર અભાવ થયાથી હેન્રિ તેને તલાક આપવાની તજવીજમાં હતો. (૧૫૨૭માં) રાણીની તહેનાતમાં રહેનારી એનબુલીન ઉપર રાજા આશક પડ્યો ને પછી તો તે રાણીને તલાક આપવાનો ઘણોજ અધીરો થયો હેન્રિએ પોપને જણાવ્યું. પોપ હેન્રિને રાજી રાખવાને ઇચ્છતો, પણ ધર્મવિરૂદ્ધ કામ અને કેથેરીન ચાર્લ્સની ફોઈ થતી તેથી તેની ઇતરાજી થવાની બીક એ બે કારણથી મંજુરીઅત આપી શક્યો નહિ. તોપણ પોપે ૧૫૨૮માં વુલ્ઝી તથા કેમ્પેજીઓ એ બે જણાને રાજારાણીની હકીક્ત સાંભળવાને નીમ્યા; ને એઓએ ૧૫૨૯ના મેમાં કોર્ટ કીધી. રાણીએ કહ્યું કે ખુદ પોપ વિના મારો ઇન્સાફ બીજાથી થાય નહિ ને રાજાને કરગરીને વીનવ્યો, પણ એણે તેને તુચ્છકારીને કાઢી મૂકી. ચાર્લ્સ તથા પોપ વચ્ચે સલાહ થઈ ત્યારે ચાર્લ્સની શીખવણીથી પોપે રાજા રાણી ઇટાલિ આવી પોતાની હકીકત જણાવે એવું ઠેરવ્યું. એ અપમાનથી ક્રોધે ભરાઈ સાધુ વુલ્ઝીનું કારસ્તાન છે એવું કહી હેન્રિએ વુલ્ઝીને કારભારથી દૂર કર્યો ને લોભથી એકઠી કરેલી તેની સઘળી મિલ્કત દોલત લઈ લીધી—(વુલ્ઝી હૈયાશોકે ૧૫૩૦માં મુઓ). ક્રેન્મર વડો પ્રધાન થયો તેની સલાહથી હેન્રિએ યુરોપની મુખ્ય મુખ્ય પાઠશાળાના અધિકારીઓનાં મત પૂછ્યાં ને એમાંનાં ઘણાંએક હેન્રિની ઇચ્છાને અનુકુળ આવ્યાં. વળી તેણે પોપની સત્તા તોડવાને પોતાના રાજ્યના પાદરીઓ ઉપર કોપ કર્યો, ને એઓએ ૧ લાખ પૌંડ આપી રાજાનું મન મનાવવાનું કીધું. હેન્રિ મમત લઈ બેઠો કે જ્યાં સુધી તમે મને ઇગ્લાંડની ધર્મવ્યવસ્થા મંડળીને સર્વોપરિ અધિકારી ન ગણો ત્યાં સુધી હું તમને કદી માફ કરવાનો નથી. એ પ્રમાણે તડૂકી હેન્રિએ ૧૫૩૩માં એનબુલીન સાથે છાનાં લગ્ન કીધાં ને પછી જાહેરમાં તેને પોતાની રાણી કહી. ક્રેન્મર જેને કેન્ટર્બરીનો મુખ્ય ધર્માચાર્ય બનાવવામાં આવ્યો હતો તેણે તલાકનું હુકમનામું કરી આપ્યું કે તરતજ હેન્રિએ મોટા ઠાઠથી એનબુલીનને તાજ પહેરાવ્યું. પાર્લમેંટે એનબુલીનનું લગ્ન મંજુર રાખ્યું ને કેથેરીનની દીકરી મેરીને ગાદીના હક્કદારમાંથી ટાળી; પોપની સત્તા ઇગ્લાંડમાં ન જોઈએ એવો ઠરાવ કીધો અને ઇગ્લાંડની ધર્મવ્યવસ્થાનો સર્વોપરિ અધિકારી એવો ખિતાબ હેન્રિને આપ્યો.

પોપનો ધર્મ માનનાર કે લ્યૂથરનો ધર્મ માનનાર જેણે રાજાનું ધર્મવિષયમાં ઉપરીપણું ન માન્યું તે સૌ દેહાંતદંડને પાત્ર થયા. બિશપ ફિશર ને સર ટોમસ મોર એઓએ હેન્રિને સર્વોપરિ ધર્માધિકારી માનવાના સોગન ન ખાધા તે ઉપરથી તેઓને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા. ઇગ્લાંડના ખ્રિસ્તી સાધુઓ જમીનદાર હતા ને જ્યારે ત્યારે બખેડા કરતા તે ઉપરથી હેન્રિએ તેઓનો ઘાટ ઘડી નાખવાને ક્રોમ્વેલને પોતાની વતીનો સેક્રેટરિ ઠેરવ્યો. એણે રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે સાધુઓના મઠોની સ્થિતિનો રિપોર્ટ કીધો ને પાર્લમેંટે ધારો કીધો તેથી ૩૮૦ મઠ બંધ થયા. એ બધા મઠોની જમાવસુલ ૩૨ હજાર પાઉન્ડની હતી અને એક લાખ પાઉન્ડનો બીજો સામાન હતો.

થોડા દહાડા પછી હેન્રિએ એનબુલીન રાણીના ઉપર વ્યભિચાર અને રાજદ્રોહ એ બે અપરાધ મૂકી તેને પકડાવી કિલ્લામાં ઘાલી ને સત્તર દહાડા પછી ફાંસી દીધી; ને તે બીજેજ દહાડે જેન સીમોર (રાણીની તહેનાતમાંની) સાથે લગ્ન કીધાં; (૧૫૩૬). જેન સીમોર ૧૫૩૭માં દીકરો જણી તેરમે દહાડે મરણ પામી; ને હેન્રિએ ક્લીવ્સના ડ્યૂકની દીકરી એન

સાથે લગ્ન કીધાં એને ને ક્રોમ્વેલને બન્યું. રાજાએ તેના શત્રુઓને ઉભા કરાવી ક્રોમ્વેલ ઉપર રાજ્ય અપરાધ મુકાવ્યા અને જે પાર્લમેંટે તેનાં મોટાં વખાણ કીધાં હતાં તેજ પાર્લમેંટે તેને દેહાંતદંડને પાત્ર ઠેરવ્યો હેન્રિએ એન રાણીને પણ તલાક આપી, ને મહીનામાં નોર્ફોકના ડયૂકની ભત્રીજી **કેથેરીન હાવર્ડ** સાથે લગ્ન કીધાં. ૧૮ મહીના પછી તેના ઉપર પણ પરણ્યાં પહેલાં ને પછી વ્યભિચાર કીધાનો અપરાધ મૂકી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. પછી તે લોર્ડ લેટિમરની વિધવા **કેથેરીન પાર** સાથે પરણ્યો.

હેન્રિએ પોતાના બાપદાદાના **વેલ્સ** દેશને રાજસભામાં ઠરાવ કરી ઇંગ્લંડ સાથે જોડી નાખ્યો ને ઇંગ્લંડના ધારાને આધીન કીધો (૧૩૫૬). ધર્મસંબંધી નવાં મતને સરકારથી આશરો મળેલો એથી આયર્લાંડમાં બળવો ઉઠયો હતો, પણ બળવાખોરોનું લશ્કર હાર્યું ત્યાર પછી બીજા તાલુકદારો તાબે થયા હતા. એમાંના કેટલાકને હેન્રિએ **આરબ** બનાવ્યા ને આયર્લંડના ઇન્સાફને માટે ધારા બંધાવ્યા. પછી હેન્રિએ પોતાનો ભાણેજ જે સ્કોટ્લાંડનો રાજા **જેમ્સ ૫મો** તેની પાસે પોતાના ધર્મમત કબુલ કરાવવાની ઇચ્છા કીધી. અંગ્રેજી લશ્કરે થોડાંક ગામ બાળ્યાં; પણ તેટલામાં (૧૫૪૨) જેમ્સ મરણ પામ્યો એટલે લડાઈ બંધ રહી. પછી હેન્રિએ ફ્રાન્સ પર ચઢાઈ કરી બૂલોં લીધું કોલકરારમાં ચાર્લ્સ ખસ્યો ત્યાર પછી બે વર્ષ લડાઈ ચાલી હતી, પણ તેમાં કંઈ વિશેષ બન્યું નહોતું. હેન્રિ આઠમો ૧૫૪૭ના જાન્યુઆરિની ૧૮મીએ મરણ પામ્યો.

હેન્રિ રણયોદ્ધો કે રાજનીતિકુશળ કે લોકનો હિતુ એવો રાજા નહોતો. રંગીલા, મોજીલા, જુવાન રાજાને લોભીઆ વુલ્ઝીએ રમાડયો ને પોપે તથા ચાર્લ્સે ઠગ્યો. એ ઠગાઈ હેન્રિ પાછળથી સમજ્યો ને વેર લેવાને અધીર થયો તેમ અણગમતી કેથેરીનનો ત્યાગ કરવાને પણ અધીર થયો. એકદમ તે પોપ સાધુ ઇત્યાદિ ધર્માધિકારીઓ ઉપર કોપ્યો—પાર્લમેંટ થરથરી તાબે થઈ રહી—રાજાએ પોપની સત્તા હણતાં યથેચ્છ અનાચાર કીધા—પણ એ સઘળું ખ્રિસ્તીધર્મનો પુનઃસંસ્કાર થવામાં કામ લાગ્યું હતું.

એડ્વર્ડ ૬ઠ્ઠો (જેન સીમોરનો દીકરો) ૧૫૪૭માં દસ વર્ષની ઉમરે ગાદીએ બેઠો, ને મુખ્ય કારભારી તેનો કાકો થયો. તે હર્ટફર્ડનો અર્લ—સમર્સેટનો ડયૂક હતો ને પ્રોટેસ્ટંટ—પોપમતની વિરુદ્ધ હતો. તેણે ને ક્રેન્મરે મળીને ઇંગ્લંડમાંથી રોમન કેથોલિક—રોમનો ખ્રિસ્તીધર્મ કાઢવાને ગોઠવણ કીધી ને ઉપાયો અમલમાં આણવા માંડ્યા. સમર્સેટે લોકની પ્રીતિ મેળવવાને પાર્લમેંટ બોલાવી કેટલાક ધારા રદ કરાવ્યા ને કેટલાક નવા પસાર કરાવ્યા. તેણે બંડ ઉઠાવનાર પોતાના ભાઈને ફાંસી દેવડાવ્યો અને કેથોલિક પાદરીઓની ઉશ્કેરણીથી ડેવનશાયર ને નોર્ફોકના ગામડીઆઓએ બળવો ઉઠાવેલો તે બેસાડયો. પછવાડેથી તે ફ્રાન્સ તથા સ્કોટ્લાંડનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કર સામા અને પોતાના શત્રુ વોરિકના અર્લની સામા ફાવી શકયો નહિ તેને રાજ્યઅપરાધી ઠેરવી ફાંસી દીધામાં આવી હતી (૧૫૫૨). વોરિકનો અર્લ, નોર્થમ્બર્લંડનો ડયૂક એ નામ ધારણ કરી મુખ્ય કારભારી થયો. એડ્વર્ડ ૧૫૫૩માં મુઓ; ને નોર્થમ્બર્લંડે **લેડી જેનને** (સાતમા હેન્રિની દીકરીની દીકરી ને તેની દીકરી ને પોતાના દીકરાની વહુને) ઇંગ્લાંડની રાણી માની. હેન્રિ ૮માની પહેલી રાણી કેથેરીનની દીકરી **મેરી** સામી થઈ ને ફાવી. જેન દસ દહાડા રાજ્ય કરી કેદમાં પડી. નોર્થમ્બર્લંડના ડયૂકને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો (૧૫૫૩માં) ને બીજે વર્ષે જેન તથા તેનો વર પણ તેજ દશાને પામ્યાં.

મેરી કેથોલિક ધર્મની હિમાયતી હતી. તેણે ગાર્ડિનર ને બીજા ધર્માધ્યક્ષોને કેદમાંથી છુટા કરી તેઓને તેઓના પૂર્વ અધિકાર સોંપ્યા અને સુધરેલા ધર્મમત માનનારાઓને પદવીભ્રષ્ટ કીધા. ક્રેન્મરને રાજ્યનો અપરાધી ઠેરવ્યો. એડ્વર્ડ છઠ્ઠાના રાજ્યમાં પસાર થએલા જે ધારા કોઈ પણ રીતે નવા મતને પુષ્ટિ આપતા જણાયા તે પાર્લમેંટે રદ કીધા. ઇંગ્લાંડમાંથી પ્રોટેસ્ટંટ મત ટળી કેથોલિક ધર્મ પાછો વ્યવસ્થિતપણે ચાલુ રહે તેટલું કરતાં લગી ધર્માધિકારીની સત્તા પોતાને હાથ રાખી પછી તે પાછી પોપને આપવી એવો મેરીનો વિચાર હતો. તેણે પોતાનું ને પોતાના ધર્મમતનું બળ વધારવાને જર્મનિના રાજાધિરાજ ચાર્લ્સ ૫માના દીકરા ફિલિપ સાથે લગ્ન કીધાં (૧૫૫૪). એ ફિલિપ ૧૪ મહીના ઇંગ્લાંડમાં રહી પાછો ફ્લૅંડર્સ ગયો હતો ને થોડે દહાડે સ્પેનનો તે રાજા થયો. ત્યારપછી તેણે પોતાની મેરી રાણીની દરકાર રાખી નહોતી.

૧૫૫૪ના નવેંબરમાં પાર્લમેન્ટ રોમન કેથોલિકધર્મની પુનઃસ્થાપનાને માટે રાણીને સમ્મત થઈ; અને પોપે રોમથી કાર્ડિનલ પોલને ઇંગ્લાંડ મોકલ્યો હતો. મેરીના રાજ્યમાં ક્રેન્મર, લેટિમર, હૂપર, રિડલી આદિ ત્રણસેં જણ જેઓ પોપ વિરુદ્ધ મતનો પ્રસાર

કરવામાં આગેવાન હતા તેઓને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા હતા. મેરીની સાવકી બેન (એનબુલીનની દીકરી **એલિઝાબેથની** પ્રોટેસ્ટંટ મતના લોકને મોટી ઓથ હતી. તેટલા માટે મેરી રાણીએ તેને કિલ્લામાં કેદ રાખી હતી. ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૮માં મેરી મરણ પામી ને એલિઝાબેથ ઇંગ્લાંડની રાજગાદીએ બેઠી.

એલિઝાબેથને મેરીએ કિલ્લામાં રાખી હતી, પણ નસીબ પાધરાં કે તેની તપાસ ચાલી નહોતી. તે પોતાના એકાંતવાસમાં ભાષાઓના અભ્યાસ કરી ગ્રંથો વાંચી પોતાનાં દુઃખમાં રીઢી થઈ હતી.

કેથેરીનનું તલાક ને એનબુલીનનું લગ્ન એ પાર્લેમેંટ મંજુર કર્યાં હતાં, પણ પોપે કીધાં નહોતાં. તેથી ઇંગ્લાંડના કેથોલિક લોકે **મેરીસ્ટુઅર્ટ** (સ્કોટ્લાંડની) રાણી લેખું; એણે હેન્રિ સાતમાની દીકરીની પાસેથી રાજગાદીને માટે દાવો કીધો ને પોતાને ઇંગ્લાંડની રાણી કહેવડાવ્યું. તે ફ્રાન્સના પાટવી સાથે પરણી હતી; એટલે ઇંગ્લાંડ,સ્કોટ્લાંડ ને ફ્રાન્સના કેથોલિક તેના પક્ષમાં હતા.

એલિઝાબેથે શત્રુના ભયથી વિચારમાં ચંચળ ન થતાં પોતાનો પ્રોટેસ્ટંટ પંથજ દેશમાં માન્ય કરાવવાનો આગ્રહ ધર્યો. તેણે હુકમ લખી જાહેર કીધું કે બીજો હુકમ મળતાં સુધી દેશમાં ધર્મપ્રકાર જેવો મેરીના મરણ સમે હતો તેવોજ રાખવો અને પ્રાર્થના અંગ્રેજીમાં કરવી. કેથોલિક સૌ રાજી થયા, પણ દસ દહાડા પછી પાર્લેમેંટે ઠરાવ કીધો કે દેશીજનની પ્રાર્થના પોથી (બુક ઓવ કોમન પ્રેઅર) સિવાય બીજું કોઈ પુસ્તક ઉપયોગમાં લેવું નહિ અને સઘળા ધર્માધિકારીઓએ શપત લઈ રાણીને દેશમાં સર્વોપરિ ધર્માધિકારી માનવી; ધર્માધ્યક્ષોએ શપત ન લીધા, પણ તેઓથી ઉતરતી પદવીના ઘણાએક ધર્માધિકારીઓએ શપત લીધા. એ પ્રકારે ઇંગ્લાંડનું રાજ્ય પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું સ્થપાયું.

સ્કોટ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથ દાખલ થવા માંડયો હતો ને નાકસનાં ભાષણોથી લોકનાં મન ચંચળ થતાં હતાં તેવામાં એલિઝાબેથના સેક્રેટરિ **સેસિલે** પક્ષકારોના ઝગડા વધાર્યા કીધા કે જેથી ત્યાંની રાણી મેરીની સત્તા ઘટે ને ફ્રેંચ લોકનું ન ફાવે. એ ઝઘડા એટલા જોશમાં ચાલતા કે મેરી જયારે ફ્રાન્સથી (સાસરેથી) સ્કોટ્લાંડ આવી (૧૫૬૧) ત્યારે તેને ઇંગ્લાંડ ઉપરથી પોતાનો દાવો ઉઠાવી લેવો પડયો.

૧૫૬૩માં ધારો ઠરાવવામાં આવ્યો કે પાર્લેમેંટના ગૃહસ્થોએ, શિક્ષકબોધકોએ, વકીલોએ ને નકલ કરનારાઓએ રાણીને સર્વોપરિ ધર્માધિકારી કરી સ્થાપવાના શપત લેવા—(એ શપત થોડાક જણે ન લી[illegible] તે પ્રોટેસ્ટંટથી જુદા **પ્યુરિટન** એ નામે ઓળખાયા પછી ધર્માધિકારીઓની સભા બોલાવવામાં આવી તેણે ઇંગ્લાંડના લોકે કીઓ ખ્રિસ્તી પંથ કેવી રી[illegible] પાળવો તે વિષેનાં ૩૯ પ્રકરણ નક્કી કીધાં (એ આ[illegible] પણ માન્ય છે).

સ્કોટ્લાંડનો મામલો એટલો ભારે થઈ પડયો મેરીને ઇંગ્લાંડ નાસી આવવું પડયું ને અહીં તેને એ[illegible]ઝાબેથે કેટલાક અપરાધ ક્યાંને બહાને કેદમાં ઘાલ[illegible] રોમનો પોપ **પાયસ પંચમો** એણે એલિઝાબેથ અનેક દોષ અપરાધ દેખાડી સર્વ ખ્રિસ્તી રાજયો[illegible] પોતાની આજ્ઞા જણાવી કે ઇંગ્લાંડની રાણી ખ્રિસ્તી ધ[illegible] વિરુદ્ધ પાખંડી મતની છે ને તેની પ્રજાએ તેની આ[illegible] માનવી નહિ. એ ઉપરથી ઇંગ્લાંડની પાર્લામેંટે ઠર[illegible] કીધો કે જે કોઈ રોમની સાથે સંબંધ રાખશે ને રાણી સર્વોપરિ ધર્માધિકારી નહિ માને તેને કરડી શિ[illegible] કરવામાં આવશે ને બીજો આ કીધો કે સ્કોટ્લાંડ રાણી મેરીની તપાસ ચલાવવી.

સ્કોટ્લાંડમાં એલિઝાબેથની વતી મોર્ટન રાજ્યકા[illegible] ભાર કરતો તેને કોઈએ મારી નાખ્યો ને મેરીના પક્ષ[illegible] લોક ઇંગ્લાંડ ઉપર ધસી આવ્યા; આયર્લેંડમાં કેથોલિ[illegible] લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો; ફ્રાન્સમાં કેથોલિક જીત[illegible] દેશદેશના કેથોલિકે એકસંપ થવા માંડયું. એ સંકટ[illegible] ઇંગ્લાંડના પ્રોટેસ્ટંટોએ દેશવિદેશના શત્રુઓથી રાણ[illegible] રક્ષણ કરવાને પોતાનામાં એક સંપ કીધો અને પાર્લા[illegible] જેસુઈ પંથના ખ્રિસ્તીઓ તથા રોમનકેથોલિક પાદરી[illegible] એઓને દેશબહાર કાઢયા.

મેરીના પક્ષના લોક તેના છુટકારાને માટે અ[illegible] તજવીજ કરતા તે ઉપરથી એલિઝાબેથ મેરી ઉપર વધ[illegible] વધારે સખ્તી કરતી. એકજણ કેદમાં પડેલી મેરી સ[illegible] સંદેશા ચલાવવાનું કરતો હતો તેને રાણીના સેક્રે[illegible] વોલ્સિંગહામે પકડયો. એ ઉપરથી મેરી દૂત[illegible] સામિલ છે એવો તેના ઉપર અપરાધ ઠેરવી ૧૫૮૭ આઠમી ફેબ્રુઆરિએ તેને શિરચ્છેદ કરવામાં આ[illegible] એલિઝાબેથે શોક બતાવ્યો ને આજ્ઞા વિના શિરચ્[illegible] કરાવ્યો તેને માટે પોતાના સેક્રેટરિ વિસનને શિક્ષા કી[illegible]

ઇંગ્લાંડની રાણીએ નેધર્લેંડને મદદ કરી હતી ઉપરથી સ્પેનનો ફિલિપ રાજા એલિઝાબેથને નસી[illegible] આપવાને તૈયારી કરતો હતો; પણ તેટલામાં લશ્કરી વહાણની સરદારી કરી લિસ્બોન તથા કેડિઝ નજીકમાં ઘણાંએક સ્પેનનાં વહાણ બાળી નાખ્યાં [illegible]

અમેરિકાથી સ્પેન જતાં દોલત ભર્યાં વહાણોને પકડી લૂટ દાખલ ઇગ્લાંડ આણ્યાં. વોલ્સિંગહામની ખટપટથી સ્પેનની હુંડીઓ જીનોવાવાળાએ સીકારી નહિ તેથી પણ ફિલિપને ઇગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરતાં વાર લાગી. એ ગાળામાં એલિઝાબેથે વહાણનો કાફલો તૈયાર કીધો.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૮ના મેની ૨૯મીએ **મહીનાનો ડ્યૂક સ્પેનિશ આર્મેડા**—સ્પેનના લશ્કરી વહાણના કાફલાનો સરદાર થઈ લિસ્બોનથી ઉપડયો. તે કાફલામાં મોટાં ૧૩૨ વહાણમાં ૩૧૬૫ તોપ, ૮૭૬૬ ખલાસી ને ૨૨ હજાર લડવૈયા હતા (પછવાડેથી ડંકર્ક આગળ ૩૦ હજાર વધવાના હતા). એલિઝાબેથનો કાફલો માત્ર ૨૮ વહાણનો હતો, પણ પછવાડેથી ૧૧૭નો થયો હતો ને તેમાં ૧૧૧૨૦ માણસ **એફિંઅહામ લોર્ડ હાવર્ડ**ની સરદારી તળે હતાં. રાણીએ ઘોડે બેસી ભાષણ કરી લશ્કરને ઉત્તેજન આપ્યું કે ઈશ્વરને માટે, મારા રાજ્યને માટે ને મારા લોકને માટે હું મારૂં લોહી પાડવાને તૈયાર છઉં—હું મોખરે રહી લડીશ અને જો કે મારો હાથ તે સ્ત્રીનો હાથ છે તોપણ મારો જીવ રાજાનો છે ને વધારે શું છે કે તે ઇગ્લાંડના રાજાનો છે. સ્કૉટ્લાંડના લોક પણ ઇગ્લાંડના લોકની પેઠે ફિલિપના હુમલાથી પોતાના દેશનો બચાવ કરવાને સારી પેઠે ઉશ્કેરાયા હતા. સ્પેનનો કાફલો જુલાઈની ૧૯મીએ **ઈગ્લીશ ચેનલ**માં દેખાયો. અંગ્રેજી વહાણોએ પાંચ વાર હુમલા કીધા ને પાંચ વાર ફતેહ મેળવી. સ્પેનના કાફલાનો સરદાર ડંકર્કના માણસોની કુમક લઈ શકયો નહિ ને તેણે વહાણો પાછાં ફેરવ્યાં; તોફાન થયું તેમાં પણ કેટલાંક ભાગી ગયાં ને માત્ર ૫૩ વહાણ પાછાં સ્પેન પહોંચ્યાં. ઇગ્લાંડમાં જયઓચ્છવ થયો ને સ્પેનને જબરો ધક્કો લાગ્યો; અંગ્રેજી વહાણોએ સ્પેનના કિનારા ઉજ્જડ પાડયા ને તેનાં સંસ્થાનો લૂટયાં.

આયર્લાંડમાં ઊઠેલો બળવો બેસાડવાને રાણીએ પોતાના (પ્રીતમ) એસેકસના **અર્લ**ને પૂર્ણ સત્તા આપી મોકલ્યો. એસેકસથી તે બળવાખોર જીતાયા નહિ ને રાણીની ઇતરાજી થઈ. એસેકસે ઇગ્લાંડ આવી ધાંધલ કરવા માંડી ને રાણીએ તેને દેહાંતદંડ શિક્ષા કીધી. બે વર્ષ પછી રાણી મરણ પામી (૧૬૦૩ની ૨૪ મી માર્ચ)

એલિઝાબેથ પચીસ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠી ને તેણે ૪૫ વર્ષ રાજ્ય કીધું—તેમાં ઇગ્લાંડમાં પ્રૉટેસ્ટંટ ધર્મ સ્થપાયો. હોલાંડના પ્રૉટેસ્ટંટોને ઉત્તેજન મળ્યું, દેશવિદેશના કૅથાલિક આશા ભંગ થયા ને સ્પેનનું રાજ્ય નબળું પડયું.

પ્રૉટેસ્ટંટ પંથના લોકને રાણીની ઓથ ને રાણીને તે લોકની મદદ હતી; પાર્લમેંટમાં ઘણા જણ પ્રૉટેસ્ટંટ હતા ને તે તાબેદાર હતી; દરબારી લોક સાથે તે પ્રેમછૂટથી વર્તતી ને તેઓ તેને રીઝવવાને સરસાઈ કરતા; વળી તે પોતે પોતાની શક્તિથી તથા પોતાના સ્વભાવથી રાજ પદવીનું મોટપ ને પ્રસંગે કરડાપણું રાખતી ને દેખડાવતી; એ કારણોથી તેની કારકીર્દી ફતેહમંદ થઈ ચળકી તે પાકો, જુઠાણાથી પણ મતલબ સાધનારી. ને પોતાનીજ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારી હતી, પણ તેમ સાવધ ને ડાહી પણ હતી—મોટાં સંકટમાં તે સાહસ કરી મૂર્ખ નહોતી થતી, પણ સ્થિતિને આધીન થઈ રહેતી—તે અદેખી, ખારીલી, ફૂલકણી, અહંકારી, પાખંડી, પણ રાજપુત્રી રાજા હેન્રિ આઠમાની પુત્રી, રંગીલી કુંવારી નિરંકુશ રાજારૂપ ઇગ્લાંડની તેજસ્વી રાણી શોભી. તેને **બેકન** ને **સેસિલ** (લોર્ડ બર્લે) સલાહ આપનારા કારભારી હતા; **લીસ્ટર**નો **અર્લ** ને **ફિલિપ સિડ્ની** એ લશ્કરના સરદાર હતા. **હાવર્ડ, ડ્રેક, હોકિન્સ, સેમોર** ને **ફ્રોબિશર** વહાણમાં લશ્કરના સરદારો હતા. ડ્રેકે વહાણવાટે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી. રાજનીતિકુશળ ને વહાણવટી **વોલ્ટર રેલે** એણે અમેરિકાનો કેટલોક ભાગ શોધ્યો ને વર્જિનિઆમાં અંગ્રેજો જઈ વસ્યા; તંબાકુ, બટાટા વગેરે અમેરિકાની પેદાશથી ઇગ્લાંડના લોક જાણીતા થયા ધર્માધિકારીમાં **હુકર**, રાજધારામાં નિપુણ કોક અને તત્વશાસ્ત્રમાં નામાંકિત **બેકન** એ હતા; **સ્પેન્સર** ને **શેકસપીઅર** મોટા કવિ હતા. **લીસ્ટર** ને **એસેકસ** જેવા રંગીલા માનીતા દરબારી હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૧માં અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનની સફર કીધી ને ૧૬૦૦માં હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવાને કેટલાક વેપારીઓએં મંડળી સ્થાપી હતી. રશિઆ સાથે પહેલ વહેલો રાજકીય સંબંધ થયો હતો.*

* એ પ્રમાણે રાજયનો ઉત્કર્ષ હતો, પણ લોકની સ્થિતિ દયામણી હતી. ઇચ્છા ઉપરાંત પણ નવો પંથ માનવાને લોકને કેદખાનામાં ઘસડી લઈ જવામાં આવતા, ઇચ્છા ઉપરાંત લોકને પકડી લશ્કરમાં ને વહાણમાં સિપાઈ તથા ખલાસી કરવામાં આવતા; વગર વ્યાજે સરકારને નાણું કરજે આપવાની તેઓના ઉપર જબરદસ્તી થતી; ને તેઓની મિલ્કત ઉપર મમતી ને તળીયતી સ્ત્રીની મરજી અખત્યાર ચલાવતી.

લોક સાત વાગે નાસ્તો કરતા, તેવારે કાફી કે ચા શું છે તે કોઈ જાણતા નહોતા; ને લેડીઓ એલ દારૂ પીને ઉનું ઉનું ગોરા ખાવામાં લહેજત લેતી. ધાતુની તાસક અથવા લાકડાંની થાળીમાં લોક જમતા—તે વારે કાચનાં વાસણ નહોતાં, પીવાનાં પ્યાલાં શીંગડાંનાં અથવા તવંગરને ત્યાં રૂપાનાં હતાં, કાંટા વધ-

ફ્રાન્સ.

લૂઈ ૧૨મો પોતાની વડિઆઈના વારસ દાખલ મિલાનના ડયૂકનો ખિતાબ રાખી લશ્કર લઈ ઇટાલિ ઉપર ચઢયો (૧૫૦૧). વીસ દહાડામાં મિલાન તાબે થયું ને પછી તેણે નેપલ્સ લીધું. થોડે દહાડે ફર્ડિનાંડે આવી ફ્રેંચને નેપલ્સમાંથી કાઢી મૂકયા. લૂઈ પોતાની દીકરી પરણાવી ફ્રાન્સના મુલકનો ત્રીજો ભાગ પહેરામણીમાં આપવા કરતો હતો, પણ તેણે ૧૫૦૬માં લોક સભાને બોલાવેલી તેણે તેનો વિચાર ફેરવી નાંખ્યો. પછી પોપ જાતે લડાઈ કરવા આવેલો તેની સામા લૂઈને લડવું પડયું. ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૮માં કેમ્બ્રેમાં થએલા કોલકરાર પ્રમાણે લૂઈ, જર્મનિનો મહારાજા મેકિસમિલિયન, સ્પેનનો ફર્ડિનાંડ ને પોપ જુલિયસ બીજો એ સૌ એકસંપ થઈ વેનિસની સામા થયા. ફ્રેંચ લશ્કરે વેનિસના રાજયની સત્તા ઇટાલિમાંથી ટાળી માત્ર તેના ટાપુઓમાં રહેવા દીધી. ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૦માં પોપે વેનિસના રાજ્યાધિકારી સાથે સલાહ કીધી ને બીજે વર્ષે તેણે ફર્ડિનાંડ, હેન્રિ આઠમો ને મેકિસમિલિયન એઓને પોતાના પક્ષમાં લેઈ લૂઈ સામા લડાઈ કીધી. ફ્રાન્સના લશ્કરે પ્રથમ તો ઘણી જીત (૧૫૧૨માં) મેળવી, પણ પછવાડેથી તેણે ઘણીક હાર ખાધી કે જેથી મિલાનમાં સ્ફોર્ઝા કુળની ને ફ્લોરેન્સમાં મેદીસી કુળની સત્તા સ્થપાઈ. પછી લૂઈ સ્પેનના ફર્ડિનાંડ સાથે ને ઇંગ્લાંડના હેન્રિ (આઠમા) સાથે સલાહ કરી થોડે દહાડે મરણ પામ્યો (૧૫૧૫). લૂઈએ કર ઓછા કીધા હતા, મજુરી કરનાર તથા કારીગર લોકને ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને રાજયમાં ઇન્સાફ બરાબર ચુકવાય છે કે નહિ તે ઉપર નજર રાખી કાયદાની સત્તા વધારવાની કાળજીથી મહેનત લીધી હતી; તે પ્રજાનું હિત કરનારો રાજા હતો ને તેને કાર્ડીનલ એમ્બોઇસ જોઈએ તેવો ડાહ્યો પ્રધાન હતો. નવા પ્રદેશ જીતી પોતાનું રાજય વધારવું એવો તેના મનનો ફાંટો હતો.

ફ્રાન્સિસ ૧લો. એણે લોમ્બર્ડિ ઉપર હુમલો કીધો. સ્વિસ લોકે મારિગ્નાની આગળ તેના લશ્કરની સામા બહાદુરીથી લડાઈ આપી. ત્રીજે દહાડે ફ્રેંચ લશ્કરે જીત મેળવી ને સ્વિસ હાર્યા. પછી ફ્રાન્સિસે પોપ લીઓ ૧૦મો એની સાથે ને વેનિશિઅન સાથે કરાર કરી નેપલ્સ જીતી લેવાનું તાકયું, પણ વળી તે વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો હતો.

જર્મનિના મહારાજાની પદવીને માટે આસ્ટ્રિઆ તથા સ્પેનનો ચાર્લ્સ ઉમેદવાર થયો ત્યારે ફ્રાન્સિસ પોતાનો હક દેખાડી તેની સામા થયો. પણ ચાર્લ્સ તે પદવી ધારણ કરી ફ્રાન્સિસનો શત્રુ થઈ રહ્યો. ફ્રાન્સિસે હેન્રિ આઠમા સાથે કોલકરાર કીધા, પણ ચાર્લ્સે તે તોડાવ્યા. લીઓ દસમો એણે મિલાનમાંથી ફ્રેંચને હાંકી મેલવાના કામમાં ચાર્લ્સને મદદ કીધી. યુરોપનાં ઘણુંખરાં રાજ્યો ફ્રાન્સની સામાં હતાં; અને ફ્રાન્સિસનો એક મોટો લડવૈયો સરદાર કોન્સ્ટેબલ બૂર્બો રાજાથી કંટાળીને શત્રુ પક્ષનો થયો હતો. ફ્રાન્સિસ ડર્યો નહિ; તે ઇટાલિ જઈ લડયો. પણ પેવિઆની લડાઈમાં હાર્યો ને પકડાયો ને સ્પેનના માડ્રિડ શહેરમાં કેદ રહ્યો. ફ્રાન્સિસે પોતાના છુટકારાના બદલામાં બર્ગંડી તાલુકો આપવો કબુલ કીધો, પણ ત્યાંના લોકો પરરાજયસત્તામાં જવાને ના પાડતા તેથી કોલકરાર થયા નહોતા. ફ્રાન્સિસે ચાર્લ્સની સામા થવાને પોપ હેન્રિ આઠમો, વેનિસના સત્તાધારી, ને મિલાનનો ડયૂક એઓ સાથે સંપના કરાર કીધા ને પછી આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી નેપલ્સને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ લશ્કરમાં મરકી ચાલી તેથી તેને ઇટાલિ ખાલી કરી પાછું આવવું પડયું. કેમ્બ્રેમાં સલાહના કરાર થયા (૧૫૨૯)ને છુટકારાનો દંડ ૨૦ લાખ ક્રાઉન (૫૦ લાખ રૂપીઆ) નક્કી થયો. એ બન્યું તેની પહેલાં બૂર્બોના ડયૂકે (ચાર્લ્સની તરફ થયો હતો તેણે) લશ્કરને આપવાને નાણું નહોતું તેથી રોમ લૂટયું હતું ને પોપને કેદ કીધો હતો.

મિલાનના ડયૂક સ્ફોર્ઝાએ બહાનું કાઢી આપ્યું ને ફ્રાન્સિસે સવોય ને પીડમોંટ એ ઉપર હુમલો કીધો (૧૫૩૬); પણ ચાર્લ્સે ઉતાવળા જઈ ફ્રેંચને આલ્પ્સની પેલી પાસ કાઢયા ને ૫૦ હજાર લશ્કર પ્રોવેન્સ ભણી આણ્યું. માર્શલ માંટ મોરેન્સીએ વચમાંનો પ્રદેશ ઉજ્જડ કરીને પ્રોવેન્સ તથા બીજા પ્રાંત બચાવ્યા. પોપ પોલ ત્રીજો એણે ચાર્લ્સ તથા ફ્રાન્સિસ એ બેને સમજાવી દસ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાના લેખમાં કોલકરાર કરાવ્યા. ચાર વર્ષ પછી ફ્રાન્સિસે સુલતાન સુલેમાન સાથે સંપ બાંધી નીસને ઘેરો ઘાલવાની ગોઠવણ કીધી. તુર્કનાં વહાણ આવ્યાં પણ આન્ડ્રિઆની નોકરીમાં જીનોઆનો કાંઇ

રાતા નહોતા—લોક હાથેવતી મોઢામાં મૂકતા. રાણીના ઓરડામાં શેતરંજી ગાલીચા નહિ પણ એક જાતનું ઘાસ પાથરવામાં આવતું, હોલાંડદેશથી ગાડીઓ આવેલી તે નવીજ દાખલ થઈ હતી. મુસાફરી ઘોડા ઉપરજ કરવામાં આવતી. ઘડિઆલ પણ નહોતું તે પહેલું એજ રાજ્યમાં જોવામાં આવ્યું—એક જર્મને રાણીને ભેટમાં આપ્યું હતું.

ડોરિઆ નામનો વહાણનો લશ્કરના સરદાર હતો તેણે તુર્કને હરાવ્યા. ફ્રાન્સિસે એક લડાઈ જીતી, પણ ચાર્લ્સે તહ માગ્યો ને ફ્રાન્સમાં રહીને ગેંડ જવાની ફ્રાન્સિસ પાસે રજા માગી. ફ્રાન્સિસે ખાર ન હોતાં રજા આપી પછી ચાર્લ્સે હેન્રિ આઠમા સાથે સંધિ કીધી, ને હેન્રિ ફ્રાન્સમાં સોઇસોન લગી આવ્યો. પછી ક્રેસ્પી આગળ સલાહના કોલકરાર થયા ને ચાર્લ્સે ફ્રાન્સિસનો ટંટો પત્યો (૧૫૪૪). ફ્રાન્સિસ ૧૫૪૭માં મરણ પામ્યો.

ફ્રાન્સિસ હિંમતવાળો, સાહસિક, બહાદુર ને શિવલરીના વિવેકની મોટાઈ જાળવનારો પણ અવિચારી ને જાલમ રાજા હતો. તેણે વગર સત્તાના ઘણાક કર પ્રજા ઉપર મૂક્યા હતા. તે સ્ટેટ્સ જનરલ–લોકની સભાને નહોતો બોલાવતો, પણ પોતાના વર્ગના નોટેબલ્સ–પ્રખ્યાત નગરજનોને બોલાવી પોતાનાં ધારેલાં કામની મંજુરીઆત લેતો. તેણે ફ્રાન્સમાં ધર્માધિકારીઓને ગુલામ બનાવ્યા હતા ને પોતાની છટેલી ચાલથી લોકની નીતિમાં બગાડો કીધો હતો. તેણે ફ્રાન્સની કોલેજ સ્થાપી હતી ને સરકારી કામમાં ફ્રેંચ ભાષા વાપરવાનો ધારો કીધો હતો.

હેન્રિ બીજો (ફ્રાન્સિસનો દીકરો) રાજા થયો. ચાર્લ્સ પાંચમા સાથે પાછી લડાઈઓ ચાલી. રાજાએ મેટ્ઝ, ટોલ ને વર્ડન એ ચાર્લ્સ પાસેથી ખુંચવી લીધાં (૧૫૫૩) ને ચાર્લ્સ એક લાખ લશ્કર લઈ મેટ્ઝ ભણી ચાલ્યો. ગઈઝના ડ્યુકે ચાર્લ્સને પાછો હઠાવી કાઢ્યો. પછી ૧૫૫૯ની ૩જી એપ્રિલે સલાહના કરાર થયા. હેન્રિ ૧૫૫૯માં મરણ પામ્યો. એ રાજ્યમાં ને પાછલામાં દરબારમાં સ્ત્રીઓનું ખટપટી ચલણ ઘણું હતું.

ફ્રાન્સિસ બીજો (સ્કાટ્લાંડની મેરી સ્ટુઅર્ટનો વર) સોળ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો ને બીજે વર્ષેજ ૧૫૬૦માં મુઓ. લુઈ ૧૧માએ ઉમરાવોની સત્તા તોડી ત્યાર પછી તેઓ દરબારી દાખલ રાજાના હુકમમાં રહેતા થયા હતા. જ્યારે પરરાજ્ય સાથે લડાઈઓ બંધ થઈ ત્યારે તેઓ માંહોમાંહે ઝગડા કરવામાં મન રોકતા. ધર્મને બહાને તેઓમાં બે પક્ષ પડ્યા હતા. કોંડાનો રાજકુંવર તથા તેનો ભાઈ નવરના રાજા (બુર્બો કુળના) પ્રોટેસ્ટંટ પંથના હતા અને મેરી સ્ટુઅર્ટના સગા ગ્વીઝ કુળના છ ભાઈ કેથોલિક હતા; વળી કોન્સ્ટેબલ મોંટ મોરેન્સીનું ત્રીજું તડું હતું. ગ્વીઝવાળા જે ઘણી સત્તા ચલાવતા તેઓનો નાશ કરવાને કોંડા એણે છુપી ગોઠવણ કરી; પણ તે જાહેર પડી ગઈ ને તેને પકડી મરણની સજા ઠેરવવામાં આવી; પણ તેટલામાં ફ્રાન્સિસ મરી ગયો.

ફ્રાન્સિસનો ભાઈ દસ વર્ષનો ચાર્લ્સ નવમો ગાદીએ બેઠો, પણ તેની વતી તેની મા કેથેરીન રાજ્યકારભાર કરતી, તેણે કોંડાને કેદમાંથી છૂટો કીધો, ને મોંટ મોરેન્સીને મહેરબાનીમાં લીધો; વળી, પોતાની તરફનો ત્રીજો પક્ષ ઉભો કરવા માંડ્યો. હ્યુગેનોટ નામના કેલ્વિનિસ્ટ ખ્રિસ્તીઓ જર્મનિ તથા ફ્રાન્સમાં ઘણા હતા ને તેઓ પ્રોટેસ્ટંટોની તરફથી પોપમાર્ગવાળાઓની સામા ટંટા કરતા. તે પતાવવાને કેથેરીને પોઇસીમાં સભા મેળવી (૧૫૬૧) પણ તેથી સમાધાન ન થતાં ઉલટા પક્ષકારોના પરસ્પર દ્વેષ વધ્યા. કેટલાએક હ્યુગેનોટ એક ઠેકાણે પ્રાર્થના કરવાને મળ્યા હતા તેઓના ઉપર કેથોલિક પક્ષના ગ્વીઝના ડ્યુકના માણસોએ હુમલો કીધો ને ૬૦ જણને વાઢી નાખી ૨૦૦ જણને ઘાયલ કીધા. એ ઉપરથી પક્ષકારોમાં લડાઈ ચાલી.

પહેલી લડાઈ ૧૫૬૨માં નોર્મંડિમાં ડ્રૂ આગળ થઈ–કેથોલિક પક્ષના ગ્વીઝકુળના ને મોરેન્સી તથા રાજા એ હતા અને સામા પક્ષના કોંડાનો લૂઈ ને બીજા હતા. ગ્વીઝનો ડ્યુક ઓર્લીયન્સને ઘેરો ઘાલતાં માર્યો ગયો ને પ્રોટેસ્ટંટ.ને તેઓના ધર્મમત પ્રમાણે વર્તવાની છૂટી મળી (૧૫૬૩). કેથોલિકો ખોટાઈ ગયા ને તેઓએ હ્યુગેનોટ ઉપર સખ્તી ચલાવી. સેંટ ડેનિસ આગળ (૧૫૬૭) બીજી લડાઈ થઈ તેમાં કોઈ પક્ષની જીત નક્કી કહેવાઈ નહિ; પણ મોંટ મોરેન્સી લડાઈમાં પડ્યો. વળી જાર્નેકની લડાઈમાં (૧૫૬૯) હ્યુગેનોટ હાર્યા ને રાજાનો ભાઈ એંજુનો ડ્યુક જીત્યો. કોંડાનો ડ્યુક શરણ થતો હતો તેવામાં તેનું ખૂન થયું. ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૦માં સલાહના કોલકરાર થયા—કેથેરીને પ્રોટેસ્ટંટોને રાજી રાખ્યા; પોતાની નાની દીકરી પ્રોટેસ્ટંટ પંથના આગેવાન નવરના રાજા હેન્રિને પરણાવી (૧૫૭૨) ને તે પંથના મુખીઓને જમાડવાને પારિસ તેડ્યા. અહીં કેથેરીનની ઉશ્કેરણીથી ૨૩મી ઓગસ્ટે સેંટ બાર્થોલોમ્યૂની સાંજે સઘળા પ્રોટેસ્ટંટોને કતલ કરી નાખવામાં આવ્યા—માત્ર નવરનો રાજા ને કોંડાનો રાજકુંવર એ બે જણ ત્રણ દહાડામાં કેથોલિક થવાની કબુલાત આપી ઉગર્યા. પારિસમાં ૫૦૦ ગૃહસ્થ ને બીજા દસ હજાર તેમ આખા રાજ્યમાં બીજા ૭૦ હજાર પ્રોટેસ્ટંટની કતલ થઈ. કેથોલિક લોકે મોટી કતલ કરી જીત મળી માની લીધી તે નિમિત્ત રોમ તથા માદ્રિદમાં

સ્વનભક્તિ કરી પ્રભુનો પાડ માન્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૪માં ચાર્લ્સ રાજા મરી ગયો ને તેનો ભાઈ જે પોલાંડનો રાજા ઠર્યો હતો તે હેન્રિ ત્રીજો એ નામ ધારણ કરી ફ્રાન્સનો રાજા થયો.

એ રાજ્યમાં કેથોલિક લોકે સંપ કીધો ને (૧૫૭૭) પોપે ઉત્તેજન આપ્યું. રાજા તેઓના ઉપર અંકુશ રાખવાને અગ્રેસર થયો. ૧૫૮૭માં નવરનો હેન્રિ જે (પ્રોટેસ્ટંટ) હતો તેણે રાજા હેન્રિના લશ્કરને હરાવ્યું ને ગ્વીઝનો હેન્રિ જે કેથોલિક હતો તેણે જર્મન કેલ્વિનિસ્ટ લોક જે નવરના હેન્રિની કુમકે જતા હતા તેઓને હરાવ્યા. એ લડાઈઓ ચાલતી હતી તેવામાં પારિસમાં સોળ ઠેકાણાંના સોળ જણાની એક મંડળી થએલી તેણે ઠરાવ કીધો કે અશક્ત રાજાની પાસેથી સત્તા છીનવી લેવી. રાજાએ સામા થવાની તજવીજ કરી કેટલાક સ્વિસને પારિસ બોલાવ્યા. પણ બળવાખોરોએ હથિયાર ઉંચક્યાં ને રાજા નાઠો—ગ્વીઝ ને તેના મળતીઆઓનું ફાવ્યું. રાજાએ ગ્વીઝ સાથે સલાહના સંદેશા ચલાવ્યા, તેને ફ્રાન્સના લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ ઠેરવ્યો ને તેની તથા તેના મળતીઆઓની માગણી ઉપર વિચાર કરવાને સ્ટેટ્સ જનરલની સભા બોલાવી (૧૫૮૭, ૪થી અક્ટોબર). એ સભામાં ગ્વીઝ તથા તેના સાથીના વળાના અને પોપની વાત મંજુર રાખનારા ઘણા જણ હતા તેથી રાજાએ સમાધાનીની આશા રાખેલી તે વ્યર્થ થઈ. રાજા પોતાના શત્રુઓની સામા ખુલ્લો પડી લડવાને શક્તિમાન ન હતો તેથી તેણે ગ્વીઝના ડ્યૂકને તથા તેના ભાઈને મરાવી નાખ્યા (ડિસેંબર ૨૩–૨૪). એ ઉપરથી ઘણાંક શહેરોના લોકે બંડ ઉઠાવ્યાં, પોપે રાજાને ખૂની કહી પતિત ઠેરવ્યો; સોળજણની ટોળીએ પાર્લમેંટના જે લોક રાજ્યપક્ષના હતા તેમને બેસ્ટીલના કેદખાનામાં ઘાલ્યા. રાજા પોતાના ભાઈ નવરના રાજા સાથે મળી જઈ પોતાનું ને તેનું એમ બે લશ્કર એકઠાં કરી પારિસ ઉપર ચડયો; પણ તેટલે એક ખ્રિસ્તી સાધુએ તેને છૂરી ભોંકી મારી નાખ્યો (૧૫૮૯ની ૨૭ ઑગસ્ટે)—વલોઆ વંશની સમાપ્તિ થઈ.

બૂર્બો નવરનો હેન્રિ, ફ્રાન્સનો હેન્રિ ૪થો એ નામે રાજા થયો. કેટલાક કેથોલિક પણ સામો પક્ષ મૂકી રાજપક્ષમાં આવ્યા. કેથોલિક સંપનાં લશ્કરનો સરદાર મેએનનો ડ્યૂક એણે કાર્ડિનલ ચાર્લ્સને રાજા માન્યો ને મોટું લશ્કર લઈ હેન્રિ ઉપર ચઢયો. થોડા ભાગમાં રાજા મનાએલો હેન્રિ લશ્કરની તંગીને લીધે નોર્મંડિમાં ભરાયો. અહીં તેને ઇંગ્લાંડથી નાણાંની ને લશ્કરી માણસોની મદદ મળી આવેથી તેણે મેએનને લડાઈ આપીને હરાવ્યો (૧૫૮૯); બીજે વર્ષે પણ એવીમાં હરાવ્યો. થોડા દહાડા પછી તેણે પારિસને ઘેરો ઘાલ્યો. સામા લશ્કરમાં સાધુ ઉપાધ્યાઓએ પણ હથિયાર ઝાલ્યાં હતાં ને તે ઝૂમમાં લડતા; તેવામાં મરકી ચાલી; મુએલાં માણસનાં હાડકાંની ભાકરી કરી ખાવામાં આવી; એ હાલત જોઈ હેન્રિએ દુશ્મનને ખોરાક પુરો પાડયો હતો, એ ઘેરાને ઉઠાવવાને સ્પેનના ફિલિપ બીજાનો સરદાર લશ્કર લઈ આવ્યો હતો.

એ લડાઈનાં ભડકાં ફ્રાન્સમાં ઠામઠામ પ્રસર્યાં હતાં તેવામાં કેટલાએક ડાહ્યા લોકના વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ ને રાજા પોતાનો પ્રોટેસ્ટંટ પંથ તજી કેથોલિક માર્ગનો થયો ને તે ફ્રાન્સના કેથોલિક પ્રોટેસ્ટંટ સૌનો રાજા મનાયો (૧૫૯૩). હેન્રિ ૧૫૯૪ની ૨૨મી માર્ચે પારિસમાં આવી રાજગાદીએ બેઠો. તેણે પાર્લમેંટ બોલાવી ૧૫૮૮થી થએલા સઘળા ધારા તથા પારિસમાં મળેલી સભાના ઠરાવ એ સૌ રદ કરાવ્યા. ઇ૦ સ૦ ૧૫૯૮માં નેન્ટીસમાં રાજ્ય ઠરાવ થયો ને તેથી કેથોલિક પ્રોટેસ્ટંટના ૩૬ વર્ષના ઝગડાનો અંત આવ્યો—પ્રોટેસ્ટંટો બંધનમાંથી છૂટયા ને તેઓને હક્ક મળ્યા.

એ પ્રમાણે સમાધાની આણી હેન્રિએ સ્પેનના રાજા સાથે સલાહના કરાર કીધા ને પછી પોતાના ડાહ્યા ને સદ્ગુણી પ્રધાન સલીની સહાયતાથી રાજકાજમાં ચિત્ત રાખ્યું; રાજવસુલની રૂડી વ્યવસ્થા રાખી. હેન્રિનું હૈયું સારૂં હતું ને બીજાઓ તેને ચહાય તેવી રીતે તે વર્તી જાણતો. તે રાજા રૂપે બડો જાલમ ને ઘાતકી જેવો હતો; તે પાર્લમેંટને પણ વેળાએ લેખવતો નહિ; તે પોતાની પ્રજાની સ્ત્રીઓ સાથે છૂટથી રમતો; તોપણ તેને સૌ ચહાતા ને હજુપણ લોક તેને સંભારે છે. હેન્રિ ૧૬૧૦માં મરણ પામ્યો.

જર્મનિ.

મેક્સિમિલિયને રાજધારા સુધાર્યા; નવું લશ્કર રાખવાનો નવો ધારો બાંધ્યો; પાયદળ, હયદળ, તોપખાનું, રીજમીટ ને ટુકડીઓ એમ વિભાગ પાડી લશ્કરની વ્યવસ્થા કીધી; અને હંગરિ તથા બોહીમિઆના રાજ્ય સાથે લગ્નદ્વારા સંબંધ કીધો. એ ૧૫૨૯માં મરણ પામ્યો ત્યારે જર્મનિના રાજાધિરાજની પદવીને માટે ત્રણ ઉમેદવાર ઉભા થયા. ઇંગ્લાંડનો હેન્રિ આઠમો તો દાવો દેખડાવી ખસી ગયો અને ઈલેક્ટરોએ

ફ્રાન્સમાં ફ્રાન્સિસ ૧લાને ટાળી સ્પેનના ૧લા ચાર્લ્સને જર્મનિનો સાર્વાધિરાજ ઠેરવ્યો (૧૫૧૯).*

ફ્રાન્સિસે નવર ઉપર હુમલો કરી તે લીધું ને પછી તે સ્પેનમાં વધ્યો; પણ ચાર્લ્સના લશ્કરે તેને હરાવી તેની જીત ખુંચવી તેને તેના રાજ્યમાં હાંકી મેલ્યો. મિલાનના લોક ફ્રેંચ લશ્કરથી કાયર થઈ સામા થયા ને એઓને મદદ કરવાને ચાર્લ્સ, પોપ લીઓ ૧૦મો, ને ઇંગ્લાંડનો રાજા એઓએ સંપ બાંધ્યો. ફ્રેંચ લશ્કર ઠામ ઠામ હાર્યું ને ફ્રાન્સિસને ઇટાલિમાંનો પોતાનો મુલક ખાલી કરવો પડયો. પોપ લીઓ ૧૫૨૨માં મુઆ પછી એડ્રિયન ૬ઠ્ઠો પોપ થયો તેણે ફ્લોરેન્સ તથા બીજાં રાજ્યો સાથે સંપ કરી ફ્રાન્સિસ ઉપર ચઢાઈ કરી. ચાર્લ્સ ને હેન્રિ એઓએ ફ્રાન્સની ઉત્તરે દક્ષિણે પૂર્વે હુમલા કીધા, પણ ફ્રેંચ લશ્કરોએ તેમને પાછા કાઢયા. એ જીતથી ઉશ્કેરાઈ ફ્રાન્સિસે ૧૫૨૫માં ઇટાલિ ઉપર સવારી કરી ને પેવિયાને ઘેરો ઘાલ્યો. ચાર્લ્સના સરદારોએ આજુબાજુનું પોતાનું લશ્કર એકઠું કરી ફ્રાન્સિસને હરાવ્યો ને કેદ કરી માદ્રિડ મોકલ્યો. પછી કોલકરાર થયા હતા ને બર્ગંડી આપી દેવાની કબુલાતે ફ્રાન્સિસ છૂટયો હતો. ઇંગ્લાંડનો રાજા ચાર્લ્સની સત્તા વધવાથી ચોંક્યો. બર્ગંડીના લોક જર્મનિના તાબામાં ન ગયા ને પોપ ક્લેમેંટ ૭મો એણે ફ્રાન્સિસને કોલકરારના બંધનથી મોકળો કીધો. એ સ્થિતિમાં ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ, સ્વિટ્ઝર્લંડ, ફ્લોરેન્સ, મિલાન ને પોપ એ સૌએ સંપ કરી ચાર્લ્સને સપડાવ્યો; ને ચાર્લ્સે ઓળમાં રાખેલા ફ્રાન્સિસના દીકરા એને પાછા આપ્યા ને મિલાન સ્ફોર્ઝાને પાછું આપ્યું. ચાર્લ્સનું આટલું મોટું રાજ્ય છતાં તેને નાણાંની તરફની ઘણીજ ભીડ હતી, પણ તે કળે વળે એક પાસથી નાણું ભેગું કરતો ને બીજી પાસથી લડાઈઓ ચાલુ રાખતો. ચાર્લ્સનાં લશ્કરની સરદારી કોન્સ્ટેબલ બૂર્બો કરતો—એની જાગીર ફ્રાન્સિસે ખુંચી લીધી હતી તેથી તે ચાર્લ્સની તરફનો થયો હતો. સંપીલા લશ્કરે લડાઈ ચલાવી. પણ ફ્રાન્સિસની તરફથી પુરતી કુમક ન મળવાથી કોન્સ્ટેબલ બૂર્બોએ મિલાનનો પ્રદેશ ઉજ્જડ વાળ્યો ને તેના લશ્કરી લોક પગાર વિના બખેડા કરતા તેથી તેણે રોમ ઉપર ચઢાઈ કરી—તે તો કપાઈ પડયો, પણ તેનાં લશ્કરે રોમ લૂટયું ને પોપને કેદ કીધો. ૧૫૨૯ના કોલકરારથી ફ્રાન્સિસ તથા ચાર્લ્સને સલાહ થઈ ને પોપનો છુટકારો થયો; ફ્રાન્સિસે ઇટાલિ તથા ફ્લેંડર્સ ઉપરથી પોતાનો દાવો ઉઠાવ્યો ને તે ૧૫૩૦માં પોપે ચાર્લ્સને મહારાજાનો મુગટ પહેરાવ્યો ને લોમ્બર્ડીનો રાજા માન્યો.

માર્ટિન લ્યૂથરે (૧૫૧૭માં) પોપના અનાચાર ખુલ્લા પાડ્યા હતા ને ખ્રિસ્તી ધર્મનું સંશોધન કરી નવો પંથ ચલાવ્યો હતો ને ઉત્તર જર્મનિનાં સંસ્થાનોના સત્તાધારીઓ પોતાની પ્રજા સાથે લ્યૂથરપંથી થયા હતા. બ્રેંડનબર્ગનો માર્ગ્રેવ આલ્બર્ટ જે ટ્યૂટોનિક નાઈટોનો ગ્રાંડમાસ્તર હતો તેણે લ્યૂથરમત તથા પોપ મતના ઝગડાનો લાભ લઈ પ્રશિયાની દશા જે ધર્મખાતાની કહેવાતી તેને રાજકીયખાતાની કરી પોલાંડના આશરા તળે રાખી. ચાર્લ્સ ૧૫૩૦ના જુલાઈમાં જર્મનિ આવ્યો. અહીં પ્રોટેસ્ટંટ પંથના અગ્રેસરોએ પોતાનાં મત ચાર્લ્સને જણાવ્યાં. તુર્કલોક હંગરિ ઉપર ચઢાઈ કરતા તેનો બંદોબસ્ત કરવાનો હતો ને પ્રોટેસ્ટંટ પંથીઓને પોતાનાં મત પ્રમાણે વર્તવાની એકદમ છુટ આપી દેતાં રાજ્યમાં વધારે ગરબડ થઈ જાય તેવું હતું તેટલા માટે ચાર્લ્સે પ્રોટેસ્ટંટ પંથીઓને ઉત્તર વાળ્યો હતો કે સભા ભરી નક્કી કરવામાં આવશે.

ચાર્લ્સ પોતાનું રાજ્ય વધારવામાં ફાવ્યો નહિ ને મોટા રાજ્યભાર પોતાને એકલાને નીભાવવો અઘરો પડયો તેથી તેણે પોતાના ભાઈ ફર્ડિનાંડને સાથે રાખ્યો ને તેને રોમનોનો રાજા ઠેરવ્યો (૧૫૩૧). એ ફર્ડિનાંડ; આસ્ટ્રિયા, બોહીમિઆ ને હંગરિની રાજ્યસત્તા ધરાવતો હતો. તુર્ક લોકે હંગરિ ઉપર હલ્લા કીધા તેને પાછા હઠાવી (૧૫૩૨માં) ચાર્લ્સ સ્પેન ગયો ને ત્યાંથી ટ્યુનિસના બાર્બેરોસ્સા સાથે લડવા ગયો (૧૫૩૫). ચાર્લ્સની ગેરહાજરીમાં જર્મનિમાં ધર્મના બખેડામાં એનબેપ્ટિસ્ટનો એક નવો પંથ નીકળ્યો હતો ને તે પંથના લોકે મન્સ્ટર શહેર પોતાને તાબે કીધું હતું. ને ત્યાંના ધર્માધ્યક્ષના સૈન્યની સામા થઈ તે રાખ્યું હતું, પણ પછી તેઓ હાર્યા હતા ને તેઓના મુખીઓને નિર્દયપણે મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. ચાર્લ્સ ટ્યૂનિસની જીત કરી પાછો આવ્યો કે તેને વળી ફ્રાન્સિસ સાથે લડાઈ કરવી પડી. (૧૫૩૬) ચાર્લ્સે

* મેક્સિમિલિયન મહારાજા આસ્ટ્રિઆનો ડ્યૂક હતો ને તે બર્ગંડીના ડ્યૂકની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો કે જે સંબંધે તેને નેધર્લંડના પ્રાંતો મળ્યા હતા. મેક્સિમિલિયનનો દીકરો ફિલિપ-ફરડિનંડ તથા ઇસાબેલાનો જમાઈ સ્પેનની ગાદીએ બેઠો હતો. એ મરણ પામ્યો ત્યારે એના બે દીકરા ચાર્લ્સ ને ફરડિનંડ તેમાં વડા ચાર્લ્સને સ્પેનની ગાદી મળી હતી (૧૫૧૬); ને મેક્સિમિલિયન મુઓ ત્યારે તેના વારસામાં ચાર્લ્સને આસ્ટ્રિઆ તથા તેના નેધર્લંડના પ્રાંતો મળ્યા. એ રીતે ચાર્લ્સ સ્પેનનો ૧લો ને જર્મનિનો પાંચમો કહેવાયો.

ઇટાલિમાંથી ફ્રૅંચને કાઢી ફ્રાન્સ ઉપર ચઢાઈ કીધી, પણ અડધું લશ્કર નાશ કરાવી તે પાછો ફર્યો હતો. તુર્કસ્તાનના સુલતાન તરફથી મહમ્મદે હંગરિ ઉપર હલ્લો કીધો હતો અને બાર્બેરાસ્સા દક્ષિણ ઇટાલિના કાંઠાને ઉજ્જડ કરતો હતો. એ ગભરાટમાં ચાર્લ્સે પોપ પોલ ત્રીજાના વચમાં પડવાથી ફ્રાન્સિસ સાથે દસ વર્ષનો તહ ખુશીથી કીધો (૧૫૩૮). ગૅંટમાં બળવો ઊઠેલો તેનો બંદોબસ્ત કરી ચાર્લ્સે ૧૫૪૧માં લશ્કરી વહાણનો કાફલો લઈ આફ્રિકાને કાંઠે ઉતરી ટ્યૂનિસને ઘેરો ઘાલવા માંડયો–તોફાન થઈ આવવાથી તેનાં વહાણ ભાંગી ગયાં ને લશ્કરના મોટા ભાગનો નાશ થયો. ચાર્લ્સ પાછો આવ્યો. બે ફ્રૅંચ જાસુસો કોન્સ્ટાંટિનોપલ જતા હતા તેનાં મિલાનમાં ખૂન થયાં હતાં ને ચાર્લ્સે ખૂનીઓની તપાસ કરવાની ના કહી હતી તેથી ૧૫૪૨માં ફ્રાન્સિસ ચાર્લ્સ વચ્ચે પાછી લડાઈ ચાલી. ફ્રાન્સિસે સુલતાન સાથે કુમકના કરાર ફરીથી કર્યાં હતા ને ડેન્માર્ક તથા સ્વીડનના રાજાને સહાયમાં રાખ્યા હતા. ફ્રાન્સ, સ્પેન, ઇટાલિ, નેધર્લૅન્ડ્સ એમાં બે વર્ષ લડાઈ ચાલી–સેરીસોલીસ આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં ચાર્લ્સનાં ૧૦ હજાર માણસ મુઆં, ને શત્રુઓની જીત થઈ (૧૫૪૪). પછી ક્રેસ્પીમાં સલાહના કરાર થયા ને ફ્રાન્સિસ તથા ચાર્લ્સ એઓએ પોતપોતાનો જીતેલો મુલક પાછો આપી દેવાને અને પોતપોતાના રાજ્યમાં નવા પંથનું બળ તોડવાને અને તુર્કની સામા એકસંપે લડવાને એક બીજાને કબુલાત આપી.

ચાર્લ્સની ઇચ્છા પોતાના મહારાજ્યમાંના પ્રોટેસ્ટંટ પંથના રાજા સરદારોને નીચા પાડવાની હતી ને તે પ્રમાણે વર્મ્સમાં મળેલી સભાએ પ્રોટેસ્ટંટોની વિરુદ્ધ ઘણાએક ઠરાવ કીધા (૧૫૪૫). સેકસનિનો ફ્રેડરિક અને હેસીનો લૅન્ડગ્રેવ એ બેની સરદારી તળે પ્રોટેસ્ટંટો હથિયાર લઈ સામા ઊઠયા. ચાર્લ્સે લશ્કર ભેગું કરી પોપના ૧૩ હજારની કુમક સાથે ઉત્તરજર્મનિ તરફ ગયો ને પ્રોટેસ્ટંટ પંથ માનનારા જે પ્રદેશ હતા તેઓને માથે કર ભારે મૂકયા. ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૭માં મૂલહાઉસન આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સેકસનિ ને હેસીવાળા કુંવરો હાર્યા ને કેદી થયા. ચાર્લ્સે સેકસનિનું રાજ્ય ફ્રેડરિકના સગા મોરીસને આપ્યું—એ ફ્રેડરિકની તરફનો હતો, પણ ઠગાઈમાં ચાર્લ્સની તરફનો થયો હતો. પ્રોટેસ્ટંટ કમજોર થયા, ફ્રાન્સિસ મરી ગયો ને ચાર્લ્સ યથેચ્છ વર્તવા લાગ્યો. રાજ્યમાં લોકો ધર્મ કેવી રીતે પાળવો તે વિષે એક શિક્ષાપત્રી ઑગ્સબર્ગમાં મળેલી સભાએ કાઢી ને તે ઉપર પ્રોટેસ્ટંટ પંથનાં રાજ્યોને સહી કરવાની ફરજ પાડી. લ્યૂથરમતના લોક નબળા પડયા હતા, પણ આધીન થયા નહોતા; રાજાઓ ચાર્લ્સની લોભભરી દાનતથી સારી પેઠે જાણીતા હતા; અને સેકસનિનો મોરીસ એણે ચાર્લ્સની સામા થવાની જરૂર જોઈ. મોરીસ જે ચાર્લ્સના લશ્કરનો સરદાર કર્યો હતો તેણે ફ્રાન્સના હેન્રિ રજા સાથે કુમકના કરાર કીધા ને પછી ડેન્માર્ક વગેરે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે સલાહ રાખી પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મને પુષ્ટિ આપવાને જર્મનિની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખવાને તે છતો પડયો-વીસ હજાર પાયદળ ને ૨ હજાર ઘોડા સાથે તે દક્ષિણ જર્મનિમાં આવ્યો ને ઠામ ઠામના લ્યૂથરમતના ધર્માધિકારીઓ તથા માજીસ્ટ્રેટ એઓને પોતપોતાની પદવીએ પાછા બેસાડયા. ફ્રાન્સના હેન્રિએ જર્મનિની સ્વતંત્રતાનો અને બંદીવાન રાજકુંવરોનો રક્ષણકર્તા એમ કહેવડાવી લોરેન ઉપર ચઢાઈ કીધી. ચાર્લ્સે સલાહ કરવાને ફાંફાં માર્યાં પણ હેન્રિએ કે મોરીસે તેને લેખવ્યો નહિ—મોરીસ ઉતાવળી કૂચે ઇન્સબ્રુક આવ્યો ને તેણે ચાર્લ્સને કેદ કીધોજ હોત, પણ એ રતોવઈ નાસી ગયો ને ઉગર્યો. પ્રોટેસ્ટંટોએ ઑગ્સબર્ગ લીધું, મેન નદી ઉપરના ફ્રેંક-ફર્ટને ઘેરો ઘાલ્યો અને અભિમાની ચાર્લ્સને તાબે થવાની ફરજ પડી. પાસુમાં કોલકરાર થયા તેથી રાજ્ય માંહેના બખેડાનો અંત આવ્યો અને પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ ક્ષેમ પાયા ઉપર ઠર્યો (૧૫૫૨).

એક પાસથી હંગરિમાં તુર્ક સાથે ને બીજી પાસથી ફ્રૅંચ સાથે લડાઈઓ ચાલેલી તે બંનેમાં ચાર્લ્સનું લશ્કર હાર્યું. ઇટાલિમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ સુધી બળવા હતા. તુર્ક લોકનો કાફલો નેપલ્સના કાંઠાને ઉજ્જડ કરતો હતો. રાજકાજની કાળજીથી કંટાળીને અને યુરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજ્ય કરવામાં ફાવ્યો નહિ તેથી ચાર્લ્સે ત્યાગી થવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે પોતાના દીકરા ફિલિપને બ્રસેલ્સમાં તેડી નેધર્લૅંડનો રાજા કીધો, ને થોડાં અઠવાડીઆં પછી સ્પેન તથા અમેરિકાના પ્રદેશની રાજ્યસત્તા પણ તેને આપી ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૬માં જર્મનિના રાજાધિરાજનું તાજ પોતાના ભાઈ ફર્ડિનાંડને હવાલે કરી ચાર્લ્સે સેનયુસ્ટના મઠમાં વાસ કીધો ને ત્યાં તે બે વર્ષ પછી ૫૯ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો.

ચાર્લ્સ કેવળ સ્વાર્થ સાધનારો રાજા હતો, એટલે તેને યુરોપમાં પોતાનું એકચક્રી રાજ્ય કરવાનો લોભ હતો. તેણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડવાને અનેક ખટ-

પટ કરી અને બહુ જુઠાણું વાપર્યું. તેના શત્રુઓએ તેની સત્તા તેના ધાર્યાં પ્રમાણે વધવા ન દીધી તોપણ ગાદીએ બેઠો તે વારના કરતાં વધારે પ્રદેશની વ્યવસ્થા તેણે પોતાના વારસને માટે કરી હતી. તે હરેક વાતનો પ્રથમ લાંબો વિચાર ધીરજથી કરતો ને પછી એક નિશ્ચયને વળગી રહી અંતે શ્રમ કરી ધાર્યું કામ પાર પાડતો.

ફર્ડિનાંડ ૧લો એ સંસાર તથા ધર્મસંબંધી પોતાના ને રાજ્યના હકને માટે પોપની સામા થયો હતો ને કેથોલિક તથા પ્રાટેસ્ટંટ એઓનું સમાધાન કરવાને તેણે મોટી સભા બોલાવી હતી, પણ કંઈ ફળ થયું નહોતું (૧૫૬૩). **મેક્સિમિલિયન ૨જો** એણે પણ સમાધાની આણવાની સારી મહેનત કીધી (૧૫૬૪). તેની કારકીર્દીમાં તુર્ક લોકે હંગરિ ઉપર હલ્લો કીધો હતો. પણ તે હઠાવવામાં આવ્યો હતો. મેક્સિમિલિયન પછવાડેથી હંગરિનો રાજા પણ થયો હતો.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૬માં **રૂડોલ્ફ ૨જો** જર્મનિનો મહારાજા થયો તેણે આસ્ટ્રિઆમાં પ્રોટેસ્ટંટ પંથની શક્તિ અટકાવી અને હંગરિના તથા બોહીમિઆના લોકના હક છીનવી લીધા. રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં બખેડા મચી રહ્યા હતા. પ્રોટેસ્ટંટોએ પરસ્પર સંપ બાંધ્યો ને હોલાંડ તથા ફ્રાન્સને મદદમાં રાખ્યાં. કેથોલિકોએ પરસ્પર સંપ બાંધ્યો, જાહેર લડાઈ થવાની તૈયારી હતી તેટલામાં ફ્રાન્સનો હેન્રિ ૪થો જે પોતાનું લશ્કર જર્મનિમાં લાવતો હતો તે માર્યો ગયો (૧૬૧૦). રૂડોલ્ફ પણ (૧૬૧૨)માં મરણ પામ્યો. એ રાજ્યમાં કેપ્લર જ્યોતિષી નામાંકિત હતો.

સ્પેનમાં ફર્ડિનાંડ પછી આસ્ટ્રિઆનો ફિલિપ ને પછી **ચાર્લ્સ** રાજા થયો હતો (૧૫૧૬)-એ ૧૫૧૯માં જર્મનિનો મહારાજા પણ થયો હતો. એ રાજાની સ્પેનની કારકીર્દીમાં વધારે જાણવા જેવું નથી. ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૫માં ફિલિપ બીજો રાજા થયો તેણે સ્પેનમાંથી પ્રોટેસ્ટંટ પંથનું મૂળ કાઢવાને કરડા ઉપાયો કામે લગાડ્યા ૧૪૬૮માં ઠરાવ કીધો કે મૂર લોકે પોતાની ભાષા પોતાનાં નામ ને પોતાની રીતભાત એ સૌ છોડી દઈ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળવો. મુસલમાનોએ બળવો કીધો, પણ તે હાર્યાં ને ખ્રિસ્તી પ્રગણાંઓમાં વેરાતા થઈ ગયા. ૧૫૮૦માં પોર્ટુગાલ સ્પેન સાથે જોડાયું ને ૧૫૮૮માં ઇંગ્લાંડ ઉપર હુમલો કરવાને લશ્કરી વહાણનો કાફલો ગયો હતો તે હાર્યો ને ભાગ્યોતૂટ્યો પાછો આવ્યો.

જે વેળા ફિલિપ ગાદીએ બેઠો તે વેળા મિલાન, નેપલ્સ, સિસિલિ, નેધર્લંડસ, મેક્સિકો ને પેરૂ એ સૌ સ્પેનના રાજ્યમાં ગણાતાં. સ્પેનનું લશ્કર યુરોપમાં પહેલા દરજાનું ગણાતું; ને ફિલિપ પોતે પણ વિચારવાન, થોડુંબોલો, ધીરો ને મહેનતથી થાકે નહિ તેવો હતો; પણ કેથોલિક ધર્મનો-પોપમતનો ઘણોજ આગ્રહી હતો ને સદાકાળ તેના મનમાં ધર્મનોજ વિષય રમી રહ્યો હતો તેથી તેણે દેશ કાળ ન જોતાં મોટાં સાહસ કીધાં કે જેથી તેના મરણ પછી સ્પેન યુરોપનાં રાજ્યોમાં ઓછું અગત્યનું ગણાતું થયું.

નેધર્લંડ્સ એ રાજ્ય વેપારથી મોટું દોલતમંદ થયું હતું-શહેરોને પોતપોતાની વ્યવસ્થા રાખનારી મંડળીઓ હતી ને લોકના પોતપોતાના સ્વતંત્ર વિચાર હતા. ને પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ .દાખલ થયો હતો. ચાર્લ્સ પાંચમાએ નવા પંથને દાબી નાખવાને ઘણી મહેનત લીધી હતી, પણ તેનું ફાવ્યું નહોતું. ફિલિપ લોકને ને તેઓના મતને ધિક્કારતો; તેણે **એગમંટ હોરનના** કાઉંટને અને **ઓરેંજના** ભૂપને અપમાન આપ્યું ને એઓએ જુલમથી પીડાતા લોકની આગેવાની કરી. લડાઈઓ ચાલી-મોટો સંહાર થયો. ઓરેંજના ભૂપે પ્રોટેસ્ટંટ પંથનાં સાત રાજ્યોનો એકસંપ કરાવ્યો. (૧૫૭૯). પાર્માના રાજાએ કેથોલિકનો સંપ કરાવ્યો. ફિલિપે ઓરેંજના ભૂપના માથાને માટે ઇનામ આપવું ઠેરવ્યું હતું ને એ શક્તિમાન ને દેશાભિમાની ભૂપ એક ખૂનીની છુરીથી માર્યો ગયો. પાર્માના રાજાએ (ફિલિપની તરફથી) ઉપરાઉપરી જીત મેળવી. હોલાંડના લોકે એન્ટવર્પ ખોયું ત્યારે ઇંગ્લાંડની એલિઝાબેથે ૫ હજાર પાયદળ ને ૧ હજાર ઘોડા સાથે લીસ્ટરના અર્લને તેઓની મદદે મોકલ્યો. એનાથી તે લોક સાથે હળીને રહેવાયું નહિ ને રાણીએ તેને પાછો બોલાવી લીધો, પછી હોલાંડના સાત પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોએ મોરીસને પોતાનો ગવર્નર કીધો ને અંગ્રેજી લશ્કરની સરદારી લોર્ડ વીલબીને આપવામાં આવી. ૧૫૯૨માં પાર્માનો રાજા મરી ગયો ને મોરીસે ૧૫૯૭માં સ્પેનનાં લશ્કર ઉપર મોટી જીત મેળવી. ફિલિપ ૧૫૯૮માં મુઆ પછી તેની દીકરીના વરે (આસ્ટ્રિઆના આલબર્ટે) હોલાંડ પ્રોટેસ્ટંટ પ્રદેશોનો, સ્પેન તાબાના નેધર્લંડ્સ, સ્પેન ને પોર્ટુગાલ એઓની સાથેનો વહેવાર બંધ કીધો. હોલાંડના પ્રોટેસ્ટંટોએ સ્પેનિઅર્ડની પછવાડે વહાણનો કાફલો મોકલ્યો ને એ કાફલાએ હિંદુસ્તાન તરફ ફરવા માંડ્યું કે જેથી થોડે કાળે તેઓએ જે વેપાર પોર્ટુગાલના લોકે પોતાના હાથ રાખ્યો હતો તે પોતાનો કીધો.

સ્વિટ્ઝર્લૅંડને જર્મનિની સત્તા તળે રાખવાને મેક્સિમિલિયને લડાઈ કરી હતી, પણ સ્વિસલોક જીત્યા હતા ને સલાહના કરાર થયા હતા (૧૫૯૯). ૧૫૧૬માં ઝ્યુરિચનો એક ધર્માધિકારી (લ્યૂથરથી પહેલાં) પોપે કાઢેલી મુક્તિપત્રિકા વેચાતી હતી તેની સામા થયો હતો ને તેના ધર્મમત પ્રજારાજ્યની નીતિ એ સંબંધી વિચારો ફ્રાન્સમાં નેધર્લંડમાં ને ઇંગ્લાંડમાં જણવામાં આવ્યા હતા, સ્વિસ લડવૈયા યુરોપમાં મશહૂર થયા હતા—બીજાં રાજ્યો પોતાના લશ્કરમાં તેઓને પગાર આપી રાખતા.

ઇટાલિમાં ફ્રાન્સિસ ચાર્લ્સની લડાઈઓ પત્યા પછી સ્વસ્થતા હતી. ત્યાંના રાજા સ્પેનના અથવા તેના આશ્રયમાં અથવા તેના સંપમાં હતા. લોકમાંથી શૌર્ય ઘટ્યું હતું ને તેઓ મોજીલા શોખીલા થયા હતા. ફ્લોરેન્સ શહેર બહુ શોભીતું તથા દોલતમંદ હતું ને લોક રૂડા વિવેકી હતા.

હંગરિ ને બોહીમિઆ—હંગરિનું ખ્રિસ્તી રાજ્ય સ્ટીફન ૧લાના વખતથી (ઇ૦ સ૦ ૧૦૦૦) પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. એ રાજ્યે તુર્ક લોકના હલ્લાઓની સામા ટકાવી રાખી પોતાની વૃદ્ધિ કરી હતી, રાજા પેઢી દર પેઢી થતા, પણ લોક પોતાનામાંના કોઈને અથવા બીજા દેશના રાજાને પોતાનો રાજા ઠેરવતા. બોહીમિઆનું રાજ્ય જે બારમા સૈકાના અંતમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું ત્યાં પણ લોકની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજા નિમાતો, પણ તાજ જર્મનિના મહારાજા પહેરાવતા; તેમ જર્મનિનો મહારાજા સાત રાજ્યોના મતથી ઠરતો. તેમાં એક મત બોહીમિઆનું પણ હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૦માં હંગરિનો રાજા મુઓ ત્યારે લોકે બોહીમિઆના રાજાને પોતાનો રાજા ઠેરવ્યો. એ રીતે બે રાજ્ય જોડાયાં—આસ્ટ્રિઆનો ફર્ડિનાંડ ૧લો બોહીમિઆના રાજાની બેન સાથે પરણેલો તે બોહીમિઆના રાજાના મુઆ પછી ત્યાંની ગાદીએ બેઠો; પણ હંગરિના લોકે તેને માન્યો નહિ ને ઘણાક બખેડા થયા તોપણ, ૧૫૬૩માં મેક્સિમિલિયન રજો એ હંગરિ તથા બોહીમિઆ બે પ્રદેશનો રાજા થયો હતો.

રશિઆ.

નવમા સૈકામાં રશિઆ નામથી ઓળખાતા મોટા પ્રદેશમાં ઘણીક જાતના સિથિયન ને તાર્તર લોક વસતા હતા; તેઓનાં ઘણાંએક સ્વતંત્ર રાજ્યો હતાં ને તેમાં કીવ ને નોવગોરોડનું એ બે મુખ્ય હતાં ઇ૦ સ૦ ૮૫૦માં સ્વીડન નોર્વે તરફના કોઈ રુરિકે રશિઆમાં આવી રાજગાદી સ્થાપી— વ્લાડિમિરની (૯૮૦–૧૦૧૫) કારકીર્દીમાં લોક ગ્રીક ગચ્છનો ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતા થયા, હુન્નરો કરતા થયા ને એ રીતે રાજ્યના પાયાને કાંઇક મજબુતી મળી. તેના મરણ પછી તેના દીકરાઓએ રાજ્ય વહેંચી લીધું ને પછી સો વર્ષ સુધી રાજ્યોને માંહોમાંહે લડાઈ ચાલતી ને પોલાંડના લોક હલ્લા કરતા. ઇ૦ સ૦ ૧૨૨૩માં જંઘિસખાનના એક દીકરાએ સઘળા પ્રદેશમાં ફરી વળી ઘણાંક શહેર અને ગામડાંનો નાશ કીધો ને ઘણાક લોકને કાપી નાખ્યા. પછી બસેં વર્ષ સુધી રશિઆના રાજવંશીઓ સત્તાધારીના દાસ થઈ રહ્યા. ઇ૦ સ૦ ૧૪૬૨માં આયવન ૩જો એણે પોતાના દેશને પાછો સ્વતંત્ર કીધો. ઘણાક પ્રદેશને એક રાજ્યમાં આણ્યા ને કોન્સ્ટાંટિનોપલની ગાદી મેળવવાની ઇચ્છા કીધી. તેનો વારસ વેસિલી ૪થો એણે નવા પ્રદેશ જીતવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૩૩માં આયવાન ૪થો એણે પોતાના રાજ્યની સત્તા વધારી ને ઝાર એ ઉપનામ ધારણ કીધું. તેણે તાર્તર લોકના હલ્લા હઠાવ્યા, હમેશનું પેદળ લશ્કર કીધું, ને કાયદા બાંધ્યા; લડવૈયા કોસેક્સ લોક પોતાના સરદાર ડોન કોસોકસની ઇચ્છાથી રશિયાના રાજ્યમાં ગણાયા (૧૫૪૯) અને ૧૫૮૧માં સૈબીરિયા જીત્યા પછી રશિઆનું રાજ્ય હતું તેથી બમણું થયું એ રાજ્યમાં કેટલાક અંગ્રેજ વેપારીઓએ શ્વેત સમુદ્રનો રસ્તો ખોળ્યો તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડ ને રશિઆ વચ્ચે વેપાર સંબંધ થયો. આયવાનને સૌ વિકરાળ કહેતા, પણ તે પોતાની રાની પ્રજાને વશ રાખવાને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતો. તેનો વારસ થીઓડોર (૧૫૮૪) અશક્ત રાજા હતો. તેના મરણ પછી તેનો પ્રધાન બોરીસ રાજગાદીએ બેઠો (૧૫૯૮)—રુરિકવંશની સમાપ્તિ થઈ. બોરીસે નવા દેશ જીતવાનું કામ જારી રાખ્યું; દાસ લોકની સ્થિતિ સારી કીધી; પરદેશથી કારીગરો બોલાવ્યા. વેપાર વધાર્યો ને પોતાના રાજ્યના કિલ્લા મજબુત કીધા.

પોલાંડના લોક સ્કેલેવોનિયન જાતના હતા ને તેઓનાં નાનાં રાજ્ય હતાં. ઇ૦ સ૦ ૯૬૫માં તેઓ એક રાજ્યમાં મળ્યાં ને તે રાજ્ય જર્મનિના મહારાજાના આશરા તળે રહ્યું. ૧૩૭૦માં લોકે હંગરિના રાજા લૂઈને પોતાનો પણ રાજા ઠેરવ્યો. લૂઈની પછી તેની દીકરી રાણી થઈ (૧૩૮૨) ને એ લિથુઆનિયાના ડ્યૂકને ખ્રિસ્તી કરી પરણી. એ પ્રદેશ ૧૫૬૯માં પોલાંડનાં રાજ્યમાં પુરેપુરો જોડાયો.

પોલાંડના રાજા ઓટોમન તાર્તર ને મસ્કોવીટ એ લોક સાથે હંમેશ લડાઈમાં રોકયા રહેતા. ઇ○ સ○ ૧૫૪૮થી તે ૧૫૭૨ લગીમાં પોલાંડના ઉપલા વર્ગના ઘણુંખરા લોક પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ પાળતા થયા ને ૧૫૭૩માં રાજસભાનો ઠરાવ થયો કે સૌએ પોતપોતાને ખરો લાગતો ધર્મ માનવો ને સૌના હક્ક સરખી રીતે જાળવવામાં આવશે. સીજીસ્મંડ બીજાના મરણ પછી એંજુના હેન્રિને રાજા નીમવામાં આવ્યો હતો પણ તે છૂપી રીતે ફ્રાન્સ જતો રહ્યો ને ત્યાં હેન્રિ ૩જો થયો. પછી ટ્રાન્સિલ્વેનિયાના રાજાને ઠેરવ્યો ને તેના પછી સ્વીડનના રાજાને રાજા કીધો—એ કેથોલિક પંથનો હતો ને તેથી પોલાંડમાં બખેડા ઊઠયા હતા તે મુશ્કેલીથી બેસાડવામાં આવ્યા હતા.

ડેન્માર્ક, સ્વીડન ને નોર્વે એ પ્રદેશોમાં વતની લોકને ખસેડી ગોથ લોક વસ્યા હતા. કોઈ ગોરમને કેટલાક પ્રદેશ જોડી નાખી ડેન્માર્કનું રાજ માંડયું હતું, (૮૬૩–૯૦૦). તેના દીકરાના રાજ્યમા ખ્રિસ્તી ધર્મ દાખલ થયો (૯૭૦). કેન્યુટે (૧૦૧૬) બધું ઇંગ્લાંડ ને સ્કોટ્લાંડનો થોડોક ભાગ એ તાબે કીધાં અને ૧૦૩૦માં નોર્વેને પુરેપુરૂં જીત્યું. પછી પાછું નોર્વેનું રાજ્ય જુદું પડયું હતું તે મારગરેટ રાણીએ વારસાથી મેળવ્યું ને લડાઈ જીતી સ્વીડનને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડયું—એ ત્રણે મળીને એક રાજ્ય ગણાયું (૧૩૯૩). સ્વીડનના લોકને એકઠું રહેવું ગમ્યું નહિ ને તેઓએ ૧૫૨૩માં પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કીધું ને ગુસ્ટાવસ વાસા એને રાજા કીધો. એ ૧૫૬૦માં મરણ પાંમ્યો. પછી તેના દીકરાના રાજ્યમાં રશિઆ ડેન્માર્ક વગેરે સાથે લડાઈઓ ચાલી હતી. ૧૫૭૦માં સ્વીડનના રાજાએ ડેન્માર્ક સાથે સલાહ કીધી પણ રશિઆ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી. ૧૫૯૨માં સ્વીડન ને પોલાંડ એક રાજ્યમાં ગણાયાં, સીજીસ્મંડે કેથોલિક ધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું તેથી બળવો થયો; પછી તેને પદભ્રષ્ટ ઠેરવી તેના કાકા ચાર્લ્સને રાજા કરવામાં આવ્યો હતો (૧૬૦૦).

ઓટોમન રાજ્ય–તુર્કસ્તાન.

વેનિસ સાથે (૧૫૦૩) કોલકરાર થયા પછી તે ૧૫૩૭ સુધી ઓટોમન રાજ્યને પડોશના રાજ્ય સાથે ટંટો નહોતો, પણ તેમાં સુલતાનનાજ બે નાના દીકરાઓએ પોતપોતાના પ્રાંતમાં બળવા ઉઠાવ્યા હતા ને તે બેને દેહાંત શિક્ષા સુલતાનના હુકમથી થઈ હતી. તેના બીજા ત્રણ દીકરામાંના એકે—સીલીમે પોતાના બાપ બાજાઝેટને ગાદી ઉપરથી ખસી જવાની ફરજ પાડી ને પછી તેને ઝેર દેવડાવ્યું (૧૫૧૨). સીલીમે ભાઈ ભત્રીજાનાં ખૂન કરાવ્યાં ને ૪૦ હજાર શિઆપંથીઓની કતલ કરાવી. તેણે ઇરાનમાં સોફી વંશની સ્થાપના કરનાર શાહ ઇસ્માઈલ સાથે લડાઈ કરી પોતાના ૪૦ હજાર માણસ ખોઈ ઇરાનીઓને ટાબ્રિસ આગળ હરાવ્યા. તેણે સલાહથી કે બળથી પણ કુર્દીસ્તાન ને મેસોપોટમિયા એ પ્રદેશ મેળવ્યા ઇજિપ્તના મામેલ્યૂક સુલતાનના લશ્કરને અલેપ્પો આગળ હરાવ્યું. (૧૫૧૬) ને સિરિઆનો સઘળો પ્રદેશ સીલીમના રાજ્યમાં જોડાયો. તેણે ઇજિપ્ત જઈ લડાઈ કરી કેરો શહેર લીધું ને ત્યાંના ૫૦ હજાર રહેવાશીઓની કતલ કરી નાખવામાં આવી–ઈજિપ્ત, તુર્ક રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો. આબાસ વંશનો છેલો ખલીફ તાબે થયો ને કોન્સ્ટાંટિનોપલ આવતાં મરી ગયો; પછી સીલીમે પોતાને ખલીફ કહેવડાવ્યો.

સુલીમાન રજો (સીલીમનો દીકરો) ૧૫૨૦માં સુલતાન થયો. તેણે હંગરિના બેલગ્રેડ તથા બીજા કેટલાક કિલ્લા લીધા; રહોડસ ટાપુ લીધો (૧૨૨૨). વળી લડાઈ કરી હંગરિના રાજાને રણમાં પાડી તેની રાજધાની લૂટી (૧૫૨૬); ને ત્રણ વર્ષ પછા વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો–પણ અહીંથી તેને પાછા ફરવાની જરૂર પાડવામાં આવી હતી; પછી તેણે ઇરાન સાથે લડાઈ કરી બગદાદ લીધું.

ઇ○ સ○ ૧૫૧૮માં આલ્જીર્સમાં બારબારાસ્સા બીજાને તુર્ક લોકે હાકેમ માન્યો ને એણે સુલતાનના આશરા તળે ખ્રિસ્તીઓને હરાવી ટયૂનિસ લીધું ને પછી તે સુલતાનના લશ્કરી વહાણના કાફલાનો સરદાર થયો હતો, ૧૫૩૦;–ચાર્લ્સ પાંચમાએ ટયૂનિસ તેની પાસેથી લઈને ત્યાંના આગલા હાકેમને આપ્યું હતું. સુલીમાનનું લશ્કર ઠેકાણે ઠેકાણે ફતેહ મેળવતું. ફ્રાન્સિસ ૧લાએ તેની સાથે કોલકરાર કીધા હતા–ખ્રિસ્તી મુસલમાની રાજ્યના સંબંધમાં તે સંધિકરાર પહેલવહેલાજ હતા. ટ્રાન્સિલ્વેનિયાનો પ્રદેશ તુર્કી રાજ્યમાં જોડાયો, ૧૫૫૨. આફ્રિકાના કિનારા ઉપર ખ્રિસ્તી કાફલા સાથે લડાઈ કરતાં જીત મેળવી, ૧૫૬૦, તેથી તુર્કી લશ્કરી વહાણનું બળ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં સૌથી વધારે ગણાયું; અને ૧૫૬૨માં કોલકરાર થયા તેની રૂએ હંગરિમાં ફતેહ કરેલો મુલક તુર્ક રાજ્યનો નક્કી ઠર્યો. એ રીતે બહાર ફતેહ હતી, પણ રાજ્યમાં બખેડા હતા. સુલીમાન ૧૫૬૬માં મરણ પામ્યો.

એની પછી રાજ્યની પડતી થવા માંડી-ઇ○ સ○ ૧૫૭૧માં લીપેંટો આગળ તુર્કી કાફલો નાશ પામ્યો,

આમરેથ ૩જાના રાજ્યમાં ૧૫૭૪-૧૫૯૫ **જાનેસ-રીઓએ** દસ વખત બળવો કીધો ને એક વખત તો કોન્સ્ટાંટિનોપલને આગ લગાડી હતી કે જેથી ૧૫ હજાર ઘર બળી ગયાં હતાં ને ૫ કરોડ સુક્રીન જેટલું નુકસાન થયું હતું

એ સૈકામાં ઇરાનમાં **સેખઐદર** (અલીનો વંશજ) **એણે સુફી** નામ રાખી નવો પંથ ચલાવેલો તેના દીકરા ઇસ્માએલે રાજ્ય થાપ્યું. ૧૫૧૪માં સીલીમ સાથે લડાઈ થઈ તેમાં તેણે પાયતખ્ત **ટોરીસ** ખોયું. તે જેર્જિઆ તાબે કીધા પછી ૧૫૨૩માં મરણ પામ્યો. તેના દીકરા **તમસ્પના** રાજ્યમાં તુર્ક લોકે ઇરાન ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તેઓ પોતાની ફતેહ કાયમ કરી શક્યા નહિ. ૧૫૭૬માં મહંમદ મીરઝાં થયો તેણે ખોરાસાનના સુલતાનને ઉઠાડી મૂકી તેના નાના દીકરા આબાસને ૧૫૮૫માં ગાદીએ બેસાડયો.

શાહ આબાસે તુર્ક ને તાર્તર લોકે કેટલોક મુલક તેના બાપની પાસથી છીનવી લીધેલો તે પાછો મેળવ્યો. ઓર્મઝનો ટાપુ શહેર સાથે પોર્તુગીઝ પાસેથી પાછો પોતાના તાબામાં આણ્યો ને પોતાની રૈયતને માટે રૂડા કાયદા બાંધ્યા. તેણે **ઇસ્પહાનને** પોતાનું પાય-તખ્ત રાખ્યું ને ત્યાં મેહેલ, એક મોટી મસજીદ ને બીજાં મકાનો બંધાવ્યાં. શહેરનો એક ભાગ આર્મિનિયન લોકને રહેવાને માટે રાખ્યો ને ખ્રિસ્તી લોકના આવવાને ઉત્તેજન આપ્યું. તે ૧૬૨૮માં મરણ પામ્યો હતો.

હિંદુસ્તાન.

બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોદીના પંજાબના સુબેદાર દોલતખાન લોદીએ બંડ કર્યું ને મદદમાં કાબુલના રાજા **બાબરને*** બોલાવ્યો. બાબરે ઇબ્રાહિમના અફ્ગાન લશ્કરને લાહોર આગળ હરાવ્યું, ને તે શહેરને બાળી મૂક્યું (૧૫૨૪); દીબલપુર લીધું તથા ફિતૂરીઓને ઠોર કીધા: ને દિલ્હી લેવા તે સરહિંદ સુધી પહોંચ્યો, પણ પછી તે દિલ્હી ન જતાં પાછો વળ્યો ને કાબુલ ગયો.

તેના મૂકેલા સરદાર અલાઉદ્દીને લડાઈ કરી ઇબ્રા-હીમ બાદશાહને હરાવ્યો તેટલે બાબર પણ આવી પહોંચ્યો. ઇબ્રાહીમ એક લાખ માણસ ને એક હજાર હાથી એટલું લશ્કર લઈ બાબરની સામો ગયો. બાબરની પાસે બાર હજાર ફોજ હતી. તેણે મોખરે તોપોની હાર, પછી પાયદળ ને એની ત્રણ બાજુએ (છેક પાછલી ને બે બાજુની) માટીના બુરંજ કે લાકડાંની આડ એવી રીતે લશ્કરની ગોઠવણ રાખી હતી. ઇબ્રાહીમ બાબરની છાવણી ઉપર ધસ્યો ગયો. તે બાબરની આગલી હાર સાથે લડે છે તેવામાં એની ફોજની પાંખો ઇબ્રાહીમની ફોજની પાંખો ઉપર ને પાછલી હાર ઉપર તૂટી પડી; બાબરે તોપનો મારો ચલાવ્યો ને વચલી ફોજ ધસીને બહાર આવી;–ઇબ્રા-હીમનું લશ્કર વિખેરાઈ ગયું ને તે મુઓ (૧૫૨૬ના એપ્રિલની ૨૧મી). એ લડાઈ પાણીપત આગળ સવારથી તે બપોર સુધી ચાલી હતી. ઇબ્રાહીમનાં ૧૫-૧૬ હજાર માણસ કપાઈ પડયાં ને બંનેનાં મળીને લડાઈમાં ને પછી ૪૦ હજાર માણસનો નાશ થયો હતો.

એ લડાઈ પછી બાબરે દિલ્હી લીધી, આગ્રા લીધું. (૧૫૨૬ના મેની ૧૦મીએ) દિલ્હીની વાયવ્ય દિશાનો પ્રાંત અને જમનાને કાંઠે આગ્રા સુધીનો સાંકડો પ્રદેશ એટલું રાજ્ય તો તેણે સહજ પોતાનું કરી લીધું. પછી તેણે ધોળપુર ને ગ્વાલિયર લીધાં, જવાનપુર તાબે કીધું અને મારવાડ, જેપુર, મેવાડ એ રજપુત રાજાઓ સાથે ફતેહમંદીથી લડાઈઓ કરી. ઇ૦ સ૦ ૧૫૨૮માં તેણે મેદનીરાય ઉપર ચઢાઈ કરી ચંદેરી લીધું; બહાર પ્રાંત જીત્યો ને બંગાળાના રાજાને મોહ પમાડયો; પછી તે સિંધુ નદીથી તે ગંગા લગીના પ્રદેશનું રાજ્ય હુમાયૂંને માટે વારસામાં રાખી આગ્રા રાજધાનીમાં ૫૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો (૨૬મી ડિસેંબર ૧૫૩૦), તેનું મુડદું તેના કહ્યા પ્રમાણે કાબુલ લઈ જઈ ત્યાં દાટવામાં આવ્યું હતું.

બાબરે પોતાની ઉંમર લડાઈઓ કરવામાં કાઢી છતાં તે પોતાના સગાઓની સાથે લડવામાં ન ફાવ્યો, પણ ઇબ્રાહીમનાં બંડખોરવાળાં રાજ્યને તેણે થોડી ફોજે ઉંધું વાળ્યું ને આગ્રાથી દસ કોશ ઉપર સિકી

*બાબર તૈમુર મુગલના વંશમાં છઠ્ઠી પેઢીએ થયો. તે તુર્કી બોલી બોલતો. તેનો બાપ કાબુલનો હાકેમ હતો; પણ પછવાડેથી ફર્ગાણ પ્રાંતનો હાકેમ થયો હતો; તે મુઆ પછી (૧૪૯૪) બાર વર્ષનો બાબર ફર્ગાણની રાજગાદીએ બેઠો. તેનો કાકો સમરકંદનો રાજા ને તેનો મામો એ બે જે બાબરના બાપની સાથે લડાઈ કરતા તેઓએ બાબરને રઝળાવવાનું કીધું. એણે ૧૫૦૪માં કાબુલ લીધું ને ઘણી વાર હારજીત પામ્યા પછી સમરકંદ ને બુખારા એ પ્રાંતો પોતાની સત્તામાં આણ્યા (૧૫૧૧). પછી ઉઝબેગ લોકે (તુર્ક, મુગલ ને ફેનિક એ ત્રણ જાતિ સંકર થઈને થએલા તે) બાબરને સમરકંદમાંથી કાઢી મૂક્યો. બાબરે ઇરાનીઓની મદદથી લડાઈઓ ચલાવી, પણ છેવટે તેની તદન હાર થઈ હતી ને તેણી તરફના મુલકમાં ફક્ત બલખપ્રાંત સિવાય બીજું બધું તેનું રાજ્ય ગયું (૧૫૧૪). હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે કાબુલ ને બલખ પ્રાંત બાબરની સત્તામાં હતાં.

(ફતેહપુર સિક્રી) આગળ હિંદુ તથા અફગાન મુસલમાનોનાં એકઠાં મળેલાં સૈન્યના સરદાર સંગ્રામસિંહને (મેવાડનાને) હરાવી પોતાના લશ્કરી સરદારની મરજી ઉપરાંત થઈ હિંદુસ્તાનમાં મુગલબાદશાઈ સ્થાપી. તે ફારસી તુર્કી ભાષામાં કાબેલ હતો ને તેણે પોતાની જીંદગીનો અહેવાલ લખ્યો છે.

હુમાયૂં (બાબરનો વડો દીકરો) તેણે પોતાના ભાઈઓને રાજ્યની વહેંચણ કરી આપી હિંદુસ્તાન માંહેનો મુલક પોતાને માટે રાખ્યો. તે બુંદેલખંડમાં કલીંજરને ઘેરો ઘાલતો હતો તેવામાં અફગાન લોકે જવાનપુરમાં બંડ ઉઠાવેલું તેનો ને કાશીની પાસેનો ચુનારગઢનો કિલ્લો શેરખાન નામનો પઠાણ સરદાર લઈ બેઠો હતો તેનો બંદોબસ્ત કરી હુમાયૂં પાછો આગ્રે આવ્યો (૧૫૩૨). પછી ગુજરાતના મહમ્મદશાહ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને નસાડયો (૧૫૩૪) ને ચાંપાનેરનો કિલ્લો લીધો (૧૫૩૫). પછવાડેથી (૧૫૩૬) મહંમદશાહનું ફાવ્યું હતું ને મુગલ લોક ગુજરાત તથા માળવા છોડી જતા રહ્યા હતા. હુમાયૂં ગુજરાતની ખટપટમાં પડેલો જોઈ શેરખાને બહાર પ્રાંત જીતી બંગાળાના રાજાને કાઢી મૂકયો. હુમાયૂં ચુનારગઢ લઈ પટણે જઈ પહોંચ્યો; રસ્તામાં તેને બંગાળનો મહમૂદ જે શેરખાનના ત્રાસથી નાસી આવતો હતો તે મળ્યો. શેરખાન જે પોતાનું જોર તજવીજથી વધાર્યો કરતો તેણે સાહસ કરવામાં લાભ છે એવો નક્કી વિચાર કરી પોતાને બાદશાહ કહેવડાવવા માંડયું. હુમાયૂંએ પોતાના લશ્કરને ગંગા પાર લઈ જવાને પૂલ બંધાવ્યો; પણ તેટલે શેરખાને પોતાનાં વીણી કાઢેલાં લશ્કર સાથે રાતે છાનામાના જઈ હુમાયૂંની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો. હુમાયૂંનું લશ્કર ગભરાટમાં પડી વેરાઈ થઈ ગયું ને તેણે પોતાના ઘોડાને ગંગામાં મૂકયો ને પછી મુશીબતથી તે સામે કાંઠે ઉતર્યો ને આગ્રે પહોંચ્યો. બીજે વર્ષે હુમાયૂંએ બીજી વાર શેરખાન સાથે લડાઈ કરી, ને એમાં પણ તે હાર્યો. પછી શેરખાન—શાહની સામા ટકાવાનું નથી એમ વિચારી હુમાયૂં કુટુંબ કબીલો તથા કેટલુંક ધન લઈ લાહોરમાં પોતાના ભાઈ કામરાનની પાસે ગયો (૧૫૪૦) રખેને હુમાયૂં મારૂં રાજ્ય લઈ લેશે ને એને માટે શેરશાહ સાથે લડાઈ કરવી પડશે એમ વિચારી શેરશાહને પંજાબ પ્રાંત હવાલે કરી કામરાન પોતાના કાબુલના રાજ્યમાં જઈ રહ્યો.

સઘળી પાસથી નિરાશ થયા પછી હુમાયૂં દોઢ વર્ષ સુધી સિંધ લેવાને મથ્યો, તે ન મળ્યું ત્યારે તે જોધપુરની મદદ લેવા ગયો. અહીંથી પણ નાઉમેદ થઈ તે નગરકોટ ગયો, ને ત્યાંના રાજા રાણાપ્રસાદની ૧૫ હજાર ફોજ લઈ ફરીથી સિંધ ઉપર ચઢયો પણ ફાવ્યો નહિ. પછી તે ૪૦—૫૦ માણસ સાથે કંદહારને રસ્તે મોટી મુશીબતથી ઇરાન જઈ પહોંચ્યો.

શેરશાહે હુમાયૂંનું સઘળું રાજ્ય પોતાના તાબામાં કરી લઈ બીજે વર્ષે (૧૫૪૨) માળવા લીધું; જોધપુર ઉપર ફાવ્યો નહિ, પણ ચિતોડ ઉપર હલ્લો કીધો ને કલીંજરને ઘેરો ઘાલ્યો; પણ એટલામાં તે મરણ પામ્યો (૧૫૪૫). એ પઠાણ બાદશાહે ૫ વર્ષ રાજ્ય કીધું તેમાં તેણે રસ્તાની સડકો કઢાવી, મુસાફરખાનાં તથા કુવા તળાવ બંધાવ્યાં ને ઠામ ઠામ ઝાડો રોપાવ્યાં. તે અકલમંદ ને શાણો રાજા હતો. તેની પછી તેના દીકરા સીલીમશાહે નવ વર્ષ રાજય કીધું. ને પછી મહંમદશાહ સૂર એણે ત્રણ વર્ષ કીધું. એ મહંમદશાહે ઘેલાળપણામાં ખજાનો ખાલી કીધો ને સરદારોની જાગીરો તેમની પાસેથી છીનવી લઈ નાલાયક શખ્સોને આપી. તેનાજ ખાનદાનમાંના ઇબ્રાહીમે દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાને તાબે કરી લીધાં ને બંગાળા માળવા વગેરેમાં બંડો થયાં.

એવામાં ઇરાન જઈ રહેલા હુમાયૂંએ પાછા આવી દિલ્હી તથા આગ્રા પોતાના તાબામાં કરી લીધાં. (ઇરાનથી આવતાં તેને ત્યાંના રાજા તમસ્પે ચૌદ હજાર સવાર આપ્યા હતા તેની કુમકે કંદહાર અસ્કરી પાસેથી ને કાબુલ કામરાન પાસેથી છીનવી લીધાં હતાં) પછી મહંમદશાહ સૂરનો વજીર હેમૂ હુમાયૂંને કાઢવા આવે છે તેટલામાં હુમાયૂં મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો અકબર ગાદીએ બેઠો. હેમૂને અકબરનો વજીર બહેરામખાન એ બેની લડાઈ થઈ તેમાં હેમૂ હાર્યો ને પકડાયો. મહંમદશાહ સૂર પણ બંગાળામાંના બંડખોર સાથે લડતાં થોડે દહાડે મરણ પામ્યો. હુમાયૂંમાં શેરશાહ જેટલું સાહસ નહોતું. તે પોતાના તરફી ભાઈ તથા બીજા સગાઓને જયારે ત્યારે માફી આપતો ને તેઓ ઉપલકીઆ મદદ કરતા તેથી તેણે રાજય ખોયું હતું, બાકી તે ભણેલો તથા બુદ્ધિમાન નિવૃત્ત પ્રકૃતિનો પણ ધીટ આગ્રહી પુરૂષ હતો.

અકબર (તેર વર્ષ ને ચાર મહીનાનો)* ઇ૦ સ૦ ૧૫૫૬ના નવેંબરની પાંચમીએ આગ્રાની રાજગાદીએ બેઠો. રાજકારભાર સંધો તેના બાપની વખતના સરદાર

* અકબર ઇ૦ સ૦ ૧૫૪૨ના અકટોબરની ૧૪મીએ હુમાયૂં બીજી વાર સિંધ ઉપર ચડવા નીકળેલો તેને બીજે દહાડે જન્મ્યો હતો. તેની માનું નામ હમીદા હતું. દીકરાના

બહેરામખાનને શિર હતો ને એણે પાંચ વર્ષના કારભારમાં રાજ્યને ડગે નહિ તેવા પાયા ઉપર આણી મૂક્યું. ઘણી જગોનાં ઘણાં તડાંના મુસલમાનોની ફોજોના બખેડા બેસાડ્યા, આજુબાજુના મુલક ઉપર ચઢાઈઓ કરી, ને દૂરનાં રાજ્યોને મોહિત કીધાં પણ તેની કરડી હાકમીથી લોક કંટાળ્યા હતા ને કેટલાક જણ તેના દુશ્મન બની ફર્યાદ કરતા હતા; વળી તે પોતે પણ મદે બરાઈ વેળાએ અકબરને લેખવતો નહિ. અકબરે ૧૮ વર્ષની ઉમરે પોતાનું પરવશપણું જાણ્યું ને જાહેરનામું કીધું કે આજથી મારૂં રાજ્ય હું પોતેજ ચલાવીશ (૧૫૬૦). પછી તેણે બહેરામખાનને તેના ગુના માફ કરી ધન આપી મક્કે જવાનો હુકમ કર્યો. તે પછી મક્કે જતાં ગુજરાતમાં માર્યો ગયો હતો.

રાજ્યને પહેલે વર્ષે પંજાબ પ્રાંત અને દિલ્હી તથા આગ્રાને લગતો પ્રદેશ એટલોજ મુલક અકબરનો હતો. ત્રીજે વર્ષે અજમેર ને ચોથા વર્ષના આરંભમાં ગ્વાલીઅર તાબે થયું હતું. રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધા પછી અકબરે અફગાન લોકના ને પોતાના સરદારોના બળવા બેસાડી તેઓએ કબજ કરેલો મુલક (જવાનપુર, માળવા, અયોધ્યા, અલાહાબાદ) પોતાની કાયમ સત્તામાં આણ્યો. કાબુલમાં અકબરનો નાનો ભાઈ મિર્ઝા હકીમ હાકેમ હતો તેણે અકબરને નાગોરમાં ભરાએલા ઉઝબેગ લોકનું બંડ તોડવામાં રોકાએલો જોઈ લાહોર લઈ પંજાબ પ્રાંત કબજે કીધો, પણ અકબરે તેને સપડાવી હિંદુસ્તાન બહાર કાઢી મૂક્યો (૧૫૬૬). એજ વર્ષમાં સંબળના સુલતાન મિર્ઝા નામના સરદારના ચાર દીકરાઓ હુકમની સામા થએલા તેઓને અકબરે નશીહત આપી ને પછી તેઓ ગુજરાતના બાદશાહના આશરામાં જઈ રહ્યા હતા.

એ વેળા અથવા એની પહેલાં અકબરે રજપુત રાજાઓને વશ કરી રાખવાનો વિચાર કીધો હતો—અકબર જેપુરના રાજા બીહારીમલની બેટી સાથે પરણ્યો હતો ને તેણે સસરાને તથા સાળા ભગવાનદાસને બાદશાહી લશ્કરમાં મોટા દરજ્જા આપ્યા હતા. અકબરે પોતાની મારવાડવાળી રજપુત રાણીથી થએલા બેટાને જેપુરની એક રાજકન્યા સાથે પરણાવ્યો હતો. બાબરની સામા સંગ્રામસિંહ લડ્યો હતો તે બહાને ઉદેસિંહને નબળો જોઈ અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ કરી. ઉદેસિંહના સરદાર જેમલ રાઠોડે મુગલ લશ્કરને કિલ્લામાં આવવા ન દીધું, પણ આવું બન્યું કે એક રાતે જેમલ મસાલને અજવાળે મોરચો તપાસતો હતો તેને અકબરે દીઠો (એ પણ પોતાની ખાઈ જોવાને નીકળ્યો હતો), ને ગોળી મારી તે જેમલના માથામાં વાગી ને એ મરણ પામ્યો. પછી કિલ્લેદારોની હિંમત રહી નહિ—તેઓ થાણાં રાખી કિલ્લામાં ભરાયા—સ્ત્રીઓને જેમલના શબ સાથે બાળી મૂકી પાછા બહાર આવી મરણીઆ થઈ લડ્યા ને કપાઈ પડ્યા; અકબરે ચિતોડ લીધું* (માર્ચ. ૧૫૬૮). બીજે વર્ષે રણથંભોર ને કલીંજર એ પહાડી કિલ્લા લીધા—રણથંભોર ઉપર અકબર જાતે ગયો હતો. જોધપુરના માલદેવે ઘટતો સત્કાર ન કરેલો તે ઉપરથી અકબરે જોધપુરનો મુલક બીકાનેરના રાયસિંહને બક્ષીસ આપવાનું ધાર્યું હતું, પણ માલદેવ મુઆ પછી તેનો દીકરો શરણ આવ્યો ત્યારે અકબરે તેના ઉપર બહુ મહેરબાની કરી હતી.

મિર્ઝા લોક ગુજરાતનાં રાજ્યોમાં બખેડા મચાવી ત્યાંના મુજફ્ફરશાહને સતાવ્યાં કરતા. રાજકારભારી ઈતિમાદખાને અકબરને તેડ્યો. મુજફ્ફરશાહ કને એણે પોતાનું રાજ્ય અકબરને હવાલે કરી દીધું (સપ્ટેંબર, ૧૫૭૨), એણે બળવાખોરને જીતી અમદાવાદમાં પોતાનો વાવટો ચઢાવ્યો (૧૮ મી નવેંબર). પછી વડોદરે, ચાંપાનેર, સુરત એ સઘળો મિર્ઝાઓએ કબજ કરેલો મુલક તેઓને હાંકી મેલી પોતાની રાજ્યસત્તામાં આણી અકબર પાછો આગ્રે આવ્યો (જુન ૧૫૭૩).

ઇ૦ સ૦ ૧૫૬૦માં કેટલોક બહાર પ્રાંત અકબરના તાબામાં આવ્યો હતો, પણ બાકીનો પ્રાંત તથા બંગાળા એ જીતવાનાં રહ્યાં હતાં. બંગાળામાં દાઉદ અફગાન રાજ્ય કરતો, પણ તેના વજીરે તેને ઉઠાડી મેલવાની તજવીજ કરી હતી. તે લાગ જોઈ અકબરે બહાર પ્રાંત જીત્યો ને દાઉદને બંગાળામાંથી નસાડ્યો. દાઉદે ઓડિયા પ્રાંત જઈ ફોજ એકઠી કરી અકબરના સરદાર ટોડરમલને તથા બીજાઓને લડાઈ આપી. પણ અંતે તે હાર્યો—બહાર તથા બંગાળા એ પ્રાંત અકબરના રાજ્યમાં આવ્યા (૧૫૭૫) કાબુલના મિર્ઝા

જન્મની ખુશખબર હુમાયુંને પહોંચી ત્યારે સાથીઓને બક્ષીસ આપવાને તેની પાસે કસ્તુરીની શીશી સિવાય બીજું કંઈજ નહોતું તેથી તેણે તેનું વહાણું કીધું હતું, અકબર ને હમીદા એ બેને મિર્ઝા અસ્કરીએ (હુમાયુંના ભાઈએ) બંદીખાનામાં નાખ્યાં હતાં, પણ હુમાયુંએ ઇરાનથી આવતાં છોડવ્યાં હતાં.

* ઉદેસિંહે જંગલોમાં ભટક્યા પછી ઉદેપુર વસાવ્યું. એના દીકરા પ્રતાપ રાણાએ લડાઈઓ કરી. પણ હારીને ગુફા રાનમાં વાસ કીધો હતો—એણે પછવાડેથી અકબરના મરતા પહેલાં પોતાનો ઘણો મુલક પાછો મેળવ્યો હતો. પણ તે ચિતોડ ચિતોડ કરતો મરણ પામ્યો હતો.

હકીમે પંજાબ ઉપર હલ્લો કરી ત્યાંના સુબેદાર માનસિંહને નસાડયો (૧૫૮૧) તે ઉપરથી અકબરે ત્યાં જઈ હકીમને હરાવી કાબુલ લીધું, પણ પછવાડેથી હકીમ વશ થયો ત્યારે કાબુલનો સુબો તેને પાછો હવાલે કીધો. પંજાબનો સુબો પોતાના સાળા રાજા ભગવાનદાસને સોંપ્યો ને સિંધુ નદીના કાંઠા ઉપર અટકનો કિલ્લો બાંધ્યો, પછી તે આગ્રે આવ્યો હતો. પોતાના ભાઈ હકીમનું મરણ થયે કાબુલમાં બખેડા ન થાય તેને સારૂ અકબરે અટકમાં પોતાનો મુકામ રાખ્યો હતો ને તેવામાં તેણે ભગવાનદાસને તથા મિર્ઝા સુલેમાનના દીકરા શાહરોખને કાશ્મીર જીતવાને મોકલ્યા હતા ને તેઓએ તે પ્રાંત આપ્યો હતો (૧૫૮૫). કાબુલની સરહદમાં જલાલ નામનો સરદાર હુમલો કરતો તેની સામા અકબરનો દુધભાઈ જૈનખાન ને રાજા બીરબલ એ લશ્કર લઈ ગયા, પણ લડાઈમાં બીરબલ માર્યો ગયો ને જૈનખાન નાસી ગયો; પછી અકબરે રાજા માનસિંહ તથા ટોડરમલને મોકલ્યા ને એઓએ બે વર્ષ લગી લડીને જલાલને હરાવ્યો હતો. ૧૫૯૫માં અકબરે સિંધ પ્રાંત જીતી લીધો. કંદહાર ઇરાની લોકે લીધુ હતું, પણ માંહોમાંહે ટંટા થયા પછી તે પાછું અકબરના તાબામાં આવ્યું હતું.

અહંમદનગરના રાજ્યમાં અંધેર હતું ને ચાર ટોળી બંધાઈ ને તે માંહોમાંહે લડતી. એ ટોળીમાંના એકના બોલાવ્યા ઉપરથી શાહાજાદો મુરાદ ગુજરાતમાંથી ફોજ લઈ અને ખાનખાનાન મિર્ઝાખાન માળવામાંથી ફોજ લઈ અહંમદનગર ઉપર ચઢયો; એઓ જે ટોળીને મદદ કરવા આવેલા તે ટોળીને રાજધાનીમાંથી કાઢી મૂકી બહાદુર નિજામશાહ નામનો છોકરો ગાદીએ બેઠો હતો ને રાજ્યકારભાર તેની ફોઈ ચાંદબીબી કરતી હતી (૧૫૯૫). ચાંદબીબીએ પોતાની દુશ્મન બે ટોળીઓને સમજાવી પોતાની તરફની કરી લીધી ને વિજાપુરના રાજાની મદદ મેળવી. લડાઈ ચાલી તેમાં હિસ્સેદારોએ મુગલને હરાવ્યા. પછી તહ થયો તેમાં ચાંદબીબીએ વરાડ પ્રાંત બાદશાહને આપ્યો (૧૫૯૬). મુરાદને વરાડ પ્રાંતને માટે દક્ષિણના રાજાઓ સાથે ટંટો ચાલતો તેવામાં ચાંદબીબીના કારભારીએ ફીતૂર કરી મુરાદની મદદ માગી. ખાનદેશનો રાજા અકબરની તાબેદારી કબુલ કરતો તે મુગલ લશ્કરને મળ્યો અને ગોવળકોંડાનો રાજા અહંમદનગર તથા વિજાપુરના રાજાઓને આવી મળ્યો. ગોદાવરીને કાંઠે બે દહાડા લડાઈ ચાલી ને મુગલ લશ્કર હાર્યા. મુરાદ તથા ખાનખાનાન એ બેને બન્યું નહિ માટે બાદશાહે તેઓને બોલાવી લીધા ને અબુલ ફઝલને* દક્ષિણમાં મોકલ્યો–, એણે બાદશાહને દક્ષિણમાં આવવાની જરૂર જાણી તે ઉપરથી અકબર (૧૪ વર્ષ સિંધુનદીના પ્રદેશમાં રહ્યા પછી) નર્મદા ઉતર્યો (૧૫૯૯). એ વખતમાં મુગલ લશ્કરે દોલતાબાદ ને બીજા ઘણાએક પહાડી કિલ્લા સર કરી લીધા હતા. અકબરે બરહાનપુર આવી પોતાના દીકરા દાનીઅલ અને ખાનખાનાન એ બેને, અહંમદનગર ઉપર ઘેરો ઘાલવા મોકલ્યા. અહીં માંહોમાંહે ટંટા વધી ગયા હતા; ચાંદબીબીએ નિરાશ થઈ તહની માગણી કીધી, પણ તેટલામાં મુગલ લશ્કરે તેના મહેલમાં ધૂશી તેને મારી નાખી–એ રીતે અહંમદનગર જીતાયું+ (૧૬૦૦માં). આશીરગઢ જીતીને ખાનદેશનો રાજા સામો થયો હતો તેની સાથે લડીને તે રાજ્યનો અંત આણ્યો. પછી વિજાપુર તથા ગોવળકોંડાના રાજા સાથે સ્નેહ કરી અકબર રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો (૧૬૦૧).

બાદશાહ દક્ષિણમાં ઝાઝી વાર રહ્યો નહિ તે આટલા માટે કે તેના વડા દીકરા સલીમે પ્રયાગ, અયોધ્યા ને બહાર પ્રાંતમાં પોતાની આણ ફેરવાવી હતી ને ત્યાંની તિજોરીઓમાંથી ૩૦ લાખ રૂપીઆ લઈ લીધા હતા. અકબરે ઘણીક રીતે તેને સમજાવ્યો ત્યારે તે બાદશાહના હુકમ પ્રમાણે પ્રયાગ જઈ રહ્યો (૧૬૦૩). અહીં સલીમને ને તેના દીકરા ખુશરૂને ટંટો થયો ને એ ઉપરથી ખુશરૂની માએ (માનસિંહની બેને) ઝેર ખાધું, ને સલીમ હોલેદિલ થઈ અવિચારે વર્તવા લાગ્યો. પછી સલીમ ખુશરૂના ઝગડા વધ્યા; મુરાદ ને દાનિયલ મરણ પામ્યા; ને અકબર માંદો પડી મરણ પામ્યો– (૬૩ વર્ષની ઉમરે ૧૬૦૫ના ઓક્ટોબરની ૧૩મીએ).

અકબર સાવધ, ઉદ્યુક્ત ને પ્રસંગે સાહસ કરનારો એવો શૂર લડવયો હતો. એણે અફગાન સરદાર તથા પોતાના સરદાર એઓના બંડબખેડા ભાગ્યા; તોપણ

*એ વડો વજીર અકબરનો બહુ માનીતો હતો. એને ને વડા શાહજાદા સલીમને બનાવ નહોતો. અકબરે કંઈક હોલેદિલ થએલા સલીમને રાજી રાખીને ઠેકાણે આણવા સારૂ અબુલ ફઝલને રાજધાનીથી ખસેડી દક્ષિણમાં મોકલ્યો હતો. એ પાછો આગ્રે જતો હતો તેવામાં સલીમના મળતીઆ નરસિંહદેવ તેની સામા લડાઈ કીધી હતી ને તેનું ડોકું સલીમને મોકલાવ્યું હતું.

+રાજધાની હાથમાં આવી, પણ પ્રાંત તાબે થયો નહોતો. એ રાજ્યની સમાપ્તિ ૧૬૩૭માં થઈ હતી. ચાંદબીબી ખટપટમાં માહેર, લડાઈના કામથી વાકેફ હિંમતવાળી ને બહાદુર હતી.

તેઓની તરફની તેના મનમાં, દહેશત હતીજ; વળી, કેટલાંક મુસલમાની રાજ્યો હજી જોરાવર હતાં, ને રજપુત રાજ્યો મુસલમાનથી સ્વતંત્ર રહેવાને ખંતીલાં હતાં-એ સ્થિતિમાં તેણે ભય દેખાડી, મોહ પમાડી, લગ્નસંબંધ કરી, મોટી પદવી આપી રજપુતોને વશ કીધા, હિંદુ ને મુસલમાન સરદારો પાસે સરસાઈએ કામ કરાવ્યું, પોતે પણ તેવે તેવે ઠેકાણે ફોજને દોરી, ને જીતેલા મુલકનો પાકો બંદોબસ્ત કીધો. એ પ્રકારે અકબરે આખી જિંદગી લડાઈના કામમાં ગાળી આખી હિંદુસ્તાનની બાદશાહી મેળવી, સ્થાપી ને વારસને માટે રાખી.

અકબરની રાજનીતિનું ધોરણ પ્રજાને પોતાની કરી રાખવા ઉપર હતું. તે હિંદુ મુસલમાન પ્રજાને સરખી ગણી યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપતો, ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ આપતો, કર વેરા ઓછા કરતો ને વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપતો. તેણે પોતાના કાબેલ મસલતદારોની મદદથી રાજકાજની ગોઠવણ કીધી-રાજ્યના ૧૫ સુબા કરી અક્કેકની વસુલ ઠેરવી-જમીનની કુલ પેદાશનો ત્રીજો હિસ્સો તે સરકારમાં લેતો (ત્રીસ કરોડ રૂપીઆની જમા દરવર્ષે સરકારમાં ભરાતી); દિવાની ફોજદારી થાપી ને અમલદારોને માટે ધારા બાંધ્યા; ફોજમાં પાંચથી દસ હજાર સવારોની સરદારી શાહજાદા ને રજપુત રાજા એઓનેજ માટે રાખી હતી; એવા સરદાર ૩૦ ને બીજા ૪૫૦ હતા ને અક્કેક સરદારના હવાલામાં સવાર લશ્કરથી અડધું પાયદળ હતું; પાયદળમાં ચોથો ભાગ બંદૂકીઆનો ને બાકીનો તીરંદાજનો હતો; તેની મુલકી શીબંદી સુમારે ૪૪ લાખની હતી. તેણે અટક, ગોપુર, સિક્રી એ શહેરો વસાવ્યાં હતાં ને આગ્રા તથા પ્રયાગમાં કિલ્લા કોટ ઘુમટ વગેરે બંધાવ્યાં હતાં.

એક પાસથી લડાઈની ખટપટ કરવી ને બીજી પાસથી રાજકાજ કરવાં, એટલું છતાં તે શિકાર કરવામાં, ગ્રંથો લખાવવામાં, મુસલમાની ધર્મમાં ફેરફાર કરાવવામાં, કવિ પંડિત સાથે વિનોદ કરવામાં કેટલોક વખત કાઢી શકતો. તે પછવાડેથી સલીમની છાંછળી વર્તણુકથી, અબુલફઝલના મોતથી, કુટુંબકલહથી દુઃખી થયો હતો એ તેની દયામણી હાલત હતી. તેણે નવરોજનો બજાર માંડી રજપુતાણીઓને પટાવી ને કોઈ કોઈ વખત તેને ઘટે તેવી ક્રૂરતા દેખાડી, તોપણ તે કુટુંબ ઉપર ને પ્રજા ઉપર હેત રાખનારો ને દુશ્મનોને માફી બક્ષનારો હતો.

અબુલફઝલ ને **ટોડરમલ** એ, વજીરો **ભગવાનદાસ, માનસિંહ, બીરબલ, અજીજ, ખાનખાનાન** એ **સરદારો, અબુલફઝલ, ફૈજી, ખાનખાનાન** એ ગ્રંથ લખનારાઓ, ગંગ, **નરહર** એ કવિ, **બીરબલ** વિનોદી ને **તાનસેન** ગવૈયો,-સૌ અકબરની દરબારના રંગ હતા.

સોળમા* સૈકામાં યુરોપીઅન લોકે હિંદુસ્તાનમાં થાણું ઘાલ્યાં—વાસ્કો ડી ગામાની સફરની ને કાલીકટની હકીકત જાણવાથી પોર્ટુગાલની સરકારે હોંસે ભરાઈ **કાબ્રાલને** હિંદુસ્તાનમાં મુલક જીતવા મોકલ્યો (૧૫૦૦). એનો કાફલો ૧૩ વહાણનો ને તેમાં ૧૨૦૦ માણસ હતાં; એ બારસેંમાં કાલીકટના રહેનારા પણ હતા ને હિંદુસ્તાનના લોકને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને ૮ ખ્રિસ્તી સાધુઓ હતા. હિંદુસ્તાન આવતા તેણે પશ્ચિમ તરફ હંકાર્યું ને દક્ષિણ અમેરિકાનો બ્રાઝીલ પ્રદેશ જોયો ને તેને પોર્ટુગાલની સરકારનો કહી તેનો કબજો કીધો હતો. પછી તેણે તોફાન ખાતાં હિંદુસ્તાન આવી કાલીકટ બંદરમાં વહાણ નાગર્યાં. તેણે ઝામોરીનને નજરાણું કરી મહેરબાની મેળવી, પણ મૂર વેપારીઓની ખટપટથી ભંભેરાઈ ઝામોરીને નવા લોકને કાઢી મૂકવાનો હુકમ કીધો. અમલદારોએ પોર્ટુગીઝ લોકોની કોઠી લૂટી, પણ કાબ્રાલે મૂરનાં દસ વહાણ લૂટી બાળી મૂક્યાં ને તાપની આગે કાલીકટમાં ભડકાં કીધાં. પછી કોચીનના રાજા સાથે દોસ્તી કરી ઘણોક માલ લઈ કાબ્રાલ પોર્ટુગાલ જતો રહ્યો. પછી પાછો વાસ્કો ડી ગામા આવ્યો તેણે કાલીકટ બાળ્યું ને તે કોચીનથી માલ લઈ ચાલ્યો ગયો-એમ વળી ત્રણેક વાર પોર્ટુગીઝો હિંદુસ્તાન આવી ગયા.

ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૫માં પોર્ટુગાલના રાજા **આલમેડાને** હિંદુસ્તાન ખાતેના મુલકનો નવાબ કરી મોકલ્યો (એક વીઘું ભોંય પણ તેઓની સત્તામાં નહોતી

---

*એ સૈકામાં તૈલંગી લક્ષ્મણ ભટ્ટના દીકરા વલ્લભાચાર્યે (૧૪૭૯-૧૫૩૧) ને તેના દીકરા વિઠ્ઠલનાથે (૧૫૮૩માં મરણ પામ્યો હતો) ગોકુળ મથુરાના પ્રદેશમાં ને ગુજરાત કચ્છમાં બાળકૃષ્ણની ભક્તિનો બોધ ને પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો હતો અને વલ્લભાચાર્યના જમાઈ ચૈતન્ય (બંગાળાના નદીઆનો બ્રાહ્મણ ૧૪૮૫-૧૫૨૭) એણે અને તેના શિષ્ય અદ્વૈતાચાર્યે ને નિત્યાનંદ એઓએ મથુરા ને જગંનાથ વચ્ચેના પ્રદેશમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિનો બોધ માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો હતો. એ સૈકામાં સુરદાસ, કેશવદાસ (વ્રજ ભાષામાં), તુલસીદાસ (પૂરબી ભાષામાં) નામાંકિત થયા અને કનોજની હિંદીભાષામાં ફારસી શબ્દો ભેળાઈને લશ્કરમાં જે બોલી વપરાતી થઈ હતી તેનું ઉર્દુ એવું નવું નામ પડ્યું.

તોપણ) તે આવ્યો કે વિજયનગરના રાજાએ નજરાણું મોકલી સલાહના કરાર કીધા. તેની ને મૂર લોકની વચ્ચે વહાણની લડાઈઓ ચાલી-પોર્ટુગાલને હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર સંબંધ થતો જોઈ વેનિસ અદેખું થએલું તેના ઉશ્કેરવાથી ઇજિપ્તના સુલતાને મૂરની મદદે વહાણો મોકલ્યાં, ને ગુજરાતના બાદશાહે પોતાના કાફલાના સરદાર મલેક અયાઝને મોકલ્યો; ચોલના બંદરમાં લડાઈ થઈ તેમાં મુસલમાન જીત્યા ને દીવ આગળ થઈ તેમાં મુસલમાનોને બહુ નુકસાન થયું, પછી કોલકરાર થયા હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૬માં આલબુકર્ક આવ્યો. તેણે ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૦માં ગોઆ લીધું ને તેને પોતાના થોડાક મેળવેલા મુલકની રાજધાની કીધી. કુનાહ ગર્વનર થઈને આવ્યો તેણે ખંભાત ગુજરાતના કાફલા તથા ઇજિપ્તના કાફલા સાથે લડાઈઓ કરી દીવ બંદરમાં કિલ્લો બાંધ્યો (૧૫૩૬); ને કાસ્ટ્રો ગર્વનરે તે શહેર લીધું (૧૫૪૫). પછી ઇ૦ સ૦ ૧૫૭૦માં આદેલખાન ને નિઝામ ઉલ મુલ્ક એ બે મુગલ સરદારોએ ઝામોરિન સાથે કુમક કરાર કીધા ને પોર્ટુગીઝને હિંદુસ્તાનમાંથી કાઢવાને ગોઆને ઘેરો ઘાલ્યો; ભારે લડાઈઓ થયા પછી ગર્વનર આટેડની જીત થઈ હતી.

ચીન.

ક્યૂબ્લેખાને ચીનમાં મુગલ રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારપછી જે થયા તેમાં પ્રથમના ડાહ્યા હતા, પણ પછવાડેના મોજીલા, આળસુ ને જુલમી રાજા હતા. દેશી ચીનાઓ લાગ જોયાં કરતા ને એક શ્યુ નામના શખ્સે ૧૩૩૩માં મુગલ રાજા પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી ને ૧૩૬૮થી મિંગ વંશની ગાદી સ્થાપી. એ વંશના પુરુષોએ ૧૬૪૪ સુધી રાજ્ય કીધું ને ચીન આબાદ હતું-ત્યાંનો કાફલો ઇરાની અખાત તથા રાતા સમુદ્ર લગી આવતો. પોર્ટુગીઝ લોક ચીનનાં બંદરો સાથે ૧૫૧૭-૧૮થી વેપાર કરવા લાગ્યા હતા.

સંસ્થાનો.

સ્પેનનાં સંસ્થાનો પ્રથમ હેટી, ક્યૂબા ને જમેકા એ ટાપુઓમાં થયાં (૧૫૦૮-૧૦); ને ત્યાંની વસુલ જમા પહેલવહેલાં તો સ્પેનની સરકારને બેશુમાર હતી. ઇ૦ સ૦ ૧૫૧૭માં કોર્ડોવા એણે મેક્સિકો નામનો પ્રદેશ ખોળ્યો હતો ને ૧૫૧૯માં કોર્ટેઝે જઈ ત્યાંના મોંટેઝુમા રાજા સાથે લડાઈ કરી તે જીતી લીધો હતો—પીઝેરો એ સરદારે ૧૫૩૧માં પેરૂ પ્રદેશ લીધો હતો—એ સઘળાં રાજ્યોની વ્યવસ્થા ચાર્લ્સ પાંચમાએ ૧૫૪૨માં ખાસ બાંધી કીધી હતી. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો બહારનો ઠાઠ રાખવામાં આવ્યો હતો. અમેરિકામાં બે નવાબો, રાજ્યકારભારીઓ તથા શહેરના લોકની મંડળી એઓની મદદથી હાકેમી કરતા ને તેઓનું કામ તપાસવાને સ્પેનમાં એક દરબારમંડળી હતી. એ સંસ્થાનોની મુખ્ય પેદાશ સોનાહીરાની ખાણોની હતી—એ ખાણો ખોદવાની મજુરી દેશી વતની લોક પાસે જુલમ સખ્તીથી કરવામાં આવતી. (એઓ પણ જ્યારે ઓછા પડ્યા ત્યારે આફ્રિકાથી ગુલામો આણવાનો ને તેઓને વેચવાનો વહીવટ ચાલ્યો હતો).

પોર્ટુગાલે પશ્ચિમભણીની બ્રાઝીલમાં (૧૫૦૦) સંસ્થાન કીધું અને પૂર્વ ભણી તેઓએ ૧૨૦૦ માઇલના દરીઆ કાંઠા ઉપર થોડી ઘણી પોતાની સત્તા કરી હતી. ઇરાનના બધા કાંઠાના વેપાર ને ઇરાની અખાતના બધા ટાપુ તેઓના હાથમાં હતા; કેટલાક આરબ શાહજાદાઓ ખંડણી આપતા ને અરબસ્તાનમાં કોઈ તેઓનું દુશ્મન નહોતું; રાતા સમુદ્રમાં તેઓનીજ સત્તા માન આપવાને લાયક હતી; એબિસિનિઆનો રાજા ને પૂર્વ આફ્રિકાના સરદારો એઓ સાથે ઘણીક રીતે વેપારને અર્થે પોર્ટુગીઝોએ સંબંધ રાખ્યો હતો; કેપ રામોઝથી તે કેપ કામોરીઅન સુધીનો મલબાર કાંઠો કોરોમાંડલ કાંઠો, બંગાળાનો ઉપસાગર, મલાકા એ સંધા ઉપર તેઓની સત્તા હતી. સિલોન, સુમાત્રા જાવા એ ટાપુઓના સત્તાધારીઓ ખંડણી આપતા; ચીનમાં તેઓએ મકાઉ મેળવ્યું હતું, ને જાપાનના ટાપુઓ સાથે વેપાર સંબંધ કીધો હતો. ઇ૦ સ૦ ૧૫૮૦માં પોર્ટુગાલ સ્પેન સાથે જોડાયાથી પોર્ટુગીઝ સત્તા નિસ્તેજ થઈ.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પુનઃસંસ્કાર.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થએલી મૂર્તિપૂજા, પોપના હક્ક ને એઓના દુરાચાર, ધર્માધિકારી તથા સાધુ વેરાગી એઓના મતભેદ ને એઓની અનીતિ,—એ સંધાની વિરુદ્ધ વિદ્વાનોએ જુદા જુદા દેશોમાં બોલવા લખવા માંડયું હતું; તેનું પરિણામ આ થયું કે પોપ-પક્ષના સ્પેન પોર્ટુગાલના રાજાઓએ નિંદક લોકને પાખંડી ઠેરવી મરણદંડ કરવાને ન્યાયસભા કોર્ટ ઓવ્ ઇન્કવીઝિશન ઠેરવી ને એ સભાના અધિકારીઓએ હજારોને કેદ કીધા ને હજારોને જીવતા બાળી મુકાવ્યા. જેમ કેથોલિક લોકનો જુલમ વધ્યો હતો તેમ નવા મતવાળા પણ મમતે ભરાયા હતા.

પોપ જુલિઅસે રોમમાં સેંટ પીટરનું દેવળ બંધા-વાનો ખર્ચ ઉઘરાવવાને મુક્તિપત્રિકા કાઢી કાન્સિસકન

મઠના સાધુઓને વેચવા આપી. એઓ ઠામઠામ ફરીને બોલતા કે તમારી સ્ત્રી તથા દીકરીઓનાં ઘરેણાં પણ ઉતારો ને દેવળના ખર્ચમાં આપો ને આ આપણા ધર્માધ્યક્ષ પોપની ક્ષમાપત્રિકા લો. એથી તમે તમારાં સર્વ પાપથી મુક્ત થશો. પોપ લીઓએ પણ તે સાધુઓને ફેરવ્યા. કેટલાક જર્મનો તેઓને પૂછતા કે તમે પણ આમ કેમ બોલો છો? પોપ શી રીતે મુક્તિ અપાવશે? સાધુઓ કહેતા કે તમે શાપિત છો. ધર્મ ઉપર તમારી આસ્થા નથી ને તમે ધિક્કારપાત્ર છો. માર્ટિન લ્યૂથર નામના સાધુએ કહ્યું કે, તમે આવી સ્વમાંતરની વાતો કહેતાં કેમ લજવાતા નથી? પોપે લ્યૂથરને ૧૫૧૮માં પતિત ઠેરવ્યો. લ્યૂથરે છતા પડી પોપ વિરુદ્ધ ભાષણ લખાણ કીધાં મોટા ઝગડા ઊઠયા; જર્મનિમાં ચાર્લ્સ પાંચમો તથા પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓ એઓને સામસામી થઈ, લડાઈઓ થઈ, ને છેવટે ૧૫૫૫માં ઓગ્સબર્ગની સભામાં ઠરાવ થઈ લ્યૂથર મતના-પ્રોટેસ્ટંટ લોકને પોતાનો ધર્માચાર પાળવાની છૂટ મળી.

સ્પેન તથા પોર્ટુગાલમાં નવા મતવાળા ઉપર બહુ સખ્તી કરવામાં આવી હતી. પ્રોટેસ્ટંટ મતનો પ્રસાર યુરોપમાં વધવા માંડેલો તેનો અટકાવ કરવાને પોપની ઉશ્કેરણીથી જેસુઈટ નામના સાધુઓના મઠ સ્થાપવામાં આવ્યા હતા ને મુખ્ય મઠ સ્પેનમાં હતો. ઈગ્નેશિઅસ લોયોલા એણે ૧૫૩૪માં જેસુઇટની મંડળી કાઢી ને ૧૫૪૦માં રોમે તેને કામ ચલાવવાની આજ્ઞા આપી. એ જેસુઈટ લોક પશ્ચિમ યુરોપના રાજ્યમાં ફરી પ્રોટેસ્ટંટ મત વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરતા ને હિંદુસ્તાન, એથિઓપિયા ને બ્રાઝીલમાં પણ ઉપદેશકો ફરતા થયા હતા. સ્વિટ્ઝર્લંડમાં ઝ્વીંગ્લીએ ૧૫૧૮માં વિરુદ્ધ નવું મત પ્રગટ કરેલું તેનો કેલ્વિને ૧૫૪૧માં પુરો પ્રસાર કીધો. ફ્રાન્સમાં પણ કેટલાક પ્રાંતમાં તે મત ચાલતું થયું (૧૫૩૬) કે જે ઉપરથી ૧૫૭૨માં મોટી કતલ થઈ હતી. ઇગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ, હોલાંડ, પોલાંડ એ રાજ્યોમાં પણ નવાં મત દાખલ થઈ ચૂકયાં હતાં.

ભાષા, કળા, વિદ્યા.

ઇગ્લાંડ ને હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનો વિષે જણાવ્યું છે. ફ્રાન્સમાં ફ્રાન્સિસે ઇટાલિથી કેટલાક ચિત્રકારને બોલાવી રાખ્યા હતા; લસ્કરિસ નામના ગ્રીકને બોલાવી રાજાની લાઈબ્રેરિને માટે મોટો પુસ્તકસંગ્રહ કરાવ્યો હતો ને પારિસની પાઠશાળામાં ગ્રીક ભાષા ભણાવવાને પંડિત રાખ્યો હતો. રોન્સાર્ડ કવિ (૧૫૮૫) મોંટેન નિબંધી (૧૫૯૫), કેલ્વિન ઈશ્વરજ્ઞાન સમજનારો એ નામાંકિત હતા. સ્પેનમાં આર્સિલો નામનો અને પોર્ટુગાલમાં કેમોએન નામનો વીરરસ કવિતા લખનારો હતો. જર્મનિમાં આલ્બર્ટ ડ્યુરર (૧૫૨૮) એણે ચિત્રતક્ષક વિદ્યામાં ને હોલાંડમાં લેડનના લ્યૂકે (૧૫૩૩) પોતપોતાની નવી રીત પ્રવર્તાવી. પોલાંડમાં કોપર્નિકસ (૧૫૪૩) જ્યોતિષી થયો. ઇટાલિમાં એરિઓસ્ટો (૧૫૩૩) ને ટેસ્સો (૧૫૯૫) એ કવિયો હતા. માકિઆવેલી (૧૫૨૭) ને ગીકીઆર્ડિની (૧૫૪૦) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા; અને રેફેએલ (૧૫૨૦)ને માઇકેલઍંજેલો એ નામાંકિત ચિત્રકાર હતા-ઍંજેલો તો શિલ્પ તથા તક્ષકકળામાં પણ નિપુણ હતો. એ સોળમા સૈકામાં દૂરબીનનો શોધ થયો ને ન્યૂસ્પેપર નીકળવા માંડ્યાં.

દર્શન ૧૫મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકો ૧૭મો.

ગ્રેટબ્રિટન.

એલિઝાબેથના મરણથી (૧૧૮ વર્ષ ચાલેલો) ટ્યૂડર વંશની સમાપ્તિ થઈ ને સ્ટુઅર્ટ વંશનો આરંભ થયો—સ્કોટ્લાંડની રાણી મેરીનો દીકરો જે ત્યાં જેમ્સ છઠ્ઠો કહેવાતો તે એડિન્બરોથી લંડન આવી રાજગાદીએ બેઠો ને જેમ્સ ૧લો કહેવાયો—ઇગ્લાંડ સ્કોટ્લાંડનાં બે રાજય જુદાં હતાં તે જોડાઈ ગ્રેટબ્રિટનનું એક રાજય થયું (૧૬૦૩).

જેમ્સ વિદ્યાભ્યાસી ને બુદ્ધિમાન હતો પણ નીચ વૃત્તિનો, બીકણ, ફુલકણો તથા અહંકારી હતો—રાજાના હક ઈશ્વરી છે એવા વિચારનો તે હતો ને જુલમથી રાજ્ય કરવા ઉપર તેની વૃત્તિ હતી, પણ તેનામાં રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિ, શૌર્ય ને પ્રપંચ નહોતાં. તે મેરીનો દીકરો છે જાણી કેથોલિક ધર્મના લોકે બહુ બહુ આશાઓ રાખી હતી, પણ જેમ્સે એલિઝાબેથના વખતમાં થએલા ધારા કાયમ રાખ્યા ને પોતે એપિસ્કોપેલિઅન* પદ્ધતિ ચાલુ રાખી તેથી તેઓ તેના દ્વેષી થયા.

---

* ધર્માધિકારીઓમાં આચાર્ય, અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યાય, ઇ૦ ક્રમ રાખી દેશીના ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવી તે. પ્રેસ્બિટેરિઅન પદ્ધતિ આવી કે અમુક પ્રદેશમાં જેટલા અધિકારીઓ હોય તે સૌની એક મંડળીએ પોતાનામાંના એકને મુખી કરીને દેશી ધર્મની વ્યવસ્થા રાખવી. તે પ્યૂરિટન લોક કહેવાતા તે એપિસ્કોપલ રીતની સામા હતા ને કેટલીક વાતે પ્રેસ્બિટેરિઅન લોકને મળતા હતા—કેટલાક પ્યૂરિટન દેશીને દેશમાં સ્વતંત્ર હક મળવા જોઈએ એવું પણ મત ધરાવતા હતા,

કાટેસ્બી નામનો એક જુના કુળનો ગૃહસ્થ ને ટામસ પર્સી એઓએ પોતાના કૅથોલિક સાથીઓની મસલતે, રાજા ભાષણ કરતો હોય તે વેળા પાર્લમેંટ-રાજસભાનું મકાન અને રાજા તથા રાજકુટુંબ અને અમીરં તથા લોકના પ્રતિનિધિ એ સૌને બાળી મૂકવાની ગોઠવણ કીધી—ખરેખર દારૂનાં ચોસઠ પીપ તે મકાનની તળેના ભોંયરામાં મૂકી છાંડયાં હતાં ને તેને માટે ૧૬૦૫ના નવેંબરની પાંચમી તારીખ નક્કી કીધી હતી. દસ દહાડા આગમચ તે તરકટ પકડાયું ને જેમ્સે ગુનેગારોને સજા કરી. કૅથોલિકને માટે સખ્ત ધારા ઠરાવ્યા–કોઈ કૅથોલિક લંડનમાં રહે નહિ ને વકીલ ડાક્તર થાય નહિ વગેરે; પણ તે ધારા પછવાડેથી ઢીલા પડી ગયા હતા.

આયર્લાંડ આખામાં અંગ્રેજના કાયદા નહોતા ચાલતા પણ થોડોક પ્રદેશ જેને પેલ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું ત્યાંજ ચાલતા. જેમ્સે આખા, આયર્લાંડમાં કાયદા લાગુ પડાવ્યા; ગુનેગારોને માફી આપી ને અંગ્રેજ, સ્કૉચ ને ડાહ્યા આઈરિશો એઓને **અલ્સ્ટર** પ્રાંતમાં વસાવ્યા.

રાજા પોતાના હલકા માનીતાઓની સલાહથી ચાલતો, તેઓને દરજ્જા આપી વધારતો ને તેઓ છટેલ ઉડાઉ રહી લોક ઉપર સખ્તી ચલાવતા ને કોમન્સ-લોક સભાના પસાર કરેલા ધારાને સમ્મત થતા નહિ. ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૦માં રાજાને ને કોમન્સ–લોક સભાને સામાસામી થઈ. જેમ્સનું બોલવું થયું હતું કે મારૂં જે અપમાન કરશે અથવા મારી ઇચ્છા ઉપરાંત વર્તશે તેને શિક્ષા કરવાને હું સર્વ પ્રકારે અધિકાર ધરાવું છઉં; કોમન્સે ઉત્તર વાળ્યો હતો કે અમારા વિચાર છૂટથી જાહેર કરવાનો હક્ક અમને પરંપરાથી મળ્યો છે; રાજાએ ક્રોધ કરી ઉત્તર વાળ્યો હતો કે આ ગાદીના બેસનારાઓએ તમને હક્ક આપેલો છે. પણ તે જ્યાંસુધી તમે આજ્ઞામાં રહો ત્યાંસુધી; તોપણ, અંતે લોક પક્ષનું વળી ફાવ્યું હતું ને પાર્લમેંટે પોતાના હક્કસંબંધી રાજા પાસે મંજુરી લીધી હતી.

જેમ્સની દીકરી એલિઝાબેથ ફ્રેડરિક (ઇલેક્ટર પેલેસ્ટાઈન) સાથે પરણી હતી (૧૬૧૩). ફ્રેડરિકે બોહીમિઆનું રાજપદ સ્વીકાર્યું તે ઉપરથી તેને ને જર્મનિના ફર્ડિનાંડ બીજાને લડાઈ ચાલી હતી; સ્પેન તથા આસ્ટ્રિઆ ફર્ડિનાંડ તરફ હતાં ને ફ્રેડરિક તરફ પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો હતાં; વળી જમાઈની પાસથી ઇંગ્લાંડ પણ હતું. એ લડાઈના ખર્ચને માટે પાર્લમેંટે ૩ લાખ પાઉંડ આપવા કબુલ કીધા હતા (૧૬૨૪). એજ વર્ષમાં જેમ્સનો પાટવી ચાર્લ્સ ફ્રાન્સના હેન્રિ ૪થાની દીકરી **હેન્રિએટા મરાયા** સાથે પરણ્યો; અને ૧૬૨૫માં જેમ્સ રાજા મરણ પામ્યો.

ચાર્લ્સ ૧લો ૨૫ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો. સ્પેન સાથે લડાઈ ચાલતી હતી તેના ખર્ચને માટે તેણે પાર્લમેંટ પાસે નાણું માગ્યું. પાર્લમેંટે આપ્યું તે ઓછું પડવાથી તેણે પોતાની સત્તા વાપરી, **શિપમનીનો**§ વેરો મૂક્યો ને બહારથી આવતા કેટલાક માલ ઉપર જકાત કીધી; વળી ગુનેગારોને માટે ભારે ભારે દંડ ઠેરવ્યા ને તે ઉઘરાવવાને માટે મોસલો નીમ્યા. **જોન હેમ્પડન** નામના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે વેરો ન આપ્યો તેથી તેને તથા તેના ચાર સાથીઓને કેદ કરવામાં આવ્યા. એઓએ ઇન્સાફ કોર્ટમાં દરખાસ્ત અપાવી કે બેગુનાહ કેદ કર્યાં છે માટે અમને છોડવો. રાજાના મારેલા ઇન્સાફદારોએ જવાબ આપ્યો કે એ કામમાં અમે હાથ ઘાલી શક્તા નથી. ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૮માં લોકસભાએ પોતાના હક્ક મુકરર કરવાને અરજી કીધી અને ઘણી મુશીબતે–કંઠે પ્રાણ આવ્યા ત્યારે ચાર્લ્સે પોતાની મંજુરીઅત આપી; પણ લોક સભાને ને તેને એટલી તો સામી બાઝી ગઈ હતી કે તેણે ફરીથી ન બોલાવવી એવો ઠરાવ કરી મળેલી સભાને તુચ્છકારી ઉઠાડી મેલી. એ વખત ઉપર તેના માનીતા બકીંગહામના ડ્યૂકનું ખૂન થયું હતું; અને કૅંટર્બરીનો ધર્માચાર્ય **લોડ** તથા સ્ટાફર્ડનો અર્લ એ **બે** રાજાના મસલતદાર થયા હતા;—એઓ દરબારના હુકમથી લોકના ઉપર બેશુમાર સખ્તી કરતા.

સ્કોટ્લાંડમાં **પ્રેસ્બિટેરિયન** વિધિ ચાલતો તે બદલી ત્યાં ઇંગ્લાંડનો એપિસ્કોપેલિયન દાખલ કરવાની ચાર્લ્સે તજવીજ કીધી. ૧૬૩૮માં સ્કૉચ લોકે ધર્મ સંબંધી પોતાના સ્વતંત્ર હક્ક જાળવવાનો લેખ કીધો ને રાજાની સામા બળવો ઉઠાવ્યો. એ સમા ઉપર આયર્લાંડમાં બળવો થયો ને બળવાખોરે હજારો પ્રોટેસ્ટંટોને કાપી નાખ્યા. એ હાલતમાં ઇંગ્લાંડની લોકસભાએ ઠરાવ કીધો કે આપણા હક્ક મળે ને આપણા ઉપર પડેલાં દુઃખનો બદલો મળે ત્યાંસુધી આપણે મળ્યાં કરવું. એ સભાના ઠરાવથી **સ્ટાફર્ડ** ને **લોડ** એ બેને અપરાધી ઠેરવી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યા–એકને ૧૬૪૧માં ને બીજાને ૧૬૪૪માં લોકસભામાં પ્રેસ્બિટરિઅન ને પ્યુરિટન ઘણા હતા તેથી તેઓએ **એપિસ્કોપેલિયન વિધિ** રાજ્યમાંથી સમૂળો કાઢી નાખવાનો કાયદો કીધો (૧૬૪૩).

§ બંદર, શહેર, કસ્બા, પ્રગણાંવાળાઓએ રાજાને લડાઈને માટે વહાણો પુરાં પાડવાં તે અથવા તે નિમિત્ત નાણું આપવું તે.

ચાર્લ્સ તથા પાર્લમેંટના ઝગડાનું છેવટ લડાઈમાં ઉતર્યું. તેવામાં ઇગ્લાંડમાં કંઈ ન્યાયી લશ્કર નહોતું—કામ પડે તો ઉભું કરવામાં આવતું. અમીર, જમીનદાર એઓએ રાજપક્ષમાં રહી લશ્કર તૈયાર કીધુ ને વેપારી તથા વચલા વર્ગના લોક પાર્લમેંટને માટે તૈયાર થયા. ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૨થી લડાઈઓ થવા માંડી તે ત્રણ વર્ષ ચાલી. ૧૬૪૫માં નેસ્બી આગળ ચાર્લ્સ હાર્યો ને સ્કોચ લોકને શરણે જઈ રહ્યો. એઓએ રાજાને ઇગ્લાંડની પાર્લમેંટના મુખીઓને હવાલે કરી દીધો (૧૬૪૭). એ સમે પાર્લમેંટના કેટલાક જણ રાજ્યમાં તથા ધર્મમાં પ્રજાસત્તા રાખવાને ઇચ્છતા ને એમાં ઓલિવર ક્રોમ્વેલ (લોક પક્ષના લશ્કરનો સરદાર) આગેવાન હતો તેણે શક આવ્યા ઉપરથી પ્રેસ્બિટેરિઅન મતના ૨૦૦ જણને પાર્લમેંટમાંથી જબરદસ્તીથી કાઢી મૂક્યા ને પછી પોતાના સાથીઓની સમ્મતિથી ચાર્લ્સના ઉપર અપરાધ મૂક્યો કે રાજ્યની લોકસભાની સામા રાજાએ લડાઈઓ ચલાવી એ તેણે રાજ્ય-વિરોધ કીધો. પછી રાજાને ઇન્સાફ કોર્ટમાં બોલાવી ત્રણ વાર પૂછવામાં આવ્યું કે તમારા અપરાધના બચાવમાં કંઈ બોલવાનું છે? એના જવાબમાં રાજાએ ત્રણ વાર કહ્યું કે રાજાનો ઈન્સાફ કરવાની સત્તા આ કોર્ટને નથી. પાર્લમેંટને બોલાવો. મુખ્ય ન્યાયાધીશ બ્રેડશાએ ટીપ મારી કે ચાર્લ્સ સ્ટુઅર્ટ ઇગ્લાંડનો રાજા રાજ્ય વિરોધી છે માટે તેનો શિરચ્છેદ કરવો. ૧૬૪૯ના જાન્યુઆરિની ત્રીસમીએ ચાલીસ વર્ષનો ચાર્લ્સ રાજા શિરચ્છેદ પામ્યો.

ચાર્લ્સ પોતાના બાપની પેઠે રાજપદનો અધિકાર ઈશ્વરી સમજતો ને તેણે પોતાનું ધાર્યું ન થએથી ચીડાઈને પાર્લમેંટની સામા થઈ લોકને ત્રાસ ઉપજાવ્યો; પણ તે ફાવ્યો નહિ તેનું કારણ આજ કે લોકની અંતસ્થિતિનું બળ જાણવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી ને તેને શક્તિમાન કારભારી પણ નહોતા. ચાર્લ્સે પ્યુરિટન ખ્રિસ્તી અધિકારીઓ ઉપર બહુ જુલમ કર્યો હતો; તેઓને ઉપદેશ કરતા ને લોકને સાંભળતા બંધ કીધા હતા; એ ઉપરથી તે લોકમાંના ઘણાએક ઇગ્લાંડ છોડી અમેરિકા જઈ વસ્યા હતા ને તેઓએ પોતાના પ્રદેશનું નામ નવું ઇગ્લાંડ એવું રાખ્યું હતું. હેમ્પડન, જોન પીમ ને ઓલિવર ક્રોમ્વેલ એઓ પણ અમેરિકા જવાને નીકળ્યા હતા,—પણ ચાર્લ્સે તેઓને અટકાવ્યા હતા—એજ શખ્સો પાછળથી ચાર્લ્સના કટ્ટા દુશ્મન થયા હતા. પાર્લમેંટનું ફાવ્યું તેનાં કારણ આ પ્રમાણે છે; પ્લેંટાજિનેટ વંશના નિર્બળ રાજાઓ પાસે અમીર તથા પાદરીઓએ લોકની આગેવાની કરી પ્રજાના હક મંજુર કરાવ્યા હતા; પણ ટ્યુડર વંશના રાજાઓએ તે હક કચરી નાખ્યા હતા ને પાર્લમેંટને તાબેદાર કરી રાખી હતી; ધર્મમતની ભાંજગડથી કેથોલિક ને પ્રોટેસ્ટંટ એવાં બે તડાં પડયાં હતાં ને એલિઝાબેથના રાજ્યથી પ્રોટેસ્ટંટોનું જોર વધી ગયું હતું; લોક રાજાઓના જુલમથી થતાં દુઃખનો અનુભવ પામી પોતાના હકને માટે પોકાર કરતા થયા હતા; ચાર્લ્સે પાર્લમેંટને ન ગાંઠતાં ઇચ્છા પ્રમાણે જુલમ કીધો, પણ પોતાની ને કારભારીની શક્તિ નહિ તેથી લાગ જોતાં જોતાં પાર્લમેંટે લોકનું વલણ પોતાની તરફનું કરવા માંડયું; તરતના દુઃખી લોકો રાજાથી થતાં ઉધાં કામ નજરે જોએલાં તે પાર્લમેંટ વણી વળ્યા; પાર્લમેંટમાં પ્યૂરિટન ગૃહસ્થો આગળ પડ્યા ને એઓએ ઉશ્કેરાયલા લશ્કરને જોરે ઉન્મત્તપણે ચાર્લ્સની દુર્દશા કીધી ને રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ રાખી.

ક્રોમ્વેલે પોતાની પાર્લમેંટ (એ રમ્પ કહેવાતી) સાથે સત્તા ચલાવવા માંડી. સ્કોટ્લાંડમાં માંટ્રોઝના માર્કિવસે રાજપક્ષના થઈ લડાઈમાં કેટલીક ફતેહ મેળવી હતી, પણ તે અંતે હાર્યો હતો ને તેને દેશમાંથી જતું રહેવું પડયું હતું. આયર્લેંડમાં ઓર્મંડના ડ્યૂકે રાજપક્ષ ખેંચ્યો હતો ને ઘણાક કેથોલિક તેને મળવાના હતા, પણ તેવામાં ક્રોમ્વેલ મોટું લશ્કર લઈ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો ને શત્રુઓને હરાવી પાછો વળ્યો. ૧૬૫૦માં સ્કોટ્લાંડના લોકે ચાર્લ્સના દીકરાને ચાર્લ્સ રજો કહી રાજા માન્યો. ક્રોમ્વેલે સ્કોચ લશ્કરને ડનબાર આગળ હરાવ્યું; અને જોકે પછી ચાર્લ્સે પોતાનાં લશ્કરને ઇગ્લાંડ આણ્યું તોપણ તે વુર્સેસ્ટર આગળ હાર્યો ને તેને ફ્રાન્સ નાસી જવું પડયું (૧૬૫૧). પછી ક્રોમ્વેલે ઘણાં વર્ષ થયાં લાગલાગટ મળ્યાં કરનારી તેની તેજ પાર્લમેંટને વિસર્જન કીધી ને પોતે લોર્ડ પ્રોટેક્ટર—સત્તાધારી રક્ષક એ નામ ધારણ કીધું (૧૬૫૩). તેણે પોતાની સત્તા નક્કી કરવાને પાર્લમેંટને બોલાવી, એ પાર્લમેંટ કેટલાક વાંધા લીધા, પણ તેના ત્રાસથી તે સામી થઈ શકી નહિ. ક્રોમ્વેલે પાછલા રાજાઓ કરતાં વધારે જુલમ કીધો ને પછવાડેથી તે પોતાનાજ રક્ષણને માટે ચિંતાતુર થઈ ૬૦ વર્ષની ઉમરે મરણ પામ્યો (૧૬૫૮, સપટેંબર). ક્રોમ્વેલની કારકીર્દીમાં ઇંગ્લિશ વહાણોએ ડચ-વલંદાનાં વહાણો ઉપર જીત મેળવી હતી. સ્પેનના તાબાનો જમેકા ટાપુ ને ડંકર્ક બંદર એ અંગ્રેજી સત્તામાં આવ્યાં હતાં. વેનીશિઅન ને સ્વિસના રાજકારભારીઓ ક્રોમ્વેલની મૈત્રી ઇચ્છતા. ઇગ્લાંડમાં લોક સ્વસ્થ નહોતા પણ રાજ્યનો પ્રતાપ બહાર પડ્યો હતો.

ક્રોમ્વેલ પછી તેનો દીકરો લોર્ડ પ્રોટેક્ટર થયો, પણ અનેક પક્ષકારોની ખટપટ અને લશ્કરમાં બંધાએલી ટોળીઓના કજીઆઓથી કંટાળીને તે રાજીનામું આપી ખસી ગયો. કંઈક કરનારા પુરૂષો વિચારમાં પડી ગયા ને લોક રાજકુટુંબની દયા ખાધી. વિચારવંતોએ રાજા તથા પાર્લમેંટ એ બેનું રાજ્ય ઇંગ્લાંડને અનુકૂળ છે એવું જાણ્યું. તેટલામાં સ્કોટ્લાંડનું લશ્કર લઈ જનરલ મંક ઇંગ્લાંડ આવ્યો ને એણે સ્વતંત્ર લોકની એક સભા મેળવી ને સર્વાનુમતે ચાર્લ્સને ગાદીએ બેસાડવાનું ઠેરવ્યું ને તેને તેડું મોકલ્યું.

ચાર્લ્સ રજાએ એણે પોતાની ૩૦મી વરસગાંઠને દહાડે લંડનમાં પ્રવેશ કીધો (૧૬૬૦ના મેની ૨૯ મીએ). તેણે આરંભે તો સર્વ પક્ષના લોકમાંના ગૃહસ્થોને પોતાની મસલતમાં રાખ્યા અને પોતાના બાપનું મરણ આણવામાં સામેલ તે સિવાય બીજા બધા ગુનેગારોને માફી આપી. તેણે ક્રોમ્વેલનાં લશ્કરને રજા આપી; એપિસ્કોપલ પદ્ધતિ પાછી સ્થાપી અને રાજ્ય અપાવવામાં સહાય કરનારાઓને ઉપકાર વાળી રાજી કીધા. પણ તે ધર્મનીતિ વિષે બેદરકાર, વંઠેલ, મોજીલો ને આળસુ હતો તેથી તેના ઉડાઉપણા આગળ પાર્લમેંટ તેને જે હક મુકરર કરી આપ્યો હતો તે તેને ઓછો પડયો. તેણે ૪ લાખ રૂપીઆ લઈ ડંકર્ક બંદર ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૪માને આપી દીધું; અને પાર્લમેંટની તરફથી મદદ મળે માટે તેણે હોલાંડ સાથે વહાણની લડાઈ ચલાવી–એ લડાઈથી ડચનો કાફલો ટેમ્સમાં આવ્યો હતો ને લંડન જેમ તેમ કરી ઉગર્યું હતું (૧૬૬૩);+ વળી તેણે પોર્ટુગાલની શાહજાદી કેથેરીન સાથે પરણી મુંબઈનો તથા ટાંજેરનો એ કિલ્લા અને ૩૦ લાખ રૂપીઆ જેટલો અવેજ એટલું પહેરામણીમાં લીધું હતું.

ચાર્લ્સ પોતાને પ્રોટેસ્ટંટ કહેવડાવતો, પણ અંદરખાને તેનો વિચાર ઇંગ્લાંડમાં કેથોલિક માર્ગ તથા પોપની સત્તા એ પાછાં દાખલ કરવાનો હતો. તેનો ભાઈ જેમ્સ (યોર્કનો ડયૂક) પ્રગટ રીતે જેસુઈટ ઉપાધ્યાયો સાથે વહેવાર રાખતો. સ્કોટ્લાંડમાં એપિસ્કોપેલિઅન પદ્ધતિ બળાત્કારે દાખલ કરવાની તજવીજમાં ૩૦૦ પ્રેસ્બિટેરિઅનોને તેણે રઝળતા કીધા; સામાવાળાઓએ ધીતકીપણું કીધું તેથી બળવો ઊઠયો; એ બળવો શમ્યો, પણ અંગ્રેજ લોકનો ચાર્લ્સ ઉપરથી ભરોસો ઊઠયો. ૧૬૭૩માં પાર્લમેંટે ટેસ્ટ એક્ટ–સરકારી નોકરીમાં રહેનારાઓએ રાજ્યના સ્થાપિત ધર્મના શપત લેવા એવો ધારો કીધો; ટીટસ ઓટ્સ એણે દેશમાં પોકાર ચલાવ્યો કે પોપની સાંસણીથી કેથોલિક લોક પ્રોટેસ્ટંટનો ઘાટ ઘડવાની વેતરણ કરે છે ને એ ઉપરથી ઘણાક નિરપરાધી કેથોલિકની કતલ થઈ; ગુનાની તપાસ થયા વિના કોઈને કેદમાં ન રખાય એવો ધારો–હેબીઅસ કોર્પસ એક્ટ પસાર કીધો અને જેમ્સને ગાદીના વારસામાંથી ટાળવાને બિલ તૈયાર કીધું. એ બિલ ઉપરથી કેટલાક રાજપક્ષના ગૃહસ્થ સામા થયા ને રાજાએ પાર્લમેંટને રજા આપી (૧૬૮૧); પછી લંડનમાં, ઇંગ્લાંડની પશ્ચિમમાં ને સ્કોટ્લાંડમાં એકજ વખતે બળવા ઊઠે તેવી ગોઠવણ થઈ ચુકી હતી, પણ તે તરકટ પકડાયું હતું; અને તેમાંના આગેવાન રસલ, સીડની ને બીજા જે રાજાને મારી નાખવાના એક બીજા તરકટમાં પણ સામેલ હતા તેઓનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો (૧૬૮૩). ચાર્લ્સ રજો ૧૬૮૫માં મરણ પામ્યો.

જેમ્સ રજો ગાદીએ બેઠો તેને માટે લોકસભાએ જોઈએ તેના કરતાં વધારે રકમ મુકરર કરી આપી; ઓક્સફર્ડની પાઠશાળાએ તથા સ્કોટ્લાંડની પાર્લમેંટે તેની 'પવિત્ર સર્વોપરિ સત્તાને' માન આપ્યું અને રાજાએ પોતે પણ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે સત્તા ચલાવવાનો વિચાર પ્રગટ જણાવ્યો. એમ છતાં સ્કોટ્લાંડમાં આર્ગાઈલના ડયૂકે ને ઇંગ્લાંડની પશ્ચિમમાં મોન્મથના ડયૂકે બળવા ઉઠાવેલા તે જ્યારે બેસાડી શકયો ત્યારે તેણે કેથોલિક ધર્મ પાછો રાજ્યમાં સ્થાપવાનો આરંભ કરવા માંડયો. તેણે ટેસ્ટ એક્ટને કોરાણે રાખી કેથોલિકને સરકારી નોકરીમાં દાખલ કીધા; છ પ્રોટેસ્ટંટો ધર્માધ્યક્ષો સામા થયા તેને બંદીખાને નાખ્યા ને (પછવાડેથી છોડયા હતા); કેથોલિક દેવળો બંધાતાં કીધાં અને પોપની સાથે સંદેશા વહેવાર રાખ્યો; તેવામાં વળી તેના પાટવીનો જન્મ થયો. એ સંધાં ચિહ્નો જોઈ પ્રોટેસ્ટંટ પંથના સધળી સ્થિતિના લોક ધર્માધિકારી ને સરદારો એઓએ વિચાર કરી ખટપટ કરી વિલ્યમ (જેમ્સની દીકરી મેરીનો વર) જે ઓરેંજનો ભૂપ હતો તેને હોલાંડથી બોલાવ્યો.

વિલ્યમ લશ્કર સાથે વહાણમાં બેસી ઇંગ્લાંડ આવ્યો. તા૦ ૫મી નવેંબરે ટોર્બે બંદરે ઉતર્યો. મોટા મોટા પ્રોટેસ્ટંટ સરદાર લોક તેને મળ્યા ને પછવાડેથી

+ઈ૦ સ૦ ૧૬૬૫ના ઉનાળામાં લંડનમાં મરકી ચાલી હતી ને ૧ લાખ માણસનો ઘાણ વળ્યો હતો ને મરકી બંધ થવા આવી તેટલે મોટી આગ લાગી હતી; એ આગ અઠવાડીઆ લગી રહી હતી ને ૧૩,૨૦૦ ઘરનો તથા ૮૯ દેવળોનો નાશ થયો હતો.

જેમ્સનું લશ્કર પણ સામા લશ્કરને મળી ગયું. જેમ્સ પોતાના જમાઈને એક પણ લડાઈ આપ્યા વિના ફ્રાન્સ તરફ નાઠો (૧૬૮૮).

વિલ્યમને ગાદીએ બેસાડતાં પહેલાં પાર્લમેંટે પોતાના હકની ચાઠી ઉપર ખાસ મંજુરીઅતની સહી લીધી હતી ને જ્યારે ૧૬૯૮માં વિલ્યઆમ ત્રીજો રાજા ને મેરી રાણી એમ રાજા રાણી સાથે સત્તાધારી ઠર્યાં ત્યારે પાર્લમેંટે પોતાના હકને રાજ્યધારામાં દાખલ કરાવી અટળ કીધા—પાર્લમેંટની મંજુરીઅત વિના રાજા લોક પાસેથી નાણું કઢાવે તે ધારા વિરુદ્ધ થાય; પાર્લમેંટમાં મોકલવાના ગૃહસ્થોની નીમણુક લોક પોતાના સ્વતંત્ર મતથી કરે; પાર્લમેંટ ઘણુંખરૂં મળ્યાં કરે; નાક કાન કાપવાની સજા બંધ થાય; સૌ પોતપોતાનો ધર્મ છૂટથી પાળે; વર્તમાનપત્રો છૂટથી પોતાના મત જણાવે; કોઈ રોમન કેથોલિક ઇગ્લાંડની ગાદીએ બેસે નહિ; વગેરે.

વિલ્યમે વિગ* તથા ટોરી બંને પક્ષનાને કારભારમાં લીધા હતા, પણ જેમ્સના પક્ષકાર જે જેકોબાઈટ કહેવાતા તેને લીધા નહોતા; કેટલાક વલંદાઓને પણ દરજ્જે ચઢાવ્યા હતા. તેણે ઇગ્લાંડની પ્રજાના લાભમાં, પ્રોટેસ્ટંટ માર્ગના પક્ષમાં ને પોતાની સત્તા કાયમ બેસાડવાના આગ્રહમાં કેટલાંક કામ કીધાં તે અંગ્રેજ પ્રજાને અનુકૂળ ન આવ્યાં, તોપણ તેણે વખતે લૂટી જઈ, વખતે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી, વિગટોરીઓની ભાંજગડ ભાંજી, જેકોબાઈટના બખેડા બેસાડી, ફતેહમંદીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

તેણે આયર્લંડના કેથોલિક તથા જેકોબાઈટ જેઓએ પદભ્રષ્ટ જેમ્સને રાજા માની ફ્રાન્સની કુમકે લડાઈ ચલાવી હતી તેઓને હરાવ્યા હતા (૧૬૯૦) અને ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૪માની સામા બીજા રાજાઓને સંપમાં આણી બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી હતી. સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરની સરદારી કરવા તે જર્મનિ ગયો હતો ત્યારે ઇગ્લાંડમાં રાણી મેરીએજ રાજ્યસત્તા ચલાવી હતી. એ રાણી ૧૬૯૪માં મરણ પામી. એજ વર્ષમાં ઇગ્લાંડની નેશનલ બેંકની સ્થાપના થઈ, ફ્રેંચની સાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત રિઝવીકના કોલકરારથી આવ્યો હતો (૧૬૯૭). સ્કોટ્લાંડના લોક પ્રથમ તો વિલ્યમ ઉપર રાજી હતા, પણ પછવાડેથી ઘણાજ ખીજવાઈ ગયા હતા ને તેથી જેકોબાઈટ લોક જોરાવર થયા હતા; પણ તેઓ જેમ્સને પાછો ગાદીએ બેસાડવાના ઉદ્યમમાં ફાવ્યા નહોતા.

સત્તરમા સૈકામાં ઇગ્લાંડમાં રાજાપ્રજાના ઝગડાના પક્ષકારોના ટંટાબખેડા શુમાર વિનાના હતા, પણ તેનાં પરિણામ રાજ્યમાં ને બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં ઘણાં સારાં નીપજ્યાં. પ્રજાએ કેથોલિક રાજાઓને ખસેડી પરદેશી પણ પ્રોટેસ્ટંટ રાજાને પોતાનો રાજા ઠેરવી પોતાના હક મંજુર કરાવી લીધા. બીજાં રાજ્યોની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેથી ઇગ્લાંડનાં લશ્કરી વહાણોની ઘણેક ઠેકાણે ફતેહ થઈ ને વેપાર વધ્યો. કેટલાક અંગ્રેજ ધર્મસંબંધી દુઃખથી ને કેટલાક લોભથી અમેરિકા જઈ વસ્યા, તેમ કેટલાક હિંદુસ્તાન, ચીન વગેરે સાથે વેપાર કરતાં દોલતમંદ થયા. એલિઝાબેથના રાજ્યમાં વેપાર કરવાની મંડળી સ્થપાઈ હતી. તેણે પ્રદેશમાં કેટલેક ઠેકાણે કોઠીઓ ઘાલી ને કેટલેક ઠેકાણે કિલ્લા બાંધ્યા, શાહુકારો પાસે નાણું વધ્યું ને તેઓ નેશનલ બેંકને ઉત્તેજન આપતા થયા. માર્લબરોનો અર્લ એ સેનાપતિ, રસલ એ નૌકા સેનાપતિ, બેકન, હોબ્સ, લોક એ શાસ્ત્રી પંડિત, ન્યૂટન ગણિત શાસ્ત્રી, હાર્વી વૈદક શાસ્ત્રી, લોર્ડ ક્લેરેંડન ઇતિહાસ લખનારો, મિલ્ટન ને ડ્રાયડન કવિઓ, વુસેંસ્ટરનો માર્કિવસ વરાળયંત્રનો શોધનાર એ સૌ નામાંકિત પુરુષો હતા. વિદ્યાકળામાં શોધ કરવાને રોયલ સોસાઈટિની સ્થાપના ૧૬૪૫માં થઈ હતી.

ફ્રાન્સ.

બુર્બોન વંશનો સ્થાપનાર હેન્રિ ચોથો ૧૬૧૦માં મરણ પામ્યા પછી તેનો બાળક દીકરો લૂઈ ૧૩મો એની આણ ફરી હતી ને રાજકાજ સૌ તેની મા મેરી કરતી. ૧૬૧૪ના ઓકટોબરમાં લૂઈ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ રાખવાને વયે લાયક થયો; ને ૧૬૧૫માં તે સ્પેનના ફિલિપ ૩જાની દીકરી એન સાથે પરણ્યો. સહીએ દિવાનગીરી છોડેલી તેને ઠેકાણે કોન્ચિની (ઇટાલિઅન) દિવાન થયો હતો. તેણે અમીરોને તરછોડ્યા તેથી તેઓએ કોંડેના રાજકુંવરને આગેવાન કરી બખેડા કરવા માંડ્યા હતા, પણ પછી તે કલહ પત્યો હતો (૧૬૧૫). રાણીમા મેરી ને તેનો માનીતો કોન્ચિની એ બેના કારભારથી રાજા પણ કંટાળ્યો ને એણે પોતાના એક જુવાન દરબારીની સલાહથી દિવાનને મરાવી નાખ્યો. તેની મેરી ઉપર બહુ

*જેમ્સ ૧લાની પાર્લમેન્ટમાં બે પક્ષ હતા, પણ ચાર્લ્સના વખતમાં તે વિગ ને ટોરી નામથી જાહેરમાં ઓળખાયા. રાજદરબારની તરફના તે સામાવાળાને વિગ કહેતા (સ્કોટ્લાંડમાં પેલા ઝનૂની લોકને માટે તે શબ્દ વપરાતો તે ઉપરથી) અને લોક તરફના તે દરબારીઓને ટોરી કહેતા (આયર્લંડમાં લુટારાઓને માટે તે શબ્દ વપરાતો તે ઉપરથી).

કીધાનો ગુનો ઠેરવી તેને પણ મરણદંડની શિક્ષા કીધી અને રાણીમાને પકડાવી બ્લોઈ મોકલી દીધી. મેરીએ કેટલાક અમીરની મદદે બે બંડ ઉઠાવ્યાં, પણ પછી લૂકોંના ધર્માધ્યક્ષે (કાર્ડિનલ રિશેલ્યુએ) વચમાં પડી માદીકરાનું સમાધાન કરાવ્યું. કેલ્વિનિસ્ટ ખ્રિસ્તીના કેટલાક હક છીનવી લેવામાં આવેલા તે ઉપરથી તેઓએ બળવો કીધો હતો. પણ પછી નૅન્ટસમાં થએલો ઠરાવ બહાલ રાખી તેઓનું પતાવવામાં આવ્યું હતું (૧૬૨૨). એ બખેડામાં લૂઈની જે રાજાનો ખિલખતી દિવાન હતો તે મુઓ હતો.

ઇ૦ સ૦ ૧૬૨૪માં રિશેલ્યુ દિવાન થયો ને એ શક્તિમાન પુરુષ ઘટતી અઘટતી કોઈ પણ રીતે અમીરોને, હુગેનોટ ખ્રિસ્તીઓને અને આસ્ટ્રિઆના રાજકુળને,—એઓને હલકાં પાડવામાં મચ્યો. તેણે રાજાની બેન હેન્રિએટાને ઇંગ્લાંડના પાટવી ચાર્લ્સ સાથે પરણાવી, ને ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ ને હોલાંડ એ ત્રણેનો મૈત્રીસંબંધ રખાવ્યો. એ ઉપરથી સ્પેન સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૨૫), પણ તેમાં કંઈ ફળ થયું નહિ. પ્રોટેસ્ટંટોએ બળવો ઉઠાવેલો તે ઉપરથી રિશેલ્યુએ રોસેલના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલી તે તાબે કર્યો (૧૬૨૮) ને સઘળાં કિલ્લાવાળાં શહેરો તેઓની પાસેથી છીનવી લીધાં એ પ્રમાણે પોતાના દેશના પ્રોટેસ્ટંટોને હલકા પાડી આખા રાજ્યને એક સત્તામાં આણીને સ્વીડનના રાજા સાથે દોસ્તી બાંધી ને જર્મનિના પ્રોટેસ્ટંટોને આસ્ટ્રિઆની સામા લડવામાં મદદ કીધી; આસ્ટ્રિઆના ઇટાલિમાંના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કીધો; અને પોર્ટુગાલ જે સ્પેનના રાજ્યમાં જોડાયું હતું તેને પાછું સ્વતંત્ર કરવામાં મદદ આપી. એ ખટપટની સાથે તેણે એકેડેમી-પંડિતોની અભ્યાસશાળા સ્થાપી, વિદ્યાકળાને ઘોતાળપણે ઉત્તેજન આપ્યું, અને દેશમાં ચાલેલી લડાઈઓથી બે વર્ષમાં વેપાર પડી ભાગ્યો હતો તેને જીવતો કીધો. પોતાને અનેક શત્રુઓ છતાં રિશેલ્યુએ પોતાના મરતાં લગી (૧૬૪૨) રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં રાખી. તે પાર્લમેંટને કે રાજાને કે ધારાને કે ઇન્સાફદારને ન લેખવતાં જાલમપણે વર્તતો હતો. રિશેલ્યુ પછી થોડેક કાળે લૂઈ પણ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૪મો પાંચ વર્ષનો ૧૬૪૩માં રાજગાદીએ બેઠો. રાણીમા એન તે તેની વતીની સર્વોપરિ રક્ષક કહેવાતી ને તેના માનીતા મેઝરીને (ઇટાલિયને) દિવાન થઈ રાજા વય લાયક થયો ત્યાં લગી કારભાર કીધો—રિશેલ્યુએ પ્રગટ શૌર્ય કામો કીધાં ને માઝરીને કાવાદાવાથી કીધાં. સ્વીડનની મદદે આસ્ટ્રિઆની સામા લડાઈ ચાલતી તે વેસ્ટફેલિઆમાં થએલા સંધિકરાર પછી બંધ પડી (૧૬૪૮). એ કરાર પ્રમાણે વહેંચણ થતાં ફ્રાન્સને કેટલાક પ્રદેશ મળ્યા. કેટલાક અમીરો પાર્લમેંટને મદદમાં રાખી મેઝરીનની સામા થયા હતા ને હુલ્લડીઆ લોકે એક વાર પારિસના રસ્તામાં અવરોધ ઉભા કરી બંદીખાને પડેલા બે અમલદારને છોડી મૂકવાની દરબારને ફરજ પાડી હતી. કોંડેના ભૂપે દરબારની વિનંતી ઉપરથી બંડખોરોને વેરાતા કરી નાખ્યા ને થોડી વાર સમાધાની રહી; પણ પછી કોંડે તથા બીજા એઓને પરહેજ કરવામાં આવ્યા તેથી તેઓના પક્ષીઓએ હથિયાર ઉચક્યાં ને તેમાં રાજાનો કાકો ઓર્લીઅન્સનો ડ્યૂક આગેવાન થયો. મેઝરીન કોલોન તરફ નાસી ગયો. એણે ખટપટ કરી કોંડેના પક્ષકારોને ખસેડ્યા ને પોતે ૬૦ હજાર લશ્કર સાથે પાછો આવ્યો (૧૬૫૧). કોંડે સ્પેનનો આશ્રય ધરી ત્યાંના લશ્કર સાથે પારિસ આવ્યો. રાજાની તરફથી ટ્યૂરિને કોંડેને લડાઈ આપી, પણ ઓર્લીઅન્સના ડ્યૂકની દીકરીએ બેસ્ટીલની તોપ ટ્યુરિનના લશ્કર ઉપર ચલાવવાની ભલામણ કીધી તેથી કોંડેની ફતેહ થઈ. રાજાએ મેઝરીનને દિવાનગીરીથી દૂર કીધો ને લોક પાછા રાજાજ્ઞા માનતા થયા. મેઝરીનને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો. એણે અમીરોને સજા કીધી ને પાર્લમેંટને હલકી પાડી. સ્પેન સાથે ચાલેલી લડાઈ હજી બંધ પડી નહોતી. ફ્રાન્સની તરફથી ટુરિન ને સ્પેનની તરફથી કોંડે એ બે સમોવડીઆ સરદારોએ હારજીતને તોળી રાખી હતી. મેઝરીને ઇંગ્લાંડના ક્રોમ્વેલ સાથે કુમક કરાર કીધા, ને ફ્રાન્સની જીત થઈ—સ્પેનના કબજામાં એલું ડંકર્ક ઇંગ્લાંડને આપવામાં આવ્યું અને કેટલાંક શહેર ફ્રાન્સના તાબામાં આવ્યાં. મેઝરીન ને સ્પેનનો દિવાન એ બેએ પિરીનીસના પ્રદેશમાં મળી કોલકરાર કીધા (૧૬૫૯)—સ્પેને અલ્સેસ ઉપરથી દાવો ઉઠાવ્યો; લૂઈએ કોંડેને માફી આપી; અને સ્પેનના રાજા ફિલિપની દીકરી મરાયા-થેરેસા લૂઈ સાથે પરણી. વરસેક દહાડે મેઝરીન મુઓ ને ૨૧ વર્ષના લૂઈએ રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો (૧૬૬૧).

લૂઈએ યુરોપમાં સર્વોપરિ રાજા થવાનો લોભ ધર્યો ને શક્તિમંત પુરુષોને કારભારમાં રાખ્યા. કોલબર્ટે જમાવસુલની વ્યવસ્થા કરી વૃદ્ધિ કીધી, ઉદ્યમ વેપારને વધાર્યો ને વિદ્યાકળાને આશરો આપ્યો. લુવોઇ એણે લડાઈના ખાતાની વ્યવસ્થા કરી; વહાણ લશ્કર

ને સરંજામ એ વધારી સુધારી તૈયાર રાખ્યા. સ્પેનનો ફિલિપ ૪થો મુઓ કે લૂઈએ પોતાની સ્ત્રીની તરફથી બ્રાબંટની ડચીને માટે દાવો કરી સ્પેન પાસે લડાઈ માગી. તેણે ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે ફ્લૅંડર્સ ઉપર ચઢી કેટલીક જીત મેળવી, હોલાંડ, ઇંગ્લાંડ ને સ્વીડન એ ત્રણ રાજ્યોએ સ્પેનની તરફથી લડવાને સંપ કીધો. ત્યારે એલાશાપેલમાં કોલકરાર થયા (૧૬૬૮) તેની રૂએ લૂઈને ફ્રેંચકોમટી પાછું આપી દેવું પડ્યું, પણ ફ્લૅંડર્સ તેની પાસે રહ્યું.

લૂઈએ હોલાંડ ઉપર પોતાનું વેર લેવા સારૂ ત્રણે રાજ્યોનો સંપ ભંજાવ્યો ને સ્પેનના ચાર્લ્સ બીજા સાથે સ્નેહ બાંધ્યો. નજીવાં બહાનાં કહાડી બંને રાજાઓએ સામટી હોલાંડ ઉપર ચડાઈ કરી (૧૬૭૨);—બંને રાજ્યોનાં મળીને ૧૦૦ વહાણનો કાફલો નીકળ્યો હતો ને ફ્રેંચ રાજા ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે સરહદ ઉપર ઉતર્યો હતો. વલંદાનાં ૧૩૦ વહાણ હતાં, સાઉથ વુલ્ડ બે આગળ વહાણની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં કોઈને પણ ફાયદા જેવું થોડુંકજ થયું. લૂઈના ઉપરીપણા તળે ટ્યુરિન, કોંડે, લકસંબર્ગ એ સરદારોએ હ્રાઈન નદી પાર કરી, હોલાંડ ને ઝીલાંડ એ બે સિવાય બીજો બધો મુલક જીતી લીધો. વળી તેટલામાં વલંદાઓએ વહાણની ત્રણ લડાઈઓ જીતી અને ઓરેંજના ભૂપે કોલન લીધું ને એથી ફ્રાન્સ હોલાંડ વચ્ચેનો માર્ગસંબંધ તૂટ્યો ને લૂઈને પોતાનું લશ્કર ફ્રાન્સ બોલાવી લેવાની ફરજ પાડી (૧૬૭૩). સ્પેનના રાજાએ ફ્રાન્સ પાસે લડાઈ માગી અને ખરચનું નાણું પોતાની પાર્લમેંટની પાસેથી મળે તેવું નહોતું તેથી તેણે યુનાઇટેડ પ્રોવિન્સીઝના (બેલ્જીઅમ હોલાંડના) રાજ્ય સાથે સલાહ કીધી. પાંચ લડાઈઓ થઈ તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરની થોડીક જીત હતી, પણ વહાણના કાફલાએ ડચ તથા સ્પેનના કાફલાઓને ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં હરાવી ભગાડ્યા હતા. નીમેગનમાં કોલકરાર થયા—ફ્રેંચકોમટીનો પ્રદેશ તથા નેધર્લાંડમાંના બીજા ૧૬ કિલ્લા લૂઈને મળ્યા (૧૬૭૮).

લૂઈ પોતાના કેથોલિક ધર્મના આગ્રહમાં પ્રોટેસ્ટંટોને ધિક્કારતો ને હલકીઆ સમજતો. લુવોઇ એની ને મેડમ ડી મેંટીનોન જેની સાથે છાનાં લગ્ન કીધાં હતાં તેની અને જેસુઇટ લોકની ઉશ્કેરણીથી લૂઈએ નેન્ટ્સમાં હેન્રિ ૪થાની કારકીર્દીમાં (૧૫૯૮) પ્રોટેસ્ટંટોના હકસંબંધી ધારા થયા હતા તે રદ કીધા (૧૬૮૫). ઘણાંકનાં નામ મરણટીપમાં લખાયાં. એ ત્રાસથી ઉદ્યમી હુનરી ૮ લાખ માણસ ફ્રાન્સ છોડી ચાલતાં થયાં. સાત વર્ષના છોકરાઓને કેથોલિક સંસ્કાર કરીને માબાપથી છૂટા પાડવામાં આવ્યા; રાજ્યમાં કેથોલિક વિધિ સર્વત્ર પળાતો કરાવવાને લશ્કરનું બળ કામે લગાડવામાં આવ્યું, દેશ છોડી બહાર રહેવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને તેમ કરવાની મના થઈ; અને પ્રોટેસ્ટંટ સાથે લગ્નસંબંધ કરવો તે ધારા વિરુદ્ધ છે અને તેવા સંબંધથી થએલી સંતતિ અનૌરસ છે એવું ઠેરવવામાં આવ્યું.

ઓરેંજનો ભૂપ વિલ્યમ જે ઇંગ્લાંડનો રાજા થયો તે જર્મનિનો મહારાજા, હોલાંડ, સ્પેન વગેરે એઓએ લૂઈનો મદ ઉતારવાને ઓગ્સબર્ગમાં પરસ્પર સંપ કીધો (૧૬૮૯). લૂઈએ બે મોટાં લશ્કર ફ્લૅંડર્સ મોકલ્યાં, ત્રીજું લશ્કર સ્પેનિઅર્ડ સાથે લડવાને કૅટેલોનિઆ મોકલ્યું, અને આયર્લાંડમાં જેમ્સ બીજાને કુમક મોકલી. લુવોઈએ પેલેટીનેટનો નાશ કીધો. લુકસંબર્ગે ત્રણ ઠેકાણે ઇંગ્લાંડના વિલ્યમને હરાવ્યો અને કેટીનાએ સેવોયના ડ્યૂકને હરાવ્યો. ૧૬૯૧માં બીચીહેડ આગળ ફ્રેંચ કાફલાએ અંગ્રેજ તથા વલંદાના સંપીલા કાફલાને હરાવ્યો, પણ બીજે વર્ષે લાહેગ આગળ ફ્રેંચ કાફલો હાર્યો. વળી લકસંબર્ગે સંપીલાં લશ્કરના સરદાર વિલ્યમને લેંડન આગળ હરાવ્યો (૧૬૯૩) ને કેટીનાએ સવોયના ડ્યૂકને હરાવ્યો. જ્યાં ત્યાં માણસોની કતલ ચાલી હતી ને પ્રદેશો ઉજ્જડ વળ્યા હતા. ફ્રાન્સમાં પણ ખેતી વેપાર નરમ પડી ગયા હતા ને બે બીજી લડાઈઓ થઈ તેમાં કંઈ નક્કી થયું નહિ. લૂઈએ ને સામાવાળા સૌએ લડાઈથી કંટાળીને રિઝવિકમાં કોલકરાર કીધા (૧૬૯૭) અને લૂઈએ વિલ્યમને ઇંગ્લાંડનો રાજા માન્યો ને તેની મુખ્ય મુખ્ય જીત તેને પાછી આપી.

લૂઈ ૧૪માએ પોતાને સર્વોપરિ રાજા કહેવડાવાને લડાઈઓ કીધી, જીત મેળવી; પોતાના સહાયોનાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાયાં ને શત્રુ રાજ્યોને ઝાંખાં પાડ્યાં. તેમ કેથોલિક ધર્મનો પૂર્ણ હિમાયતી રાજા કહેવડાવ્યો. રાજ્યકારભારી ને લશ્કરી બુદ્ધિશક્તિમંત હતા. ડીકાર્ટ (૧૬૫૦), પેસ્કલ (૧૬૬૨), માલબ્રોંશ (૧૭૧૫) એ તત્વશાસ્ત્રી; બોકાર્ટ (૧૬૬૭) ને ડેશિયર (૧૭૨૦) શબ્દશાસ્ત્રી; માલહર્બ (૧૬૨૮) કવિ; મોલીઅર (૧૬૭૩), કોરનીલ (૧૬૮૪) ને રાસીન (૧૬૯૯) એ નાટક લખનારા; બાલઝાક (૧૬૫૪), ફેનેલોન (૧૭૧૫), બેલ (૧૭૦૬), બોઇલો (૧૭૧૧) એ ગદ્ય લખનારા; બોસુએ (૧૭૦૪) વક્તા; ક્યુઓર ને પ્રૂન ચીતારા; સાહલો

(૧૬૬૯) એ યુરોપમાં ભાષા વિષયનું પહેલું ચોપાનીઉં કાઢનારો;—એ સૌ નામાંકિત પુરુષો હતા. દરબારીઓનો ઠાઠ, તેઓનું મોજીલાપણું ને રંગીલી લેડીઓની મહાલામહાલ એ સંધું હતું, પણ પ્રજાની સ્થિતિ ને રાજ્યનું અંતરબળ એ કેવાં હતાં તે હવે પછી જાણવામાં આવશે.

હોલાંડ.

સ્પેનનો ફિલિપ બીજો એકત્ર પ્રગણાંઓ સાથે લડાઈ કરતાં થાકયો ને તેણે તે પ્રાંતોની સત્તા પોતાની દીકરી ઇસાબેલા તથા તેનો વર આસ્ટ્રિઆનો આર્ચડયૂક આલ્બર્ટ એઓને સ્વાધીન કીધી, વળી લડાઈઓ ચાલી; હિંદુસ્તાન તથા પૂર્વનો વેપાર પોર્ટુગીઝે પોતાને હાથ રાખ્યો હતો તે ઘણોક ડચ-વલંદાને હાથ આવ્યો અને ઓરેંજ પ્રગણાના મોરીસે આલ્બર્ટને ઓસ્ટેંડ આગળ હરાવ્યો (૧૬૦૦). ચાર વર્ષ પછી તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો તેથી સ્પેને ૭૦ હજાર માણસ ખોયાં. પછી સ્પેનની તરફથી સ્પેનોલા એણે સરદારી કરી બે એક લડાઈ જોઈ મત જણાવ્યું કે એકત્ર પ્રગણાં જીતાવાનાં નથી; ને ફિલિપ ૩જાએ બાર વર્ષ લડાઈ બંધ રાખવાનાં તહનામાં ઉપર સહી કીધી (૧૬૦૯).

એ તહથી એકત્રપ્રગણાનું પ્રજાસત્તાકરાજ્ય બહારની લડાઈઓથી પરવાર્યું, પણ માંહોમાંહેના ધર્મસંબંધી ઝગડાઓથી પાછું અસ્વસ્થ થયું. રાજ્યનો ધર્મ પ્રોટેસ્ટંટ તો હતોજ, પણ લેડનના બે ધર્માધિકારીઓ ગોમર ને આર્મિનિયસ એ બે વચ્ચે મતવાદ ચાલ્યો. ઓરેંજ પ્રગણાંનો ભૂપતિ મોરીસ ને ઘણાક લોક ગોમર પક્ષના હતા ને કેટલાક શ્રીમંત સત્તાધારીઓ બીજા પક્ષના હતા. હુલ્લડ ને બખેડા થયા પછી ડોર્કમાં ધર્મસભા ભરાઈ (૧૬૧૮, નવેંબર) તેમાં મોરીસ તથા તેના પક્ષની જીત થઈ ને સામાવાળા કેટલાક બંદીખાને પડ્યા, કેટલાક રાજ્યબહાર થયા, કેટલાકે ગેરઈન્સાફ તથા જુલમ સાંખ્યા ને ૭૨ વર્ષનો બારનેવેલ્ડ દેશહિતકર્તા શિરચ્છેદ પામ્યો.

ધર્મસભાના ઠરાવથી યુરોપનાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. હોલાંડમાં પણ તોફાન ઊઠત ને મોરીસની સત્તા ઘટત એવું ડોળ દેખાતું હતું પણ સ્પેનની સાથે પાછી લડાઈ શરૂ થઈ ને રાજ્યના રક્ષણને માટે મોરીસનું કામ પડયું. મોરીસે પોતાના મરતાં લગી (૧૬૨૫) સ્પીનોલા સાથે ચાતુરી તથા બહાદુરીથી લડાઈઓ કીધી. મોરીસનો ભાઈ ફ્રેડરિક હેન્રિ એણે પણ સ્પેનને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડયું. ને રાજ્યમાંના સામાવાળા ઉપર રહેમ રાખી. હેન્રિનો દીકરો વિલ્યમ રજો, સ્ટેડહોલ્ડર-પ્રજારાજ્યોનો વડો થયો (૧૬૪૭) ને બીજે વર્ષે લડાઈનો અંત આવ્યો-મન્સ્ટરમાં કોલકરાર થયા ને સ્પેને બ્રાબંટ તથા ફ્લેંડર્સમાં પોતાના તાબાની જગાઓ હતી તે આપી દઈ એકત્ર પ્રગણાનું સ્વતંત્રપણું કબુલ રાખ્યું. ડચ લોક પોતાના વેપારનો ફાયદો બાળવવે વિશેષે ખંતીલા હતા; તેઓએ શેલ્ટ નદીમાંથી સ્પેનનો માલ જતો આવતો બંધ કરાવ્યો ને તેથી એંટવર્પ શહેરનો ને સ્પેન તાબામાં રહેલાં કેટલાંક શહેરોનો વેપાર તોડયો. વિલ્યમ રજો પોતાનીજ સત્તા રાજ્યમાં મનાય તેવું કરવામાં ફાવ્યો નહિ ને અપજશ પામી ૧૬૫૦માં મુઓ.

પછી રાજ્યમાં કે લશ્કરમાં કોઈ સમર્થ મુખી રહ્યું નહિ; વિલ્યમનો દીકરો છેક બાળક હતો. એ સ્થિતિમાં લોકે રાજ્યકારભારમાં કેટલાક હક મેળવ્યા ને સ્ટેટ્સ જનરલે લશ્કરની વ્યવસ્થા રાખી. એવામાં અંગ્રેજ લોકની દાનત હોલાંડનો વેપાર તોડવાની થઈ. પછી બંને રાજ્યનાં લશ્કરી વહાણો વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ (૧૬૫૨-૧૬૫૪) તેમાં વાનટ્રોંપ ને ડી સ્યૂટર એ ડચ સરદારોનું બ્લેક, ડીન ને મંક એ અંગ્રેજ સરદારો આગળ ચાલ્યું નહિ; સલાહના કરાર થયા તેમાં તેઓએ અંગ્રેજ વાવટાને માન આપવાનું કબુલ કીધું ને ઓરેંજના બાળકુંવરને અથવા તેના કોઈ કુટુંબીને સ્ટેટહોલ્ડર્સની પદવી ન આપવી એવી વલંદા પાસે અંગ્રેજોએ કબુલાત કરાવી. ઇંગ્લાંડમાં રાજાની ફરી સ્થાપના થયા પછી અંગ્રેજ લોકે ડચ લોકની અરીસ્થા કરવા માંડેલી એ જોઈ ડચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કારભારી ડીવેટ એણે ફ્રાન્સની સાથે મૈત્રિકરાર કરી રાખ્યા હતા. ઘણીક વહાણની લડાઈઓ ચાલી; યોર્કના ડ્યૂકે સામાવાળા નૌકાસેનાપતિ ઓપડામને હરાવ્યો અને ૧૬૬૭માં વલંદાના કાફલાએ ટેમ્સ નદીમાં ધસી ચેથામ આગળ ઘણાંક લશ્કરી વહાણ બાળી મૂકયાં. પછી બ્રેડાના કોલકરારથી લડાઈ બંધ પડી.

લૂઈ ૧૪માએ હોલાંડ ઉપર ચઢાઈ કીધી (૧૬૭૨). તે વખતના ગભરાટમાં લોકે ડીવીટ તથા તેનો ભાઈ એ બંને મારી નાખ્યા અને ઓરેંજના બાવીસ વર્ષના વિલ્યમ ૩જાને તેના બાપની પદવીઓ ધારણ કરાવી ને વળી વિશેષ સત્તા પણ આપી. એણે લૂઈની સામા બહાદુરીથી લડી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કીધું. ૧૬૭૮માં નીમેગેનના કરારથી સલાહ થઈ. ૧૬૮૯માં

વિલ્યમ ઇંગ્લાંડનો રાજા થયો;–એ જેમ્સ રજાનો ભાણેજ તેમ જમાઈ પણ થતો તેથી તેણે ઇંગ્લાંડની સમૃદ્ધિવડે હોલાંડનું બળ વધારી ફ્રેંચ લોકને હુમલા કરતા અટકાવ્યા.

એ સૈકામાં હોલાંડમાં સ્પીનોઝા (૧૬૭૭) આધિ-કારણ વિષે સમર્થ સંશયકારી, અને ગ્રોશિયસ નીતિ-શાસ્ત્રકાર, અને વોસ, હીન્સિયસ, સ્કેવેલિયસ, ગ્રોનોવિયસ શબ્દશાસ્ત્રી એ પ્રખ્યાત થયા. ફ્લૅંડર્સમાં રૂબેન, વાંડિક, રમ્બ્રાંટ ને બે ટેનિયર એ નામાંકિત ચિતારા હતા. કોલોનનો લ્યૂડોલ્ફ ગણિતશાસ્ત્રી હતો અને વેલ તથા સિલ્વિયસ એ પ્રાણી ધર્મગુણ શાસ્ત્રી હતા. હ્યૂજેન્સ એણે દૂરબીનમાં ઘણો સુધારો કીધો ને લંગરવાળાં ઘડિઆળ કેમ બનાવવાં તેનો શોધ કીધો.

જર્મનિ.

રૂડોલ્ફ પછી તેનો ભાઈ મેથીયસ જેને હંગરિ તથા બોહીમિઆનું રાજપદ મળ્યું હતું તે મહારાજા થયો (૧૬૧૨). પ્રથમ તો લ્યૂથરના ખ્રિસ્તી ઉપર સ્હેમ રાખી હતી, પણ તેઓના સ્વતંત્ર વિચાર આસ્ટ્રિઆની સ્વેચ્છિક રાજનીતિને અનુકૂળ ન આવવાથી તેણે તે ઉપર અંકોશ રાખવાને માટે સ્પેન સાથે લગ્ન-સંબંધ કીધો ને પોતાનો સગો ફર્ડિનાંડ જે સ્ટીરિઆનો ડ્યૂક હતો તેને હંગરિ બોહીમિઆનું રાજ્યપદ આપ્યું. એ પ્રદેશના લોકે ફર્ડિનાંડને રાજા માન્યો નહિ ને પ્રેગના ધર્માધ્યક્ષે બોહીમિઆમાં પ્રોટેસ્ટંટનાં દેવળો તોડી પાડ્યાં તે ઉપરથી બળવો ઊઠ્યો. બોહીમિઅન લોકે ફ્રેડરિક પમો ઇલેક્ટર પૅલેટાઇન (ઇંગ્લાંડના જેમ્સ ૧લાનો બીજો જમાઈ) એને રાજા કીધો. જર્મનિમાં મેથીઅસની પછી ફર્ડિનાંડ રજો મહારાજા થએલો (૧૬૧૯) તે સામો થયો. ફ્રેડરિક તરફ સેક્સનિ વતરાગ જર્મનિનાં સઘળાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો હતાં અને ઇંગ્લાંડ, હોલાંડ ને ટ્રાન્સિલવેનિયા અહીંના લશ્કરની કુમક હતી; ફર્ડિનાંડ તરફ સ્પેનનો રાજા, તેના તાબાના નેધર્લાંડનો ગવર્નર, આસ્ટ્રિઆનો આર્ચડ્યૂક આલ્બર્ટ અને બીજાં જર્મન કેથોલિક રાજ્યો હતાં. સ્પીનોલા સ્પેનના ૨૪ હજાર લશ્કર સાથે પૅલેટાઇન ઉપર ઉતર્યો; બાવેરિઆના ડ્યૂકે ફ્રેડરિકને પ્રેગ આગળ હરાવ્યો (૧૬૨૦); અને કાઉંટ ટિલ્લી પૅલેટાઇનમાં ફરી વળ્યો. વળી ૧૬૨૫માં પ્રોટેસ્ટંટ ડેન્માર્કના ક્રિશ્ચિઅન ૪થાને આગેવાન કરી બે લડાઈ કીધી, પણ બંનેમાં તે હાર્યા ને ટિલ્લી તથા વોલેન્સ્ટીન એ સરદારોએ મહારાજાની તર-ફથી ઠામઠામ જીત મેળવી; ડેન્માર્કના રાજાને પાછો હાંકી કાઢવામાં આવ્યો ને એને સલાહ કરવાની જરૂર પડી (૧૬૨૯).

એ જીતથી ફર્ડિનાંડે ફુલાઈને જર્મન રાજાઓને બીજા દેશોમાં જેમ તાબેદાર ઉમરાવો હોય છે તેવી હાલતમાં આણી મૂકવાનો ઉદ્યમ માંડ્યો. તેણે બોહી-મિઆમાં પ્રોટેસ્ટંટ ધર્મ ચાલતો બંધ કીધો અને તે ધર્મના મુખીઓને મારી નખાવી તેઓની મિલ્કત લઈ લીધી; સાતસેં ઉંચાં કુટુંબ મરણ ટીપમાં નોંધ્યાં ને લોકની પાસે બલાત્કારે કેથોલિક ધર્મ મનાવ્યો. જર્મનિમાં તે બહુ સાવધ રહી વર્ત્યો—સૌને ઇચ્છા-પ્રમાણે ધર્મ પાળવાની છૂટ હતી તેમાંથી તેણે કેલ્વિન મતના લોકને બાદ કીધા અને રાજઠરાવ કીધો કે પાસ્સોના કોલકરાર પછી જેટલી ધર્મખાતાની જમી-નનો પ્રોટેસ્ટંટ રાજાઓએ કબજો કીધો હોય તેટલી પાછી લેવી; એ ઠરાવની સામા કેથોલિક ઇલેક્ટરો પણ હતા, કેમકે એઓએ પણ થોડીક તેવી જમીન મેળવી હતી. રેટિસબોનમાં સભા ભરાઈ ને ઠર્યું કે મહારાજા પોતાનું લશ્કર ઓછું કરે ને પોતાના સરદાર વૉલેન્સ્ટીનને રજા આપે—એ ઘણો અભિમાની થયો હતો ને તેનાં લશ્કરમાં સારો બંદોબસ્ત નહોતો.

પ્રોટેસ્ટંટોએ સ્વીડનના રાજા ગસ્ટાવસ એડોલ્ફસ સાથે છુપી સંધિ કીધી હતી; ફ્રાન્સના રીશલ્યુએ વર્ષે વર્ષે મોટી રકમની મદદ આપવાનું કબુલ કીધું હતું; હેમિલ્ટનનો માર્કિવસ ૬ હજાર લશ્કર સાથે કુમકે આવ્યો ને બ્રિટનમાંથી ઘણાક જણ સ્વેચ્છાથી લડવા નીકળ્યા. પોમેરેનિઆમાં જ્યારે એડોલ્ફસ પ્રથમ બહાર પડ્યો ત્યારે તરત તો જર્મનિનાં પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યો સાથી ન થયાં, પણ જેમ જેમ તેની ફતેહ થતી ગઈ તેમ તેમ તેઓ સામિલ થતાં ગયાં. આઠ મહીનામાં તેણે ૮૦ કિલ્લા લીધા ને પછી સેક્સનિની કુમકે તે લીપ્ઝિક તરફ વળ્યો. મહારાજા ફર્ડિનાંડની તરફથી તેનો સરદાર ટિલ્લી લડાઈ આપ-વાને સામો આવ્યો. ૧૬૩૧ની ૭મી ડિસેંબરે મોટી લડાઈ થઈ ને અંતે સ્વીડનના રાજાની ચતુરાઈએ ને તેના લશ્કરના પરાક્રમે પુરી જીત મેળવી. તેનું લશ્કર સઘળા દેશોમાં ફરી વળ્યું; ટિલ્લી તેનો અટકાવ કરતો હતો તેવામાં તે લડાઈમાં પડ્યો (૧૬૩૨) અને એડોલ્ફસે મ્યુનિક લીધું. વૅલેન્સ્ટીનને ફરીથી સરદારી મળી ને એણે દુશ્મનોએ લીધેલી કેટલીક જગા પાછી મેળવી, પણ પછવાડેથી લુટ્ઝેન આગળ લડાઈ થઈ તેમાં સ્વીડન લોકે બીજી મોટી જીત મેળવી, પણ એ જીત મળતાં બહાદુર એડોલ્ફસ લડાઈમાં પડ્યો (૧૬૩૨).

તોપણ લડાઈ ચાલ્યાં કીધી–૧૬૩૪માં નુર્ડલિંજન આગળ સ્વીડ હાર્યા ને આસ્ટ્રિઅનોની આશા સતેજ થઈ. જર્મન રાજાઓએ ફર્ડિનાન્ડ સાથે જુદા કોલકરાર કીધા ને. ફર્ડિનાંડે ધર્મખાતાંની મિલ્કત છીનવી લેવાનું ઠરાવ્યું હતું તે રદ કીધું; લડાઈનો ભાર સ્વીડ તથા ફ્રેંચ એઓને માથે પડયો. ફર્ડિનાંડ પછી તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ ૩જો મહારાજા થયો (૧૬૩૭). તે ડાહ્યો હતો પણ તેને બાપની પેઠે પ્રોટેસ્ટંટની સામે થવાની જરૂર પડી. ચાર લડાઈ થઈ તેમાં મહારાજાના લશ્કરની હાર થઈ અને ૧૬૪૧માં સ્વીડ સરદાર બેનીઆર એણે ફર્ડિનાંડ રેટિસબનમાં સભા ભરતો હતો તેવામાં તેને કેદી કરવાનો લાગ સાધ્યો હતો. ફર્ડિનાંડના લશ્કરોની ઉપરાઉપરી હાર થતી ચાલી ને તેના કુટુંબને વીએનામાંથી નાસી જવું પડયું અને ટુરેન ને કોંડે એઓએ ઝુમર હોસન આગળ જીત મેળવી તેથી મહારાજાને ત્રીસ વર્ષ થયાં ચાલેલી લડાઈનો અંત આણવાની જરૂર પડી. વેસ્ટફેલિઆમાં કોલકરાર થયા (૧૬૪૮) તેથી ફ્રાન્સ તથા સ્વીડનને ઘણોક લાભ થયો; લ્યૂથરન ને કેથોલિક એઓ સરખા ગણાતા થયા;–મહારાજસભામાં જેટલા કેથોલિક તેટલાજ લ્યૂથરન બેસતા થયા.

ફર્ડિનાંડ ૧૬૫૭માં મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો લીઓપોલ્ડ ૧લો ૧૬૫૫માં હંગરિનો રાજા થએલો તે ૧૬૫૭માં બોહીમિઆનો પણ થયો અને લૂઈ ૧૪માની સરસાઈ છતાં તેને મહારાજા નીમવામાં આવ્યો (૧૬૫૯). તુર્ક લોકે હંગરિ ઉપર હલ્લો કીધો હતો, પણ તે હાર્યા હતા ને વીસ વર્ષનો તહ કરવામાં આવ્યો હતો. આસ્ટ્રિઅન દરબારના કરડાપણાથી હંગરિના લોકે કાઉન્ટ ટેકેલીને આગળ પાડી બળવો કીધો. કોન્સ્ટાંટિનોપલવાળાએ તેને હંગરિનો રાજા ને તુર્ક રાજ્યનો ખંડીઓ માન્યો; અને તરતજ સુલતાનનો વજીર તહ તોડી ૨॥ લાખ લશ્કર સાથે તેની મદદે આવ્યો. એ એકઠાં મળેલાં લશ્કરે મહારાજાના લશ્કરને રાબ આગળ હરાવ્યું ને ૧૬૮૩ના જુલાઈની પંદરમીએ વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો. તુર્ક લોક કિલ્લો સર કરતા હતા તેવામાં સોબીએસ્કી પોલાંડનો લશ્કરી સરદાર આવી પહોંચ્યો ને એણે ૧૨મી સપ્ટેંબરે શત્રુને બે ત્રણ લડાઈમાં હરાવી હંગરિમાંથી હાંકી કાઢયા; ઉમરાવોને તોડવા માટે (હંગરિનો રાજા જયારે ત્યારે નીમાતો તે ધારો બંધ પાડી) આસ્ટ્રિઆના કુળનો રાજા વંશપરંપરા રાજ્ય કર્યા કરે તેવું ઠેરવ્યું–લીઓપોલ્ડના દીકરા જોસેફને રાજા કીધો (૧૬૮૭). સવોયના યૂજીને ઝેન્ટા આગળ ફતેહ મેળવી તેથી કર્લોવિટ્ઝમાં કરાર થયા ને તુર્ક લોકો સાથે ચાલેલી લડાઈનો છેડો આવ્યો (૧૬૯૭).

લીઓપોલ્ડે લૂઈ ૧૪મા સાથે બે વાર લડાઈ કીધી હતી ને પછી રિઝવિકના કરાર થયા હતા (૧૬૯૭). એના રાજયમાં નવમો ઇલેકટોરેટ થયો–બ્રન્ઝવિક તથા લ્યૂનબર્ગનો ડયૂક હેનોવરનો ૧લો ઇલેકટર થયો, (૧૬૯૨); બ્રેંડનબર્ગનો ઇલેકટર તથા પ્રશિયાનો ડયૂક જે ફ્રેડરિક તેણે પોતાને રાજા કહેવડાવ્યો (૧૭૦૧); અને એક સ્થાયી મહારાજાસભા સ્થાપવામાં આવી કે જેમાં ઇલેકટરો નહિ પણ તેઓના પ્રતિનિધિઓ બેસતા થયા.

એ સૈકામાં જર્મનિમાં કોનરીંગ, પુફનડોર્ફ ને લીબનીટ્ઝ એ તત્વશાસ્ત્રી ને રાજનીતિજ્ઞ થયા. ઓપિટ્ઝ, બોલ્ડ ને કાનિડ્ઝ એ કવિઓ, બોએર, લીલી, નેલર એ ચિતારા અને ગેરિક ને ગ્લોબર એ પદાર્થશાસ્ત્રી ને રસાયનશાસ્ત્રી હતા.

ઇટાલિએ પોતાનું રાજકીય તેજ ખોયું હતું. યુરોપનું કોઈ પણ રાજય પોપની કુમક કે સલાહ લેતું નહિ. એ ફેરફાર રેફર્મેશન–ખ્રિસ્તી ધર્મના પુનઃસંસ્કારથી થયો. નેપલ્સ તથા સિસિલિ ટાપુ અને મિલાન એમાં સ્પેનની સત્તા હતી. નેપલ્સમાં ૧૬૪૭માં બળવો થયો ને સાનીલો નામનો માછી રાજયસત્તા લઈ બેઠો. પણ માદ્રિડથી આવેલા નવાબે તેને મારી નખાવ્યો. પછી ગ્વીઝના ડયૂકે સત્તા લીધી તેને પણ પછવાડેથી કાઢવામાં આવ્યો હતો. મેસીનાના બળવાખોરે ૧૬૭૪માં લૂઈ ૧૪માને સિસિલિનો રાજા માન્યો. વહાણની એક લડાઈ થયા પછી નીમેગનના કરારની રૂએ સિસિલિ ટાપુ પાછો સ્પેનની સત્તામાં ગયો હતો. વેનિસના પ્રજાસત્તાક રાજયમાં ૧૬૧૪માં ફોજદારી કામનો ઇન્સાફ ૧૦ શ્રીમંત ગૃહસ્થોની સભા કરે એવું ઠર્યું હતું. રાજસભાએ ઠરાવ કર્યો હતો કે રાજ્યની સમ્મતિ લીધા વિના પોપે વધારે મઠ બાંધવા નહિ ને મિલ્કતો છીનવી લઈ ધર્મખાતાંની કરવી નહિ. આસ્ટ્રિઆની સાંસણીથી ડેલમેશિયાના ચાંચીઆઓએ વેનિસ તાબાના ટાપુઓ ઉપર હલ્લા કીધા હતા તેને રાજયે હઠાવી પોતાની સત્તા કાયમ રાખી હતી. વેનિસે તુર્ક સાથે બે લડાઈ કીધી તેમાં પહેલી કાંડિઆમાં ૨૫ વર્ષ ચાલી તે ૧૬૬૯માં પતી હતી–તેમાં વેનિસે તે ટાપુ ખોયો હતો; બીજી ૧૬૮૪માં શરૂ થઈ તેમાં વેનિસે મોરીઆ પાછું જીતી લીધું; અને ૧૬૯૯માં તે મોરીઆ પ્રાંત,

મીલન ને સેંટામેરા એ ટાપુઓ, ડેલમેશિયામાંના કેટલાક કિલ્લાઓ, કાર્લોવિટ્ઝના કોલકરારથી વેનિસના રાજ્યમાં ગણાતા થયા હતા.

એ સૈકામાં ઇટાલિઅન વિદ્યા નિસ્તેજ થતી ચાલી. માક્કીઓવેલ્લ ગદ્ય લખનારો, સાર્પીડાવિલા, બેંટીવોલીઓ એ ઇતિહાસ લખનારા, ગીડો, આલબાનો, ડોમેનીકીનો, સાલવેટર, રાસા એ ચિતારા, ગેલિલીઓ જ્યોતિષી તથા પદાર્થશાસ્ત્રી, કસિનીની ખગોળમાં શોધ કરનારો ને ટોરીસેલ્લી બેરોમીટર—વાયુમાપદર્શક યંત્ર બનાવનારો એ નામાંકિત હતા.

સ્પેનમાં ફિલિપ ૩જો (૧૫૯૮) આળસુ ને બાપના જેવો જાલમ હતો. તેને નેધર્લેંડમાં એકત્ર પ્રજાઓની સાથે ૧૨ વર્ષનો તહ કરવો પડયો (૧૬૦૯); અને તેણે ઇનક્વિઝિશન-ધર્મી અધર્મીનો ઇન્સાફ કરનારાઓની તથા પોતાના દિવાનની સલાહથી સરકારે ઠરાવ જાહેર કીધો (૧૬૧૦) કે મુસલમાન પ્રજાએ ત્રીસ દહાડામાં સ્પેનમાંથી જતા રહેવું. નિકાલ થએલા મૂરોએ બંડ ઉઠાવ્યાં, પણ તે ફાવ્યા નહિ અને દસ લાખ હુનર ઉદ્યમ કરનાર માણસોને સ્પેનમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. ફિલિપ ૪થો છેક નિર્બળ હતો. જર્મનિમાં ટંટા ચાલ્યા તેનાં કારણોમાં એક કારણ તેનો ખટપટીઓ સ્વભાવ હતો. તે લડાઈઓ વેસ્ટફેલિયાના કરારથી પતી હતી. ફ્રાન્સ સાથે ઝગડો મચેલો તેનું ઊવટ પિરીનીઝના કરારથી આવ્યું હતું. જમેકા ને ડંકર્ક અંગ્રેજને આપવાં પડ્યાં; ને ફ્રેંચોએ સ્પેનના લશ્કરને રોકુરના મેદાનમાં પુરૂં હરાવ્યું. કટેલોનિઆમાં બંડ થયા પછી ૧૬૪૦માં પોર્ટુગાલમાં બળવો ઊઠયો. સ્પેનનું રાજ્ય એટલું તો નિર્બળ થઈ ગયું હતું કે તેને રૂપાનું મૂલ ગણાવું રાખી તાંબાના સિક્કા વાપરવા પડ્યા હતા. ઇ૦ સ૦ ૧૬૪૩માં રૂસિલાંડનું સ્વતંત્રપણું ફિલિપને કબુલ રાખવું પડયું. પોર્ટુગાલ પાછું સ્વતંત્ર થઈ જુદું પડયું તે સ્પેનના નબળા પડવાથી-ત્યાંના કારભારી જુલમ કરતા ને લશ્કરનો બંદોબસ્ત નહોતો. કટેલોનિયાનું બંડ થયું ત્યારે માદ્રિડ સરકારથી હુકમ આવ્યો કે પોર્ટુગીઝ અમીર સરદારે તે બંડ બેસાડવું. તેવામાં જે લોક રાજ્યને ઉંધુ વાળવાનો ઘણા દહાડા થયાં લાગ શોધતા હતા તેઓએ લિસ્બોનના ધર્માધ્યક્ષને આગેવાન કરી બ્રગાન્ઝાના ડયૂકને જોન ૪થો એ નામે પોર્ટુગાલનો રાજા કીધો (૧૬૪૦), ને સૌએ માન્યો-હિંદુસ્તાનનાં ને આફ્રિકાનાં સંસ્થાનમાં પણ રાજ્ય સહેલથી બદલાયાં.

પિરીનીઝના કોલકરારથી (૧૬૫૯) સ્પેન પોર્ટુગાલને પોતાના રાજ્યમાં પાછું જોડવાને મુખત્યાર થયું હતું; તે ઉપરથી પોર્ટુગાલે પોતાની મદદમાં ઇંગ્લાંડને રાખ્યું હતું. એલ્ફોન્સો ૬ઠ્ઠો ૧૬૫૬માં ગાદીએ બેઠો હતો તેણે પોતાની બેન કેથેરાઈનને ઇંગ્લાંડના ચાર્લ્સ બીજા સાથે પરણાવી હતી; ફ્રાન્સે પણ પોર્ટુગાલની બાજુ પકડી; લડાઈ ચાલી તેમાં એલ્ફોન્સોએ રાજીનામું આપ્યું ને તેનો ભાઈ પીટર રજો ગાદીએ બેઠો. તેણે સ્પેનના રાજા સાથે સલાહ કીધી ને એણે પોર્ટુગાલનું રાજ્ય સ્પેનથી જુદું સ્વતંત્ર છે એમ કબુલ રાખ્યું (૧૬૬૮).

રશિઆ.

બોરીસ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં એક જણ હું માજી રાજાનો ભાઈ છઉં એમ કહી ગાદીએ બેઠો (૧૬૦૫). એ વરસ પછી લોકના બખેડામાં કપાઈ ગયો ને પછી અનેક જણ રાજગાદીને માટે દાવો કરતા થયા. સ્વીડન ને પોલાંડનાં રાજ્યોએ રશિઆ ઉપર એકજ વખતે ચઢાઈ કરી ને પોલાંડના રાજાએ બાળરાજ લેડિસ્લેઅસને રશિઆનું રાજ્ય આપ્યું (૧૬૧૦). પણ જે કબુલાતથી પોલાંડના રાજાએ પોતાના દીકરાને રશિઆની ગાદી અપાવી હતી તે બજાવવામાં ન આવી ને રશિઅનોએ સામા થઈ લડાઈ કરી પરદેશીઓને હાંકી કાઢયા (૧૬૧૩); બીજે વર્ષે માઈકલ રોમેનોફ (રૂરિકના કુળમાંનો) સકળ લોકની રાજીખુશીથી રશિઆનો ઝાર થયો.

રોમેનોફે બાલ્ટિક સમુદ્રના કાંઠાનો પ્રદેશ આપી દઈને સ્વીડન સાથે સલાહ કીધી; વાઈટ સી-ધોળા સમુદ્ર ઉપર આર્કેંજલ એ બંદર માત્ર રશિઆના તાબામાં રહ્યું. ચૌદ વર્ષનો તહ હતો તેના બદલામાં સ્મોલેન્સ્ક પોલાંડને આપ્યું (૧૬૧૮), એ પાછું લડાઈ કરી જીત્યું હતું ને વળી હારી પાછું આપ્યું હતું (૧૬૩૪). એ મોટું નુકસાન ખમી રોમેનોફે દુશ્મનોને આગળ કીધા; કિલ્લાઓ બાંધ્યા; પરદેશી લશ્કરી ઓફિસરોને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરીઓ આપી; અને વેપારના લાભને માટે ફ્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડ સાથે સંધિ કીધી. ૧૬૪૫માં એલેક્સિસ ગાદીએ બેઠો પણ તેની તરફથી રાજ્યસત્તા ચલાવનારો લોકપ્રિય નહોતો તેથી અમીરો સામા ઊઠયા હતા; પણ એ બખેડા એલેક્સિસે ૧૬૪૮માં રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધા પછી બેસાડયા હતા. ૧૬૫૪માં તેણે યૂક્રેન કોસેક્સ આ લોકને મદદ આપી પોલાંડ સાથે લડાવ્યા ને ૧૬૫૬માં વીલનામાં તહનામું થયું તેની

રૂમે સ્મોલેન્સ્ક પાછું મેળવ્યું; અને ફરીથી લડાઈ ચાલી તે પછી તેમાં એલેક્સિસને કેટલોક ફાયદો થયો. રાજ્યમાં બખેડા ઘણા હતા ને ૧૬૬૭માં ડૉન કૉસેક્સ એ લોકે પોતાના રેઝાન સરદારના ઉપરીપણા તળે રાજ્યને સાંધે તોડી નાખવાની વેતરણ કીધી. રેઝીને આસ્ટ્રાકાન જીતી લઈ સ્વતંત્ર રાજા કહેવડાવ્યો; પણ પછવાડેથી તેને ને તેના સાથીઓને ફસાવી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. એલેક્સિસે કાયદાનો સંગ્રહ કરાવ્યો. સણ, રેશમ, લોહું એનાં કારખાનાં બેડાવ્યાં ને ચીન સાથે વહેવાર કરવાની તજવીજ કીધી. તેની પછી તેનો વડો દીકરો થીઓડોર (૧૬૭૬) ગાદીએ આવ્યો. તેના રાજ્યમાં રશિઅન ને ઓટોમન તુર્ક એ બેની પહેલી લડાઈ થઈ; એ લડાઈ ૧૬૮૨માં હતી ને યૂક્રેન રશિઆના તાબામાં આવ્યું હતું.

ઇ૦ સ૦ ૧૬૮૯માં એલેક્સિસનો એક નાનો દીકરો પીટર (સત્તર વર્ષની વયનો) રશિઆનો રાજા થયો; તેનાથી મોટો ભાઈ ઈવાન હતો તે રાજ્ય ચલાવવે કેવળ અશક્ત હતો. પીટરે પ્રથમ તો લશ્કરને અચ્છી રીતની કવાયત આપવામાં ને રાજ્યનું વિત્ત વધારવામાં મહેનત લીધી; ૧૬૯૪માં તેણે ડૉન નદીમાં ફરતાં થોડાંક નાનાં વહાણોમાં લશ્કર ભરી તુર્ક સાથે લડી એઝોફ બંદર લીધું—રશિઆનો દરિઆઈ કાફલો પ્રથમ તેટલોજ હતો. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે વહાણ બાંધવાનાં કામમાં ને બીજી યંત્રકળામાં માહીતી મેળવવાને ઇંગ્લાંડ હોલાંડ ને બીજા પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કીધો ને ત્યાંના કારીગરોને પોતાના રાજ્યમાં આણ્યા.

પોલાંડના રાજા સિજિસ્મંડ ત્રીજાએ રશિઆ ઉપર હુમલો કરી પોતાના દીકરાને ઝાર કીધો હતો (૧૬૧૦), પણ પછી (૧૬૧૮) રશિઅનોએ તે પોલ લોકને પાછા કહાડ્યા હતા. જર્મનિમાં ૩૦ વર્ષની લડાઈ ચાલી તેમાં તે આસ્ટ્રિઆની બાજુએ રહ્યો હતો. તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં તેનો સરદાર ઝોલકીયુસ્કી કપાઈ મુઓ (૧૬૨૦) ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ તેમાં મોલ્ડેવિયાનો પ્રદેશ તુર્કને આપવો પડ્યો. વળી સ્વીડન સાથે લડાઈ ચાલેલી (૧૬૧૮-૧૬૨૯) તેમાં લીવાનિયા સ્વીડનને આપી દેવું પડ્યું. સિજિસ્મંડે અનેક ખટપટો કરી પ્રોટેસ્ટંટ પંથના લોકોનું સ્વતંત્ર શૌર્ય રૂંધી નાખ્યું, ગ્રીક ખ્રિસ્તીમાર્ગ પાળનારાઓને પજવ્યા ને પોતાનું ઇચ્છેલું પાર પાડ્યું—પોપમતસત્તા પોતાના રાજ્યમાં બેસાડી. તેનો દીકરો વ્લેડિસ્લેઅસ ૪થો એણે રશિઆની સરહદ ઉપર હલ્લા કીધા ને કેટલાંક શહેર તાબે કીધાં. ૧૬૩૪માં રશિઆ સાથે નવો તહ કીધો; તુર્ક સાથે સલાહ કીધી; અને સ્વીડન સાથે ૨૬ વર્ષ લડાઈ બંધ રાખી. તે પોતે સદ્‌ગુણી ને બુદ્ધિમાન હતો એટલે રાજ્યનું અંતરબળ તેજ વધે તેવું હતું; પણ તેના બાપે રાજ્યમાં બહુ જેસુઈટોને ઘાલ્યા હતા તેઓએ ઘણા બખેડા કરવા માંડ્યા ને તેનું છેવટ આ થયું કે યુક્રેનના કોસેક્સોએ બળવો ઉઠાવ્યો; એ બેસાડવામાં આવ્યા પછી ૧૬૪૮માં રાજા મરણ પામ્યો. તેના ભાઈ જોન કેસીમીરના રાજ્યમાં કોસેક્સોએ ક્રીમિઆના તાર્તરોની મદદે બળવો ઉઠાવ્યો ને ૧૬૫૪માં એલેક્સિસે કુમક મોકલી. કાસીમીરે ચાર્લ્સ ગસ્ટાવસને સ્વીડનનો રાજા માન્યો નહિ એ ઉપરથી એણે પોલાંડ સાથે લડાઈ કીધી. લડાઈમાં રશિઅનોએ પોતાનું તાક્યું હતું. પછી બ્રૅન્ડનબર્ગનો ઈલેક્ટર ખટપટ કરી પોલાંડથી સ્વતંત્ર થયો (૧૬૫૭). ૧૬૬૦માં સ્વીડન સાથે સલાહ થઈ ને પોલાંડના રાજાએ સ્વીડનની ગાદી ઉપરથી હક ઉઠાવ્યો. પછી રૂશિઅનો સાથે લડાઈ ચાલી (૧૬૫૮-૧૬૬૭). તેનું છેવટ આ આવ્યું કે સિજિસ્મંડની વખતમાં જેટલું મેળવ્યું હતું તેટલું પોલાંડે ખોયું. કાસીમીરે ૧૬૬૮માં ગાદી છોડી ત્યાર પછી મકલને રાજા કરવામાં આવ્યો. તુર્ક લોકે પોલાંડ ઉપર હુમલો કીધો ને જોન સોબીએસ્કીએ યુદ્ધ કુશળતા વાપરી પરાક્રમ દેખાડ્યું, પણ તે હાર્યો ને યૂક્રેન પ્રાંત તુર્ક લોકને હાથ ગયો; વળી તેને ૨૨ હજાર ડચુકેટ દર વર્ષે ખંડણીના કબુલ કરવા પડ્યા. પાછી લડાઈ ચાલી ને સોબીએસ્કીએ ચોકઝીમ આગળ ફતેહ મેળવી (૧૬૭૩). બીજે વર્ષે માઈકેલ મુઓ ને સોબીએસ્કી સઘળા લોકની પ્રસન્નતાથી જોન ૩જો એ નામ ધારણ કરી પોલાંડની ગાદીએ બેઠો.

એ રાજાએ અસાધારણ શ્રમ કરી લશ્કરનું બળ વધાર્યું ને પછી ઉપરાઉપરી જીત મેળવતાં યૂક્રેન પ્રાંત અડધા ઉપર પાછો જીતી લીધો (૧૬૭૬). ૧૬૮૩માં તેણે તુર્ક લોકને વીએનામાંથી હાંકી કાઢી યુરોપનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોને મોહ ઉપજાવ્યો; પણ પોતાના રાજ્યમાં રાજ્યના ધારા આગળ ને અમીરોના સામા થવા આગળ તેનું ચાલ્યું નહિ. ૧૬૮૬ના લીઓપોલ્ડના કોલકરારથી તુર્ક તથા તાર્તરની સામા રશિઆની મદદ લેવી પડી; પણ તે ભારે થઈ પડી—ઘણોક પ્રદેશ આપી દેવો પડ્યો. ૧૬૮૮ની રાજસભામાં ભારે ભાંજગડ ચાલી રહી તે પ્રસંગે તેણે રડીને કબુલ કીધું હતું કે મારા દેશને ઝઝુમી રહેલા નાશમાંથી ઉગારવાને

શ્વાસમાં શક્તિ નથી. તે ૧૬૯૬માં મરણ પામ્યો ને તેની સાથે પોલાંડના મોટપણનો પણ અંત આવ્યો.

સ્વીડનના ગસ્ટાવસ એડોલ્ફસે (૧૬૧૧-૧૬૩૨) પોલાંડના સિજિસ્મંડને અને રશિઆના ઝારને લડાઈઓમાં હરાવ્યા હતા ને ૧૬૨૯માં સલાહ થઈ ત્યારે લીબ્રા અને લીવોનિઆનો કેટલોક ભાગ તેણે પોતાના રાજ્યમાં જોડયો હતો. જર્મનિમાં જ્યારે કેથોલિક તથા લ્યૂથરન લોકને લડાઈ ચાલી ત્યારે તેણે લ્યૂથરન લશ્કરોની સરદારી કરી ઉપરાઉપરી જીત મેળવી હતી, પણ તે ૧૬૩૨માં લુટ્ઝનની લડાઈ જીતતાં પડયો હતો. પછી એની દીકરી ક્રિસ્તિના ગાદીએ બેઠી. રાજ્યકારભારીઓ અનુભવી ને હોંસીલા હતા તેઓએ જર્મનિમાં ૧૬ વર્ષ લગી લડાઈ ચાલુ રાખી. ૧૬૪૪થી રાણીએ પોતે કારભાર કરવા માંડયો. તેણે ડેન્માર્ક સાથે ચાલેલી લડાઈનો ફતેહમંદીથી અંત આણ્યો અને પ્રધાનમંડળીની ઇચ્છા ઉપરાંત જર્મનિના મહારાજાને કોલકરાર કરવાની તાકીદ કરાવી. એ ઉપરથી વેસ્ટફેલિઆના કોલકરારથી (૧૬૪૮) રાણીને (તેનાં લશ્કરે જીત મેળવી હતી તે ઉપરથી) કેટલાક લાખ ડોલર અને પોમેરેનિઆ, બ્રેમન, વર્ડન, વિસ્મર એ પ્રાંતો મળ્યા; વળી જર્મનિની મહારાજસભામાં ત્રણ મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો. ક્રિસ્તિના રાણીમાં સ્ત્રીના કોમળ ગુણ થોડા હતા; તે ચોપડીઓ, સિક્કાઓ, પ્રયોગ કરવાનાં સાહિત્યો એ સંધાનો સંગ્રહ કરતી અને ગ્રોશીઅસ, ડેકાર્ટ જેવાને તથા હરબેલોટ, બોકાર્ટ જેવાને પોતાના આશ્રયમાં રાખતી. તેણે પોતાની અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉમરે એકાએક પોતાનીજ ઇચ્છાથી મોટો સમારંભ કરી રાજપાટ છોડી દીધું (૧૬૫૪).

ચાર્લ્સ ૧૦મો એણે પોલાંડના કેસીમીરને હરાવી ભગાડયો, પણ પોલ ને રશિઆ એ બે મળી જવાથી તેનું લશ્કર પાછું વળ્યું હતું. ડેન્માર્કના ફ્રેડરિક ત્રીજાએ સ્વીડન ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે ચાર્લ્સે તેની સામા થઈ જટ્લાંડનો દ્વીપકલ્પ જીતી લીધો ને ડેન્લોકને કોલકરાર કરવા પડયા (૧૬૫૮). ચાર્લ્સે ડેન્માર્કને જીતી પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી નાખવાની તૈયારી કીધી, પણ તેટલામાં તે મરણ પામ્યો (૧૬૬૦). તેનો દીકરો ચાર્લ્સ ૧૧મો લૂઈ ૧૪માની સામા થએલાં રાજ્યોનો સાથી થયો હતો. પણ લૂઈની ખટપટથી તે સંપીલાં રાજ્યોથી અળગો થયો હતો. પછી તે ડેન્માર્ક તથા હોલાંડનાં રાજ્યો સાથે લડાઈમાં ગુંથાયો. એ લડાઈ ૧૬૭૯માં પતી; ને ચાર્લ્સ ડેન્માર્કની રાજપુત્રી અલ્રીકેલેનોરા સાથે પરણ્યો: પછી તે રાજ્યનાં કામમાં પડયો; અમીરોએ સામા થવા માંડયું, પણ ૧૬૯૩માં પ્રાંતોના કારભારીઓએ ઠરાવ કીધો કે રાજા ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાને સ્વતંત્ર છે. ૧૬૯૭માં તેનો દીકરો ચાર્લ્સ ૧૨મો રાજા થયો.

ડેન્માર્કના ક્રિસ્તિયન ૪થાએ લાપ્લાંડ ઉપર દાવો કરી સ્વીડન સાથે લડાઈઓ કીધી (૧૬૧૧-૧૬૧૩). સલાહ થયા પછી તેણે પ્રોટેસ્ટંટ રાજ્યોનાં લશ્કરની સરદારી કરવાનું માથે લઈ કેટલીક જીત મેળવી, પણ પછવાડેથી તેને વાલેન્સ્ટાઈનથી હાર પામી કોલકરાર કરવા પડયા હતા (૧૬૨૯). વળી એ લડાઈમાં સ્વીડ ને ડચ એઓના લશ્કરી કાફલાએ ચાર્લ્સના કાફલાને હરાવ્યો હતો (૧૬૪૪). ફ્રેડરિક ૩જાને સ્વીડન સાથે લડતાં કેટલોક પ્રદેશ આપી દેવો પડયો. ક્રિસ્તિયન ૫મો ૧૬૭૦માં ગાદીએ બેઠો ને સ્વીડન સામા સંપ બંધાયો હતો તેમાં સામેલ થયો; એ લડાઈ ૧૬૭૯માં પતી હતી. ૧૬૮૯માં હોલસ્ટીનના ડયૂક સાથે ઘણા દહાડાનો ટંટો હતો તે પત્યો. એના રાજ્યમાં વેસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિની સ્થાપના થઈ અને વેસ્ટ ઇંડીઝમાં અને હિંદુસ્તાનના ટ્રાંકવીબારમાં સંસ્થાન મંડાયાં. એ રાજાએ વેપાર કારખાનાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું ને ગરીબ લોકની હાલત સુધારવા ઉપર લક્ષ રાખ્યું હતું. ઇ૦ સ૦ ૧૬૯૯માં ફ્રેડરિક ૪થો ડેન્માર્કનો રાજા થયો.

ઓટોમન રાજ્ય—તુર્કસ્તાન.

તુર્ક રાજ્યની સત્તા જો કે બહારથકી નિસ્તેજ થતી દેખાતી હતી તોપણ તે ઘણી ડરામણી હતી. જેની ચરીઞ લશ્કરે પોતાનું ચલણ રાજ્યમાં વધાર્યું હતું ને એઓની ખટપટમાં પાંચ સુલતાન થઈ ગયા;—૧૬૩૮માં ઇરાનીઓ પાસેથી બગદાદ લીધું હતું. ૧૬૬૭માં મહમ્મદ ૪થાના વજીરે કાંડિયા જીત્યું. ૧૬૭૨માં મહમ્મદે કોસ્સેકસની રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લઈ પોલાંડની સામા ટકાવી રાખી, પણ તે તેને ૧૬૮૨માં રશિઆને હવાલે કરી દેવી પડી. તુર્કે ફરીને વીએનાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ સોબીએસ્કીએ તેઓને હઠાવ્યા. પછી આસ્ટ્રિઆ, પોલાંડ ને રશિઆ વેનિસ એ ચારે સંપ કરી તૂટી પડયાં ને ૧૬૮૭માં મોહાકસની લડાઈમાં ભારે હાર ખાધા પછી તુર્કને હંગરિ પ્રાંત ખાલી કરવો પડયો ને ગ્રીસનો દક્ષિણ પ્રદેશ વેનિસે પોતાના

તાબામાં લીધો. મહમ્મદ પછી સુલેમાન ફરીથી એ સુલતાન થયો. એણે લડાઈ જારી રાખી; ને બેલગ્રેડનો કિલ્લો આખરે તુર્કના હવાલામાં રહ્યો. સુલતાન આહમેદ બીજાની કારકીર્દીમાં વારાડીનનો કિલ્લો આસ્ટ્રિઅનના તાબામાં ગયો (૧૬૯૧). સુલતાન મુસ્તફા બીજાની કારકીર્દીમાં એઝોફ રશિઆએ જીતી લીધુ ને ૧૬૯૭માં સવોયના યૂજીને ઝેન્ટા આગળ તુર્કને ઊંધા હરાવ્યા. ૧૬૯૯માં કાર્લોવીટ્ઝમાં કોલકરાર થયાથી લડાઈનો અંત આવ્યો. પણ તુર્કરાજ્ય હલકું પડ્યું-ટ્રાન્સિલ્વેનિયા, સ્લેવોનિયા ને હંગરિ એ જર્મનિના મહારાજાની સત્તામાં ગયાં; પોડોલિયા અને યૂક્રેનનો ભાગ એ પોલાંડનાજ હવાલામાં રહ્યાં; કાળાસમુદ્ર ઉપરનો જીતેલો મુલક રશિઆ પાસે રહ્યો અને મોરિયા વેનિસને આપવામાં આવ્યું.

ઇરાનમાં શાહ આબાસ પછી સાફી થયો (૧૬૨૭-૧૬૪૧). તેણે માજી રાજાએ તુર્કનો જેટલો મુલક જીતી લીધો હતો તે સઘળો ખોયો. પછી બે શાહ થયા તેના વખતમાં હુનર વેપારની આબાદાની હતી; પણ દરબાર અતિશય મોજીલી હતી ને કામવિના લશ્કરની હોંસ ટાઢી પડી ગઈ હતી. ૧૬૯૪માં હુસેન મિરઝાં એક નિર્બળ ને ધર્માગ્રહી ગાદીએ બેઠો. તેણે વીસ વર્ષ નિરાંતે રાજ્ય કીધું; પછી અફ્ગાન લોકે તેના રાજ્ય ઉપર હુમલો કીધો હતો ને પોતાના સરદાર મહમ્મદના માથા પર મિરઝાં પાસેજ ઇરાનનું તાજ મુકાવ્યું હતું (૧૭૨૨).

હિંદુસ્તાન.

જહાંગીર (પૃથ્વી જીતનારો) એ નામ રાખી અકબરનો વડો દીકરો સલીમ બાદશાહ થયો. શાહજાદા ખુશરૂએ બંડ ઉઠાવ્યું, પણ તેનું ફાવ્યું નહિ ને બાદશાહે માફી આપી. બીજી વાર તેણે પંજાબ જઈ ૧૦ હજાર માણસ એકઠાં કરી લાહોર લીધુ ને તે કિલ્લો તાબે કરતો હતો તેટલામાં બાદશાહી ફોજે તેને હરાવ્યો; પછી ખુશરૂને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો ને તેના સાથીઓને શૂળીએ ચઢાવવામાં આવ્યા હતા. દશ વર્ષ પછી ખુશરૂ બંદીખાનામાંજ માર્યો ગયો હતો.

ઉદેપુર ઉપર એક વાર મહોબતખાને ને બીજી વાર અબદુલ્લાખાને ચઢાઈ કરી હતી, પણ જ્યારે શાહજાદો ખુરમ ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે ઉદેપુર જઈ પહોંચ્યો ત્યારે, ત્યાંનો રાણો શરણ થયો. જહાંગીરે તેનું રાજ્ય તેને પાછું આપ્યું ને તેના દીકરાને પોતાનો એક સરદાર કીધો (૧૬૧૪). કાબુલમાં ઉઝબેગ લોકે બંડ કીધુ હતું (૧૬૧૧), પણ તેઓનો મુખી મરી જવાથી ત્યાં પાછો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ખુરમે દક્ષિણમાં જઈ બિજાપુરના બાદશાહને મલીકંબરના સંપમાંથી છૂટો પાડયો એટલે તેણે તાબે થઈ અહમદનગર તથા તેનો પ્રાંત બાદશાહના હવાલામાં કરી દીધો (૧૬૧૭). પછી ખુરમ માન્ડુ જઈ બાદશાહને મળ્યો. વરસેક દહાડો ગુજરાતમાં સાથે રહ્યા પછી ખુરમને ગુજરાતનું કામ સોંપી બાદશાહ પંજાબ ગયો ને ત્યાંનો બખેડો બેસાડી કાશ્મીર ગયો (૧૬૧૮). વળી મલીકંબરે મુગલ સરદારોને અહમદનગરમાંથી કાઢી મૂકયા ને વળી ખુરમે લડાઈ કરી મલીકંબરને હરાવ્યો (૧૬૨૧).

ઇરાની લોકે બાદશાહી તાબાનું કંદહાર લીધુ હતું તે પાછું જીતી લેવાને ખુરમને* (શાહજહાંને) હુકમ થએલો, પણ તેણે આનાકાની કીધી તે ઉપરથી બાદશાહે શહેરીઆરને કંદહાર મોકલી શાહજહાંની જાગીરો જપ્ત કરી તેટલો મુલક તેને દક્ષિણમાં આપવાનું ઠેરવ્યું. શાહજહાં લશ્કર સાથે આગ્રા ભણી ધસ્યો; પણ બાદશાહી ફોજે તેને નસાડયો. શાહજાદો પરવીજ, મહોબતખાન તથા ખાનખાનાન એઓએ બુરાનપુર જઈ

*એના ઉપર પ્યાર તો હતોજ, પણ લડાઈમાં તેની ફતેહમંદી જોઈ બાદશાહે વધારે પ્યાર કરી શાહજહાં એવો ખિતાબ આપ્યો હતો. શાહજહાંએ બેગમ નૂરજહાંના ભાઈ અસફખાનની બેટી સાથે સાદી કીધી હતી તેથી બેગમનો પ્યાર હતો. બાદશાહ શાહજહાંને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કરે છે એવું જ્યારે જાણ્યું ત્યારે બેગમે બાદશાહને ભંભેરી શાહજહાંને રાજ્યની સરહદ ઉપર મોકલવાનું કીધુ-તેની મતલબ પોતાના આગલા ધણીથી થએલા છોકરીના વર શહેરીઆરને ગાદી આપવાની હતી; એ મતલબ જાણી શાહજહાંએ બાદશાહનો હુકમ માન્યો નહોતો. નૂરજહાં એ તાતાર દેશના એક ખાનદાન પણ ગરીબ માબાપની બેટી હતી ને તેઓની સાથે દિલ્હી આવી હતી. તે ઘણી ખુબસુરત તથા કામેલ હતી (શાહેરી કસ્તી) ને તેના ઉપર સલીમ આશક પડયો હતો, પણ તેની સગાઈ શેર અફ્ગાન નામના એક તુર્ક સાથે થએલી તેથી સલીમ શાદી કરી શકયો નહોતો. ગાદીએ બેઠા પછી તેણે (બાદશાહે) શેર અફ્ગાનને વાઘ હાથી સાથે લડાવ્યો હતો તેની પાછળ ૪૦ મારાઓ રાખ્યા હતા ને એક કુતુબે તેને મારવાનું માથે લીધુ તે ઉપરથી તેને બંગાળાનો સુબેદાર કીધો હતો, પણ એટલું બધુ છતાં શેર અફ્ગાને પોતાનો જાન બચાવ્યો હતો. જ્યારે લશ્કરની ટુકડી તેને પકડવા ગઈ ત્યારે પણ તેણે થોડી વાર પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી, પણ પછી તે લાચાર થઈ જખમે વિંધાઈ પડયો હતો. પછી ચાર વર્ષ ગુજર્યા બાદ બાદશાહે નૂરજહાં સાથે સાદી કીધી હતી ને તેના ભાઈને વડો વજીર બનાવ્યો હતો.

તેને સપડાવ્યો. શાહજહાં તેલંગણને રસ્તે બંગાળે ગયો ને તેણી તરફનાં પ્રાંત તેણે પોતાના તાબામાં લીધા. બાદશાહ તથા તેના સરદારો ત્યાં પણ જઈ પહોંચ્યા ને પછી શાહજહાં નિરુપાય થઈ પાછો દક્ષિણમાં જઈ મલીકંબર સાથે રહ્યો. અહીં પણ બાદશાહી ફોજે હુમલો કીધો ને શાહજહાં પોતાની ફોજને સામી ફોજમાં મળી જતી જોઈ તાબે થયો. પછી તેણે બાદશાહના હુકમથી રોટાસ તથા અશીરગઢ એ કિલ્લા તાબે કીધા ને પોતાના દીકરા દારા તથા ઔરંગઝેબ એ બેને બાદશાહ પાસે ઓળમાં મોકલ્યા (૧૬૨૫).

થોડા દહાડા પછી નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર બાદશાહની ઈતરાજી કરાવી. મહોબતખાન બાદશાહનો ભરોસાદાર દોસ્ત તથા વફાદાર સરદાર હતો ને તેણેજ શાહજહાંન ઉપર ઉપરાઉપરી ફતેહ કરી બાદશાહને જરાપણ આંચ આવવા દીધી નહોતી. બાદશાહે તેને બોલાવ્યો, પણ તે દરબારનું કારસ્તાન સમજી પોતાના રણથંભોરના કિલ્લામાં જઈ રહ્યો. ઉપરાઉપરી તેડાં આવ્યાં ત્યારે તે ૫ હજાર રજપુત સાથે નીકળ્યો. બાદશાહી ફોજ કાબુલ જતી હતી. તેણે જેમલ ઉપરનો પૂલ પસાર કીધો હતો ને બાદશાહ થોડાક દરબારીઓ સાથે પછવાડે રહ્યો હતો. એ લાગ જોઈ મહોબતખાને થોડુંક લશ્કર પૂલ ઉપર રાખી બાકીનું બાદશાહના તંબુ તરફ દોર્યું. ઉમરાવો સામા થયા, પણ મોટું લશ્કર જોઈ હઠયા ને મહોબતે નહાવાના તંબુમાં જહાંગીરને જોયો. બાદશાહે પૂછયું કે મહોબતખાન, આ શી ધાંધલ ને તારો શો ઇરાદો છે? મહોબતે જવાબ વાળ્યો કે દુશ્મનો મારા જાન પર આવ્યા છે માટે હું મારા બાદશાહને શરણ આવ્યો છઉં. બાદશાહે પૂછયું કે આ હથિયારબંધ માણસો શા માટે? મહોબતે જવાબ દીધો કે, એ લોક મારા જાનની સલામતીને માટે આપની પાસે ખાતરી માગે છે ને ખાતરી મળ્યા વિના તેઓ પાછા જનારા નથી. બાદશાહે કહ્યું કે, તારો જાન લેવા સંબંધી મેં કંઈ પણ ઇરાદો કીધો નથી ને મહોબતને ઠપકો પાડવા માંડયો, મહોબતે જોયું કે બાદશાહને શિકાર કરવા જવાનો આ વખત છે ને ઘોડો ખોટી થાય છે એમ જોઈ વધારે બોલ્યો નહિ; અને બાદશાહ નાઇલાજ થઈ ઘોડે બેઠા ને મહોબતના બહાદુર રજપુતોના પહોરામાં શિકારે ગયો.

નૂરજહાં ને તેનો ભાઈ અસફખાન વજીર જે મોટી ફોજ સાથે હતાં તેઓ બાદશાહ કેદી થયાની ખબર સાંભળી મોટા ગભરાટમાં પડયાં ને પછી એવું ઠર્યું કે ગમે તેમ કરીને બાદશાહને છોડવવો. બહાદુર રજપુતોની સામા ખસવાને નદી ઓળંગવાની હતી, પણ નૂરજહાંએ પોતાની ફોજને ઉશ્કેરવાને નદીમાં હાથી હંકાવ્યો ને ખાડી લડાઈમાં મચી તીરના ચાર ભાથા ખાલી કીધા; ત્રણ માવત વિંધાઈ પડ્યા ને એક દીકરી સાથે હતી તેને હાથમાં જખમ લાગ્યું. રજપુતોએ ઠામ ઠામ ઉતરી આવતા દુશ્મનોનાં ઉપર હલ્લા કીધા, પણ ઉમરાવો મોટા લશ્કર સાથે નદી ઉતરી આવી રજપુતોની પાછલી હારને વીખેરી તંબુ આગળ જઈ પહોંચ્યા-તંબુ તીરોથી વિંધાઈ ગયો હતો ને બાદશાહ ઢાલોની ઘોલકીમાં ભરાઈ રહ્યાથી બચ્યો હતો; પણ મહોબતખાને આખરે લડાઈનો રંગ ફેરવી નાંખી પુરી જીત મેળવી; નૂરજહાં લાહોર નાસી ગઈ. એને મહોબતખાને જહાંગીર પાસે કાગળો લખાવી તેડાવી;— નૂરજહાંને મોતની સજા કરવાને મહોબતખાને બાદશાહી હુકમ લખાવી લીધો હતો. તદબીરબાજ બેગમે આવી બાદશાહની એક મુલાકાત લેવાની અરજ કરી ને મહોબતખાને તે પોતાની હજુર થવાની કબુલાતે રજા આપી. નૂરજહાં તંબુમાં ગઈ ને ટકટક જોતી ઉભી રહી— તેની ખુબસુરતી ગમીની અંદર વધારે ચળકતી હતી. જહાંગીર રડી પડયો ને તેણે પોતાની દીલોજાન બેગમની જિંદગીની સલામતીને સારૂ આજીજી કીધી; મહોબત પીગળ્યો ને એણે બાદશાહને મરજીમુજબ કરવાની રજા આપી.

મહોબત બાદશાહને તેના બાદશાહી દબદબા સાથે કાબુલ લઈ ગયો ને તેને સઘળો બાદશાહી કારભાર કરવા દીધો. એ દરમિયાનમાં બાદશાહે નુકસાનનો બદલો ને બીજી મહેરબાનીઓ આપવાનું જણાવ્યું, પણ મહોબતે આભાર માની પોતાના ઓદ્ધાનું રાજીનામું આપ્યું. બાદશાહને કુલ અખત્યારી આપી દીધી ને પોતે સાધારણ સંસારી થઈ રહ્યો.

નૂરજહાંના દીલમાંથી વેર ખસ્યું નહોતું—તેણે બાદશાહ પાસે મહોબતનો જાન લેવાનો હુકમ માગ્યો. બાદશાહે બહુ સમજાવી; ને ન માન્યું ત્યારે લાચાર થઈ હુકમ આપ્યો; પણ તરતજ વળી મહોબતખાને પણ છુપી રીતે સંદેશો મોકલી જણાવ્યું. મહોબતખાન વેશ બદલી અહીં તહીં નાસતો થયો—બળવાખોરનું ડોકું લાવનારને માટે ઇનામ ઠેરવવામાં આવ્યું હતું.

અસફખાને બેનનું કામ પસંદ ન કીધું, પણ તેની સામા થઈ શકાય તેમ પણ નહોતું. એક રાતે અસફખાનને વરદી ગઈ કે કોઈ બદનો મુલાકાત ચાહે છે; પછી મહોબતખાન ને અસફખાન મળ્યા; બેઓએ

ખિલઅત કરી નક્કી કીધું કે શાહજહાંને ગાદીએ બેસાડ્યા વિના બાદશાહી ચાલવાની નથી. તરતજ શાહજહાંને પેગામ ગયો. પણ કેટલીક હકીકતને લીધે કામ મુલતવી રહ્યું. દમનો રોગ હતો તે ઉછળ્યો ને જહાંગીર કાશ્મીરમાં મરણ પામ્યો (નવંબર, ૧૬૨૭). ખુશરૂ કેદમાં મુઓ હતો ને પછી પરવીજ પણ મરી ગયો હતો એટલે શાહજહાં ને શહેરીઆર એ બેમાં જહાંગીરે શહેરીઆરને ગાદી વારસ ઠેરવ્યો હતો, પણ મહોબતખાન ને અસફખાન એઓએ શાહજહાં દક્ષિણથી આવે છે તેટલામાં શહેરીઆરને હરાવી બંદીખાને નાખી આંધળો કરી રાખ્યો ને નૂરજહાંને પણ બંદીખાને ઘાલી

શાહજહાં આગ્રે આવી ગાદીએ બેઠો–અસફખાને ખુશરૂના દીકરા દાવરને શાહજહાંના આવતાં લગી નામનો બાદશાહ કરી માન્યો હતો તે ઇરાન નાશી ગયો ને શાહજહાંએ પોતાના ભાઈ ભત્રીજા વગેરે કુટુંબનાં માણસોને દેહાંત કીધાં. પણ હજી તેને દક્ષિણની ફોજનો સરદાર પઠાણ બાદશાહના વંશનો ખાનજહાં લોદી કરીને હતો તેની તરફનું મોટું ભય હતું. લોદીએ શહેરીઆર તરફના થઈને શાહજહાંને આગ્રે પહોંચતાં ઘણીજ રીતે પજવ્યો હતો. શાહજહાંએ તેની ઉપર ફોજ મોકલી ને લોદી હથિયાર મૂકી તાબે થયો. પછી તેને માળવાના સુબાનું કામ આપી આગ્રે બોલાવ્યો. કેટલાક ઉમરાવોએ તેને કડવાં સખુન કહ્યાં તે ઉપરથી તેના દીકરાએ તરવાર કાઢી ને મોટો બખેડો થયો- લોદી પોતાના બે દીકરાને લઈ ઘોડા પર સવાર થઈ પોતાના સાથીઓને પાછળ આવવાનું કહી નાઠો; ઉમરાવો પાછળ પડયા; ચંબળ નદીને પૂર આવ્યું હતું તે છતાં ઝંપલાવી લોદી સામે પાર ઉતર્યો; ને દક્ષિણમાં જઈ વિજાપુર તથા ગોવલકોંડાના રાજાઓને મદદમાં લઈ મોટી ફોજના સરદાર બની બાદશાહી ફોજની વાટ જોતો ઉભો. શાહજહાંએ ઈરાદતખાન તથા બીજા સરદારોને જુદી જુદી ફોજ સાથે મોકલ્યા ને અસફખાનને મોટી ફોજની સરદારી આપી. ગોવલકોંડાનો રાજા અસફખાનને મળી ગયો તે જાણી લોદી નાઠો ને શાહજહાંએ સઘળાં નાકાં બંધ કીધાં છતાં તે માળવે જઈ પહોંચ્યો. બાદશાહે અબદલા સરદારને ૧૦ હજાર ફોજ સાથે મોકલ્યો લોદીના બે દીકરા મરણ પામ્યા ને માત્ર ૩૦૦માંના ૩૦ સાથી તેના રહ્યા હતા. લોદીએ લાચાર થઈ તેમને બોલાવી જેમ ફાવે તેમ રસ્તો લેવાનું કહ્યું; એઓએ ન માન્યું ને લોદીએ દુશ્મનોની અંદર ઘોડો મારી મૂકયો. એક ગોળી તેની છાતીમાં વાગી ને તે પડયો, ને તેના સાથી પડ્યા; ત્રણ વર્ષ ચાલેલા બખેડાનું છેવટ આવ્યું. ને શાહજહાં હરખાયો (૧૬૩૦).

અહમદનગરમાં મલીકંબરના દીકરા ફતેહખાને મૂર્તઝા નિઝામશાહને મારી નાખી એક બાળકને ગાદી ઉપર બેસાડયો હતો. મહોબતખાને ફતેહખાનને દોલતાબાદમાં ઘેરી લઈ સપડાવ્યો ને બાળક રાજાને ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં લઈ જઈ રાખ્યો (૧૬૧૩). **શાહજી ભોંસલેએ** વિજાપુરના રાજાની મદદે અહમદનગરમાં નવો બાદશાહ બેસાડી પોતે કારભાર કરવો એવો નિશ્ચય કરી દોલતાબાદ તથા બીજા કેટલાક પ્રાંત મુગલ પાસેથી જીતી લીધા. શાહજહાંએ વિજાપુરવાળાને કહેવડાવ્યું કે અહમદનગરના જે કિલ્લાઓ તમે લીધા છે તે સરંજામ સહિત અમને હવાલે કરો. મુલક મેદાન નામની તોપ પુરિંડથી વિજાપુર લઈ ગયા છો તે મોકલી દો ને શાહજીને મસલતમાંથી દૂર કરો; અમે કોકણપટ્ટીને લગતો નિજામશાહી મુલક તથા સોલાપુરનો કિલ્લો તમને આપીશું. વિજાપુરવાળાએ માન્યું નહિ. શાહજહાંએ બે ફોજ શાહજી સામા ને બે વિજાપુર સામા મોકલી ચાંદવડ તથા નાશક ને બીજા કિલ્લાઓ જે શાહજીના હતા તે મુલક સરદારોએ લીધા; ને વિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે ત્યાંના રાજાએ દર સાલ વીસ લાખ રૂપીઆ ખંડણી આપવાનું કબુલ કરી તેના બદલામાં નિજામશાહી રાજ્યને પેટે કેટલાક પ્રાંત મુગલ સરકાર આપે એવો ઠરાવ કરાવી લીધો (૧૬૩૬). પછી શાહજહાંની સમ્મતિથી, શાહજી વિજાપુર સરકારમાં રહ્યો ને અહમદનગરના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ (૧૬૩૭). એની પહેલાં ગોવળકોંડાના રાજાએ પણ દિલ્હી સરકારને ખંડણી આપવાનું કબુલ કીધું હતું.*

*દિલ્હી સરકારનો એક સરદાર જફરખાન ગંગુએ દક્ષિણમાં બાહમની રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું (૧૩૫૦). તે રાજ્ય ઇ૦ સ૦ ૧૫૦૦માં પાંચ રાજ્યોમાં વહેંચાયું ને એમાંનાં ત્રણ જોરાવર થયાં–ગોવળકોંડાનું અથવા કુતુબશાહી, વિજાપુરનું અથવા અદિલશાહી ને અહમદનગરનું અથવા નિજામશાહી. નિજામશાહી સરકારે સિકંદરના મરેઠા જાદવરાવને દસ હજાર ઘોડાનાં ખર્ચને માટે કેટલીક જાગીરો કરી આપી હતી–(સિકંદર ઓરંગાબાદની પૂર્વે ૬૦ માઇલ ઉપર). જાદવરાવે પોતાની દીકરી માલોજી ભોંસલેના દીકરા શાહજી સાથે પરણાવી હતી. માલોજીને પણ નિજામશાહી સરકારે પુના તથા સૂપાની જાગીર આપી હતી ને શિવનેરી તથા ચારણના કિલ્લા આસપાસના મુલક સાથે તેની સંભાળમાં રાખ્યા હતા. અહમદનગરનું રાજ્ય શાહજહાં તાબે કરતો હતો તેવામાં શાહજી તેની તરફેણનો

કંદહાર દિલ્હીની બાદશાહીની સત્તામાંથી ટળી ઇરાનના તાબામાં ગયું હતું. ત્યાંના સુબેદાર અલીમર્દાનખાને પોતાની સરકારથી કંટાળીને તે પ્રાંત શાહજહાંને હવાલે કરી દીધો. બલખ પ્રાંતમાં નજરમહમંદનો દીકરો અબદુલ અજીજ એણે બંડ કરેલું તેનો બંદોબસ્ત કરવાને અલીમર્દાનખાનને (૧૬૪૪) મોકલેલો પણ તે પાછો આવ્યો, વળી (૧૬૪૫માં) ૧૪ હજાર રજપુત સાથે જગતસિંહ શાહજાદો મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાન એ બીજી વાર ગયા ને બાદશાહે તે પ્રાંત પોતાનો છે એવું જાહેરનામું કીધું (૧૬૪૬). અબદુલ અજીજે મુલક લુટવા માંડયો તેને પકડવાને શાહજાદો ઔરંગઝેબ ગયો, પણ બલખમાં તે ગોંધાઈ રહ્યો. મહંમદ તાબે થઈ દરબારમાં આવી રહ્યો હતો તેને બાદશાહે ફરીથી બલખનો સુબેદાર સ્થાપ્યો ને ઔરંગઝેબ ઘણુંખરું તથા ઘોડા ખોઈ ઇજા પામી પાછો આવ્યો (૧૬૪૭). ઇરાનીઓએ બલખ ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લીધું. બાદશાહનો વજીર સાઅદુલ્લા તથા ઔરંગઝેબ બંને સાથે એક વાર ૧૬૪૯માં ને બીજી વાર ૧૬૫૨માં ગયા ને પાછા આવ્યા. શાહજાદો દારા ગયો તે પણ ફોજ ગુમાવી કાબુલ આવી રહ્યો (૧૬૫૩).

શાહજહાંએ વડા શાહજાદા દારાને પોતાની પાસે રાખી બંગાળાનો સુબો શાહજાદા સુજાને, ગુજરાતનો શાહજાદા મુરાદને, દક્ષિણનો શાહજાદા ઔરંગઝેબને સોંપ્યો હતો. ઔરંગઝેબે વજીરને મેળવી લઈ બેટાના લગ્ન સારૂ બંગાળે જવાનું છે એવું બહાનું કાઢી હૈદરાબાદના બાદશાહને સપડાવ્યો ને એણે પોતાની દીકરી ઔરંગઝેબના દીકરાને આપવાનું ને દિલ્હી સરકારને દર સાલ એક કરોડ રૂપીઆ ખંડણી આપવાનું કબુલ કીધું. પછી ઔરંગઝેબે વિજાપુર ઉપર હલ્લો કરી તે રાજ્યને ખંડણી આપતું કીધું.

શાહજહાં એકાએક માંદો પડયો ને તેણે પોતાનો સઘળો રાજ્યકારભાર દારાને સોંપ્યો (૧૬૫૦). એણે પોતાના ભાઈઓ સાથે કોઈ સંબંધ ન રાખે તેવો હુકમ ફેરવ્યો ને જે ઉમરાવો તેઓની તરફના હતા તેઓને કાઢી મૂક્યા. શાહજહાં ઘણા દહાડા બેભાન પડી રહ્યો હતો ને સારો થાય તેવી આશા નહોતી. એ સ્થિતિમાં અદેખો તથા મોટાઈખોર દારા, ધીમો તથા ખટપટી ઔરંગઝેબ, ને લોભી તથા ભોળો મુરાદ એઓએ રાજ્યમાં ઉત્પાત કરી નાખ્યો હતો. ઔરંગઝેબે મુરાદને બાદશાહ કરી સ્થાપવાની લાલચ બતાવી હતી; સુજા તો બંગાળથી કાશી લગી આવી પહોંચ્યો હતો. એટલામાં શાહજહાં સારો થયો ને તે ખબર સુજાને પહોંચી છતાં તેણે આગળ વધવા માંડયું પણ દારાના દીકરાએ તેને હરાવ્યો ને તે મોંગીરના કિલ્લામાં ભરાઈ રહ્યા. ઔરંગઝેબ ને મુરાદ એઓએ માળવામાં ક્ષિપ્રાને તીરે બાદશાહના સરદાર જસવંતસિંહને હરાવ્યો. એ બખેડાનું ભયંકર રૂપ જોઈ શાહજહાંએ તે બેસાડવાને દારાની તરફેણ ખેંચી ને તેની તરફથી લડાઈમાં સામેલ થવાનો જેસ્સો કીધો પણ તે સામેલ થયો નહિ. શાહાજહાંએ દારાના દીકરા સુલેમાનને ફરમાવ્યું કે તારે સુજાનું મન મનાવી બીજા કાકાઓની સામા જવું. પછી દારા ને સુલેમાન એ બે જણ મોટી બાદશાહી ફોજ સાથે આગ્રેથી થોડેક દૂર ચંબલને તીરે જબરી છાવણી કરી રહ્યા. સામાવાળા ભાઈઓ ડુંગરી વાટે પોતાની ફોજ સામી લઈ ગયા. મોટી લડાઈ થઈ—દારાએ મુરાદની ફોજ ભાંજી તેને જખમી કીધો, પણ ઔરંગઝેબે પોતાની સામેની ફોજને નસાડી મુરાદની મદદે આવી પુરી ફતેહ મેળવી (૧૬૫૭). ઔરંગઝેબે સુલેમાનની ફોજમાં ફૂટ ઘલાવી ને બાદશાહને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે આટલે લગી વાત આવી તેને માટે હું પસ્તાઉં છઉં ને ખાતરી કરી માનજો કે હજી હું તાબેદાર દીકરો ને વફાદાર રૈયત છઉં. શાહજહાંએ તેનું ખરું માન્યું નહિ પણ બને તો સમાધાની આણવી એવા વિચારથી પોતાની લાડકી દીકરી જોહનઆરાને ભાઈઓ પાસે મોકલી. મુરાદ તેને દારાની તરફનીજ જાણતો હતો તેથી તેણે તેની સાથે દીલથી વાત કરી નહિ, પણ ઔરંગઝેબે પસ્તાવો સંભળાવ્યો ને બગડેલી વાત સુધારવાની કાળજી દેખાડી. જોહનઆરા ભોળવાઈ, ને તેણે દરબારની વાત મસલત ઔરંગઝેબને કહી દીધી. જ્યારે જોહનઆરાએ જઈ બાપને કહ્યું ત્યારે એણે સાચું તો ન માન્યું, પણ મળવા આવવાની રજા આપી. ઔરંગઝેબે કહેવડાવ્યું કે 'ગુનેગાર હોય છે તેને બીક બહુ હોય છે માટે મારો દીકરો થોડાંક હથિયારબંધ માણસો

થયો હતો, ને શાહજહાંએ તેનો જાગીરી તથા બીજો મુલક તેના હવાલામાં રહેવા દીધો હતો, પછવાડેથી તેનો કેટલોક મુલક બાદશાહે પોતાના રાજ્યમાં ગણવા માંડયો હતો ત્યારે શાહજી વિજાપુર સરકારની નોકરીમાં રહ્યો હતો. સુલેહકરાર થયા પછી પુના તથા સૂપા શાહજીને પાછાં મળ્યાં હતાં ને વિજાપુરવાળાએ પોતાની તરફથી કર્નાટકમાં કેટલોક મુલક બીજો તેને આપ્યો હતો. એ મરેઠા સરદાર શાહજી ભોંસલેનો દીકરો શિવાજી જુનર ગામની પાસે શિવનેરીના કિલ્લામાં જન્મ્યો હતો (મે, ૧૬૨૭).

સાથે મેહેલમાં આવે તો મને મારી જિંદગીની ખાતરી થાય. શાહજહાંએ તેમ કરવાની પણ રજા આપી. ઔરંગઝેબનો દીકરો થોડાંક માણસો સાથે મેહેલમાં ઠેરવેલી જગાએ જઈ ઉભો. પણ ત્યાં તેણે બાદશાહની રખેવાળીમાં ઘણાં માણસ દીઠાં. તેણે બાદશાહને જઈ કહ્યું કે આ માણસો નહિ ખસે ત્યાંસુધી હું મારા બાપને અહીં બોલાવનાર નથી. બાદશાહે પોતાનાં માણસોને ખસી જવાનો હુકમ કીધો; તેટલે તેને ખબર થઈ કે—ઔરંગઝેબ અકબરની કબર આગળ બંદગી કરવા જાય છે. બાદશાહે ઔરંગઝેબના દીકરાને પૂછ્યું કે અહીં ન આવતાં તેને ત્યાં જવાનું કારણ શું? તે છોકરાએ જવાબ વાળ્યો કે તેનો વિચાર બાદશાહને મળવાનો નહોતો. બાદશાહે પૂછ્યું કે ત્યારે તું અહીં કેમ આવ્યો છે? તેણે જવાબ દીધો કે, કિલ્લો તાબામાં લેવાને. બાદશાહે પોતાને શાપ દેવા માંડ્યા; પછી તે છોકરાને કાલાવાલા કરી સમજાવ્યો કે મારી દુર્દશા ન કરો, હું મારી બાદશાહી ખુશીથી સ્વાધીન કરું છઉં. તે છોકરો કંઈક અંદેશામાં પડ્યો, પણ પછી બાદશાહનું કરગરવું ન ઘેખરતાં તેની પાસેથી ખસી ગયો (૧૬૫૮).

મુરાદે જખમ રૂઝાયા પછી પાછી લશ્કરી સરદારી લીધી. ઔરંગઝેબે તેને સમજાવ્યું કે આ બધું તારે માટે કીધું છે—બાદશાહી ભોગવ ને મને રજા આપ કે હું મક્કે જઈ આવી દર્વેશની જિંદગી ગુજારૂં. બીજી બાજુથી તેણે બક્ષીસો આપી ફોજના માણસોને વશ કરી લીધા. મુરાદે તે ખટપટ જોઈ તેને મારી નાખવાની મતલબથી પોતાને ત્યાં ખાના પર તેડ્યો. ઔરંગઝેબ ગયો, પણ ચેતીને તબીએત બગડવાનું બહાનું કરી પાછો જતો રહ્યો. પછી ઔરંગઝેબે મુરાદને તેડ્યો—એ નાચરંગ ને કેફમાં લટ્ટુ થઈ જઈ પોતાના તંબુમાં જઈ ઉંઘ્યો. ઔરંગઝેબે તેને બંધાવ્યો; મુરાદ છુટવાનાં ફાંફાં મારે છે ને તરવાર ખોળે છે તેવામાં ચક ઉઘાડી ઔરંગઝેબે કહ્યું કે કાંતો તાબે થાય કે કાંતો મરે; સામો થાય તો મારી નાખો; મુરાદ ઘણું બખડી તાબે થયો; ને પછી તેને કેદ કરી આગ્રે લઈ ગયા હતા. ઔરંગઝેબે તરત બાદશાહ ન કહેવડાવતાં થોડા દહાડા જવા દીધા. મુરાદના ડોકાને બેહુરમત કરવામાં આવ્યું; ને ઔરંગઝેબે ગાદીનશીન થવાનાં કારણો જણાવવાને પોતાના દીકરાને બાદશાહ પાસે મોકલ્યો. એણે ગુસ્સે થઈ જવાબ કહાવ્યો કે દીકરાઓએ પોતાના બાપને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડ્યો છે, પણ દુર્દશામાં આવેલા બાપને ચીડવી રિબાવાનું કામ ઔરંગઝેબનેજ માટે બાકી રહ્યું હતું; તેનાં બહાનાં સાંભળમાં એ તેની ચાલચલણને વાજબી માન્યા જેવું થાય. ઔરંગઝેબે જવાબ ન વાળ્યો. પછી શાહજહાં સાત વર્ષ સખ્ત કેદમાં પણ અદબઇજત સાથે રહી મરણ પામ્યો.

શાહજહાંએ ૩૦ વર્ષ બાદશાહી કરી ૬૭ વર્ષની ઉમરે દેહ છોડી; તેમાં વીસ વર્ષ તો તેણે રાજકાજ યશસ્વી રીતે કીધાં. ડાહ્યા ને વિચારવંત પ્રધાન અસફખાન, મહોબતખાન ને સાદુલ્લાખાન મરણ પામ્યા પછી તેણે વિશેષ કાળજી રાખી હતી. તેણે મુલકોની અજમાએશ વીસ વર્ષ થયાં ચાલતી હતી તે પુરી કરાવી ટોડરમલની ધોરણ સઘળે ઠેકાણે રાખી હતી; તે વાજબી ઈન્સાફ કરતો, પણ કોઈ કોઈ વાર સજા કરવે કરડો થતો. મુસલમાન હિંદુ પ્રજાને યથેચ્છ ધર્મ પાળવાની જે છુટ હતી તે તેણે કાયમ રાખી હતી—તેણે સારા કામદાર રાખી રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો ને તે પ્રજાનો વહાલો બાદશાહ હતો. તેની કારકીર્દીમાં જમનાની નહેર, જુમ્મામસ્જીદ, તાજમહેલ (શાહજહાંની બેગમ નૂરજહાંની કબર; પોણો કરોડ રૂપીઆ ખરચ થયો હતો), હવેલીઓ, બાગબગીચા વગેરે બન્યાં હતાં. તેણે પોતાને માટે હીરામાણેકથી જડેલું મયૂરાસન (તખ્તે તાઉસ) કરાવ્યું હતું. (એની કિંમત યુરોપના એક ઝવેરીએ સાડા છ કરોડની કરી હતી). લવાજમ બક્ષીસો, બે લાખ સવાર જાણુ નોકરીમાં તેનો પગાર, લડાઈઓનો ખરચ એ સઘળું જતાં તેના રાજને અંતે ચોવીસ કરોડ રૂપીઆ ને બીજું સોનું રૂપું જવાહિર એ તેના ખજાનામાં હતું, રાજવસુલ ૩૨ કરોડની હતી.

ઔરંગઝેબ ૧૬૫૮માં ૪૧ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો ને તેણે પોતાના નામનો સિક્કો પડાવ્યો. દારાએ લાહોરથી મુલતાનને રસ્તે ગુજરાત જઈ પોતાને બાદશાહ કહેવડાવ્યો. ઔરંગઝેબે તેને જેપુર પાસે હરાવ્યો; તે નાસી સિંધમાં ગયો, પણ ત્યાંના રાજાએ તેને કેદ કરી મોકલાવ્યો; ઔરંગઝેબે તેને મારી નખાવી તેનું મુડદું શહેરમાંથી ઘસડાવી કઢાવ્યું. સુજાને પ્રયાગ પાસે હરાવ્યો ને ૧૧૪ તોપ તથા ઘણા એક હાથી એ લૂટમાં લીધા; સુજા આરાકાન તરફ નાસી ગયો, પણ ત્યાં તે તથા તેનાં કુટુંબના માણસો માર્યા ગયાં. પછી ઔરંગઝેબે આસામ ઉપર ફોજ મોકલી પણ ત્યાંના રાજાએ માત્ર ખંડણી આપવી કબુલ કીધી.

દક્ષિણમાં શાહજી ભોંસલેનો દીકરો શિવાજી બાદ-

શાહી મુલકમાં લુટફાટ કરતો તે ઉપરથી શાહિસ્તખાન જે ઔરંગાબાદમાં રહેતો તે તથા રાજા જસવંતસિંહ (મારવાડનો) એ બે જણે પુના લીધું. શિવાજીએ તેમનાં લશ્કર ઉપર છાપો માર્યો, પછી શાહજાદો મોઅજ્જીમ દક્ષિણમાં ગયો, પણ શિવાજીએ તેને ન લેખવતાં કેટલાંક શહેર લુટયાં ને કેટલોક મુલક ઉજ્જડ વાળ્યો. બાદશાહે દીલીરખાન તથા જેસિંહને (જેપુરનો) મોકલ્યા. એઓએ લડાઈ કરી, પણ પછી મિલાપી કરાર થયા. શિવાજીએ જેસિંહ સાથે જઈને વિજાપુરના રાજા સાથે લડાઈ કીધી. પછી શિવાજી બાદશાહની મરજી ઉપરથી દિલ્હી ગયો, પણ ત્યાં તેને કેદ રાખ્યા જેવું કરવામાં આવ્યું એટલે તે ત્યાંથી નાસીને પાછો દક્ષિણમાં આવ્યો (૧૬૬૬). જેસિંહ વિજાપુર લેવાને મથ્યો, પણ ફાવ્યો નહિ ને થોડે દહાડે મરણ પામ્યો. (બાદશાહના હુકમથી ઝેર આપવામાં આવ્યું હતું). બાદશાહની તરફથી મોઅજ્જીમ, દીલીરખાન ને જસવંતસિંહ એ ત્રણ જણ દક્ષિણના મુલકનો કારભાર કરતા. તેમાંથી જસવંતસિંહને શિવાજીએ પોતાની તરફનો કરી લીધો ને તેની મારફતે ઔરંગજેબ સાથે દોસ્તી બાંધી. એણે શિવાજીના ગુના માફ કરીને તેનું જુનું રાજ્ય તેને હવાલે કીધું ને બીજો પણ કેટલોક મુલક આપ્યો (૧૬૬૭). થોડાં વર્ષ પછી બાતમી મળી કે બાદશાહનો ઇરાદો શિવાજીને પકડીને કેદ કરવાનો છે તે ઉપરથી એણે બાદશાહી મુલક લુટવા માંડયો. ઔરંગજેબે ૪૦ હજાર ફોજ મોકલી. પણ તેની ભારે હાર થઈ (૧૬૭૨). પછી મહોબતખાન તથા મોઅજ્જીમને પાછા બોલાવી ગુજરાતના સુબેદાર ખાનજહાંને દક્ષિણ મોકલ્યો.

કાબુલમાં બળવો ઊઠેલો તે ઉપરથી ત્યાં બે વરસ લડાઈ ચાલી, પણ પાકો બંદોબસ્ત થયો નહિ. મારવાડની કોઈ સંતરામી વેરાગણે હિંદુ મુસલમાનને પોતાના ધર્મમતના કરી દિલ્હીથી થોડેક દૂર બંડ ઉઠાવ્યું હતું—એક બે વાર બાદશાહી ફોજને મારી હઠાવી હતી, પણ પછવાડેથી બંડખોરોનું જોર તૂટી પડયું હતું (૧૬૭૫).

ઔરંગજેબ મુસલમાની ધર્મનો આગ્રહ કરી હિંદુપ્રજાને દમવા લાગ્યો—હિંદુઓને સરકારી કામમાં રાખવા નહિ, જાત્રા ભરાય નહિ એવો હુકમ કીધો અને મુસલમાનનો જકાત વેરો માફ કરી હિંદુઓ ઉપર જજીઓ કર નાખ્યો. રજપુતો પ્રથમથીજ ઔરંગજેબ ઉપર નારાજ હતા; ત્યારે તેણે ઉમરે આવતાં દરેક હિંદુ જુવાન ઉપર વેરો મૂકયો, ત્યારે તેઓ બહુ ખીજવાયા. વળી જસવંતસિંહ કાબુલમાં મરણ પામ્યો (બાદશાહના હુકમથી ઝેર દેવામાં આવ્યું હતું); ત્યારે તેની રાણી (મેવાડની બેટી) ને તેનો બાળક અજિત એઓને કેદ કરવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં સુધી જશવંતસિંહ ને જેસિંહ હતા ત્યાંસુધી જજીઆનો વેરો મૂકવાને બાદશાહની હિંમત ચાલી નહોતી, પણ તે બેનું કાટલું કરાવ્યા પછી તેણે પોતાનો ઇરાદો અમલમાં આણ્યો હતો. ઉદેપુરનો રાણો રાજસિંહ સઘળી હિંદુ પ્રજાની તરફથી ને જોધપુરની તરફથી સામો થયો. બાદશાહે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી ઘણી મોટી લડાઈઓ ચાલી—હારજીત થયાં કીધી. મુસલમાનોએ ગામ બાળ્યાં, ઝાડ કપાવ્યાં, દહેરાં ભાંગ્યાં. રજપુત બૈરાં છોકરાં ઉપર ક્રૂરતા ચલાવી; તેમ રજપુતોએ પણ મસજીદો લુટી, કુરાનો બાળ્યાં ને મુલ્લાઓની આબરૂ લીધી. બંને તરફને કંટાળાને સલાહ કીધી આવું ઠર્યું કે અજિતસિંહ મોટો થયે જોધપુરનું રાજ્ય બાદશાહ તેને પાછું આપે ને ઉદેપુરના રાણાએ શાહજાદા અકબરને બાદશાહ સામા મદદ કરી માટે તે થોડોક મુલક પાછો આપે (૧૬૮૧).

એ લડાઈઓમાં ઔરંગજેબ રોકાયો હતો તેવામાં શિવાજીએ દક્ષિણમાં કોંકણ પછી તથા ઘાટમાંથી ઉપરનો કૃષ્ણા નદી સુધીનો મુલક તાબે કરી રાયગઢમાં રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો (૧૬૭૪); અને તેણે વિજાપુરવાળાને મદદ કરી બાદશાહના સરદાર દીલીરખાનને ઘેરો ઉઠાવી ખસી જવાની ફરજ પાડી હતી (૧૬૮૦). એ પ્રમાણે દક્ષિણની સ્થિતિ હતી તેવામાં ઔરંગજેબે દક્ષિણનાં રાજ્યોથી સમાપ્તિ કરવાને બુરાનપુર આવી છાવણી કરી (૧૬૮૩); શાહજાદા આજમજીને ચાંદવડનો મુલક લેવાને અને શાહજાદા મોઅજ્જીમને ૪૦ હજાર ફોજ સાથે કોંકણ લેવાને મોકલ્યો. એ બાદશાહી ફોજનો શિવાજીના દીકરા સંભાજીએ ઘણો ખરો નાશ કીધો. પછી આજમે વિજાપુર ઉપર (બાદશાહ પણ ત્યાં ગયો હતો) ને મોઅજ્જીમે ગોવળકોંડા ઉપર ચઢાઈ કરી. એ ચઢાઈ એટલું બેવટ આ આવ્યું કે અબુલહસન રાજાએ સાત મહીના ટકાવ રાખ્યો, પણ પછી ફૂટ ફીતુર થયે તેના ગોવળકોંડાના રાજ્યની સમાપ્તિ થઈ અને એ રાજ્યનો તથા વિજાપુરનો તથા મરેઠાઓ એઓનો ઘણોક મુલક બાદશાહના તાબામાં આવ્યો (૧૬૮૮).

સંભાજી કોંકણમાં સંગમેશ્વરમાં હતો તેવામાં તુકરબખાને તેના ઉપર છાપો મારી તેને કેદ કરી બાદશાહ

પાસે મોકલ્યો. ઔરંગજેબે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું; સંભાજીએ ઔરંગજેબને તથા પેગંબરને ગાળો દીધી, અને ઔરંગજેબે તેની આંખો ફોડી જીભ ખેંચી કાઢી તેનું ડોકું કપાવી નાખ્યું (૧૬૮૯). પછી મુગલોએ રાયગઢ કિલ્લો લીધો ને સંભાજીનો દીકરો શાહુ તેઓના હાથમાં આવ્યો. શાહુનો કાકો રાજારામ શાહુને નામે મરાઠી રાજ્યનો કારભાર કરે છે એવી ખબર જાણવાથી બાદશાહે જુલ્ફીકારખાનને લશ્કર સાથે મોકલ્યો. પણ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલવા જેટલી ફોજ તેની પાસે નહોતી. મરેઠા સરદારો તો ઠામ ઠામ લૂટફાટ કરી ઘાસ દાણો ચોથ વગેરેની ધાંધલમાં પડ્યા હતા ને સરકાર ખજાનો દિલ્હી જતો લૂટી લેતા હતા. ઔરંગજેબે શાહજાદા કામબક્ષને તથા જુલ્ફીકારખાનના બાપ અશદખાનને જંજી ઉપર ફોજ સાથે મોકલ્યા, એ બેને માંહોમાંહે વાકું પડ્યું; એટલામાં મરેઠા સરદારોએ વીસ હજાર વીણેલા ઘોડા સાથે કર્ણાટકમાં જઈ મુગલ લશ્કરને ઘાસ દાણા સીધાની તંગીમાં આણ્યું, ને બૂમ ઉડાડી કે બાદશાહ મરણ પામ્યો (૧૬૯૭). કામબક્ષ સાથે મિલાપી ખટપટ કરી છે એ વાત જાણીને જુલ્ફીકારખાને કામબક્ષને કેદ કીધો ને એ ખબર ફેલાવાથી લશ્કરે ઘેરો ઉઠાવી પાછાં ફરવા માંડ્યું; મરેઠાઓએ તેને હાંકી કાઢ્યું. ઔરંગજેબે દક્ષિણમાં જઈ પંઢરપુર પાસે છાવણી કરી કામબક્ષ તથા અસદખાન એઓને તેડાવી લીધા; ને જુલ્ફીકારખાને કેટલેક દહાડે જંજી કિલ્લો લીધો; પણ એણે રાજારામને અંદરખાને મિલાપ હતો માટે આગમચથી ચેતાવી નસાડી મૂક્યો હતો (૧૬૯૮). રાજારામે કર્ણાટકમાંથી પાછા આવી સતારામાં પોતાની રાજધાની કરી ને છેક ગોદાવરીની પેલી તરફ જાલના સુધી ચોથાઈ લીધી. ઔરંગજેબે પંઢરપુરથી નીકળી પરળી, સતારા, કેળણા, ઇત્યાદિ કિલ્લાઓ ઉપરાઉપરી લીધા તો ખરા પણ પછી મરેઠાઓએ ઔરંગજેબને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવ્યા;—એની થોડીજ ફોજ રજપુતનાં બંડ બેસાડવાને ગઈ હતી ને ચાલતી લડાઈથી ઘણુંક માણસ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં; ઘાસ દાણો ખૂટ્યો હતો; ખજાનો લુટાયાથી લશ્કરને પગાર આપવો મુશ્કેલ પડતો હતો; અને મરેઠાઓ અહીં તહીં છાવણીઓ લુટાલૂટ કરી રહ્યા હતા. એ આફતમાં બાદશાહે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું, પણ સામું માગણું ઘણું હોવાથી તે પોતાનાં લશ્કર સાથે મુશ્કેલીથી અહમદનગર આવી પહોંચ્યો ને પછી થોડે દહાડે ઔરંગાબાદમાં મરણ પામ્યો (૧૭૦૭).

મરેઠાનું રાજ્ય—પ્રથમ અહમદનગર સરકારનો ને પછી વિજાપુર સરકારનો જાગીરદાર સરદાર **શાહાજી ભોંસલેનો** દીકરો **શિવાજી** ૧૬૨૭માં જન્મ્યો હતો. તે શાહજીના એક કામદાર **દાદાજી કોંડદેવ** નામના બ્રાહ્મણની સંભાળમાં ઉછર્યો હતો. ઓગણીસ વર્ષની વયે તેણે **તોરણા** કિલ્લો લીધો. દાદાજી મરી ગયા. પછી જાગીરનું કામ પોતાને હાથ રાખ્યું ને વસુલને પોતાના ઉપયોગમાં લેવા માંડી. તે દિલ્હી સરકાર તથા વિજાપુર સરકારના મુલકોમાં હલ્લા કરી લૂટ મેળવતો ને દોલત એકઠી કરી ડુંગરી કિલ્લાઓમાં રાખતો; એ દોલતવડે તે પોતાનું લશ્કર વધારવાને શક્તિમાન થયો હતો; તેનું લશ્કર ઘાટમાથાના માવળ પ્રાંતનું હતું, તેણે ૧૬૪૮માં કલ્યાણી પ્રાંત લીધો. વિજાપુર સરકારે પોતાના સરદાર શાહાજી ઉપર શક આવેથી તેને કર્ણાટકથી તેડાવી સપડાવ્યો કે તારો દીકરો તાબે નહિ થાય તો તને મારી નાખવામાં આવશે. પછી વિજાપુર સરકારે કર્ણાટકમાં બખેડા થયેથી શાહાજીને પાછો ત્યાં મોકલ્યો. એ ચાર વર્ષની દરમિઆનમાં પણ શિવાજીએ તે સરકારના મુલક ઉપર થોડાક હલ્લા કર્યા હતા. વિજાપુર સરકારે ઘણીક વાર ફોજ મોકલેલી, પણ શિવાજી મુલક ઉજાડ કરતો અટકતો નહિ, ઔરંગજેબે ઉપરાઉપરી ફોજ મોકલી ત્યારે શિવાજીએ તાબે થઈ દિલ્હી સરકારના લીધેલા કિલ્લા તથા મુલક પાછા આપ્યા ને બાદશાહનો તાબેદાર સરદાર થવાનું કબુલ કીધું. બાદશાહના તેડાવ્યા ઉપરથી શિવાજી દિલ્હી ગયો, પણ ત્યાં કેદ જેવું લાગવાથી છુપો નાસી આવ્યો. ૧૬૬૪માં શાહજાદા મોઅજીમના વચમાં પડવાથી બાદશાહની મહેરબાની મેળવીને શિવાજીએ ૩૭ વર્ષની વયે રાયગઢમાં રાજા કહેવડાવ્યો, ૧૬૭૪માં તેણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ને અષ્ટપ્રધાનની રાજસભા કરી **પેશ્વા** અથવા મુખ્ય પ્રધાન, **પંતઅમાત્ય**—જમા વસુલનો કામદાર, **પંતસચીવ**—દફતર રાખનાર તથા ચીટણીસ **મંત્રી**—રાજગૃહનાં કામકાજનો ઉપરી તથા રાજકાજમાં ખાસ મસલહતી, **સેનાપતિ સુમંત**—મુલકી કામદાર, **ન્યાયાધીશ** ને **પંડિતરાજ** ધર્મશાસ્ત્રના મત આપનારો.

શિવાજીએ વહાણમાં લશ્કર લઈ જઈ બારસીલોરનો મુલક લૂટ્યો. સુરત બે વાર લૂટ્યું તેમાં બીજીવાર ૨૫ હજાર માણસ સાથે; **કુબ્લી શહેર** લૂટી અતિશય લૂટ મેળવી; અને ૪૦ હજાર પાયદળ તથા ૩૦ હજાર સવાર સાથે કર્ણાટકમાં પોતાના ભાઈ ઉપર ચઢાઈ

કરી;—બાપની જાગીરી મિલ્કતમાંથી ભાગ લેવાને અને બિજાપુરનો મુલક તાબે કરવાને; ને એ બંને કામ તેણે પાર પાડયાં હતાં, તે પોતે તાબે કરેલા મુલકમાંથી ચોથ (ચોથાઈ) ને સરદેશમુખી (દસમો હિસ્સો) એ પ્રમાણે વસુલ ઉઘરાવતો, ૧૬૭૦માં તેણે દિલ્હી સરકારના તાબાના ખાનદેશ ઉપર પણ ખંડણી બેસાડી હતી. તેણે રાયગઢ પ્રતાપગઢ વગેરે કિલ્લા બંધાવ્યા હતા. તે ૧૬૮૦માં ૫૩ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે આખું કોંકણ, પુનાનાં પ્રગણાં અને કર્ણાટકમાં અહીં તહીં થોડોક મુલક એટલું તેની સત્તામાં હતું.

શિવાજીને બે દીકરા–શંભાજી ને રાજારામ, તેમાં શંભાજી ૨૩ વર્ષનો ગાદીએ બેઠો તે બાપના જેવો બહાદુર પણ નિર્દય ને છકેલો હતો. તેણે પોતાના બાપની વખતના પ્રધાનોને ન લેખવતાં કલુષા નામના કનોજીઆ બ્રાહ્મણને રાજકાજનો સંઘો અખત્યાર આપ્યો હતો. એક વાર તે પોતાના રખેવાળ સૈન્યથી છુટો પડયો હતો તેવામાં તેને મુગલ ફોજના સરદારે પકડયો; ઓરંગજેબે તેને તથા કલુષાને નિર્દય રીતે મારી નખાવ્યા (૧૬૮૯); અને રાણી તથા તેના કુંવર શાહુને કેદમાં રાખ્યાં.

મરેઠા સરદારોએ શાહુનો છુટકારો થાય ત્યાંલગીને માટે રાજારામને રાજા ઠેરવ્યો. તેણે સતારાને રાજધાની કરી અને પ્રતિનિધિની નવી પદવી પ્રલ્હાદનીરાજીને આપી અને સેનાપતિ સંતાજી ઘોરપડે એને જરી પટકો એ નામનો વાવટો બક્ષ્યો–રાજારામ ૧૭૦૦માં મુઓ. તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરા શાહુને રાજા કરી એને નામે કારભાર ચલાવતી થઈ. રાજારામ ને તારાબાઈ એ બેની કારકીર્દીમાં ઓરંગજેબે પોતાના મરતાં સુધી મરેઠા રાજ્યનો નાશ કરવાને બહુ મથન કીધું હતું, પણ તેમ ન થતાં મરેઠા સરદારોએ રાજ્યસત્તા ઘણીક વધારી હતી.

શીખલોક—સિકંદર લોદી કે બાબરના રાજ્યમાં નાનકે પંજાબમાં લોકને નવો ધર્મ આપી શીખ કરવા માંડ્યા હતા. પછીનાં રાજ્યોમાં શીખલોકની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હતી. સત્તરમા સૈકાના અંતમાં ઓરંગજેબના જુલમથી તેઓએ સામા હથિયાર ઉચક્યાં. જ્યારે નાનકથી નવમી પેઢીના ગુરુને પકડી ગ્વાલીઅરના કિલ્લામાં આણી ઠાર કરાવ્યો ત્યારે તેના દીકરા ગુરુગોવિંદે વેર લેવાનું પણ લઈ ઓરંગજેબ સામા લડાવાને પોતાને માનનારા લોકનો એક સંપ કરાવી કેટલાક કિલ્લા લીધા હતા.

* સત્તરમા સૈકામાં યુરોપીઅન લોકની સ્થિતિ હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે હતી; ડચ–વલંદા લોકે (હોલાંડ દેશના) પોર્ટુગીઝ સાથે લડીને પુલિકટ, નેગાપટ્ટણ, કાલિકટ, કોચીન, કાન્નાનુર, એ શહેરો લીધાં ને કેટલેક ઠેકાણે કોઠીઓ કીધી. ડેન લોકે (ડેન્માર્કના) તંજોરના રાજા પાસેથી ત્રેંકવેબાર લીધું; ફ્રેંચ લોકે ૧૬૬૪માં કંપનિ કરી હિંદુસ્તાન આવી બાદશાહની રજાથી ૧૬૭૫માં સુરતમાં વખાર બાંધી ને ચાર વર્ષ પછી પોંડિચેરીમાં થાણું કીધું. ઇંગ્લિશ, અંગ્રેજ વેપારીની કંપનિએ ૧૬૧૧માં પ્રથમ સુરતમાં માલ ઉતાર્યો ને પછી હિંદુસ્તાનમાં કોઠીઓ કરવામાટે જહાંગીર બાદશાહને અરજ કરેલી ને જેમ્સ પહેલાની તરફથી સર ટોમસ રો વકીલે બાદશાહની મુલાકાત કરેલી, તે ઉપરથી ૧૬૧૩માં તેણે (કંપનિએ) સુરત, અમદાવાદ, ખંભાત, ઘોઘા એ ઠેકાણે પોતાની કોઠીઓ કીધી, પણ તેનો વેપાર વલંદા જેવો ધમધોકારે ચાલ્યો નહિ. ૧૬૨૪માં કંપનિએ પોતાના નોકરોના જાન ઉગારવા મારવાની રાજકીય સત્તા મેળવી, ૧૬૨૫માં મછલીપટ્ટણની દક્ષિણે આર્મિગામમાં કોઠી કીધી.. ૧૬૪૦માં ગોવળકોંડાના રાજાની પરવાનગીથી મદ્રાસમાં થાણું કરી ફોર્ટ સેંટ જોર્જ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો અને મુગલ બાદશાહની મહેરબાનીથી (ઓરિસ્સામાં—ઓઢીઆમાં) પીપલીમાં કોઠી કીધી, સુરતની કોઠીમાં બોટન નામના દાક્તરે (૧૬૫૧માં) આગ્રે જઈ શાહજહાંની બેટીને મરતાં ઉગારેલી તેના બદલામાં બાદશાહે તેને મોટી બક્ષીસ આપવાની મરજી જણાવી. દાક્તરે પોતાને માટે કંઈ ન માગતાં પોતાના દેશી અંગ્રેજ વેપારીઓના વેપાર સંબંધી કેટલાક હક્ક માગ્યા, ને પછી સુરતમાં ઉતરતા માલ ઉપર જે જકાત લેવામાં આવતી તેની માફી થઈ હતી; તે દાક્તરે બંગાળાના નવાબને રાજી કરી તેની લાગવગ ઉપરથી તે પ્રાંતમાં કેટલીક જગા મેળવી; ને ૧૬૫૬માં કંપનિએ હુગલી ઉપર કોઠી બાંધી. બીજી બધી કરતાં મદ્રાસની કોઠીનો વેપાર બહુ મોટો હતો માટે ત્યાંના કારભારીઓ બીજી સૌનું ઉપરીપણું રાખતા. ૧૬૬૧માં ઇગ્લાંડની સરકારે કંપનિને નવી

* એ સૈકામાં શિલ્પ ચિત્ર ગાયન એ વિદ્યાઓ વૃદ્ધિ પામી, અને પ્રાંત પ્રાંતની પ્રાકૃત ભાષામાં સુંદર કવિતા લખાઈ–હિંદુસ્તાનીમાં બિહારીદાસ ને ભૂખણ, દક્ષિણમાં તુકારામ, રામદાસ ને વામન, અને ગુજરાતીમાં પ્રેમાનંદ ને સામળ એ નામાંકિત થયા; ઉર્દુમાં વલી ચાહેર હતો.

સત્તા આપી કે તે ખ્રિસ્તી સિવાય બીજા હરકોઈ સાથે સલાહ અથવા લડાઈ કરે. ૧૬૬૨માં ચાર્લ્સ રાજાએ પોતાને પોર્ટુગાલથી મળેલી પહેરામણીમાંનો મુંબઈ ટાપુ કંપનિને સ્વાધીન કીધો. (તે ટાપુ મુગલ સરકારે ફીરંગીઓને ૧૫૩૦માં આપ્યો હતો). મુંબઈના ફીરંગી ને બીજા રહેનારા એઓએ કંપનિના કારભાર વિરુદ્ધ ઇગ્લાંડના રાજાને લખી જણાવ્યું, પણ તેણે તે ન ગણકારતાં માત્ર તેઓના બંડ કરવાના ગુનાને માફ કીધો. ફરીથી કંપનિ ઉપર કોઈ હઠાવણી ન કરે માટે તેણે સુરતને ટાળી મુંબઈને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાંની પોતાની જગાઓમાં મુખ્ય ઠેકાણું કીધું (૧૬૮૫). ૧૬૬૪માં શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું હતું તે પ્રસંગે અંગ્રેજ કોઠીવાળાઓએ પોતાની કોઠીનું રક્ષણ કરી મિરઝાઓને કાઢી મૂકવામાં નવાબને મદદ કરી હતી.

એ સૈકાની આખેરીએ અંગ્રેજ કંપનિએ યુરોપનો વેપાર ઘણો ખરો પોતાને હાથ રાખ્યો હતો. તે કંપનિએ પહેલીવહેલી રાજકીય સત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્યમ ચલાવ્યો તે ૧૬૮૬થી. બંગાળખાતાના આડતીઆઓએ પોતાને હરકત કરનારા દેશી હાકેમોને સપડાવવાને ને પોતાની કોઠીઓના રક્ષણને માટે થોડુંક લશ્કર મોકલવાને ઇગ્લાંડ લખ્યું ને તે ડાઈરેક્ટરોએ મોકલ્યું. અંગ્રેજોએ ચિતાગોંગ હાથ કરી લઈ ત્યાં કિલ્લો બાંધવા માંડયો. નવાબ સામો થયો—થોડીક સામસામી થઈ ને પટણામાં તથા કાસમ બજારમાં અંગ્રેજોની કોઠીઓ હતી તે લુટાઈ. અંગ્રેજોએ બેલાસોરના બંદરમાં પોતાનાં વહાણો લઈ જઈ નવાબ સરકારનાં ૪૦ વહાણ બાળી મૂક્યાં. એ રીતની અંગ્રેજ લોકની ધાંધલ જોઈ ઓરંગજેબે કંપનિની સઘળી કોઠી ઉપર હલ્લા કરવાનો હુકમ કીધો—સુરત, મછલીપટ્ટણ ને વિજગાપટ્ટણની કોઠી લીધી ને મુંબઈ તાબાનો કેટલોક મુલક લીધો. કંપનિએ લાચાર થઈ બાદશાહને માગ્યા કરાર કરી આપ્યા ને પછી ઓરંગજેબે પણ તે વિષે વાકી દરકાર રાખી નહિ તેથી અંગ્રેજનો વેપાર આગળના જેવો ચાલુ રહ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૬૯૯માં કંપનિએ કેટલાંક ગામ બંગાળાના નવાબ પાસેથી વેચાતાં લીધાં ને કલકત્તામાં ફોર્ટ વિલ્યમ નામનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ સનંદી કંપનિને બહુ ફાયદો થતો જોઈ બીજા વેપારીઓએ નવી કંપનિ ઉભી કરી ઇગ્લાંડ સરકારને બે કરોડ રૂપીઆ વ્યાજે ધીરી હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવાની સનદ મેળવી હતી (૧૬૯૩). પણ પછી ૧૭૦૨ના જુલાઈની ૨૨ મીએ તે બે કંપનિ જોડાઈ જઈ એકઠી મળેલી, 'ઇંડિયા કંપનિ' એ નામે વહીવટ કરતી થઈ; તેનું ભંડોળ બે કરોડ રૂપીઆનું હતું.

ચીન.

મુગલવંશ પછી મિંગવંશના રાજાઓએ (૧૩૬૮–૧૬૪૪) પેકીનમાં રાજ્ય કીધું ને પછી મંચુવંશની સ્થાપના થઈ તે આવી રીતે:—જે મુગલોને ચીનમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલા તે ઉત્તરપૂર્વના તાર્તર લોકમાં જઈ વસ્યા હતા. એ ભેળથી કેટલીક જાતિ મંચુ કહેવાતી; ચીનના રાજ્યમાં પછવાડેથી મહાલ તાલુકાના અમલદારો માંહોમાંહે લડતા થએલા તેઓ મંચુ લોકની વખતે વખતે મદદ માગતા; એઓએ લાગ સાધી રાજ્ય ઉધું વાળ્યું ને શુન્ચી ને ગાદીએ બેસાડયો (૧૬૪૪). તેણે અનુભવી વજીર કારભારીઓની સલાહથી રાજ્ય ચલાવી શક્તિમાન બુદ્ધિમાન ને ઉદાર રાજાનું માન મેળવ્યું. તેનો દીકરો કાંગહી (૧૬૬૧) તેના સરખો સદ્‌ગુણી રાજા ચીનમાં થયો નહોતો—તેણે પ્રજાને સંપ સુલેહના ફાયદા બતાવી રાજ્ય આબાદ રહેતું કીધું. તેના રાજ્યમાં જેસ્યુઈટોએ કોઈ કોઈને ખ્રિસ્તીધર્મનો બોધ કીધો હતો; પ્રથમ તો રાજાએ તેઓના ઉપર કંઈ મહેર દેખાડી હતી, પણ પછવાડેથી તેઓને નાઉમેદ કીધા હતા; રાજા જેસ્યુઇટના ધર્મગુરુ પોપની દૈવી સત્તા હસી કાઢતો.

જાપાનના ટાપુઓમાં છેક જુના કાળથી ચીના લોક વસ્યા હતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭મા સૈકામાં ચીનના રાજા તે ત્યાંના પણ હતા. પછવાડેથી ચીનની સત્તામાંથી છૂટા થઈ દેશી સરદારો પોતપોતાનાં મુલક કરી રહ્યા હતા. પછવાડેથી એક મુખીની સત્તામાં તે ટાપુઓ હતા; મુખી રાજ્યસત્તા ને ધર્મસત્તા બંને ધરાવતો. ૧૫૮૫માં બે જુદા જુદા સત્તાધારીઓ થયા. રાજાએ જેડો શહેરને અને આચાર્યે મીઆકોને પોતાનાં મુખ્ય શહેર કરી રાખ્યાં. એ ટાપુઓ સાથે પોર્ટુગાલે પહેલો વહેવાર ૧૫૪૨માં કીધો હતો; રોમન કેથોલિક ધર્મ પ્રસરવા માંડયો હતો, પણ પછી ઘાતકીપણે તેને દેશમાંથી સમૂળો કાઢવામાં આવ્યો હતો. વલંદાઓએ ૧૬૧૧માં તે લોક સાથે વેપાર કરવા માંડયો અને આજ કાલ યુરોપના દેશમાંના તેજ લોક છે કે જેને તેઓ પોતાનાં બંદરોમાં આવવા દે છે.

સંસ્થાન.

અંગ્રેજ સંસ્થાન—હિંદુસ્તાનમાં પાછળ જણાવ્યા પ્રમાણે હતાં. આફ્રિકામાં બ્રિટિશે ગીનીને કાંઠે

સેંટજેમ્સ ને **સીએશલીઓન** એ બંદરો ૧૬૭૪માં કીધાં. વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓ ખાતે કેટલાક વેપારીઓએ **બાર્બેડોસ** ને **સેંટ કીટ** એ બે ઠેકાણે ૧૬૨૫માં કોઠી માંડી ને ૧૬૫૫માં **જામેકા ટાપુ** જીતમાં મળ્યા પછી તેણી તરફનો અંગ્રેજી વેપાર બહુ દોલત આણતો થયો. ઉત્તર અમેરિકા ખાતે ૧૬૨૦માં **મૅસાચુસેટસ** ખાતે કેટલાક પ્રેઝબિટેરિઅન જઈ વસ્યા ને ૭ વર્ષ પછી તેઓએ **બોસ્ટન** શહેર વસાવ્યું; **રોડ ટાપુ** (૧૬૩૦) પ્યુરિટન લોકે ને **મેરીલેંડ** (૧૬૩૨) એ કેથોલિક લોકે વસાવ્યાં; **કારોલીનાનો** પ્રદેશ ચાર્લ્સ બીજાએ કેટલાક અમીરોના હવાલામાં આપ્યો. (૧૬૬૨). **આક્સેંસ્ટન** સંસ્થાન ૧૬૮૦માં સ્થપાયું. **ચેસાપીક** બે એના કાંઠાનો મુલક પ્રથમ સ્વીડનને તાબે હતો; તેઓની પાસેથી વલંદા પાસે ને તેઓની પાસેથી તે અંગ્રેજ પાસે આવ્યો હતો (૧૬૫૪). **ફિલાડેલફીઆ**, ૧૬૮૧માં સ્થપાયું. **ન્યૂફૌંડલેંડ**, **નોવાસ્કોશિયા** ને બીજો કેટલોક મુલક યૂટ્રેકટના કોલકરારથી (૧૭૧૩) ગ્રેટ બ્રિટનની સત્તામાં આવ્યો હતો. **ફ્રેંચ સંસ્થાન** ૧૬૦૮માં કાનેડામાં થયું ને ૧૬૮૫-૯૦માં પોંડીચેરીમાં થયું. સ્પેનિશ સંસ્થાનોની દોલત સ્પેન આવતી તે લડાઈઓને લીધે ડચ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજી વહાણોવાળા લૂટી લેતા. **પોર્ટુગીઝ સંસ્થાન** હિંદુસ્તાનમાં (૧૬૪૦ પછી) **ગોવા**, **દમણ** ને **દીવ** એજ રહ્યાં હતાં. બ્રાઝિલનો મોટો ભાગ (૧૬૨૦-૧૬૪૦) ડચ લોકના હાથમાં ગએલો, પણ ૧૬૬૦માં તે પાછો પોર્ટુગાલના રાજ્યની સત્તામાં આવ્યો; ૧૭૦૦માં કેટલીક ખાણોની ભાળ લાગી હતી. **વલંદા સંસ્થાનમાં કેપ ઓવ્ ગુડહોપનું** ૧૬૫૦માં થયું; ૧૬૫૬માં તેઓએ સિલોનના કોલંબોમાંથી પોર્ટુગીઝને કાઢ્યા. પોર્ટુગીઝની સત્તાવાળા મસાલાના ટાપુઓ ડચ લોકે ૧૬૦૫માં પોતાના તાબામાં લીધા હતા અને દક્ષિણ અમેરિકામાં **સૂરીનમનું** સંસ્થાન ૧૫૯૦માં સ્થપાએલું તે સત્તરમા સૈકામાં ઘણુંજ આબાદ થયું હતું.

દર્શન ૧૬મું.

ઇ૦ સ૦ સૈકો ૧૮મો.

ગ્રેટબ્રિટન.

વિલિઅમ ને તેની સાળી **એન**. એ બંનેને સંતાન ન હોવાથી પાર્લમેંટ તથા રાજાએ મળી ઠરાવ કરી રાખ્યો કે એનના મરણ પછી ઇગ્લાંડની રાજગાદી જેમ્સ ૧લાની વડી દીકરીની દીકરી સોફાયા જે હૅનોવરના ડ્યૂક સાથે પરણી હતી ને પ્રોટેસ્ટંટ પંથની હતી તેને ને તેના વારસને આપવી (૧૭૦૦). વિલિઅમ ત્રીજો ૧૭૦૨માં મરણ પામ્યો ને એન ગાદીએ બેઠી. સ્પેનની ગાદીના વારસની તકરારમાં રાણીએ ઇગ્લાંડને જર્મનિ તથા હોલાંડના સંપમાં રાખ્યું અને લૂઈ સામા લડવાને **માર્લબરોના** ડ્યૂકને મોકલ્યો. તે સરદારના ઉપરીપણા તળે અંગ્રેજી લશ્કરે જર્મનિમાં ને ફ્લેંડર્સમાં કેટલીક અઘરી જીત કરી-**બ્લેનહીમમાં** (૧૭૦૪) ને **રૅમિલિઝમાં** (૧૭૦૬); તેમ પીટર્બરોના અર્લે થોડાં લશ્કર વડે **જિબ્રાલ્ટરનો** કિલ્લો લીધો હતો (૧૭૦૪) એ લડાઈથી ઇગ્લાંડને ખરેખરો કંઈ ફાયદો નહોતો ને પાર્લમેંટના ટોરીઓએ તેનો છેડો આણવાની તજવીજ કરવા માંડેલી પણ માર્લબરોના ડ્યૂકે લડાઈ ચાલુ રહે તેમાં પોતાનો લાભ જોઈ સલાહની વાત આગળ ચાલવા દીધી નહિ.

સ્કોટ્લાંડની પાર્લમેંટે ખાતરી કરી લેવાનો ઠરાવ કીધો કે ઇગ્લાંડ સ્કોટ્લાંડને વેપાર સંબંધી સરખા હક્ક મળે નહિ તો રાણીના મરણ પછી ઇગ્લાંડની ગાદીએ બેસનારાને સ્કોટ્લાંડનો રાજા માનવો નહિ; વળી તેણે લડાઈને માટે લોકને હથિયાર બંધાવવાનું કામ પણ ચાલતું કીધું (૧૭૦૩) એ ઉપરથી ઇગ્લાંડના પ્રધાનમંડળને ભય ઉત્પન્ન થયું કે રખેને સ્કોટ્ લોક પદભ્રષ્ટ થએલા જેમ્સ રાજાના દીકરાને રાજા કરે; અને પછી તેઓએ ઇગ્લાંડના તથા સ્કોટ્લાંડના મુખ્ય મુખ્ય કારભારીઓની એક સભા મેળવી. એ સભાએ વિચાર કરી ઠેરવ્યું કે ઇંગ્લાંડ સ્કોટ્લાંડની પાર્લમેંટ બેની એક કરી નાખવી; સ્કોટ્ લોક પોતાના રાજ્યમાંથી ૪૫ જણને ઇંગ્લાંડની લોકસભામાં મોકલે ને ૧૬ જણને સરદાર સભામાં મોકલે અને ઇન્સાફ તથા ધર્મનો વહીવટ છે તે કાયમ રાખે. પછી ૧૭૦૭ના મેની ૧લી તારીખે ઇગ્લાંડ તથા સ્કોટ્લાંડમાં જુદાં બે રાજ્યો ટળી **ગ્રેટબ્રિટનનું** એકત્ર રાજ્ય કહેવાયું.

ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલુજ હતી–અંગ્રેજી લશ્કરે ઉડેનાર્ડમાં ફતેહ મેળવી (૧૭૦૮); પછી મેનોર્કા તથા મિનોર્કા એ ટાપુઓ ઇગ્લાંડને તાબે થયા; અને (૧૭૦૯માં) માલપ્લાકવેટ આગળ જીત થઈ. પ્રધાનમંડળના અધિકારીઓ વ્હિગ હતા ને તેઓએ નિરર્થક લડાઈ ચાલુ રાખી ઇગ્લાંડને મોટા ખર્ચમાં નાખ્યું હતું તે ઉપરથી લોક નારાજ થયા હતા; રાણી પોતાની નાનપણની બેનપણી **સારાજેનિંગના** (માર્લબરોના

ના ડ્યૂક ચેહીના) કહ્યા પ્રમાણે ચાલતી, પણ પાછળાડેથી તેણે તેની મગરૂબ ને તોછડી રીતથી કંટાળીને એબિગેલ મેશેમને પોતાની માનીતી કીધી હતી; એ નવી બેનપણી રાજ્યનો સેક્રેટરિ મિસ્તર હાર્લી જે વ્હિગ પ્રધાન મંડળીની સત્તા તોડવાની મહેનત કરતો તેના કહ્યામાં હતી; એ બધી ઘટતી જોગવાઈ મળેથી પ્રધાન મંડળ વ્હિગ હતું તે બદલાઈ ટોરી થયું (૧૭૧૦). માર્લબરો જ્યાં ત્યાં નિંદાયો. તેના ઉપર લાંચ લીધાનો ને જબરદસ્તીથી નાણાં કઢાવવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો ને રાણીએ તેને આપેલા અધિકાર સઘળા છીનવી લીધા. ટોરી પ્રધાન મંડળે ફ્રાન્સ સાથે ચાલેલી લડાઈનો અંત આણવાને ખંતથી મહેનત કીધી ને ૧૭૧૩માં યૂટ્રેકટના કોલકરારથી સામસામાં રાજ્યને સલાહ થઈ-જિબ્રાલ્ટર ને મિનોર્કા એ બેજ ઇંગ્લાંડના હાથમાં રહ્યાં. એ પછી બીજે વર્ષે રાણી એન મરણ પામી.

જોર્જ ૧લો (બ્રંઝવિગ ડ્યુકનો ને સોફાયાનો દીકરો) ઇંગ્લાંડનો રાજા કહેવાયો. વ્હિગ લોકની મહેનતથી ગાદી મળી હતી તેથી તેણે ટોરી પ્રધાનમંડળને રજા આપી પોતાનું વ્હિગ પ્રધાનમંડળ રાખ્યું. એ મંડળે પાછલા રાજ્યના ટોરીઓને અપરાધી ઠેરવવા માંડ્યા. ટોરીઓ બખેડા કરવા લાગ્યા, ને એને માટે ફિતુર કરનારાને માટે વ્હિગોએ કાયદો ઠેરવ્યો. સત્તા-પદવી-નોકરી વિનાના નિરાશ થએલા ટોરીઓએ પાછલા રાજ્યના સેક્રેટરિ મારના અર્લને આગેવાન કીધો ને એણે જેમ્સ બીજાના દીકરાને સ્કોટ્લાંડની ગાદીએ બેસાડવાને ૧૦ હજાર પર્વતવાસી સ્કોટ્લાંડ ભેળા કરી બળવો ઉઠાવ્યો; વળી તેજ વખતે ડર્વેંટવોટરના અર્લે ઇંગ્લાંડની ઉત્તરમાં બળવો ઉઠાવ્યો (૧૭૧૫), તે બળવા રાજાનાં લશ્કરોએ ભાંજ્યા ને તેના મુખીઓને સજા કરવામાં આવી. પછી પ્રધાન મંડળે રાજ્યમાં સ્વસ્થતા જોઈ ત્રણ ત્રણ વર્ષે નવી પાર્લમેંટ બોલાવવાનો ધારો હતો તે બદલી સાત વર્ષે બોલાવવાનો ધારો કરાવ્યો (૧૭૧૬).

સ્પેનના રાજયે પોતાનો ગુમાવેલો ઇટાલિનો મુલક પાછો લેવાની ઉઠાવણી કરેલી ને ફ્રાન્સ, જર્મનિ ને હોલાંડ એ સામાં થએલાં તે પ્રસંગમાં ઇંગ્લાંડ ત્રણ રાજ્યોનો પક્ષ કરી સ્પેનની સામા ઉતર્યું (૧૭૧૮). એડ્મિરલબિંગે ભૂમધ્યસમુદ્રમાં સિસિલિ આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો; વળી સ્પેનનો જે કાફલો ઇંગ્લાંડ ઉપર ચડ્યો હતો તે પણ હારી પાછો વળ્યો; એમ હાર થએથી સ્પેનના રાજાએ સંપીલાં રાજ્યોની ઇચ્છા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપ્યા હતા (૧૭૧૯).

જોર્જને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું નહિ; તે ઇંગ્લાંડનો રાજ્યકારભાર જાતે કરવાની દરકાર ન રાખતાં પ્રધાનમંડળ પાસે કરાવતો ને ઘણુંખરૂં તે પોતાના હેનોવરમાં રહેતો. એ રાજ્યમાં સાઉથ સી કંપનિનું ભોપાળું ખુલ્લું પડ્યું હતું (૧૭૨૦). ઇંગ્લાંડના રાજ્યને ૫૦ કરોડ રૂપીઆનું દેવું હતું તે સંબંધી પ્રધાનમંડળ વિચાર કરતું કે વ્યાજ ૭ ટકા આપવામાં આવે છે તે પાંચ ટકા પ્રમાણે આપવું; એવામાં દક્ષિણ સમુદ્રમાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો સાથે વેપાર કરવાને ઉભા થએલા વેપારીઓની કંપનિએ સરકાર દેવું વેચાતું લઈ તેની વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું ને શેરો કરી ફંડ વધારવાની સરકારે સત્તા આપી; શેરના ભાવ દસગણા વધ્યા, કેટલાક લોક શેર ખરીદી વેચી દોલતમંદ થયા; પણ તે આબાદી ઘણી વાર રહી નહિ; જુઠાણું માલમ પડી આવ્યું, શેરના ભાવ ઘટ્યા ને હજારો જણ ખરા બેહાલ થઈ ગયા; લોકસભાએ મુશ્કેલીથી ને ગુંચવણવાળી તદબીરે નફા નુકસાનને સરભર કરી લોકમાં ધીર બેસાડી; અને એ કામમાં સર રોબર્ટ વોલ્પોલે ઘણી મહેનત લીધી હતી તે ઉપરથી તેને વડો પ્રધાન કરવામાં આવ્યો હતો.

જોર્જ ૨જો (જોર્જ ૧લાનો દીકરો ૪૦ વર્ષનો) ૧૭૨૭માં રાજા થયો, પણ સઘળો રાજ્યકારભાર તેનો વડો પ્રધાન સર રોબર્ટ વોલ્પોલ કરતો. એ રાજ્યમાં ને બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં સલાહ રહે તે ઇચ્છતો ને વસુલનો બંદોબસ્ત કરવામાં ને વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવામાં ઘણી મહેનત લેતો; પણ પાર્લમેંટ સંબંધના કામમાં મેમ્બરોને પોતાના મતના કરી લેવાને તે લાંચ આપતો ને તેઓ તે લેતા.

સ્પેનનાં સંસ્થાનોનો વેપાર અંગ્રેજ વેપારીઓએ વગર હક્કે પોતાને હાથ કરી લીધેલો તે ઉપરથી સ્પેન સરકારે સાઉથ સી દક્ષિણ મહાસાગરમાં ફરતાં અંગ્રેજી વહાણોનો ઝાડો જોવાનો દાવો કીધો. લડાઈ કરવાની ઇચ્છા નહિ તે છતાં વોલ્પોલને સ્પેન સાથ લડાઈ ચલાવવી પડી (૧૭૩૯). એ લડાઈ ધીમે ધીમે ચાલતી-શરૂઆતમાં અંગ્રેજોએ પોર્ટોબેલો લીધું હતું, પણ બીજે વર્ષે કાર્થેજીના ઉપર હલ્લો કરતાં ૨૦ હજાર માણસ ખોયાં પણ તે લેવાયું નહોતું.

૧૭૪૦માં જર્મનિના મહારાજે પોતાની વડી દીકરી મેરાયા થેરેસ્સા જે હંગરિની રાણી હતી તેને પોતાના સઘળા રાજ્ય પ્રદેશની વારસ ઠેરવી હતી; પણ ફ્રેંચોએ રાજ્યો વચ્ચે થએલા કોલકરારોની દરકાર ન રાખતાં બાવેરિઆના ઇલેક્ટરને મહારાજાની પદવી

અપાવી હતી. પ્રશિયાના રાજાએ મેરાયા થેરેસ્સાનો સિલિસિયા પ્રાંત લઈ લીધો અને સેક્સની, બાવેરિયા ને ફ્રાન્સ એ ત્રણે મળી તે રાણીના બીજા પ્રાંતો ઉપર હુમલા કીધા, એ લડાઈમાં હેનોવર ઉપર હલ્લા થવાનો સંભવ તેથી જોર્જે પોતાના પ્રદેશને ક્ષેમ રાખવા માટે મેરાયાનો પક્ષ લીધો. ફ્રેંચ લોકે જેને મહારાજા કીધો હતો તેને નાસી જવું પડયું ને તેને મદદ આપનારાં રાજ્યોએ તેને છોડી દીધો. ૧૭૪૩માં આસ્ટ્રિયનોએ (મેરાયાવાળા) ને જોર્જની સરદારી તળે અંગ્રેજોએ ડેટ્ટિનજેન આગળ ફ્રેંચને હરાવ્યા; પણ બીજે વર્ષે કંબર્લેંડના ડયૂકની સરદારી તળેના અંગ્રેજી લશ્કરને ફોંટીનોય આગળ ફ્રેંચોએ હરાવી હઠાડયું (૧૭૪૫);

એ વર્ષમાં ફ્રાન્સનો લૂઈ પંદરમો એની દરબારે નેધર્લેંડમાં ચાલેલી લડાઈમાં પોતાની ફતેહ થાય તેને માટે પદભ્રષ્ટ થએલા જેમ્સ રાજાના દીકરાના વડા દીકરા ચાર્લ્સ એડ્વર્ડને લશ્કરી વહાણોની મદદ આપી ઇંગ્લાંડ ઉપર મોકલ્યો. એ કાફલો તોફાનથી પાછો ફર્યો, પણ એડવર્ડ બ્રિટનમાંના પોતાના મળતીઆઓને ભરોસે સ્કોટ્લાંડ જઈ ઈન્વર્નેસ શાયરમાં ઉતર્યો (જુલાઇ). ત્યાં ઘણાક પર્વતવાસી સરદારો તેને મળ્યા; પછી તેણે એડિંબરો લીધું ને ઇંગ્લાંડના રાજાના લશ્કરને પ્રેસ્ટોનપેન્સ આગળ હરાવ્યું. ઇંગ્લાંડમાં ડર્બી સુધી આવ્યો; પણ ત્યાંથી તેને પાછું હઠવું પડયું. થોડા દહાડા પછી કમ્બર્લેંડના ડયૂકે મોટું લશ્કર લઈ જઈ દુશ્મનને કુલોડન આગળ પૂરો હરાવી ફ્રાન્સ તરફ નસાડયો (૧૭૪૬). ફ્રાન્સની સામા આસ્ટ્રિયન તથા અંગ્રેજો લડતા તેમાં ફ્રેંચ ખુશકીની લડાઈમાં ને અંગ્રેજ વહાણની લડાઈમાં જીતતા; અંતે તે લડાઈ એક્સ્લાશેપેલના કોલકરારથી પૂરી થઈ હતી (૧૭૪૮); એ લડાઈથી રાજ્યોના પોતપોતાના અસલ મુલકમાં કંઈ પણ વધઘટ થઈ નહોતી.

૧૭૫૫માં ઉત્તર અમેરિકામાં ફ્રેંચ કેનેડા ને બ્રિટિશ સંસ્થાનનો વચ્ચેના સીમાડા બાબત ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સને વાંધો પડયો ને ૧૭૫૬થી* સાત વર્ષની લડાઈ મંડાઈ તે ૧૭૫૭માં મિસ્ટર પિટ્ટ (પછવાડેથી ચેથામનો અર્લ) વડો પ્રધાન થયા પછી જોસથી ચાલી. જનરલ ઉલ્ફે કાનડાનાં તથા બીજાં ફ્રેંચ સંસ્થાની રાજ્યનાં મુખ્ય શહેર ક્વીબેક ઉપર એક રાતે છાપો માર્યો ને પછી મારામારી ચાલી તેમાં ફ્રેંચ સરદાર માર્કિવસ ડી મોંટકામ પડયા ને ઉલ્ફ બીજી વારના જખમે મરણ પામ્યો. પણ તેના સામા લશ્કરને હરાવી સઘળો કાનડા પ્રાંત જીતી લીધો (૧૭૫૭). એજ વર્ષમાં ક્લાઈવે હિંદુસ્તાનમાં પ્લાસીની લડાઈ જીતી બંગાળામાં અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપ્યું—(ઇંગ્લાંડની સત્તા કેવે પ્રકારે હિંદુસ્તાનમાં વધતી ગઈ તે હિંદુસ્તાનનું પ્રકરણ વાંચેથી જણાશે); પણ યુરોપમાં ફ્રેંચોએ હેનોવર ઉપર ચઢાઈ કરી કંબર્લેંડના ડયૂકને હરાવ્યો હતો ને તેના ૪૦ હજાર લશ્કરી સિપાઈઓને હથિયાર મૂકી દેવાની ફરજ પાડી હતી. પછી સર એડવર્ડ હોકે (૧૭૫૯) ને કપ્તાન હાલિયર્ટે (૧૭૬૦) લશ્કરી કાફલાની સરદારી કરી જીતો મેળવી તેથી ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ મોટી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. જોર્જ રજો ૧૭૬૦માં મરણ પામ્યો ને તેના દીકરાનો દીકરો ૨૩ વર્ષનો ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠો.

જોર્જ ૩જો ઇંગ્લાંડમાં જન્મ્યો હતો ને ઉછર્યો હતો; ને તે રાજકાજમાં સારી પેઠે મન ઘાલતો, પણ મતીઓ ને હઠીલો હતો. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોએ ફ્રેંચની સત્તા તોડી (૧૭૬૦) ત્યાર પછી ફ્રાન્સ, સ્પેન ને નેપલ્સ એ ત્રણે રાજ્યે સંપ કરી ઇંગ્લાંડ સાથે લડાઈ શરૂ કરવાની ગોઠવણ કીધી. તેની ખબર પડતાંજ વડા પ્રધાન પિટ્ટે સ્પેન સાથે લડાઈ શરૂ કરવાનું મત આપ્યું, પણ જોર્જે તે ન માન્યું ત્યારે પિટ્ટે પ્રધાનવટું છોડયું. રાજાએ તેને અમીર પદવી આપી ને વર્ષે ૩૦ હજાર રૂપીઆનું પેન્શન ઠેરવ્યું. ઇંગ્લાંડ ફ્રાન્સની સાત વર્ષની લડાઈનું અને પ્રશિયાએ ૧૭૫૬થી બીજાં રાજ્યો સાથે લડાઈ ચલાવેલી તેનું છેવટ ૧૭૬૩માં પારિસના કોલકરારથી આવ્યું. ઇંગ્લાંડને લાભ થયો—ફ્લોરિડા તથા મિનોર્કા એ સ્પેન પાસેથી અને લુશિઆના, કાનડા, વેસ્ટ ઇંડીઝના કેટલાક ટાપુ એ ફ્રાન્સ પાસેથી મળ્યા. પણ એ વેળા ઇંગ્લાંડના રાજ્યનું કરજ વધી એક અબજ ચાલીસ કરોડ રૂપીઆનું થયું હતું.

પિટ્ટના પછી બ્યૂટનો અર્લ (ટોરી પક્ષનો) પ્રધાન થયો હતો તે સલાહને ઇચ્છનારો હતો. તેણે ઇંગ્લાંડની આટલી ફતેહમંદી છતાં રાજ્યો વચ્ચે સલાહ કરાવવાની ખટપટ કીધી હતી તે ઉપરથી તેના ઉપર લોક બહુ ચિડાયા હતા—ઠામઠામ તેનું પુતળું કરી બાળ્યું હતું. બ્યૂટને પ્રધાનવટું છોડવું પડયું ને ગ્રેનવિલ મુખ્ય પ્રધાન થયો. એણે બ્યૂટનો કટ્ટો શત્રુ જોન વિલ્કસ જે પાર્લમેંટનો મેમ્બર ને નોર્થ બ્રિટન નામના વર્તમાનપત્રનો અધિપતિ હતો તેના

*ઇંગ્લાંડે હેનોવરના રક્ષણ માટે પ્રશિયા સાથે કોલકરાર કીધા હતા ને તેને લશ્કરની કુમક ને નાણાંની મદદ કીધી હતી.

ઉપર રાજાને જુઠો હલ્લાનો અપરાધ મૂક્યો. તેને રાજ્યના સેક્રેટરિના એક સાધારણ વારંટથી પકડ્યો ને કિલ્લામાં નાખ્યો, પણ થોડા દહાડા પછી પાર્લમેંટનો મેમ્બર જાણી છોડ્યો. પાર્લમેંટમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો ને તેના વર્તમાનપત્રને ફાંસી દેવાનું કામ કરનારને હાથે બાળી મુકાવામાં આવ્યું, તોપણ વિલ્કસે રાજ્યના સેક્રેટરિ ઉપર વગર કાયદે કેદમાં નાખ્યાનો અપરાધ મૂકી ફર્યાદ માંડી. વડા ન્યાયાધીશ પ્રાટે જણાવ્યું કે વોરંટમાં નોર્થ બ્રિટન પેપરના છાપનારા તથા પ્રગટ કરનારને પકડવો એટલુંજ લખ્યું હતું, વિલ્કસનું નામ લખ્યું નથી—એવા સાધારણ વારંટથી પકડવો એ ઇગ્લાંડના કાયદાથી વિરુદ્ધ છે અને નુકસાનનો બદલો મળવાનું હુકમનામું કરી આપ્યું.* એ સમય ઉપર રાજા તથા રાજકારભારી એઓની નિંદાના ઘણાક કાગળ (જૂનિયસ એ નામની સહીના), વર્તમાનપત્રોમાં છપાયા હતા.

ઇગ્લાંડે અમેરિકામાં ફ્રેંચ સાથે જે લડાઈઓ કરી હતી તે પોતાનાં સંસ્થાનના રક્ષણને માટે; પણ તેથી ઇગ્લાંડને ઘણું કરજ થઈ ગયું હતું, ને તે ઘટાડવાને પ્રધાન મંડળીએ હવે સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાનો વિચાર કીધો. ગ્રેનવીલે ૧૭૬૫માં સ્ટાંપ એક્ટ પસાર કરાવ્યો. સંસ્થાનના લોકે અરજી કીધી કે પાર્લમેંટમાં અમારા મુખત્યારો દાખલ થયા નથી ત્યાંસુધી ઇગ્લાંડને અમારા ઉપર કર વેરા મૂકવાનો અધિકાર નથી. અગર ઇગ્લાંડને નાણાંની જરૂર છે તો અમારા મુખત્યારોની સભા અમારાં બંદરોમાં આવતા જતા માલ ઉપર જકાત ઠેરવશે ને તે ઉઘરાવી ઇગ્લાંડ મોકલવામાં આવશે. એ ઉપરથી ઇગ્લાંડની પાર્લમેંટમાં વ્હિગટોરી† વચ્ચે ભારે ભાંજગડ ચાલી ને અંતે સ્ટાંપ એક્ટ રદ કરવામાં આવ્યો; પણ ૧૭૬૭માં ઇગ્લાંડ સરકારે ચા, કાચ ને રંગ એ ઉપર જકાત કીધી. ૧૭૭૦માં લોર્ડનોર્થની કારકીર્દિમાં બીજા માલ ઉપરથી જકાત કહાડી માત્ર એક ચા ઉપરજ રાખી ને એને માટે તો ઇગ્લાંડે મમતજ ધર્યો, નક્કી જણાવવાને કે સંસ્થાનો ઉપર કર મૂકવાની પાર્લમેંટને સત્તા છે. ૧૭૭૩માં સંસ્થાનના લોક સામા થયા ને લડાઈઓ ચાલી તેનાં પરિણામમાં તે ઇગ્લાંડથી છુટા થયા; ને ૧૭૮૩માં વર્સેલ્સમાં કોલકરાર થયા ત્યારે ઇગ્લાંડે તે એકત્ર સંસ્થાનનું સ્વાધીન સ્વતંત્ર રાજ્ય છે એવું કબુલ રાખ્યું‡ ((યૂનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પ્રકરણ જોવું). એની પહેલાં (૧૭૮૨માં) આયર્લાંડના લોકે પોતાની પાર્લમેંટને ઇગ્લાંડની પાર્લમેંટથી સ્વતંત્ર રાખવાની મંજુરી-અત મેળવી હતી. એ સમા ઉપર ઇગ્લાંડને પ્રજાનું કરજ બે અબજ સડસેટ રૂપીઆનું હતું.

* એ કામમાં વિલ્કિસ જીત્યો, પણ નિંદા કીધાનાં ને બીજાં તોહમત તેના ઉપર સાબીત થયાં ને લોકસભાએ તેને ટાળ્યો. પછી તે ઇગ્લાંડ છોડી બીજા રાજ્યમાં જઈ રહેલો તે ગ્રૅફ્ટનનો ડ્યૂક પ્રધાન થયો ત્યારે પાછો આવ્યો. મિડલસેક્સ પ્રગણાના લોકે પોતાની તરફથી તેને મેમ્બર નીમ્યો, પણ પાર્લમેંટે દાખલ કીધો નહિ. બીજી વાર ને ત્રીજી વાર લોકે તેને નીમ્યો, પણ પાર્લમેંટે તેને રદ કીધો હતો. ૪૮ અમીર જેમાં ઘણાક વ્હિગ આગેવાન હતા તેઓ 'વિલ્કસ ને સ્વતંત્રતા' એના પક્ષમાં પ્રગટ રીતે બોલ્યા હતા.

† ગ્રેનવિલ તથા તેના મળતીઆથી કંટાળીને રાજાએ વ્હિગના આગેવાન લોર્ડ રોકિંગહામને પ્રધાન કીધો હતો. પિટ્ટને પ્રધાન ન કીધો તેથી તેણે નારાજ થઈ પોતે વ્હિગ છતાં વ્હિગ ગૃહસ્થોમાં પક્ષ પડાવ્યા હતા, રોકિંગહામે પિટ્ટના મત પ્રમાણે સ્ટાંપ આક્ટ રદ કરવાની પાર્લમેંટની મંજુરી મેળવી, પણ રાજા જે સંસ્થાનના લોકને બડખોર સમજતો તે નારાજ થયો. વ્હિગમાં બે પક્ષ હતા તેથી રોકિંગહામનું ફાવ્યું નહિ; અને પિટ્ટ લડાઈને ચહાનારો છે એમ જાણી રાજાએ તેને પ્રધાન કીધો; અને પ્રજા પણ રાજી થઈ કે તે અમેરિકાની સાથે સમાધાની આણશે; પણ પિટ્ટ માંદો પડ્યો, તેનો અવેજી પાર્લમેંટમાં સામાવાળાઓની આગળ ફાવ્યો નહિ અને ચા, કાચ વગેરે ઉપર જકાત લેવાનો ધારો થયો. સંસ્થાનો ઉપર જોર જુલમથી કરવેરા નાખવા ન જોઈએ એવું મત ધરાવનારા ચૅથામ, બર્ક, ફોક્સ એ સમર્થ પુરુષો હતા, પણ પાર્લમેંટમાં રાજ્યકારભારીઓ તરફનાં ઘણાં મત પડ્યાં હતાં તેથી લડાઈ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

‡ ઇગ્લાંડે પોતાના વેપારની ને લશ્કરની ફતેહમંદીથી બીજાં રાજ્યોને અદેખાં કીધાં હતાં; ને ૧૭૬૩માં પારિસમાં કોલકરાર કરાવવામાં આગેવાની કીધી તેથી ફ્રાન્સને ઘણું નરસું લાગ્યું હતું: ૧૭૭૮માં ફ્રાન્સે યુનાઈટેડ સંસ્થાનોને લશ્કરની કુમક કરી હતી; ૧૭૭૯માં સ્પેને લડાઈ ચલાવી, ૧૭૮૦માં હોલાંડ પણ દુશ્મનોને મળ્યું હતું; અને રશિઆ સ્વીડન ને ડેન્માર્ક એ તટસ્થ રહીને ઇગ્લાંડને હલકું પડેલું જોવાને ઇચ્છતાં. ૧૭૭૯માં ૩ લાખ લશ્કરનું ને ૩૦૦ લશ્કરી વહાણનું બળ દુશ્મનના લશ્કરના બળને તોડવાને બસ નહોતું. વળી ૧૭૭૮માં કેથોલિક વિરુદ્ધ કેટલાક ફોજદારી કાયદા કરવામાં આવેલા તે ઉપરથી એડિંબરો, ગ્લાસગો, ને બીજાં શહેરોમાં કેથોલિકે બંડો કર્યાં હતાં. ૧૭૮૦માં લોર્ડ ગોર્ડને કેટલાક લોકને એકઠા કરી રાજધાની લંડનને કબજે કરી સાત દહાડા સુધી કેથોલિક દેવળો તથા કેટલીક ઇમારતો બાળી નાખી હતી; એ સઘળાં સંકટમાં ઇગ્લાંડે બળવા બેસાડ્યા હતા; જિબ્રાલ્ટરને ફ્રાન્સ તથા સ્પેને ચાર વર્ષ (૧૭૭૯–૧૭૮૩) ઘેરામાં રાખ્યું હતું, પણ તે તાબે થયું નહોતું અને રોડનીએ સ્પેનના કાફલાને ૧૭૮૦માં ને ફ્રાન્સના કાફલાને ૧૭૮૨માં હરાવ્યો હતો.

લૉર્ડ નૉર્થ પછી રૉકિંગ્હામના માર્કિવસનું ને પછી શેલબર્નના અર્લનું પ્રધાનવટું થયું. એની કારકીર્દીમાં ટૉરી ફૉકસ ને પિટ્ટ વ્હિગ (ચેથામના અર્લનો દીકરો) એ બે સાથે મળી કામ કરનારા સેક્રેટરિ થયા (૧૭૮૩). એઓએ ઇંડિયા બિલ-હિંદુસ્તાનના રાજ્યકારભારનું ઉપરીપણું રાખનારી મંડળી સ્થાપવાની દરખાસ્ત પાર્લ- મેંટમાં રજુ કરાવી પણ તે સરદારોની સભામાં પસાર થઈ નહિ ને તે કારભારીઓને રાજાએ રજા આપી. પછી પિટ્ટ વડો પ્રધાન થયો; તેણે હિંદુસ્તાનનો કારભાર જોવાને 'બોર્ડ આવ્ કંટ્રોલ'ની સભા ઠરાવી. પણ બીજા કેટલાક સુધારાને માટે દરખાસ્ત કીધી તે પાર્લમેંટે મંજુર રાખી નહિ. ૧૭૮૭માં હિંદુસ્તાનના ગવર્નર જનરલ વારન હેસ્ટિંગ્સના ઉપર ચોટ્ટાઈ ઘાતકીપણું વગેરેને માટે તોહમત મૂકવામાં આવ્યાં ને તેની તપાસનો નિવેડો સાત વર્ષ પછી આવ્યો હતો ને હેસ્ટિંગ્સ નિરપરાધી ઠર્યો હતો; હેસ્ટિંગ્સે પોતાના બચાવમાં પુષ્કળ નાણું ખરચ્યું હતું ને બર્ક એણે તથા બીજા કેટલાએક (પાર્લમેંટના મેમ્બરોએ) તેની વિરુદ્ધ બોલવામાં કંઈજ કસર રાખી નહોતી.

ફ્રાન્સનું રાજ્ય ૧૭૮૯થી ચકડોળે ચડવા માંડયું હતું, તે ૧૭૯૩માં લૂઈ ૧૬માના શિરચ્છેદથી છેલ્લી ચક્કરી ખાઈ ઉંધું વળ્યું ને પ્રજાસત્તાનું નવું રાજ્ય સ્થપાયું. એ કાળે બ્રિટનમાં પણ કેટલીક મંડળીઓ પાર્લમેંટ પાસે રાજ્યમાં નવા સુધારા દાખલ કરવાને આતુર હતી અને તેઓને ફ્રાન્સનું જોઈ ઉત્તેજન મળે તેવુંજ હતું;—એ કારણને લીધે પ્રધાનમંડળ રાજ્યને ક્ષેમ રાખવાના હેતુથી જ્યારે ત્યારે પાર્લમેંટમાં સુધા- રાની વાત બોલનારાઓની સામે થતું. ફ્રેંચ એલચીને બ્રિટન છોડવાનું ફરમાવવામાં આવેલું તે ઉપરથી ફ્રેંચ રાજસભાએ ઇંગ્લાંડ પાસે લડાઈ માગી અને પિટ્ટે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યના શત્રુઓ સાથે સંધિ કીધી. યુરો- પમાં લડાઈ ચાલી તેમાં પ્રથમ તો ઇંગ્લાંડને તથા કુમકી રાજ્યોને ફાયદા જેવું ન થયું, પણ ફ્રાન્સે પોતાનાં સંસ્થાનો ગુમાવ્યાં. હાઉએ ૧૭૯૪માં ને નેલ્સને ૧૭૯૮માં ફ્રેંચ કાફલાઓને હરાવ્યા; ત્રણ વાર ફ્રેંચે આયર્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તે ફાવ્યા નહિ; જેર્વિસે કેપ સેંટ વિન્સેંટ આગળ સ્પેનના કાફલાને હરાવ્યો અને ડંકને ડચ કાફલાનો નાશ કીધો (૧૭૯૭). હોલાંડ પાસેથી કેપ આવ ગુડ હોપ અને સ્પેન પાસેથી ટ્રિનિડાદ એ લઈ લેવામાં આવ્યાં. પછી ઇંગ્લિશ સૈન્યના કાફલામાં બંડ થયું હતું (૧૭૯૭) તે અને આયર્લાંડમાં બળવો ઊઠયો હતો (૧૭૯૮) તે પતા- વવામાં આવ્યાં હતાં. ને ફ્રેંચ ટુકડી જે આયર્લાંડના બંડખોરોની કુમકે જતી હતી તેને પકડી કેદ કરવામ આવી હતી. એ સભા ઉપર આયર્લાંડને વધારે પાર્લામેન સંબંધમાં લાવવાને તજવીજો થવા માંડી; ને પછી જે સ્કોટ્લાંડ જોડાયું હતું તેમ આયર્લાંડ પણ ગ્રેટબ્રિટ સાથે જોડાયું, અને જોર્જ ત્રીજાએ ગ્રેટબ્રિટન ત આયર્લાંડનાં એકત્ર રાજ્યનો રાજા એવું નામ ધાર કીધું. (૧૮૦૧).*

ફ્રાન્સ.

રીઝ્વિકના કોલકરાર (૧૬૯૭) પછી રાજ્યોર પરસ્પર કેટલાંક વર્ષ લગી સલાહ સંપ રહેશે એવું ર જાણતા, પણ એકાએક પાછી લડાઈ જાગી. ૧૭૦૦ સ્પેનનો ચાર્લ્સ રજો મરણ પામ્યો તેની ગાદી લૂઈ ૧૪માનો પૌત્ર ફિલિપ પમો એ નામે સ્પેનન રાજા થયો. જર્મનિનો મહારાજા લીઓપોલ્ડ અ તેનો સગો બાવેરિઆનો નૃપ એ બે જણ પોતપોતા તરફથી દાવો કરી લડવા નીકળ્યા. એક પાસ ફિલિ તથા લૂઈ ૧૪મો ને બીજી પાસ જર્મનિ, હોલાં ઇંગ્લાંડ એ રાજ્યો હતાં ને પાછળથી (૧૭૦૧ પ્રશિયા, પોર્ટુગાલ ને સેવોય એ રાજ્યો કુમકે થ હતાં. ઠામ ઠામ લડાઈ ચાલી, મહારાજાના સૈન્ય સરદાર યૂજીને ઇટાલિ ઉપર હુમલો કીધો ને ફ્રેંચો હરાવ્યા; અને સંપીલા સૈન્યના સરદાર માર્લબરો નેધર્લાંડમાં ફ્રેંચ સરદાર બૂફ્લર્સને હઠાવ્યો અને કે લાંક શહેર લીધાં. એ હાર થઈ હતી, બંડાર ખા થયો હતો, પ્રોટેસ્ટંટોએ બળવો કીધો હતો (૧૭૦૨ વળી એજ વર્ષમાં વહાણના કાફલાનો પણ ખેડે

* એ કાળે ઇંગ્લાંડનું કરજ ૨ અબજ ૪૪ કરો રૂપીઆનું હતું ને ૯ કરોડ ૩૧ લાખ સિત્તેર હજારનું વ્યાજ આપવું પડતું; ને કર મૂકવામાં આવેલા તે પ્રજા ભારે પડતા. હિંદુસ્તાન ખાતેની વસુલ જમા ૭ કરોડ હતી, પણ તેમાંની ઘણીખરી ત્યાંની વ્યવસ્થાના ખર્ચ જતી; તોપણ વેપાર, ખેતી ને કારખાનાં ઘણાં વધ હતાં— અમેરિકાનાં સંસ્થાનો તાબામાં હતાં તે વાસ્ત કરતાં તે સ્વતંત્ર થયા પછી તેની સાથેનો વેપાર ઘણો વધ્યો હતો. દરેક જણ પોતાની હાલત વધારે સારી ક વાનો ઉદ્યમ કરતો તેથી લોકની પુંજી વધી હતી ને નાણું પુરતું હોવાથી ધીરધાર પણ ઘણી સારી હત ઇંગ્લાંડના રાજ્યની વસુલ ૧૬ કરોડની હતી ને તેનું લશ્ક (૧૭૯૬માં) બધું મળીને ૨ લાખ ૬ હજાર હતું; એ અડધું સંસ્થાનોમાં હતું. ઇંગ્લાંડનું ખરૂં બળ તેની અખૂ દોલતમાં, પ્રજાના શૌર્યમાં તથા ઉદ્યમશક્તિમાં અને ૧૪ લશ્કરી વહાણના કાફલામાં હતું.

આગળ અંગ્રેજ તથા ડચ એઓએ નાશ કીધો હતો; ૧૭૦૪માં બ્લેનહીમ આગળ હાર થઈ હતી; ૧૭૦૫માં આર્ચડ્યૂક ચાર્લ્સે (આસ્ટ્રિઆવાળો) અને પીટર્બરોના અર્લે સ્પેનનો ઘણોક ભાગ જીત્યો હતો; અને જો કે ફિલિપ પાંચમાના લશ્કરે તે બે જણને આલમાન્ઝા આગળ હરાવ્યા હતા (૧૭૦૭) તોપણ રેમિલિઝ આગળ ફ્રેંચ લશ્કરની હાર થઈ તેથી આખું નેધર્લાંડ શત્રુઓને હાથ ગયું હતું. યૂજેને ટુરિનની લડાઈમાં ફ્રેંચને એવી હાર ખવડાવી હતી કે ઇટાલિમાંના ફ્રેંચ લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો હતો (૧૭૦૬); વળી ઇગ્લાંડના સ્ટુઅર્ટની મદદમાં બે ચઢાઈઓ કરેલી તેમાં પણ હાર થઈ હતી; એ હાલતમાં લૂઈ ૧૪માએ સલાહની માગણી કીધી, પણ સંપીલાં રાજ્યોનું માગવું એટલું ભારી હતું કે તેણે મન ફેરવી નાખી લડાઈજ આપી; પણ એમાંએ માર્લબરોએ માલપ્લાક્વેટ આગળ ફ્રેંચ સૈન્યને છક્કડ ખવડાવી (૧૭૦૯). એણે બીજી વાર સલાહની માગણી કરી ને સામાવાળાઓને રાજી કરવાને ઘણું વીનવ્યા, પણ તેઓએ હજી વધારે જોઈએ એમ કહીને લૂઈનો અનાદર કર્યો. એવી દયામણી હાલતમાં લૂઈ આવી રહ્યો હતો તેવામાં (૧૭૧૧) ઇગ્લાંડનું પ્રધાનમંડળ વ્હિગ હતું તે બદલાઈ ટોરી થયું ને માર્લબરોની સરદારી ગઈ; વળી આર્ચડ્યૂક ચાર્લ્સ જર્મનિનો મહારાજા નિમાયો; બીજાં રાજ્યો સ્પેનને જેમ બૂર્બનના તાબામાં ગએલું જોવાને ઇચ્છતાં નહોતાં તેમ તે આસ્ટ્રિઆના તાબામાં પણ ગએલું જોવાને ઇચ્છતાં નહોતાં; વળી સ્પેનમાં ફિલિપની તરફના ઘણા લોક થયા હતા. એ સ્થિતિમાં ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૪માં ઇગ્લાંડ તથા બીજાં મળેલાં રાજ્યો સાથે યટ્રેક્ટમાં અને ૧૭૧૪માં જર્મનિના મહારાજા સાથે રેસ્ટાટમાં સલાહના કોલકરાર થયા. એ કરારોથી ફિલિપનો સ્પેનની ગાદી ઉપરનો હક્ક કાયમ થયો પણ એવી શરત રાખવામાં આવી હતી કે સ્પેન તથા ફ્રાન્સ એ બે જોડાઈને કદી એક રાજ્ય થાય નહિ; ઇગ્લાંડને અમેરિકામાં કેટલોક પ્રદેશ મળ્યો; નેપલ્સ મિલેન ને સ્પેન તાબાનું નેધર્લાંડ એ આસ્ટ્રિઆના તાબામાં ગયાં; અને સિસિલિનું રાજ્ય સેવોયના ડ્યૂકને મળ્યું. પછી ૧૭૧૫માં લૂઈ ૧૪મો મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ મોટો રાજા હતો-તેનામાં કામ પાછળ મંડવાની શક્તિ, બીજાઓની બુદ્ધિશક્તિ સમજી જઈ તેને પોતાના ઉપયોગમાં આણવાની ઝડપ અને તેઓ પોતાને બળગતા રહે તેમ કરવાની ચતુરાઈ હતી, પણ તેનો લોભ ને તેનો જુલમ ન ખમાય તેવો હતો. તેણે ૭૨ વર્ષ કેવળ સ્વેચ્છા પ્રમાણે રાજ્ય કીધું. તેણે બહુનાં મોટાં લશ્કર રાખ્યાં હતાં; સિપાઈઓ પાસે એક સરખો પોશાક રખાવ્યો હતો ને તેઓને એક સરખી બેયોનેટ આપી હતી. ૧૬૭૨થી તેનું હંમેશનું લશ્કર ૧ લાખ ૮૦ હજારનું હતું ને વહાણનાં લશ્કર સાથે સૌ મળી ચાર લાખ પચાસ હજાર હથિઆરવાળાં માણસ હતાં. તેના રાજ્યની વસુલ ૩૦ કરોડ રૂપીઆની હતી અને તે મરણ પામ્યો ત્યારે ૮૩ કરોડથી વધારે દેવું હતું.

લૂઈ ૧૫મો તે લૂઈ ૧૪માનો પ્રપૌત્ર અને સ્પેનના ફિલિપ પાંચમાનો ભત્રીજો પાંચ વર્ષનો ૧૭૧૫માં રાજા થયો. પાર્લમેંટે ઓર્લીઅન્સનાં ડ્યૂક ફિલિપને રાજાની વતીની સત્તા આપી, પણ તે પૂરો છટેલ હોઈને રાજકાજ કરવે બેદરકાર હતો. તેણે પ્રથમ તો કેટલાક જણ ઘણાં વરસ થયાં બેસ્ટાઈલમાં હતા તેઓનો છુટકારો કીધો; લશ્કર ઓછું કીધું, નિયમિત ખર્ચ રાખવાનું ઠેરવ્યું અને યુરોપમાં સલાહ રહે તેવું ઇચ્છ્યું, પણ સ્પેનનો પ્રધાન અલબેરોની એણે તેને ખસેડવાને અને યૂટ્રેક્ટના કરારથી આપી દીધેલો ઇટાલિમાંનો મુલક પાછો સ્પેનને અપાવવાને લડાઈની તૈયારી કરી. પણ આસ્ટ્રિઆ, ફ્રાન્સ, ઇગ્લાંડ ને હોલાંડ એ ચાર રાજ્યે સંપ કરી (૧૭૧૬) અલબેરોનીને રજા આપવાની ને સંપીલાં રાજ્યોનું કહ્યું માનવાની સ્પેનના ફિલિપને ફરજ પાડી હતી (૧૭૨૦).

ઓર્લીઅન્સના ડ્યૂકે સ્કોટલાંડના એક જોન લોની હીકમતી સલાહથી બેંક કાઢી હતી (૧૭૧૮)-તેના શેરો જેઓએ સરકારને નાણાં ધીર્યાં હતાં તેને આપવામાં આવ્યા ને લોક તે શેરો ખરીદ કરે માટે બેંકને એક નવી ઉભી થએલી વેપારીઓની કંપનિ સાથે ભેળી નાખી-એ કંપનિએ મિસ્સિસિપી તથા કાનડાના વેપારનો ઇજારો રાખ્યો હતો અને તંબાકુ તથા બીજી વસ્તુનો પાક ઉત્પન્ન કરવાને કેટલાક ખેડુત તથા કારીગરોને તે પ્રદેશોમાં વસવાને મોકલ્યા હતા. ૧૭૧૯માં ઇસ્ટ ઇંડિઆ ને સેનીગોલ એ કંપનિઓ પણ મિસ્સિસિપી કંપનિ સાથે જોડાઈ, ને એવું તો મોટું કામ ચાલ્યું કે શેરનો ભાવ સેંકડે બારસેં ટકા પ્રીમિઅમ ચઢ્યો. એ એકત્ર કંપનિએ રાજ્યની સઘળી વસુલ જમે કરવાનો ને સિક્કા પાડવાનો હક્ક પોતાના હવાલામાં રાખ્યો હતો, ને પ્રજાનું કરજ પાછું આપવા માંડ્યું હતું. ૧૭૨૦માં સેંકડે બે હજાર પચાસનું

પ્રીમિઅમ થયું; પણ તરતજ પછી નફાની આશા રાખી હતી તે ખોટી ઠરી ને બેંકે નોટનાં નાણાં આપવાં બંધ કીધાં. હજારો ધનવંત કેવળ નિર્ધન થઈ રહ્યા, અને લો બેઆબરૂ થઈ વેનિસ જઈ રહ્યો ને ત્યાં મુઓ. એ સમા ઉપર રાજ્યના માર્સેલ્સ તરફના પ્રાંતમાં મરકીથી અડધી વસ્તી ઘસડાઈ ગઈ હતી.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૩માં ઓર્લીઅન્સનો ડ્યૂક મુઓ ને રાજાએ રાજ્યકારભાર પોતાને હાથ લીધો. લૂઈએ બૂર્બનના ડ્યૂકને પ્રધાન કીધો ને તેની સલાહથી પોલાંડનો પદભ્રષ્ટ રાજા ફ્રાન્સમાં આવી રહ્યો હતો તેની કુંવરી મરાયા સાથે લગ્ન કીધાં. ૧૭૨૬માં ડ્યૂકને રજા આપી કાર્ડિનલ ફ્લેયુરી એને પ્રધાન કીધો. એ રાજ્યસુખનો બંદોબસ્ત કરવામાં, બંધ પડેલી ધીરધાર પાછી છૂટી કરી વેપાર પાછો ચાલતો કરવામાં ને સલાહ રહે તેવું કરવામાં સારી પેઠે મંડ્યો હતો.

૧૭૩૨માં પોલાંડના રાજાની તરફથી ફ્રાન્સે, રશિઆ તથા આસ્ટ્રિઆની સાથે લડાઈ કીધી. ૧૭૩૪માં હ્રાઈન નદીને તીરે બેર્વિકનો ડ્યૂક આસ્ટ્રિઅન ફોજના સરદાર યૂજેનની સામા લડીને ફિલિપ્સબર્ગ લેતાં મરણ પામ્યો. ઇટાલિમાં પણ ફ્રેંચ લશ્કરની ફતેહ હતી--માર્શલ વિલાર્સે એણે સાર્ડિનિઆના રાજાનાં લશ્કરને સાથે રાખીને મિલેન તથા બીજા કિલ્લાઓ લીધા અને સ્પેનના લશ્કરનો સરદાર ડોન કાર્લો (ફિલિપનો કુંવર) એણે નેપલ્સ જીતી લીધું. ૧૭૩૫માં વીએનામાં કોલકરાર થયા ને લોરેનની ડચી પોલાંડના રાજાને આપવામાં આવી, એવી કબુલાતે કે તેના મુઆ પછી તે પ્રાંત ફ્રાન્સને મળે; નેપલ્સ તથા સિસિલિ એ ડોન કાર્લોને મળ્યાં;—બૂર્બન વંશનાં ત્રણ રાજ્યો યુરોપમાં થયાં.

એ કોલકરારથી ફ્રાન્સ, જર્મનિના ચાર્લ્સ છઠ્ઠાની પાછળ તેની દીકરી મરાયા થેરેસ્સાને આસ્ટ્રિઆની ગાદી અપાવવાને બંધાએલું હતું; પણ ચાર્લ્સના મરણ પછી લૂઈએ પોતાના પ્રધાનની સલાહ ન માનતાં બાવેરિઆના ઇલેક્ટરને મહારાજપદ આપવામાં મદદ કીધી અને તેથી તેને ઇંગ્લાંડની સાથે લડાઈ કરવામાં ગુંચવાવું પડ્યું. હંગેરિઅન ને આસ્ટ્રિઅન એઓ પોતાની રાણી મરાયા થેરેસ્સાને માટે જોરથી લડ્યા; ફ્રેંચ તથા બાવેરિઅન એઓને બોહીમિઆમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા અને એઓને ડેટિન્જન આગળ (૧૭૪૩) જોર્જ બીજાની સરદારી તળે અંગ્રેજી લશ્કરે પણ હરાવ્યા હતા. એજ વર્ષમાં ડાહ્યો ને સદ્ગુણી પ્રધાન મરણ પામ્યો ને લૂઈએ પ્રધાન વગર નિરંકુશ રહી રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. તેણે આસ્ટ્રિઆની તાબાનું નેધર્લાંડ જીતી લેવાને માર્શલ સેક્સને મોકલ્યો ને એણે ફોંટીનોય આગળ ઇંગ્લાંડ, આસ્ટ્રિઆ, હોલાંડ એ ત્રણની એકઠી મળેલી ફોજને મોટી કતલ કરી હરાવી (૧૭૪૫). પછી બે લડાઈ થઈ તેમાં પણ ફ્રાન્સની જીત થઈ હતી, પણ ઇટાલિમાં ફ્રાન્સનો કાફલો નાશ પામ્યો હતો. તેનાં હિંદુસ્તાન તથા અમેરિકાનાં સંસ્થાનો જાય તેવો વખત ઇંગ્લાંડે આણ્યો હતો. એ હાલતમાં એલાશાપેલમાં કોલકરાર થયા ને લડાઈ કરનારાં રાજ્યોએ એકમેકનો જીતેલો મુલક જેનો તેને પાછો આપ્યો (૧૭૪૮).

પછી સાત વર્ષ ફ્રાન્સે સ્વસ્થતા ભોગવી અને રાજાએ પોતાની રાખેલીની તાબેદારી કર્યા કીધી. ૧૭૫૫માં કેનેડા ને અંગ્રેજી સંસ્થાનો એ બેની સરહદને માટે બાંજગડ ઉઠી ને સાત વર્ષ લડાઈ ચાલી તેમાં એક પાસ ફ્રાન્સ તથા આસ્ટ્રિઆ ને બીજી પાસ ઇંગ્લાંડ તથા પ્રુશિયા એ રાજ્યો હતાં; તેનું છેવટ ૧૭૬૩માં પારિસના કોલકરારથી આવ્યું ને ફ્રાન્સને અમેરિકામાંનો તથા આફ્રિકામાંનો મુલક અને વેસ્ટ ઇંડીઝના ઘણાક ટાપુ એ આપી દેવાં પડ્યાં. રાજ્યની વસુલમાં પણ ઘણો ગેરબંદોબસ્ત હતો ને રાજા ત્યારે નિર્લજ્જપણે રંડીબાજીમાં ગુલતાન રહેતો--તેણે મુસલમાન બાદશાહ સુલતાનની પેઠે મોટો જનાનો રાખ્યો હતો ને મોટી રકમો ઉડાવી દીધી હતી. તેનો પ્રધાન શોઇસ્યૂલનો ડ્યૂક જે મોટો શક્તિમાન હતો તે વંઠેલ રાજાને ઠેકાણે આણવાનો પરિશ્રમ કરતો, પણ એને રાજાએ દરબારમાંથી કાઢી મૂક્યો (૧૭૭૦); અને પ્રાંતપ્રાંતની પાર્લમેંટ જે દરબારના કામની સામા તકરાર ઉઠાવતી તેને પોતાની સત્તાના જબરા હાથથી ગરાણી નાખી. લૂઈ ૧૫મો ૧૭૭૪માં મુઓ; તેનો પાટવી ૧૭૬૫માં મરી ગયો હતો ને પાટવીને ત્રણ દીકરા હતા તે પછવાડેથી લૂઈ ૧૬મો લૂઈ ૧૮મો અને ચાર્લ્સ ૧૦મો એ નામે ઓળખાયા.

લૂઈ ૧૫મો ધિક્કારપાત્ર રાજા હતો તેણે ફ્રાન્સના રાજ્યની કીર્તિ ઝાંખી કીધી ને દરબારની બહેર બદફેલીઓના ખર્ચને માટે દરિદ્રી થએલા ને ભૂખે મરતા લોકને પણ નીચોવી લીધા--સરદાર ને ઉપલા વર્ગના ધર્માધિકારી એઓને બાધા રાખી ગરીબ લોકના ઉપર કર વેરા નાખી તેઓને ચાંપી નાખ્યા હતા; રાજ્યમાં ખોડીલાપણું ને ભૂંડાપણું ફેલાઈ રહ્યું હતું.

એ મુઓ ત્યારે રાજ્યને પોણા બે અબજ રૂપીઆનું દેવું હતું.

લૂઈ ૧૬મો ૧૭૭૪માં વીસ વર્ષની વયે ફ્રાન્સની રાજગાદીએ બેઠો. તે ૧૭૭૦માં આસ્ટ્રિઆની મરાયા થેરેસ્સાની દીકરી એન્ટોઇનેટ સાથે પરણ્યો હતો. રાજા ભળતાવડો સદ્ગુણી હતો; તેણે પોતાની દરબારના નિંદિત દુરાચાર કાઢવાની તજવીજ કીધી ને તે પોતાની પ્રજાને સુખ થાય તેમ કરવાને અંતઃકરણથી ઇચ્છતો હતો; તે ઉદ્યોગી ને ખંતીલો હતો, પણ ચલિત મનનો ને સંભા પ્રમાણે વર્તવાને અશક્ત હતો. પ્રથમ તો તેણે પારિસની પાર્લમેંટ જેને પાછલા રાજ્યમાં બરતરફ કરવામાં આવી હતી તેને પાછી બોલાવી સ્થાપી; અને રાજ્યનાં નાણાં પ્રકરણનું કામ ટર્ગોટ નામના પ્રધાનને સોંપ્યું. એણે રાજ્યનાં હિતને અર્થે કેટલાંક કામ રજુ કીધાં, પણ સરદાર લોકે ને પાર્લમેંટ પણ પોતાનું મોટપ ઓછું થશે એમ સમજી તે નામંજુર કીધાં. લૂઇએ ૧૭૭૬માં તે કામદારને રજા આપી ને તેની પદવી નેકરને આપી—એ સ્વિટ્ઝર્લાંડનો, પ્રોટેસ્ટંટ પંથનો, મોટી શક્તિનો ને સુવિચારનો પુરુષ હતો. નાણાંની બહુજ ભીડ હતી તે છતાં અસાધારણ પરિશ્રમ કરીને તેણે વહાણના કાફલાને ઇંગ્લાંડના કાફલાની બરાબરી કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં આણ્યો હતો. જ્યારે સંસ્થાની લોકે ઇંગ્લાંડથી સ્વતંત્ર થવા માંડયું ત્યારે ફ્રાન્સના લોક આગલી હીણપસ્તીનો બદલો વાળવાને લડાઈને માટે ટમટમી રહ્યા. પોતાની ઇચ્છા નહિ તે છતાં રાજાએ લોકનો પોકાર સાંભળી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપારના તથા કુમકના કોલકરાર કીધા (૧૭૭૮) તરતજ પછી માર્કિવસ લાફાયેટ ફ્રેંચ લશ્કર સાથે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના લોકને મદદ કરવાને અમેરિકા ગયો હતો ને એ ફ્રાન્સ અમેરિકાના સંબંધ વડે પ્રજા રાજ્યના વિચાર ફ્રેંચ લશ્કરમાં દાખલ થયા હતા ને પછી ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર ફેલાયા હતા.

રાજ્યનું ઉંધું વળવું—રાજાએ નેકરને રજા આપી (૧૭૮૧) ને કલોનને કારભારી કીધો (૧૭૮૩). તેણે રાજાના નીમેલા કેટલાએક વગવાળા મોટા શ્રીમંતો—**નોટેબલ્સની** સભા મેળવી (૧૭૮૭) અને ઉમરાવની, ધર્માધિકારીની ને લોકની-સૌની સ્થાવર મિલ્કત ઉપર કર મૂકવા વિષે સમ્મતિ માગી. એ સભાજનો મોટા મોટા પ્રદેશના જાગીરદાર હોવાથી તેઓએ તરતજ મંત્રીનો વિચાર રદ કીધો; કલોને રાજીનામું આપ્યું; અને રાજાએ એક પછી એક એમ કેટલાકને મંત્રી રાખ્યા; પણ પાછો નેકરને બોલાવ્યો (૧૭૮૮). એણે **સ્ટેટ્સ જનરલ**—ઉમરાવ, ધર્માધિકારી ને લોક એ ત્રણ વર્ગના ગૃહસ્થોની **વર્સેલ્સમાં** સભા મેળવી (મે, ૧૭૮૯). સૌ એકઠા થયા પછી લોકવર્ગના પ્રતિનિધિઓએ જણાવ્યું કે ત્રણે વર્ગે સાથે મળીને વિચાર કરવો, ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારી એઓએ તેમ કરવાની ના પાડી; અને લોકના પ્રતિનિધિઓએ **નેશનલ એસેમ્બ્લિ**—દેશીજનની સભા એવું પોતાનું નામ રાખ્યું.

એ સમા ઉપર પારિસમાં ને પ્રાંતોમાં મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો; તેવામાં વળી જેના ઉપર લોકનો પૂરો ભરોંસો એવો કારભારી એક **નેકરજ** જે રાજા પાસે હતો તેને રાજાએ ફરીથી રજા આપી (૧૧મી જુલાઈ). લોકમાં હલ્કું પડેલું જોઈ રાજાનો ભાઈ ને બીજા દરબારી ઉમરાવ એઓએ ઠામ ઠામનું લશ્કર વર્સેલ્સ તથા પારિસની આસપાસ એકઠું કરવા માંડયું; અને પારિસના લોકે તથા ચઢેલો પગાર ન મળેલો એવા લશ્કરી સિપાઈઓએ એકઠાં મળી પોતાનું **નેશનલ ગાર્ડ**—દેશરક્ષક સૈન્ય એ નામ રાખ્યું. એ સૈન્યે ઉતરતી સ્થિતિના લોકને સાથે રાખી **બેસ્ટાઈલના** કિલ્લા ઉપર છાપો માર્યો અને રખેવાળ ગવર્નરને તથા તેના હાથ નીચેનાને ઠાર કીધા; પ્રાંતોમાં પણ લોકે હુલ્લડ મચાવી શ્રીમંતોની હવેલીઓ ઉપર હુમલા કીધા; અને રાજાનાં સગાંવહાલાં તથા ઘણાએક ઉમરાવો ભયભીત થઈ દેશ છોડવાની ખટપટમાં પડ્યાં; ગભરાટ ગુંચવણમાં પડેલા રાજાએ વળી નેકરને બોલાવ્યો. એણે એસેમ્બ્લિને સમજાવવા માંડી, પણ લોકની ઝનૂન તે સભામાંના કેટલાક જણની અંદર આવી હતી તેથી તેઓએ તેનું કંઈ ન સાંભળતાં એકદમ ઉતાવળા થઈને રાજ્યવ્યવસ્થાના ધારા ઘડી કાઢયા—ને તે ઉપર ઓગસ્ટની ચોથીએ લૂઈની સહી લીધી. પારિસમાં તોફાન હતુંજ ને ભૂખમરાથી હેરાન તથા બીજા હુલ્લડીઆ એવા લોક શૂરપૂર આવ્યા હતા; એક ટોળાએ જઈ વર્સેલ્સના મહેલ ઉપર હલ્લો કીધો; પહેરેદારને ઠાર કીધા અને રાજા તથા રાજકુટુંબને મરણભય દેખાડી પારિસ જઈ રહેવાનું કહ્યું; (**નેશનલ એસેમ્બ્લિ** પણ ત્યાં ગઈ હતી). એ દહાડેથીજ જેકોબીન ટોળીએ પોતાનું મળવાનું જારી રાખ્યું.

૧૭૯૦માં રાજકુટુંબ **ટ્યૂલરિઝના** મહેલમાં કેદી જેવું હતું, ને એસેમ્બ્લિ દેશ વ્યવસ્થાના ધારા કરવામાં ગુંથાએલી હતી. (જુનની ૧૯મીએ) વંશપરંપરાના હક અને સર્વ પ્રકારની પદવી એ રાજ્યમાં ન

લોઈએ એવો અસેમ્બ્લિએ ધારો કીધો. અને (નવેંબરમાં) ઠરાવ કીધો કે ધર્માધિકારીઓ જો નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્તવાના સોગન ન લે તો તેઓ જે ધર્માદા જમીનનો ઉપભોગ કરે છે તે તેઓની પાસેથી છીનવી લેવી. એ સભા ઉપર રાજાને સલાહ આપનાર કોઈ નહોતું; જેમ ઘણા ખરા ઉમરાવ તથા શ્રીમંતો દેશ છોડી ગયા હતા તેમ નેકર પણ રાજીનામું આપી જતો રહ્યો હતો. લૂઈ ઉન્મત્ત લોકને ટાઢા પાડી શક્યો નહિ ને તેણે પણ નાસી જવાની તજવીજ કીધી (જૂન ૧૭૯૧). તેને જતો અટકાવવામાં ને પછી પારિસમાં આણવામાં આવ્યો. અસેમ્બ્લિએ નવી વ્યવસ્થાના નિયમ પૂરા તૈયાર કરી સપ્ટેંબરમાં રાજા આગળ મૂક્યા ને લૂઈએ તે ભાવથી પાળવા વિષે સોગન લીધા પછી નેશનલ અસેમ્બ્લિ બરખાસ્ત થઈ, પણ આ ઠરાવ કરીને કે હવે લેજિસ્લેટિવ-અસેમ્બ્લિ—કાયદા કરનારી સભા મળે તેમાં આ સભામાંનો કોઈ ફરીથી નિમાય નહિ એ લેજિસ્લેટિવ સભાએ ૧લી ઓકટોબરથી પોતાનું કામ ચલાવવા માંડયું. એ સભામાં સઘળાજ જણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થવું જોઈએ એ મતના હતા; ઘણાક તો જેકોબીન કલબની સાથે સંબંધ રાખનારા હતા ને બ્રિસ્સટ વગેરે કેટલાએક વિવેકી દેખાતા તે વગ સત્તા વિનાના હતા. તે સભાએ દેશ છોડી જનારાઓની મિલ્કત સરકારી કરી અને સોગન ન ખાનારા ધર્માધિકારીઓને રાજ્ય બહાર કર્યા રાજાને પણ તિરસ્કાર કરવા માંડયો ને તેનું રક્ષકસૈન્ય ઓછું કરાવ્યું. એવામાં આસ્ટ્રિઆના તથા પ્રશિયાના રાજા મોટાં લશ્કર લઈ સરહદ ઉપર આવ્યા ને અસેમ્બ્લિએ તેઓને લડાઈ આપવાનું ઠેરવ્યું (એપ્રીલ, ૧૭૯૨). જુલાઈમાં બ્રંઝવિકનો ડ્યૂક જે આસ્ટ્રિઆ પ્રશિયાનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરનો સરદાર હતો તેણે જાહેરનામા કરી જણાવ્યું કે રાજાની સત્તા પાછી સ્થાપવામાં આવશે. રાજ્યમાં ફેરફાર કરી નાખનારાઓને બળવાખોર દાખલ ગણવામાં આવશે અને રાજધાનીમાં લશ્કરી અમલ બેસાડવામાં આવશે. એ મગરૂરી ભરેલા જાહેરનામાથી સઘળા લોક વેર લેવાને ઉશ્કેરાયા ને પારિસના રહેનારા તો ખુનીની ઝનૂનમાં આવી રહ્યા. ઓગસ્ટની ૧૦માએ તેઓએ ટ્યૂલરિઝ ઉપર હલ્લો કીધો; રક્ષક સૈન્ય સ્વિટ્ઝર્લાંડના લોકનું હતું તેને ઠાર કર્યું અને રાજારાણીને અસેમ્બ્લિના દિવાનખાનામાં જવાની જબરદસ્તી કીધી ને ત્યાંથી પછી તેઓને કેદી દાખલ એક જુના મહેલમાં લઈ જઈ રાખ્યાં. જ્યારે શત્રુનાં લશ્કર ફ્રાન્સમાં આવવા લાગ્યાં ત્યારે કેટલાએક વિકરાળ ખુનીઓએ બંદીખાનાંઓમાં જઈ સોગન ન ખાધેલા એવા જે ધર્માધિકારીઓને કેદ રાખવામાં આવેલા તેઓની કતલ કરી નાખી (૨૭ સપ્ટેંબર) અને એવાંજ ઘોર કર્મ પ્રાંતોનાં મુખ્ય શહેરોમાં પણ થયાં.

પ્રજાસત્તા-પછી લેજિસ્લેટિવ અસેમ્બ્લિ ટળી અને **નેશનલ કન્વેન્શન-દેશી રાજસમાજ** ઉભો થયો. એણે ફ્રાન્સના રાજાના રાજ્યને ભાંજી નાંખ્યું ને ફ્રાન્સનું રાજ્ય પ્રજાસત્તાક છે એવું જાહેર કીધું. થોડાક વખત પછી તેઓએ બીજા દેશના લોકને પોતપોતાનાં રાજ્ય ઉંધાં વાળવાની ભલામણ કીધી ને આશરો આપવાનું જણાવ્યું. એ વેળા જેકોબીન પાર્ટિના આગેવાન ડેન્ટન ને રોબ્સપીઅર પૂરી સત્તા ચલાવતા હતા; તેઓએ નામની તપાસ ચલાવી લૂઈ ૧૬માને અપરાધી ઠેરવી તેનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો (૨૧મી જાન્યુઆરિ ૧૭૯૩)* (રાણીનો શિરચ્છેદ ૧૪મી અકટોબરે ને રાજાની બેનનો ૧૭૯૪ના મેની ૧૦માએ થયો હતો); તેનો બાળક પાટવી ૧૭૯૫માં કેદમાં મુઓ હતો; કેટલાક ફ્રેંચ કેદીઓના બદલામાં આસ્ટ્રિઅનોને આપી દીધા હતા તેથી માત્ર એક રાજપુત્રી ઉગરી હતી (૧૭૯૫).

* ઇંગ્લાંડમાં પાર્લમેંટે પોતાના તથા રાજાના હક વિષે વ્યવસ્થાનિયમ બાંધ્યા હતા તે છતાં રાજપદના અભિમાની ચાર્લ્સે પાર્લમેંટને તુચ્છકારી કાઢી લોક ઉપર કરવેરા મૂક્યા; કર ન આપનારાઓ ઉપર સખ્તી કીધી ને કેટલાકને કેદમાં નાંખ્યા; બીજાં ઘણાંએક કાયદા વિરૂદ્ધ કામ કીધાં; હઠીલા રાજાએ લશ્કરને જોરે પાર્લમેંટને ઘુંદી નાંખવાનું કીધું, પણ તે ફાવ્યો નહિ ને શિરચ્છેદ પામ્યો. ફ્રાન્સમાં પાર્લમેંટ નામનીજ હતી; રાજાની ઇચ્છા તેજ રાજ્યના ધારા હતા; ઉશ્કેરાએલા લોકે ઉતાવળમાં વ્યવસ્થાનિયમ તથા ધારા રચ્યા ને તે લૂઈએ માન્ય રાખ્યા; અને લોકે જે હક તેને કરી આપેલા તે હકની રૂએ રાજા લેજિસ્લેટિવ સભાના કેટલાક ઠરાવ મંજુર કરવાને વેળાએ આનાકાની કરતો ને ગભરાટમાં તેનાથી કેટલાંક સાહસ થયાં; એ સ્થિતિ પ્રસંગમાં અતિ ભલો રાજા પોતાના બાપદાદાનાં કરતુકોનો ભોગ થઈ પડી શિરચ્છેદ પામ્યો; પણ કારણો આ પ્રમાણે હતાં :—

લૂઈ ૧૪માએ પોતાના પ્રોટેસ્ટંટ પંથના લોક ઉપર જુલમ કીધો ને હજારો કુટુંબને દેશ છોડાવ્યો તેથી રાજ્યમાં ઉદ્યમ ઘટયો; વળી તેણે લોભમાં લડાઈઓ કીધી ને દરબારનો ઠાઠ વધાર્યો તેથી રાજ્યને મોટું કરજ થયું. લૂઈ ૧૫માની કારકીર્દીમાં મિસિસિપીના સટ્ટાથી ને દરબારની છચોક રંડીબાજીથી રાજ્યનું કરજ હતું તેથી બમણું થયું; અને ફ્રાન્સના પોણા ભાગની જમીન જે ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારીઓના કબજામાં હતી તે નકરી હતી, ને તેથી સઘળો ભરવાર ગરીબ થઈ ગએલા લોક;

: એ વેળા નવા સત્તાધારીઓએ ઘણુંએક લશ્કરોને પૂરા બંદોબસ્ત સાથે તૈયારી કરી રાખ્યાં હતાં અને

જનરલ ડ્યુમોરીએઝે બ્રંઝવિકના ડ્યૂકને હરાવી ફ્રાન્સથી દૂર હઠાવ્યો હતો ને એ જીતથી આસ્ટ્રિઅન

ઉપર નાખવામાં આવ્યો; વળી દરબાર, ઉમરાવ ને ધર્માધિકારી એઓનાં મોજીલાંપણાં, ઉડાઉપણાં; વંઠેલપણાં; અવિંછપણાં, ઘાતકીપણાં અને રાજ્યસત્તા, ધર્મસત્તા એ વિષે ઘણાંક પુસ્તક ને ચોપાનીઆં નીકળેલાં તે લોકમાં હોંસથી વંચાયાં. લૂઈ ૧૬માએ અમેરિકા સાથે સ્નેહ કીધો તેથી ફ્રેંચ લશ્કરે અમેરિકા જઈ પ્રજાસત્તાક રાજ્યને માટે પુરા ઊરમાં આવેલા લોકના સહવાસથી રાજ્યસંબંધી ને પ્રજાનાં સુખસંબંધી નવા વિચાર ગ્રહણ કીધા ને તે ફ્રાન્સમાં આણ્યા; તે લશ્કરના સરદાર લાફાયટીએ લડાઈઓમાંથી મળતી નવરાશમાં વાશિંગ્ટન, પેન, આદિ સ્વતંત્રતાના સમર્થ હિમાયતીઓ સાથે વિચાર કીધા હતા; નોટેબલ્સની સભાથી જમીનદારો સામા થયા ને સ્ટેટ્સ જંનરલથી લોકને સામા થવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

૧૭૮૯ના મેની પમીએ વર્સેલ્ઝમાં તે મોટી રાજસભા મળી. એક પાસ ઉમરાવોના મુખત્યાર, એક પાસ ધર્માધિકારીના મુખત્યાર, એક પાસ લોકના મુખત્યાર બેઠા ને તેમાં રાજા કુટુંબ સાથે વિરાજ્યો. રાજાએ ભાષણ કીધું તે સૌએ વખાણ્યું. પછી નેકર નાણાંની ભુંડી હાલત વિષે ટૂંકામાં બોલ્યો ને પછી રાજા સીધાર્યો એટલે ઉમરાવ તથા ધર્માધિકારી એઓએ ત્રીજા વર્ગ સાથે બેસી વિચાર કરવાની ના પાડી; ત્રીજા વર્ગે આગ્રહ ધર્યો; નેકરે રાજાની ઇચ્છા જણાવી કે એકેક વર્ગ પોતપોતાના વિચાર કરે ને પછી પરસ્પર જોવાને આપે; ત્રીજા વર્ગે જાણ્યું કે રાજા એમ કરીને વખત કાઢે છે ને પછી ૧લા ૨જા વર્ગવાળાને કહેવડાવ્યું કે આવવું હોય તો આવો, અમે વ્યવસ્થાનિયમ બાંધીએ છીએ; પછી ૨૪ જણની મંડળીને વ્યવસ્થાનિયમ તૈયાર કરવા સોંપ્યું; કામકાજને માટે છાપખાનું રાખ્યું; ફ્રેંચ પ્રોટેસ્ટંટ પંથના એક ધર્માધિકારીએ આવી કહ્યું કે પ્રધાનો સાથે વાત થઈ તે ઉપરથી ૧લો ૨જો વર્ગ સમજે તેવું જણાતું નથી; આખી સૌઈઝ એણે દરખાસ્ત કીધી ને સૌને મતે ઠર્યું કે ઉમરાવ ને ધર્માધિકારી એઓ લોકથી જુદા નથી, પણ લોકમાંના બે વર્ગ છે માટે રાજકાજમાં તેઓનાં મત બીજા લોકની પેઠેજ લેવામાં આવશે; અને અહીં અમને બોલાવવામાં આવ્યા છે માટે અમે રાજ્યના લોકના પ્રતિનિધિ છીએ. આ સભાને નેશનલ અસેમ્બલિ એ નામ આપીએ છીએ; અને પછી પ્રતિનિધિઓએ સાચવટથી કામ કરવાને સોગન લીધા. એ અસેમ્બલિનો આગ્રહ જોઈ ધર્માધિકારી ગભરાયા ને પારિસનો ધર્માધ્યક્ષ સભામાં દાખલ થયો; કેટલાક ઉમરાવો, લાફાએટ, ઓરલીઅન્સનો ડ્યૂક (રાજાનો ભાઈ) વગેરે પણ નોંધાયા; દરબારમંડળીએ ભય પામી સભાના મળવાના મકાનને તાળાં દેવડાવી ચોકી પહેરા રાખ્યા; સભા બીજે ઠેકાણે મળી ને તેણે ઠરાવ કીધો કે જ્યાંસુધી આપણા ૨૪ પ્રતિનિધિએ સોંપેલું કામ તૈયાર કરી રજુ ન કરે ત્યાંસુધી પછી જીવ જાય તોપણ આપણે જુદાં પડવું નહિ. રાજાએ મોટું દરબાર ભરી જણાવ્યું, કે સ્ટેટ્સ જનરલની મંજુરી વગર હું કર મૂકવાનો નથી ને ત્રીજા વર્ગની ઉદ્ધત વર્તણુક ઉપર થોડીક ટીકા કરીને ત્રણે વર્ગે સંપે રહી કામ કરવા વિષે ભલામણ કીધી. ભાષણને અંતે એક જણે અસેમ્બલિના પ્રમુખ બેઈલીને કહ્યું કે રાજાએ જે ફરમાવ્યું તે જાણ્યુંછેજ; તરત મીરાબો પોતાની હંમેશની છટાથી બોલી ઊઠ્યો, હા અમે જાણીએ છીએ, કેમકે પ્રધાનોએ રાજાને શું ભણાવ્યો તે અમે સાંભળ્યું, પણ તારે અધિકાર વિના અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? જા તારા સ્વામીને કહે કે અમે લોકની આપેલી સત્તાથી અહીં મળ્યા છીએ અને માત્ર બેયોનેટથીજ અમે ખસીશું. રાજાના ભાષણથી નારાજ થઇ નેકરે રાજીનામું આપ્યું; રાજાએ તે કબુલ ન કીધું. રાજાને ભરોસો ઊઠી જવાથી, રાણી ધિક્કાર્યા કરતી તે ઉપરથી ને બીજા દરબારીઓને પણ અળખામણો થયો હતો તેથી રાજાએ નેકરને ૨૪ કલાકમાં રાજ્ય બહાર જતાં રહેવાનો હુકમ કીધો ને લોકે પોતાના વહાલા નેકરના પુતળાનો વરઘોડો કાઢી જીવતો રહે, ઘણું જીવે એવો પોકાર કીધો. એ ધામધૂમના વખતમાં ઠામ ઠામ મહેલાઓમાં ઉંચા આસન ઉપર ઉભા રહી કાબેલ શખ્સો ભાષણો કરતા ને લોક ઠઠે ભરાઈ સાંભળતા. થોડા વખતમાં પારિસના લોકે ૨૦ હજાર બંદૂકો મેળવી—કેટલાક તો કુહાડા, હથોડા, ગજ, સળીઆ લઈને સાથે થયા; નિરપરાધી કેદીઓને છોડી મૂકયા ને એઓએ પોતાનાં દુ:ખોની હકીકત છપાવી જાહેર કીધી; લોકે બેસ્ટાઈલના કિલ્લાનો નાશ કીધો, રાજાએ પોતાના સલાહ આપનારાઓને દેશબહાર કીધા ને નેકરને પાછો બોલાવ્યો. રાજા પારિસમાં આવ્યો; ને મીરાબોએ લોકના હકની યાદી રજુ કીધી:—સઘળાં માણસ સરખાં ને સ્વતંત્ર જન્મ્યાં છે; રાજ્ય સત્તાનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર રહેવું, જુલમની સામા થવું, અને મિલ્કત તથા જાતનું રક્ષણ કરવું એ છે; રાજ્યસત્તાનું મૂળ દેશજન સમસ્ત છે; ને જેથી બીજાને નુકસાન ન થાય એવું કરવાની જે શક્તિ તેજ રાજકીય સ્વતંત્રતા છે; સમસ્ત લોકની ઇચ્છાનું પ્રગટ જણાવું તે કાયદો ને તે જનમંડળને દુ:ખદાયક થઈ પડતાં કામની મના કરવાને છે, ઇત્યાદિ રાજાએ નેકરને બોલાવ્યો; એણે પોતાના સહાયોનું નવું મંડળ રચી અસેમ્બલિમાં ભાષણ કરી લોન કાઢવાની સમ્મતિ માગી ને સભાએ તે આપી; પણ ત્રણ અઠવાડીઆમાં ઘણુંજ થોડું નાણું ભરાયું. સભા વ્યવસ્થાનિયમ બાંધવામાં એટલી ગુંથાએલી હતી કે તેણે લોકની દરકાર રાખી નહિ. પછી વ્યવસ્થાનિયમ ને ધારા તૈયાર થએલા તેની ભાંજગડ ચાલી, એવામાં કેટલાકે નેકર ઉપર ઉચાપતનું તોહમત મૂકયું, એણે રાજીનામું આપ્યું; થોડા દહાડા પછી રાજાએ તેને પકડી મંગાવી કેદ કીધો, પણ અસેમ્બલિએ તેને છોડી મૂકવાનો ઠરાવ કીધો; રાજાએ સભામાં આવી નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે સત્તા ચલાવવાને સોગન લઈ કબુલાત આપી. થોડા દહાડા

તાબાનું નેધર્લાંડ ફ્રાન્સના નવા રાજ્યના તાબામાં આવ્યું. ૧૭૯૩માં ઈંગ્લાંડ, સ્પેન ને હોલાંડ એ ત્રણની સામા લડાઈ મચી, હોલાંડ ઉપર ડયુમુરીએઝે ચઢાઈ કરી, પણ પખવાડેથી તે સંપીલાં રાજ્યોને મળી ગયો; તોપણ વર્ષને અંતે ફ્લાંડર્સમાં ને હ્રાઈન નદીના પ્રદેશમાં ફ્રેંચ લશ્કરોની ઠામઠામ જીત હતી. લાયન્સ શહેરના લોકે બળવો કીધેલો માટે બે મહીના ઘેરામાં રાખી પ્રજા રાજ્યના લશ્કરે તે શહેર લીધું ને ઘોર ઘાતકીપણું કીધું, વેન્ડીના લોક રાજાની તરફની સામા ઉઠેલા તેઓને લડાઈમાં હરાવી હજારોને કાપી નાખ્યા; અને ટુલોં બંદર જે અંગ્રેજોએ લીધું હતું ને પ્રજાસત્તાના તોપખાનાના લશ્કરના એક જુવાન સરદાર કોર્સિકા ટાપુના રહેનાર નેપોલિયન બોનાપાર્ટે એણે પાછું જીતી લીધું. કહેવાતું પ્રજારાજ્ય પણ ખરેખરૂં ભયત્રાસનું રાજ્ય જેમાં વિકરાળ ઘાતકીપણાં થયાં તેમાં અગ્રેસર થઈ સત્તા ચલાવનારા રોબ્સપીઅર ને કાર્નોટ એ હતા. લશ્કરી કામનું ઉપરીપણું કાર્નોટ કરતો અને નવાં રાજ્યની સામે થએલા અપરાધીઓની તપાસને માટે સ્થાપેલી કોર્ટ જે હજારોની કતલ કરતી ને હજારોની મિલ્કત ખાલસા કરતી તેનું ઉપરીપણું રોબ્સપીઅર કરતો.

૧૭૯૩ના ઓક્ટોબરમાં પ્રજાસભાએ ઠરાવ જાહેર કીધો કે કોઈએ પ્રભુભક્તિ કરવી નહિ. પછી પ્રખ્યાત નાસ્તિક પુરુષોનાં પુતળાં માન સાથે મહેલાઓમાં મુકાયાં અને બુદ્ધિદેવીનો ઓચ્છવ કરવામાં આવ્યો. એક વર્ષમાં પારિસના સત્તાધારીઓએ ૧૧૦૮ જણને શિરચ્છેદ કીધા હતા ને તેમાં સમાજમાંની વિવેકી મંડળીમાંના પણ કેટલાક હતા; રોબ્સપીઅરે પોતાના ઘણાક સાથીઓને, અને બીજા હજારેકને દેહાંતશિક્ષા કીધી હતી. સમાજમાંના રહેલા લોકને કાલે આપણી શી વલે થશે એવું ભય પેદા થયું ને તેથી તેઓએ સંપ કરી રોબ્સપીઅરનોજ શિરચ્છેદ કરાવ્યો (જુલાઇ ૧૭૯૪).

વ્યવસ્થા રાખનારી મંડળી—રોબ્સપીઅર મુઆ પછી વિવેકી મંડળીના હાથમાં કારભાર આવ્યો. પણ લશ્કરી કારભાર હજી કાર્નોટના હાથમાં હતો ને લશ્કરની ફતેહમંદી તેવી ને તેવીજ હતી. પ્રજારાજ્યના વહાણના કાફલાનો અંગ્રેજી કાફલાએ નાશ કીધો હતો (૧૭૯૪) ને વેસ્ટઈંડીઝમાંનો મુલક અંગ્રેજ તાબામાં ગયો હતો તોપણ ૧૭૯૫ના આરંભમાં હોલાંડ ફ્રાન્સનાં રાજ્યમાં જોડાયું હતું, જર્મનિમાં જીત થઈ હતી, પ્રશિયાના ગર્વિષ્ઠ રાજાને દીન

પછી આસ્ટ્રિઆ તથા પ્રશિયાનાં લશ્કરો લુઇની હિમાયતે સરહદ પર આવ્યાં; રાજાએ નાસી જવાની તજવીજ કીધી, પણ તે પકડાયો. અસેમ્બ્લિએ નાસવાનાં કારણ જાણવાને રાજારાણીની જુબાની લેવાને કમિશનરો ઠેરવ્યા. એ વેળા જેકોબીન ટોળીનો અગ્રેસર રોબ્સપીઅર બોલી ઉઠયો હતો કે કમિશનર કેવા મોકલવા-નગરનું કોઈ પણ માણસ પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈપણ સ્થિતિનું કાયદાના અમલમાં મોટું નાનું નથી, રાણી નગરની છે, રાજા આ વેળા નગરજનમાંનો એક છે ને સમસ્ત નગરજનોને એક જવાબદાર છે ને લોકનો પહેલા અમલદાર દાખલ તેના ઉપર કાયદાનો અમલ થવોજ જોઈએ-(જેમાં આગળ જેકોબીન સાધુઓ રહેતા તે મઠમાં કેટલાક લોક મળતા તે ઉપરથી જેકોબીન ટોળી કહેવાઈ છે; તેઓના વિચાર વંશપરંપરાના રાજપદને અને ખ્રિસ્તી ધર્મને સમૂળો ઉખેડી નાખવાનો હતો; તેઓએ પોતાનાં મતના રૂસો, મીરાબો, વાલ્ટેર વગેરેના સ્મરણમાં મોટા ઓચ્છવ કરાવ્યા હતા ને વર્ષ મહીનાનાં નામ પણ ફેરવાવી નાખ્યાં હતાં). રાજાએ લખાવ્યું કે અપમાન ને હાલ થવાથી મેં પારિસ છોડયું હતું, પણ રાજ્ય છોડી જવાનો મારો ઇરાદો નહોતો; અને રાણીએ કહ્યું કે રાજાની સાથે જવાની મારી ફરજ હતી. એ કમિશન ચાલતું તેવામાં જેકોબીન ટોળીએ એક નવી સભા ઉભી કરાવી તેનું નામ 'માણસના ને નગરના હકના મિત્રોની મંડળી' એવું રખાવી તેની પાસે એક અરજી તૈયાર કરાવી અસેમ્બ્લિને મોકલાવી; તેમાં લખેલું કે હવે આપણા દેશમાં રાજા ન જોઈએ, અમે કોઈને રાજા માનવાના નથી. અમે સ્વતંત્ર છઈએ, વગેરે; એક જણે તે અરજીને બંડખોરી ભરેલી કહી, ત્યારે બે જણ બોલ્યા કે રાજ્ય બદલાવાની ભલામણ કરવાનો લોકને હક છે; પછી નાસી જનારાઓને માટે કાયદા કીધા; રાજાનો ન્યાય થઈ તેને શિક્ષા કરાય કે નહિ તે વિષે ભાંજગડ ચાલી ને અસેમ્બ્લિએ ઠેરવ્યું કે ન થાય; જેકોબીન ટોળીએ લશ્કરી અસેમ્બ્લિને નિંદાવી ને બીવડાવી; અસેમ્બ્લિએ ઠેરવ્યું કે રાજા લીધેલા સોગન રદ કરે અથવા સામો લડવા આવે તો તે પદભ્રષ્ટ છે એમ સમજવું. ને પદભ્રષ્ટ થયા પછી જેટલાં તે કામ કરે તેનો ન્યાય થવો જોઈએ; પછી લુઈને સમાજમાં બોલાવ્યો; તેના ઉપર ૧૪ તોહમત મૂકવામાં આવ્યાં-આવાં આવાં કે ૧૭૮૯ની ૨૦મી જૂને લોકના પ્રતિનિધિઓની સભા બંધ રખાવી ને તેઓને જબરદસ્તીથી કાઢી મૂક્યા, એટલે લોકની રાજ્યસત્તા ઉપર હલ્લો કીધો, અસેમ્બ્લિની આસપાસ પહેરો રાખ્યો; પારિસના લોકને કતલ કરવાને લશ્કર મોકલ્યું; બીજા રાજાઓ સાથે સંદેશો ચલાવ્યો; નાસી ગયો ઇ૦ રાજાનો જવાબ લીધા પછી ટીપ મારી કે લુઈએ દેશી સમસ્તનાં સ્વતંત્રપણા વિરુદ્ધ છૂપી મસલત કીધી ને રાજ્યની સલામતી ઉપર હુમલો કીધો માટે તેને દેહાંત શિક્ષા છે. પછી રાજા પોતાના કુટુંબને મળી, ઘટતો બોધ આપી પોતાના આસપાસનાઓની આગળ ભાષણ કરી ગંભીરપણે શિરચ્છેદને આધીન થયો હતો.

થઈ; સલાહ કરવી પડી હતી, ને સ્પેનમાં ફ્લૅારિડા (?) લીધું ત્યારે સ્પેનના રાજાને હુન્નિજતપણે સલાહ કરવી પડી હતી. ઓક્ટોબરમાં વિવેકી મંડળીનો કારભાર ટળી પાંચ ડાઇરેક્ટર ને બે ધારા કરનારી સભા એઓનો કારભાર થયો—બારાસ, કાર્નોટ, રયૂબેલ, લેપો ને લીટેરન્યુર એ ડાઇરેક્ટર હતા; એન્શટોની (જુનાઓની) સભામાં અઢીસેં જણ હતા ને બીજી સભા પાંચસેં જણની કહેવાતી. રાજ્ય બહાર જઈ રહેલા લોકને પાછા બોલાવવામાં આવ્યા અને ધર્માધિકારીઓએ રાજ્યમાંથી નીકળી ગએલી પ્રભુ ભક્તિ પાછી ચાલતી કીધી. હવે આસ્ટ્રિઆ, ઇંગ્લાંડ ને ઇટાલિનાં કેટલાંક રાજ્યો એ જીતવાં બાકી હતાં તેને માટે ત્રણ મોટાં લશ્કર ત્રણ સરદારોને હવાલે કરી મોકલ્યાં—સામ્બર તથા મ્યૂઝ ઉપરનાં લશ્કરનો સરદાર જોર્ડન હતો, ર્‌હાઇન તથા મોઝેલ ઉપર મોરો હતો અને ઇટાલિખાતાનો બોનાપાર્ટ હતો—એણે પારિસમાં વ્યવસ્થા રાખનાર મંડળીની અગત્યની નોકરી બજાવી હતી. ૧લા તથા ૨જા લશ્કરની સામા આસ્ટ્રિઆના આર્ચ ડ્યૂકનાં લશ્કરો હારજીત મેળવતાં, પણ નેપોલિયને આસ્ટ્રિઅનોને ઉપરાઉપરી હરાવી ઉત્તર ઇટાલિનાં રાજ્યોને લૂટી મૅંટુઆ શહેર લીધું (ફેબ્રુઆરી, ૧૭૯૭), અને ત્યાંથી તે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી વીએના ઉપર ઉતર્યો. પોતાની રાજધાની ઉપર ધાડ આવતી જોઈ મહારાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; ઓક્ટોબરમાં કેમ્પો ફોર્મિયો આગળ કરાર થયા જેથી આસ્ટ્રિઅન તાબાનો નેધર્લાંડનો પ્રદેશ ફ્રાન્સના રાજ્યમાં ગણાયો; અને મિલેન, મૅંટુઆ, મોડીના, બોલોના ને ફેરારા એ શહેરો તથા તેને લગતો પ્રદેશ સીસઆલ્પાઇન્ટ રીપબ્લિક એ નામે અને જીનોઆનો પ્રદેશ લિગુરિઅન રીપબ્લિક એ નામે ઓળખાતો થયો (ફ્રાન્સના તાબામાં); પછી ફ્રેંચોએ ૧૭૯૮માં રોમ લીધું ને પોપને પદભ્રષ્ટ કીધો; અને સ્વિટ્ઝર્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના લોક પાસે પારિસના જેવી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખવાનું કબુલ કરાવ્યું.

હવે માત્ર એક ઇંગ્લાંડનો મદ ઉતારવાનું રહેલું તેને માટે ડાઇરેક્ટરોએ હિંદુસ્તાનમાંના અંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાને કે પછી ખટપટી નેપોલિયનને ફ્રાન્સથી દૂરનો દૂર રાખવાને એને ટૂલોંથી ઉપડી ઇજિપ્ત જવાનું ફરમાવ્યું. એ ૪૦ હજાર લશ્કર સાથે નીકળ્યો. વાટમાં માલ્ટા ટાપુ લીધો; નેલ્સનનો કાફલો તેને ઇજિપ્ત જતો અટકાવવાને બહુ સાવધ હતો તે છતાં નેપોલિયન જુલાઈની પાંચમીએ અલેક્ઝાંડ્રિઆમાં ઉતર્યો ને તેણે પોતાનો કાફલો આબૂકરના ઉપસાગરમાં રાખી તે શહેર લીધું ૧લી ઓગસ્ટે અંગ્રેજી કાફલાએ આવી ફ્રેંચ કાફલાનો નાશ કીધો. ઇજિપ્તમાંનાં ફ્રેંચ લશ્કરનો દરિઆઈ માર્ગ બંધ કીધો. નેપોલિયને ઇજિપ્ત જીતી લીધું ને પછી પેલેસ્ટાઇનમાં જઈ એકરને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ ત્યાંના પાશ્ચાએ અંગ્રેજી લશ્કરી વહાણમાં નોકરી કરનાર સર સિડ્‌ની સ્મિથ નામના ઓફિસરને પોતાના લશ્કરનો સરદાર કીધેલો તેથી તે શહેરે જબરો ટકાવ કીધો ને નેપોલિયનને ઘેરો ઉઠાવવો પડયો પછી પાછા ઇજિપ્ત આવી આબૂકર આગળ તુર્ક લોકની ફોજનો પૂરો નાશ કીધો (૧૭૯૯). ઇજિપ્તમાંથી હિંદુસ્તાન જવાને માટે નેપોલિયને ટિપુ સુલતાન સાથે સંદેશા ચલાવ્યા હતા. નેલ્સને ફ્રેંચ વહાણોનો નાશ કીધો હતો તે ઉપરથી ઉશ્કેરાઈ આસ્ટ્રિયનોએ રશિયન સરદાર સ્યુવારોના લશ્કરની મદદે ઇટાલિનો ગુમાવેલો મુલક પાછો જીતી લીધો હતો. નેપોલિયન ઇજિપ્તમાં જનરલ કલેબરને રાખી પોતે અંગ્રેજી વહાણોની ચોકીમાંથી છટકી ફ્રાન્સ આવ્યો. અહીં તેણે ઘણીએક ખટપટો કર્યા પછી લશ્કરની મદદે પાંચસેં જણની સભાને ધમકી સાથે વિસર્જન કરી અને ત્રણ કોન્સલ નીમ્યા તેમાં પોતે ૧લો કોન્સલ—પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો સત્તાધારી–મુખ્ય કારભારી એ નામ ધારણ કીધું (૧૦મી નવેંબર, ૧૭૯૯).

રાજ્યવ્યવસ્થાસભા તૂટી ને શક્તિમાન લશ્કરી સરદારનો જય થયો એથી ફ્રાન્સનું રાજ્ય પાછું ઠામ પડયું. ફ્રાન્સના રાજ્યની ઉથલપાથલથી સઘળાં ખ્રિસ્તી રાજ્યોમાં શ્રીમંત ને વેપારી ને વિદ્વાન એ વચલા વર્ગના લોકની સત્તા વધવા માંડી ને અમીરોની ઘટવા માંડી. ફ્રાન્સમાં તરત તો આટલું થયું કે સ્વામી; સેવકપણાંના હક્ક અને પ્રથમ જન્મેલા—પહેલા ખોળાના દીકરાઓના હક એ નીકળી ગયા; નાના મોટા ઉંચ નીચ એકસરખા ધારાની સત્તામાં આવ્યા; ન્યાયના અધિકારી રાજાને આધીન હતા તે હવે સ્વતંત્ર થયા; લોકના પ્રતિનિધિઓની સ્થાપના થઈ ને સૌના ઉપર સરખો કરભાર મૂકવાનો વિધિ ચાલુ થયો. વર્તમાનપત્ર સ્વતંત્ર થયાં; ઇચ્છાપ્રમાણે ધર્મ પાળવાની સૌને છૂટ મળી; કલેશ પમાડી મારી નાખવાની શિક્ષા બંધ થઈ; રાજ્યના પ્રાંતો હતા તે ટળી પ્રગણાં થયાં; નેશનલ ગાર્ડ, ઇન્સ્ટિટયૂટ, જ્યૂરી એ ત્રણની નવી સ્થાપના થઈ.

પ્રશિયા.

મૂળમાં બ્રેન્ડનબર્ગનો પ્રાંત હતો ને ત્યાં સ્લેવી ને પછી સ્લેવોનિઆન અથવા વેંડાલ જાતિના લોક વસતા. બ્રેન્ડનબર્ગને લગતો પ્રદેશ ટ્યૂટોનિક નાઇટ (શસ્ત્ર બાંધનારા ખ્રિસ્તી સાધુ) એઓએ જીત્યો હતો (૧૨૩૦—૧૨૮૩). એ સઘળો પ્રદેશ—પ્રશિયા તે ફ્યૂડલ ધારા પ્રમાણે પોલાંડના રાજાના તાબાનો ગણાતો. ૧૪૧૧માં પ્રશિયાના ભૂપને મહારાજા સિજિસ્મંડે વંશપરંપરાનો ઇલેક્ટર (મહારાજા નીમવામાં મત આપનારો) ઠેરવ્યો. ૧૫૨૫માં ઇલેક્ટર આલબર્ટે ટ્યૂટોનિક નાઇટની ધર્મખાતાની જમીન ખાલસા કીધી ને પોતાના મુલકમાં લ્યુથરનો ધર્મમાર્ગ દાખલ કીધો. ફ્રેડરિક વિલિયમ મોટો ઇલેક્ટર એણે ૧૬૬૦માં પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કીધો. ૧૬૮૮માં તે પોતાના રાજ્યને સત્તા, ધન ને વિસ્તારમાં વધારી મરણ પામ્યો. તેનો દીકરો માત્ર ઇલેક્ટર એ નામથીજ પ્રશિયાનું રાજ્ય કરતો, પણ ૧૭૦૧માં તેણે સ્પેનની ગાદીના વારસને માટે ચાલેલી લડાઈમાં મહારાજા લીઓપોલ્ડને મદદ આપવી કબુલ કીધી તે ઉપરથી તેને તાજ પહેરવાની રજા મળી ને તે ફ્રેડરિક ૧ લો રાજા કહેવાયો. એ પ્રસંગે તેણે વાવટા ઉપર કાળો ગરુડ એવું એક ચૈન્હ ઉભું કીધું હતું. તેનું લશ્કર ટ્યુરિન ને બ્લેનહીમની લડાઈમાં વખણાયું હતું. તે ૧૭૧૪માં મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧ લો રાજા થયો. તેને યૂટ્રેક્ટના કોલકરારથી સ્પેન તાબાનો એક પ્રાંત ને સ્વિટ્ઝર્લાંડનું એક પ્રગણું એ મળ્યાં. તેણે રાજ વસુલમાં સુધારો કીધો; લશ્કર વધારી કવાયતી કીધું; ધંધા હુન્નર કરનારા પરદેશીઓ પોતાના રાજ્યમાં આવી વસે તેવું કીધું; અને કેટલાંક સરકારી કામનાં ને કેટલાંક ધર્મખાતાનાં મકાનો બાંધ્યાં. ૧૬૧૫માં સ્વીડનના ચાર્લ્સ બારમાની મગરૂરી ઉપરથી વિલિયમ તેના શત્રુઓના સંપમાં દાખલ થયો હતો ને ૧૭૨૦માં સલાહ થઈ ત્યારે પ્રશિયાને ઘણોક મુલક મળ્યો હતો. ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧૭૪૦માં મરણ પામ્યો ત્યારે તિજોરીમાં ૯૦ લાખ ડોલર હતા, ૭૦ હજાર સિપાઈનું બધુંનું પગાર ખાતું લશ્કર હતું; તેનું રાજ્ય ૪૬ હજાર ચોરસ માઇલનું હતું ને વસ્તી ૨૨ લાખ ૪૦ હજારની હતી.

ફ્રેડરિક ૨ જો જે મોટો કહેવાય છે તેણે પોતાના બાપની દરબારમાં (દરબારના ચોકમાં લશ્કરને કવાયત આપવામાં આવતી) લશ્કરી કેળવણી લીધી હતી. ને મોંશર ડ્યૂહાનના શિક્ષકપણાથી તેને વિદ્યાના વિષયના વિચારો કરવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે અઠાવીસ વર્ષની વયે ગાદીએ બેઠો (૧૭૪૦). જર્મનિના મહારાજા ચાર્લ્સ છઠ્ઠાએ પોતાની દીકરી મરાયા થેરેસ્સા જે હંગરિ તથા બોહીમિઆની રાણી હતી તેને પોતાની વારસ ઠેરવેલી, પણ બીજા રાજાઓએ દાવા કીધા ને પ્રશિયાના રાજાએ દાવો દેખાડી મરાયા થેરેસ્સાના સિલિશિયા પ્રાંત ઉપર ચઢાઈ કીધી. લડાઈઓ થઈ તેમાં ફ્રેડરિક ને તેનાં લશ્કરો યુરોપમાં ઘણાં વખણાયાં અને ડ્રેસ્ડનના કોલકરારથી (૧૭૪૫) ફ્રેડરિકે સિલિશિયા પ્રાંત પોતાના રાજ્યમાં જોડયો; એની થોડીક આગમચ ઇસ્ટ ફ્રીસલંડનું પ્રગણું ત્યાંના કાઉન્ટના મરણથી મળ્યું હતું. પછી અગિઆર વર્ષ ફ્રેડરિકે પોતાનાં રાજકાર્યની તથા લશ્કરની વ્યવસ્થા કરવામાં અને ભાષા વિદ્યાના ઉદ્યમમાં સ્વસ્થપણે ગુજાર્યાં તેણે પોતાના પ્રધાન કોકસિઆઈની મદદથી પોતાના રાજ્યને માટે ધારા બાંધ્યા જે ફ્રેડરિકનો કોડ કહેવાય છે; અને બીજાં અનેક કામમાં રોકાયો રહેતો છતાં તે પોતાના રાજના ઘણાક ભાગમાં ફરી આવતો ને ખેતી, હુન્નર ને કારખાનાને ઉત્તેજન આપતો. વસુલજમાના ઘણા સારા બંદોબસ્તથી તે ૧ લાખ ૬૦ હજાર લશ્કર રાખી શકયો હતો અને બર્લિન તથા તથા પોટ્સડામ એ બે શહેરોમાં મહેલો ને બીજાં ઘણાંક શોભીતાં મકાનો તેણે બંધાવ્યાં હતાં.

ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૬માં ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ એ વચ્ચે અમેરિકામાં સંસ્થાનની સરહદ બાબત લડાઈ ઊઠી—એક પાસ ઇંગ્લાંડ તથા પ્રશિયા અને બીજી પાસ ફ્રાન્સ, જર્મનિ, રશિયા, સ્વીડન, સેક્સની એકઠાં મળેલાં હતાં—એઓનો વિચાર ફ્રેડરિકના રાજ્યને ભાજી નાખી વહેંચી લેવાનો હતો. એ વિચાર ફ્રેડરિકના જાણવામાં આવ્યો કે તરત ફ્રેડરિકે ચઢાઈ કરી ડ્રેસ્ડન પોતાને હાથ કરી લીધું અને બોહીમિઆમાં જતાં તેને ઇલેક્ટરે અટકાવ્યો ત્યારે એને હરાવી એના હારેલાં લશ્કરને પોતાનાં લશ્કરમાં નોકરી આપી. ૧૭૫૭માં ફ્રેડરિકે બોહીમિઆમાં પ્રેગ આગળ આસ્ટ્રિઅન લશ્કરના સરદાર લોરેનનો ચાર્લ્સ તથા કાઉન્ટ બ્રોન એઓને હરાવ્યા. પણ તેમ માર્શલ ડોને કોલીન આગળ પ્રશિયનોને હરાવી હઠાવ્યા; તેટલામાં વળી ફ્રેંચોએ અંગ્રેજ સરદાર કંબર્લાંડના લશ્કરને હેનોવરમાંથી કહાડયું; રશિયન તથા સ્વીડ એઓએ ઉત્તર પ્રશિયા ઉપર હુમલો કીધો, અને ફ્રેંચ જર્મનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરે બ્રાન્ડનની

ઉપર ચડાઈ કરી. ફ્રેડરિકે ફ્રેંચ જર્મન લશ્કર જે પ્રશિયન લશ્કરથી બમણું હતું તેને રોસબાક આગળ હરાવી નીચું નેવડાવ્યું; આસ્ટ્રિયન જેઓએ બ્રેસ્લાના બ્રૂપને હરાવી બેસલો લીધું હતું તેઓને લિસ્સા આગળ હાર્યા પછી લીધેલો મુલક પાછો આપી દેવો પડ્યો; ખોરાક ખૂટી પડવાથી રશિયનોને પાછા ફરવાની જરૂર પડી; સ્વીડ લશ્કરને સ્ટ્રેલસંડ સુધી હાંકી કાઢવામાં આવ્યું; અને હેનોવરના લોકે બ્રંઝવિકના ફર્ડિનાંડની સરદારીવાળું લશ્કર પોતાના રાજાની મદદમાં (ને ફ્રાન્સની સામા) મોકલ્યું. ૧૭૫૮માં ઝોર્નડોર્ફની લડાઈમાં છેલાવારે રશિયનો હાર્યા પણ બંને તરફ ભારે નુકસાન થયું હતું. બીજે વર્ષે ફ્રેંચ મિન્ડન આગળ હાર્યા ને હેનોવર બચ્યું;. ફ્રેડરિકે આસ્ટ્રિઅન તથા રશિયનનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને આગળ વધતાં અટકાવ્યાં ને કુનર્સડોર્ફ આગળ હુમલો કીધો, અને ભારે કતલ થયા પછી તે હાર્યો, તોપણ તેણે ચતુરાઈ ચલાવી દુશ્મનો પોતપોતાનોજ બચાવ કરે તેવું કીધું. ૧૭૬૦માં દુશ્મનના લશ્કરે બ્રેડનબર્ગમાં દાખલ થઈ બર્લિન લીધું; પણ ત્યાંથી નાણાંની મોટી રકમ આપવામાં આવી એટલે તે શહેરને લૂટ્યા વિના દુશ્મનનું લશ્કર પાછું ફર્યું. તરત પછી ફ્રેડરિકે સેક્સનિમાં ટોરગુ આગળ આસ્ટ્રિઅનોને હરાવ્યા. તોપણ તેની સ્થિતિ ઘણી બુરી હતી; તેને (૧૭૬૧માં) સિલિશિયામાં છાવણી કરી ભરાઈ રહેવું પડયું હતું. ૧૭૬૨માં રશિયાની એલિઝાબેથ રાણી જે ફ્રેડરિકની કટ્ટી દુશ્મન હતી તે મરણ પામી ને તેના વારસ પીટર ૩જાએ ફ્રેડરિક સાથે મેલાપ રાખ્યો. એ મદદથી ફ્રેડરિકે આસ્ટ્રિયાનાં લશ્કરની સામા ફતેહમંદીથી લડાઈઓ કીધી અને ફર્ડિનાંડે વેસ્ટફેલિઆમાં ને અંગ્રેજી કાફલાએ દરીઆમાં ફ્રાન્સનું જોર તદન તોડયું. અંતે આસ્ટ્રિઆ પ્રશિયા વચ્ચે હુબર્ટ્સબર્ગમાં (૧૭૬૩) સલાહના કોલકરાર થયા ને રાજ્યોની સરહદ લડાઈ શરૂ થઈ તે વખત જે હતી તેજ કાયમ રહી.

એ કતલ ભરેલી લડાઈઓથી પ્રશિયાનું રાજ્ય યુરોપમાં રાજકીય કામોમાં વગસત્તા ચલાવતું થયું; અને રાજાએ લડાઈઓથી થએલી ખરાબી દુરસ્ત કરવાની ને રાજ્યને રૂડી સ્થિતિમાં આણવાની મહેનત લીધી. ફ્રેડરિકે ૧૭૭૨માં પોલાંડના રાજ્યને તોડવાના વિચારથી રશિયાની કેથેરાઇન ને આસ્ટ્રિઆની મરાયા થેરેસ્સા એઓની સાથે સંપ બાંધ્યો ને પછી કંઈ જુના હસવા જેવા દાવાનાં બહાનાં બતાવી પોલાંડ ઉપર ચડાઈ કીધી. તે વેળા પોલાંડના રાજાને પ્રશિયા, આસ્ટ્રિઆ, રશિયાની સામા મદદ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં યુરોપમાં રાજયો નહોતાં ને પોલાંડનો ત્રીજો ભાગ તે ત્રણ રાજયોએ વહેંચી લીધો—ડાંનઝિક, થોર્ન ને નેદૃઝનું પ્રગણું એ સિવાયનું પોલાંડ તાબાનું પ્રશિયા ફ્રેડરિકે પોતાના રાજયમાં જોડયું (૧૭૭૩). ૧૭૮૬માં ફ્રેડરિક મરણ પામ્યો ત્યારે તેના રાજયનો વિસ્તાર ગાદીએ બેઠો તે વારના કરતાં બમણો હતો; ૧૦ કરોડ રૂપીઆ તિજોરીમાં હતા અને ૨ લાખ માણસનું લશ્કર હતું. ફ્રેડરિક ઈશ્વરપ્રકાશિત ધર્મને માનતો નહોતો ને ધર્મસંબંધી વ્યવસ્થાકાર્યને ખુલી રીતે ધિક્કારતો. તે ફ્રેંચ વોલ્ટેર સાથે ઘણો સ્નેહ રાખતો; તેણે ઘણાંક પુસ્તકો ફ્રેંચ ભાષામાં લખ્યાં હતાં; તેની રાજ્યસંબંધી ને નીતિસંબંધી વર્તણુકમાં જ્યારે ત્યારે તેનો સ્વાર્થ આગળ પડતો દેખાતો. તે કરડો ને જાલમ રાજા હતો, પણ બુદ્ધિમાન ને દૂરદર્શી હતો; તેણે પરાક્રમ કરી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરી તે વધાર્યું ને તેની રૂડી વ્યવસ્થા કરી આબાદ કીધું તેથી તેની પ્રજાએ તેને મોટા એ ઉપનામ આપ્યું હતું.

ફ્રેડરિક વિલ્યમ રજો પોતાના કાકાની ગાદીએ બેઠો. તેણે રશિયાની સાથે મળી પોલાંડ ઉપર હુમલો કરી ૨૧ હજાર ચોરસ માઇલનો પ્રદેશ ડાંનઝિક તથા થોર્ન એ શહેર સાથે પોતાના રાજ્યમાં વધાર્યો (૧૭૯૩). તેણે ૧૭૯૨માં ૫૦ હજાર લશ્કર બ્રંઝવિકના ડયૂકની સરદારી તળે ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાના અધિકારીઓની સામા મોકલ્યું હતું; પણ તેની હાર થવાથી ૧૭૯૫માં સલાહ કીધી હતી. તેના રાજ્યમાં આન્સબાક ને બાઇરૂથના માર્ગ્રેવે પોતાનો પ્રદેશ પ્રશિયાને વેચ્યો હતો. ફ્રેડરિક વિલિયમ ૧૭૯૭માં મરણ પાચ્યો ત્યારે તેનો દીકરો ફ્રેડરિક વિલ્યમ ૩જો ગાદીએ બેઠો ને એણે પોતાના રાજ્યના આરંભમાં સલાહ રાખવાની ને ઉદ્યમ હુનર વધારવાની તજવીજ કીધી.

જર્મનિમાં લીઓપોલ્ડ પછી તેનો દીકરો જોસેફ ૧ લો (૧૭૦૫માં) મહારાજા થયો તેની કારકીર્દીમાં સ્પેનની ગાદીના વારસને માટે લડાઈઓ ચાલી. તેનો ભાઈ જે સ્પેનની ગાદીનો દાવો કરનારો હતો તે ૧૭૧૧માં ચાર્લ્સ છઠ્ઠો એ નામ ધારણ કરી મહારાજા થયો. તેને યૂટ્રેકટના કોલકરારથી (૧૭૧૩) સ્પેન તાબાનું નેધર્લાંડ અને મિલેન, નેપલ્સ, સાર્ડિનિઆ એ મળ્યાં હતાં—પછવાડેથી તેણે સાર્ડિનિઆને બદલે સિસિલિ મેળવ્યું હતું. ૧૭૧૫માં તુર્ક લોકે મોરીઆ છતી લીધુ તેથી મહારાજાએ વેનિસ સાથે મળીને તુર્ક

સાથે લડાઈ કરી એઓને હરાવ્યા અને બેલગ્રેડ તથા સર્વિઆનો કેટલોક ભાગ એ પાછા પોતાના તાબામાં આણ્યા (૧૭૧૮). તેણે આસ્ટ્રિઆના રાજકુટુંબના વારસક્રમનો ધારો બાંધ્યો (૧૭૨૪). એ ધારો-પ્રેગ્મેટિક સેંક્સન જર્મનિનાં રાજ્યોના ભૂપોએ ને યુરોપના કેટલાક રાજાઓએ મંજુર રાખી તે પ્રમાણે અમલમાં આણવાની બાંહેધરી આપી હતી.

ચાર્લ્સે રશિયાને તુર્ક સામા લડવામાં મદદ આપી હતી (૧૭૩૮), પણ તેનાં લશ્કરે ઉપરાઉપરી હાર ખાધી એટલુંજ નહિ, પણ બેલગ્રેડમાં સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ આસ્ટ્રિઆએ ૧૭૧૮માં જેટલો મુલક મેળવ્યો હતો તે તેને પાછો આપી દેવો પડ્યો. ચાર્લ્સ ૧૭૪૦માં મરણ પામ્યો. તે વિદ્યાકળાને આશ્રય આપનારો હતો; તેણે એક મોટી પુસ્તકશાળા સ્થાપી ને સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો. તેણે પોતાના બાપદાદાનાં રાજ્યોમાં સડકો બંધાવી અને વેપાર કારખાનાંને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત લીધી હતી.

તેની દીકરી મરાયા થેરેસ્સા આસ્ટ્રિઆની રાજગાદીએ બેઠી કે દાવા કરનારા ઉભા થયા-બાવેરિઆનો ઇલેક્ટર ચાર્લ્સ આલ્બર્ટ, પોલાંડનો ઓગસ્ટસ ૩જો અને સ્પેનનો રાજા; વળી પ્રશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાને માટે તથા સાર્ડિનિઆનો રાજા મિલેનને માટે એમ દાવા કરવા લાગ્યા. ફ્રેડરિકે સિલિશિયા ઉપર ચઢાઈ કરીને મરાયા થેરેસ્સાને કહ્યું કે જો લડાઈ કીધા વગર એમના એમ તે પ્રાંત મળે તો હું તારી સાથે મિલાપ રાખી તારા દુશ્મનોની સામા થઈશ; પણ રાણીએ મોટું મન રાખી ના પાડી. બાવેરિઆના ઇલેક્ટરે આસ્ટ્રિઆ તથા બોહીમિઆ ઉપર હુમલો કીધો ને પોતાના લશ્કરને વીએના લગી દોરી રાણીને નાસી જવાની જરૂર પાડી. તરતની સુવાવડમાંથી ઉઠેલી મરાયા પોતાના હંગરિના રાજ્યમાં ગઈ, ને પ્રેસ્બર્ગમાં રાજસભા ભરી તેણે હૈયું પીગળાવી નાખે તેવું સરળ સુંદર ભાષણ કીધું ને લોક ઉશ્કેરાયા; ઉમરાવો રાણીને માટે જાન આપવા તૈયાર થયા (એ પ્રસંગે તેણે બાપના મરણને લીધે શોકનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. બાળક દીકરાને પોતાની સોડમાં રાખ્યો હતો, ને પોતાના પૂર્વજની જુની તરવાર હાથમાં લઈ ચારે દિશાએ ફેરવી હતી), તેની તરફથી તેનો દીએર ચાર્લ્સ એણે અને જનરલ કેવેન હૂલર એણે ફ્રેંચ તથા બાવેરિઅન એઓને આસ્ટ્રિઆમાંથી કાઢ્યા; પણ હજી બોહીમિઆના દુશ્મનો હતા અને ઇલેક્ટરને જર્મનિનાં ઘણાંએક રાજ્યોએ ચાર્લ્સ ૭મો શાહી મહારાજા માન્યો હતો. મરાયાને સિલિશિયા આપી દઈ પ્રશિયા સાથે સલાહ કરવાની જરૂર પડી; સ્પેન તથા ફ્રાન્સને પૂરાં પડવા સારૂ સાર્ડિનિઆ સાથે મેલાપ રાખવો પડ્યો; ફ્રેંચ હાર્યા; પ્રશિયાનો ફ્રેડરિક સિલિશિયાથી ન ધરાતાં વધારે પ્રદેશ માગીને ચઢી આવ્યો, પણ સેક્સનિનો ઇલેક્ટર જે પછવાડેથી મરાયાની તરફનો થયો હતો તેણે તેના ૨૦ હજાર માણસનો ઘાણ કહાડી તેને બોહીમિઆમાંથી કાઢ્યો. ૧૭૪૫માં ચાર્લ્સ ૭ મો મરણ પામ્યો ને મરાયાની ચઢતી દશા થઈ—તેનો વર જે લોરેનનો ડ્યૂક હતો તે ફ્રાન્સિસ ૧લો એ ;નામે મહારાજા ઠર્યો; ઇટાલિમાં આસ્ટ્રિઅન લશ્કરે કેટલીક ફતેહ મેળવી. ૧૭૪૮માં એલાશાપેલમાં સલાહના કોલકરાર થયા ને સિલિશિયા સિવાયનો બીજો બધો પોતાનો મુલક મરાયાનાજ તાબામાં રહ્યો. પછી મરાયાએ સ્વસ્થપણે રાજકાર્યની વ્યવસ્થા કરી, ને ઘણાએક સુધારાથી પોતાની પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો. રાજવસુલ ઘણી વધી; ફ્રેડરિકનો સમોવડીઓ કાઉન્ટ ડોન સરદાર એણે લશ્કરની નવી ગોઠવણ કરી ને પ્રિન્સ કુનિત્ઝ રાજકાજ કરતો. એ પ્રધાનનો લક્ષ પ્રશિયાની સત્તા તોડવા તરફ હતો ને તેણે રશિયા, સેક્સનિ, ફ્રાન્સ સાથે સંપ બાંધ્યો. ફ્રાન્સની લડાઈ ચાલતી તેથી ઇગ્લાંડે ફ્રેડરિકને નાણાંની સારી પેઠે ને લશ્કરની થોડીક મદદ આપવી કબુલ કરી હતી (૧૭૫૬). એ લડાઈ સાત વર્ષ ચાલી હતી ને કોઈ તરફેણનો કાયદો થયો નહોતો (૧૭૬૩). ૧૭૬૫માં મહારાજા ફ્રાન્સિસ મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો જોસેફ ૨ જો મહારાજા થયો. એની કારકીર્દીમાં પોલાંડની પહેલી વહેંચણી થઈ ને આસ્ટ્રિઆને ઘણોક પ્રદેશ મળ્યો (૧૭૭૩); તેમ બાવેરિઆના ઇલેક્ટરનો વારસો પણ મળ્યો (૧૭૭૭). પછી ૧૭૮૦માં મરાયા થેરેસ્સા પ્રજાહિતનાં કામ કરતાં મરણ પામી—તેણે ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કીધું. જોસેફે હોલાંડ, તુર્કસ્તાન ને જર્મનિનાં નાનાં સંસ્થાનોને લૂટી આસ્ટ્રિઆનું રાજ્ય વધારવાનો લોભ કીધો, પણ ફ્રાન્સ તથા પ્રશિયા એઓએ તેને ફાવવા દીધો નહિ. રાજ્યમાં સર્વત્ર એકલી જર્મન ભાષાજ વપરાય, એકજ ધર્મ મનાય, એકસરખી રાજ્યવ્યવસ્થા રહે અને એક સરખો કર મુકાય એવી એવી રીતના સુધારા કરવા માંડ્યા, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. તેણે ૧૭૮૮માં તુર્ક સાથે લડાઈ માંડી તેમાં બીજી વારનીમાં તે જીત્યો ને તેણે બેલગ્રેડ તથા બીજા કિલ્લાઓ મેળવ્યા (૧૭૮૯). પછી હંગરિ, નેધર્લાંડમાં બળવા થયા અને પ્રશિયા તથા બીજાં રાજ્યો સામાં થયાં તેથી તે વધારે ફતેહ મેળવી

શક્યો નહિ. જોસેફ બીજો ૧૭૯૦માં મરણ પામ્યો ને તેનો ભાઈ જે ટસ્કનિનો ડ્યૂક હતો તે આસ્ટ્રિઆનો રાજા ને જર્મનિમા લીઓપોલ્ડ બીજો કહેવાયો. તેણે ભાઈના સુધારા રદ કીધા, પ્રશિયા ઇંગ્લાંડ સાથે સ્નેહ બાંધ્યો ને તુર્કસ્તાન સાથે ફાયદા ભરેલી સલાહ કીધી. તેણે પ્રશિયાના રાજાની સાથે મળીને ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર હુમલો કીધો હતો (૧૭૯૨). એજ વર્ષમાં તે મરણ પામ્યો ને તેનો દીકરો ફ્રાન્સિસ રજો મહારાજા થયો. એની કારકીર્દીમાં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ ચાલેલી, પણ બોનાપાર્ટની ઉપરાઉપરી ફતેહ થતી જોઈ તેણે સલાહ કીધી (૧૭૯૭). વળી ૧૭૯૯માં આસ્ટ્રિઆ, રશિઆ ને ઇંગ્લાંડ એ ત્રણે સંપ બાંધી ફ્રાન્સની સામા થયાં ને ઇટાલિ તથા હ્રાઇન ઉપર જીત મેળવી, પણ આસ્ટ્રિઅન ને રશિઅન સરદારો વચ્ચે વાંધો પડવાથી રશિઅન લશ્કરની હાર થઈ ને પછવાડેથી રશિઆ સંપમાંથી આઘું ખસ્યું હતું (૧૮૦૦).

સ્પેનના ફિલિપ પાંચમાની કારકીર્દીમાં જે લડાઈઓ થઈ તે વિષે જાણ કરવામાં આવી છે. આલબેરોની, પાર્માની દરબાર તરફથી માડ્રીડની દરબારમાં એલચી હતો તેણે ફિલિપની રાણી મરણ પામ્યા પછી રાજાને બીજી વાર પાર્માની એલિઝાબેથ ફાર્નીશી સાથે પરણાવ્યો હતો; ને એ રાણીએ રાજાને વશ કીધો હતો ને આલબેરોનીને વડો પ્રધાન, ધર્માધ્યક્ષ ને ઉમરાવ કીધો હતો. એ પ્રધાને શક્તિથી ને ડહાપણથી કારભાર કરી સ્પેનનાં અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના ઉત્પન્નનો રૂડો ઉપયોગ કરી સ્પેનને પાછું આબાદ કરવા માંડ્યું હતું, પણ તેટલામાં રાણીએ ફિલિપને સમજાવી ઇટાલિમાંનો ગયેલો મુલક પાછો લેવાને લડાઈ જગાવી- પણ તેમાં ફાવ્યું નહોતું ને ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સે આલબેરોનીને કાઢી મૂક્યો હતો. ફિલિપ ૧૭૪૬માં મરણ પામ્યા પછી ફર્દિનાંડ છઠ્ઠો રાજા થયો તેણે પોતાના પ્રધાનની મદદથી રાજવસુલનો બંદોબસ્ત કીધો, ઘણાક કરભાર ઓછા કીધા ને ખેતીને ઉત્તેજન આપ્યું. ૧૭૫૯માં ચાર્લ્સ ૩જો ગાદીએ બેઠો તે સાત વર્ષની લડાઈમાં પ્રથમ તો નહિ પણ પછવાડેથી સામેલ થયો ને તેથી તેને ઇંગ્લાંડ સાથે બગડી (૧૭૬૧). પોર્ટુગાલે ઇંગ્લાંડનો સ્નેહ ન તોડ્યો તેથી સ્પેનના લશ્કરે તે દેશ ઉપર હુમલો કીધો-પણ તે ફતેહ પામ્યું નહિ; અંગ્રેજી કાફલાએ હેવેના લીધું; ફિલિપાઈન ટાપુઓ અંગ્રેજને હાથ ગયા; અને ૧૭૬૩માં કરાર થયા ત્યારે સ્પેનને ફ્લોરિડા આપી દેવું પડ્યું. પછી ચાર્લ્સે રાજ્યમાં સુધારા કરવા માંડ્યા. ખેતી હુન્નરના વધારાને માટે મંડળીઓ સ્થાપી, નવી સડકો બંધાવી રસ્તા સુધાર્યા, લશ્કરી નિશાળો માંડી જેસુઈટ તથા ઇન્કિવઝિશનની સત્તાને હદમાં રાખી; અને લશ્કરી વહાણનો સુધારો કીધો કે જે અમેરિકાની લડાઈમાં ફ્રાન્સને અગત્યના થઈ પડ્યા. ચાર્લ્સ ૩જો ૧૭૮૮માં મરણ પામ્યો. ચાર્લ્સ ૪થાની કારકીર્દીમાં રાણીના માનીતા ગોદોઈ એણે પ્રધાનપદે ચઢીને રાજ્યને દુર્દશામાં આણ્યું—ફ્રાન્સે લડાઈ માગી; સ્પેન પોર્ટુગાલનાં લશ્કર સામાં થયાં પણ ફ્રેંચોએ કેટેલોનિઆ લીધું ને રાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પડી; પછી તેણે ફ્રાન્સ સાથે મેલાપ રાખ્યો તેથી ઇંગ્લાંડે લડાઈ કરી ટ્રિનિડાડ ને મિનોર્કા એ લઈ લીધાં અને સંસ્થાન સાથેના ને બીજા બહારના સ્પેનના વેપારને મોટો ધોકો લગાડ્યો. સ્પેનનું રાજ્ય ફ્રાન્સના તાબાનું હોય તેવી હાલતમાં આવી રહ્યું અને પોર્ટુગાલનો ઓલીવેન્થાનો કિલ્લો ફ્રેંચને આપી દેવો પડ્યો ને ઇંગ્લાંડનાં વહાણોને બંદરોમાં આવતાં બંધ કરવાં પડ્યાં (૧૮૦૧). પોર્ટુગાલમાં ૧૭૫૫ના નવેંબરમાં લિસ્બોન શહેર ધરતીકંપથી ઉંધું વળ્યું હતું ને ૧૫ હજાર પ્રાણી નાશ પામ્યાં હતાં.

હોલાંડનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય એને માટે વિલ્યમ ૩જાએ ઇંગ્લાંડનો રાજા થયા પછી પણ ઘણી કાળજી રાખી હતી. વિલિયમે લૂઈ ૧૪માનો મદ ઉતારવાને ઘણી બહાદુરીથી લડાઈ ચલાવી, પણ તેમાં તેને ફાયદો થયો નહોતો, તેના મરણ પછી સંસ્થાનોએ પોતાની જુની રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાનો સંપીલો કારભાર ચલાવ્યો. મુખી હીનસીઉસે માર્લબરો તથા પ્રિન્સ યૂજેન સાથે રહીને અને તેઓને સલાહ આપીને બ્લેનહીમ, રેમીલીઝ, ઉ'દેનાર્ડ ને માલપ્લાકેટ એ ઠેકાણે જીત મેળવી. ૧૭૧૩ના યૂટ્રેક્ટના કરારથી હોલાંડની સરહદ ઉપરના કિલ્લા પોતાના તાબામાં સલામત રહ્યા ને તેની વગ સત્તા તથા તેનું મોટપ એ પણ વધ્યાં, તેનો શત્રુ છેક દીન થયો, તેનો વેપાર પાછો ચાલતો થયો, વસુલ જમે સારી સ્થિતિમાં આવી ને આસપાસનાં રાજ્યો ઇર્ષા તથા માનથી હોલાંડને જોતાં થયાં. પછી ત્રીસ વર્ષ હોલાંડે સ્વસ્થતાનો ઉપભોગ કીધો-૧૭૨૯માં હોલાંડે પ્રેગ્મેટિક સેંકશન મંજુર રાખ્યું. ૧૭૪૦માં મરાયા થેરેસાનો પક્ષ કરી ૨૦ હજાર લશ્કર ને કેટલુંક નાણું મોકલ્યું હતું. ૧૭૪૩માં ઇંગ્લાંડ, હોલાંડ ને આસ્ટ્રિઆ એઓએ ડેટિન્જનની લડાઈ જીતી હતી, પણ ૧૭૪૪માં ભારે હાર ખાધી હતી. એ હાલતમાં હોલાંડનાં સંસ્થાનોએ ઓરેંજનો વિલિ-

યમ ૪થો જે ઓર્જ બીજાની દીકરી સાથે પરણ્યો હતો તેને પોતાનો મુખી કીધો હતો. પછી હોલાંડને કંઈ નુકશાન નથતાં એલાશાપેલમાં સલાહના કરાર થયા હતા. ૧૭૪૪માં સાત વર્ષની લડાઈમાં હોલાંડે કોઈનો પક્ષ ધાર્યો નહોતો. વિલિયમ ૪થાનો દીકરો વિલિયમ પાંચમો એણે ૧૭૬૬માં કારભાર પોતાને હાથ લીધો ને બે વર્ષ પછી તે પ્રશિયાના ફ્રેડરિક મોટાની ભાણજી સાથે પરણ્યો. પછી ઓરેંજ કુળના શત્રુઓ કારભારમાં આગળ પડયા ને વલંદાઓને ઇંગ્લાંડ ઉપર વેર ઉપજ્યું. તેઓએ અંદરખાનેથી સંસ્થાની લોકને મદદ કરી તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડે લડાઈ માગી (૧૭૮૦). ચાર વર્ષની લડાઈમાં હોલાંડના વેપારને મોટો ધોકો પહોંચ્યો, ઘણાંક સંસ્થાનો ગયાં તે ૧૭૮૪ના કરારથી ઇંગ્લાંડે રાખ્યાં; ૧૭૮૧માં જર્મનિના મહારાજે સરહદ ઉપરનાં શહેરો પોતાને તાબે કીધાં હતાં. એ ખરાબી જોઈ લોક વિલિયમ ઉપર ચિડાઈ ગયા, તેઓએ તેના અધિકાર છીનવી લીધા ને તેની રાણી જે તડાંઓ વચ્ચે સમાધાની આણવાની મહેનત કરતી તેને પકડી કેદ કરવામાં આવી. પ્રશિયાના રાજાએ ભાણજીનું પસતુ કરીને ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે બ્રંઝવિકના ડયૂકને મોકલ્યો. એણે આમસ્ટર્ડામને ઘેરો ઘાલ્યો, એ તાબે થયું ને વિલિયમને પોતાની સત્તા પાછી મળી, પણ તે સત્તા તેણે ઘણાં વરસ ભોગવી નહિ. ૧૭૮૮માં હોલાંડે પ્રશિયા તથા ઇંગ્લાંડ સાથે મેલાપ રાખેલો તે ઉપરથી ફ્રેંચ જનરલ પીશગ્રુ, એણે ૧ લાખ લશ્કર સાથે જઈને ફ્લેંડર્સના કેટલાક કિલ્લા લીધા (૧૭૯૪) ને પછી આખું હોલાંડ જીતી લીધું ઓરેંજનો ભૂપ વિલિયમ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ જે હેગમાં મળ્યા હતા તેઓને પોતાના અધિકારનું રાજીનામું આપી ઇંગ્લાંડ જતો રહ્યો; અને એકત્ર સંસ્થાનોને પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા બદલવી પડી ને પોતાનું નામ પણ બદલવું પડયું. ફ્રેંચ સરકારે બાટેવિઅન રિપબ્લિક એ નામ આપ્યું ને ફ્રાન્સના જેવી વ્યવસ્થા ત્યાં રખાવી (૧૭૯૫).

રશિઆ.

પોતાની બેન સોફાયાની ઉશ્કેરણીથી મોસ્કોના લશ્કરે બળવો ઉઠાવેલો તેની ખબર પડતાંજ પીટર જે પ્રવાસમાં હતો તે વહેલો વહેલો સ્વરાજ્યમાં આવ્યો; બળવો તો પીટરનો વિશ્વાસુ સરદાર જનરલ ગોર્ડન એણે બેસાડયો હતો; પીટરે ઘણાકને મરણ શિક્ષા કરાવી બંડખોર લશ્કરને કાઢી નાખ્યું. તેણે પોલાંડ તથા ડેન્માર્કને કુમકે રાખી નોર્વેને ઘેરો ઘાલી સ્વીડન સાથે લડાઈ શરૂ કીધી (૧૭૦૦); પણ આઠ હજાર સ્વીડે એંશી હજાર રશિઅનોને હરાવી કાઢ્યા. એ હારથી પીટરે હીં ન જતાં જેવામાં ચાર્લ્સ ૧૨મો (સ્વીડનનો) પોલાંડ તથા સેકસનિમાં રોકાયો હતો તેવામાં ઇંગ્રિયા ને કારેલિયા એ તાબે કરી લીધાં. ૧૭૦૨માં તેણે મારીએનબર્ગ એ શહેર લીધું ને બીજે વર્ષે સેંટપીટર્સબર્ગને* રાજધાની કરવાનો પાયો નાખ્યો. પછી તેણે લિવોનિઆ ને એસ્થોનિઆ એ પ્રાંતોમાં ફરી વળી ૧૭૦૯માં તેણે જાતે સરદારી કરીને ચાર્લ્સ ૧૨માને પલટોવા આગળ પૂરેપૂરો હરાવ્યો.

૧૬૯૬માં પીટરે પોતાની રાણીને તલાક આપી હતી, રાણીથી તેને એલેકિસસ નામનો દીકરો થયો હતો ૧૭૧૧માં પીટર પોતાની પ્રિયા લવોનિઆની કેથેરીન એલેકસીના સાથે પરણ્યો. એ વખતે ચાર્લ્સ ૧૨માની ખટપટથી તુર્કસ્તાનના સુલતાને રશિઆ સાથે લડાઈ ચલાવી હતી; પીટરે પોતાનું લશ્કર મોલડેવિઆમાં લઈ જઈ પ્રુથ નદીને કાંઠે છાવણી રાખી; પણ દુશ્મનોએ તેને ઘેરી લઈ મોટા સંકટમાં આણી મૂકયો. કેથેરીને પીટરને ન જણાવતાં બહારોબહાર સુલતાનના વજીરને ઘણીએક લાંચ આપી પોતાની તરફનો કરી લીધો ને પછી કોલકરાર થયા, પણ તેથી પીટરને એઝોફ બંદર તુર્કને આપી દેવું પડયું. એ પછી પીટરે સ્વીડનની સાથે ચાલેલી લડાઈઓમાં ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી, ને પોતાની નવી રાજધાનીને હરકત કરનારી જેટલી સ્વીડનના તાબાની જગાઓ હતી તે બધી ૧૭૧૨ની સાલ આખર લગીમાં પોતાના તાબામાં ખેંચી લીધી. મેકલેનબર્ગ લેવાની આશાએ તેણે ઉત્તરનાં રાજ્યો સાથે બાંધેલો સંપ તોડી સ્વીડન સાથે દોસ્તી કીધી; પણ વળી પાછી લડાઈ ચાલી તેનો અંત ૧૭૨૧માં ન્યુસ્ટાડની સલાહથી આવ્યો હતો—એ પ્રસંગે થએલા કોલકરારથી પીટરે મેળવેલી સઘળી જીત તેનીજ પાસે કાયમ રહી હતી. એ સમય ઉપર રાજસભાએ પીટરને રશિઆના સકળ રાજ્યનો મહારાજા ભણ્યો ને તેના નામ સાથે મોટો એ ઉપનામ જોડયું.

* ૧૭૧૩માં રાજસભા મોસ્કોથી પીટર્સબર્ગમાં લઈ જવામાં આવી અને ઉનાળા શિઆળાના મહેલો બે વર્ષ પછી બંધાયા હતા. ગોદી, વહાણ,ઠક્કા, કિલ્લાકોટ બાંધવામાં ૪૦ હજાર માણસો કામે લગાડવામાં આવ્યાં હતાં. નીવા નદીના કાંઠા જે પોણીકાદવથી ભરેલા રહેતા ત્યાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાયાં. તે શહેર વેપાર દોલતનું મોટું મથક થઈ રહ્યું.

એ પછી પીટરે ઊન તથા સણનાં કપડાંનાં કારખાનાંઓ વધાર્યાં, નહેરો બંધાવવા માંડી, ઇસ્પિતાલો કાઢી, તોલ વજન માપ એકસરખાં રાખ્યાં અને લોકની રીતભાત સુઘડ કરવાને ઘણીક રીતે મહેનત લીધી. વચમાં ૧૭૨૩માં તેણે ઇરાન તાબાના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી ઘીલાન, માઝાનદરાન ને આસ્ત્રાબાદ એ પ્રાંતો મેળવ્યા. એજ વર્ષમાં તેણે સેંટ પીટર્સબર્ગમાં શાસ્ત્રવિદ્યાના વધારાને માટે એકેડેમી સ્થાપી, કેથેરાઈનને તાજ પહેરાવ્યું ને વડી દીકરીને પરણાવી. પીટર ૧૭૨૫ના જાન્યુઆરિની ૨૮મીએ મરણ પામ્યો.

કેથેરાઈન મહારાણીએ બે વર્ષ રાજ્ય કીધું, તે પછી એલેક્સિસનો દીકરો એલેક્સિસ ૨જો ઝાર થયો. એની કારકીર્દીમાં મેનશીકોફ જેને કેથેરાઈને છેક અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાંથી કાઢીને પીટર્સબર્ગ રાજધાનીનો ગવર્નર કીધો હતો ને જેને વડે કેથેરાઈને તાજ પહેર્યું હતું તેને પકડાવી સૈબીરિઆના ઉજ્જડ મુલકમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો. પછી એન મહારાણીની કારકીર્દીમાં પીટરનો મેળવેલો ઇરાન તાબાનો મુલક ગયો; પણ પોલાંડના રાજ્યને માટે બે જણે દાવા કરેલા તેમાં રશિઆએ લડાઈ કરવા નીકળી એકને અપાવ્યું હતું(૧૭૩૩); અને આસ્ટ્રિઆની સાથે રહી તુર્કસ્તાન સાથે લડી એઝોફ બંદર પાછું તાબામાં આણ્યું હતું (૧૭૩૯). એન ૧૭૪૦માં મરણ પામી ને એલિઝાબેથ (પીટરની દીકરી કેથેરાઈનથી થએલી) મહારાણી થઈ. ત્રણ વર્ષ પછી તેણે સ્વીડન પાસેથી ફિન્લાંડનો ભાગ મેળવ્યો ને ૧૭૪૭માં ૩૬ હજાર લશ્કર મરાયા થેરેસ્સાની કુમકે મોકલ્યું. યુરોપની સાત વર્ષની લડાઈમાં રશિઆએ પ્રશિયા ઉપર હુમલો કીધો હતો તે બીજે ઠેકાણે જણાવ્યું છે. મહારાણી ૧૭૬૨માં મરણ પામી ને પીટર ૩જો ઝાર થયો તેને તેની રાણી કેથેરાઈને કેદમાં નખાવી ઝેરથી મરાવ્યો ને પછી પોતે મહારાણી થઈ. તેણે પોલાંડની બાબતમાં છુપી ખટપટો ચલાવી તે રાજ્યની વહેંચણી કરાવી પોતાનો હિસ્સો લીધો અને તુર્કસ્તાનના રાજ્યસાથે લડાઈ ચલાવી તેમાં પણ કેટલીક જીત મેળવી (૧૭૬૮). એ વખતમાં રશિઆનો લશ્કરી વહાણનો કાફલો પ્રથમજ ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં દેખાયો ને તેણે તુર્કના કાફલાને હરાવ્યો. ખુશકીનાં લશ્કરે ક્રિમતાર્તરી, મોલડેવિયા, વોલેશિયા એ પ્રાંતો જીત્યા; અને ૧૭૭૪માં સલાહ થઈ ત્યારે રશિઆએ મોટો મુલક મેળવ્યો અને પોતાના દુશ્મનો પાસે ક્રિમતાર્તર લોકનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કરાવ્યું. એ થયું તેવામાંજ રાજ્ય વ્યવસ્થા પણ થઈ—૪૩ સુબા પોતપોતાના જુદા તાલુકા સાથે કરવામાં આવ્યા, ધારાઓનો નવો સંગ્રહ થઈ તે પ્રમાણે ધીમે ધીમે અમલ થવા માંડ્યો; માંહેના વિશાળ પ્રદેશમાં વસ્તી વધી.—બસેંક ગામ પોટેમકિન વડા પ્રધાને વસાવ્યાં. ૧૭૮૪માં ક્રિમતાર્તરી રશિઆ સાથે જોડાયું ને ૧૭૮૯માં તુર્ક સાથે લડાઈ ચાલી તેમાં પોટેમકિન ને સુવારો એઓએ કતલ કરી જીત મેળવી; બેંડર, ઇસ્માએલ વગેરે શહેરો લીધાં. ૧૭૯૨માં યાસ્સીની સલાહની રશિઆ તુર્કસ્તાન વચ્ચે નીસ્તર નદીની હદ મુકરર કરવામાં આવી; બે વર્ષ અગાઉ સ્વીડનના ગસ્તાવસ સાથે થોડી વાર લડાઈ ચાલેલી ને તેનો અંત આવેલો તેમાં કંઈ મુલક વધ્યો ઘટ્યો નહોતો.

એ લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં મહારાણીનો લક્ષ પોલાંડના રાજ્ય ઉપર તરાપ મારવાનો હતો. તેણે ૧૭૭૨ની વહેંચણીથી તેનો કેટલોક ભાગ રાજ્યમાં જોડ્યો હતો ને ૧૭૯૩ની બીજી વહેંચણીમાં કેટલોક નવો જોડ્યો. ફ્રાન્સનું રાજ્ય ચકડોળે ચઢેલું તેવામાં તેણે બ્રિટન સાથે વેપારસંબંધી કેટલાક કરાર કીધા અને ૧૭૯૫માં પોલાંડના રાજ્યનો અંત આણ્યો. બીજે વર્ષે મહારાણી મરણ પામી (૧૭૯૬).

પોલ ૧લો ફ્રાન્સ ઉપર સંપીલાં રાજ્યોએ બીજી વાર ચઢાઈ કરેલી (૧૭૯૮) તેમાં સામિલ રહ્યો હતો અને સુવારો તથા કોરસેકો એઓની સરદારી તળે રશિઅન લશ્કરોએ ઇટાલિમાં જઈ સ્વિટ્ઝર્લાંડમાં ઉપરાઉપરી જીત મેળવી હતી (૧૭૯૯). પછવાડેથી તેણે એકત્ર થએલાં રાજ્યોના સંપમાંથી ખસી બોનાપાર્ટ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને ૧૮૦૦માં ઉત્તરનાં રાજ્યોએ ઇંગ્લાંડની સામા વખત આવે તો ઉતરવાને સંપ બાંધ્યો હતો તેમાં તેણે આગેવાની કીધી હતી.

સ્વીડનમાં ચાર્લ્સ ૧૨મો પંદર વર્ષનો ૧૬૯૭માં ગાદીએ આવ્યો. ડેન્માર્કનો ફ્રેડરિક ૪થો સેક્સનીનો ઇલેક્ટર ને પોલાંડનો રાજા ફ્રેડરિક ઓગસ્ટસ અને રશિઆનો પીટર ૧લો એઓએ પોતાનો ગએલો મુલક પાછો લેવાને અથવા રાજ્યને ભાંજી કકડા કરવાને સ્વીડન ઉપર ત્રણ બાજુએથી હુમલા કીધા (૧૭૦૦). ચાર્લ્સે ઇંગ્લાંડ તથા હોલાંડના કુમકી લશ્કરો સાથે પોતાના લશ્કરના સરદાર થઈ રાજ્યનું રક્ષણ કરવાનું પણ લીધું. તેણે વહાણમાં લશ્કર ભરી કોપનહેગન જઈ તે રાજધાની ઉપર હુમલો કીધો અને થોડાં અઠવાડીઆંમાં તેણે ડેન્માર્કના રાજાને સલાહ કરવાની જરૂર પાડી. પછી તેણે ૮૦ હજાર રશિ-

યનો જે ઇંગ્રિયામાં નારવાને ઘેરો ઘાલતા હતા તેઓને ૮ હજાર લશ્કરે તદ્દન હરાવી ભગાડયા. પછી સ્વીડ લશ્કરે લડાઈ આપી આપીને ડ્વીના નદી ઓળંગી સઘળું કુરલાંડ લઈ લીધુ ને પછી ઓગસ્ટસને લડાઈ આપી તેનું ધાર્યું ન થવા દઈ સ્ટેનિયસને પોલાંડનો રાજા ઠેરવ્યો (૧૭૦૪). ચાર્લ્સ ૫૦ હજાર લશ્કર સાથે લીપઝિક આગળ પડેલો ત્યાં મોટમોટા રાજાઓના એલચીઓની તેણે મુલાકાત લીધી ને જર્મનિના મહારાજા પાસે કેટલીક કબુલાત કરાવી જેથી સિલિશિયા પ્રોટેસ્ટંટોને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ મળી. પણ એવી રાજકીય ખટપટમાં વગ સત્તા જાળવી રાખવાના કરતાં તે રશિઆના પીટરને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવાને અતિશય ખંતીલો રહેતો. ૧૭૦૭ના સપ્ટેંબરમાં તે સ્મલેન્સ્ક લગી પહોંચ્યો; પણ શિઆળો ઢુંકડે આવે છે જાણી તેણે મોસ્કો ઉપર ચઢાઈ કરવાનું માંડી વાળ્યું ને પછી યુક્રેનમાં શિઆળો ગાળ્યો—પણ એ દરમિઆનમાં તેણે તોપખાનું ખોયું, ૧૫ હજાર લશ્કર મદદે આવતું તેને દુશ્મનના લશ્કરે સપડાવી અટકાવ્યું અને જે સહાયોની તેણે આસા રાખી હતી તે વેરણ ખેરણ થઈ રહ્યા. એ સ્થિતિમાં તેણે પીટરની સરદારીવાળા ૭૦ હજાર લશ્કરને પલટોવા આગળ લડાઈ આપી. પણ તે હાર્યો ને તેના ૯ હજાર બહાદુર સિપાઈઓ કપાઈ પડયા. એ હારથી સ્વીડનનું ઉપરીપણું ટળી રશિઆનું થયું; ચાર્લ્સ તુર્કસ્તાનની દરબારમાં આશરો ધરી રહ્યો; ડેન્માર્કે તથા પોલાંડે જે કરાર કરી આપ્યા હતા તે રદ કીધા; ઓગસ્ટસ પાછો રાજધાની ઓરસમાં આવ્યો અને પીટરે લિવોનિયા પોતાના રાજ્યમાં જોડયું.

ચાર્લ્સે પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા પાછા સ્વદેશ ન જતાં પાંચ વર્ષ તુર્કસ્તાનમાં ખટપટ કર્યા કીધી અને તેના દુશ્મનોએ સ્વીડન તાબાના યુરોપમાંના પ્રાંત ઉપર હલ્લા કર્યા કીધા. ૧૭૧૪ના ઓકટોબરમાં તે તુર્કસ્તાન છોડી હંગરિ ને જર્મનિમાં થઈ સ્ટ્રાલસંદ આગળ આવ્યો ને અહીં પ્રશિયા, ડેન્માર્ક, સેકસનિ ને રશિઆ એમને લડાઈઓ આપી. પીટર સાથે તો સલાહ કરવામાં આવેલી, પણ ડેન્સ સાથે લડાઈ ચાલુ રાખેલી તેવામાં દુશ્મનના તોપખાનાના એક ગોળાથી પડયો (૧૭૧૮). પછી સ્વીડને નાણાંના અવેજમાં કેટલોક મુલક હેનોવરને (૧૭૧૯) ને કેટલોક મુલક પ્રશિયાને આપ્યો (૧૭૨૦). સ્ટાનિસ્લાઅસને ઉઠાડી મેલી ઓગસ્ટસને પોલાંડનો રાજા માન્યો. ૧૭૨૧ના નીસ્ટાડના કરારથી લિવોનિયા, ઇસ્થોનિયા, ઇંગ્રિયા વગેરે પ્રાંતો રશિઆને મળ્યા ને રશિઆએ નાણું લઈ ફિન્લાંડ પાછું સ્વીડનને આપી દીધું. ઉમરાવોમાં બે પક્ષ પડ્યા—એક પ્રબળ થઈ રશિઆ સાથે સલાહ તોડી ને ફિન્લાંડમાં ઘણીક લડાઈ થઈ તેમાં દરેકમાં સ્વીડને હાર ખાધી ને પછી ઓબોમાં સલાહ થઈ તેથી રશિઆની રાણીનો એક સગો સ્વીડનનો રાજા કર્યો (૧૭૪૩). નવા રાજાએ કેટલાંક રાજ્યોપયોગી કામો માંડયાં, પણ હેટ ને કેપ (બે તરેહની ટોપી પહેરતા તે ઉપરથી) એ નામના પક્ષકારો તેને બહુ સંતાપતા. સાત વર્ષની લડાઈમાં તેણે લશ્કર મોકલેલું તેની ભારે હાર થઈ. ૧૭૭૧માં તેનો દીકરો ગુસ્ટાવસ ૩જો રાજા થયો તેણે કેટલોક સુધારો કરવા માંડયો, પણ હેટ ને કેપ એઓએ ઝંપવા દીધો નહિ. તેની કારકીર્દીમાં સ્વીડનના લશ્કરી કાફલાએ રશિયન ઉપર એક જીત મેળવી હતી. ૧૭૯૨માં ઉમરાવોએ તેને મરાવી નાખ્યો ને તેના દીકરાની ગુસ્ટાવસ ૪થો એ નામે આણ ફેરવાવી.

પોલાંડમાં જોન સોબીએસ્કીના મરણ પછી સેકસનિનો ઈલેકટર ઓગસ્ટસ ૨જો રાજા થયો (૧૬૯૭). બે વર્ષ પછી કાર્લોવિટ્ઝની સલાહથી તેને તુર્ક પાસેથી કેટલોક મુલક મળ્યો. ૧૭૦૦માં તેણે રશિઆ સાથે મળી સ્વીડન ઉપર ચઢાઈ કીધી તેનું પરિણામ આ થયું કે તેને રાજ્ય છોડી દેવું પડયું (૧૭૦૭). પલટોવામાં ચાર્લ્સની હાર થએથી તે ફરીથી તે રાજપદ પામ્યો. લડાઈઓથી રાજ્યની કેટલીક ખરાબી થઈ હતીજ તેમાં તે પૂર્ણ સત્તા પોતાને હાથ કરી લેવાને મથતો હતો; અને રોમના ધર્મમત સિવાય બીજા પંથના લોક ઉપર અતિ જુલમ ગુજારતો. તે મુઆ પછી તેનો દીકરો ઓગસ્ટસ ૩જો સેકસનિનો ઈલેકટર થયો તેણે પોલાંડની ગાદીને માટે દાવો કીધો અને જો કે લોકે તથા ફ્રાન્સે સ્ટાનીસ્લાઅસનો પક્ષ ખેંચ્યો હતો તોપણ તેણે રશિઆની મદદથી પોલાંડની ગાદી મેળવી હતી (૧૭૩૬). તેણે પોતાના દિવાનની સલાહથી જર્મનિમાં ચાલતી લડાઈમાં કોઈ વાર આ પક્ષમાં ને કોઈ વાર તે પક્ષમાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં. ૧૭૬૨માં ને ઓગસ્ટસ મરણ પામ્યા પછી રશિઆની કેથેરીને પોતાની સત્તાના દબાણમાં આવેલાં રાજ્યોમાં ખટપટ કીધી, કેથોલિક લોકે પ્રબળ થઈ બળવો ઉઠાવ્યો; અને તેવામાં વળી રશિઆ સાથે લડાઈ ચાલી; તુર્ક લોકે પોલાંડની મદદે રહી દુશ્મનો સાથે લડાઈઓ કીધી, પણ તે હાર્યા—એ કારણોથી પોલાંડના રાજ્યની પડતી આવી.

પ્રશિયાનો ફ્રેડરીક રશિયાની કેથેરીન ને આસ્ટ્રિઆની મરાયા થેરેસ્સા એઓએ સંપ કરી પોલાંડનો કેટલોક ભાગ વહેંચી લીધો (૧૭૭૨). રાજ્યના લોકને શુદ્ધિ આવી અને તેઓએ (રાજા તો છેક નિર્બળ હતો) રાજ્યમાં કેટલોક સુધારો કર્યો, પણ તેના રક્ષણને માટે જાણકનું લશ્કર ઉભું ન કીધું; રશિયાની રાણીએ કેટલાક ઉમરાવો પાસે બખેડા મચાવ્યા; પ્રશિયાનો રાજા જેણે રાજ્યમાં નવો સુધારો કરવામાં મદદ આપી હતી તેજ રશિયાની રાણીને મળ્યો ને પછી એ બેએ હલ્લા કરી બીજી વાર વહેંચણી કરી લીધી (૧૭૯૩). રશિયાને ૮૫ હજાર ને પ્રશિયાને ૨૧ હજાર ચોરસ માઇલનો મુલક મળ્યો. હવે માત્ર ૮૫ હજારનો પ્રદેશ પોલાંડનો રહ્યો. એ બીજી વારની વહેંચણીનો પ્રસંગ લાવવામાં જે રાજદ્રોહી હતા તેઓએ દેશાભિમાની લોક ઉપર સખ્તી ગુજારીને કેટલાકને દેશનિકાલ કીધા, તોપણ રાજ્યહિતેચ્છુઓએ બળવા ઉઠાવ્યા ને મોટો સંપ બાંધ્યો. કુશિઉસ્કો જે પહેલી વહેંચણીની વખત બહાર ગયો હતો તે પાછો આવ્યો ને એણે સરદારી કરીને ક્રેકો શહેર લીધું; વોર્સામાં જબરૂં રશિઅન લશ્કર હતું તોપણ ત્યાંના લોકે તેને કાપાકાપીની લડાઈ કરી હાંકી મહેલ્યું; અને વીલનાના લોકે પણ તેમજ કીધું. રાજધાની વોર્સો પાછી મેળવવામાં પ્રશિઆનો રાજા ફાવ્યો નહોતો તેથી લોકને જીતની આશા થઈ હતી, પણ તેટલે કુશિઉસ્કો લડાઈમાં હાર્યો, જખમી થયો ને પકડાઈ રશિઆનો કેદી થયો. ૧૭૯૫માં વોર્સો પડયું; ત્યાંના રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી પીટર્સબર્ગમાં પેન્શન આપી રાખ્યો અને પોલાંડના રાજ્યને રશિઆ, પ્રશિઆ ને આસ્ટ્રિઆ એઓએ વહેંચી લીધું.

તુર્કસ્તાનમાં કાર્લોવિટ્ઝની સલાહ થયા પછી મુસ્તાફા રજાને ઉઠાડી તેના ભાઈ આકમેટ ૩જાને ગાદી આપવામાં આવી હતી (૧૭૦૨). તેણે ચાર્લ્સ ૧૨માને આશ્રય આપ્યો હતો ને એઝોફ બંદર પાછું મેળવ્યું હતું (૧૭૧૧). તુર્કોએ વીનીશિઅનોને કાઢી મોરિઆ પાછું લીધું (૧૭૧૫). તે ઉપરથી જર્મનિના મહારાજા ચાર્લ્સ છઠ્ઠાએ લડાઈ ચલાવેલી ને (૧૭૧૮) સલાહ થએલી તેમાં સુલતાનને આસ્ટ્રિઆની જીત આપી દેવી પડી હતી, પણ મોરિઆ તેની પાસે રહ્યું હતું. ૧૭૨૭માં આકમેટ ઇરાન વાળાના જોર્જિઆ ને આર્મિનીઆ એ પ્રાંતો લીધા, પણ નાદીરશાહે ઘણીક લડાઈઓમાં તુર્કોને હરાવ્યા તેથી અમીરોએ આકમેટને ઉઠાડી બંદીખાને નાંખ્યો (૧૭૩૦).

મહમૂદ ૧લાની કારકીર્દીમાં ઇરાન સાથે લડાઈ ચાલી તેનું છેવટ ૧૭૩૬માં આ થયું કે રાજ્યોની અસલ સરહદ કાયમ રહી. રશિઅનોએ ક્રીમીઆ ઉપર ચઢાઈ કીધી તેમાં તેઓને એઝોફનો કિલ્લો તોડી નાખવો પડયો ને બ્લેકસી—કાળા સમુદ્રમાં વહાણ ખેડવા સંબંધી સઘળા દાવા ઉઠાડી લેવા પડયા; જર્મનિનો મહારાજા તુર્કની મદદમાં રહેવું કબુલ કરી રશિઆને મળી જઈ હુમલો કરવા આવ્યો હતો તેને બેલગ્રેડ આપી દેવું પડયું હતું ડાન્યુબ તથા સાવ એ નદીઓ એ રાજ્ય વચ્ચે સરહદ થઈ હતી. મહમૂદ ૧૭૪૫માં મુઓ; તેના ભાઈ ઓસમાર ૩જાએ ભત્રીજાઓને ઝેર આપી મારી નાખવાનું કીધું—બે મુઆ તેટલામાં કાકો મરવાથી બીજા બે બચ્યા; એમાંનો એક મુસ્તફા ૩જો એણે ૧૭૫૭માં ગાદીએ બેઠા પછી મહમ્મદ રઘીબ વજીરની મદદથી ૧૦ વર્ષ સુધી સારી રીતે રાજ્ય કીધું. પણ રશિઆની કેથેરીન રજી એ કોલકરાર તોડવામાં લગાર પણ આચકો ખાતી નહિ તેથી સુલતાને લડાઈ ચલાવી (૧૭૬૮). ૧૭૭૪માં અબદુલ હમીદસુલતાને અતિશે લાચારીના કોલકરાર કરી આપ્યા; અને ૧૭૮૪માં ક્રીમીઆ રશિઅનના તાબામાં ગયું. કેથેરીન ને મહારાજા જોસેફ એઓ તુર્ક રાજ્યને તોડી વહેંચી લેવાની મસલત કરતા તે ઉપરથી સુલતાને ૧૭૮૭માં લડાઈ માંડી. આસ્ટ્રિઅન સાથે લડતાં તુર્ક લશ્કર વીએના લગી જઈ પહોંચ્યું, પણ રશિઅનોએ વહાણની ને ખુશકીની બંને લડાઈઓમાં ફતેહ મેળવી (૧૭૮૮). બીજે વર્ષે સીલિમ ૩જો સુલતાન થયો તેની કારકીર્દીમાં આસ્ટ્રિઅન લશ્કરે રીમનીક આગળ લડાઈ કરી તુર્કને હરાવ્યા ને તોપખાનું લૂટી લઈ વાલેશિઆમાં જઈ બુખારેસ્ટ લીધું ને રશિઅન લશ્કરે બેંડર તાબે કરી ઇસ્માએલના જબરા કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. બીજે વર્ષે તે કિલ્લો લીધો ને ૪૦ હજાર કિલ્લેદાર તુર્ક લશ્કરને કાપી નાખ્યું, આસ્ટ્રિઅન લશ્કરે બેલગ્રેડની હાલત થઈ તેવી હાલત ઉપર તુર્ક રાજ્ય આવી પહોંચ્યું હતું, પણ તેટલામાં હંગરિ અને નેધર્લાંડમાં બળવા થયા અને બીજાં રાજ્યો પણ રશિઆ આસ્ટ્રિઆનાં અદેખાં થયાં—એ કારણોથી તુર્ક રાજ્ય સલામત રહ્યું,—ઇગ્લાંડ, હોલાંડ ને પ્રશિઆ એ ત્રણે રાજ્યે મળીને જર્મનિના મહારાજા પાસે સુલતાન સાથે કોલકરાર કરાવ્યા ને તેણે જીતેલો મુલક પાછો આપી દીધો (૧૭૯૧);

અને ફેથેરીને પણ ૧૭૭૪ના ચાસીના કોલકરાર પ્રમાણે સરહદ રાખવી કબુલ કીધી—માત્ર એક ઓકઝાકોનો કિલ્લો વધારે રાખ્યો.

એ લડાઈઓથી તુર્ક રાજ્યનો મુલક ન ગયો, પણ રાજ્યમાંહે જાનેસરીઓના બખેડા વધ્યા ને પ્રાંતોમાં પણ બળવા ઊઠયા:—અલીબે એણે ઇજિપ્તમાં સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; યાનીનાના અલીપાશાએ પણ તેમજ કીધું; વિડીનના અમલદારે બળવો ઉઠાવ્યો; સર્વિઅન લોકે હથિઆર ઉચકયાં; ને વહાબી લોકે અરબસ્તાન પોતાનું કરી લીધું. સુલતાને પોતાનું મોજીલાપણું છોડી દઈ રાજ્યમાં સુધારો કરવા માંડયો ને નવું લશ્કર ઉભું કીધું—એ લશ્કરે નેપોલિયનની સામા આકરનો બચાવ કરી પોતાની આબરૂ વધારી હતી. ૧૭૯૮માં ફ્રાન્સની સામા લડવાને ઇંગ્લાંડ, રશિઆએ સંપ બાંધ્યો હતો તેમાં તુર્ક રાજ્ય પણ સામેલ થયું હતું.

ઇરાન.

અફગાન મહમૂદ ઘાતકીપણે રાજ્ય કરી પછવાડેથી ઘેલો થઈ ૧૭૨૫માં મુઓ પણ હુસેનનો શાહજાદો તમાસ્પ જે આર્મિનીઆમાં પોતાનું રાજ્ય રાખી રહ્યો હતો તેણે ૧૭૨૩માં કાસ્પિયન સમુદ્રને લગતા કેટલાક પ્રાંત રશિઆને આપ્યા હતા, એવું વચન લઈને કે તે મદદ કરે, પણ પછી તેણે વચન પાળ્યું નહોતું. મહમૂદનો દીકરો અશરાફ એ પણ કેટલાક પ્રાંત આપી તુર્ક રાજ્ય મને ઇરાનનો શાહ કરી થાપે એવું ઇચ્છતો; ને તેણે આકમેટને હરકોરી ઇરાનના કેટલાક પ્રાંત લેવા દીધા હતા; પણ તમાસ્પને નાદીર કુલી નામના સરદારે મદદ કીધી. નાદીર તુર્ક જાતનો ભરવાડ હતો. પણ પછવાડેથી તે પોતાની અક્કલ ને બહાદુરીથી મોટી, વગસત્તા ધરાવતો થયો હતો. લડાઈ થઈ તેમાં અફગાન રાજા હાર્યો ને કપાઈ પડયો; અને નાદીરે સઘળા અફગાનોને દેશમાંથી હાંકી કાઢયા (૧૭૩૦). તમાસ્પે નાદીરને ચાર પ્રાંતનો અમલ આપ્યો. પછી નાદીરે તુર્ક લોક સાથે ફતેહમંદીથી લડાઈ ચલાવી, પણ જેવામાં તે ખોરાસાનમાં હતો તેવામાં તમાસ્પે પાકી ગોઠવણ કીધા વિના તુર્ક સાથે લડાઈ કીધી અને હારીને શરમ ભરેલા કરાર કરી આપ્યા તે ઉપરથી નાદીરે શાહને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના દીકરા આબાસ ૩જાને બેસાડયો (૧૭૩૨). પછી-તુર્ક લોકે ઇરાન ખાલી કીધુ હતું ને કોલકરારથી ઇરાન ને તુર્ક રાજ્ય એ બેની સરહદ નક્કી કરવામાં આવી હતી (૧૭૩૬). એજ વર્ષમાં બાળક આબાસ મરી ગયો ને હવે કોઈ સોફી વંશમાં રહ્યું નથી એમ કહી નાદીરે પોતાને ઇરાનનો શાહ કહેવડાવ્યો. નાદીરશાહે પોતાની કુદરતી શક્તિવડે ઇરાનના રાજ્યને આબાસના રાજ્ય કરતાં વધારે તેજમાં આણ્યું—અફગાનિસ્તાનનો મોટો ભાગ તાબે કીધો અને ૧૭૩૯માં દિલ્હીના મોગલે દોસ્તી તોડી તે ઉપરથી નાદીર મોટી ફોજ સાથે હિંદુસ્તાન જઈ મોટો સંહાર કરી ૩૦ કરોડ રૂપીઆ લૂટ લઈ પાછો ઇરાન આવ્યો હતો. બીજે વર્ષે તેણે ઉસબેગ લોકની પાસેથી ખીવ ને બોખારા એ શહેરો લીધાં, અને તુર્ક રાજ્ય સાથે લડાઈ કરી તેમાં ઇરાનને ફાયદો થયો (૧૭૪૩). જયારે બહારના દુશ્મન ન રહ્યા ત્યારે નાદીરે પોતાનું બિકરાળપણું સગાં ને રૈયત ઉપર વાપર્યું—પોતાના બહાદુર દીકરાને આંધળો કીધો ને રૈયતમાંના હજારોને કતલ કીધા. નાદીરને તેના સરદારોએ મારી નાખ્યો (૧૭૪૭).

ઉસબેગ લોક તાબેદારી છોડી છૂટા થયા; અફગાનિસ્તાનનું સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું ને ૭ વર્ષના બખેડામાં ઝંદકુળના કરીમખાને ગાદી ઝડપી (૧૭૫૯). એ ૧૭૭૯માં મરણ પામ્યા પછી પાછા બખેડા ચાલ્યા, અને આગા મહમદખાન ઇરાનનો બાદશાહ થયો (૧૭૯૫)—આબાસ મોટાએ કજર નાતના તુર્કોને માઝાનદરાનમાં વસાવ્યા હતા તેઓનો એ સરદાર હતો. એ આગાએ તહેરાનને પાયતખ્ત કીધું અને જ્યોર્જિઆના લોકે બળવો કીધો હતો તેઓની કતલ કીધી. પછી એ શાહને મારી નાખવામાં આવ્યો ને તેનો ભત્રીજો શાહ ફતેહઅલી ગાદીએ બેઠો (૧૭૯૭). એની કારકીર્દીની શરૂઆતમાં ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડ એ બે ઇરાનની સાથે હિંદુસ્તાન સંબંધી સલાહની ખટપટ કરતાં હતાં.

હિંદુસ્તાન.

ઓરંગઝેબના મરણ પછી તેનો દીકરો શાહઆલમ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો (૧૭૦૭). એની પાંચ વર્ષની કારકીર્દીમાં મરેઠાઓએ ઘણોએક મુલક જીત્યો; રજપુત જેઓ પૂરેપૂરા તો બાદશાહીને તાબે થયાજ નહોતા તેઓએ પોતાને સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યા અને દિલ્હી લાહોરના પ્રાંતોમાં હિંદુ મુસલમાન બન્નેથી જુદી લડવૈયા શીખનો સંપ વધતો દેખાયો. ૧૭૧૨માં શાહઆલમ પછી ચાર દીકરાઓ વચ્ચે ટંટા થઈને નિદાને વડો જહાંદારશાહ એ નામ રાખી બાદશાહ થયો. એ રંડીબાજીમાં છેક વહી ગયો ને રાજ્ય કરી શક્યો નહિ. અબદુલ્લા ને હુસેનઅલી એ બે ભાઈ જે સૈયદ (પેગંબરના વંશના) ઉપનામથી ઓળ-

ખાતા તેઓએ ફરૂકશીઅરને બાદશાહ માન્યો. જુલ્ફિકારખાન સરદારે લડાઈ કીધી, પણ તે તદન હાર્યો ને પછી તેને તથા જહાંદારશાહને મારી નાખવામાં આવ્યા. ફરૂકશીઅરની કારકીર્દીમાં હુસેનઅલીએ મારવાડના રાજા સાથે સલાહ કીધી; બંદા નામના શીખ સરદારને તેના ૭૪૦ સાથીઓ સાથે કેદ કરી દિલ્હી આણી ઘાતકી રીતે ઠાર કીધો; દક્ષિણમાં જઈ લડાઈ ચલાવી પણ આખરે શાહુ સાથે સલાહ કીધી. એ સૈયદ ભાઈઓએ ફરૂકશીઅરને તો બાયલા જેવો ગણી સાત વર્ષ સુધી કુલ અખત્યારી ચલાવી, પછી તેઓએ બાદશાહને ઉઠાડી નવો કીધો ને એ મુઓ એટલે બીજાને કીધો ને એ મુઓ ત્યારે **રોશનઅખતાર** એને **મહંમદશાહ** એ ખિતાબ આપ્યો (સપ્ટેંબર, ૧૭૧૯).

મહમ્મદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી બે મહીનામાં તે બે સૈયદ ભાઈને ઠાર કરાવ્યા. તેણે પોતાના બે કાબેલ બહાદુર ને ભરોસાદાર વજીર **સાદતખાન** તથા **નિજામ ઉલમુલ્ક** એ બેને ન લેખવતાં કમઅક્કલના જુવાનીઆઓની સલાહથી ચાલવા માંડયું તે ઉપરથી એકે અયોધ્યામાં ને બીજાએ દક્ષિણમાં પોતપોતાની સત્તા કાયમ કરવાની તજવીજો ચલાવી. મરેઠાઓએ માળવા તથા ગુજરાતમાં ફરી વળી આગ્રા સુધી જઈ દિલ્હીમાં ડર ઉપજાવ્યો; સાદતખાને અયોધ્યેથી આવી મરેઠાઓને હરાવ્યા, પણ તેટલામાં બાદશાહે પોતાના એક માનીતાને સરદારી આપવાને લડાઈ બંધ રખાવી; સાદત ખીજવાઈને અયોધ્યે ગયો અને મરેઠાઓએ છેક દિલ્હી નજીકના મુલક ઉપર હુમલો કીધો ને મોટી લૂટ મેળવી (૧૭૩૪).

ઇરાનનો નાદીરશાહ અફગાનિસ્તાનમાં આવેલો તેણે ત્યાં સાંભળ્યું કે દિલ્હીની બાદશાહી કમજોર છે; તરત તેણે બાદશાહને સંદેશો મોકલ્યો કે તમારી દિલ્હીમાં બંડખોર અફગાન છે તે અમને હવાલે કરી દેવા; પણ તેનો જવાબ ન આવેથી નાદીરે દિલ્હી પર ચઢાઈ કરી (અક્ટોબર, ૧૭૩૮). લાહેરનો સુબેદાર અટકાવી શકયો નહિ ને નાદીર તથા મહંમદ એ બેની ફોજનો કરનાળ આગળ મેળાપ થયો. લડાઈમાં નીજામ ઉલમુલ્ક તો આવ્યોજ નહોતો ને સાદત આવેલો તે દુશ્મનને હાથ પકડાયો; મહંમદશાહે તાબેદારી દેખડાવી ને પછી બંને બાદશાહ સાથે દિલ્હી આવ્યા (માર્ચ, ૧૭૩૯). બીજે દહાડે શહેરમાં ગપ ચાલી કે નાદીર મરી ગયો; ને એ ઉપરથી દિલ્હીના લોક ઇરાનીઓને મારવા માંડયા. એ બખેડો બેસાડવાને નાદીર ઘોડા પર બેસી શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો તો તેણે ઇરાનીઓનાં મુડદાં દીઠાં ને લોકોએ તેના ઉપર પથરા તીર ગોળીઓ માર્યા તેથી તેણે ખીજવાઈને પોતાની ફોજને હુકમ કરી ૩૦ હજાર લોકની કતલ કરાવી. પછી નાદીરે ખંડણીની બોલી ઠરાવી બાદશાહી ખજાનો, જરીયાન, તખતેતાઉસ એ લૂટમાં લીધાં, અમીર ને લોકો સૌનાં ઘરબાર ફોજ પાસે લુટાવ્યાં; અને પછી તે આઠ નવ કરોડ રૂપીઆ રોકડા લઈ (બીજો અવેજ સાથે ગણતાં ૩૦ કરોડ થાય) દિલ્હીની એક શાહજાદી સાથે પોતાના શાહજાદાની શ્યાદી કરાવી મહંમદશાહને પાછો ગાદીએ બેસાડી ઇરાન જતો રહ્યો (૧૭૩૯).

કેટલાક અફગાન સરદારો નાસભાગ કરતાં અયોધ્યા પ્રાંત તથા હિમાલય પર્વત એ બેની વચમાંના મુલકમાં જઈ વસેલા તેઓએ પોતાનું **રોહિલા** નામ રાખી રોહિલખંડનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન કરવા માંડયું હતું; ને જોકે તેઓની ધાંધલ બાદશાહી ફોજે બેસાડી હતી (૧૭૪૫) તોપણ તેઓ પછી લાગ જોયાં કરતા હતા. ૧૭૪૭માં મહંમદશાહ મુઓ ને તેનો દીકરો **અહમદશાહ** ગાદીએ બેઠો. તેની ૭ વર્ષની કારકીર્દીમાં ઉત્તરના પ્રાંતોનો અફગાન રોહિલાઓએ ને ઉત્તર પશ્ચિમના પ્રાંતોનો શીખ લોકે કબજો કીધો; તેમ રજપુતોએ અજમેર સુધી પોતાનો પ્રદેશ વધાર્યો. નિજામ ઉલમુલ્કના દીકરાના દીકરા **ગ્યાસુદ્દીન** તેણે ૧૭૫૩માં બાદશાહને ઉઠાડી મૂકી **ઈલમગીરને** ગાદીએ બેસાડયો—દરબારમાં ઘણીક ખટપટો ચાલી ને જ્યાં ત્યાં ગેરબંદોબસ્ત થઈ રહ્યો. અફગાન લોકે દિલ્હી ઉપર હુમલો કરી ઘાતકીપણું કીધું. ૧૭૫૯માં ગ્યાસુદ્દીને આલમગીરને મરાવી નાખ્યો ને બીજા કોઈ ને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ કરવા માંડી તેવામાં મરેઠાઓએ ઉપરાઉપરી જીત મેળવી મુલક વધાર્યો, અફગાન લોકને મુલતાન તથા લાહોરમાંથી કાઢયા, અને સઘળું હિંદુસ્તાન જીતી લેવાની હિંમત દેખડાવી. મુસલમાન સત્તાધારીઓએ માંહોમાંહે સંપ કીધો ને નાદીરના મરણ પછી **અહમદ અબદલી** જે અફગાનિસ્તાનનો સુલતાન થયો હતો તેણે મદદ કીધી; તેમ હિંદુ રાજ્યોએ ને ગ્યાસુદ્દીન એઓએ મરેઠા સાથે મેલાપ રાખ્યો. **પાણીપત** આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં મરાઠાઓની પુરેપુરી હાર થઈ અને ફતેહ મેળવનાર **અફગાન સુલતાને** સિંધુ નદીની પશ્ચિમના મુલકથી સંતોષ માની **શાહઆલમ** રાજાને દિલ્હીની બાદશાહી આપી (૧૭૬૧)—એ બાદશાહ મુગલાઈ રાજ્યની આખર વખતની હેડકીઓ જોઈ ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપનિ સરકારનું પેન્શન ખાતો થયો હતો.

મરેઠા રાજ્ય—પેશ્વાઈ; પ્રથમ અહમદનગર સરકારના ને પછવાડેથી વિજાપુર સરકારના મોટા જાગીરદાર સરદાર શાહજીના દીકરા શિવાજીએ, દક્ષિણનાં રાજ્યોના ગેરબંદોબસ્ત જોઈ પોતાના પહાડી માવળા લોકને સાથે કરી, મુલકો લૂટી, લશ્કર વધારી, ઔરંગઝેબના સરદારોને લડાઈ આપતાં, મુલકો લૂટતાં, દક્ષિણનાં રાજ્યો સાથે ને મુગલ સરદારો સાથે ખટપટ કરતાં, બાદશાહને તાબે થતાં, વળી પાછા સામે થતાં; બહારવટીઆ લુટારાનું પણ અસાધારણ સાહસ પરાક્રમ દેખડાવી, અભિષેક કરાવી પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૬૭૪).

શિવાજી પછી સંભાજીએ ને પછી રાજારામે સતારામાં રાજધાની આણી ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કીધું; અને પછી તેની સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના દીકરાને નામે રાજ્ય કરતી હતી. તેણે શાહુના છુટ્યા પછી કોલાપુરમાં નવી ગાદી કીધી (૧૭૦૮). ઔરંગઝેબના મરણ પછી સંભાજીનો દીકરો શાહુ છુટ્યો ને ૨૪ વર્ષની વયે સતારાની ગાદીએ બેઠો. એ જ્યારે કેદમાં હતો ત્યારે ઔરંગઝેબની દીકરીએ તેની સારી બરદાસ્ત લીધી હતી ને તેને બે મરેઠા સરદારોની દીકરીઓ સાથે પરણાવી કેટલાંક પ્રગણાંની જાગીર કરી આપી હતી. શાહુ ગાદીએ બેસવા સતારે આવતો હતો તેવામાં તેનાં માણસને અને તારાબાઈનાં માણસને ઝગડો થયો હતો. એ પ્રસંગે કોઈના ફેંકવાથી એક બાળક શાહુના પગ આગળ આવી પડ્યો તેને શાહુએ ઉછેરી મ્હોટો કર્યો હતો—તે અક્કલકોટના રાજ્યનો મૂળ પુરુષ કહેવાય છે. શાહુ પોતાના રાજ્યોનો કારભાર પોતાના પ્રધાનોને સોંપી મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતો. શાહુ રાજાના રાજ્યના આરંભમાં **સેનાપતિ ધનાજી જાદવ** ચોથ તથા સરદેશમુખી ઉઘરાવતો ને તેણે **બાળાજી પુરંદરે** ને **બાલાજી વિશ્વનાથ** એ બેને કારકુન રાખ્યા હતા. ધનાજી જાદવ મુઆ પછી બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા—મુખ્ય પ્રધાન થયો (૧૭૧૪). એ ૭ વર્ષ કારભાર કરી મરણ પામ્યો ને તેનો મોટો દીકરો બાજીરાવ પેશ્વા થયો ને એના મરણ પછી (૧૭૪૦) એના દીકરા બાલાજી બાજીરાવને શાહુ રાજાએ પોતાના મરણ સમા ઉપર સનંદપટો કરી આપ્યો કે તેણે શિવાજીના કુળના રાજાને માન આપી મરેઠી રાજ્યનો પૂર્ણ સત્તાથી કારભાર કરવો. શાહુ રાજા ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કરી ૬૬ વર્ષની વયે ૧૭૪૯માં મરણ પામ્યો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે કોલાપુરના શિવાજીના દીકરાને દત્તક લીધો હતો ને એ રામરાજા ૧૭૭૭માં મુઆ પછી તેના લીધેલા દત્તક શાહુ મહારાજે સતારાની ગાદી ભોગવી હતી. શાહુની પછીના રાજાઓ છેક નિર્બળ ને પેશ્વાના કેદી જેવા હતા.

પહેલો પેશ્વા **બાલાજી વિશ્વનાથ** (૧૭૧૪-૧૭૨૦) એણે દિલ્હીના સૈયદ ભાઈઓની મદદે બાદશાહ પાસેથી શિવાજી મુઓ ત્યારે કેટલાંક પ્રગણાં મુગલ સરકારે લઈ લીધેલાં તે પાછાં મેળવ્યાં અને આખા દક્ષિણની ચોથ તથા સરદેશમુખીનો હક મેળવ્યો. બાલાજીને બે દીકરા-બાજીરાવ ને ચિમનાજી આપ્પા, તેમાં વડો બાજીરાવ પેશ્વા થયો.

બીજો પેશ્વા **બાજીરાવ** (૧૭૨૦-૧૭૪૦) એને **નિઝામ ઉલમુલક** જે દક્ષિણમાં બાદશાહી મુલકનો નવાબ હતો તે જ્યારે ત્યારે સામો થઈ ફાવવા દેતો નહિ; પણ બાજીરાવે મુગલ લશ્કરને બે વાર એવું તો સપડાવી ઘેરી લીધું કે નિઝામને પેશ્વાના કહ્યા પ્રમાણે સલાહના કરાર કરી આપવા પડ્યા. બીજો શત્રુ સેનાપતિ ત્ર્યંબકરાવ દાભાડે હતો તેને બાજીરાવે વડોદરા આગળ હરાવ્યો (૧૭૩૧)-દાભાડે પડ્યો ને પેશ્વાની સત્તા મરેઠી રાજ્યમાં સર્વત્ર ન ડગે તેવી સ્થપાઈ. બાજીરાવે ગુજરાત તથા માળવાની ચોથ તથા સરદેશમુખીની સનંદ દિલ્હી દરબાર પાસેથી મેળવી—તેની માગણીની સામા થઈ શકે તેવો કોઈ રાજા કે સરદાર નહોતો ને નિઝામ ઉલ્મુલ્કને પણ નિદાને માળવાની સત્તા તેને આપી દેવી પડી. તેણે સાલસેટ—સાષ્ટીનો ટાપુ ફિરંગી સાથે લડીને લીધો હતો. બાજીરાવની કારકીર્દીમાં તેના સરદાર **મલ્હારાવ હોલકરે** ઈંદોરમાં; **રાણોજી સિંધીઆએ** ગ્વાલીઅરમાં ને **પિલાજી ગાયકવાડે** વડોદરામાં પોતપોતાનાં પેટા રાજ્ય સ્થાપ્યાં.

ત્રીજો પેશ્વા **બાલાજી બાજીરાવ નાનાસાહેબ** (૧૭૪૦-૧૭૬૧) એણે શાહુના મરણ પછી રાજા તથા રાજકુટુંબને સતારામાં રહેવા દઈ પુનાને રાજધાની કીધી. નાગપુરનો રાઘોજી ભોંસલે પેશ્વાની સર્વોપરિ સત્તાની સામો થયો, પણ શાહુ રાજાએ વચમાં પડી તે બે જણનાં મન મનાવ્યાં-બંગાલ, બહાર ને અયોધ્યામાં મરેઠી રાજ્યના જે હક લાગા હતા તે રાઘોજીને આપ્યા અને માળવા તથા હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ પ્રદેશ એ પેશ્વાની સત્તામાં આપ્યાં. બાલાજીને બે મુખ્ય કારભારીઓ હતા તેમાં તેના કાકા ચીમનાજી આપ્પાનો દીકરો **સદાશિવરાવ ભાઉ** રાજ્યની અંતર્વ્યવસ્થા વગેરેનો કારભાર રાખતો ને બાલાજીનો સગો ભાઈ

રઘુનાથરાવ સૈન્ય-યુદ્ધવિષયનો કારભાર કરતો, પેશ્વા રાજકીય કાર્યમાં વિચક્ષણ પણ પોતાનો અર્થ સાધવામાં કૃત્રિમ કરતાં લેશ સંકોચાતો નહિ; તે પોતે આળસુ ને વિષયાસક્ત હતો, પણ તેના સમર્થ ભાઈઓ-વડે મરેઠી રાજ્યની સત્તા દ્દઢીભૂત થઈ પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામી. ભાઉએ રામચંદ્ર સણુવીને મદદમાં લઈ પ્રજાની સ્થિતિ સુધારી—વેઠ, લૂટ, ધમકી, માર એનો તથા જે બગાડ શિવાજીના કાળથી સત્તાધારી તથા અમલદારોમાં ચાલતો આવ્યો હતો તેમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો ને સૈલાબ રાખવામાં આવી. રઘુનાથરાવે કર્ણાટક તથા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સૈન્યો મોકલ્યાં ને મરેઠા દિલ્હીની દરબારની અંધાધુંધીમાં કોઈ વાર એક પક્ષને ને કોઈ વાર બીજા પક્ષને મદદ કરવાની ખટપટમાં આગળ પડી કામ કરતા થયા.

એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં ત્રણ વાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મરેઠાઓએ ચઢાઈ કરી; પહેલી બેમાં રઘુનાથરાવે જાતે સરદારી કરી હતી;—બીજીમાં તેણે અફગાનનો રાજા અહ્‌મદશાહ અબદલ્લી જે પંજાબ હાથ કરી બેઠો હતો તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢયો (૧૭૫૮); અને લાહોર જઈ સિંધુ નદીના પ્રાંતના પ્રદેશના લોકને થોડી-વાર પોતાની સત્તા માનતા કીધા; પણ એ ચઢાઈઓમાં બહુ મોટા ખર્ચ થએલા તે પ્રમાણે બદલો મળ્યો નહિ. પછી મલ્હારરાવ હોલ્કર તથા સિંધીઆનાં કુટુંબના કેટલાક સરદાર એઓને ચોથ વગેરે ઉઘરાવવા સારૂ તે પ્રાંતમાં લશ્કર સાથે રાખી રઘુનાથરાવ પુને આવ્યો હતો.

ત્રીજી ચઢાઈનો પ્રસંગ આ કે અહ્‌મદશાહ મોટું લશ્કર લઈ મરેઠાઓને લડાઈ આપવા પાછો હિંદુસ્તાનમાં આવેલો તેથી સદાશિવરાવ ભાઉ તથા પેશ્વાનો વડો દીકરો વિશ્વાસરાવ એ બે જણ મોટું લશ્કર લઈને દિલ્હી તરફ ધસ્યા. એક પાસ અફગાન ફોજ તથા દિલ્હીના કેટલાક અમીરોની ફોજ હતી, અને બીજી પાસ પેશ્વાનું પોતાનું, સિંધીઆ હોલ્કર ગાયકવાડનું-મરેઠાનાં લશ્કર. વળી દિલ્હીના વજીર તથા બીજા કેટલાક અમીરો ને જાટ લોક એઓનું કુમકી લશ્કર એ હતાં. અબદલ્લી જમનાના પુરમાં ઝંપલાવી લશ્કર સાથે ઉતરી આવ્યો તે જોઈ મરેઠા ચોંક્યા ને પછી પાણીપતના મેદાનમાં ખંડક કરી ભીંત ચણી તેમાં છાવણી કરી રહ્યા. અબદલ્લીએ સામા ન ધસતાં દુશ્મનને ખોરાક પહોંચતો અટકાવ્યો,—એથી મરેઠાઓએ તોપોનો મારો ચલાવી એકદમ ધસારો કીધો; પણ અબદલીએ આજુબાજુએથી ઘેરી લઈ પોતાની ફોજને એકદમ તૂટી પડવાનો હુકમ કીધો, હલકી સવારીના ધાટી ઘોડાઓ ભારે સવારીના ઘોડાઓની સામા મેદાનમાં ફાવી શક્યા નહિ ને મરેઠાનું લશ્કર ચારે દિશાએ વેરાતું થઈ ગયું. ૧૫ હજાર પાયદલ, ૬૦ હજાર સવાર ને બીજા ૨ લાખ માણસમાંથી ચતુર્થાંશ લોક જીવતા પાછા વળ્યા હતા; સૌ મળીને ૨ લાખ માણસ લડાઈમાં અથવા ભૂખ મરાથી મરણ પામ્યાં હતાં. વિશ્વાસરાવે નિઝામ ઉલમુલ્કના દીકરા નિઝામઅલિ ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તે ઉપરથી એણે ઉશ્કેરાઈ ધસારો કીધો હતો. એ લડાઈ ૧૭૬૧ના જાન્યુઆરિમાં થઈ હતી—વિશ્વાસરાવ જખમી થઈ મરવા પડયો તે સાંભળી સદાશિવરાવ હબક્યો, ધસ્યો ને લોપ થયો. જંકોજી સિંધીઆ ને પેશ્વાના પાયદળના સરદાર ઇબ્રાહીમખાન ગારદી એ બે કેદી પકડાયા ને માર્યા ગયા; મલ્હારરાવ હોલકર ને દામાજી ગાયકવાડ એ બે તો પ્રથમથીજ નાસી ગયા હતા; વિંચુકર, રાજા બહાદુર વગેરેને દિલ્હીમાં કારભાર કરવાને રાખેલા તે જેમ તેમ કરી પોતાને દેશ જઈ પહોંચ્યા. અબદલ્લા, પુરુષ કેદીઓને મરાવી નાખી, બૈરાં છોકરાંઓને ગુલામ કરી અને દિલ્હીની ગાદીએ આલમગીર બીજાના વડા દીકરાને બેસાડી પોતાના રાજ્યમાં જઈ રહ્યો.

એ લડાઈ પછી થોડે મહીને નાનાસાહેબ પેશ્વા મરણ પામ્યો. એણે મરાઠા રાજ્યની છેલ્લી ચઢતી જોઈ તેમ પડતી પણ જોઈ-પડતી એવી કે ફરીથી મરેઠાઓ પાછા ઊઠી શક્યા નહિ; અંગ્રેજોએ કોકણની કેટલીક લડાઈમાં મદદ કીધી હતી તે ઉપરથી નાનાસાહેબ તેઓને બાણકોટ તથા તેની પાડોશનાં નવ ગામ આપ્યાં હતાં ને ઈસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિ સાથે વેપાર સંબંધી કરાર કીધા હતા.

ચોથો પેશ્વા માધવરાવ ૧લો (૧૭૬૧-૧૭૭૨) એણે લાંચખાઉ કારભારીઓ ઉપર તાકીદ રાખી તેઓને યથાન્યાયે વર્તતા કીધા. તેણે પોતાના કાકા રાઘોબાએ બળવો ઉઠાવેલો તેને હરાવી પકડી પુનાના મેહેલમાં કેદ રાખ્યો હતો. એ પેશ્વા યુદ્ધમાં ને રાજનીતિમાં વખણાઈ ૨૮ વર્ષની વયે મરણ પામ્યો ત્યારે મરેઠાના રાજ્યનું ઉત્પન્ન (સિંધીઆ હોલકર ભોંસલે વગેરેની જાગીરો સુધાં) ૧૦ કરોડનું ગણાતું, પણ ખરેખરી વસુલ ૭ કરોડની હતી. બાલાજી ભાનુ જે નાના ફડનવીસના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે રાજ વસુલ ખાતાનો મુખ્ય કારભારી હતો. એ પેશ્વાના વખતમાં હૈદરઅલીએ દક્ષિણમાં પોતાનું નવું રાજ્ય

માંડી મરેઠાઓના લાગાની સામા થવા માંડયું હતું. પાંચમો પેસ્વા **નારાયણરાવ** એને આઠ મહીના પછી તેના કાકા **રાઘોબાએ** મરાવી નાખી પોતાને છઠ્ઠો પેસ્વા કહેવડાવ્યો (૧૭૭૪ સુધી). પછી નારાયણરાવનો બાળક દીકરો **સવાઈ માધવરાવ** સાતમા પેશ્વાની આણ ફરી ને નાનાફડનવીસ એણે રાજ્યમાં કારભાર કીધો. રાઘોબા દાદાએ સાલસેટ વસાઈ વગેરે અંગ્રેજને આપી એઓની મદદે સવાઈ માધવરાવને ઉઠાડી મેલવાની તજવીજ કીધી હતી, પણ તેમ થયું નહોતું; ને અંગ્રેજે ફડનવીસ સાથે કરાર કીધા તેની રૂએ તેઓને સાલસેટ ટાપુ મળ્યો ને રાઘોબા કેટલીક મુદત પછી પોતાનાં લશ્કરને રજા આપીને કોપરગામની જાગીર તથા બીજું સાલીઆણું નક્કી કરાવી ત્યાં જઈ રહ્યો ને ૧૭૮૪માં મરણ પામ્યો. સવાઈ માધવરાવ વયે મોટો થયો, તોપણ નાનાફડનવીસે તેને સત્તા ન આપતાં કેદી જેવો રાખવા માંડયો તે ઉપરથી તે એક દહાડો ચિડાઈને મેહેલની અગાશીમાંથી નીચે ઝંપલાવી મરણ પામ્યો (૧૭૯૫). પછી રાઘોબા દાદાનો વડો દીકરો **બાજીરાવ** આઠમો ને છેલ્લો પેશ્વા થયો તેણે દોલતરાવ સિંધીઆને ઉશ્કેરી નાનાફડનવીસને કેદમાં નખાવ્યો, પણ પછવાડેથી તેનો છુટકારો કરી પાછો પ્રધાન કીધો. નાનાફડનવીસ ૧૮૦૦માં મરણ પામ્યો ને તેની સાથે મરેઠાના રાજ્યની પણ સમીસાંજ થઈ.

ફ્રેંચ અંગ્રેજની સરસાઈ–યુરોપમાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ સામસામા ઉતર્યા હતાં (૧૭૪૪). લડાઈ માત્ર યુરોપમાંજ નહિ પણ જ્યા જ્યાં જેની જેની સત્તા હોય ત્યાં ત્યાં તેની તેની સાથે કરવી એમ તરફેણે ઇચ્છયું ને ચલાવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં વલંદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ ત્રણેનાં સંસ્થાન હતાં; તેમાં વલંદા પોતાનાંને વિષે બેદરકાર હતા; પણ અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ એ બેએ હિંદુસ્તાનમાં પોતપોતાની સત્તા વધારવાને અહીં પણ લડાઈ ચલાવી. ફ્રેંચ **લાબુર્ડોને** એણે પાંચ દહાડા ઘેરો રાખી મદ્રાસ લીધું (૧૭૪૬); પણ પછી કેટલુંક ધન લઈ તે શહેર તેઓને પાછું આપ્યું. પોંડીચરીના ગવર્નર **ડુપ્લેને** તે ગમ્યું નહિ ને એણે **લાબુર્ડોન** પાછો ફ્રાન્સ ગયો એટલે મદ્રાસને પાછું ફ્રેંચ સરકારના તાબામાં લીધું. ૧૭૪૮માં **એલાશાપેલની** સલાહ થઈ ત્યારે મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું આપવામાં આવ્યું હતું.

દિલ્હીના બાદશાહનો દક્ષિણનો સુબેદાર નિજામ **ઉલમુલ્ક** ૧૭૪૮માં મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો દીકરો નાસીરજંગ હૈદરાબાદની ગાદીએ બેઠો; પણ ડુપ્લેએ ખટપટ કરી નિજામની દીકરીનો દીકરો મુજફ્ફરજંગ એને દાવો કરવા ઉભો કીધો. કર્ણાટકની નવાબીને માટે અન્વરૂદ્દીન ને ચંદાસાહેબ એ બે દાવો કરતા તેમાં પણ ડુપ્લેએ ચંદાસાહેબનો પક્ષ કરી લડાઈઓ કરી તેને નવાબી અપાવી; ને એ મદદના બદલામાં પોંડીચરીની આજુબાજુનાં ૮૧ ગામ મેળવ્યાં (૧૭૫૦). અન્વરૂદ્દીન લડાઈમાં કપાઈ પડયો હતો, પણ તેનો દીકરો મહંમદઅલ્લી ત્રિચીનોપોલી રાખી રહ્યો હતો. તેને અંગ્રેજોએ કુમક કરવી કબુલ કીધી. મુઝફ્ફરજંગને ફ્રેંચ સરદારો સાથે વાંધો પડયો: એઓ તથા ચંદાસાહેબ ખસી ગયા; મુઝફ્ફરજંગ નાસીરજંગને શરણ થઈ કેદમાં પડયો. આગળ મહંમદઅલ્લી તથા નાસીરજંગ એઓને અંગ્રેજ સાથે વાંધો પડયો તે લાગ જોઈ ડુપ્લેએ નાસીરજંગ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને સપડાવ્યો; પઠાણો પાસે બખેડા કરાવી તેને મારી નખાવી મુઝફ્ફરજંગને કેદમાંથી છૂટો કરી ગાદીએ બેસાડયો અને જ્યારે એના પણ ટંટાખોરોએ પ્રાણ લીધા ત્યારે નિજામના દીકરામાંથી એક સલાબતજંગને નિજામી આપી. અંગ્રેજોએ મહંમદઅલ્લીની કુમકે લડનારાઓને ત્રિચિનોપોલી મોકલ્યા, પણ ચંદાસાહેબે તેઓને લડાઈ આપી ભગાડયા; તેમાં દેશી સિપાઈ કરતાં અંગ્રેજો પહેલાં નાઠા. થોડી મુદત પછી કલાઈવે ૨૦૦ અંગ્રેજ ૩૦૦ દેશી ને ત્રણ તોપ એ સાથે **આર્કોટ** (કર્ણાટકની રાજધાની) લીધું. દુશ્મનોએ ઘેરો ઘાલ્યો, પણ કલાઇવે રહેલા ૮૦ ગોરા તથા ૧૨૦ કાળા સિપાઈઓ સાથે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી આવી તેઓને નસાડયા અને મદ્રાસથી કુમક આવી પહોંચી એટલે તેણે ફ્રેંચનું કાંચી શહેર લીધું; વળી તેણે ને મેજર લૉરેન્સે ત્રિચિનોપોલીને ઘેરો ઘાલનારાં ફ્રેંચનાં તથા ચંદાસાહેબનાં લશ્કરને હરાવ્યાં (૧૭૫૨). ફ્રેંચની હાર થવા માંડી હતી, પણ હૈદરાબાદની દરબારમાં તેઓનો વગ ઘણો વધ્યો હતો—સલાબતજંગે ફ્રેંચ સરદાર **બુશીને** મછલીપટ્ટણથી તે જગંનાથપુરીલગી ત્રણસેં કોશમાં આવેલા પ્રાંતની અમલદારી આપી હતી. પછી અંગ્રેજ ફ્રેંચ વચ્ચે કેટલીક લડાઈઓ થઈ. પણ છેલ્લે લંડનમાં સલાહના કરાર થયા તે પ્રમાણે ફ્રેંચોએ જીતેલો મુલક પાછો આપી દીધો ને મહંમદઅલ્લીને નવાબ કબુલ રાખ્યો; અંગ્રેજોએ સલાબતજંગને દક્ષિણનો સુબેદાર માન્યો; અને બંને ટોપીઓએ દેશી રાજ્યોની ખટપટમાં ન પડવા સંબંધી એકમેકને કબુલાત આપી (૧૭૫૪)

અંગ્રેજી રાજ્યસત્તાની સ્થાપના—કલકત્તાની કોઠી મદ્રાસની કોઠીના ઉપરીપણા તળે હતી તોપણ

તેની કમાણી તથા વગસત્તા બહુ વધી હતી. બંગાળાનો સુબેદાર **સુરાજઉદ્દૌલાએ** કોઠીવાળાને જણાવેલું કે અમારો ગુનેગાર નવાબ જે તમારા આશરામાં રહેલો છે તેને મોકલી દેવો; પણ કોઠીવાળાએ જવાબ ન વાળેલો તે ઉપરથી સુબેદારે કલકત્તા ઉપર ચઢાઈ કરી (૧૭૫૬);–કોઠીનો મુખી ને બીજા સૌ વહાણો ઉપર નાસી ગયા, પણ ૧૪૬ કિલ્લેદાર પકડાયા. (એઓને પહેરેગીરોએ એક વખારના ૧૮ ફુટ ચોરસ ઓરડામાં ગોંધેલા તેમાંથી સુરજ ઊગતે માત્ર ૧૬ જણ જીવતા નીકળ્યા હતા,—૨૦મી જૂન). મદ્રાસની કોઠીવાળાએ **ક્લાઈવને** લશ્કર સાથે કલકત્તે મોકલ્યો. એણે કલકત્તા તથા હુગલી પાછાં લીધાં ને પછી સુરાજઉદ્દૌલા તથા ક્લાઈવ વચ્ચે સલાહના કરાર થયા. ક્લાઈવને મદ્રાસ સરકારનો હુકમ હતો કે કામ પુરૂં થયેથી તરત પાછું આવવું પણ ક્લાઈવે મદ્રાસ ન જતાં બંગાલામાં રહી ત્યાંની રાજખટપટમાં માથું ઘાલ્યું. સુરાજઉદ્દૌલાની ફોજને પગાર આપનારો બક્ષી મીરઝાફર એણે ક્લાઈવને નાણું આપવું કબુલ કીધું ને ક્લાઈવે તેને સુબેદાર કરવાનું માથે લીધું, એ મસલત ખુલ્લી પડેથી જાફર સુબેદાર પાસે માફ માગી ને એણે તે આપી, એવી કબુલાતે કે તેણે અંગ્રેજની સામા લડવામાં મદદ કરવી. સુરાજઉદ્દૌલા ૫૦ હજાર પાયદલ, ૧૮ હજાર સવાર ને ૫૦ તોપ સાથે ક્લાઈવને શિક્ષા કરવા નીકળ્યો; ને ક્લાઈવ પણ ૯૦૦ ગોરા ને ૨,૦૦૦ કાળા સિપાઈઓ લઈ **પ્લાસી** ગામ આગળ આવી પહોંચ્યો; થોડી વાર સામસામો તોપનો મારો ચાલ્યો એટલે વળી મીરજાફર પોતાની ફોજ સાથે ક્લાઈવને મળ્યો ને એણે કુમકને બળે સુબેદારની ફોજની જબરી ટુકડી ઉપર એકદમ ધસારો કરી તેને નસાડી; સુરાજઉદ્દૌલા સાંઢણી ઉપર ચઢી પાછો વળ્યો ને ક્લાઈવે જીત મેળવી (૨૨ જુન ૧૭૫૭). પછી જાફર બંગાળાનો સુબેદાર થયો ને તેણે સવાબે કરોડ ને વીસ લાખ રૂપીઆ અંગ્રેજ કંપનિને આપવા કબુલ કીધા—સુરાજઉદ્દૌલાને જાફરના દીકરાના હુકમથી ઠાર કરવામાં આવ્યો હતો. તરતજ પછી અંગ્રેજો બંગાળાની તિજોરી જોઈ વળ્યા તો તેમાં માત્ર દોઢ કરોડ રૂપીઆ હતા ને એ સઘળા તો ઉપાડાય નહિ ત્યારે તેઓએ ૮૦ લાખ રોકડા ને બીજું કેટલુંએક જરીઆન મળીને કરોડ ને ૧૦ લાખ જેટલું તો લઈ લીધું ને બાકીના ત્રણ વર્ષમાં પુરા કરી આપવાનું જાફરે કબુલ કીધું. દિલ્હીના બાદશાહનો શાહજાદો, અયોધ્યાનો નવાબ ને અલાહાબાદનો સુબેદાર એઓ જાફરને કહાડી મૂકવા ક્લાઈવને લડાઈ આપવા આવ્યા; પણ પાછલા બેમાં ટંટો થયો તેમાં અયોધ્યાવાળાનો જીવ ગયો ને પછી શાહજાદો એકલો પડી ગયો તેથી તે કેટલુંક નાણું લઈ પાછો વળ્યો. ક્લાઈવે લડાઈની સમાધાની આણવામાં મદદ કરી વાસ્તે જાફરે ક્લાઈવને કેટલીક ખાનગી જાગીરો આપી.

૧૭૬૦માં **વેન્સિટાર્ટ** કોઠીનો પ્રેસિડેંટ થયો તેણે ખજાનો ખાલી ને મીરજાફરથી કબુલેલું નાણું અપાતું નથી એ જોઈ નવાબના ભાઈ **કાસિમને** નવાબ કીધો. જાફર મુર્શીદાબાદ છોડી કલકત્તે જઈ રહ્યો. કંપનિ સિવાય બીજા અંગ્રેજ વેપારીઓએ દાણ ભરવું એવું કાસિમે ઠેરવ્યું તે કંપનિને પાલવ્યું નહિ; કંપનિના તાબેદાર દેશીઓ પણ જકાત આપતા નહિ; કંપનિએ વેપારના સઘળા હક પોતાનેજ માટે રાખેલા તેથી દેશીઓનો વેપાર ડૂબ્યો; વસુલાતમાં ખાધ પડી નવાબ તથા કંપનિના લોકમાં વારંવાર ટંટા થતા, એ સંધા ઉપરથી કાસિમે બધા લોકને દાણની માફી કરી. કંપનિ ખીજવાઈ, ને **એલિસે** પટણા લીધું; કાસિમે એક અંગ્રેજી વકીલ મોંગીરથી કલકત્તે જતો હતો તેને તેના રિસાલા સુદ્ધાં મરાવી નાખ્યો; પટણાનો સુબેદાર જે અંગ્રેજના આવવાથી ખશી ગયો હતો તેણે મોંગીરની કુમકે ત્યાંના અંગ્રેજોને કેદ કરી નવાબ પાસે મોકલ્યા; અને કાસમબજારના અંગ્રેજોની પણ તેવીજ હાલત થઈ (૧૭૬૩). પછી કંપનિના લશ્કરે નવી રાજધાની મોંગીર શહેર લીધું (બીજી ઓગસ્ટ ૧૭૬૩); અને કાસિમ મુર્શીદાબાદમાંના અંગ્રેજોની કતલ કરાવી અયોધ્યાના નવાબ પાસે જઈ રહ્યો. અયોધ્યાનો નવાબ અને દિલ્હીનો બાદશાહ એ બે કાસિમની મદદે લડવા આવેલા તેમને **મેજર મન્રોએ** (મુંબઈથી આવી) **બક્સર** આગળ હરાવ્યા (૨૨ અકટોબર ૧૭૬૪). અયોધ્યાના નવાબે લડાઈનો ખર્ચ આપવાનું કબુલ કરી સલાહ કીધી ને બાદશાહ અંગ્રેજોને ગાજીપુર વગેરે પ્રાંત આપવાના કહી પાછા ફર્યા. પછી કંપનિએ મીરજાફરને પાછો ગાદીએ બેસાડયો ને તે મુઆ પછી તેના દીકરા **નિજામઉદ્દૌલાને** નવાબ કરી જુના દિવાન નંદકુમારને કાઢી મહમ્મદ રીઝાખાન એને દિવાન કીધો ને કેટલાક કરાર કરાવી લીધા. ક્લાઈવ વચમાં વિલાયત ગયો હતો તે ત્યાંથી **લોર્ડ** પદવી ધારણ કરી પાછો કલકત્તે આવ્યો ને પછી તેણે મુર્શીદાબાદ જઈ (૨૫ જૂન ૧૭૬૫) નિજામખાન સાથે કારભાર કરવાને દુલભરામ તથા જગતશેઠ એ બેને નીમ્યા; દરસાલ ૫૦ લાખ ઠેરવી નવાબને ખસતો કીધો અને દરોબસ્ત કારભાર રાખી કંપનિ મુલકનું વસુલ લે તેવું ઠેરવ્યું. ૧૭૬૫ના ઓગસ્ટની ૧૨મીએ દિલ્હીના બાદશાહે દર સાલ છવ્વીસ લાખ રૂપીઆ લેવા કબુલ કરીને બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ

એ પ્રાંતોનું વસુલ લેવાનો અધિકાર—દિવાની ફરમાન અંગ્રેજ કંપનિને આપ્યો;-ઇસ્ટ ઇંડિઆ કંપનિએ વેપારી ટળી રાજકીય સત્તા ધારણ કીધી. કર્ણાટકમાં કંપનિની બહાદુરી મનાતી ને ઉત્તર સરકારના પ્રાંત તેને નવા મળ્યા હતા.

કલાઈવ ૧૭૬૭માં વિલાયત ગયા પછી વેરિલ્સ્ટ બંગાલાનો ગવર્નર થયો હતો ને એના પછી વોરન હેસ્ટિંગ્સ થયો (૧૭૭૨). ૧૭૭૩માં ઇગ્લાંડની પાર્લમેંટમાં કેટલાક ઠરાવ થયા; કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબઈ એ ત્રણ ઇલાકાના ગવર્નરોએ એક ગવર્નર જનરલ તથા કૌન્સિલ એના હુકમમાં રહી પોતાનાં કામ કરવાં, ગવર્નર જનરલની નીમણુક ઇંગ્લાંડનો રાજા કરે; પ્રધાનમંડળને કામ પડે ત્યારે ગવર્નર જનરલે કંપનિનું દફતર દેખાડવું; કલકત્તામાં ઇન્સાફની અદાલત રાખવી; કંપનિના ચોવીસ ડાઇરેકટરો વર્ષોવર્ષ નવા ન નીમતાં દર વર્ષ માત્ર છ નવા નીમવા; વગેરે. એ ઠરાવ પ્રમાણે કંપનિનો વહીવટ ૧૭૭૪ના ઓગષ્ટની પહેલી તારીખથી બદલાયો ને વોરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્યનો પહેલો ગવર્નર જનરલ ઠર્યો.*

* ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૪માં સલાહ થયા પછી પાછા જ્યારે ફ્રાન્સ ઇગ્લાંડની સાત વર્ષની લડાઈ ચાલી(૧૭૫૬–૧૭૬૩) ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં પણ ફ્રેંચ અંગ્રેજો વચ્ચે ચાલી. ક્લાઈવે ચંદ્રનગર લીધું (૧૪ માર્ચ. ૧૭૫૭). અંગ્રેજી આરમારે ફ્રેંચ આરમારને કડલૂર બંદરમાં હરાવી. પણ ફ્રેંચ સરદાર લાલીએ સેંટ ડેવિડ કિલ્લો લીધો (૧ જુન, ૧૭૫૮); તેણે મદ્રાસને ઘેરો ઘાલી શહેરનો દેશી વસ્તીનો ભાગ લીધો (૧૪ ડિસેંબર). અંગ્રેજને મુંબઈથી કુમક આવી કે ફ્રેંચ પોતાના માંદા તથા ઘાયલ લોકને મૂકી ચાલ્યા ગયા; ત્રિકોમાલી આગળ ફ્રેંચની હાર થઈ; અંગ્રેજ સરદાર ફૂટે વાન્દિવાશનો કિલ્લો લીધો તે પાછો લેવા લાલીએ ચઢાઈ કરી, પણ હાર્યો ને એના હુકમથી બુશી હૈદરાબાદથી આવતો હતો તેને અંગ્રેજોએ પકડયો; બુશીએ હૈદરાબાદ છોડયું તેથી ત્યાં ફ્રેંચનું વજન ઓછું થયું (જાન્યુઆરિ, ૧૭૬૦); પછી અંગ્રેજ સરદાર ફૂટે આર્કોટ, જીંજી, દેવીકોટ ને બીજા નવ કિલ્લા લીધા ને પછી બે મહીનામાં પોંડીચરીને ઘેરો ઘાલ્યો; લાલીએ ઘેરો ઉઠાડવાને બહુ બહુ ફાંફાં માર્યા, પણ તેનું વળ્યું નહિ. ૧૭૬૧ના જાન્યુઆરિની ૧૪મીએ તે કિલ્લો અંગ્રેજોએ કંપનિને નામે લીધો ને ત્યાંનો કોટ ભાગી નાખ્યો. એ હારથી હિંદુસ્થાનમાંની ફ્રેંચ સત્તા પૂરી નાશ પામી–૧૭૬૩માં પારિસમાં સલાહ કરાર થયા ત્યારે પોંડીચરી ને બીજાં સંસ્થાનો ફ્રેંચોને પાછાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. દેશી સિપાઈઓને યુરોપની કવાયત શીખવવાની ચાલ પ્રથમ ફ્રેંચોએ કાઢી હતી.

વિજયનગરની ગાદી તૂટયા પછી મ્હેસુરના ખંડીઆ રાજાએ સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું; ત્યાં કોઈ રાજા હતો ને તેનો કારભાર નંદરાજ કરતો. નંદરાજને હૈદર નામનો એક સરદાર હતો. હૈદર દસ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો ગરીબ બાપ (પંજાબથી આવેલો) જેણે લશ્કરમાં નોકરી લીધી હતી તે કપાઈ મુઓ હતો. લશ્કરી ચાકરીનો હૈદરને કંટાળો હતો તોપણ તેણે તે ૨૭ વર્ષની ઉમરે કબુલ કીધી હતી. નંદરાજે તેને એક પાયગા આપી ને તે વધારવાની રજા આપી. હૈદરે ઘણા લુટારૂ લોકોને એકઠા કરી ૧૫૦૦ સવાર તથા ૫ હજાર પાયદળ અને હાથી ઊંટ વગેરે કેટલોક સરંજામ એ સૌ તૈયાર કીધું. નંદરાજે ખુશ થઈ તેને ડિંડીગલની ફોજદારી આપી ને તે ભીલ રાજાઓનો બંદોબસ્ત રાખતો. નંદરાજે રાજાને કેદમાં નાખી તેના કેટલાક સંબંધીઓનાં નાક કાન કાપેલાં તેથી લોક તેના ઉપર નારાજ થયા હતા; હૈદર તથા તેનો કારકુન ખંડેરાવ એઓએ રાજ્યનો પક્ષ કીધો; નંદરાજે કારભાર છોડી મ્હેસુર જઈ ફોજ એકઠી કીધી; હૈદરે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી તે શહેર લીધુ ને પછી પોતે કારભારી થયો; ખંડેરાવે હૈદરનાં લશ્કર ઉપર તોપ ચલાવી, પણ હૈદર નાસી ગયો. હૈદરે નંદરાજની પાસે માફી માગી તેના થઈ જઈ ખંડેરાવને નસાડયો ને પછી રાજાને ત્રણ લાખનો ને નંદરાજને ૧ લાખનો પ્રાંત આપી પોતે શ્રીરંગપટણમાં સુલતાન થયો (૧૭૬૧). તેણે ખંડેરાવને મરતાં સુધી લોઢાના પાંજરામાં ઘાલી રાખ્યો હતો.

દિલ્હીના બાદશાહે મહંમદ અલીને કર્ણાટકનો નવાબ માન્યો હતો ને ઉત્તર સરકારના પ્રાંત અંગ્રેજોને આપ્યા હતા. એ પ્રાંત હૈદરાબાદના નિજામઅલ્લીના (સલાબતજંગના ભાઈના) તાબાના હોવાથી તે, નવાબ તથા અંગ્રેજના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરતો; પણ મદ્રાસ સરકાર તેને વાહી વાહીને તેનો ગુસ્સો નરમ પાડતી. હૈદરઅલીની સત્તા તોડવાને નિજામ, મરેઠી સરદાર માધવરાવ ને અંગ્રેજ કંપનિ એઓએ સંપ બાંધ્યો (૧૭૭૦). નિજામ તથા કંપનિનાં લશ્કર નીકળ્યાં તેની પહેલાં મરેઠા સવારો મ્હેસુરના સપાટ પ્રદેશમાં ફરી વળ્યા હતા–એ લશ્કરની સામા ભીડવાની હૈદરની હિંમત ચાલી નહિ ને તેણે ૩૫ લાખ આપવાની બોલી કરી માધવરાવને વિદાય કર્યો (પાછળથી રૂપીઆ અ:`પા નહોતા અને નિજામના મનમાં અંગ્રેજ વિષે માઠું આણ્યું. હૈદરે ત્રિનોમાલી આગળ કર્નલ સ્મિથ ઉપર હલ્લો કીધો, પણ તેમાં ને બીજી લડાઈઓમાં તે હાર્યો; અને નિજામે હૈદરને છોડી અંગ્રેજ સાથે સલાહ કીધી (૧૭૬૮). અંગ્રેજોએ લડીને તેનો કેટલોક મુલક લીધો; ત્યારે હૈદરે સલાહનું કહેણ મોકલ્યું. પણ અંગ્રેજોએ માન્યું નહિ. હૈદરે દોઢ મહીનામાં કાઇમતુર વગેરે ખોએલા

વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૩—૧૭૮૫)—ઇગ્લાંડ અમેરિકાની લડાઈ ચાલી તેનો લાભ લઈને ફ્રેંચોએ મરાઠા, નિજામ ને મ્હૈસુરના હૈદરઅલી એઓ સાથે અંગ્રેજ સામા સંપ બાંધ્યો, પણ તેઓએ ચંદ્રનગર, મછલીપટ્ટણ ને પોંડીચરી એ ખોયાં (૧૭૭૮). મુસદ્દીગીરી ભરેલા કોલકરારથી દુશ્મનો કમજોર થયા, પણ ૧૭૮૦માં હૈદરે એકદમ તૂટી પડી કર્ણાટકમાં મોટો સંહાર કીધો. જ્યારે તે આર્કોટને ઘેરો ઘાલતો હતો તેવામા તેણે એક બીજાથી ૭ માઇલને અંતરે રહેલાં એવાં બે મોટાં લશ્કરને હરાવ્યાં; પણ પછી કૂટે તેને હરાવ્યો; ને તેના કાફલાનો હુએ નાશ કીધો. ૧૭૮૨માં હૈદર મુઓ ને તેના દીકરા ટિપુએ ૧૭૮૪ની સલાહ થઈ ત્યાંસુધી લડાઈ જારી રાખી. ગવર્નર જનરલ ૧૭૮૫ના ફેબ્રુઆરિમાં વિલાયત ગયો. તેણે હિંદુસ્તાનમાં માઠી વર્તણુક ચલાવેલી ને મોટા ગુના કરેલા તે વિષે ચર્ચા ચલાવવાથી તેના ઉપર પાર્લમેંટમાં આઠ વર્ષ કામ ચાલ્યું હતું, પણ આખરે તે નિરપરાધી ઠર્યો હતો.

લોર્ડ કૉર્નવૉલિસ (૧૭૮૫-૧૭૯૩). ત્રાવણકોરનો રાજા જે કંપનિનો દોસ્ત હતો તે અને ટીપુ એ બેમાં ઝગડો જાગ્યો ને લડાઈ શરૂ થઈ (૧૭૯૦). કેટલીક હાર ખાધા પછી કંપનિએ બેંગલોર લીધું ને શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલવાનું ભય દેખાડ્યું. ૧૭૯૨ના ફેબ્રુઆરિની પાંચમી તારીખે દુશ્મનો શ્રીરંગપટ્ટણ નજીક આવી પહોંચ્યા ને ટીપુ સુલતાને પોતાનું અડધું રાજ્ય દુશ્મનોને (કંપનિ, નિજામ ને પેશ્વા એઓને) આપી દેવાનું, લડાઈના ખર્ચના ૩૫ લાખ રૂપીઆ આપવાનું ને બે શાહજાદા ઓળમાં મૂકવાનું કબુલ કીધું. કૉર્નવૉલિસે બંગાળામાં હમેશના જમીનદાર ઠેરવ્યા—જમીનના ઉત્પન્નનો આકાર જાણી લઈ હમેશાને માટે દર બાંધી આપ્યો.

સર જાન શોર (૧૭૯૩—૧૭૯૮) એની કારકીર્દીમાં નિજામ, કંપનિ સરકારનો કટ્ટો દુશ્મન થયો. એ લાગ જોઈ ટીપુએ સત્તાધારીઓ સાથે સંપ બાંધ્યો ને ફ્રાન્સના સત્તાધારીઓની મદદને માટે તેઓ સાથે સંદેશા ચલાવ્યા.

લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન (પછવાડેથી **વેલસ્લિનો માર્કિવસ**) એણે મોટી લડાઈ કરી ટીપુને હરાવ્યો—એ તોપના ગોળાથી પડ્યો ને શ્રીરંગપટ્ટણ તાબે થયું—પુષ્કળ ધન, જીત મેળવનારાઓને મળ્યું ને અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા મક્કમ પાયા ઉપર આવી (૧૭૯૯).

ચીન.

માન્ચુતાર્તર કુળના રાજા રાજ્ય કરતા. જેસુટ લોક ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધ કરતા તેઓને સખ્ત મના કરવામાં આવી હતી ને તે ધર્મ દેશમાંથી નીકળી ગયો. યુરોપ સાથે વેપાર વધ્યો હતો.

યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સ.

ઉત્તર અમેરિકામાં ન્યૂહેમ્પશાયર, મેસાચ્યુસેટ્સ, હ્રોડ ટાપુ વગેરે, કનેક્ટિકટ, ન્યૂયોર્ક, ન્યૂજર્સી, પેન્સિલવેનિયા, ડિલાવેર, મેરીલેંડ, વર્જિનિયા, ઉત્તર—દક્ષિણ કેરોલીના અને જોર્જિયા એ તેર સંસ્થાન એકમેકથી સ્વતંત્ર હતાં. તે સંસ્થાનોના લોક પોત પોતાની મંડળીઓ કરી પોતાના પ્રદેશની વ્યવસ્થા રાખતા. પછવાડેથી ઇંગ્લાંડ ગવર્નરો નીમવાની સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી ને લોકે પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની રાજ્યસભાઓ રાખી હતી. સંસ્થાની લોકને પોતાના શત્રુઓની સામા થવામાં ઇંગ્લાંડની મદદ મળતી ને ઇંગ્લાંડને તે ફળદ્રુપ પ્રદેશનાં ઉત્પન્નના તમામ વેપારનો ફાયદો મળતો. જ્યારે શત્રુની તરફની નિરાંત થઈ ત્યારપછી સંસ્થાનીઓને ઇંગ્લાંડની મદદની જરૂર નહોતી;—એ સ્થિતિમાં ઇંગ્લાંડે સ્વતંત્ર-

---

પ્રાંત પાછા લીધા ને પછી ૭ હજાર સવાર સાથે લાંબી મજલ કાપી તે મદ્રાસ નજીક જઈ પહોંચ્યો. મદ્રાસના કામદારોએ સલાહ કીધી—મુલકની સરહદ લડાઈ પહેલાં હતી તેવી રાખવી ને એકમેકને મદદ કરવી એવા કરાર થયા (૧૭૬૯).

અફગાન રોહીલાઓએ બાદશાહને દિલ્હીથી બહાર કહાડેલો, પણ મરાઠાઓએ તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો (૧૭૭૧). બાદશાહે અલાહાબાદ વગેરે પ્રાંત મરાઠાઓને આપ્યા. હેસ્ટિંગ્સે છવ્વીસ લાખનું સાલીઆણું બાદશાહને આપવું બંધ કીધું, ને અલાહાબાદ વગેરે પ્રાંત મરાઠાને હાથ ન જાય તેને માટે ૫૦ લાખ લઈને અયોધ્યાના નવાબને વેચ્યા. મરાઠાઓ રોહીલાઓને હરાવી તેઓનો પ્રાંત લૂટી ઉજ્જડ વાળી સ્વદેશ ભણી ચાલતા થયા. અયોધ્યાના નવાબે ને હેસ્ટિંગ્સે રોહીલાની મદદમાં લશ્કર મોકલ્યાં હતાં તેના ખર્ચને માટે તેઓ સાથે લડાઈ કીધી ને તેઓને પુરા તાબે કીધા (૧૩ એપ્રીલ, ૧૭૭૪). રોહીલાની સામા નવાબને મદદ કરવામાં હેસ્ટિંગ્સને લોભ વગર બીજું કંઈ કારણ નહોતું. ૧૭૭૬માં અંગ્રેજોને રાઘોબા દાદાની ખટપટમાં સાલસેટ ટાપુ મળ્યો હતો.

હેસ્ટિંગ્સના ઉપર લાંચ ખાધાની ફર્યાદીઓ થયેલી ને હુગલીનો ફોજદાર નંદકુમાર સપડાયો. એના ઉપર કોઈએ પાંચ વર્ષની વાત ઉપર ખોટી સહી કીધાનું તોહમત મૂકેલું તેની તપાસ ચલાવી સુપ્રીમ કોર્ટે તેને ફાંસીની સજા કીધી હતી—એ કામ હેસ્ટિંગ્સે કરાવ્યું એવું કહી કૌન્સિલના મેમ્બર સામા થયા હતા ને તે ભાંજગડ ઘણી વધી ગઈ હતી.

તાનો ઇચ્છનારો તે લોક સાથે જેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેવી રીતે ન વર્તતાં તેઓના ઉપર વિશેષ રાજ્યસત્તા ચલાવવાનો મમત ધર્યો-કારભાર મૂકવા વિષે પાર્લમેંટમાં ઠરાવો થયા.

નિદાને ૧૭૭૩માં ઇંગ્લાંડે ફક્ત ચા ઉપર જકાત લેવાનું રાખ્યું; પણ અમેરિકનોએ જાણ્યું કે એ કર દાખલ થવાથી પછવાડેથી બીજા પણ થશે. ન્યૂયોર્ક ને ફિલાડેલ્ફિયાના લોકે અંગ્રેજી વહાણનો માલ બંદર ઉપર ઉતરવા દીધો નહિ; ચાર્લસ્ટનવાળાઓએ ઉતરવા દઈ વખારોમાં ભરાવા દીધો, પણ વેચાતો અટકાવ્યો બોસ્ટનમાં કેટલાક લોકે વહાણમાંથી ઉતરતો કેટલોક માલ દરીઆમાં ફેંકી દીધો. એ ઉન્મત્તાઈ ઉપરથી તે બંદર બંધ કરવાનો એક ને મેસેચ્યુસેટની ધારા બાંધનારી લોકસભાને ઉઠાડી નાખવાનો બીજો એવા બે ધારા ઇંગ્લાંડની પાર્લમેંટમાં પસાર થયા. ૧૭૭૪ના સપ્ટેંબરમાં તેરે સંસ્થાનના મુખત્યારો ફિલાડેલ્ફિયામાં મળ્યા ને એકસંપે તેઓએ ઇંગ્લાંડના રાજાને અરજી કરી-કર મૂકવાની ને રાજ્ય માંહેની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા માત્ર સંસ્થાનિક સભાઓનીજ છે; રાજ્યના ગુનામાં આવેલા અમેરિકનોની તપાસ ઇંગ્લાંડમાં થવાનો ધારો થયો છે તે ઘટતો થયો નથી; અને વેપાર વહીવટ આવી આવી રીતે રાખવો એવું તેમાં લખી જણાવ્યું હતું. ઇંગ્લાંડ સરકારે તે અરજી લીધી નહિ; અને રાજા તથા પાર્લમેંટ એઓએ લડાઈથી અમેરિકનોને ઠેકાણે આણવાનું ઠેરવ્યું.

૧૭૭૫ના વર્ષમાં પ્રથમ ભીડંભીડા, લડાઈનાં સરંજામનો કબજો કરી લેવા માટે બ્રિટિશ લશ્કરી સિપાઈઓ અને હથિયારબંધ સંસ્થાનીઓ વચ્ચે લેકિસંગ્ટનમાં થઈ; ફિલાડેલ્ફિયામાં મળેલા મુખત્યારોએ પોતાની સભાનું નામ પાડ્યું-"ઉત્તર અમેરિકાના એકત્ર સંસ્થાનોની રાજસભા;" અને દેશના રક્ષણને માટે લશ્કર ઉભું કરવાનો ઠરાવ કીધો ને પગાર આપવાને નોટો કાઢી. પહેલી લડાઈ બોસ્ટન આગળ ૧૭મી જુને થઈ તેમાં બ્રિટિશ લશ્કરે ભારી માર ખાધો. પછી વર્જિનિઆનો એક તવંગર ગૃહસ્થ જોર્જ-વોશિંગ્ટન જે કાનડાને માટે થઈ ગએલી લડાઈમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો તેને સંસ્થાનિક સેનાનો સરદાર નીમવામાં આવ્યો. જનરલ મોંટગોમરીએ કાનડા ઉપર ચઢાઈ કરી તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. પણ તેમ વર્ષ પુરૂં થયું છતે બ્રિટિશ સરકારથી અમેરિકનોને તાબે કરી શકાયા નહિ; (કાનડાના લોક સંસ્થાનીઓને ન મળતાં ઇંગ્લાંડનેજ વળગી રહ્યા હતા). અમેરિકનોએ બોસ્ટનને ઘેરો ઘાલ્યો અને જનરલ હાઉને ૭ હજાર સિપાઈ સાથે તે શહેર ખાલી કરી હાલિફેક્સ તરફ નીકળી જવું પડ્યું. એથી કેટલુંક તોપખાનું તથા કેટલોક સરંજામ એ અમેરિકનોને મળ્યું ને વોશિંગટનને જીતની પ્રસન્નતામાં તે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો (માર્ચ, ૧૭૭૬). કોંગ્રેસ-સંસ્થાનોની રાજસભાએ જુલાઇની ૪થીએ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર છે એવું જાહેરનામું કાઢ્યું અને સંપીલાં સંસ્થાનોએ "અમેરિકાનાં યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ" એવું નામ ધારણ કીધું.

નવા પ્રજાસત્તાક રાજ્યે ન્યૂયોર્ક ને ન્યૂજર્સી ખોયાં ને તેને કોંગ્રેસ મેરીલેંડમાં લઈ જવી પડી; જનરલ હાઉએ વોશિંગ્ટનને બ્રાંડીવાઇનક્રીક આગળ હરાવ્યો ને ફિલાડેલ્ફિયા લીધું (૧૭૭૭)—વોશિંગ્ટનનાં ૧૨૦૦ માણસ ઓછાં થયાં. લેફ્ટેનંટ જનરલ બરગોઈને એને ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે કાનડાથી હાઉને મળવાને મોકલેલો તેણે અમેરિકનોને હરાવી હાંકી કાઢ્યા ને ટિકોંનડરેગો લીધું; પણ પછવાડેથી તે એટલી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો ને ગેટ્સ તથા આર્નોલ્ડ એ બે અમેરિકન સરદારો એવા તો સામા થયા કે બરગોઇનને બે ભારે લડાઈ આપ્યા પછી પોતાનાં બધાં લશ્કર સાથે સારાટોગા આગળ તાબે થઈ રહેવાની જરૂર પડી. જીત જોઈને ફ્રાન્સના પ્રધાન મંડળે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સાથે દોસ્તીના કરાર કીધા (૧૭૭૮); અને લાફાએટ તથા બીજા સરદારો પોતાનાં ફ્રેંચ લશ્કરો સાથે નવા રાજ્યનાં લશ્કરને મદદ કરતા થયા. જનરલ ક્લિનૂટન જે બ્રિટિશ રાજ્યસૈન્યનો મુખી હતો તે ફિલાડેલ્ફિયા ખાલી કરી ન્યૂયોર્ક જઈ રહ્યો. ર્‍હોડ ટાપુ ઉપર અમેરિકન સરદાર સુલિવાન અને ફ્રેંચ વહાણના કાફલાનો સરદાર ડીએસટેંગ એઓએ ચડાઈ કરી, પણ ત્યાં તેઓ ફાવ્યા નહિ એ સમા ઉપર ઇંગ્લાંડથી કમિશનરો આવેલા તેઓએ સમાધાની આણવાની બહુ બહુ તજવીજ કીધી, પણ કોંગ્રેસે પોતાનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કરાવવાનોજ મમત ધરી રાખ્યો.

૧૭૭૯માં બ્રિટિશ તથા (અમેરિકાની મદદમાં) ફ્રેંચ કાફલાઓની વચ્ચે ઘણીક લડાઈઓ થઈ; ફ્રેંચ કાફલાને સ્પેનનાં વહાણોએ મદદ કરી તેથી ઇંગ્લાંડના વેપારને મોટો ધોકો પહોંચ્યો. ૧૭૮૦માં ઉત્તર—દક્ષિણ કેરોલીનના લોકે ઇંગ્લાંડની રાજ્યસત્તામાં રહેવું ઇચ્છી જનરલ ક્લિન્ટનને મદદ કરી; અને લોર્ડ કોર્નવોલિસે અમેરિકન જનરલ ગેટ્સને કેમ્ડન આગળ ભારે શેહ પહોંચાડી; તોપણ બીજે વર્ષે ગ્રીને

બ્રિટિશ લશ્કરને કેટલી ઉત્તર-દક્ષિણ કેરોલાઇનામાં ધકેલ્યું તેણે ઘણી ભીડ આણી, અને વોશિંગટને લિંકનને બચાવવા દક્ષિણમાં જઈ કોર્નવોલિસને યૉર્કટાઉનમાં ઘેરી લીધો; ૧૭૮૧ના ઑક્ટોબરમાં વોશિંગટનના લશ્કરને બીજી અમેરિકન તથા ફ્રેંચ ટુકડીઓ મળી અને ઘણુ અઠવાડિયામાં બ્રિટિશ તોપખાનું અગાજ કરતું બંધ પડ્યું—બ્રિટિશ ફોજને તાબે થવાની જરૂર પડી-લડાઈનો છેડો આવ્યો.

૧૭૮૨ના આરંભમાં બ્રિટિશ પાર્લમેંટે લડાઈ બંધ રાખવાનો ઠરાવ કીધો, ને પછી નવેંબરમાં સલાહના કોલકરાર સંબંધી પારિસમાં મુસદ્દા તૈયાર થયા; ને નવા વર્ષના ફેબ્રુઆરિમાં બ્રિટને જાહેર કબુલ કીધું કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું અમારાથી જુદું ને સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. યુરોપનાં બીજાં રાજ્યોએ પણ તેવું માન્યું અને વોશિંગટન જેવાં દેશાભિમાન તથા એકનિશ્ચયપણા વડે સંસ્થાનો સ્વતંત્ર થયાં તે મહાપુરુષ પોતાની સત્તા કાંગ્રેસને સોંપી પાછો સાધારણ સંસારીજન થઈ રહ્યો.

હવે અમેરિકન આગેવાનો પોતાના નવા રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી તેને દૃઢીભૂત કરવાના ઉદ્યમમાં મચ્યા. રાજ્યમાં સર્વત્ર નાશ દેખાતો હતો; ખેતી વેપાર બંધ હતાં, ને રાજ્યને ભારે દેવું હતું. તેઓએ સારા સારા ધારા બાંધ્યા અને ૧૭૮૭માં સર્વ સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની એક મોટી સભા ફિલાડેલ્ફિયામાં ભરી વોશિંગટનને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના વ્યવસ્થા નિયમ ઘડી કાઢનારે મંડળીનો મુખ્ય કીધો. તેણે તે કામ યશસ્વી રીતે બજાવ્યું. ૧૭૮૯માં તેને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ૧લો પ્રમુખ સ્થાપવામાં આવ્યો. ૧૭૯૩માં બીજી વાર તેને તે પદ મળ્યું અને જે બુદ્ધિ ને જે નિર્લોભપણું તેણે લશ્કરી કારકીર્દીમાં દેખાડ્યું હતું તે તેણે રાજ્યના પ્રમુખ સત્તાધારીની કારકીર્દીમાં પણ દેખાડ્યું. ફ્રેંચ-રાજ્ય ઉઠું વળ્યું તેના ઝગડાથી તે ડહાપણભર્યા વિચારે અળગો રહ્યો; તેણે બ્રિટન, સ્પેન ને બીજાં રાજ્યો સાથે દોસ્તીના ને વેપારના કરારો કીધા અને રાજ્યમાંહેના સુધારાના કામમાં તેણે ખંતથી મદદ કર્યા કીધી,—એવી રીતની કે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું રાજ્ય વસ્તીમાં ને દોલતમાં અસાધારણ આબાદાનીને પામ્યું. ૧૭૯૬માં તેણે સઘળાં સરકારી કામનું રાજીનામું આપ્યું ને મોટું માન તથા ખરું વહાલ પામી તે કુટુંબસુખ લેતો થયો. વોશિંગટન પછી મિસ્ટર એડમ્સ જે, સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં તેનો એક સાથી હતો તે પ્રમુખ થયો.

હેટી ટાપુ ને ગુલામી.

વેસ્ટ ઇંડીઝ ટાપુઓમાં વિસ્તારમાં બીજો પણ ક્રમમાં પહેલો એવો જે હેટી ટાપુ તે કોલમ્બસે ૧૪૯૫માં શોધ્યો હતો. ત્યાં સ્પેનિઅર્ડ લોક જઈ વસ્યા હતા ને તેઓએ ૨૦ વર્ષમાં ત્યાંની અસલ વસ્તી ૧૦ લાખ માણસની હતી તેને નિકંદન કીધી હતી. બીજા સૈકામાં ત્યાં ઘણાક ગુલામોને આણવામાં આવ્યા હતા. ૧૬૬૫માં ફ્રેંચ લોકે તે ટાપુના પશ્ચિમ કાંઠાનો પ્રદેશ મેળવીને ૧૬૯૭માં તેઓ અરધા ટાપુના ધણી થયા હતા. ત્યાંની ખાંડ, ઊન ને રૂ એ જણસોની પેદાશ ૧૭૮૯માં આઠ કરોડની ગણાઈ હતી. એ મોટી પેદાશ આફ્રિકાના અભાગીઆ લોકની ગુલામગીરી વડે થતી હતી—ધણીઓ પોતાના ગુલામોને ખાવા જેટલું આપી મરતમાર મારી કામ કરાવતા.

એ ગુલામોનાં દુઃખ વિષે વિચાર કરવાને ને તેમાંથી તેઓને છોડવવાને ૧૮મા સૈકામાં ડેન્માર્ક, ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડમાં મંડળીઓ સ્થપાઈ ને ભાષણ લખાણ થવા માંડ્યાં. ઇંગ્લાંડના ક્વેકર ખ્રિસ્તીઓએ ગુલામી ધંધાની વિરુદ્ધ ૧૭૫૪થી બોલવા માંડ્યું હતું ને ૧૭૮૬માં ટામસ ક્લાર્કસનનાં ભાષણોથી લોકમાં દયાભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. ફ્રાન્સમાં એક મંડળીએ (૧૭૮૮)તો ગુલામગીરી કાઢી નાખવાના તરતના ઉપાયો લીધા અને રાજ્યની વ્યવસ્થામંડળીએ (૧૭૯૧) કાળાગોરા સૌને માટે સમાનતાના હક આપ્યા. એ ખબર થતાંજ હેટીના ગુલામોએ હથિયાર ઉચક્યાં ને પોતાના આગલા ગોરા ધણીઓને વઢાડી નાખ્યા. ગોરાઓ પણ કાળ ઉપર ઉલટ્યા; મોટો બખેડો મચી રહ્યો કે જેનું સમાધાન બહુ વારે થયું, તોપણ ધારા બાંધનારી સભા તથા ડાઈરેક્ટર મંડળી એઓએ (૧૭૯૩) કાળાઓને સર્વ પ્રકારનું છુટાપણું મળવા વિષે જણાવ્યું હતું.

ભાષા, કળા, વિદ્યા.

ગ્રેટ બ્રિટનમાં-યંગ (૧૭૬૫), પોપ (૧૭૪૪), ટોમ્સન (૧૭૪૮), ગ્રે (૧૭૭૧), ગોલ્ડસ્મિથ (૧૭૭૪), રોબર્ટ બર્ન્સ (૧૭૯૬) ને કાઉપર (૧૮૦૦) એ કવિઓ હતા. સ્ટીલ (૧૭૨૯), એડિસન (૧૭૧૯), ડીફો (૧૭૩૧), ગોલ્ડસ્મિથ એ પ્રાસ્તાવિક ગદ્ય લખનારા હતા. સ્વિફ્ટ (૧૭૪૫), ફીલ્ડિંગ (૧૭૫૪), રિચર્ડસન (૧૭૬૧) ને સ્મોલેટ (૧૭૭૧) એ વાર્તા લખનારા હતા. વાનબ્રૂ (૧૭૨૬) તથા કોંગ્રીવ (૧૭૨૮) એ હાસ્યરસ નાટક લખનારા હતા. જૉન્સન (૧૭૮૪) કોશકર્તા

ને મુલ્કનો લખનારો હતો. હ્યુમ (૧૭૭૬), રોબર્ટસન (૧૭૯૩) ને ગિબન (૧૭૯૪) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા. ન્યૂટન (૧૭૨૭) ને હેલી (૧૭૪૨) એ ગણિત, જ્યોતિષ ને પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કુશળ હતા. બટલર (૧૭૫૨), પેલી (૧૮૦૫) એ ઈશ્વરજ્ઞાન વિષય લખનારા હતા. બ્લેકસ્ટન (૧૭૮૦) ઇંગ્લાંડના ધારા સંબંધી વ્યાખ્યાન લખનારો હતો. એડમસ્મિથ (૧૭૯૦) 'રાજ્યોની દોલત' વિષે લખનારો હતો. રીડ (૧૭૯૬) માનસશાસ્ત્રી, ફ્રેંકલિન (૧૭૯૦) વીજળી સંબંધી શોધ કરનારો ને પ્રિસ્ટલી (૧૮૦૪) રસાયનશાસ્ત્રી એ નામાંકિત હતા. જોશુઆ રેનોલ્ડ્ઝ (૧૭૯૨) ચિત્રકાર હતો. વોટ (૧૮૧૯), હારગ્રીવ્ઝ, આર્કરાઇટ એ યંત્રકળામાં શોધ કરીને નવાં યંત્ર બનાવનારા હતા.

ફ્રાન્સમાં—વૉલ્ટેર (૧૭૭૮) ને રૂસો (૧૭૭૮) એના ગ્રંથો ફ્રાન્સના રાજ્યને ઉંધું વાળવાનાં કારણોમાં અવશ્ય ગણાય છે; 'સર્વસંગ્રહ' પુસ્તક જે ૧૭૫૧માં નીકળ્યું તેના અધિપતિ ડેડારટ (૧૭૮૪) ને ડીઆલેંબર એ હતા; એ બીજો પદાર્થવિજ્ઞાન ને ગણિતમાં પણ કુશળ હતો. કોંડીલાક (૧૭૮૦) માનસશાસ્ત્રી, મોંટેસ્ક્યુ (૧૭૫૫) ધારાનું સત્વ–રાજનીતિ વિષે લખનારો, રોલીન (૧૭૪૨) ઇતિહાસ લખનારો, રેઓમર (૧૭૫૭) સૃષ્ટિપદાર્થશાસ્ત્રી, બુફોં (૧૭૮૮) પશુપક્ષાદિ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખનારો, લાવાઝીઆ (૧૭૯૪) રસાયનશાસ્ત્રી, લાલેંડ (૧૮૦૭) ને લાગ્રૅન્જ ગણિતશાસ્ત્રી તથા જ્યોતિષી એ સૌ નામાંકિત હતા. વર્નેટ (૧૭૮૯) ને વીઅન (૧૮૧૦) એ ચિત્રકાર હતા.

ઇટાલિમાં—ગોલ્ડોની (૧૭૭૨), મેટાસ્ટાસિઓ (૧૭૮૨) ને આલ્ફિઅરી (૧૮૦૩) એ નાટક ગાયન લખનારા હતા; મ્યુરેટોરી (૧૭૫૦) [illegible] (૧૭૪૮) એ ઇતિહાસ લખનારા હતા ને ટીરાબોસ્ચી (૧૭૯૪) એણે ઇટાલિયન સાહિત્યનો વર્ણાનુક્રમ વૃત્તાંત લખ્યું હતું; [illegible] (૧૭૯૮) એ અર્થશાસ્ત્ર વિષે લખનારો ને મોર્ગાગ્ની (૧૭૭૧) શારીરવિદ્યામાં નિપુણ હતો; કેસીની (૧૭૫૬) ને બોસ્કોવિચ (૧૭૮૭) એ જ્યોતિષી હતા; સૃષ્ટિઇતિહાસમાં સ્પેલાનઝાની (૧૭૯૯) હતો; ગાલ્વાની (૧૭૯૮) અને વોલ્ટા (૧૮૨૭) એમણે વિદ્યુતવિદ્યાને વધારી. [illegible] (૧૮૨૪) ને બાટોની (૧૭૮૬) એ ચિત્રકાર હતા.

જર્મનિમાં—શ્લેગલ (૧૭૫૯) રસાલંકારશાસ્ત્રી, શીલર (૧૮૦૫) નાટક ને ઇતિહાસ લખનારો; ગેટે (૧૮૩૨) કવિ, વાર્તા લખનારો, ને સ્વતન્ત્ર ધર્મ જાણનારો, કાન્ટ (૧૮૦૪ માનસશાસ્ત્રી,) હર્ડર (૧૮૦૩), મોશીમ (૧૭૫૫) ને સ્કલોઝર (૧૮૦૯) ઇતિહાસ લખનારા, જેસ્નર (૧૭૬૧) ને એર્નેસ્ટી શબ્દશાસ્ત્રી, સ્ટાલ (૧૭૩૪) રસાયનશાસ્ત્રી, હોફમાન (૧૭૪૨) વૈદ્ય એ હતા; ને ફેરનહીટ (૧૭૪૩) થર્મોમીટર ઉષ્ણતાદર્શક યંત્રથી પ્રસિદ્ધ હતો. યુલર (૧૭૮૩) ગણિતશાસ્ત્રી, વેરનર (૧૮૧૭) ખાણવિદ્યા જાણનારો ને લાવાટર (૧૮૦૧) મુખચર્યા ઉપરથી સ્વભાવ જાણવા વિષે લખનારો હતો. મેંગ્સ (૧૭૭૯), ડીટ્રિક (૧૭૭૪) ચિત્રકાર અને હાંડેલ (૧૭૫૯), મોઝાર્ટ (૧૭૯૧), હેડન (૧૮૦૯), બીટોવન (૧૮૦૭), વેબર (૧૮૨૬) એ સંગીત-ગાયન જોડનારા હતા.

હિંદુસ્થાનમાં—શ્રીધર (૧૭૨૮) ને મોરોપંત (૧૭૨૯-૧૭૯૩) મરાઠી કવિ, દયારામ (૧૭૭૭-૧૮૫૨) ગુજરાતી કવિ ને પદ્માકર હિંદી કવિ એ હતા.

વર્તમાન દર્શન અપૂર્ણ.

ગ્રેટ બ્રિટન.

આયર્લેંડ દ્વીપ રાજકીય વ્યવહારમાં ગ્રેટબ્રિટન સાથે જોડાયો ને ત્યાંના રાજવંશી ૨૮ સરદાર તથા ૪ ધર્માધ્યક્ષ એઓને બ્રિટિશ પાર્લમેંટની સરદારસભામાં દાખલ થવાનો અને ત્યાંના ૧૦૦ મુખત્યારી જણને બ્રિટિશ પાર્લમેંટની લોકસભામાં દાખલ થવાનો હક મળ્યો (૧૮૦૧); રશિઆનો ઝાર નેપોલીઅનનો દોસ્ત થયો હતો તે પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં અંગ્રેજી વહાણો ઉપર તૂટી પડયો; અને ડેન્માર્ક તથા સ્વીડન એઓ તેની સાથે મળી જવાની તૈયારીમાં હતાં. એ ઉપરથી બ્રિટને એક કાફલો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં મોકલ્યો ને ત્યાં નેલ્સને ડેન્માર્કના કાફલાને હરાવ્યો. થોડે દહાડે ઝાર મરણ પામ્યો, ને નવા ઝાર અલેક્ઝાંડરે બ્રિટન

સાથે મેળાપ રાખ્યો ઇજિપ્તમાં જે અંગ્રેજી લશ્કર હતું તેણે ફ્રેંચોને ત્યાંથી કાઢયા, પણ **સર રેલ્ફ એબરક્રમ્બી** એ સરદાર ઘાયલ થઈ મરણ પામ્યો (૨૧મી માર્ચ). યુરોપના દેશોમાં ફ્રાન્સની ઉપરાઉપરી અદ્ભુત જીત થતી હતી તેથી ને ઘણાક લોક દુકાળ પડ્યાથી હેરાન થતા હતા તેથી સૌ સલાહને માટે આતુર થયા હતા. નવા વર્ષની શરૂઆતમાં મિસ્ટર એડિંગ્ટન પ્રધાન થયો; ને પછી **એમીઅન્સમાં** સલાહના કરાર થયા, (૨૭ માર્ચ ૧૮૦૨)-સંસ્થાનોમાંની જીત બ્રિટન પાસે રહી ને યુરોપના દેશોમાંની જીત ફ્રાન્સ પાસે રહી.

કોલકરારમાં કેટલુંક વાંધાભરેલું હતું તેનો લાભ લઈ નેપોલીઅને એવી તો ઉઘાડી અપ્રીતિ દેખાડવા માંડી કે બ્રિટિશોએ **માલ્ટા ટાપુ** (૧૮૦૦માં મળેલો) પાછો ન આપતાં પોતાનીજ પાસે રાખ્યો, ને એ ઉપરથી પાછી લડાઈ ચાલી (મે, ૧૮૦૩). અંગ્રેજોએ પોતાનાં બંદરોમાં આવજા કરતાં ફ્રેંચ વહાણોને અટકાવ્યાં તથા વેસ્ટ ઇંડીઝમાંના કેટલાક ટાપુઓ ફ્રેંચ પાસેથી છીનવી લેવાને ત્યાં કાફલો રાખ્યો; નેપોલીઅને ઘણાજ અંગ્રેજ જે ફ્રાન્સમાં હતા તેમને કેદ કીધા; હેનોવરમાં દોડી-વળી હેમ્બર્ગનો બ્રિટન સાથેનો વેપાર બંધ કરાવ્યો; અને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને બોલોનના બંદરમાં મનવારોનો મોટો કાફલો સજ કીધો. ૧૮૦૪માં **મિસ્ટર પિટ્ટ** પાછો પ્રધાન થયો. ને તેણે મહેનત કરી બ્રિટિશ, રશિઆ, સ્વીડન, આસ્ટ્રિઆ ને નેપલ્સ એઓને નેપોલીઅનની સામા લડવાને સંપીલાં કીધાં (૧૮૦૫). નેપોલીઅને હોલાંડ ઇટાલી, સ્પેન ને પોર્ટુગાલ એ દેશોનું પુરૂં ધણીપણું મેળવીને સમુદ્રના રાજ્યને માટે બ્રિટનની સામા ભીડવાનો મોટો ઉદ્યમ ચલાવ્યો. **ટ્રફાલ્ગાર** આગળ લડાઈ થઈ (૨૧મી ઓકટોબર ૧૮૦૫) તેમાં ૨૭ વહાણના બ્રિટિશ કાફલાએ ૩૩ વહાણના ફ્રેંચ કાફલાને હરાવી મોટી જીત મેળવી (**નેલ્સન** સરદારનો પ્રાણ ગયો હતો); પણ જમીન ઉપર લડાઈઓ ચાલી તેમાં નેપોલીઅન જે ઉપરાઉપરી જીત મેળવતો તેને સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરો અટકાવી શક્યાં નહિ. **ઓસ્ટર્લિટ્ઝની** હારથી આસ્ટ્રિઆ ચીત થઈ પડ્યું ને વર્ષની આખેરીએ તેને નેપોલીઅનની ઇચ્છા પ્રમાણે કોલકરાર કરી આપવા પડયા. એ બનાવે બ્રિટનની રાજમંડળીમાં નાઉમેદી પેદા કીધી; મિસ્તર પિટ્ટ મરણ પામ્યો (જાન્યુઆરિ ૧૮૦૬). મિસ્ટર ફોક્સ પ્રધાન થયો, તે પણ સપ્ટેંબરમાં મરણ પામ્યો. બીજે વર્ષે મિસ્ટર પર્સિવલ પ્રધાન થયો તેના પ્રધાનવટામાં પ્રથમ તો ડેન્માર્કનો કાફલો ફ્રાન્સની મદદે જશે એમ ધારી તેને પકડી આણવાને બ્રિટિશ કાફલો રવાને કરવામાં આવ્યો ને એ કાફલાએ તેમ કીધું, પણ બ્રિટને તટસ્થ રહેલાં રાજ્યો ઉપર હુમલો કીધો તે બીજાં રાજ્યોએ ગેરવાજબી જાણ્યું અને રશિઆના મહારાજાએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કરી પોતાના એલચીને લંડનથી બોલાવી લીધો. **ડાર્ડેનલ્સ** ઉપર, ઈજિપ્ત ઉપર અને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સ્પેનનાં સંસ્થાનો ઉપર ઘણીક ચઢાઈઓ કરવામાં આવી હતી, પણ તેથી બ્રિટનને ફાયદો થયો નહોતો.

૧૮૦૮માં બ્રિટન એકલું પડી જવાથી મોટા સંકટમાં આવી પડયું હતું-આસ્ટ્રિઅનોને ઘણો પ્રદેશ નેપોલિઅનને આપી દેવો પડયો હતો; **જીના ને ઓરસ્ટેટની** લડાઈથી પ્રશિઆ છેકજ નિર્બળ થયું હતું; ઇટાલિ, સ્પેન ને પોર્ટુગાલ એ ત્રણે ફ્રાન્સના રાજ્યમાં જોડાયાં હતાં; રશિઆએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહ કીધી હતી; અને નેપોલીઅને બર્લિનમાં કરેલા ઠરાવોથી સઘળાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના ફરમાવી બ્રિટનને ઘેરામાં ઘાલ્યું હોય તેવું કરી મૂકયું હતું. પણ વળી બાજીનો રંગ ફરવા માંડયો-સ્પેનના લોકે બળવો ઉઠાવ્યો ને બ્રિટનની મદદ માગી; **સર આર્થર વેલસ્લિ** ૧૦ હજાર લશ્કર સાથે **મોંડેગોમાં** ઉતર્યો ને **વૈમીઇરો** આગળ ફ્રેંચ સરદાર જ્યુનોટ હાર્યો (૨૧મી ઓગસ્ટ). એ ઉપરથી ફ્રેંચોએ વેલ્સલિની જગોએ **સર હ્યુ ડાલરિમ્પલ** થયો હતો તેની સાથે અંગ્રેજી લશ્કર પોર્ટુગાલમાં ખસેડવાની ગોઠવણ કીધી. પણ **સર જોન મૂર** સરદાર થઈ નવી કુમક સાથે નવેંબરમાં આવ્યો તેણે અંગ્રેજી લશ્કરને પાછું સ્પેનમાં દોર્યું; પણ ત્યાં તેનાથી નેપોલીઅનની સામા ટકાઈ શકાયું નહિ. તેને **કોરન્ના** બંદર તરફ પાછું હઠવું પડયું; ત્યાં પણ ફ્રેંચ સરદારે તેની પછવાડે પડી તેના લશ્કરને મોટી મુસીબતમાં આણ્યું—લશ્કરને વહાણ ઉપર ચઢાવતાં લડાઈ આપવી પડી તેમાં સર જોન કપાઈ પડયો (૧૬મી જાન્યુઆરિ ૧૮૦૯). સર આર્થર વેલસ્લિ ફરીથી સરદાર નિમાયો ને એણે મોટા લશ્કર સાથે પોર્ટુગાલમાં ઉતરી (એપ્રીલ) ઓપોર્ટોમાંથી દુશ્મનને કાઢી માડ્રિડ ઉપર ધસારો કીધો. તેણે **ટાલાવેરા** આગળ ફ્રેંચ સરદાર **વિક્ટરને** પાછો હઠતો કીધો; પણ પછી તેને પોતાના પોર્ટુગાલમાં પાછું આવવું પડયું હતું. ટાલાવેરામાં થોડીક જીત મળી તેથી અંગ્રેજી રાજ્યના લોકને ઉમેદ આવવા માંડી;

વેલસ્લિને ઉમરાવ પદવી મળી ને તે બેરન ડૌરો ને વાઇકાંટ વેલિંગ્ટન કહેવાયો. વાલચેરનના ટાપુ ઉપર અંગ્રેજી લશ્કર ચડયું હતું તેને છેવટે ત્યાંના હવા પાણીને લીધે ને સરદાર અનુભવી નહિ તેને લીધે ઘણુંજ ભુંડું આવ્યું હતું. આસ્ટ્રિઆના મહારાજાએ લડાઈમાં હારીને પોતાની દીકરી મરાયા લુઇસા પરણાવવી કબુલ કરી નેપોલીઅન સાથે સલાહ કીધી હતી.

૧૮૧૦માં ફ્રેંચ રાજાએ સ્પેનમાંનાં પોતાનાં લશ્કરોને વધાર્યો અને અંગ્રેજોને ત્યાંથી હાંકી કાઢવાનો મસ્સેનાને હુકમ આપ્યો. લોર્ડ વેલિંગટને અંગ્રેજી તથા પોર્ટુગાલી ૮૦ હજાર લશ્કર બ્યુસાકોની ડુંગરીઓ પર રાખ્યું; સપ્ટેંબરમાં ફ્રેંચના તેટલાજ લશ્કરને હરાવી હઠાડયું; અને પછી પોતે પોતાના લશ્કર સાથે ટોરેંસ વેદ્રાસ આગળ જઈ છાવણી કરી. ઇગ્લાંડમાં જોર્જ ૩જો રાજા વખતે વખતે વિકળ થતો તે એ વર્ષની (૧૮૧૦) આખરે છેક ઘેલો થઈ ગયો ને તેથી તેનો પાટવી કુંવર રીજેંટ—રાજપ્રતિનિધિ ઠર્યો. ૧૮૧૧માં સ્પેનમાં ભારે લડાઈ મચી—ફ્રેંચ લશ્કર હાર્યું (૫મી મે); આલમેડા શહેર અંગ્રેજોને તાબે થયું તથા જનરલ બેરેસફોર્ડવાળી ટુકડીએ આલબ્યુએરાની લડાઈમાં ફ્રેંચ જનરલ સોલ્ટને હરાવ્યો; અને જનરલ ગ્રેહામની ટુકડીએ બારોસ્સા આગળ ફતેહ મેળવી. વેલિંગ્ટને બાડેજોસને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ તેને ત્યાંથી ખશી પોર્ટુગાલ તરફ પાછું ફરવું પડયું હતું. એ વર્ષમાં અંગ્રેજ લોકને મોટી આપદા વેઠવી પડી;—નેપોલીઅને પોતાનાં જીતેલાં રાજ્યોને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની મના કરેલી તેનું વેર લેવાને બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળમાં કેટલાક ઠરાવ થયા હતા ને તેથી જોકે ફ્રેંચ લોક મુઝાતા હતા તોપણ તે ઠરાવોમાં તટસ્થ રાજ્યો સાથે વેપાર કરવા સંબંધી કેટલીક નવી નડતરો રાખેલી તેથી વેપાર ધંધો કરનારા ને કારખાનાવાળા અંગ્રેજ લોકમાં નાઉમેદીનો ભારે ગભરાટ ઊઠયો હતો. ૧૮૧૨ના મેની ૧૧મીએ પ્રધાન મિ૦ પર્સિવલ કોઈ ગાંડાએ મારેલી ગોળીથી મુઓ ને પછી લાર્ડ લિવર્પુલ, લોર્ડ કેસલરીગ ને બીજાઓ રાજ્યકારભારી થયા હતા.

નેપોલીઅને મોસ્કો ઉપર ચઢાઈ કરેલી ત્યાં તેનું મોટું લશ્કર નાશ પામ્યું ને એ લાગ જોઈ ૧૮૧૩ની શરૂઆતમાં રશિઆ, પ્રશિયા આસ્ટ્રિઆ ને બીજાં નાનાં રાજ્યોએ સંપ બાંધી ઉત્તર જર્મનિમાં ફ્રાન્સ સાથે લડાઈ જીતી માડ્રિડ શહેર લીધું હતું (૧૮૧૨); અને જો કે પછી પાછું તેને પોર્ટુગાલ તરફ જવું પડયું હતું તોપણ તેણે પોતાના ઉપર લશ્કરનો ભરોંસો બેસાડી તેને હોંસીલું કીધું હતું. ૧૮૧૩ના મેમાં વેલિંગટન પાછો લડાઈ આપવા નીકળ્યો; તેને રાજા જોસેફ તથા માર્શલ જોરડન એ બેની સરદારીવાળાં લશ્કરને વિટોરિઆ આગળ હરાવ્યાં (૨૧ જૂન); અને નાસનારાઓને પિરીનીઝ પર્વતની પેલી પાસ હાંકી કાઢી ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કીધો (૭મી ઓકટોબર). ૧૮૧૪ના એપ્રિલની ૧૦મીએ તૂલો આગળ જનરલ વેલિંગ્ટને જનરલ સોલ્ટને પુરેપુરો હરાવ્યો; સંપીલાં રાજ્યોનાં લશ્કરે હ્રાઈન નદી ઓળંગી માર્ચની ૩૦મીએ પારિસ આગળ જીત મેળવી બીજે દહાડે તે શહેર લીધું હતું. થોડા દહાડા પછી નેપોલીઅન સાથે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા ને એણે રાજ્ય છોડી દઈ ભૂમધ્ય સમૂદ્રના એલ્બા નામના ટાપુમાં જઈ રહેવાનું કબુલ કીધું. મેની ૩૦મીએ ફ્રાન્સ સાથે સલાહના કરાર નક્કી થયા ને તેથી ફ્રાન્સના રાજ્યની સરહદ ૧૭૯૨માં હતી તેજ કાયમ રહી પણ કેટલાંક સંસ્થાન તેને પાછાં મળ્યાં; અને ઇગ્લાંડે માલ્ટા, કેપ ઓફ્ ગુડ હોપ ને હેલીગોલંડનો ટાપુ એ રાખ્યા. પછી રશિઆનો મહારાજા ને પ્રશિયાનો રાજા એ બે લંડન આવ્યા હતા ને તેઓનો હરખથી સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો; વેલિંગ્ટનને ડયૂકનો ખિતાબ ને (પ્રથમ ૧૦ લાખ આપેલા તે ઉપરાંત બીજા) ૪૦ લાખની જાગીર એ આપવામાં આવ્યાં હતાં. ઓકટોબરની ૨જીએ સઘળાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિની સભા વીએનામાં મળી ને તેણે લડાઈઓથી બદલાઈ ગએલી સરહદો પાછી નક્કી કરવા માંડી.

એ કામ ચાલે છે તેવામાં ૧૮૧૫ના આરંભમાં નેપોલીઅન એલ્બેથી ફ્રાન્સ ગયો ને ત્યાંના લશ્કરે તેને સરદાર માન્યો. એ ખબર થતાંજ ૧ લાખ પ્રશિયન લશ્કર તથા ૮૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર એ બે નેધર્લેંડમાં સાથે થયાં ને આસ્ટ્રિઅન તથા રશિઅનનાં ઝુંડો પણ ત્યાં આવી મળવા લાગ્યાં. સંપીલાં લશ્કરને એકત્ર થતાં અટકાવવાને નેપોલીઅને અહીં તહીં છૂટક છૂટક ને કેટલીક ભારે લડાઈઓ કીધી, પણ પછી તેણે પોતાનું ૮૦ હજાર લશ્કર વેલિંગ્ટનનાં ૭૨ હજાર સામાં દોર્યું. બ્રસેલ્સની પાસે વોટર્લુ ગામ આગળ જૂનની ૧૮મીએ આખો દહાડો લડાઈ મચી; ફ્રેંચ લશ્કરે અંગ્રેજી લશ્કર ઉપર ઉપરાઉપરી હલ્લા કીધા ને અંગ્રેજી લશ્કરે ધીટ થઈ તે હઠાવ્યા; સાંજે સાત વાગતે નેપોલીઅન કુમકને માટે રાખી મૂકેલું પાયદળ બહાર આણી અંગ્રેજી લશ્કરના મધ્ય ઉપર તૂટી પડવાની ગોઠવણ કરતો

હતો, પણ તેટલામાં અંગ્રેજી લશ્કરે પ્રસારો કરી દુશ્મનને ગભરાટમાં નાખી નસાડ્યા ને વળી પ્રશિઅન જનરલ બ્લુચરે પણ આવી પહોંચી દુશ્મનના લશ્કરની જમણી પાંખ ઉપર છાપો માર્યો;-ફ્રેંચ લશ્કર ત્રુટિત થઈ જ્યાં ત્યાં નાસભાગ કરતું થઈ વેરાઈ ગયું ને નેપોલીઅન મુશીબતે ઉતાવળે પારિસ જઈ પહોંચ્યો. અહીં તેણે રાજ્યકારભારીઓનો પોતાના ઉપર પાછો ભરોસો બેસાડવાને ઘણી મહેનત કીધી, પણ જ્યારે તેનું ન ફાવ્યું ત્યારે તેણે પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડવાની નિરર્થક ખટપટ કરી પોતાનું રાજપદ છોડી દીધું; ને થોડા દહાડા પછી અમેરિકા જવાને તે બેલરફેં નામની અંગ્રેજી મનવારના કપ્તાનને શરણ થયો. એ કપ્તાને પોતાના રાજ્યના હુકમથી તેને કેદ કીધો ને તરતજ પછી સંપીલાં રાજ્યોએ તેને મરતાં સુધી સેંટ હેલીનામાં કેદ રહેવાની સજા ઠેરવી; ત્યાં તે ૬ વર્ષ પછી (૧૮૨૧માં) મરણ પામ્યો હતો.

૧૮૦૦થી તે ૧૮૧૫ સુધી જે લડાઈઓ ચાલી તેથી ઇંગ્લાંડના રાજ્યના પ્રદેશમાં વધારો થયો નહોતો ને ઉલટું કરજ વધીને ૮ અબજ ૬૦ કરોડ રૂપીઆનું થયું હતું, લાભ આટલો થયો હતો કે લડાઈથી થતી ખરાબીથી દેશના કાંઠા ઉગર્યા હતા ને યોદ્ધાઓનાં પરાક્રમથી કીર્તિ વધી હતી. એ ૧૬ વર્ષમાં વરાળના સાંચા નીકળવાથી લોકને વણાટના પદાર્થો સસ્તા મળવા લાગ્યા ને બહારના લોક પણ નેપોલીઅનની મના છતે સસ્તામાં મળતો અંગ્રેજી માલ પોતાના દેશમાં દાખલ કરતા. ૧૮૦૬માં વીલબરફોર્સ, કલાર્કસન, ગ્રેન વિલ શાર્પ આદિ કેટલાક સુજન પુરુષોના ખંતીલા શ્રમથી આફ્રિકાનો ગુલામી ધંધો બંધ કરવાનો ધારો પસાર થયો. ૧૮૦૭માં ફુલ્ટને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં હડસન નદીમાં પ્રથમ આગબોટ ચલાવી. ઘણીક નિશાળો વધી ને દાક્તર બેલ તથા મિસ્ટર જોસેફ એઓના કેટલાક સુધારા કેળવણી ખાતામાં દાખલ થયા; પર મુલકમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પસાર કરવાને ઘણી એક મંડળીઓ ઉભી થઈ; ભૂગોળવિદ્યાના શોધને માટે— નવા મુલક ખોળવામાં ઘણાક વહાણવટીઓને રાજ્યથી તથા શ્રીમંતોથી ઉત્તેજન મળ્યાં; ડાકની ગાડીઓથી મુસાફરી સહેલી થઈ ને ઠામઠામની ખબર રાજ્યમાં સઘળે ઝડપથી ફેલાવા માંડી. એ પ્રમાણે આબાદી છતાં ફ્રેન્ચ સાથે સલાહ થયા પછી લોકની હાલત બુરી હતી—લડાઈના ખર્ચનો મોટો ભાગ તો હજી આપવાનો સરકારને બાકી હતો, અને વેપાર ધંધાદારા લોક જે રાજ્યની લડાઈઓના ખર્ચમાં પોતાના ફાયદાની ઉમેદ રાખતા તેઓને કર ભરવા પ્રાપ્ત થયા હતા; પાર્લમેંટની લોકસભાના ગૃહસ્થો લોકની તરફનું કામ નથી કરતા એવી ફર્યાદ ઊઠી રહી હતી ને તેમાં સુધારો કરવા વિષે પોકાર થઈ રહ્યો હતો; રાજપ્રતિનિધિ તથા પ્રધાનમંડળને મારી નાખવાને ઘણેક ઠેકાણે મસલતો ચાલતી હતી; વળી જાહેર મંડળીઓ તથા વાદવિવાદ એની વિરુદ્ધ સરકારે ૭ કરડા કાયદા કીધા હતા; ૧૮૧૮માં માન્ચેસ્ટરમાં એક જાહેર મંડળીમાં મળેલા લોક ઉપર લશ્કર મોકલી હુમલો કરાવવામાં આવ્યો હતો ને ત્યાં કાપાકાપી પણ ચાલી હતી; ને એથી સુલેહને ચહાનારા લોક ઘણુજ નારાજ થઈ ગયા હતા.

૧૮૨૦ના જાન્યુઆરિની ૨૯મીએ જોર્જ ત્રીજો મરણ પામ્યો ને પાટવી રાજપ્રતિનિધિ તે જોર્જ ૪થો એ નામે ગાદીએ બેઠો. ૧૮૨૪માં વેપારીઓમાં મોટો સટ્ટો ચાલ્યો ને ૧૮૨૫-૨૬માં ઘણાંક દેવાળાં નીકળ્યાં. ૧૮૨૯માં વેલિંગ્ટન પ્રધાનની કારકીર્દીમાં રોમન કેથોલિકને પાર્લમેંટમાં ને બીજાં મોટાં સરકારી ખાતાંમાં દાખલ કરવાનો ધારો થયો. જોર્જ ૪થો ૧૮૩૦માં મુઓ ને તેનો ભાઈ કલેરેન્સનો ડ્યૂક તે વિલ્યમ ૪થો એ નામે રાજા થયો. પાર્લમેંટ સંબંધી સુધારો થવા વિષે લોકની આતુરતા એટલી વધી ગઈ હતી કે તેઓએ લોકસભાને માટે જે નવા ગૃહસ્થો નીમ્યા તે ટોરી પ્રધાન મંડળને અનુકૂળ થાય તેવા નહોતા અને તેટલા માટે વેલિંગ્ટનનું પ્રધાન મંડળ બદલાઈ અર્લ ગ્રેનું થયું. એ પ્રધાનની કારકીર્દીમાં રિફોર્મ બિલ પસાર થયું (૧૮૩૨) ને તેથી લોકસભાને માટે ગૃહસ્થોને પસંદ કરી નીમવાનો હક વચલા વર્ગના લોકને મળ્યો. ૧૮૩૩માં સંસ્થાનોમાં ગુલામો ન રાખવા વિષે ધારો થયો; ને તેઓના ધણીઓને નુકસાનના બદલામાં ૨૦ કરોડ રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા.

૧૮૩૭માં રાજા વિલ્યમની ભત્રીજી વિક્ટોરિયા એણે (૧૮ વર્ષની વયે) રાણીપદ ધારણ કીધું. ૧૮૩૮માં પહેલી આગબોટ આટ્લાંટિક મહાસાગર કાપી અમેરિકા ગઈ. ૧૮૩૯માં પેનિપોસ્ટેજનો ધારો ચાલ્યો. ૧૮૪૦માં (જર્મનિના) સેક્સકોબર્ગ તથા ગોથા અહીંનો રાજકુંવર આલ્બર્ટ એની સાથે રાણીનાં લગ્ન થયાં. ૧૮૪૨માં રાણી તથા પ્રિન્સ આલ્બર્ટ એઓ ફ્રેન્ચ રાજાની મુલાકાત કરવા ગયાં-હેન્રિ આઠમા પછી ૩૦૦ વર્ષમાં ઇંગ્લાંડના કોઈ રાજાએ ફ્રાન્સના કાંઠા ઉપર પગલું મૂક્યું નહોતું. ૧૮૪૬માં

બીજે દેશથી આવતાં અનાજ ઉપર જકાત લેવાતી તે બંધ કરવામાં આવી, ૧૮૪૭માં આયર્લાંડમાં બટાટાનો પાક ન ઉતર્યો ને ભૂખમરાથી કેટલાક લોક મુઆ ને કેટલાક અમેરિકા જઈ વસ્યા. રેલવેના ને જોઇંટ સ્ટૉક કંપનિના શેરોમાં કાવતરાંના સટ્ટા ચાલ્યા ને ઘણીક પેઢીઓએ દેવાળાં કાઢ્યાં ને કારીગર લોક કામધંધા વગર હેરાન થયા. ૧૮૫૪માં ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ એઓએ તુર્કસ્તાનનો પક્ષ કરી રશિઆ સાથે લડાઈ ચલાવી રશિઆના મહારાજાએ ડાન્યૂબ નદી ઉપરનો તુર્કનો કેટલોક મુલક પોતાના કબજામાં લઈ લીધો હતો. બાલાકલાવા ને ઇનકરમાન એ બે ઠેકાણે મોટી લડાઈઓ થઈ હતી ને સેબાસ્ટપોલનો કિલ્લો અંગ્રેજી તથા ફ્રેન્ચ લશ્કરે લીધો હતો. ૧૮૫૬ની માર્ચની ૩૦મીએ સલાહના કરાર થયા તેમાં રૂશિઆના રાજ્યની હદ નક્કી કરવામાં આવી કે જેથી ડાન્યૂબ નદીનો તેનો વેપાર બંધ થયો. બ્લેકસી—કાળા સમુદ્રના કાંઠાનો વેપાર સૌ દેશના લોકને માટે ખુલ્લો થયો; રશિઆએ તથા તુર્કસ્તાને લશ્કરી વહાણનો કાફલો તે દરીઆમાં રાખવો નહિ; વગેરે. ઇરાનના શાહે રશિઆની ઉશ્કેરણીથી તથા મદદથી અફઘાનિસ્તાનના હેરાટ ઉપર હુમલો કરી તે કિલ્લો લીધો હતો; ને તે ઉપરથી સર જેમ્સ આઉટ્રામે ઇરાની અખાતમાં જઈ બૂશરનું બંદર લીધું ને બે વાર ઇરાની ફોજને હરાવી; પણ તેટલામાં પારિસમાં કોલકરાર થયા ને શાહે હેરાટ પાછું આપ્યું (માર્ચ, ૧૮૫૭). ૧૮૪૨ના કોલકરારથી હોંગ્કોંગનો ટાપુ ઇંગ્લાંડના રાજ્યને મળ્યો હતો અને કંતાન, ફુચૂ, નિંગપો, આમોય ને શાંઘાઈ એ બંદરોમાં વેપારને માટે કોઠીઓ ઘાલવાની છૂટ મળી હતી, પણ પછવાડે વાંધા નીકળ્યા ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ લશ્કરે કંતાન ને ટીન્ટસિન તાબે કીધાં; પણ પછી ચીનના મહારાજા સાથે કોલકરાર થઈ સલાહ થઈ હતી (૧૮૫૮). હિંદુસ્તાનમાં ૧૮૫૭માં બળવો ઉઠેલો તેનું પણ સમાધાન થયું હતું ને કંપનિનું રાજ્ય ટળી મહારાણીની આણ વર્તી હતી (૧લી નવેંબર ૧૮૫૮).

ભાષા, કળા, વિદ્યા-શેલી, સ્કોટ, બાયરન, સાઉધી, કેમ્બેલ, મૂર, વર્ડસ્વર્થ ને બીજા કેટલાએક કવિઓ હતા; નવામાં મુખ્ય આલ્ફ્રેડ ટેનિસન રાજ્યકવિ હતો. સ્કોટ, બુલવર, ડિકન્સ, થૅકરે, કિંગ્સ્લી એઓ નોવેલ—વાર્તા લખવામાં નામાંકિત ગણાય છે; મિસ એજવર્થ, મિસ ફેરીઅર ને મિસ બ્રૉંટી એ ત્રણ સ્ત્રીઓ પણ વાર્તા લખીને પ્રખ્યાત થઈ છે. હેલમ, આલીસન ને મેકોલે એઓએ ઇતિહાસ લખીને અને લેંડોર, જેફ્રી, વિલ્સન, કાર્લાઇલ એઓએ ભાષાવિદ્યાના ગ્રંથો લખીને વિખ્યાતિ મેળવી છે. બર્ક, ફોક્સ, પિટ્ટ, શેરિડન, ને બીજાઓએ પાર્લમેંટમાં સુંદર વક્તાનાં માન અને આલમર્સ, ઇર્વિંગ, હોલ, એઓએ ધર્મવિષયોનાં વ્યાખ્યાન કર્તાનાં માન મેળવ્યાં છે. સ્ટુવર્ટ, બ્રાઉન ને પછી સર વિલ્યમ હેમિલ્ટન એઓએ માનસશાસ્ત્ર વિષયમાં કીર્તિ મેળવી હતી. રીકાર્ડો ને માલ્થસ એઓએ અર્થશાસ્ત્રમાં, પ્લેફેર ને લેસ્લી એઓએ ગણિતમાં તથા પદાર્થવિજ્ઞાનમાં; સર હંફ્રી ડેવી, વુલસ્ટન, ડાલ્ટન, ફેરેડે એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં; બકલેંડ, સેજવિક, મેંટલ કોનીબીઅર, લાયઅલ, મર્ચિસન એઓએ ભૂતળવિદ્યામાં; ઓવેન, એબર્ની, જેનર (ગૌ શીતળાવાળો), સિંપ્સન એઓએ વૈદકશાસ્ત્રમાં બાંક્સ, બ્રાઉન, હૂકર એઓએ પ્રાણી તથા પદાર્થના ઇતિહાસ લખવામાં નામ કીધાં છે. ડાગેરેએ ફ્રેંચના શોધથી નીકળેલી ફોટોગ્રાફીની નવી વિદ્યા ચિત્રકારના તથા લોકના ઉપયોગમાં આવી છે. લોરેન્સ, વિલ્કી, ટર્નર, ગિબ્સન, લેંડસીર, મક્લીસ, સ્ટેનફીલ્ડ એ ચિતારા ચેંટ્રી, ગિબ્સન, ફ્લેક્સમન, બેલી એ નકશી કામ કરનારા અને બારી, સ્કોટ એ શિલ્પી પ્રસિદ્ધ છે. આગગાડી, આગબોટ, વીજળીના તાર વગેરેમાં ઘણાએક ઉપયોગી શોધ થયા છે.

આધીન રાજ્ય ને સંસ્થાનો—હિંદુસ્તાન સંબંધી વૃત્તાંત તો તેનાં જુદાં પડેલાં પ્રકરણ ઉપરથી જણાયામાં આવશે ને બીજા દેશ સંબંધી આ પ્રમાણે છે:—૬૦ વર્ષ ઉપર આસ્ટ્રેલિઆમાં દેશનિકાલ કરેલા કેદીઓને મોકલવામાં આવતા. પણ હાલ ત્યાં ઘણાંક દોલતમંદ શહેરો થયાં છે. તે પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન ગાડું ઢોરનું હતું, પણ ૧૮૫૧માં સોનાની ખાણો જડવાથી ત્યાંના અંગ્રેજ લોકની સ્થિતિ ઉદ્યમ વેપારથી તેજવી થઈ છે. એ મોટા ટાપુના ન્યૂ સાઉથવેલ્સ પ્રાંતમાં ૧૮૪૦થી કેદીઓ મોકલવા બંધ કરવામાં આવ્યા ને આજ ત્યાં ૩ લાખ માણસની વસ્તી છે ને એમાંના ૮૦ હજાર તો સિડની શહેરમાં છે. વિક્ટોરિઆ પ્રાંતમાં મોટી મોટી ખાણો હોવાથી ત્યાંની વસ્તી ૫ લાખની થઈ છે ને તેના મુખ્ય શહેર મેલ્બોર્નમાં ૧ લાખ માણસો છે. ન્યૂ સાઉથવેલ્સ, વિક્ટોરિઆ, સાઉથ આસ્ટ્રેલિઆ ને ક્વીન્સલાંડ એ દરેક પ્રાંતમાં આજ લોકની તરફથી નિમાતી

ધારાસભા (મંડળી) અને (લોકને જવાબદાર રહી) રાણીના નીમેલા ગવર્નરને સલાહ આપનારી મંડળી, એવી બે મંડળી છે ને તે રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે છે. ત્યાંના લોક તાંબું, સોનું, ઊન બીજે દેશાવર મોકલે છે; જતા આવતા માલની કિંમત ૧૮૫૯માં ૪૬ કરોડ રૂપીઆની ગણાઈ હતી ને દેશનું ઉત્પન્ન ૭ કરોડનું હતું.

આફ્રિકામાં કેપ ગુડ હોપ ને કેપ નાતાલ એ બે બ્રિટિશ સંસ્થાનો છે; એ સંસ્થાની લોકને કાફ્રિઓ સાથે જ્યારે ત્યારે ટંટા થયાં કરે છે તેથી તેઓ હજી દીપતા નથી; એક વાર બ્રિટને પોતાના કેદીઓને ત્યાં મોકલવાની ગોઠવણ કીધેલી, પણ સંસ્થાની લોકે કેદીઓને દાખલ નજ કરવા એવો પક્કો ઠરાવ કીધો હતો ને સરકારને પોતાનો ઠરાવ ફેરવવો પડ્યો હતો.

જેમ આસ્ટ્રેલિઆ ને કેલીફોર્નિઆ થોડાક કાળમાં આબાદ થયાં તેમ કાનડાનો પ્રદેશ પણ ઘણોજ આબાદ થયો છે—સો વર્ષ ઉપર ૭૦ હજાર માણસ હતાં ને ૧૮૫૭માં ૨૫ લાખ ૭૦ હજારથી વધારે વસ્તી ગણાઈ હતી. **બ્રિટિશ કોલંબિઆ** એ એક નવું સંસ્થાન મંડાયું છે.

ફ્રાન્સ.

નેપોલીઅને નવી વ્યવસ્થા કરી ત્રણ **કોન્સલ** ઠેરવ્યા ને તેમાં પોતે મુખ્ય થયો (૨૪મી ડિસેંબર, ૧૭૯૯). તેણે ઇંગ્લાંડ તથા આસ્ટ્રિઆ સાથે સલાહ કરવાને કહેણ મોકલ્યાં, પણ તે રાજ્યોએ કબુલ રાખ્યાં નહિ નેપોલીઅને આસ્ટ્રિઆ સાથે લડાઈ ચલાવી હાઈનના લશ્કરનો સરદાર **મોરો** જર્મનિમાં જીત મેળવવા લાગ્યો અને ઇટાલિવાળા લશ્કરની સરદારી કરી નેપોલીઅન પોતે સ્વિટ્ઝર્લેંડમાંથી **ગ્રેટ સેંટ બર્નાર્ડ** નામના ડુંગરની વાટે ઉતાવળો મિલાનમાં ઉતર્યો (૨૭ જૂન, ૧૮૦૦); અને પછી તરતજ **મેરેંગો**ના મેદાનમાં આસ્ટ્રિઅન લશ્કરને હરાવ્યું. આસ્ટ્રિઅન સરદાર **મેલાસે** તહ માગી પોતાનું લશ્કર **માંચુઆ** તથા **મિનશિઓ** એ તરફ વાળ્યું; અને લોંબર્ડીનો ઘણોક ભાગ ફ્રેંચોએ રાખ્યો. **મિલાન, ડુરિન, જીનોઆ** એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરી નેપોલિયન પારિસ આવ્યો; અને પછી આસ્ટ્રિઆ ફ્રાન્સ વચ્ચે સલાહના ઠરાર થયા. એ કરાર ઇંગ્લાંડે કબુલ રાખ્યા નહિ ને પછી લડાઈ ચાલી. **હેલીંનડન** આગળ **મોરોએ** આર્ચ ડ્યૂક જોનને હરાવ્યો (૩જી ડિસેંબર) ૧૮૦૧ના ફેબ્રુઆરિની ૯મીએ **લુનાવીલ** આગળ આસ્ટ્રિઆએ ઇંગ્લાંડને સાથે ન રાખતાં સલાહના કોલકરાર ઉપર સહી કીધી;-**બાટેવિયન** (હોલાંડ), **હિવરસ, સિસાલપાઈન** ને **લગ્યુરિયન** એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો કોઈના તાબામાં નથી એવું કબુલ કીધું; અને ફ્રેંચ તથા આસ્ટ્રિઅન રાજ્યોની સરહદ-**હાઈન** નદી ઠરી. નેપલ્સના રાજાએ પણ સલાહ મેળવી; નવા **પોપ**ને નેપોલિઅને મંજુર રાખ્યો ને ધર્મખાતાની કેટલીક જમીન તેના કબજામાં જવા દીધી; **માલ્ટા** ટાપુ ઇંગ્લાંડના તાબામાં ગયો હતોજ; વળી ફ્રેંચ સરદાર **ક્લેબર**ને ઠેકાણે **ગીનો** થએલો તેણે હાર ખાધી હતી ને ફ્રેંચોએ ઈજિપ્ત ખાલી કરી જવાનું કબુલ કીધું હતું; એટલે હવે, ફ્રાન્સ બ્રિટન વચ્ચે સલાહની ગોઠવણ થવામાં અડચણ રહી નહોતી. ૧૮૦૨ના માર્ચમાં **એમીઅન્સ**માં સલાહના કોલકરાર થયા—અંગ્રેજોએ **સિલોન** ને **ટ્રિનિડાડ** એ બે સિવાય બીજા જીતેલા પ્રદેશો આપી દેવા કબુલ કીધા; **આયોનિયન** ટાપુમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મંડાય ને **માલ્ટા સેંટ જોન**ના નાઇટોના હવાલામાં જાય એવું ઠર્યું.

પ્રજાસત્તા રાજ્યના ને રાજસત્તા રાજ્યના હિમાયતીઓમાંના કેટલાએક નેપોલીઅનના અધિકારની સામા હતા; એઓએ તેનો ઘાટ ઘડી નાખવાની વેતરણ કરી હતી-૧૮૦૦ના સપ્ટેંબરની ૨૪મીએ તે પોતાની ગાડીમાં એક સાંકડા મોહોલ્લામાંથી ઓપેરા-નાટ્ય સંગીત જોવા જતો હતો તેવામાં તેઓએ દારૂનાં પીપથી ભરેલા એક ગાડાને ઉડાવી દીધું હતું—એ ઉપરથી તેણે કેટલાકને રાજદ્રોહી ઠેરવી શિક્ષા કીધી હતી અને ઠામઠામની બાતમી લાવનારા કેટલાક જણની છુપી પોલીસ રાજ્યમાં રાખી હતી. ૧૮૦૧ના એપ્રિલમાં તેણે દેશબહાર જઈ રહેલા રાજ્યઅપરાધીઓને માટે ક્ષમાપત્ર પ્રસિદ્ધ કીધું કે જેઓ ફ્રાન્સમાં આવવાને ઇચ્છતા હોય તેઓ રાજભક્ત રહેવાના સોગન ખાઈ સુખે પાછા આવે. ૧૮૦૨માં તેણે પોપની સાથે કરેલો લેખ પારિસમાં પ્રસિદ્ધ કીધો ને રોમન કેથોલિક ધર્મ પાછો રાજ્યનો કરી સ્થાપ્યો ને પ્રોટેસ્ટંટોને પોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ તથા કેટલીક ધર્માદા નીમણુક કરી આપી. મેની ૧૯મીએ તેણે '**લીજિઅન ઓવ્ ઓનર**' એ નામનું માનપદ શૂરવીર પુરુષોને માટે નવું કાઢ્યું. ૧૮૦૨ના જાન્યુઆરિમાં નેપોલીઅને **સિસાલપાઈન રીપબ્લિક**નો પ્રમુખ એ ઉપનામ ધારણ કીધું હતું ને ઓગસ્ટમાં રાજસભાની ગોઠવણથી તે (જીવતાં સુધીનો) પહેલો કોન્સલ ઠર્યો. સ્વિટ્ઝર્લેંડ પરતંત્ર સત્તાને આધીન નથી પણ સ્વતંત્ર છે અને તે ચાલેલી લડાઈમાં કોઈની

તરફેણ ન ખેંચતાં તટસ્થજ રહ્યું છે એવું કબુલ રાખવામાં આવ્યું; પણ તે રાજ્યને ૧૬ હજાર લશ્કર ફ્રાન્સની નોકરીમાં રાખવું પડયું. નેપોલીઅને કેળવણી ખાતામાં પણ કેટલાક નવા ધારા બાંધ્યા ને કેટલીક નિશાળો મંડાવી; લશ્કરી કેળવણીને વિશેષ ઉત્તેજન આપ્યું; તેણે દિવાની ધારાઓનો સંગ્રહ પોતાના ઉપરીપણાતળે મોટા કાબેલ શખ્સો પાસે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કીધો–એ તેણે ફ્રાન્સને એક મોટું બક્ષીશ આપ્યું છે.

એમીઅન્સના સલાહકરાર કાયમ રહ્યા નહિ; ૧૮૦૨ના અકટોબરમાં ફ્રેન્ચોએ ઇટાલિમાંનું પર્માનું રાજ્ય ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાખ્યું ને એક મહીના પછી પીડમોંટ પણ જોડયું; અને અંગ્રેજોએ **સેંટ જોનના નાઈટો**ને માલ્ટા ટાપુ આપવાનો કબુલ કીધો હતો તે તેઓએ ન આપતાં પોતાનોજ કરી રાખ્યો. ૧૮૦૩ના મેમાં લંડનની પ્રધાન મંડળીએ પોતાનાં બંદરોમાં ફરતાં ફ્રેન્ચ વહાણોના માલને જપ્ત કરી લેવાના તથા તેને અટકાવી રાખવાના હુકમ કાઢયા અને ફ્રેંચ સરકારે ફ્રાન્સ તથા હોલાંડમાં રહેનારા તમામ અંગ્રેજને કેદ કીધા. એ સબબ ઉપર ફ્રેંચ લશ્કરે હેનોવર પ્રાંત જીતી લીધો અને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાને ઠામઠામનાં લશ્કરી વહાણોને બુલોંના બંદરમાં એકઠાં કરાવ્યાં.

૧૮૦૪ના ફેબ્રુઆરિમાં કેટલાક શખ્સોએ રાજ્યની સામા સંપ કીધો હતો ને તેમાં તેના કેટલાક સરદારો સામેલ હતા; **એનધીન**નો ડ્યૂક જે બેડનમાં રહેતો તેના ઉપર શક જવાથી નેપોલીઅને તેને પકડી મંગાવ્યો, તેનો ઇન્સાફ કરાવ્યો ને ગોળીથી મારી નખાવ્યો; થોડે દહાડે એક સરદાર કેદખાનામાં મરી ગયો, એકને દેશનિકાલ ને એકને શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. નેપોલીઅને રાજસભાના ઠરાવથી મેની ૨૪મીએ **ફ્રેંચ લોકનો મહારાજા** એ નામ ધારણ કીધું. પોપે રોમથી પારિસ આવી તેને મુગટ પહેરાવ્યો; ઇટાલિના લોંબાર્ડીના જુના રાજાઓ જે લોહમુગટ પહેરતા તે તેને માથે મૂકયો; અને મેની ૨૬મીએ તે ઇટાલિનો રાજા કહેવાયો.

૧૮૦૫ના ઉનાળામાં ઇંગ્લાંડ, આસ્ટ્રિઆ, ને રશિઆ એઓએ નેપોલીઅનની સામા ત્રીજી વારનો સંપ કીધો. નેપોલીઅન ઉતાવળો જર્મનિમાં ગયો ત્યાં તેને **વર્ટેમ્બર્ગ**નો ડ્યૂક ને **બાવેરિઆ**નો ઈલેક્ટર એ બે કુમકે થયા ને એઓને નેપોલીઅને રાજાની પદવી આપી. ૨૪મી તારીખે આસ્ટ્રિઅન સરદાર પોતાનાં ૨૦ હજાર લશ્કર સાથે તાબે થયો ને ફ્રેંચ લશ્કર ૧૩મી નવેમ્બરે વીએનામાં દાખલ થયું. ૨૭મી નવેમ્બરે **ઓસ્ટર્લિટ્ઝ**ની મોટી લડાઈમાં એકઠાં મળેલાં રશિઅન તથા આસ્ટ્રિઅન લશ્કર હાર્યાં ને નેપોલીઅને ૨૬મી ડિસેમ્બરે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે **પ્રેસ્બર્ગ**માં સલાહના કોલકરાર કરાવ્યા–નેપોલીઅન ફ્રેંચનો મહારાજા ને ઇટાલિનો રાજા છે એવું કબુલ રાખવામાં આવ્યું; બાવેરીઆવાળો તથા વર્ટેમ્બર્ગવાળો એઓને રાજપદ આપવામાં આવેલાં તે મંજુર રહ્યાં; **વેનિસ** ફ્રાન્સના ને **ટીરલ** બાવેરિઆના તાબામાં ગયાં; રશિઆના મહારાજે પોતાનું લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં તેડાવી લીધું; અને પ્રશિઆનો રાજા તટસ્થ રહ્યો હતો તેથી તેને નેપોલીઅને હેનોવર આપ્યું; એ આપવાનું કારણ આમ પણ હોય કે તે ઇંગ્લાંડ સાથે સંપમાં ન મળે. હવે ઇંગ્લાંડ સાથે વહાણની લઢાઈ ચાલતી તેનું છેવટ ટ્રફાલગરની લડાઈમાં અંગ્રેજોએ જીત મેળવી (૧૮૦૫ના અકટોબરની ૨૧મી) તેથી આ આવ્યું કે નેપોલીઅને ઇંગ્લાંડ ઉપર ચઢાઈ કરવાની આશા સમુળગી મૂકી. તોપણ, નેપલ્સના રાજાએ રશિઅન તથા બ્રિટિશ લશ્કરને પોતાના પ્રદેશમાં ઉતરવા દીધાં હતાં તેથી નેપોલીઅને લશ્કર મોકલી તે શહેર લીધું (૧૮૦૬ના ફેબ્રુઆરિમાં), અને પોતાના ભાઈ **જોસેફ બોનાપાર્ટ**ને ત્યાંનો રાજા કીધો (માર્ચ); પોતાના બીજા ભાઈ **લૂઇ બોનાપાર્ટ**ને હોલાંડનો રાજા સ્થાપ્યો; પોતાના મુખ્ય સરદારોને ઇટાલિ તથા જર્મનિના કેટલાક પ્રાંતના ડ્યૂક બનાવ્યા; અને જર્મનિના દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ પ્રદેશના ૧૪ ભૂપ તે પરસ્પર રક્ષણને માટે **રાઇનનું કોન્ફીડરેશન** એ નામનું એકયજૂથ કરી ફ્રાન્સના આશ્રમમાં રહેતા થયા.

પ્રશિઆને હેનોવર મળ્યું હતું તે છતાં તેણે રશિઆ સાથે સંપ કરી ફ્રાન્સ પાસે લડાઈ માગી. નેપોલીઅને **ઓવરસ્ટેટ ને જીના** એ બે મોટી લડાઈઓ જીતી (૧૪મી અકટોબર ૧૮૦૬) ને થોડા દહાડા પછી બાર્લિન (પ્રશિઆની રાજધાની) લીધું. અહીંથી તેણે ૨૧ નવેમ્બરે પોતાના રાજ્યમાં સંધે હુકમ લખાવ્યો કે ગ્રેટબ્રિટન સાથે કોઈએ વેપાર કરવો નહિ અને અંગ્રેજી મિલકત જ્યાંથી હાથ લાગે ત્યાંથી તે બધી લૂટી લેવી. પછી રશિઅન લશ્કર વિસ્ચુલા નદી તરફ ધસ્યું આવતું હતું તેની સામા નેપોલીઅન ભીડયો, પણ ૨૮મી ડિસેમ્બરે **પંલટસ્ક** આગળ તેને રોક મળી. ૧૮૦૭ના ફેબ્રુઆરિની ૮મીએ **આઇલો** આગળ ભારે કાપાકાપી થઈ; પણ છેવટે જુનની ૧૪મીએ **ફ્રીડલંડ**

આગળ રશિઅનોના ભુંડા હાલ થયા ને તેઓને આલફની પેલી પાસ હાંકી મેલવામાં આવ્યા. રશિઆના અલેક્ઝાંડરે સલાહની માગણી કીધી અને જુલાઈની ૭મીએ ટિલસિટમાં કોલકરાર થયા—અલેક્ઝાંડરે અંગ્રેજનો વેપાર તોડવાના કામમાં મદદ આપવાનું કબુલ કીધું; નેપોલીઅને પ્રશિઆના રાજાને તેનું અર્ધું રાજ્ય પાછું આપ્યું. અર્ધામાંથી એક ભાગ-સેક્સનિના ઇલેક્ટરને રાજપદ સહિત આપ્યો ને બાકીનો ભાગ વેસ્ટફેલિયા સાથે જોડી જેરોમ બોનાપાર્ટને ત્યાંનો રાજા ઠેરવ્યો; બ્રંઝવિક ને હેસીકેસલ એ બે રાજ્યો તોડીને વેસ્ટફેલિયાનું નવું-રાજ્ય બનાવ્યું હતું. નેપોલીઅને માર્શલ જુનોટને પોર્ટુગાલ જીતી લેવાને મોકલ્યો; ત્યાંનો રાજા સામું લડવામાં ફાયદો નથી એમ જાણી જાનેઆમાંનો બ્રઝિલ જતો રહ્યો; અને ૩૦મી નવેંબરે ફ્રેંચોએ લિસ્બોન શહેર લીધું. બીજે વર્ષે સ્પેનનો રાજા ફ્રેન્ચ રાજાના ભયથી પોતાની મેળે ગાદી ઉપરથી ખસ્યો; અને નેપોલીઅને નેપલ્સના જોસેફને સ્પેનની ગાદી આપી; મુરાને નેપલ્સનો રાજા કીધો; સ્પેનનો રાજા ચાર્લ્સ ૪થો તથા તેનો દીકરો ફર્ડિનાંડ એઓને ફ્રાન્સમાં નજરકેદ રાખ્યા. પછી સ્પેનમાં બળવો થયો ને લડાઈઓ ચાલી તે વિષે સ્પેન તથા બ્રિટનનાં પ્રકરણ જોવાં.

આસ્ટ્રિઆ ૫ લાખ માણસનું લશ્કર ઉભું કરી વળી પાછું લડવા આવ્યું ને ૧૮૦૯ના વસંતમાં ટીરોલના લોક બાવેરિઆની ધુંસરી તોડી નાખી. નેપોલીઅને રેગન્સબર્ગ જઈ એકમુહલ ને એસ્સલિંગ એ બે લડાઈ જીતી ને વળી પાછું વીએના શહેર લીધું (૧૨મી મે, ૧૮૦૯). ડાન્યૂબને ડાબે કાંઠે આસ્ટ્રિઅનોને લડાઈ આપી તેમાં ફ્રેંચ લશ્કરના માઠા હાલ થયા, તોપણ નેપોલીઅને વાગ્રામ આગળ દુશ્મનોને પુરેપુરા હરાવ્યા (છઠ્ઠી જુલાઈ) ને પછી સ્કુનબ્રુનમાં કોલકરાર કરાવ્યા તે ૧૪મી ઓકટોબરે નક્કી મંજુર થયા. તેણે પોતાની રાણી જોસેફીનને તલાક આપી મહારાજા ફ્રાન્સિસની દીકરી આસ્ટ્રિઆની આર્ચડચેસ મરાયા લુઇસા સાથે લગ્ન કીધાં (૧૧મી માર્ચ, ૧૮૧૦); અને બીજે વર્ષે કુંવર જન્મ્યો તેને રોમનો રાજા કરી સ્થાપ્યો. આખા યુરોપખંડને પોતાની હાકથી ધ્રૂજાવી નેપોલીઅન ૮ કરોડ લોકના ભાગ્યની વ્યવસ્થા કરતો થયો—પોપે તેને પતિત ઠેરવ્યો હતો તે ઉપરથી ૧૮૦૯ના જુલાઈની પાંચમીએ પોપને પકડી લઈ જઈ પ્રથમ સાવોનામાં ને પછી ફોંટેનબ્લોમાં કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો; બર્નાડોટ નામના પોતાના એક સરદારને સ્વીડનની રાજગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો; અને હોલાંડના લોક ઇગ્લાંડ સાથે છૂપો સંદેશો ચલાવતા ને તે વિષે ત્યાંનો રાજા લૂઈ (પોતાનો ભાઈ) આંખઆડા કાન કરતો, તે ઉપરથી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી તે રાજ્યપ્રદેશ ફ્રાન્સના રાજ્ય સાથે જોડી નાખવામાં આવ્યો (ડિસેંબર, ૧૮૧૦).

રશિઆના મહારાજાએ ટિલસિટના સલાહકરાર તોડી લંડનની દરબાર સાથે ફરીથી વહેવાર ચલાવવો શરૂ કીધો હતો (૧૮૧૦ની આખરમાં) ને પછી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી હતી. નેપોલીઅને (૧૮૧૨ના વસંતમાં) સરહદ ઉપર પાંચ લાખ લશ્કર એકઠું કીધું ને પછી નીમન નદી ઉતરી વિલના લીધું (૨૪ જૂન). ૧૬મી ઓગસ્ટે રશિઅન તથા ફ્રેંચ લશ્કરો સ્મોલેન્સ્ક આગળ મળ્યાં. ઘણી વાર મથ્યા પછી રશિઅન સરદાર ત્યાંથી ખસી મોસ્કો તરફ પાછો ફર્યો. ૭મી સપ્ટેંબરે બોરોડીનો ગામ આગળ લડાઈ થઈ ને ભારે કાપાકાપી ચાલી. રશિઅન જનરલ કુટુઝોએ વિચાર્યું કે બીજી લડાઈ આપી પોતાના લશ્કરને કમજોર કરવું તેના કરતાં મોસ્કોનું જેમ થાય તેમ થવા દેવું એ વધારે સારૂં છે ને પછી તે ત્યાંથી આઘો ખસી ગયો; ને નેપોલીઅને મોસ્કો લીધું (૧૪મી સપ્ટેંબર, ૧૮૧૨). મોસ્કોમાં થોડાક નીચ લોક સિવાય બીજા બધા લોક પોતાનાં ઘરબાર મૂકીને જતા રહ્યા હતા. ફ્રેંચ લશ્કર શહેરમાં પેઠું તેની અગાઉ ઘણેખરે ઠેકાણે આગ લાગી હતી, ને પવન જબરો હતો તેથી તે બહુ ફેલાઈ હતી, ફ્રેંચ સિપાઈઓ ઘરો લૂટવા મંડી પડેલા તેઓએ તે હોલવવાની કાળજી કીધી નહિ; અને ત્રીજે દહાડે ફ્રેંચ લશ્કરને ખાલી કરવું પડયું. ક્રેમલિનમાં નેપોલીઅને પોતાની છાવણી રાખી ને લશ્કરને મોસ્કોનાં આગથી બચેલાં ઘરોમાં રાખ્યું (૨૧મીએ); ખોરાક સરંજામ વગેરેની તંગી પડી જવાથી લશ્કરને ઘોડાંનું માંસ ખાવાની જરૂર પડી; એ ભુંડી દશા જોઈ નેપોલીઅને રશિયન જનરલને સલાહને માટે માગણી કીધી. કુટુઝોફે જવાબ વાળ્યો કે જ્યાં લગી દુશ્મને રશિઆનો મુલક છોડયો નથી ત્યાં લગી તેની સાથે કોલકરાર થઈ શકતા નથી. અને નેપોલીઅને નિરાશ થઈ કટ્ટા શિઆળામાં લશ્કરને પાછાં ફરવાનો હુકમ આપ્યો—૧૯મી ઓકટોબરે ફ્રેંચ લશ્કરે મોસ્કો છોડયું; રશિઅનો પછવાડે લાગ્યા ને લડાઈ થઈ તેમાં ફ્રેંચોએ દુશ્મનને હઠાવ્યા; પણ નવેંબરની છઠ્ઠીથી બરફ પડવા માંડયું ને દુર્દશા થઈ; મોસ્કોથી ૧ લાખ ૨૦ હજાર લશ્કર નીકળેલું તેમાંથી માત્ર ૧૨ હજાર બેરેસીના

નદીને તીરે જીવતું આવી પહોંચ્યું ને ૪૦ હજાર ઘોડા હતા તે ૩ હજારે આવી રહ્યા. એ લશ્કરને બીજું ૫૦ હજાર લશ્કર જે કુમક કરવાને આવી મળ્યું તે સાથે નેપોલીઅને નદી ઉતરવા માંડી, પણ દુશ્મનના સામા મારથી તેનું અડધું લશ્કર નાશ પામ્યું. પછી પોતાનું ઉગરેલું લશ્કર જનરલ મુરેટને સોંપી નેપોલીઅન સ્લેજ કહેવાતી, એક તરેહની વગર પૈડાંની ગાડીએ મજલ કાપી ૨૮મી ડિસેંબરે મધરાતે પારિસ આવી પહોંચ્યો, (પાંચ લાખ ફ્રેન્ચ લશ્કર રશિઆ ઉપર ચઢેલું તેમાંથી ૧ લાખ ૨૫ હજાર લડાઈમાં પડ્યું; થાક ભૂખ સરદીથી ૧ લાખ ૩૨ હજાર મરણ પામ્યું અને ૧ લાખ ૯૩ હજાર કેદી થયું હતું—ને એમાં ૪૮ સરદારો ને ૩ હજાર બીજા ઓફિસરો હતા).

૧૮૧૩ના વસંતમાં નેપોલીઅને ૩ લાખ ૫૦ હજારનું નવું લશ્કર ઉભું કીધું. પ્રશિઆના રાજાએ રશિઆના અલેક્ઝાંડર સાથે સંપ બાંધ્યો; સ્વીડનવાળો પણ મળ્યો; ને ત્રણે રાજ્યનાં લશ્કર એલ્બ નદી લગી આવી પહોંચ્યાં. નેપોલીઅને લુટ્ઝન આગળ જીત મેળવી (મેની ૨જીએ); પણ પછી આસ્ટ્રિઆના વચમાં પડવાથી તહ થયો ને સલાહના કરાર કરવાને રાજાઓના વકીલ પ્રેગમાં મળ્યા (જુલાઈ ૪થી). નેપોલીઅને પોતાની સત્તામાં ઘટાડો કરે તેવા કરારને સાંભળ્યા નહિ ને તહની મુદ્દત ૧૦મી ઓગસ્ટે પૂરી થઈ કે આસ્ટ્રિઆ સંપીલાં રાજ્યોના સંપમાં મળ્યું. ડ્રેસડેનની પડોશમાં ને બોહીમિઆમાં લડાઈઓ થઈ. સંપીલાં લશ્કરોનું જોર વધવા માંડ્યું; લીપઝિક આગળ બે લડાઈઓ થઈને બીજીમાં ફ્રેન્ચ હાર્યાં ને-હ્રાઈન તરફ પાછા ફર્યાં (૧૮મી સપ્ટેંબર). બાવેરિઆનાં લશ્કરે પણ સંપીલાં રાજ્યોની તરફથી હાનાઉ આગળ ફ્રેન્ચ લશ્કરને હરાવ્યું ને નેપોલીઅન ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે પાછો ફ્રાન્સ આવ્યો (૭મી નવેંબર). ૮૦ હજાર લશ્કર પ્રશિઆના કિલ્લાઓની રખેવાળીને માટે રાખ્યું હતું તે સંપીલાં રાજ્યોને શરણ થયું અને હોલાંડે ફ્રેન્ચ ઝુંસરી કાઢી નાખી ઓરેંજના ભૂપને પાછો બોલાવ્યો.

એ ગભરાટવાળી સ્થિતિમાં પણ નેપોલીઅને ઝડપથી ૩ લાખ લશ્કર નવું ઉભું કીધું. આસ્ટ્રિઅન સરદાર તથા રશિઅન સરદારો દોઢ લાખ લશ્કર સાથે સ્વિટ્ઝર્લંડની સરહદ ઉપર ચઢતા આવ્યા; પ્રશિઅન સરદાર બ્લૂકર ૧ લાખ ૩૦ હજાર સાથે ફ્રેંકફર્ટથી નીકળેલો આવી પહોંચ્યો હતો; ફ્રેંચ સરદાર બર્નાડોટ ૧ લાખ લશ્કર સાથે નેધર્લંડ તરફ ધસ્યો હતો અને વેલિંગટન પોતાના અંગ્રેજ લશ્કર સાથે બેયોન આગળ હતો. સંપીલાં લશ્કરોએ હ્રાઈન નદી ઓળંગી ૧૮૧૪ના જાન્યુઆરિમાં રાજ્યોના વકીલોએ શાટીલોનમાં મળી ઠેરવ્યું કે ૧૭૯૨માં ફ્રાન્સની જે સરહદ હતી તે કાયમ રાખવી; પણ નેપોલીઅને તે કબુલ રાખ્યું નહિ. જાન્યુઆરિની આખરમાં તેણે લડાઈ આપવી શરૂ કીધી ને બે મહીના સુધી પોતાનાં થોડાં લશ્કર વડે પણ અસાધારણ યુદ્ધચાતુરીથી ને વિદ્યુતસમ ઝડપથી શત્રુઓને હંફાવ્યા; પણ જ્યારે તેણે ફ્રાન્સ ઉપર ચઢી આવનારા લશ્કરની પછવાડેની ટુકડીઓ ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે દુસ્તનો પારિસ ઉપર ધસ્યા આવ્યા; ૩૦મી માર્ચે મોટી લડાઈ થઈ ને બીજે દહાડે પારિસ શરણ થયું. બીજી એપ્રિલે ફ્રાન્સની રાજ્યસભાએ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કીધો કે "નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે રાજ્ય ઉપરથી પોતાનો ને પોતાના વારસોનો હક્ક ઉઠાડી લીધો છે અને લોક તથા લશ્કર તેની સત્તા માનવાના સોગનથી મુક્ત થયા છે." ૬ઠ્ઠીએ રાજા લૂઈ ૧૮મો* એની આણ ફરી. પોતાના સરદાર પારિસ ઉપર હુમલો કરવાના વિચારમાં સાથી થયા નહિ તેથી નેપોલીઅને ૧૧મીએ પોતાના રાજપદનું રાજીનામું આપ્યું ને ઠરાવ થયા પ્રમાણે તે પોતાનો મહારાજાનો ખિતાબ રાખી દર સાલ ૨૫ લાખ રૂપીઆનું પેન્સન ભોગવવાને એલ્બા ટાપુમાં જઈ રહ્યો.

લૂઈ ૧૮મો ૧૮૧૪ના મેની ૩જીએ પારિસમાં આવ્યો. ૩૦મી તારીખે તેણે સંપીલાં રાજ્યો સાથે સલાહકરાર કીધા જેથી ફ્રાન્સના રાજ્યની સરહદ ૧૭૯૨માં જેટલી હતી તેટલીજ કાયમ રહી; ઉપરાંત સેંટ લ્યુશિયા તથા ટોબેગો એ વેસ્ટઈંડીઝના ટાપુઓ અને મોરીશિયસ એ સિવાય બીજી બધી સંસ્થાનિક જીત પાછી આપી દીધી. રાજસભાએ જે નિયમ બાંધી આપ્યા હતા તે પાયા ઉપર લૂઈએ વ્યવસ્થાનિયમ નવા રચી ધારા બાંધનારી સભાને આપ્યા ને એણે તે મંજુર કીધા. એમ છતાં બહાર જઈ રહેલા તે પાછા ફ્રાન્સમાં આવેલા એવા કેટલાક લોકના તોર વધી જવાથી અને હજી લશ્કરનો મોટો ભાગ નેપોલીઅનના લાભમાં હતો, તેથી ફ્રાન્સમાં આવી વાત ફેલાઈ કે દરબારનો વિચાર જુની તથા જુલમી રાજનીતિ પાછી દાખલ કરવાનો છે. કેટલાક લોકે છૂપી મસલહત કરી નેપોલીઅનને તેડાવ્યો ને એ

*લૂઈ ૧૬માનો દીકરો લૂઈ ૧૭મો ૧૭૯૫માં કેદખાનામાં મરણ પામ્યો હતો, લૂઈ ૧૮મો તે લૂઈ ૧૬માનો ભાઈ.

પોતાના જુના ૧ હજાર અંગરક્ષક સિપાઈઓ સાથે **એલ્બાથી** નીકળી ફ્રાન્સમાં કેઉસ ગામ છે ત્યાં ઉતર્યો (૧૮૧૫ના માર્ચની ૧લીએ). **ગ્રેનોબલ** આગળ કર્નલ લાબેડવાયરવાળી ૭મી રીજમીટ તેને મળી ગઈ; પછી **માર્શલ** જેને નેપોલીઅનને ધસ્યો આવતો અટકાવવાને મોકલેલો તે પણ તેને મળી ગયો; અને નેપોલીઅન ફોંટેનબ્લો પહોંચ્યો એટલે તો ફ્રાન્સનું ઘણું ખરૂં લશ્કર તેની તાબેદારીમાં આવી મળ્યું. માર્ચની ૨૦મીએ તે **ટ્યુરીલીઝના** મેહેલમાં દાખલ થયો. લુઇ ૧૮મો મળસકામાં ત્યાંથી નીકળી ગયો હતો, ને પછી ઓસ્ટેંડ થઈ ગેંટ જઈ રહ્યો હતો. થોડાએક સિવાય બીજા બધા દિવાની ને લશ્કરી અમલદારો નેપોલીઅનને માન આપતા થયા ને એ બીજીવાર રાજગાદીએ બેઠો.

નેપોલીઅને સંપીલાં રાજયો સાથે સલાહના કરાર કરવા સંબંધી ભાંજગડ ચલાવી, પણ તેઓએ તે પત કરી નહિ; રશિઆ, પ્રશિઆ, આસ્ટ્રિઆ ને ઇંગ્લાંડ એઓએ **વીએનામાં** સંપ રાખી સામા થવાના કોલ-કરાર કીધા. બ્લૂચર ને વેલિંગ્ટન એ બે સરદારોએ નેધર્લંડમાં પોતાનાં લશ્કર આણવા માંડયાં ને નેપો-લીઅન તે બેને એકઠાં થતાં અટકાવવાને સવા લાખ વીણી કાઢેલા સિપાઈઓ સાથે ધસ્યો (૧૫ જૂન). બીજે દહાડે પ્રશિઅન બ્લૂચરે **લિગનીઝ** આગળ ૯૦ હજાર ફ્રેંચ લશ્કરને ટક્કર આપી ટકાવ રાખ્યો, પણ પછી તે ડેલનદી ઉપર **વાબ્રે** તરફ પાછો હઠયો અને એજ દિવસે **માર્શલને** એણે **કવોર્ટર બ્રાસ** આગળ છાવણી કરી રહેલાં વેલિંગ્ટનનાં લશ્કર ઉપર હલ્લો કીધો. જૂનની ૧૮મીએ (૧૮૧૫) વેલિંગ્ટને પોતાનું લશ્કર **વોટર્લુ** આગળ આણી રાખ્યું ને ત્યાં તેને બ્લૂચરનું લશ્કર મળવાનું હતું. ફ્રેંચોએ પ્રથમ દુશ્મનનાં લશ્કરના જમણા વ્યૂહ ઉપર હલ્લો કીધો, પણ ત્યાં માર ખાધો ને પછી ડાબા વ્યૂહ ઉપર હલ્લો કીધો ત્યાં પણ તેમ થયું. નેપોલીઅને ત્રીજો ધસારો મધ્ય ઉપર કરાવી એક અગત્યનો મુકામ હાથ કીધો ને ઘોડેસવાર તથા પાયદળ પલટન ઉપરાઉપરી સામટી શત્રુ ઉપર ગબડાવી. પણ વેલિંગ્ટને પોલા ચોરસ વ્યૂહ રચીને જબર ટકાવ રાખ્યો એટલે ફ્રેંચ નરમ પડયા. એ સમા ઉપર બ્લૂચરવાળું લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને તેણે ફ્રેંચ લશ્કરની જમણી પાંખને પીંખવા માંડી. નેપોલીઅને પોતાનું રક્ષકસૈન્ય બહાર કહાડયું પણ પોતે સરદારી કરી નહિ. બ્રિટિશ લશ્કર જે ફ્રેંચના હઠવાથી થોડુંક આગળ વધ્યું હતું ને તોપબંદૂકનો મારો ચલાવ્યા કરતું હતું તેની સામા નેપોલીઅનનું સૈન ટકાવ રાખી શક્યું નહિ અને એ પ્રસંગે વેલિંગ્ટને તોપનો સામટો મારો ચલાવવાનો હુકમ કીધો ને તેના લશ્કરે ડુંગરી પરથી નીચે ઉતરી દુશ્મનને વીખેરી નાખ્યાઃ—મારેંગોની લડાઈનો જીતનારો નાઠો ને મુશીબત વેઠતાં પારિસ આવી પહોંચી મોકાણના સમાચાર રાજસભાને પહેલવહેલા તેણે પોતેજ કહ્યા. પછી પરરાજયોનાં લશ્કર પારિસમાં આવ્યાં; નેપો-લીઅને બીજી વાર રાજયાસન છોડયું. તે અમેરિકા જવાની તજવીજમાં અંગ્રેજી વહાણના કપ્તાનને શરણ થયો; ને સંપીલાં રાજયના ઠરાવથી તેને **સેંટ હેલીનામાં** કેદી થઈ રહેવું પડયું; તે ત્યાંજ ૧૮૨૧ના મેની પાંચમીએ મરણ પામ્યો હતો.

લૂઈ ૧૮માએ ૮મી જુલાઈએ પારિસમાં આવી નવેંબરની ૨૦મીએ સંપીલાં રાજ્યો સાથે કોલકરાર કીધા—રાજ્યની સરહદમાં **નેધર્લંડ, જર્મનિ, સેવોય** એ તરફ જુજ ફેરફાર થયો; ત્રણ વર્ષ લગી સંપીલાં રાજયનું દોઢ લાખ લશ્કર ફ્રાન્સની સરહદ ઉપર રહે ને ફ્રાન્સ ૨૯ કરોડ ને ૧૭ લાખ રૂપીઆ લડાઈનો ખર્ચ આપે એવું ઠર્યું.

૧૮૨૪માં લૂઈ ૧૮મો મરણ પામ્યો ને તેનો ભાઈ ચાર્લ્સ ૧૦મો એ નામે ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૮૨૯માં **પોલીગનેકને** પ્રધાન કીધો. એણે રાજાને સમ-જાવી છ ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા કે જેથી છાપખાનાની સ્વતંત્રતા ગઈ ને લોકોના મુખત્યારોની સભાની વ્યવ-સ્થામાં ફેરફાર થઈ ગયો; ને એથી જે **ચાર્ટર—પટા** પ્રમાણે વર્તવાને રાજાએ સોગન લીધેલા તે રદ થવાનો સંભવ જણાયો. પારિસના લોકે બળવો ઉઠાવ્યો; ત્રણ દહાડા મોહોલ્લાઓમાં કાપાકાપી ચાલી, તેમાં કેટલીક રીજમેંટો લોકની તરફ થઈ ગઈ ને રાજાના લશ્કરને શહેરમાંથી નીકળી જવું પડયું; પછી તરતને માટે બંદોબસ્ત થયો;—પારિસનું રક્ષકસૈન્ય વૃદ્ધ **લાફાયેટની** સરદારી તળે સોંપાયું અને ઓર્લીઅન્સના ડયૂકને રાજ્યનો **લેફ્ટનંટ જનરલ** એવો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો. ૨જી ઓગસ્ટે ચાર્લ્સને રાજીનામું આપવું પડયું ને પછી તે ઇંગ્લાંડ જતો રહ્યો. ૯મી તારીખે ડયૂકને **લૂઈ ફિલિપ** એ નામે ફ્રેંચ લોકનો રાજા કરી સ્થાપ્યો ને રાજગાદી તેના વારસોને ઉત્તરોત્તર મળ્યાં કરે તેવું ઠેરવવામાં આવ્યું. ૧૮૩૦ના મે મહીનામાં પોલીગનેક પ્રધાને અલજીઅર્સ ઉપર ચડાઈ કરી તેને ફ્રાન્સ તાબાનું સંસ્થાન ગણાતું કીધું, પણ ૧૮૪૭માં જ્યારે બહાદુર અબદુલકાદર

તાબે થયો ત્યારેજ મૂર લોક સાથે લડાઈ છેલ્લી બંધ થઈ હતી. (**ઓટાહીટી** ટાપુ ફ્રાન્સના વાવટાના આશ્રયમાં આવ્યો હતો. **માર્કેસાસ**માં ને **ન્યૂકેલીડોનિઆ**માં ફ્રેંચો જઈ વસ્યા હતા અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર કેટલીક નવી કોઠીઓ ઘાલવામાં આવી હતી.

લૂઈ ફિલિપના રાજ્યમાં ઘણાંક વર્ષ સ્વસ્થતા ને આબાદાની રહી, પણ પછી લોક રાજ્યથી કંટાળી પાછા પ્રજાસત્તાને ઇચ્છતા દેખાયા ને રાજાએ પણ લોકના મુખત્યારોના ભરોસાદાર પ્રધાનોને પણ ન લેખવતાં પૂરી સત્તાથી વર્તવા માંડયું **થીઅર્સ** ને **ગીઝો** એ બે કારભારીઓ એકદીલથી મળીને કારભાર કરતા તેથી રાજાને ભય લાગ્યું ને એણે એકના વિચારને મળતા થઈ બીજાને હલકો પાડવા માંડયો—ગીઝોમાં રાજાના લોભની સામા થવાનું ધીટપણું નહોતું. રાજાએ આખા દેશમાં ઠામઠામ સરકારી કામદારોની સંખ્યામાં વધારો કીધો ને તેમાં ઘણાક તો લોકના મુખત્યારજ હતા કે તેઓ તેના પક્ષમાં રહે; તેણે લશ્કર વધાર્યું; પારિસની આસપાસ કિલ્લાકોટ બાંધ્યા જેથી ભારે ખર્ચ થયો; કર વધ્યા ને રાજ્યનું કરજ વધ્યું. અંતે જણાયું કે કેટલુંક નાણું મોજમઝામાં ઊડયું; મોટા અમલદારોના ઉપર લાંચ રૂશ્વતનાં તોહમત મૂકવામાં આવ્યાં; અને દરબારી લોકે કરેલાં કેટલાંક ઘાતકી કામો ખુલ્લાં પડયાં; પ્રધાનો લોકને અળખામણા થતા ગયા ને રાજાએ રશિઆ વગેરે રાજ્યો સાથે સ્નેહ બાંધવા માંડયો; તેણે પોતાના દીકરાને સ્પેનની એક કુંવરી સાથે પરણાવી આખા યુરોપમાં નામોશી મેળવી, **કોમ્યુનિસ્ટ** ને **સોશિઅલિસ્ટ** એ મતવાદીઓ લોકને સમજાવતા કે દેશના લોક સૌ સમાન છે માટે દરેક જણ સરખી મિલ્કતનો ભોગવટો કરે—લોકને પોતાનાં કામ પ્રમાણે વધતો ઓછો બદલો ન મળવો પણ રાજ્ય સૌને ખવડાવે પીવડાવે ને સરખા ગણે. ૧૮૪૭માં ફ્રાન્સના વેપારીઓ ને કારખાનાંવાળા કારીગરો મોટી ભીડમાં આવી પડ્યા; બટાટાનો પાક કમ ઉતરેથી કેટલાક લોક ભૂખે પીડાતા થયા. એ સ્થિતિમાં કેટલાક જણે, જેવો ઇંગ્લાંડમાં ૧૭૩૨માં પાર્લમેંટમાં સુધારો થયો તેવો કરાવવાને એટલે રાજસભાના મુખત્યારોને માટે મત આપનારાની સંખ્યામાં વધારો કરાવવાને ઇચ્છયું; રાજા તથા પ્રધાનમંડળ એઓ જિદે ભરાઈ સામા થયા. રાજ્યમાં ઠામઠામ મંડળીઓએ સુધારાના મત સારી પેઠે ચર્ચાય તેને માટે જમવાને બહાને મળવા માંડયું—ખાણાંઓ કરવા માંડ્યાં ને પારિસમાં એક મોટું ખાણું કરવાનું ઠેરવ્યું (૧૮૪૮). લોક એકઠા ન થાય તેને માટે રાજાએ જાહેરનામું કાઢયું. તેની મંડળીઓ ભરાઈ તેમાં કંઈ ધારા વિરુદ્ધ નથી એમ જણાવવાને આગેવાન મુખત્યારોએ ૨૨મી ફેબ્રુઆરિનો દહાડો મુકરર કીધો; એ સંધિ જોઈ પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સૌ દેશીને સમાન હક મળવા જોઈએ એ મતવાળા રાજ્યની સામા ઊડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. ૨૨મીની સવારે લોક એકઠા થઈને પોકાર કરવા લાગ્યા કે 'ગીઝોને કાઢો' 'સુધારો કરો.' એ દહાડો તો પસાર થયો, પણ પછી જ્યારે પ્રજાસત્તાના મતીઆઓએ જાણ્યું કે લશ્કર આપણી સામા નહિ થાય ત્યારે તેઓએ મધરાતે મોહોલ્લાઓમાં પથરા, ઝાડ, ગાડી, ગાડાં વગેરે એકઠાં કરી તે ઉપર ચણતર કરવા માંડયાં ને સવારે તો ભયંકર અવરોધ ચણાઈ રહેલા દેખાયા. લોકે બંદુકની દુકાનો લૂટી ને બીજાં હથિયારો પણ ભેગાં કર્યાં. નેશનલ ગાર્ડના સિપાઈઓ પણ સામે ન થતાં ટકટક જોયાં કરતા હતા. અથવા તેઓને મળવાનું કરતા હતા. એ સ્થિતિમાં રાજાએ ગીઝોને બોલાવ્યો ને એણે રાજીનામું આપ્યું. પણ એક લાગ્રાંશ નામના શખ્સે એક લશ્કરી સરદાર ઉપર પિસ્તોલ છોડી ને તેના સિપાઈઓએ બંદુકના બાર કીધા તેથી કેટલાક લોક મરી ગયા. તેઓનાં મુડદાં ઉચકીને મસાલને અજવાળે પારિસના મોહોલ્લાઓમાં દેખાડવામાં આવ્યાં:—લોકો ઉશ્કેરાયા ને એક રાત તથા એક દહાડો બખેડો ચાલ્યો. રાજાની તરફથી જણાવવામાં આવ્યું કે ગીઝોએ રાજીનામું આપ્યું છે ને થીર્સ (લોકનો માનીતો) પ્રધાન થયો છે ને પાર્લમેંટમાં સુધારો કરવા સંબંધી તેને સત્તા આપવામાં આવી છે. પણ લોકે લૂઈ ફિલિપને ઉઠાડી મૂકવાનો પોકાર કીધો. તેઓ હથિયાર સજેલા થયા હતા તથા તેઓને દોરનાર સારા સરદારો હતા તેથી તેઓએ રાજમહેલ ઉપર હુમલો કીધો ને જે મ્યુનિસિપલ લશ્કર તેની રખેવાળી કરતું તેને કાપી નાખી મેહેલ લૂટયો. બળવાખોર ટુલ્લુઅ ઉપર ધસ્યા આવે છે એ જોઈ રાજાએ પોતાનું રાજીનામું આપવું કબુલ કીધું, પણ તેઓએ માન્યું નહિ ને લૂઇ ફિલિપ કુટુંબ સાથે પારિસ છોડી નાઠો.

પ્રજાસત્તાના મતવાળા ને સમાન હકના મતવાળા એ બેના આગેવાનોએ એક્ય કરી સર્વ દેશી લોકની સભા મેળવી. એ સભાના ઘણાક જણ સુલેહને ચાહનારા હતા તેથી હુલ્લડીઆ લોક સામા થયા ને પછી રાજસભા તોડી નાખી સઘળી રાજ્યસત્તા જબરદ

કાવનયાકને સોંપવામાં આવી. ત્રણ દહાડા જોસમાં ઝગડો રહ્યો, ને ૭ સાત હજાર માણસોના જીવ ગયા ત્યારે બળવો શમ્યો. પછી ૧૮મી ડિસેંબરે ૭૫ લાખ મતથી લૂઈ (નેપોલીઅન બોનાપાર્ટનો ભત્રીજો) પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો પ્રમુખ ઠર્યો (કાવનયાકને માટે ૧૫ લાખ કરતાં ઓછાં મત આવ્યાં હતાં). લૂઈએ ધીમે ધીમે સઘળી સત્તા પોતાને હાથ કરી લીધી—લોકના પ્રતિનિધિની સભા ટાળી તેને બદલે રાજ્યમંડળી સ્થાપી; અને વર્તમાન પત્રો ઉપર સખ્ત નીઘેદારી રાખવાને માણસ નીમ્યા. તોપણ હજી કેટલાક વગવાળા લોક તેની સત્તાની સામા હતા. તેથી તેણે ત્રાસ બેસાડવાનો ઠરાવ કીધો-૧૮૫૧ની ૧લી ડિસેંબરે તેવા લોકને પોલીસ પાસે એકદમ પકડાવી પારિસની બહાર કઢાવ્યા; શહેરમાં ગરબડ ઊઠી, પણ લશ્કરે થોડીક કાપાકાપી કરીને તે બેસાડી દીધી.—એ કામ ધારા વિરુદ્ધ છતાં લોકને-ફ્રેંચ લોકને પસંદ પડયું ને તેઓએ લૂઈ નેપોલીઅનને જીવતા લગીનો પ્રમુખ ઠેરવ્યો. ૧૮૫૨ના ડિસેંબરની બીજીએ તે લોકોના બહુ મતથી ફ્રેંચનો **મહારાજા** કહેવાયો. ૧૮૫૩માં તે સ્પેનના એક ખાનદાન કુટુંબની **યૂજીની** સાથે પરણ્યો. લૂઈ નેપોલીઅને બ્રિટન સાથે દોસ્તી મિલાપ રાખ્યો. જ્યારે રશિયાએ તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ ચલાવી ત્યારે તેણે ફ્રેંચ રાજ્યના શિરસ્તા પ્રમાણે પેલેસ્ટાઈનના રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તીઓના રક્ષક દાખલ બ્રિટનની સાથે રહી તુર્કનો પક્ષ ખેંચ્યો ને રશિઆ સાથે લડાઈ કીધી. એ પ્રસંગે ફ્રાન્સના વહાણનો કાફલો બ્રિટનના કાફલા કરતાં નાનો હતો, પણ તેનું ખુશકી લશ્કર વધારે મોટું હતું. એ લડાઈઓમાં ફ્રેંચ ઘણી બહાદુરીથી લડયા, પણ ફ્રાન્સ ઘણા ખર્ચમાં આવ્યું. રોમ ફ્રાન્સના તાબામાં હતું તેથી ઇટાલિના લોક પોતાને માટે વધારે સારૂં રાજ્ય કરવાના શ્રમમાં ફાવી શકતા નહિ. **ઓરસીની** એણે ઘણાક જણ સાથે છુપી મસલત કરી ફ્રેંચના મહારાણાનો પ્રાણ લેવાને ઉદ્યોગ કીધો, પણ તે પકડાયો ને શિરચ્છેદ પામ્યો. પણ એ ઉપરથી **નેપોલીઅન** ત્રીજાએ સાર્ડિનિઆના રાજા સાથે દોસ્તીના કરાર છુપા કરી રાખેલા તે ત્યાંના **રાજા વિકટર ઇમેન્યુએલની** દીકરી સાથે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈને પરણાવી પાકા કીધા. આસ્ટ્રિઆએ સાર્ડિનિઆ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે ફ્રેંચોએ સાર્ડિનિઆની મદદે રહી જય મેળવ્યો હતો ને **ઝ્યુરિચના** સલાહકરારથી લોમ્બર્ડી પીડમોંટ સાથે જોડાયું (૧૮૫૯); ને કરેલી મદદના બદલામાં **સેવોય** ને **નીસ** એ ફ્રાન્સને મળ્યાં હતાં.

ભાષા, કળા, વિદ્યા—સેંટ પીએર (મુઓ ૧૮૧૪), **મેડમ કોટેન** (૧૮૦૭) ને **મેડમ ડિ જેનલિસ** (૧૮૩૦) એ વાર્તા લખનારા હતા; પ્રધાન નેકરની દીકરી **મેડમ ડી સ્ટેલ** (૧૮૧૭) વાર્તા ને ઇતિહાસ લખવામાં નામાંકિત ગણાઈ છે; **હ્યૂગો** ને ગીત કવિતા લખવામાં એક્કો **બીરંજર** (૧૮૫૭) ને **લામાર્તે** એ ત્રણ કવિ હતા; **લામાર્તે** ઇતિહાસ તથા રાજ્યનીતિ વિષયમાં પણ લખ્યું છે; **શાટોબ્રીઓન** (૧૮૪૮), **ડુમા, યૂજીન સેવોયે** (૧૮૫૭) એઓ વાર્તા લખનારા હતા. **થીર્સ, ગીઝો, મીશલા, થીએરી** (૧૮૫૬), **સીસમંડી** (૧૮૪૨) ને **બારેંટ** એ ઇતિહાસ લખવામાં મુખ્ય મનાય છે. **વોલની** ને **ડેનન** મુસાફરીની હકીકત લખનારા હતા. ગણિતશાસ્ત્રમાં **લાપ્લાસ** (૧૮૨૭), ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્રમાં **જુસ્યુ** (૧૮૩૬) ને ખગોળશાસ્ત્રમાં **લેવીઅર** એ હતા.—એ છેલ્લાએ એક નવો ગ્રહ શોધ્યો હતો (૧૮૪૬). તત્ત્વશોધનમાં કુંક એણે '**પોઝિટિવિઝમ**' નામનું નવું મત પ્રસિદ્ધ કીધું (૧૮૫૭); **ક્યુવિઅરે** (૧૮૩૨) પક્ષી પશ્વાદિ પ્રાણીઓનો ઇતિહાસ લખી આખા યુરોપમાં માન મેળવ્યું છે.

સ્પેન—નેપોલીઅને પોતાના ભાઈ જોસેફને સ્પેનનો રાજા કીધો, પણ ત્યાંના લોકે માન્યો નહિ; તેઓએ **ફર્ડિનાંડ** ૭માને રાજા ઠેરવ્યો (૧૮૦૮). તેઓએ અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેંચ સાથે લડાઈ ચલાવ્યાં કીધી ને ૧૮૧૩માં ફ્રેંચોને પોતાના દેશમાંથી છેક કાઢ્યા. ૧૮૨૦માં લશ્કરે બળવો કરી ફર્ડિનાંડને રાજધારાથી ઉલટો ચાલતો અટકાવ્યો; રાજ્ય તરફના લોકે ખ્રિસ્તી સાધુઓની મદદે લોકને ફ્રેંચના હુમલાનું ભય બતાવી દાબમાં રાખવાની તજવીજ કીધી ને દેશાભિમાનીઓ એક નિશ્ચયે સામા થયા, પણ પછવાડેથી તેઓને તાબે થઈ રહેવું પડયું. ફર્ડિનાંડ ૧૮૩૩માં મુઓ ત્યારે રાજગાદીને માટે મારામારી ચાલી ને તેમાં ઘણાક કપાઈ મુઆ. રાજકારભાર દીકરીની મા કરતી તેણે ૧૮૧૨માં નક્કી થએલા રાજધારા પ્રમાણે ચાલવાનું કબુલ કરીને લોકનું વહાલ મેળવ્યું. એ બે માંહોમાંહેની લડાઈનું છેવટ ફર્ડિનાંડનો ભાઈ **ડોન કાર્લો** હારવાથી આવ્યું (૧૮૩૯). ૧૮૪૦માં કારભાર કરતી રાણીને રાજીનામું આપવું પડયું ને **વિક્ટોરિયાનો** ડ્યૂક રાજપ્રતિનિધિ થયો; ને એને પણ દેશમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો (૧૮૪૩). એ વર્ષમાં ફર્ડિનાંડની દીકરી ઈસાબેલા રાજ્ય ચલાવવાને યોગ્ય થઈ. ૧૮૪૬માં તે પોતાના પીતરાઈ ભાઈ કેડિઝના

ડ્યૂક સાથે પરણી ને તેની બેન લૂઈ ફિલિપના નાના દીકરા સાથે પરણી. રાણી પોતાના માનીતાઓના કહ્યા પ્રમાણે ચાલતી ને છેકજ ફૂટિલપણે મોજમઝામાં ગુલતાન રહેતી; એ ઉપરથી લશ્કરે ૧૮૫૪માં બળવો કરી માનીતાઓની સત્તાને નીકંદન કરી. પછી કેટલાંક વર્ષ કારભારીઓની ફેરબદલી, ખટપટ, કાવતરાં ને રાજધારાનું ઉલ્લંઘન એ જોવામાં આવતાં મૂર લોકો સાથે લડાઈ થઈ તે ઉપરથી આટલું જણાયું કે સ્પેનના રાજ્યની સ્થિતિ તો હીણી થઈ, પણ લોકનું શૌર્ય તો જેવું અસલ હતું તેવુંજ રહ્યું હતું (૧૮૫૯).

સંસ્થાનો અમેરિકામાં પ્રથમ થયાં ત્યારથી તે ૧૮મા સૈકાની આખર લગી સ્પેનના રાજ્યની તાબેદારીમાં હતાં:-નવાબથી માંડીને તે છેક હલકા કારકુન લગીની જગા સ્પેનના લોકથી પુરાતી; એઓ લાંચ રૂશ્વત લેતા; બધો વેપાર ફક્ત સ્પેન સાથેજ ચાલતો; સંસ્થાનના લોક ધાતુ આપી માલ લેતા; એઓને બીજાં રાજ્યો સાથે સંબંધ રાખવાની સખ્ત મના હતી; જેસૂઈટ બંધ થયા પછી સ્પેનના મઠમાંથી સાધુઓને મોકલવામાં આવતા ને એઓ લોકને વધારે વહેમી ને અજ્ઞાન કરતા; છાપખાનાં ને વાદવિવાદની છૂટ એ ત્યાં નહોતાંજ. એ પ્રમાણે સ્પેન સરકારનો જુલમ ને લોકની તાબેદારી છતાં જે સ્વતંત્રતાના જોસ્સાથી અમેરિકાનાં તથા ફ્રાન્સનાં રાજ્યો ઉધાં વળ્યાં તેની અસર તે પ્રદેશમાં થવા માંડી હતી. મેક્સિકો એ સંસ્થાન પ્રદેશનો મીરેંડા નામનો શખ્સ જેણે ડ્યુમુરીઝ ફ્રેંચ સરદારના હાથ તળે લશ્કરમાં અમલદારી કરી હતી તેણે થોડાંક માણસો સાથે કારાકાસમાં બળવો ઉઠાવ્યો (૧૮૦૬), પણ તે પાકા વિચારથી ને પાકા પાયા પર ઉઠાવેલો નહિ તેથી તેનું ફાવ્યું નહિ; તોપણ સ્પેનની સત્તામાંથી છૂટા થવાની આતુરતા લોકમાં વધી, ને ૧૮૧૦માં તેઓએ વેનીઝ્યુલામાં સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવાને સભા મેળવી. ન્યૂ ગ્રેનેડાની રાજધાની બોગોટા ત્યાં પણ તેમ થયું. સ્પેનમાં લશ્કર સામાં થયાં, પણ સાઈમન, બોલીવર એઓએ લોકની તરફનાં લશ્કરોની સરદારી કરી ફતેહ મેળવી કામ પાર પાડ્યું. બુએનોસ્એરીસ ૧૮૧૬માં, ને ચિલિ ૧૮૧૮માં, સ્પેનથી છૂટાં પડ્યાં. મેક્સિકો, પેરૂ ને ગ્વાતેમાલા એ ૧૮૨૧માં સ્વતંત્ર થયાં. ૧૮૨૪ના ડિસેંબરમાં દેશાભિમાનીઓનાં એકત્ર લશ્કરના સરદાર સૂક્રે ને મિલ્લર એઓએ આયાકુચોની લડાઈમાં સ્પેનના લશ્કરને છેલ્લું હરાવ્યું ને દક્ષિણ અમેરિકાનાં સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર કીધાં.

પોર્ટુગાલના લોકે અંગ્રેજની મદદથી ફ્રેંચોને કાઢ્યા ને ૧૮૧૦માં મરાયા ઇસાબેલા મરણ પામી તેથી તેનો રાજપ્રતિનિધિ જોન જે બ્રાઝિલ જઈ રહ્યો હતો તેના નામની આણ ફરી. તેણે ૧૮૨૧માં પોર્ટુગાલ આવી છ વર્ષ રાજ્ય કીધું ને પછી બ્રાઝિલનો મહારાજા ડૉન પેડ્રો પોર્ટુગાલનો રાજા કર્યો ને એણે પોતાની બાળક દીકરી ડોના મરાયાના નામનું રાજ્ય કીધું ને ડૉન મિગેલને રાજપ્રતિનિધિ કીધો. એણે ૧૮૨૯માં રાજસભા મેળવી પોતાને પોર્ટુગાલનો રાજા કહેવડાવ્યો. ડૉન પેડ્રોએ યુરોપમાં આવી પોતાની દીકરીના હકને માટે બ્રિટન તથા ફ્રાન્સની મદદે પોતાના ભાઈ ડૉન મિગેલ સાથે લડાઈઓ ચલાવી ને ૧૮૩૪માં લિસ્બોનમાં સલાહના કરાર થયા-નાનો ભાઈ પોતાનો હક ઉઠાવી લઈ વગર હરકતે રાજ્ય બહાર જઈ રહ્યો; ને ડોના મરાયાએ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ લીધી તે મરતા સુધી (૧૮૫૩ લગી) ભોગવી; પછી તેનો દીકરો પેડ્રો ૫મો રાજા થયો હતો.

સંસ્થાન—જ્યારે ફ્રેંચોએ પોર્ટુગાલ ઉપર હુમલો કીધો ત્યારે ત્યાંનો રાજા બ્રગેન્ઝા કુળનો જોન પોતાના બ્રાઝિલ સંસ્થાનમાં જઈ રીઓજનેરો રાજધાનીમાં જઈ રહ્યો. જ્યારે તે પોર્ટુગાલની ગાદીએ બેસવાને પાછો આવ્યો (૧૮૨૧) ત્યારે યુરોપમાં જેટલો પ્રદેશ રશિઆનો છે તેટલા વિસ્તારવાળું બ્રાઝિલનું રાજ્ય જોનના દીકરા ડૉન પેડ્રોથી સંભાળી શકાયું નહિ. પોર્ટુગાલની રાજસભાએ બ્રાઝિલનો વેપાર પોર્ટુગાલને માટે રાખવો એવું ઠેરવ્યું તે ઉપરથી સંસ્થાનીઓએ પરતંત્રપણામાંથી છૂટા થવાનો નિશ્ચય કીધો ને ડૉન પેડ્રોને બ્રાઝિલનો મહારાજા ઠેરવ્યો (૧૨મી ઓક્ટોબર, ૧૮૨૨). એણે પોર્ટુગાલના લશ્કરને યુરોપ જવાની જરૂર પાડી ને ૧૮૨૪માં બ્રાઝિલમાં વંશપરંપરાની રાજગાદી મંડાઈ; રાજ્યનો ધર્મ રોમન કેથોલિક સ્થપાયો, પણ લોકને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ રહી. ડૉન પેડ્રો ૧૮૩૧માં પોતાનું રાજ્ય પોતાના બાળક દીકરાના નામનું કરી આઘો થયો. બુએનોસ એરીસનો ડિક્ટેટર લશ્કર સાથે ચઢી આવ્યે તેને બ્રાઝિલિઅનોએ લડાઈ આપી જીત મેળવી (૧૮૫૧). પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કીધું ને ફરાથી દુશ્મન હુમલો ન કરે તેવી રીતનું પોતાનું બળ વધાર્યું.

ઇટાલિ-૧૮૦૬ના માર્ચમાં નેપલ્સની ગાદી નેપોલીઅને જોસેફને આપી હતી, પણ જ્યારે તેને સ્પેન મોકલ્યો ત્યારે મુરાટને રાજા કીધો (૧૮૦૮). એણે પોપના મુલક ઉપર ચઢાઈ કીધી ને ઉત્તર ઇટાલિનાં

રાજ્યોને પણ ભડકાવ્યાં. **વોટર્લૂમાં** નેપોલીઅનની હાર થઈ એટલે તેની પણ રાજ્યસત્તા ગઈ; પ્રથમનો રાજા ફર્દિનાંડ ૪થો પાછો નેપલ્સનો રાજા થયો (૧૮૧૫). **ઉત્તર ઇટાલિની** વ્યવસ્થા વીએનામાં મળેલી સભાના ઠરાવથી આ પ્રમાણે થઈ—**સાર્ડિનિઆનું** રાજ્ય, **સેવોય** સિવાય પણ **જીનોઆની** ઢચી સાથે, વિક્ટર ઈમેન્યુએલ પાસે રહ્યું; વેનિસના પ્રાંત અને માન્ચુઆ તથા મિલાન એ સંધાનું એક રાજ્ય **લોમ્બાર્ડી** તથા **વેનિસનું** એ નામે આસ્ટ્રિઆના તાબામાં ગયું; **મોદીનાનું** રાજ્ય **ઓસ્ટ્રોએટીના** કુળને સ્વાધીન થયું; **પારમાની** ઢચી પદભ્રષ્ટ થએલી રાણી મરાયા લુઈશાને આપવામાં આવી; આસ્ટ્રિઆનો આર્ચડયૂક ફર્દિનાંડ **ટસ્કનીનો ગ્રાંડ ડયૂક** ઠર્યો; અને **લુક્કા,** એટ્રુરિઆની રાણીને આપવામાં આવ્યું. પારિસમાં બીજી વાર સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ **સેવોય** પાછળથી સાર્ડિનિઆના રાજ્યમાં જોડાયું હતું.

ઇટાલિના લોક પોતાના દેશમાં **આસ્ટ્રિઆની સત્તા** જોઈ બળ્યાં કરતા ને ૧૮૪૭માં તેઓએ મિલાન તથા બીજે કેટલેક ઠેકાણે બળવા કીધા—એવું જણાવીને કે-આસ્ટ્રિઅન સરકાર દેશીઓ તરફ કરડા ને દગલબાજીના ઉપાયો કામે લગાડે છે. તંબાકુના વેચાણની વસુલજમા આસ્ટ્રિઅન સરકારને બહુ થતી તેથી ઇટાલિઅનોએ તંબાકુનો ઉપયોગ કરવો છોડી દીધો. ઇટાલિનાં બીજાં રાજ્યોમાં પણ બળવા થયા ને સામસામી કાપાકાપી ચાલી. **પોપ પાયસ ૯મો** અને સાર્ડિનિઆનો રાજા **ચાર્લ્સ આલ્બર્ટ** એ બે જણે ઇટાલિના લોકને આસ્ટ્રિઆના જુલમમાંથી બચાવવાની આગેવાની લીધી; ટસ્કનીના ગ્રાંડ ડયૂકે નાખુશીથી પણ લોકોના પોકારને આધીન થઈ જવાબદાર પ્રધાન મંડળ ને રાજ્યરક્ષણ સૈન્ય એ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કીધાં ખરાં, પણ તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું તેને ગમ્યું નહિ તેથી તે પોતાનું રાજ્ય છોડી નાસી ગયો. **ચાર્લ્સ આલ્બર્ટે** પોતાની પ્રજાને રાજકાજમાં હક્ક મળે તેવા ધારા આપ્યા (ફેબ્રુઆરિ, ૧૮૪૮); આસ્ટ્રિઅનો મિલાનના બંડખોરોને શિક્ષા કરવાને લડાઈની તૈયારી કરતા હતા તેવામાં ફ્રાન્સના રાજ્યમાં મોટો ફેરફાર થયો. મિલાનમાં ઉધમાતીઆ લોકે આસ્ટ્રિઅન લશ્કરનાં માણસો ઉપર હલ્લો કરી તેઓને નસાડયાં ને મહેલ ઉપર ત્રિરંગી વાવટો ચડાવ્યો. એ જોઈને બીજે ઠેકાણે પણ બળવા ઊઠયા. આસ્ટ્રિઆની સરકાર જર્મનિ તથા હંગરિના લોકના ઝગડામાં રોકાઈ હતી તેથી ઇટાલિમાં થયેલા બખેડા તાબડતોબ બેસાડી શકી નહિ; અને સાર્ડિનિઆના ચાર્લ્સ આલ્બર્ટે પોતાના રાજ્યનું લશ્કર ઇટાલિઅનોની મદદમાં આણી એકત્ર સૈન્યની સરદારી કરી કેટલેક ઠેકાણે ફતેહ મેળવી; પણ પછવાડેથી ઇટાલિઅનો પોતાના સરદારને વિષે બેદરકાર થયા; આસ્ટ્રિઅન લશ્કરના સરદારે ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવવા માંડી ને આલ્બર્ટે ઇટાલિને આસ્ટ્રિઆની સત્તામાંથી છોડવવાનો વિચાર પડતો મેહેલ્યો. આસ્ટ્રિઅન સત્તા ઇટાલિમાં પાછી બેઠી ને ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાન્સ વચમાં ન પડયાં હોત તો લોકની ઘણી ભુંડી દશા થઈ હોત.

જેવામાં મિલાનના લોક આસ્ટ્રિઆ સાથે લડાઈ કરતા તેવામાં પોપે પોતાના રાજ્યના લોકને નવા ધારા આપ્યા ને લોકે ઇચ્છયું કે તેણે ઇટાલિને પરાધીનપણામાંથી છોડવવાના કામમાં આગેવાન થવું. આસ્ટ્રિઆનું રાજ્ય રોમના ધર્મનું સદા રક્ષણ કરનારું તેથી પોપે આનાકાની કર્યાં કીધી. રોમના મોહોલ્લાઓમાં લોહી પડયું ને પોપ ચાકરનો વેશ લઈને નેપલ્સના રાજ્યમાં નાસી ગયો. ફ્રેન્ચ જે લોક પક્ષનું મત ધરાવનારા તેઓ લોક પક્ષને સહાય ન થતાં પોતાના ધર્મના ઉપરી પોપને સહાય થયા. પણ ફ્રેન્ચ લશ્કર ને રોમના લોક સામા થયા, પણ ફ્રેન્ચોએ ઘેરો ઘાલી તે શહેર લીધું ને પોપની સત્તા પાછી બેસાડી આપી (જુલાઈ ૧૮૪૯). સિસિલિના લોકે નેપલ્સના દરબારથી છૂટા પડવાને બંડો ઉઠાવી રાજાને ઉઠાડી જીનોઆના ડયૂકને (સાર્ડિનિઆના રાજાના બીજા દીકરાને,) બેસાડવાની તજવીજ કરી હતી, પણ તેઓ ફાવ્યા નહોતા.

સાર્ડિનિઆનો રાજા ઇટાલિના લોકની તરફના આગેવાન દાખલ રશિઆની સામા બ્રિટન તથા ફ્રાન્સના સંપમાં દાખલ થયો ને ત્યાંની ટુકડીએ ક્રીમીઆની લડાઈમાં શાબાશી મેળવી, પારિસમાં સલાહના કરાર કરવાની ભાંજગડમાં પણ સાર્ડિનિઆના રાજાએ થોડોક ભાગ લીધો ને તે ઇટાલિઅનોને આસ્ટ્રિઆથી છુટા પાડવામાં આગેવાન છે એમ ખુલ્લું પડયું. સાર્ડિનિઆ ને આસ્ટ્રિઆ વચ્ચે લડાઈ ચાલી અને ફ્રાન્સ હંમેશાં આસ્ટ્રિઆના સામું તેથી તેણે સાર્ડિનિઆને મદદ કરી. **નીસ** તથા **સેવોય** ફ્રાન્સે લીધાં ને લોમ્બર્ડી તથા વેનિસ પીડમોંટ સાથે જોડયાં; વળી સાર્ડિનિઆના રાજાએ પોતાની દીકરી નેપોલીઅન ૩જાના પીતરાઈ સાથે પરણાવી. એ વાત જાણી આસ્ટ્રિઅને ફ્રેન્ચ લશ્કર આવતાં પહેલાં પીડમોંટ ઉપર ચઢાઈ

કીધી તેટલે ફ્રેંચ લશ્કર આવી પહોંચ્યું ને મોંટે બેલ્લો, પાલેસ્ટ્રે, માજેંટા સોલફેરીનો એ ઠેકાણે લડાઈઓ થઈ. આસ્ટ્રિઅનોને લોંબર્ડી છોડી જવું રહેવું પડયું ને વિલા ફ્રેંકામાં સલાહના કરાર થઈ ઝુરિચમાં મંજુર રહ્યા તેની રૂએ લોંબર્ડી પ્રદેશ નેપોલીઅન ૩જાને મળ્યો, પણ એણે તે સાર્ડિનિઆના રાજા વિકટર ઇમેન્યુએલને આપી દીધો.

મધ્ય ઇટાલિમાં પણ ટસ્કનીના ને મેદીનાના લોકે પોતાના સત્તાધારીઓને હાંકી કહાડયા; રોમાગના ને બીજાં પોપનાં સંસ્થાનો એ પોપની સત્તા ન માનતાં એકઠાં મળી સાર્ડિનિઆની સત્તા માનતાં થયાં; પોપે મુસારદાર લશ્કર ઉભું કરી એક ફ્રેંચને સરદારી આપી બંડખોર પ્રજા પાસેથી પ્રદેશ પાછો લેવાની તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ ને પાયસ ૯માની એવી દુર્દશા થઈ કે એપીનીનની પેલી તરફ એક ઇંચ જેટલી જમીન પણ તેની સત્તામાં ન રહી. નેપલ્સના રાજાઓ ઉશ્કેરાએલી પ્રજા ઉપર સખ્તી કરતાં સિસિલિના લોક સામા થયા; ગારીબાલ્ડી જેણે રોમને ઘેરો ઘાલતી વેળા ને આસ્ટ્રિઆની સાથે લડાઈ ચાલી તે પ્રસંગે પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી તેણે સિસિલિના લોકને મદદ કરી નેપલ્સના રાજાએ રાખેલા પરદેશી સિપાઈઓને હાંકી મેલ્યા ને પછી તે પાછો ઇટાલિ આવ્યો; અહીં તેણે ઉપરાઉપરી જીત મેળવીને નેપલ્સનો રાજા નાસી ગયો. કેપ્યુયા આગળ લડાઈ થઈ ને તે તાબે થયું; રાજા ગએટામાં ભરાયો; ત્યાં લોકનાં લશ્કરે ઘેરો ઘાલ્યો; રાજા ફ્રાન્સિસ રજો શરણ થયો. નેપલ્સનું રાજ્ય પીંડ મોંટ સાથે જોડાયું ને વિકટર ઈમેન્યુએલ એણે ઇટાલિનો રાજા એ પદ ધારણ કીધું (૧૮૬૧). સ્વિટ્ઝર્લાંડના રાજ્યમાં કેટલાક ફેરફાર થઈને ૧૮૧૫માં સ્વસ્થતા થઈ—સંસ્થાનોનું નવું જૂટ બંધાયું ને તે સબંધી વ્યવસ્થા નિયમ ઝ્યુરિચમાં મુકરર થયા; ૧૯નાં ૨૨ સંસ્થાનો થયાં—જીનીવ, ન્યુશેટલ ને વોલેસ એ ત્રણ ઉમેરાયાં. ઘણા કાળથી એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનાં પહાડી સંસ્થાનોના લોક દક્ષિણ યુરોપના જાલમ રાજાઓના અંગ રક્ષણ સૈન્યમાં મુસારદારની નોકરી કરતા, પણ ૧૮૫૯ની ઇટાલિની લડાઈથી તે ચાલ બંધ પડી અને પરદેશી ધર્માધિકારીઓની સત્તા તે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉપર ચાલતી તે પણ ખસેડી નાંખવામાં આવી.

જર્મનિ—નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે મરેંગોની લડાઈમાં (૧૮૦૦) ને ઓસ્ટર્લિટ્ઝની લડાઈમાં (૧૮૦૫) મહારાજા ફ્રાન્સિસ બીજાને હરાવી જર્મનિનું હજાર વર્ષનું જુનું રાજ્ય તોડયું ને રાઈનનાં સંસ્થાનોનું જૂટ સ્થાપ્યું. એ મંડળ ૧૮૧૩માં ફ્રેંચની હાર થયા પછી તૂટયું ને વીએનાની સભાએ ૧૮૧૫ના જૂનની ૮મીએ જર્મન રાજ્યસ્થાનોનું નવું જૂટ સ્થાપ્યું; એમાં આસ્ટ્રિઆનો, પ્રશિઆનો ને નેધર્લાંડનો કેટલોક ભાગ ગણવામાં આવ્યો. સૌ મળીને ૩૪ રાજ્યસ્થાન તેમાં એક મહારાજ્ય આસ્ટ્રિઆનું; પાંચ રાજ્ય—પ્રશિયાનું, બાવેરિઆનું, હેનોવરનું, વર્ટમ્બર્ગનું, ને સેક્સનીનું; એક ઇલેક્ટોરેટ, ડચી તથા મોટી ડચી મળીને ચૌદ; આઠ પ્રિન્સિપેલિટી; એક લાડગ્રાવિએટ; ને ચાર શહેર—હેમ્બર્ગ, લ્યૂબેક બ્રેમેન ને ફ્રેંકફોર્ટ. એ સંપનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક રાજ્યનું સ્વાધીનપણું રાખવાનો ને જર્મનિનું સામાન્ય સંરક્ષણ કરવાનો હતો. ૧૮૩૩માં પ્રશિઆના આશરા તળે વેપારને અર્થે કેટલાંક રાજ્યોએ માંહોમાંહે બંદોબસ્ત કીધો; બીજાં રાજ્યો ૧૮૪૮ સુધી પોતાનો જુનો રિવાજ રાખી રહ્યાં, એ વર્ષમાં ફ્રેંચ રાજ્યની ધાંધલમાં બેડનના ડ્યૂકને લોકના સામા થવા ઉપરથી વર્તમાનપત્રને છૂટ તથા કેટલાક હક એ આપવાં પડયાં; કોલોનમાં બખેડા થયા; ને રહેનીશ પ્રાંતોમાં મોટા બળવો થયો; હેસી કાસલના મોહોલાઓમાં અવરોધ ચણાયા ને બાવેરિઆનો રાજા પોતાના દીકરાને ગાદીએ બેસાડી દૂર બેઠો. સેક્સની હેનોવર ને બીજાં રાજ્યોને પણ લોકની માગણી કબુલ રાખવી પડી. ફ્રેંકફર્ટમાં જેવામાં સભા મળતી હતી તેવામાં ૫૦૦ જણે દેશી પાર્લમેંટ સ્થાપવાનાં મત આપ્યાં; અકેકું રાજ્ય પોતાની વસ્તી પ્રમાણે એક અથવા વધારે મુખ્તીઆર તેમાં મોકલે એવો વિચાર જણાવ્યો. ૧૮૪૮ના મેની ૧૮મીએ પાર્લમેંટ મળી ને એ તથા ડાએટ—રાજસભાએ મળીને એક રાજપ્રતિનિધી ઠેરવ્યો. કેટલાંક જર્મન રાજ્યો પાર્લમેંટ સ્થાપવાની સામાં થયાં ને ફ્રેંકફોર્ટમાં બળવો થયો તે મોહોલાઓમાં ભારે કતલ પછી બેઠો. આસ્ટ્રિઆએ કોઈ પણ પ્રકારની પાર્લમેંટ સ્થાપવા વિષે સંમતિ આપી નહિ ને પ્રશિઆના રાજાએ જર્મનિનાં એકત્ર રાજ્યના મુખી થવાનો લોભ રાખ્યો. એ કુસંપનું ફળ આ પ્રમાણે થયું—જે રાજ્યોએ પોતાની પ્રજાને હક આપ્યા હતા તે તેઓએ રદ કીધા; અને જો કે જુદાં જુદાં રાજ્યો દોલત તથા આબાદાનીમાં વધ્યાં છે તો પણ ત્યાંના અધીપો કુટુંબના વડીલો–ના જેવી સત્તા ચલાવે છે. વર્તમાનપત્રોમાં વાદવિવાદ કરવાની છૂટ થઈ છે, પણ લોકને સ્વાધીનતાનું, રાજકીય સુખ નથી,

શાસ્ત્ર, કળા, વિદ્યા-માનસશાસ્ત્રમાં જર્મનોએ ઘણું કર્યું છે-ફિક્ટ (૧૮૧૯), શેલિંગ ને હેગલ (૧૮૩૧) એઓએ દેશની કીર્તિ વધારી છે. ડાક્તર ગોલ (૧૮૨૮) એણે ફ્રેનોલોજી-મસ્તક સામુદ્રિકનું નવું શાસ્ત્ર શોધ્યું છે. ઘણા જણે નાટક લખ્યાં છે ને પરભાષાનાં નાટકોનાં ભાષાંતર કીધાં છે. કોરનર (૧૮૧૩), ઉહ્‌લેન્ડ (૧૮૫૪), સેંકેનડોર્ફ (૧૮૧૭) વગેરે કવિ અને ટીકટર (૧૮૨૫), હોફમાન એ વાર્તા લખનારા થયા. શ્લેગલ (૧૮૨૯) વાર્તા, કવિતા, ગ્રંથવિવેચન ને ઇતિહાસ એ બધામાં ફાવ્યો છે. હરડર (૧૮૦૩), વોન મ્યુલર (૧૮૦૯), હેરન, ઇકહોર્ન અને નીબુર (૧૮૩૧) એઓએ ઇતિહાસ લખ્યા છે. લેસિંગ, હીન, ગુટ્ઝ એ ટીકાકાર થયા. નામીચો મુસાફર હમબોલ્ટ (૧૮૫૯) એણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે ને તેનાં ભાષાંતર યુરોપની ઘણીએક ભાષામાં થયાં છે. ઈશ્વરજ્ઞાન વિષે પણ ઘણાક ગ્રંથકારો થયા છે. આલબર્સ ખગોળમાં અને લીબીગ તથા બુન્સન એઓએ રસાયનશાસ્ત્રમાં શોધ કીધા છે.

આસ્ટ્રિઆ.

ફ્રાન્સિસ રજો ૧૭૯૨માં આસ્ટ્રિઆની રાજગાદીએ બેઠો ને તેણે જર્મનિના મહારાજાનું પદ ધારણ કીધું. ને નેપોલીઅને તેને ઉપરાઉપરી હાર ખવડાવી ને હાઈનનાં રાજ્યોનું નવું જૂટ સ્થાપી જર્મનિનું રાજ્ય ઉંધું વાળ્યું ત્યારે ફ્રાન્સિસે આસ્ટ્રિઆનો મહારાજા અને હંગરી તથા બોહીમિઆનો રાજા એ પ્રમાણે પોતાને કહેવડાવ્યું (૧૮૦૫). ફ્રાન્સ પ્રુશિઆ વચ્ચે જે લડાઈ ચાલતી તેમાં પડવું માંડી વાળી ફ્રાન્સિસે પોતાના રાજ્યમાં લડાઈઓથી જે ખરાબી થઈ હતી તે સમારવાનો અને વસુલજમા તથા લશ્કરી જોર વધારવાનો ખંતથી ઉદ્યોગ ચલાવ્યો. તોપણ ૧૮૦૯માં જ્યારે સ્પેનમાં ફ્રેન્ચોની હાર થવા માંડી ત્યારે તે જર્મનિને પરતંત્રતામાંથી છોડવવાને ઉશ્કેરાયો. આર્ચડ્યૂક ચાર્લ્સે પોતે બોનાપાર્ટને એસ્પર્ન આગળ હરાવ્યો; પછી વાગ્રામ આગળ આસ્ટ્રિઅનો હાર્યા તોપણ તેઓ સારી હાલતમાં બોહીમિઆમાં ગયા; પ્રથમ તહ ને પછી સ્કોનબ્રાનમાં સલાહના કરાર થયા; થોડીક મુદ્દત પછી ફ્રાન્સિસે પોતાની કુંવરી મરાયા લુઈસા ફ્રાન્સના મહારાજા સાથે પરણાવી. વોટર્લૂની લડાઈ પછી વીએનામાં મળેલા પુરુષોની સભાના ઠરાવથી ઇટાલિમાંનો કેટલોક મુલક ને પાછો જીતેલો ઇલિરિઆમાંનો મુલક ને બાવેરિઆને આપી દેવો પડેલો તે મુલક, આસ્ટ્રિઆના મહારાજ્યમાં જોડાયા. ફ્રાન્સિસ ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યો ને ફર્દિનાંડ ૧લો આસ્ટ્રિઆનો મહારાજા થયો.

૧૮૪૮માં ફ્રાન્સના દાખલાથી ઘણાંખરાં રાજ્યોના લોક પોતાના રાજાઓની સામા થવાને ઉશ્કેરાયા હતા તેમ આસ્ટ્રિઆની પ્રજા પણ ઉશ્કેરાઈ હતી. પ્રધાન પ્રિન્સ મેટરનીક જે હંમેશ લોકની માગણીની સામો હતો તેણે આ પ્રસંગે પણ તેઓને ગાંઠયા નહિ. પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ લોકની તરફના થઈ બહાર પડ્યા, પણ મેટરનીકે લશ્કર પાસે કતલ કરાવી તેઓને હરાવ્યા. પણ અંતે જે પ્રધાને પોતાની રાજ્યનીતિથી ઘણાં વર્ષ લોકનાં ભાગ્ય ઉપર અંકુશ રાખી યુરોપમાં નામ મેળવ્યું હતું તેને એકદમ નાસીને બ્રિટન જઈ રહેવું પડયું. એપ્રિલની ૨૬મીએ આસ્ટ્રિઆનાં રાજ્યોમાં લોકના મુખત્યારોની સભા થઈ. રાજધાનીની સંભાળ તથા વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ તથા શહેરના લોક એઓના હાથમાં ગઈ; રાજા નાસીને ટિરોલના પહાડમાં ભરાયો (૧૭મી મે); પણ પછી પ્રધાનોએ લોક સાથે સમજુતી કરી રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડયો (ઓગસ્ટ).

બોહીમિઆના લોકે મંડળીઓમાં વિચાર કરી જાહેર કર્યું કે અમને જર્મન સરખા ગણી સરખા હક આપો ને મમત લીધો કે દરેક સરકારી અમલદારે બે ભાષા જાણવી જોઈએ. તેઓની માગણી કબુલ કરવામાં આવી ને જર્મનોએ સ્લેવોનિક ભાષા શીખવાનું કબુલ ન રાખેલું તેથી જર્મન લોકની અમલદારી કેટલીક ઓછી થઈ. બોહીમિઆના સ્લેવોનિક લોકના મુખત્યારોની સભા પ્રેગમાં મળી ને એણે પોતાની હંમેશને માટે સ્થાપના કરવાનું ઈચ્છયું; આસ્ટ્રિઅન પ્રધાનો કબુલ થયા નહિ; પ્રેગને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો. કાપાકાપી થઈ; શહેરનો કેટલોક ભાગ નાશ પામ્યો; ને અંતે નવી વ્યવસ્થા કરનારા હારીને છૂટા પડી ગયા.

ક્રોએશિઆમાં વીએનાથી જે ગવર્નર જતા તે બાન કહેવાતા. ત્યાંના લોકે માગ્યું કે બાનની પદવી ફક્ત જર્મનોનેજ ન મળે પણ અમારામાંનાને પણ મળે અને તે જેલાચિચને આપો. એને આસ્ટ્રિઅન સરકારે બાન બનાવ્યો; એણે પોતાની બીજી સ્લેવોનિક જાતોને એકઠી કરી જર્મનોથી જુદા પડવાની ગોઠવણ કીધી. જર્મન જાતોમાં પણ રાજયવ્યવસ્થા બદલવાનો જોસ્સો હતો ને હંગરિએ પોતાનું જુદુંજ રાજય કરવા માંડયું હતું-એ ગભરાટમાં આસ્ટ્રિઅન સરકારથી સાવધ રહેવાયું નહિ; કેટલુંક લશ્કર કોટ લોકને મળી ગયું;

બળવાખોરોએ રાજ્ય તરફના લશ્કરને હાંકી મેલ્યું ને મુખ્યપ્રધાનને મારી નાખ્યો; રાજા નાસી ગયો; પણ પછી જેલાચિચે રાજસેનાપતિને સાથે લઈ લશ્કરને કામે લગાડી વીએનાનો બખેડો પતાવ્યો હતો. સ્વસ્થતા થયા પછી રાજા ૨૭ ડિસેંબરે પોતાના ભત્રીજા ફ્રાન્સિસ ચાર્લ્સને રાજ્ય સોંપી આઘો બેઠો. એ નવા રાજાએ નવી વ્યવસ્થાનો ધારાસંગ્રહ કરી તેને પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રવર્ત્તાવ્યો (૪થી માર્ચ, ૧૮૪૯).

હંગરિ પ્રાંત આસ્ટ્રિઆના મહારાજના તાબામાં હતો, પણ ત્યાંના લોક પોતાનું જુદું રાજ્ય કરવાને ઘણા કાળથી ઇચ્છતા હતા. જેવામાં વીએનામાં બખેડો ચાલતો તેવામાં હંગરિના લોકમાંથી કેટલાએક આગેવાની કરી હતી; ટ્રાન્સિલવેનિઆની રાજસભાના ગૃહસ્થો ને વીએનાના લોક એઓ સામેલ થયા હતા, હંગરિના લોકે ઇટાલિઅનની સામા આસ્ટ્રિઆને મદદ કરવાની ના પાડી ને આસ્ટ્રિઅન સરકારને વકીલો મોકલી બળવાખોરોની હકીકત જણાવી; આસ્ટ્રિઅન સરકારના ખ્યાલમાં હતું કે કોટ લોક હંગરિના દુશ્મન છે માટે આપણી મદદમાં રહેશેજ, પણ તેઓ તો સામાજ હતા. આસ્ટ્રિઅન સરકારે કંઈ દાદ સાંભળી નહિ ને હંગરિના લોકે કોસથને બાંજગડ પતતાં સુધીનો ડિક્ટેટર બનાવ્યો. મહારાજાએ કાઉન્ટ લેમ્બર્ગને નવાબ કરી મોકલ્યો; હંગરિની રાજસભાએ તેને માન્યો નહિ ને બૂડાના મહોલ્લામાં લોકે તેને મારી નાખ્યો. લડાઈઓ ચાલી-હંગેરિઅન પ્રથમ જીત્યા, પણ ઓરલો આગળ હાર્યાં (ફેબ્રુઆરિ, ૧૮૪૯); વળી તેઓએ આસ્ટ્રિઅન લશ્કરને બે ત્રણ ઠેકાણે હરાવ્યાં ને યુરોપમાં સૌએ જાણ્યું કે તેઓ સ્વતંત્ર થશે, પણ ઉનાળામાં એવી ખબર ફેલાઈ કે રશિઅન લશ્કર હંગરિ ઉપર ચડ્યાં, હંગરિના લોકે ટકાવ કીધો પણ આખરે ઘણાની આગળ થોડાનું ચાલ્યું નહિ ને ૧૩મી ઓગસ્ટ ગોરગે સરદારવાળું હંગરિનું લશ્કર રશિઅન લશ્કરને તાબે થયું. જનરલ હેનોએ લોકના ઉપર ઘણુંજ ઘાતકીપણું વાપર્યું; કોસથ, બેમ વગેરે લોકના આગેવાનો તુર્કસ્તાનમાં ને તેઓના સાથી આસપાસના મુલકમાં નાસી ગયા. રશિઆના ઝારને બહાનું મળ્યું ને તેણે સુલતાનને જણાવ્યું કે હંગરિના જે લોક તમારા રાજ્યમાં હોય તેમને અમારે હવાલે કરવા, ને નહિ કરો તો આપણે દુશ્મન જેવા થઈશું; પણ તેટલામાં અંગ્રેજી કાફલો કાળા સમુદ્રમાં આવી પહોંચ્યો ને ઝારે સુલતાન સાથે લડાઈ કરવી માંડી વાળી.

ક્રીમિઆની લડાઈમાં આસ્ટ્રિઆ રશિઆનો ઉપકાર ભૂલી ન જતાં તેના પક્ષમાં તો ન ઉતર્યું, પણ તટસ્થ રહ્યું ને બીજું કારણ આ હતું કે ઇટાલિમાંના પોતાના રાજ્યમાં બળવા બખેડા થતા હતા. સેબાસ્તપોલની લડાઈ પછી આસ્ટ્રિઆએ વચમાં પડી રશિઆ અને તુર્કસ્તાન, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, એઓ વચ્ચે સલાહ કરાવી (૧૮૫૬). ઇટાલિમાં ૧૮૫૯માં સાર્ડિનિઅન તથા ફ્રેન્ચ એ લશ્કરોએ આસ્ટ્રિઅન લશ્કરને લોમ્બાર્ડિમાંથી હાંકી મેલ્યું; માત્ર વેનિસનો પ્રાંત મહારાજાના તાબામાં રહ્યો.

પ્રશિઆ.

ફ્રેડરિક ૩જાની કારકીર્દિમાં જીના ને ઓર્સ્ટેર-સ્ટાડ્ટની હારથી પ્રશિઆ નેપોલીઅનને તાબે થઈ રહ્યું (૧૮૦૬). ટિલસિટના કોલકરારથી (૧૮૦૭) પ્રશિઆનું અડધું રાજ્ય ગયું—નેપોલીઅને વેસ્ટફેલિઆ જેરોમ બોનાપાર્ટને આપ્યું; વોર્સોની ગ્રાંડ ડચી કરી તેને સેક્સનીના રાજાના આશ્રયમાં રાખી; ડેન્ટ્ઝિકને સ્વતંત્ર નગર કીધું; ને બીજાં બંદરોને ઇંગ્લાંડ સાથે વેપાર કરતાં અટકાવ્યાં. ફ્રેન્ચોએ ઠેકાણે ઠેકાણેથી બળાત્કારે નાણાં કઢાવ્યાં ને લોકના ઉપર ધિક્કાર દેખાડ્યો. ૧૮૧૩ના આરંભમાં રાજાએ લડાઈની તૈયારી કીધી ને સઘળા પ્રશિઅનો સાથે થવાને તૈયાર થયા; તેઓએ મોકર્ન આગળ ૩૦ હજાર ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા. બોટ્ઝનની ને લટ્ઝનની લડાઈ ઉપરથી તહ થયો; પણ પછી પાછી લડાઈઓ ચાલી તેમાં પ્રશિયનોએ ઉપરાઉપરી ફતેહ મેળવી—કાટ્ઝબેક આગળ બ્લૂચરે મેકડોનલ્ડને હરાવી સિલિશિઆમાંથી કાઢ્યો; વોન્ડહામ સરદાર કેદી થયો ને તેનું લશ્કર કુલમ આગળ નાશ પામ્યું; અને સરદાર ને જેને પ્રશિઆનું તાજ મળવાનું હતું તે ડેનેવિટ્ઝ આગળ હાર્યાં ને એલ્બ નદી તરફ નાઠા. એ ફતેહ થઈઓ ને વળી બ્લૂચરે જનરલ બરટ્રોનની છાવણી ઉપર છાપો માર્યો તેથી સંપીલાં લશ્કર લીપઝિક આગળ સહેલથી મળી શક્યાં. નેપોલીઅન સાથે ત્રણ દહાડા લડાઈ ચલાવી તેને હરાવ્યો (૧૬મી, ૧૮મી ને ૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૮૧૩); ને પછી સંપીલું લશ્કર ફ્રાન્સમાં દાખલ થયું હતું. ટિલસિટના કરારથી (૧૮૦૭) જેટલો પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો તેટલો પ્રદેશ વીએનાની સભાના ઠરાવથી (૧૮૧૪) પ્રશિઆને પાછો મળ્યો; પોલાંડવાળો કેટલોક મુલક ગયો તેના બદલામાં અડધું સેક્સની અને ર્હાઈનના ડાબા કાંઠા ઉપરના કેટલાક પ્રાંત એ પ્રશિઆને મળ્યા.

પછી ઘણાં વર્ષ સ્વસ્થતા ચાલી. ૧૮૩૦માં ફ્રેંચ રાજ્યમાં ગરબડ થઈ તેની અસર પ્રશિઆ ઉપર ઝાઝી થઈ નહિ. ૧૮૪૦માં ફ્રેડરિક વિલ્યમ ૪થો રાજગાદીએ બેઠો. ૧૮૪૭માં રાજાએ આખા રાજ્યને માટે એક પાર્લમેંટ સ્થાપી તથા કેટલાક હક શાહેરના લોકને આપ્યા ને કેટલાક નવા ધારા કીધા. તે રાજસભાની પહેલી બેઠક એપ્રિલની ૧૧મીએ થઈ એ સભા વિસર્જન થઈ કે તરતજ ઠેકાણે ઠેકાણે મંડળીઓ મળવા માંડી ને ભાષણો થવા માંડયાં કે રાજા સુધારા કરવાનું ડોલ બતાવે છે પણ અંદરથી તેનો વિચાર લોકને છેતરવાનો છે. જર્મનિનાં એક બીજાથી જુદાં એવાં રાજ્યો જે એકસંપની સત્તામાં છે તે ટાળી સઘળાં રાજસ્થાનના લોક એકસરખી રાજ્યસત્તાને આધીન રહે તેવું કરવાના વિચારમાં કેટલાક લોક પડયા હતા; ને એઓના આગેવાન થઈને રાજાએ લોકનો ભરોસો પાછો મેળવ્યો. રાજા લોકની આગળ ભાષણ કરતો હતો તેવામાં ઘોડેસવાર પલટન આવી પહોંચી ને મારામારી થઈ તેમાં કેટલાક લોકના જીવ ગયા. પોતાના વિષે લોકનું સારૂં મત બેસાડવાને રાજાએ વારે વારે પ્રધાન બદલ્યા; રાજરક્ષક સૈન્ય ઉઠું કીધું; અને લોક રાજી થયા તેવી રીતનું કેટલુંક રાજધારામાં દાખલ કીધું. એટલું છતાં જ્યારે લોકે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખ્યો ને જ્યારે તેણે જોયું કે શેઠ ટળીને સેવક થવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તેણે લશ્કરને ઉપયોગમાં આણ્યું. રાજસભા બર્લિનમાં મળતી ને તેને લોક મદદ કરતા તેથી બ્રેન્ડનબર્ગમાં તે મળે એવો ઠરાવ કીધો, કે જ્યાં રાજ્યસત્તાનો ભય લોકને વિશેષ રહે. લોકે બર્લિનમાં મચ્યાં કીધું, પણ રાજાએ લશ્કર મોકલી તેઓને છૂટા પાડી નાખ્યા. બીજી વાર લોકે મળી કર આપવો બંધ કીધો; અને મોટું લશ્કર તથા બર્લિનના લોક એઓ રાજાના લશ્કરની સામા થયા પણ હાર્યા. બ્રેન્ડનબર્ગમાં જે રાજસભા મળતી તે રાજકાજ કરી શકી નહિ ને રાજાએ તેને પણ વિસર્જન કીધી. ૧૮૪૯માં રાજ્યમાં સ્વસ્થતા થઈ ને વ્યવસ્થા તથા ધારા તૈયાર કરવામાં આવ્યા. ૧૮૫૦ના ફેબ્રુઆરિની ૬ઠ્ઠીએ રાજા, પ્રધાનો ને ધારા બાંધનારી સભાના ગૃહસ્થો એઓએ નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે વર્તવાના શપથ લીધા. પ્રશિઆ હોલસ્ટીન બળવાખોરોને થોડીક મદદ આપવું ને હેસીના લોકને પોતાના સત્તાધારીની સામા થવામાં ઉશ્કેરણી આપવું;—એથી આસ્ટ્રિઆ પ્રશિઆ વચ્ચે લડાઈ ઊઠે તેવો વખત આવ્યો હતો. ૧૮૫૩માં તથા ૧૮૫૬માં રાજધારામાં અગત્યના ફેરફાર થયા, પણ તે લોકને અનુકૂળ પડે તેવા નહોતા. ક્રીમિઆની લડાઈમાં ને પહેલાંની પ્રશિઆની રાજનીતિ ચલિત હતી તેથી યુરોપમાં તે રાજ્ય ઓછાં વજનનું ગણાવા લાગ્યું. રાજા રાજ્ય ચલાવી શકતો નહિ તેથી તેનો કુંવર ૧૮૫૮માં રાજપ્રતિનિધિ ઠર્યો. પ્રશિઆ, આસ્ટ્રિઆનું જોર તૂટેલું જોવાને ઇચ્છતું તેથી તે ઇટાલિની લડાઈમાં ફ્રાન્સની સામા થયું નહિ. ૧૮૬૧માં રાજા મરણ પામ્યો ને રાજપ્રતિનિધિ તે રાજા થયો.

હોલાંડ ને બેલ્જિઅમ—૧૭૯૫ના વર્ષથી એકત્ર પ્રાંતોએ ફ્રાન્સની તાબેદારીમાં રહીને પોતાનો વેપાર ને પોતાનાં સંસ્થાન ગુમાવ્યાં. ૧૮૦૬માં નેપોલીઅને તે એકત્ર પ્રાંતોનું હોલાંડ નામનું રાજ્ય સ્થાપી લૂઈ બોનાપાર્ટને ગાદીએ બેસાડયો. તેને તેના ભાઈએ જે થોડીક સત્તા આપી હતી તે તેણે લોકલાભમાં વાપરી. બ્રિટન સાથે વેપાર બંધ રખાવવાના મોટાભાઈના જે હુકમો આવતા તેને તે દાબી રાખતો; પણ એ વાત પછવાડેથી તેના મોટાભાઈના જાણ્યામાં આવેથી લૂઈએ પોતાના દીકરાના નામની કરી પોતે રાજગાદી છોડી; પણ એ મોટાભાઈની નજરમાં ઠીક ન આવ્યું ને હોલાંડ ફ્રાન્સ સાથે જોડાયું (૧૮૧૦). સ્વતંત્રતાને ઇચ્છનારા લોકના ઉપર નવા સત્તાધારીઓએ બળાત્કાર કીધા ને એઓ સામા થયા. ૧૮૧૪ના ઓક્ટોબરમાં બ્રિટન સાથે સલાહના કરાર થયા ને એની રૂએ **કેપ ઓફ્ ગુડ હોપ, ડેમેરારા, એસ્સેક્વીબો** ને **બરબીસ** એ બ્રિટને રાખ્યાં ને **બાટેવિઆ, મોલ્યુક્કાસ, સુરીનમ** ને બીજાં ઠેકાણાં હોલાંડને પાછાં મળ્યાં. ૧૮૧૫ના મેની ૨૧મીએ વીએનાની સભાના ઠરાવથી નેધર્લેંડના ૧૦ પ્રાંત જે અસલ બર્ગંડીના ડ્યૂકના તાબામાં હતા તે વિલ્યમ ફ્રેડરિકની રાજ્યસત્તામાં સોંપ્યા ને એણે યુનાઈટેડ નેધર્લેંડનો રાજા એ પદ ધારણ કીધું—રાજ્યની વ્યવસ્થા આવી રીતની કે રાજા વંશપરંપરા રાજ્ય કરે, પણ લોકના મુખત્યારોની સભાના પસાર કીધેલા ધારાને અમલમાં લાવે.

બેલ્જિઅમના લોકે ૧૮૩૦માં એકત્રપણું છાંડી જુદું પડવું ઇચ્છ્યું. ઓગસ્ટમાં **બ્રસલ્સ**ના લોક રાજસેનાની સામા થયા, ફ્રેંચ લશ્કરે આંટવર્પને ઘેરો ઘાલ્યો ને શહેર તાબે થયું. તરતજ પછી બેલ્જિયમનું રાજ્ય જુદું ગણાયું ને સેક્સકોબર્ગના પ્રિન્સ લીઓપોલ્ડે તાજ પહેર્યો (૨૧મી જુલાઈ, ૧૮૩૧).

ડેનમાર્કના કોપનહેગનના રક્ષણને માટે જે વહાણ હતાં તેને નેલ્સને ડુબાડયાં હતાં, બાળ્યાં હતાં ને પકડયાં હતાં. ૧૮૦૭માં ડેન્માર્કનાં લશ્કરી વહાણ અંગ્રેજ સરદાર **ગેમબીર** ને **કેથકાર્ટ** એઓને તાબે થયાં

હતાં. નેપોલીઅન હાર્યા પછી **નોર્વે**, સ્વીડનના હવાલામાં ગયું અને સ્વીડનનો પોમેરેનિઆ પ્રાંત અને રૂજનનો ટાપુ એ ડેન્માર્કના હવાલામાં આવ્યાં. વીએનાના કરારથી (૧૮૧૫) એ મુલક પ્રશિઆને આપવામાં આવ્યો. ડેન્માર્કના રાજાને **ડ્યુકેમબર્ગ**ની ડચી મળી. **સ્લેઝવિક** ને **હોલસ્ટીન** એ બે ડચીઓ વારસાથી ડેન્માર્કના રાજાને મળતી હતી, પણ ત્યાંના લોક ભાષામાં ને રીતભાતમાં જર્મન હતા તેથી તેઓને ડેન્સ સાથે પાલવ્યું નહિ ને તેઓએ (૧૮૪૮માં) જર્મન લોકના સંપમાં મળી ડેન્સ સાથે લડાઈઓ ચલાવી–બીજાં રાજ્યોના વચમાં પડવાથી સમાધાની થઈ; પણ ટંટાનું મૂળ ગયું નહિ; ૧૬ વર્ષ પછી (૧૮૬૨માં) છેલ્લો નીવેડો આવ્યો હતો. ૧૮૩૦માં પ્રાંત પ્રાંતની મંડળીઓને રાજકાજના વિચાર કરવાને સત્તા મળી હતી અને ૧૮૪૯માં લોકના મુખત્યારોની રાજસભા સ્થાપવામાં આવી હતી.

સ્વીડનમાં ૧૮૦૯માં ચાર્લ્સ ૧૩મો ગાદીએ બેઠો તેણે રશિયા તથા ડેન્માર્ક વચ્ચે ચાલેલી લડાઈનો અંત આણ્યો ને તેમાં ચોથો ભાગ મુલક ને ત્રીજો ભાગ વસ્તી એટલું ખોયું. ૧૮૧૦માં તેણે નેપોલીઅનના પક્ષમાં રહી પોમેરેનિઆનો પ્રાંત મેળવ્યો. એ વર્ષમાં પાટવી મરી ગયો તેથી રાજસભાએ **બર્નાડોટ** (નેપોલીઅનનો માર્શલ) એને **ક્રાઉન પ્રિન્સ** ઠેરવ્યો. ૧૮૧૨માં સ્વીડનનાં બંદરો બીજા દેશના લોકના વેપારને માટે ખુલ્લાં થયાં; ૧૮૧૩માં **બર્નાડોટે** બ્રિટન સાથે દોસ્તી કરાર કીધા નેપોલીઅન સામા લડાઈ કીધી ને એના બદલામાં સંપીલાં રાજ્યોએ તેને **નોર્વે** આપ્યું (૧૮૧૪). ૧૮૧૮માં **બર્નાડોટ** સ્વીડન તથા નોર્વેના એકત્ર રાજ્યનો રાજા થયો ને **ચાર્લ્સ ૧૪મો** કહેવાયો. એની પછી એનો દીકરો **ઓસ્કર** રાજગાદીએ બેઠો હતો (૧૮૪૪).

રશિઆ.

મહારાજા પોલનો ઘેલછાવાળો જુલમ લોકથી સંખાયો નહિ ને ૧૮૦૧ના માર્ચમાં તેનું તેના મહેલમાંજ ખૂન થયું. **અલેક્ઝાંડર ૧લો** એણે નેપોલીઅનનો મહારાજાનો ખિતાબ કબુલ રાખ્યો નહિ ને રાજ્યોના સંપમાં રશિઆને સામેલ કીધું. **ઓસ્ટર્લિટ્ઝ**ની લડાઈમાં તે જાતે પોતાનાં લશ્કર સાથે લડ્યો હતો. ૧૮૦૬માં તેણે પ્રશિઆ સાથે મેળાપ રાખ્યો, પણ એ રાજ્યની હાર થઈ ને પોતાનાં લશ્કરે પણ ઇલો ને ફ્રિન્લાંડ આગળ ભારે હાર ખાધી તેથી તેણે તહ માગ્યો હતો ને પછી તેને ને નેપોલીઅનને દોસ્તી થઈ હતી. ૧૮૦૯માં તેણે બ્રિટન તથા સ્વીડન સાથે લડાઈ કીધી ને ફ્રિન્લાંડનો રહેલો મુલક પૂર્વ **બોથનિઆ** ને **આલાંડ** એ સ્વીડને રશિઆને આપ્યાં. ત્રણ વર્ષ થયાં રશિઆ ને તુર્કસ્તાન એ બે વચ્ચે રહી રહીને લડાઈ ચાલ્યાં કરતી તે ૧૮૦૯માં જોસથી ચાલી. રશિઅનોએ ડાન્યૂબ ઓળંગી ને શુમલાના કિલ્લા ઉપર મારો ચલાવ્યો; પણ તુર્ક લોક ડગ્યા નહિ ને મોટા વજીરે હુમલો કરનારનું અડધું લશ્કર નસાડ્યું (૧૮૧૦) પણ નાસતાં લશ્કરની પાછળ પડતાં વજીરને **કુટુસોફે** સપડાવી હરાવ્યો ને વજીર મુશીબતથી નાસી ઉગર્યો. પછી **બુકરેસ્ટ**ના સલાહકારની રૂએ સુલતાને પ્રુથના ડાબા તીરના મુલક ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો (૧૮૧૨). એ પ્રમાણે રશિઆએ એક પાસથી સ્વીડનનો ને બીજી પાસથી તુર્કસ્તાનનો મુલક મેળવી પોતાનો રાજ્યપ્રદેશ વધાર્યો.

નેપોલીઅને બ્રિટન સાથે વેપાર કરવાની સઘળાં રાજ્યોમાં બંધી કરાવેલી તેનો ગભરાટ રશિઆમાં પણ હતો; તેવામાં વળી **ઓલડેનબર્ગ**ના ડ્યૂકનો મુલક નેપોલીઅને કબજ કીધો (૧૮૧૧); એ ઉપરથી અલેક્ઝાંડરે નેપોલીઅન સાથે દોસ્તી તોડી ને સ્વીડન સાથે મેળાપ રાખી ફ્રેંચ મહારાજાની સામા લડાઈ ચલાવવા માંડી (૧૯ માર્ચ, ૧૮૧૨). એ લડાઈનું છેવટ ફ્રાન્સના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. ગુલીસ્તાનમાં થએલા કરારની રૂએ રશિઆને ઇરાનનો કેટલોક મુલક મળ્યો (૧૮૧૩). વીએનાની સભાના ઠરાવથી (૧૮૧૫) રશિઆને **વોર્સો શહેર** ને આજુબાજુનો મુલક મળ્યો.

અલેક્ઝાંડર ૧૮૨૫માં મરણ પામ્યો ને **નિકોલસ** ઝાર થયો. એણે ઇરાનના મુલક ઉપર હુમલા કરી કેટલોક મુલક મેળવ્યો (૧૮૨૮). ગ્રીસમાં બખેડા થયા તેનો લાભ લેઈ રશિઆએ સુલતાનના મુલક ઉપર હુમલો કરી **વાર્ના** લીધું (૧૮૨૮); સિલિસ્ટ્રિયા (૧૮૨૯) લીધું, **એડ્રિઆનોપલ** લીધું ને રાજધાની કોન્સ્ટાંટિનોપલને તડકાવી. સુલતાન ગભરાયો ને એડ્રિઆનોપલમાં સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ રશિઆએ કેટલોક મુલક પોતાનામાં વધાર્યો; ડાન્યૂબના મુખપ્રદેશ ઉપર સત્તા બેસાડી અને **વોલેશીઆ** તથા **મોલ્ડેવિયા**ના લોકના હક જાળવનાર દાખલ સુલતાનના રાજકારભારમાં વચમાં પડવાનો અધિકાર મેળવ્યો **અંકીઆર સ્કેલેસ્સી**ના કોલકરારથી રશિઆએ કાળો સમુદ્ર પોતાની સત્તામાં લીધો ને તુર્કસ્તાને બીજા દેશનાં વહાણોને **ડાર્ડેનલ્સ**ની વાટે અંદર આવતાં બંધ કીધાં.

૧૮૩૦માં યુરોપનાં રાજ્યોમાં ધાંધલ ચાલેલી તેથી લસ્કેરાઇને પોલાંડના દેશાભિમાનીઓએ વાર્સોની લશ્કરી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને આગેવાન કરી હથિયાર ઉંચક્યાં (૨૯મી નવેંબર); કામ ચાલતું કરવાને રાજ્યવ્યવસ્થા કીધી; કલોપીકી નામના ઘરડા લડવૈયાએ લશ્કરની સરદારી કરી; અને ઝારનો ભાઈ ગ્રાંડડ્યુક કોન્સ્ટનટાઇન એને પોતાનો અધિકાર છોડી દેવો પડયો. પણ રશિઅન લશ્કર ઉપરાઉપરી આવી પહોંચ્યાં, ને પોલાંડના લોક બહાદુરીથી લડયા; પણ ઘણાની આગળ થોડાનું ચાલ્યું નહિ (સપ્ટેંબર, ૧૮૩૧). રશિઅનોએ બળવાખોરોમાંના કેટલાકને રાજ્યબહાર જઈ રહેવાનું કહ્યું ને ઘણાકને સાઇબીરિયાના ઉજ્જડ વગડામાં વસવાને મોકલ્યા. ૧૮૪૬માં બીજી વાર પોલાંડના લોકે ઉઠાવણી કીધી, પણ રશિઆએ તેને દાબી નાખી. પછી રશિઆ આસ્ટ્રિઆ વચ્ચે કરાર થયા તેથી વીએનાના કરારની વિરુદ્ધ કેકાવનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આસ્ટ્રિઆ સાથે જોડાયું. ૧૮૪૮માં રશિઆએ આસ્ટ્રિઆને મદદ કરી હંગરિનો બળવો બેસાડયો; અને તુર્કસ્તાનમાં જઈ રહેલા બળવાખોરને આપી દેવાનું સુલતાનને જણાવ્યું. સુલતાને ન માન્યું ને ઝાર કોન્સ્ટાંટિનોપલ ઉપર ચઢાઈ કરવા નીકળ્યો; ઇગ્લાંડે તુર્કસ્તાનને મદદ કીધી ને રશિઆએ ચઢાઈ કરવી માંડી વાળી.

બે વર્ષ પછી રશિઆએ તુર્કસ્તાન સાથે લડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. મુસલમાની રાજ્યના ખ્રિસ્તીઓને દુઃખ ન થાય અને જેરૂસેલમમાંનાં પવિત્ર સ્થળોની સંભાળ રખાય તેવી ખાતરી કરી લેવાને વોલેશીઆ તથા મોલ્ડેવિઆ એ પ્રાંત માગ્યા; સુલતાને સમાધાનીને માટે કેટલુંક કબુલ કરી કરાર કરવાની મહેતલ લીધી, પણ રશિઆએ ૧૮૫૩ના જુલાઈમાં પ્રુથનદી ઓળંગી ને તુર્કસ્તાને સામી લડાઈ આપવાને જાહેરમાં જણાવ્યું (૫મી ઓક્ટોબર). રશિઆએ ઘણાક તુર્કની કતલ કરી નાખી ને સાઈનોપેના ઉપસાગરમાં જે વહાણો હતાં તેમનો નાશ કીધો; અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એઓએ સાથે થઈ તુર્કની તરફથી લડાઈ ચલાવી; રશિઅનોએ સબાસ્તેપોલમાં હાર ખાધી; ને પછી રાજ્યોવચ્ચે સલાહ થઈ, તે વિષે બ્રિટનના પ્રકરણમાં જણાવ્યું છે. નિકોલસ ઝાર, ૧૮૫૫ના માર્ચની ૨જીએ મરણ પામ્યો ને સપ્ટેંબર ૧૮૫૬માં અલેક્ઝાંડર રજો એણે મોટા વિધિથી મુગટ પહેર્યો.

તુર્કસ્તાન ને ગ્રીસ—નેપોલીઅને ઇજિપ્ત ઉપર હુમલો કીધો તે ઉપરથી ૧૭૯૮માં સુલતાન સલીમે રશિઆ તથા ઇગ્લાંડ સાથે રક્ષણને અર્થે દોસ્તીકરાર કીધા ને ઇગ્લાંડે તે પ્રાંત તુર્કસ્તાનને પાછો અપાવ્યો. સુલતાને પોતાના લશ્કરમાં યુરોપની કવાયત દાખલ કરેલી તે ઉપરથી જુના જેનીસરી બેદીલ થયા હતા; તેમાં વળી ફ્રાન્સે સુલતાનને સમજાવી ઇગ્લાંડ તથા રશિઆ સામા લડાઈ કરાવી (૧૮૦૬). રશિઆએ વાલેશીઆને મોલ્ડેવિઆ એ પ્રાંત કબજ કીધા ને એડ્મિરલ ડકવર્થવાળો અંગ્રેજી વહાણનો કાફલો ડાર્ડેનલ્સ પસાર કરી કોન્સ્ટાંટિનોપલ ઉપર ધસ્યો આવ્યો, પણ તરતજ તેને પાછું ફરવાની જરૂર પડી. રશિઆની સરહદ ઉપર વજીર મોટું લશ્કર લઈ ગયો તેવામાં જેનીસરી ફોજે બળવો કીધો ને સલીમને ઉઠાડી મૂકવાનું માગી તેનો ભત્રીજો મુસ્તફા ૪થો એને ગાદીએ બેસાડયો.

રૂસ્તચકના પાચ્છા બૈરાક્તાર એણે ૪૦ હજાર આલબેનિઅનની ફોજ સાથે આવી બળવાખોરને હરાવ્યા, સલીમને તો તે પાછો ગાદીએ બેસાડી ન શકયો (દુશ્મનોએ તેને મારી નાખ્યો હતો). પણ તેણે મુસ્તફાને ઉઠાડી મહમૂદ રજાને ગાદીએ બેસાડી રાજ્યમાં બંદોબસ્ત કીધો. સલીમના ખૂનનું વેર લેતાં ઘણાક જણની કતલ કરવામાં આવી; તોપણ હજી જેનીસરીનું જોર નરમ પડયું નહોતું ને તેઓએ બૈરાક્તારને મારી નાખ્યો. રશિઆ સાથે ચાલેલી લડાઈ બુકરેસ્ટમાં થએલા સલાહકરારથી બંધ પડી (૧૮૧૨) ને સુલતાને પોતાના રાજ્યનો કારભાર મોટી શક્તિથી ને રાજકીય બુદ્ધિથી ચલાવ્યો કે જેથી તે પોતાના કાળના શક્તિમંત રાજાઓમાંનો એક ગણાયો. તેણે પોતાના હુલ્લડીઆ નવાબોને સપડાવ્યા; વંશપરંપરાની નવાબી કાઢી નાખી અને જેનીસરી લોકો જે પાયતખ્તને પોતાના જુલમથી ત્રાસમાં રાખતા તેઓનું જોર તદન નાબુદ કીધું; વળી અરબસ્તાનના બહાબીઓના બખેડા બેસાડી તેઓને હુકમ માનતા કરવાનું કામ ઇજિપ્તના નવાબ મહમદઅલીને સોંપ્યું.

૧૮૨૦થી મોરીઆના ગ્રીક લોકે પોતાનો દેશ તુર્કના તાબામાંથી છુટો પાડવાને હથિયાર ઉંચક્યાં, ને તેઓ ૭ વર્ષ લડયા. ૧૮૨૭માં ઇગ્લાંડ, ફ્રાન્સ ને રશિઆ એઓએ ત્યાંના બખેડાનો છેલ્લો નીવેડો આણવાને તુર્કસ્તાન સાથે ભાંજગડ ચલાવી પણ સુલતાને ન માનતાં ઇજિપ્તથી કુમકી લશ્કર મંગાવ્યું. ઈબ્રાહીમ પાચ્છા ઇજિપ્તથી ૯૨ વહાણ લશ્કર તથા ખોરાક ભરી તુર્કનો લશ્કરી કાફલો નવારીનો આગળ પડયો હતો તેની કુમકે આવવા નીકળ્યો; પણ બ્રિટિશ રશિઅન ને ફ્રેંચ

વહાણોએ ઇજિપ્તના કાફલાને ઘસ્યો આવતો અટકાવ્યો. વીસ દહાડાનો તહ નક્કી કરવામાં આવ્યો, પણ તે દરમિયાનમાં વહાણો કંઈ એકાએક સામસામાં અથડાયાં ને તે ઉપરથી ભયંકર લડાઈ ચાલી; ને ઓટોમન કાફલાનો નાશ થયો (૨૦મી ઓકટોબર, ૧૮૨૭). સુલતાને ગ્રીસને મદદ કરનારાં ત્રણે રાજ્યો સાથે લડાઈ ચલાવવાનું જણાવ્યું. તુર્ક રશિઅનો વચ્ચે લડાઈ મચી તેમાં છેલી વારે રશિઅનો જીત્યા. પછી તુર્ક ગ્રીસ વચ્ચે કેટલીક મુદ્દત સુધી મારામારી ચાલી ને અંતે ગ્રીસ તુર્કસ્તાનથી જુદું પડયું—બાવેરિઆનો પ્રિન્સ જયો ગ્રીસનો રાજા થયો (૧૮૩૩).

ઇજિપ્તનો મહમદઅલી સુલતાનના તાબામાંથી ખસવાને ફતેહ મેળવતો હતો તે યુરોપનાં રાજ્યોના વચમાં પડવાથી અટક્યો (૧૮૩૩). ૧૮૩૯માં નેઝીબ આગળ લડાઈ થયા પછી યુરોપનાં રાજ્યોએ સંપ કરી પાચ્છાનું જોર તોડયું, પણ આટલું ઠેરવ્યું કે ઇજિપ્તનો પાચ્છા સુલતાનના તાબામાં રહે, પણ ઓલાદ દર ઓલાદ પાચ્છાઈ ભોગવે (૧૮૪૦). તુર્કસ્તાનની સત્તા ઓછી થવાથી રશિઆનું બળ વધી જશે તે વિષે રાજ્યોના પ્રધાનમંડળમાં વિચાર થવા લાગ્યા; તેવામાં રશિઆએ સુલતાન પાસે બંડખોર હંગેરિઅનોને માગ્યા; અને તે ઉપરથી બ્રિટન તથા ફ્રાન્સ એઓએ સુલતાનને મદદ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. ક્રિમીઆની લડાઈ ચાલી તેનો છેડો ૧૮૫૬માં એ લડાઈમાં આવ્યો. ઓલ્ટેનિટઝા, કાલાફાત સિલિસ્ટ્રિયા ને કાર્સ એ ઠેકાણે તુર્કીએ મોટી બહાદુરી બતાવી હતી. ૧૮૫૬ના સલાહકરારથી તુર્કસ્તાનના રાજ્યમાં જુજ મુલકનો વધારો થયો ને રશિઆ જ્યારે ત્યારે વચમાં પડતું તે ન પડે તેવી તેને બાંહેધરી મળી. વોલેશીઆ ને મોલ્ડેવિઆ એ પ્રાંત તુર્કસ્તાનનાજ તાબામાં રહ્યા, પણ ત્યાંના લોકના ધારાના તથા હકના રક્ષણનો અધિકાર રશિઅનોના હાથમાં ગયો. સુલતાને પોતાના રાજ્યમાં સઘળા ધર્મની પ્રજાને એકસરખા હક આપવા માંડયા. ખ્રિસ્તી લોકને પણ દરજ્જા મળતા થયા તે ચુસ્ત મુસલમાનોને પરવડયું નહિ ને તેઓએ સુલતાનને ઉઠાડી મૂકવાને તથા ખરેખરૂં મુસલમાની રાજ્ય રાખવાને છૂપી મસલતો કરી ને તે રાજ્યમાં બધે છૂપી છૂપી ફેલાવી; ઠામ ઠામ બળવા ઊઠવાની તૈયારી થઈ રહી હતી. પણ તેટલામાં સરકારને ખબર પડી ને મસલત કરનારાઓ મોતની સજા પામ્યા (૧૮૫૯).

ઇરાન–૧૮મા સૈકામાં પશ્ચિમ ઇરાનનું, ને પૂર્વ ઇરાન અથવા અફગાનિસ્તાનનું એ બે રાજ્ય જુદાં પડયાં હતાં. પશ્ચિમ ઇરાનમાં આગા મહમ્મદખાન ૧૭૯૫માં રાજ્ય ગાદીએ બેઠેલો તેનું ૧૭૯૮માં ખૂન થયું ને તેનો દીકરો ફતેહ અલીશાહ થયો તેની સાથે બ્રિટિશ લોકે દોસ્તીના કરાર કીધા હતા (૧૮૦૦)—આવી મતલબથી કે અફગાન લોક ડરતા રહી હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરે નહિ. અફગાનિસ્તાનમાં મહમ્મદશાહ અબદલી જેણે ૧૭૬૧માં પાણીપતની લડાઈ જીતી હતી તેણે ૧૭૭૩ સુધી રાજ્ય કીધું હતું ને પછી તૈમૂરશાહ ૧૭૯૨ સુધી ને પછી ઝીમનશાહ રાજ્ય કરતો.

૧૮૦૯માં પશ્ચિમ ઇરાન અથવા ઇરાન ને રશિઆ સાથે લડાઈ ચાલેલી તે ૧૮૧૩માં બ્રિટિશના વચમાં પડવાથી પતી, દાઘસ્તાન સ્કીરવાન ને કાસ્પિઅન સમુદ્રના પશ્ચિમ કાંઠાનો સઘળો મુલક ઇરાને રશિઆને આપી દીધો; જયોર્જિઆ, ઈમરીશીઆ, ગ્યુરીએલ, મિંગ્રેલીઆ એ પ્રાંતો ઉપરથી પોતાનો દાવો ઉઠાવી લીધો; અને કાસ્પિઅન સમુદ્રમાં ફક્ત રશિઆનાંજ લડાઈનાં વહાણો રહે એવી કબુલાત આપી. ૧૮૨૨માં પાછી લડાઈ ઊઠી ને બીજે વર્ષે સલાહ થઈ; પણ વળી પાછી ૧૮૨૮માં લડાઈ ચાલી તેનું પરિણામ રશિઆના લાભમાં આવ્યું હતું.

હિંદુસ્તાન.

હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ વેપારીઓએ ૧૬૧૧માં આવી ૧૬૧૨માં કોઠી ઘાલી અને ૧૭૫૭માં પ્લાસીની લડાઈ કરી બંગાળાના રાજકારભારમાં ભાગ લીધો; ૧૭૬૩થી ફ્રેંચ લોકોની વગસત્તા ઓછી થઈ; ૧૭૬૫થી અંગ્રેજ કંપનિની રાજ્યસત્તા ખરેખરી સ્થપાવા મંડાઈ; ૧૭૯૯માં ટીપુ મુઓ; તોપણ હજી મરાઠાઓની સત્તા હાક વાગતી. સિંધીઆએ ઉત્તર તરફ ફતેહ મેળવતાં દિલ્હી, આગ્રા જીતી લીધાં; અને દિલ્હી લેતાં મુગલ બાદશાહ પકડાયો (૧૭૮૮). એ જીતેલા પ્રદેશનો રાજકારભાર સિંધીઆએ પોતાની નોકરીમાં પેરોન નામનો ફ્રેન્ચ સરદાર હતો તેને સોંપ્યો. બ્રિટિશ લોકે બાજીરાવ પેશ્વાને સિંધીયાની સામા થવામાં મદદ આપવામાં વસાઈમાં કોલકરાર કીધા (૩૧મી ડિસેંબર, ૧૮૦૨)‡ તે ઉપરથી જનરલ

‡બાજીરાવે પોતાને ગાદી મળવાની ખટપટમાં દોલતરાવ સિંધીયાને મદદ બદલ બે કરોડ રૂપીઆ આપવા કબુલ કીધા હતા; એ રૂપીઆ આપવાને પેશ્વાની પાસે સાધન નહોતાં ને સિંધીયાને તો પોતાના લશ્કરને આપવાને જોઈતા હતા. એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી કે પુનામાં

પેરોનને ગુસ્સો ચઢયો ને તેણે તેઓની સાથે લડાઈ ચલાવી; બિરારનો રાજા તેની મદદમાં હતો. જનરલ લેકે જનરલ પેરોનને લડાઈ આપી; **અલીગઢનો** કિલ્લો લીધા પછી પેરોનને સમજાવી તેની પાસે સિંધીયાની નોકરી છોડાવી અને પછી ઉત્તરના પ્રાંતોમાં ધસીને **દિલ્હી** લીધી ને મુગલ બાદશાહને પોતાના પહેરામાં રાખ્યો, ૧૮૦૩ના સપ્ટેમ્બરની ૧૬મીએ. ૨૩મીએ મેજર જનરલ વેલસ્લિ (વેલિંગટનનો ડયૂક) એણે સિંધીયા તથા રાઘોજી ભોંસલેનાં એકઠાં મળેલાં લશ્કરને **અસાઈ** આગળ હરાવ્યું. પછી સલાહના કરાર થયા તેની રૂએ અંગ્રેજ સરકારને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મોટા વિસ્તારવાળો મુલક મળ્યો; દિલ્હી તથા આગ્રા એ પણ મળ્યાં અને મુગલ બાદશાહ તાબામાં આવ્યો.—(એને પેન્શન દાખલ રકમ બાંધી આપવામાં આવી હતી; તે ૧૮૦૭માં મરણ પામ્યો હતો).

એ કરાર થયા ને થોડા દહાડા થયા તેટલે તો હોલકરે દોઆબના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી કપટથી દિલ્હી લેવાની તજવીજ કીધી (૧૮૦૪). પણ તેને કંપનિના લશ્કરે પાછો કાઢયો ને તેના પાયદળને મેજર જનરલ ફ્રેજરે **દીઓજથ** આગળ હરાવ્યું; **લોર્ડ લેકે** તેના ઘોડેસવારોને ફરકાબાદ આગળ પકડી કાઢી ભારે કતલ કરી ભગાડી મૂકયા. હોલકરનો મુલક અંગ્રેજે પોતાના તાબામાં લીધો, પણ ૧૮૦૫માં તે તેને પાછો આપવામાં આવ્યો.

એ વર્ષમાં **સર આર્થર વેલસ્લિ** ગવર્નર જનરલ ઇંગ્લાંડ ગયો ને લોર્ડ **કોર્નવોલિસ** બીજી વાર આવ્યો, પણ થોડાં અઠવાડીઆં પછી મરણ પામ્યો ને કાઉન્સિલનો મેમ્બર **સર જ્યોર્જ બાર્લો** ગવર્નર જનરલ થયો (ઓકટોબર, ૧૮૦૫) તેની કારકીર્દીમાં વેલોરની કાળી પલટણે યુરોપીઅન ઓફિસરના મગરૂબ મિજાસથી ને ગોરાઓના જેવો લશ્કરી પહેરવેશ રાખવો ગમ્યો નહિ તેથી ફીસાદ ઉઠાવ્યો; ૧૩ ઓફિસર ને ૮૩ સોલ્જરોને મારી નાખ્યા ને ૯૨ ને ઘાયલ કીધા. જ્યારે આર્કોટથી લશ્કર આવ્યું ત્યારે બીજા યુરોપીઅનો ઉગર્યા હતા. ૧૭ બંડખોરને ફાંસી દેવામાં આવી ને બીજાઓને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. એ ફિસાદમાં ટીપુના છોકરા સામેલ હતા એવો શક પડવાથી તેઓને કલકત્તે લઈ જઈ રાખ્યા. કમાંડર ઈન ચીફ તથા મદ્રાસનો ગવર્નર એઓને પદચ્યુત કરવામાં આવ્યા, ને બાર્લોને મદ્રાસનો ગવર્નર કરવામાં આવ્યો (૧૮૦૬).

શ્રીમંત ગૃહસ્થો પાસેથી સિંધીઓ નાણું કઢાવી લે; ને એ ઉપરથી ઘણુંક જણના જીવ ગયા હતા. સિંધીઆને ને હોલકરને લડાઈ ચાલતી; હોલકર એલીબેલા ગામ તરફ હતો તેવામાં સદાશિવ ભાસ્કરની સરદારીવાળું સિંધીઆનું લશ્કર જાલનાને રસ્તે પુને આવી પેશ્વાને મળ્યું. પછી સિંધીઆ તથા પેશ્વાનું બંને લશ્કર એલીબેલા તરફ હોલકર સામાં ગયાં; હોલકર રાજવાડીનો ઘાટ ઉતરી પુના પાસે લોણી અને હડપસર વચ્ચે આવી પડયો; પેશ્વા તથા સિંધીઆનાં લશ્કર એલીબેલાથી નીકળી પુના પાસે ગારપીરમાં આવી રહ્યાં; પેશ્વાના સરદાર વિચુરકરને હોલકરના પઠાણોએ હરાવ્યો; હોલકરની તરફના ફતેહસિંહ માનાએ પેશ્વાની હજુર પાયગા ઉપર ફતેહમંદી હલ્લા કીધા; સિંધીઆના સવારોએ હોલકરના સવારો ઉપર હલ્લો કીધો, પણ તેટલે હોલકરે પછવાડેથી આવીને સિંધીઆના સવારોને પાછા હઠાવ્યા; લડાઈ મચી; ને હોલકરે જીત મેળવી. લડાઈ ચાલતી તેવામાં બાજીરાવ ત્યાં જવાને મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો પણ તોપના અવાજથી ચોંકીને દરવાજા આગળજ ઉભો રહ્યો. જ્યારે ખબર પડી કે હાર થઈ છે ત્યારે તે ૭ હજાર લશ્કર સાથે સિંહગઢ ગયો ને ત્યાંથી તેણે કર્નલ ક્લોસ નામનો અંગ્રેજોનો વકીલ પુનામાં હતો તેને સંદેશો મોકલ્યો કે અંગ્રેજોએ પલટણો સાથે અમારી મદદમાં રહેવું. યશવંતરાવ હોલકર પુનામાં કર્નલ ક્લોસને મળ્યો ને પોતાના તથા પેશ્વાના ટંટામાં અંગ્રેજો મધ્યસ્થ થાય એવી ઇચ્છા દેખાડી, પણ તેની મતલબ બાજીરાવને પુને તેડી પોતાના કબજામાં રાખવાની હતી. બાજીરાવે સિંહગઢથી રામગઢ ને ત્યાંથી મહાડ જઈ મુંબઈની કંપનિ સરકારને લખ્યું કે વહાણો મોકલી મને તથા મારા લશ્કરને તમારી હદમાં લઈ જાઓ; તેવામાં વસાઈનો સરસુબેદાર જેની પાછળ હોલકર પડયો હતો તે બાજીરાવને મળ્યો. હોલકરને આવતો જાણી બાજીરાવ તથા સુબેદાર સુવર્ણદુર્ગ ને પછી દેવગઢ ગયા ને ત્યાંથી અંગ્રેજનાં વહાણોમાં બેસી વસાઈ જઈ રહ્યા. અહીં કરાર થયા તે આ રીતે કે પેશ્વા તથા ઇંગ્લિશ એઓએ એક બીજાના તથા પોતાના સહાયના શત્રુઓની સામા એકસંપે રહેવું; ૭ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર તથા ગોલંદાજ સાથે તોપખાનું પેશ્વાના રાજ્યમાં રહે ને એમાંથી બે હજાર માણસ હંમેશ પેશ્વાની પાસે રહે; તેમ પેશ્વાના દસ હજાર સ્વાર તથા ૭ હજાર પાયદળ જરૂર પડે ત્યારે અંગ્રેજને મદદ કરે; યુરોપમાં જે મુલક સાથે અંગ્રેજને લડાઈ ચાલે છે ત્યાંના કોઈને પેશ્વાએ નોકરીમાં રાખવા નહિ; અંગ્રેજી લશ્કરના ખર્ચ સારૂ બાજીરાવ વીસ લાખનો મુલક આપે, પેશ્વાને સુરતમાંથી જે કેટલોક હક મળતો તે તે ન માગે; નિજામ તથા ગાયકવાડ પાસે પેશ્વાનું જે લહેણું નીકળે તે અંગ્રેજની મારફતે તેને મળે (એ પ્રમાણે કરારનામું તૈયાર થાય છે તેવામાં બાજીરાવે અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાને સિંધીઆ તથા રાઘોજી ભોંસલે એઓને દક્ષિણમાં આવવાનો સંદેશો મોકલ્યો હતો.) બાજીરાવ કરારનામા ઉપર સહી કરીને બારસેં ગોરા તથા બે હજાર કાળા સાથે પુને આવ્યો હતો.

૧૮૦૭માં લોર્ડ મિંટો ગવર્નર જનરલ થઈ આવેલો તેની કારકીર્દીમાં ટ્રાવનકોરમાં બળવો થયો ને બેઠો (૧૮૦૮-૧૮૦૯). શીખ લોકના રણજીતસિંહ સાથે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા ને તેથી જમના તથા સતલજ એ બેની વચમાંનાં ને આસપાસનાં સંસ્થાન અંગ્રેજ સરકારના આશ્રયમાં ઠર્યાં (૧૮૦૯). બુંદેલખંડમાંનાં **કલીંજર** ને **અજયગઢ** એ બે શહેર લીધાં ને તે પ્રાંતમાં સમાધાની આણી (૧૮૦૯-૧૮૧૨). ૧૮૧૩માં **લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ** ગવર્નર જનરલ થઈ આવ્યો, નેપાલના ગુરખા લોક જે જ્યારે ત્યારે હલ્લા કરતા તેઓએ સરહદ ઉપરની ટુકડીને કાપી નાખી; એ ઉપરથી બે મોટી લડાઈ થઈ ને તેઓનો મુલક તાબે કરવામાં આવ્યો (૧૮૧૪-૧૮૧૬). પિંઢારાના ૩૦ હજાર માણસ નાની નાની ટુકડીઓમાં વહેંચાઈ અંગ્રેજ સરકારના મુલકમાં દોડાદોડ ને કાપાકાપ, લૂટલૂટ ને વણસાડ કરતા તેઓનો નાશ કરવાને બંગાલ, દક્ષિણ ને ગુજરાતનું મળીને ૧ લાખ લશ્કર કામે વળગ્યું-વાલીસ મહંમદ, કરીમખાન વગેરે આગેવાન તાબે થયા ને ચીતુ જંગલમાં નાઠો તેને વાઘે ખાધો (૧૮૧૬).

ગુરખા તથા પિંઢારા એઓની સાથે લડાઈ ચાલતી હતી ને સીરૂરનું લશ્કર તેમાં રોકાયું હતું તેવામાં પેશ્વાએ પોતાના માનીતા ત્ર્યંબકજી* ડેંગલાની ઉશ્કેરણીથી અંગ્રેજના અંકુશમાંથી નીકળવાની ખટપટ કીધી. ૧૮૧૭ના નવેંબરની પાંચમીએ **બાપુ ગોખલે**ની સરદારી તળે મરેઠી લશ્કરે ખડકીમાં થોડુંક અંગ્રેજી લશ્કર હતું તે ઉપર હલ્લો કીધો, પણ તેને **કર્નલ બર્ર** એણે હરાવી પાછું હઠાડયું. તેટલામાં **જનરલ સ્મિથ** મોટું લશ્કર લઈ પુના તરફ વળ્યો ને બાજીરાવ એક પણ લડાઈ આપ્યા વિના રાતોરાત નાઠો (તા. ૧૬મી નવેંબર). નાસભાગ કરેલા ખાનદેશના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં બાજીરાવ **સર જોન માલ્કમ**ને શરણ થયો (૩જી જૂન, ૧૮૧૮) §અને દર વર્ષે આઠ લાખનું પેન્સન લેવું કબુલ કરી રાજ્ય ઉપરથી હક્ક ઉઠાડી કાનપુરની પાસે બ્રહ્માવર્તમાં જઈ રહ્યો;-હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરિ સત્તા **અંગ્રેજ કંપનિ સરકાર**ની થઈ.

એજ વર્ષમાં રજપુત સંસ્થાનો સાથે કોલકરાર કરવામાં આવ્યા ને તે કંપનિ સરકારના આશ્રયમાં ગણાયાં. ૧૮૧૯માં સરકારે સિંધીઆનો આશીરગઢ કિલ્લો લીધો; અને મરેઠાની સાથે થએલી બીજી મોટી લડાઈનો અંત આવ્યો (૧૮૧૬-૧૮૧૯). ૧૮૨૩માં લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ઇંગ્લાંડ ગયો; કાઉન્સિલના મેમ્બર જોન

*પેશ્વાએ ગાયકવાડ ઉપર કેટલુંક લહેણું કહાડયું હતું તે ઉપરથી કેટલીક રકમ મજરે લેવાને ગાયકવાડે અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી અપાવીને ગંગાધર શાસ્ત્રીને વકીલ દાખલ પુને મોકલ્યો હતો. હિસાબનો વાંધો પત્યો નહિ તેથી શાસ્ત્રીએ તે કામ પુનાના રેસિડંટ એલફિન્સ્ટન સાહેબને સોંપી પાછાં વડોદરે જવાનું નક્કી કીધું. પેશ્વા તથા ત્ર્યંબકજીએ જાણ્યું કે અંગ્રેજને હાથ ચુકાદો કરવાનું જશે તો ગુજરાત સાથે સંદેશો વહેવાર બંધ થશે ને તેથી તેઓએ શાસ્ત્રીનું બહુ માન કરી તેના દીકરાને પુંડરિક નાઈક રાસ્તેની કન્યા સાથે પરણાવવાની લાલચ આપી રાખ્યો. પેશ્વા પંઢરપુરની જાત્રા જવા નીકળ્યો ત્યારે તેણે શાસ્ત્રીને સાથે લીધો. ૧૮૧૫ના જુલાઈની ૧૪મીએ શાસ્ત્રી હથિયાર વગરનાં થોડાંક માણસ લઈ દેવદર્શન કરવા નીકળ્યો: ત્ર્યંબકજી સાથે ને પેશ્વા સાથે વાતો કરી તે ઘર તરફ જવા લાગ્યો ને થોડુંક ચાલ્યો એટલે કેટલાએક મારાઓએ આવી તેના કટકે કટકા કરી નાખ્યા. એ ખૂન ત્ર્યંબકજીએ કરાવ્યું એવું ઠેરવી અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વા પાસે ત્ર્યંબકજીને માગ્યો ને તેણે લાચાર થઈ આપ્યો. પછી તેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ રાખવામાં આવ્યો. પણ ૧૮૧૬ના સપ્ટેંબરની ૧૨મીની રાતે તે વેશ બદલી કિલ્લામાંથી નાઠો. તે પાછો ૧૮૧૮માં પકડાયો હતો ને તેને કાશીની પાસે ચુનાર ગઢના કિલ્લામાં જન્મસુધી કેદ રાખવામાં આવ્યો હતો. શાસ્ત્રીનું ખૂન ત્ર્યંબકજીએ કીધું તે વાત બાજીરાવ જાણવા છતાં ના કબુલ કરેછે, વળી તે મરાઠા સરદારો સાથે છૂપી મસલત ચલાવે છે એમ જાણી અંગ્રેજ સરકારે પેશ્વા પાસે નવા કોલકરાર કરાવી લીધા ને તેના ઉપર વધારે જાપ્તો રાખ્યો (૧૮૧૭).

§પેશ્વા પુનેથી નાઠો તે પ્રથમ સતારે ને પછી પંઢરપુર જઈ રહ્યો; અહીંથી તેણે સતારાના રાજાને પોતાની સાથે નાસવાને તેડાવ્યો; ને પછી જુન્નર તરફ જતાં ત્ર્યંબકજી મળ્યો. જનરલ સ્મિથ પછવાડે આવે છે એમ જાણી પેશ્વા પોતાની મંડળી સહિત દક્ષિણ તરફ નાઠો. તે પુના ઉપર હલ્લો કરવા આવે છે જાણી કર્નલ બર્ર ભીમા નદીને કાંઠે કોરેગામ આગળ જઈ પહોંચ્યો. તેટલામાં બાપુ ગોખલે, આપા દેસાઈ, નિપાણકર ને ત્ર્યંબકજી ડેંગલે એઓએ મસલત કરી ભારે લડાઈ આપી (૧લી જાન્યુઆરિ ૧૮૧૮) પણ ફેબ્રુઆરિની ૧૯મીએ બાપુ ગોખલે તથા બાજીરાવ ને સતારાનો રાજા અષ્ટીગામમાં હતા ત્યાં જનરલ સ્મિથ જઈ પહોંચ્યો. બાજીરાવ પોતાના લશ્કર સાથે છટકી નાઠો, પણ બાપુ ગોખલે થોડાક સવાર સાથે પછવાડે હતો તે સપડાયો ને લડતાં પડયો; અને સતારાનો રાજા પરિવાર સહિત અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.

નાગપુરનો આપાસાહેબ સીતાબાલ્ડી આગળ અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી હાર્યો હતો (૧૭ નવેંબર, ૧૮૧૭); હોલકરના સરદારોને મહિદપુર આગળ હિસ્લોપ સાહેબે હરાવ્યા હતા (૨૧મી ડિસેંબર, ૧૮૧૭); ને પછી કરાર થયા હતા તેથી ખાનદેશનો તથા સાતપુડાની દક્ષિણનો કેટલોક મુલક અંગ્રેજની સત્તામાં આવ્યો હતો.

આડમે ગવર્નર જનરલનું કામ કીધું (જાન્યુઆરિથી તે ઓગસ્ટ સુધી); પછી **લૉર્ડ એમહર્સ્ટ** ઇંગ્લાંડથી આવ્યો તેની કારકીર્દીમાં બ્રહ્મદેશના રાજા સાથે લડાઈઓ ચાલી (૧૮૨૪–૧૮૨૬) અને **આસામ, આરાકાન** ને **તેનાસરીમ** એ પ્રાંતો હિંદુસ્તાનના બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયા. ૧૮૨૬માં અંગ્રેજ સરકારે **ભરતપુર** લીધું ને ત્યાંનો બળવંતસિંહ જેને દુર્જનસાલે ઉઠાડી મૂક્યો હતો તેને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો. ૧૮૨૮માં લૉર્ડ વિલ્યમ બેંટિંકે સતી થવાનો ચાલ બંધ કીધો; દેશીઓને અંગ્રેજી કેળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું ને જાહેર છાપાની સ્વતંત્રતા વધારી તેની કારકીર્દીમાં ખૂની, લૂટારા, ઠગોની ટોળીઓનું મૂળ ઉખેડાયું ને કુર્ગનું રાજ્ય બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયું. ૧૮૩૫માં **ચાર્લ્સ મેટ્કાફે** જાહેર છાપાને સ્વતંત્ર ઠેરવ્યું; **લૉર્ડ ઓકલાંડ** ઇંગ્લાંડથી આવ્યો; રશિઆની ઉશ્કેરણીથી ઇરાનના શાહે **હેરાત** લીધેલું (૧૮૩૭) તે ઉપરથી કાબુલમાં બ્રિટિશ સત્તા બેસાડવાને **કેપ્ટન બર્ન્સને** ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો; એણે ત્યાંના શાહસુજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકનાર **દોસ્તમહમદ** સાથે કરાર કરવાની મહેનત લીધી, પણ તેણે માન્યું નહિ; પછી શાહસુજા, પંજાબનો રણજીતસિંહ ને કંપનિ સરકાર એઓ વચ્ચે કરાર થયા તે આવા કે કંપનિ રણજીતસિંહના મુલકને કંઈ હલ્લો ન આવવા દે અને શાહસુજાને અફગાનિસ્તાનની ગાદીએ બેસાડવો; એજ વર્ષમાં (૧૮૩૮) સિંધ તથા બલુચિસ્તાનને માર્ગે કેટલુંક લશ્કર કાબુલ ઉપર હુમલો કરવા મોકલવામાં આવ્યું. ૧૮૩૯માં રણજીતસિંહ મરણ પામ્યો ને શીખનું રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થયું; સિંધના અમીરોએ અંગ્રેજી લશ્કરને પોતાના દેશમાંથી જવાની ના પાડી તે ઉપરથી ત્યાં લડાઈ થઈ ને અંગ્રેજે કરાંચી લીધું; પછી કાબુલમાં શાહસુજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને થોડાંક માણસ કાબુલમાં રાખી અંગ્રેજી લશ્કર પાછું હિંદુસ્તાનમાં આવ્યું. દોસ્તમહમ્મદ બોખારામાં નાસી ગયો તેને ત્યાંના રાજાએ કેદ કર્યો હતો, પણ તે પાછો ત્યાંથી નાસીને કેટલાક અફગાન સરદારોને મળ્યો હતો; તેણે અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી મૂકવાને લડાઈ કીધી, પણ જ્યારે હાર્યો ત્યારે તે **મેકનોટન સાહેબને** શરણ થયો, ને એણે તેને કેદી દાખલ લુધીઆને મોકલી દીધો (૧૮૪૦). ૧૮૪૧માં કાબુલમાં બળવો થયો, અંગ્રેજોનાં ઘર ઉપર હુમલા થયા ને તે બાળ્યાં, અમલદારો કપાયા, બૈરાંઓની દુર્દશા થઈ ને તિજોરી લુટાઈ; મેકનોટન સાહેબ દોસ્તમહમ્મદના દીકરા જોડે વાતો કરતો હતો તેવામાં તે માર્યો ગયો; ૧૮૪૨માં અંગ્રેજી લશ્કર કાબુલ ખાલી કરી પાછું આવતું હતું તે દુશ્મનના હાથથી ને ભૂખ થાક ઠંડીથી નાશ પામ્યું. એજ વર્ષમાં **લૉર્ડ એલેન્બરો** આવ્યો. ૧૮૪૩માં સિંધના અમીરો સાથે **મીઆની** તથા **ડુબ્બા** આગળ લડાઈ થઈને **સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે** સિંધને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડ્યું.

સર હેન્રિ હાર્ડિંજની (૧૮૪૪–૧૮૪૮) કારકીર્દીમાં શીખ લોક સાથે **મુડકી, ફીરોજશાહને સોબ્રાઉન** આગળ લડાઈઓ થઈ (૧૮૪૫-૧૮૪૬) તેનું છેવટ સલાહના કોલકરારથી આવ્યું કે સતલજ તથા બીઆસ એ નદીઓની વચમાંનો પ્રદેશ શીખ લોક અંગ્રેજ સરકારને આપે, લડાઈનો ખર્ચ દોઢ કરોડનો તે આપે, લશ્કરને રજા આપે ને તોપખાનું આપી દે. પણ પંજાબનો મહારાજા દુલિપસિંહ તે રકમ આપવાને અશક્ત હતો તેથી તેના રાજ્યનો કેટલોક પ્રદેશ ગુલાબસિંહને આપવામાં આવ્યો ને એણે ૧ કરોડ અંગ્રેજને આપ્યા. ૧૮૪૭માં **લૉર્ડ ડેલ્હાઉસી** ગવર્નર જનરલ આવ્યો. બીજી વાર શીખ સાથે લડાઈ ચાલી; કેટલીક મારામારી થયા પછી **મુળરાજ** તાબે થયો ને તેને બે મોટા અમલદારોનાં ખૂનને માટે જન્મકેદ રાખવામાં આવ્યો, શેરસિંહ સરદારના ૬૦ હજાર શીખ ને દોસ્તમહમ્મદના દીકરાની સરદારીવાળા ૩ હજાર અફગાન એઓએ લડાઈ કીધી, પણ **લૉર્ડ ગોફ** એણે ૨૫ હજાર લશ્કર વડે તેઓને **ગુજરાત** ગામ આગળ હરાવ્યા (૨૧ ફેબ્રુઆરિ, ૧૮૪૯), અને એ જીતથી મોટા મોટા મુખ્ય શીખ સરદારો તાબે થયા; શીખ લશ્કરને રજા મળી, પંજાબ બ્રિટિશ રાજ્યમાં જોડાયું, દુલીપસિંહને પેન્શન મળ્યું ને કોહીનુર હીરો રાણી વિક્ટોરિઆના મુગટમાં જડાયો.

૧૮૫૩માં કંપનિની નવી સનદ થઈ–ડાઇરેક્ટરની સંખ્યા ઓછી થઈ, બે ભાગ જેટલા કંપનિની તરફથી ને એક ભાગ જેટલા રાણીની તરફથી નીમાવા માંડ્યા; હિંદુસ્તાનને માટે ધારા બાંધનારી સભા સ્થપાઈ; અને દીવાની ખાતામાં તથા દાક્તરીખાતામાં દેશીઓને મોટા દરજ્જાની નોકરી આપવાનો ઠરાવ થયો. એજ વર્ષમાં **બીરારનું** ને ૧૮૫૪માં **નાગપુરનું** એ બે રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવ્યાં. ૧૮૫૬માં **અયોધ્યાનું** રાજ્ય બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે જોડાયું: લૉર્ડ ડેલ્હાઉસી બ્રિટિશરાજ્ય પ્રદેશને વિસ્તીર્ણ કરી, રેલવેની સડકો કાઢી, ઇંગ્લાંડ ગયો ને **લૉર્ડ કેનિંગ** આવ્યો.

૧૮૫૭ના આરંભમાં બંગાળાની બારમી દેશી રીજમેંટે બેદીલીની નિશાની દેખડાવી તે ઉપરથી તેને

બરહપુર મોકલવામાં આવી; ને જેઓએ 'કાર્ટ્રિજ' વાપરવાની ના પાડી તેઓને રજા આપવામાં આવી (તારીખ ૧૯મી ફેબ્રુઆરિ); પણ મીરતમાં ત્રણ રીજમીંટ પોતાના યુરોપીઅન ઓફિસર તથા સોલજરો એઓની સામા બાર કીધા ને પછી **દિલ્હી** લીધી (૧૦મી મે); અહીં બીજી ત્રણ દેશી રીજમીંટો મળી; બળવાખોરોએ **શાહઆલમ** બાદશાહની આણ ફેરવી ને શહેરમાં જેટલા ગોરા હતા તેટલાને કાપી નાખ્યા. **જનરલ બર્નાર્ડ** ને **જનરલ વિલ્સન** એઓએ **દિલ્હીને** ઘેરો ઘાલ્યો ને પછી કુમક આવેથી વિલ્સને દિલ્હી લીધી (૨૦મી સપ્ટેંબર); બુઢા બાદશાહને કેદમાં રાખ્યો ને તેના શાહજાદાને તોપથી ઉડાવ્યા. કાનપુરના અંગ્રેજો બોટમાં બેસી અલાહાબાદ જતા હતા તેવામાં ત્યાંના સિપાઈઓએ તેઓના ઉપર બાર કીધા ને તેઓનાં બૈરાં છોકરાંઓને કેદ રાખી પછવાડેથી વઢાડી નાખ્યાં હતાં (૧૫ જુલાઈ). **જનરલ હેવલોકે** બળવાખોરોને કાનપુરમાંથી હાંકી કાઢયા. બળવાખોરોએ પછી **લખનૌ** આગળ જમાવ કીધો; **સર હેન્રિ લોરેન્સ** એણે ૮૭ દહાડા કિલ્લાનું રક્ષણ કીધું ને પછી **જનરલ હેવલોક** ને **જનરલ આઉટ્રામ** એઓ તે ગેરીસનની કુમકે જઈ પહોંચ્યા (૨૫, સપ્ટેંબર)ને **કમાંડર ઈન ચીફ સર કોલિન કેમ્પબેલ** એણે લખનૌ તાબામાં લીધું (૨૧ માર્ચ, ૧૮૫૮)—**નાનાસાહેબ** નેપાલ તરફ જતો રહ્યો ને **તાતીઆ ટોપી** જે બંડખોરનો સરદાર થઈ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં રાજા તથા લોકને ઉશ્કેરતો, મુલકો લૂટતો ને લડાઈ કરતો તે પકડાયો ને ફાંસીએ ચડયો; બળવાખોરોએ **ગ્વાલીઅરના** રાજાને નસાડી તે શહેર તાબે કીધું હતું, પણ **સર હ્યૂ રોઝે** તે પાછું લીધું હતું ને રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડયો હતો. ૧૮૫૮ના નવેંબરની ૧લીથી કંપનિની રાજ્યસત્તા ટળીને મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆએ જાહેર ઢંઢેરાથી હિંદુસ્તાનનો રાજ્યકારભાર પોતાના હવાલામાં લીધો.

બ્રહ્મદેશ પેગુના લોકે ૧૭૫૨માં જીતી લીધો હતો; પણ ત્યાંનો એક વતની **આલોમપ્રા** એણે બળવો ઉઠાવી પરદેશીઓને હાંકી મેલી પોતાનું રાજ્ય માંડયું હતું; એ ૧૭૬૦માં મરણ પામ્યો. પછી **શેમ્બ્યુઆન** એણે ૧૭૭૬ સુધી રાજ્ય કીધું. તેના વખતમાં ચીનાઓએ બ્રહ્મદેશ ઉપર હુમલો કીધેલો, પણ ૫૦ હજારમાંથી કોઈ એક પણ સલામત પાછું ચીન પહોંચ્યું નહોતું. **ચ્યુગુઝા** રાજા પદભ્રષ્ટ થઈ ૧૭૮૨માં મુઓ; પછી **આલોમપ્રાના** વડા દીકરાનો દીકરો ગાદીએ બેઠો, પણ તેના કાકા **બિંધ્રાજીપ્રો** એણે તેને ઉઠાડી પોતે રાજ્ય ચલાવ્યું ને આરાકાન જીત્યું; તેણે આસામના રાજા સાથે લડાઈ ચલાવેલી (૧૭૮૬–૧૭૯૬) પણ પછી કોલકરાર થયા હતા; આરાકાનના કેટલાક લોક અંગ્રેજ તાબાના **ચિતાગોંગમાં** જઈ રહ્યા હતા તેઓ ચાંચીઆનું કામ કરી આરાકાનના વેપારમાં અડચણ કરતા તે ઉપરથી બિંદ્રાજીએ ૧૭૯૪માં ગુનેગારોને પકડવાને ૫ હજાર ફોજ મોકલી હતી; પછી અંગ્રેજ સરકારે તે બાબતનો બંદોબસ્ત કીધો હતો. બિંદ્રાજી ૩૭ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૧૮૧૯માં મરણ પામ્યો. તેની પછી જે રાજા થયો તેણે અંગ્રેજ સરકારના તાબાના મુલકની પાસેનું કાસ્સે જીતી લીધું. પછી અંગ્રેજ સાથે વાંધો પડયો ને લડાઈ ચાલી. બ્રહ્મદેશના લોક બહાદુરીથી ને ચતુરાઈથી લડયા ને અંગ્રેજને બહુ થકવ્યા, પણ અંતે તેઓએ ૧૮૨૫માં **પ્રોમ** શહેર લીધું; **આરાકાન** તાબામાં આણ્યું ને **કાચાર** તથા **આસામ** એ પ્રાંતોમાંથી સામાવાળાને હાંકી મેલ્યા. પછી કોલકરાર થયા (૧૮૨૬) તેની રૂએ **બ્રહ્મદેશ**, **આસામ** તથા તેના તાબાના મુલક, **ટૂ્એકલનાં** ચાર પ્રગણાં ને **તિનાસ્સરીમના** કાંઠાનો મુલક એ સૌ અંગ્રેજને મળ્યું અને **મણિપુર** કાચારના રાજાને આપવામાં આવ્યું. ૧૮૫૨માં બીજી વાર બ્રહ્મદેશના રાજ્ય સાથે લડાઈ થઈ ને પેગુ પ્રાંત અંગ્રેજી રાજ્યમાં જોડાયો.

આનામ અથવા **વીએટનામ** એ રાજ્ય, **ટોંકવીન** **કોચીન–ચીન**, **સીઆમ્પા**, **કામ્બોડીઆ** ને **લેઓસ** એ પ્રાંતો એકઠા જોડાઈ ને સ્થપાયું હતું–૧૮મા સૈકાની આખરે.

સીઆમનું રાજ્ય, બ્રહ્મદેશના સત્તાધારીઓએ લડાઈઓ ચલાવી હતી તોપણ સ્વતંત્ર રહ્યું હતું; ૧૮૨૧માં બ્રિટિશ ઇંડિઆના ગવર્નર જનરલે ત્યાં વકીલો મોકલ્યા હતા.

ચીન.

માંચ્યુ તાર્તર એ લોકે ચીન ઉપર હુમલો કરી સીંગ ઉપનામના રાજાઓની ગાદી માંડી (૧૬૪૪) તે પાછળ જણાવ્યું છે. પછવાડેથી સત્તાધારી લોક ને પ્રજાલોક એકત્ર થઈ ગયા હતા. ૧૭૯૩માં અંગ્રેજ સરકારે પ્રથમ પોતાનો **એલચી** ચીનના રાજા પાસે મોકલ્યો હતો. **કીનલોંગ** રાજા ૬૧ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૧૭૯૬માં મરણ પામ્યો ને **કીઆકીંગ** રાજા થયો; એ ૧૮૨૦માં મરણ પામ્યો; ને **ટાઓકવાંગ** રાજા થયો. ૧૮૩૯માં અંગ્રેજ સરકારને ચીનના

રાજા સાથે ખટપટ ને પછી લડાઈ ચાલી હતી, પણ ૧૮૪૨માં કોલકરાર થયા તેની રૂએ નુકસાનના બદલામાં બે કરોડ દસ લાખ ડોલર ચીનના રાજાએ આપવા કબુલ કીધા; કન્તાન, ફૂચુ, નિંગપો, આમોય ને શાંઘાય એ બંદરો સાથે વેપાર કરવાની ને ત્યાં કોઠીઓ કરવાની છુટી આપી; અને હોંગકોંગનો નાનો ટાપુ અંગ્રેજ સરકારને આપી દીધો. એ કરાર પ્રમાણે ચીનાઓ ચાલ્યા નહિ ને અંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ એઓએ કંતાન ઉપર હુમલો કરી તે શહેર લીધું; ને પછી જ્યારે ટીએનસીન લીધું ત્યારે કોલકરાર થયા હતા (૧૮૫૮).

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યે યુરોપની મચેલી લડાઈઓમાં સામેલ ન થતાં પોતાનાં વેપાર ખેતીની આબાદી કર્યા કીધી. ૧૮૦૧માં મિસ્ટર ટોમસ જેફર્સન પ્રમુખ થયો. તેણે ૧૮૦૨માં દોઢ કરોડ ડોલર આપી લુઇશિઆનાનો પ્રદેશ ફ્રાન્સ પાસેથી લીધો-૧૭નાં ૨૪ સંસ્થાનો થયાં ને વસ્તી ઇંગ્લાંડથી છુટાં પડતી વેળા જે હતી તેથી બમણી થઈ હતી.

જે રાજ્યો ફ્રાન્સની સાથે ચાલેલી લડાઈમાં ભાગ ન લેતાં તટસ્થ રહ્યાં હતાં તેઓનાં વહાણોનો ઝાડો લેવાનો બ્રિટને હક ઉભો કીધો-આટલા માટે કે કોઈ વહાણ દુશ્મનની મદદમાં લડાઈનો સરંજામ વગેરે લઈ જાય નહિ. એ હક બ્રિટને અમેરિકન વહાણો ઉપર બજાવવો ઇચ્છયો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સવાળાએ નાખુશીથી પણ તેમ કરવા દીધું, પણ જ્યારે એક પાસથી નેપોલીઅનના ને બીજી પાસથી બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના ઠરાવથી તેઓનો બ્રિટન તથા બીજાં રાજ્યો સાથે વેપાર બંધ થયો ત્યારે તેઓ બહુ ચીઢાયા. ૧૮૦૯માં મિસ્ટર એડિસન પ્રમુખની કારકીર્દીમાં રાજસભાએ ઠરાવ કીધો કે ફ્રાન્સ તથા બ્રિટન સાથે એક વર્ષ લગી અથવા તે રાજ્યો પોતાના ઠરાવ ફેરવે ત્યાંલગી વેપાર બંધ રાખવો. ૧૮૧૦ની આખેરી લગીમાં ફ્રાન્સે તો પોતાનો ઠરાવ ફેરવ્યો, પણ ઇંગ્લાંડે ન ફેરવ્યો, ને બે રાજ્યનાં વહાણો વચ્ચે મારામારી થઈ તેથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સે બ્રિટન સાથે લડાઈ ચલાવી (જુન, ૧૮૧૨). બ્રિગેડિઅર હલ એણે કાનડા ઉપર ચઢાઈ કીધી, પણ તેને મેજર જનરલ બ્રોકે પાછો હઠાવ્યો; બીજી લડાઈમાં પણ અમેરિકનો ફાવ્યા નહિ, પણ દરીઆની લડાઈમાં તેઓ ફતેહમંદ હતા. બ્રિટનથી કેટલુંક લશ્કર લઈ મેજર જનરલ રોસ અમેરિકા આવ્યો ને અહીં એડ્મિરલ કોકબર્ન સાથે મળીને વાશિંગ્ટન લીધું ને જાહેર મકાનોનો નાશ કીધો; અને અમેરિકન જનરલ જેક્સને સર એડવર્ડ પેકનહામને હરાવ્યો. એની પહેલાં થોડા દહાડા ઉપર બે રાજ્યો વચ્ચે ગેંટમાં કોલકરાર થયા હતા.

૧૮૧૭માં મિસ્ટર જેમ્સ મોનરો પ્રેસિડેંટ થયો તેણે સ્પેન તાબાનો પૂર્વ તથા પશ્ચિમ ફ્લોરિડા પ્રદેશ ખરીદ કીધો ને ૧૮૨૧માં તેનો કબજો લીધો;-ઉત્તરના મોટા સરોવરથી તે મેક્સિકોના અખાત સુધી અને આટ્લાંટિકથી તે પાસિફિક મહાસાગર સુધીનો પ્રદેશ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના રાજ્યનો ગણાયો; તેનું મોટપ બીજાં રાજ્યોમાં મનાતું હતું ને તેનો વેપાર દરેક બંદર સાથે ચાલતો હતો. ૧૮૩૫માં ટેક્સાસના લોકોએ મેક્સિકોના રાજ્યની સત્તા ન માનતાં સ્વતંત્ર કહેવડાવ્યું ને તે ૧૮૪૫માં એકત્ર સંસ્થાનોમાં ગણાયું. મેક્સિકનોએ લડાઈ કીધી ને એકત્ર સંસ્થાન રાજ્યે સોનાની ખાણવાળો કેલીફોર્નિઆ પ્રાંત (મેક્સિકોના તાબાનો) જીતી લીધો-૧૮૪૮ના કોલકરારથી સલાહ થઈ હતી.

૧૮૫૦માં ૩૧ સંસ્થાન ને બીજા સાત પ્રદેશ તથા એક પરગણું એટલું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યના ઉત્તરસંસ્થાની લોકો ગુલામી ધંધાની સામા હતા ને દક્ષિણના લોક તે ધંધાની તરફમાં હતા ને તેઓ વચ્ચે જ્યારે ત્યારે રાજસભામાં તકરારો ચાલ્યાં કરતી. ૧૭૮૭માં એવું થયું હતું કે ઓહીઓ નદીની વાયવ્ય દિશામાં ગુલામનો ધંધો રાખી રહે તેવું કોઈ નવું સંસ્થાન ન હોવું જોઈએ. એ ઠરાવ ફ્રેંચ સંસ્થાનોને રાજ્યમાં દાખલ કરતી વેળા છોડી દેવામાં આવ્યો હતો ને મીસુરીનો કરાર અમલમાં આવ્યો હતો તે આ કે ૩૦-૩૬ એ અક્ષાંશની ઉપર જેટલાં નવાં સંસ્થાન થાય ત્યાં ગુલામ રખાય નહિ. એ પ્રકારે ગુલામ રાખવાનો પક્ષ કરનાર લોકનું રાજસભામાં વજન ચલણ થયું હતું. ૧૮૫૪માં મીસુરીનો કરાર રદ કરવામાં આવ્યો ને બિલ પસાર થયું તેથી નવાં સંસ્થાનને ગુલામ રાખવા ન રાખવા વિષે મુખત્યારી મળી. એ પ્રમાણે દક્ષિણવાળાનું ફાવતું થતું તેથી ઉત્તરવાળા ખિન્ન થયા હતા ને ભારે ઝઘડો મચવાનું બી રોપાયું હતું.

૧૮૫૬માં પ્રેસિડેંટ પીઅર્સે બ્રિટિશ એલચીને રજા આપી. એ રાજ્યવ્યવહાર પ્રમાણે મોટું અપમાન મળ્યું મનાય ને લડાઈ ઉઠે, પણ બ્રિટને સ્પેનમાં આગલે વર્ષે તેવું બન્યું હતું તેનો દાખલો લઈ એલચીને રજા મળ્યાની વાતની દરકાર રાખી નહિ. એજ

વર્ષના અંતરમાં **મિસ્ટર બુકેનન** જે ગ્રેટબ્રિટન ખાતે એલચી હતો તે પ્રેસિડંટ થયો. તેણે ગુલામના ધંધાને ઘણીક રીતે ઉત્તેજન આપ્યું અને રાજદરબારી ભાષા પણ સ્વતંત્ર સંસ્થાનોના હક ઉપર પાણી ફેરવે તેવી વપરાઈ. તેણે એક ધારો આવો પસાર કરાવ્યો કે જે જે સંસ્થાનોમાં નાસી આવેલા ગુલામો હોય તે સંસ્થાનોએ તે ગુલામો પાછા આપી દેવા ને બીજો ધારો કરાવ્યો કે હબશીઓને નગરવાસીના હક ન મળે. એક કોઈ જોન બ્રાઉન એણે થોડાક સાથીઓ લઈ ગુલામોને માલિકોની સામા થવાને ઉશ્કેર્યા, ને હથિયારખાનું લૂટ્યું; પણ તે પકડાયો ને મોતની સજા પામ્યો. ૧૮૬૦ના નવેંબરમાં **લિન્કન** પ્રેસિડટ થયો; ને બીજે મહીનેજ દક્ષિણ કેરોલીના છુટું પડ્યું ને ૧૮૬૧ના ફેબ્રુઆરિમાં જોર્જિઆ, આલાબામા, ફ્લોરિડા, મિસિસિપી, લુઇશિઆના, ઉત્તર કેરોલીના, વર્જિનિઆ, ટેનીસી, આરકનસાસ ને ટેક્સાસ એ છુટાં પડયાં—એઓએ પોતાનું એકત્રપણાનું નામ '**કોન્ફીડરેટેડ સ્ટેટ્સ**' એવું રાખ્યું ને **મિસ્ટર જેફર્સન ડેવિસ**ને પોતાનો પ્રેસિડંટ કીધો. સામસામી લડાઈઓ ચાલી હતી ને અંતે **ફીડરલ યુનિયન** ઉત્તર સંસ્થાનોવાળા જીત્યા હતા.

(પાછળ કથ્યા પ્રમાણે રાજ્યોનાં ષોડશ દર્શન છે. એ દર્શનો પરસ્પર સંબંધમાં હોવાથી થોડો અથવા ઘણો સામાન રંગ રાખે છે; ને એમ છે તેથી સોળ દર્શન તે બે મહાદર્શનમાં સમાવેશ પામે છે. પહેલાં સાત મળીને પહેલું, ને બાકીનાં (વર્તમાન સહિત) બીજું મહાદર્શન થાય છે—પ્રાચીન કાળનો ને અર્વાચીન કાળનો ઇતિહાસ કહેવાય છે.)

૧લું મહાદર્શન.

૧. પ્રલય પછી પ્રથમજ સ્થાપ્યાં તે ચાર રાજ્ય આ હતાં; હોઆંગહો ને યાંગસીકયાંગ એ નદીઓના પ્રદેશનું—ચીનાઓનું, સિંધુ નદીના પ્રદેશનું—આર્યજનનું; તીગ્રિસ યુફ્રેટિસ એ નદીઓના પ્રદેશનું—આસીરિયનનું, અને નાઈલ નદીના પ્રદેશનું—ઈજીપ્શિઅનનું.

એ મોટાં રાજ્યો પોતપોતાના ઉત્કર્ષમાં પ્રકાશતાં તેવામાં નવાં રાજ્યો મંડાઈ દીપ્યાં તે આ હતાં; એશિઆમાં ઇરાની, યાહુદી ને ફીનીશિયનનાં અને યુરોપમાં ગ્રીક લોકનાં.

(ચીનાઓનું.)

પ્રલય સમે વહાણમાં ઉગરેલો પૈયફનના સંતાનનો મૂળ રાજ્યપ્રદેશ નાનો હતો, પણ પછવાડેથી વિસ્તીર્ણ થયો હતો. *ચીનાઓ પોતાની પૂર્વ રીતભાતને પાળતા ને વડીલની આજ્ઞામાં રહી પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો સંસારવહેવાર ચલાવતા; તેઓ પરદેશીઓના સંબંધથી દૂર રહેતા; રાજા મંત્રીમંડળના વિચાર લેતા, પણ પોતે રાજ્યકુટુંબના સર્વોપરિ વડીલ રૂપે પુરી સત્તાથી વર્તતા. ભૂમિની તથા હુનરકળાની સમૃદ્ધિ રાજ્યમાં બિરાજતી.

---

*એ રાજ્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઇ. સ. પૂ. ૧૮૪માં પૂરો થાય છે. પછી હૂન ને તાર્તર રાજા થયા તેઓએ રાજ્યનો ચાલુ વહીવટ કાયમ રાખ્યો હતો. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા છઠ્ઠામાં કોનફ્યૂશિયસે પાંચ યહીંગ નામનાં પુસ્તક લખી રાજ—ધર્મ—નીતિ સંબંધી કેટલીક શિક્ષા આપી હતી. જેમ પ્રત્યેક કુટુંબમાં વડીલની તેમ પ્રજારૂપ મોટા કુટુંબમાં માત્ર એક રાજાની સત્તા છે; રાજ્યને ગેરફાયદા જેવું ન હોય તેવાં કામમાં બાપ પોતાના કુટુંબનો ઇન્સાફદાર થાય છે ને પોતાનાં છોકરાંને મારી નાખવા લગીનો હક ધરાવે છે; દિવાની ફોજદારી અમલદારોના ફેંસલા ઉપર અપીલ નથી; માત્ર શક ઉપરથી પણ રાજ્યના અપરાધીને ગરદન મારવાનો પ્રાંતના અમલદારને કુલ અખત્યાર છે; દિવાની ઇન્સાફ પણ પાછલા ધોરણ પ્રમાણે ઇન્સાફદારની બુદ્ધિ અથવા ઇચ્છા પ્રમાણે થાય છે; રાજ્યના ધારામાં દુર્ગુણીને દંડવાનું લખ્યું છે તેમ વિદ્વાન્ સદ્ગુણીને માન આશ્રય આપવાનું પણ લખ્યું છે. વિદ્વાનોને પદવી પ્રતિષ્ઠા મળે છે. ગરીબ નોધારાંનું ભરણપોષણ રાજ્યના ખર્ચથી થાય છે. ધર્મ—એક સર્વ શક્તિમાન મહાત્મા પ્રભુ સ્વર્ગમાં રહે છે; તેણે આ જગત ને એમાંનું સૌ ઉત્પન્ન કીધું છે; તે સદ્ગુણ જોઈ પ્રસન્ન થાય છે ને દુર્ગુણને ધિક્કારે છે; તે હૈયાની છાની વાત પણ જાણે છે. એક ઈશ્વરને માનવો, રાજધારાને માન આપવું, સાચવટ ને ઈન્સાફથી ચાલવું, પારકાનું સારૂં કરવું એ કોનફ્યૂશિયસનો આપેલો ધર્મ હતો; પણ લોક પોતાના પૂર્વજોને ને બીજી મૂર્ત્તિઓને પણ પૂજતા. ચીનાઓમાં ઉચ્ચારણોને માટે વર્ણલિપિ નથી, પણ વસ્તુઅર્થ દેખાડવાને ચિત્રરૂપ ચિહ્ન હોય છે. જેણે મેંડેરીનની પદવી મેળવવી હોય તેણે ઓછામાં ઓછા દસ હજાર ચહેરા જેવા વર્ણ જાણી રાખવા જોઈએ. ચીનાઓને પ્રાચીન કાળમાં પણ જ્યોતિષ ને વૈદકમાં જાણ હતી. તેઓ કાચ તથા (વાંસમાંથી) કાગળ બનાવી જાણતા. ફોડવાના દારૂનો પહેલો શોધ તેઓએ કીધેલો, પણ આતશબાજી સિવાય બીજા કોઈ કામમાં તેનો ઉપયોગ કીધો નહોતો. જુલિયસ સીઝરના વખતમાં તેઓએ છાપવાની કળા શોધી કાઢી હતી. હોકાયંત્ર પણ પ્રથમ તેઓએ ખોળ્યો (ઇ૦ સ૦ ૭૮) કહેવાય છે. શિલ્પમાં તેઓની ખૂબી ઓછો ભાર રાખી મજબુતી આપવામાં ને ઘણી ઘણી તરેહ કરવામાં છે; તાર્તર લોકના હુમલા અટકાવવાને ૧૫૦૦ માઇલ લાંબી, ૪૫ ફુટ ઉંચી ને ૧૬ ઇંચ જાડી દિવાલ બાંધેલી છે.

(આર્યજનનું.)

મનુના વંશજો પ્રથમ સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા ને ત્યાંથી પછી યમુના ગંગાના પ્રદેશો ભણી આગળ વધ્યા; તેઓએ પોતાના મોટામાં મોટા પ્રદેશને આર્યાવર્ત કહ્યો છે-દ્વાપરના અંત સુધી આર્યજનનો સ્થાયી વાસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંજ હતો. તેઓ ગૌરવર્ણ હતા ને જુની સંસ્કૃત ભાષા બોલતા; કોઈ ખેતી કરતા ને કોઈ પશુ પાળતા; કોઈ સુતાર, કોઈ લુહાર, કોઈ કંસારા વગેરેના ધંધા કરતા; કોઈ ઘાતરક્ષક શસ્ત્ર બનાવતા; કોઈ નાનાં વહાણો બાંધતા ને કોઈ તે ચલાવી પણ જાણતા; કેટલાક જણ ઔષધિવિષય જાણતા; કેટલાક જણ વિદ્યાભ્યાસ કરી ધર્મકર્મ કરતા ને કરાવતા; અને કેટલાક જણ મૂળ વતની લોક સાથે લડતા ને જય મેળવી નવા પ્રદેશ પોતાની સત્તામાં આણતા. તેઓમાં જાતિભેદ નહોતો, એકમેકનું ખાધે પીધેથી અભડાઈ જાય તેવું નહોતું; તેઓ માંસ પણ ખાતા ને સોમવલ્લી તથા જવનો મદ્ય પીતા; કોઈ એક, ને કોઈ ઘણી સ્ત્રી પરણતા ને કોઈ સ્ત્રીનાં હરણ પણ કરી આવતા. તેઓમાં પ્રથમ લખવાની લિપિ નહોતી; તેઓ અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય એ મુખ્ય ને ઇંદ્ર, વરુણ, સોમ, ઉષસ્, યમ ઇત્યાદિ દેવતાઓનાં સ્તવન કરતા. એઓને ઘી તથા ધાન્યનાં ને સોમરસ તથા પશુઓનાં બલિદાન આપતા, અને આરોગ્ય, દીર્ઘાયુ, વંશવૃદ્ધિ, ધાન્યપશુની સંપત્તિ, યુદ્ધમાં જય ઇત્યાદિ સંસાર પ્રવૃત્તિનાં સુખ ઇચ્છતા; તેઓ પિતૃઓને પણ બલિદાનથી સંતોખતા; તેઓમાં કોઈ દેવની મૂર્તિ નહોતી, દહેરાં નહોતાં; સૌ પોતપોતાના ઘરમાં સ્તવન કરતા ને હોમ યજ્ઞ કરતા; તે ઘરમાં અથવા આંગણા આગળ ખુલ્લામાં; કોઈ કોઈ ગામમાં યજ્ઞશાળાઓ પણ બાંધી રાખતાં; તેઓ તત્વ-દેવતાઓને આરાધતા, તોપણ જગત્કર્તા એક પરમેશ્વર છે એવું તેઓ માનતા ને કેટલાક ઋષિઓએ તેનાં પણ સ્તવન રચ્યાં છે *

કાળાંતરે યુદ્ધમાં ઘુમનારાઓએ ઉપરાઉપરી પ્રદેશ જીત્યા ને તેથી આર્યપ્રજા નવા લોકના સંબંધમાં આવવાથી નવા નવા મોહ-વિચાર-ઉદ્યમમાં પડી. તેનો વેદોક્ત દેવતા ઉપર આગળના જેટલો ભક્તિભાવ ને ધ કર્મ ઉપર તેટલો આગ્રહ રહ્યો નહિ; ઉન્મત્ત યોદ્ધાઓ એ ઋષિપુત્રોને ગાંઠયા નહિ; એ સ્થિતિમાં ઋષિપુત્રોએ ક્રોધે ભરાઈ ઉન્મત્ત યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી તેઓન પ્રદેશ પોતે વહેંચી લીધા ને આધીન થયા તેઓ પાછા આપ્યા; અને એ જયથી તેઓએ પોતા શ્રેષ્ઠપણું સ્થાપી વ્યવસ્થાનિયમ બાંધ્યા, જે દ્વાપરન અંત સુધી યથાસ્થિત ચાલ્યા.

ધર્માધિકારી ઋષિપુત્ર–બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ તો જગ દીશ્વર વિષે ને તેને પામવાના ઉપાયો વિષે આ પ્રમાં નક્કી કરી સ્થાપ્યું; જગત્ અંધકાર પ્રલયરૂપ હ જ્ઞાનમય એક સૂક્ષ્મ પરમાત્માએ સ્વેચ્છાએ પોતાનું મહ તેજ પ્રગટ કીધું ને અંધકારનો નાશ કીધો. પછી જ ઉત્પન્ન કીધું; જળમાં બીજ રોપ્યું તેનું અંડ થયું; પ અંડ ફાટયું ને પરમાત્માએ બ્રહ્મદેવને રૂપે જન્મ લીધે બ્રહ્મદેવે અડનાં બે ફાચ્યાંનાં પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ નિર્મા કરી તે બેની વચમાં આકાશ રચ્યું ને જળને માટે સ્થા નક્કી કીધાં. પછી તેણે આત્માતત્વ ૯થા તેમાંથી અહં કાર, મન, સત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણ, શબ્દ, સ્પર્શ રસ, રૂપ, ગંધ એ વિષયની પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય તથા કર્મે ન્દ્રિય અને પંચમહાભૂત એ ઉત્પન્ન કીધાં; પછી પોતાન અર્દ્ધભાગનો પુરુષ ને અર્દ્ધભાગની સ્ત્રી એ ઉત્પન્ન કી ને તે સ્ત્રીપુરુષથી વિરાટ પુત્ર થયો ને એણે મનુ ઉત્પન્ન કીધો ને એણે દશ પ્રજાપતિને ઉત્પન્ન કીધા એઓએ દેવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી ઇત્યાદિ પ્રાણીસૃષ્ટિ રચ અને સૌને પોતપોતાનાં કર્મ સોંપી દીધાં. મનુષ્યને આત્મા છે—જીવાત્મા (જેથી હાલચાલ થાય છે તે ને અંતરાત્મા (સદસત્નું જ્ઞાન ધરાવનારો); બેની સ્થિતિ જુદી જુદી છે, પણ ઈશ્વરી તેજ જે સર્વ વ્યાપી રહ્યું છે તેની સાથે તેઓનો સંબંધ છે જીવાત્મા પોતાનાં રૂડાં ભુંડાં કર્મ પ્રમાણે રૂડી ભું ગતિને પામે છે—તે અનેક યોનિમાં (વૃક્ષજાતિમાં પણ જન્મ લે છે, દંડ પીડા ભોગવી નિર્દોશ થાય છે પછી કાયિક વાચિક માનસિક કર્મને વશ રાખી પરમા ત્માને વિષે જ્ઞાન પામી તેમાં મળી જાય છે. સત્ક ને સદ્વિચારે ઉત્તરોઉત્તર ઉંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે સકામ કર્મથી સ્વર્ગ મળે છે, પણ નિષ્કામ કર્મથીજ મોક્ષ મળે છે; અને સત્કર્મપ્રકાર ને સત્યજ્ઞાન વેદાધ્યયનમાં વેદાર્થ વિચારમાંજ છે.

આર્યધર્મમાં સ્નાન પ્રાયશ્ચિતાદિ કર્મો એ બાહ્યાંત શુચિ રાખવા વિષે મોટો આગ્રહ છે—'આચારો પ્રથમો ધર્મઃ' એવું કહ્યું છે. સોળ સંસ્કાર કહ્યા છે તે

*આર્યજનના ધર્મજ્ઞાનનો વિષય તે અથવા એ વિષયનો જે ગ્રંથ તે વેદ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથથ એક ઋગ્વેદ હતો, પણ પછી બીજા ત્રણ થયા–યજુસ, સામ ને અથર્વ; એકેક વેદના ત્રણ ભાગ છે,–સ્તુતિ પ્રાર્થનાનો સંગ્રહ તે સંહિતા, કર્મકાંડ સંબંધી શિક્ષા તે બ્રાહ્મણ, ને આત્મા પરમાત્મા સંબંધી વિચાર તે ઉપનિષદ્. સંહિતા ભાગ ઋષિઓએ પ્રથમ રચેલો છે ને બીજા ભાગ પાછળથી રચાઈ ઉમેરાયા છે.

ગાયત્રી મંત્રનો* ઉપદેશ લેવો ને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું એ સૌથી શ્રેષ્ઠ સંસ્કાર છે કે જેથી જનનો બીજો રૂડો જન્મ થયો એમ મનાય છે ને એ ઉપરથી આર્યપ્રજા તે દ્વિજ કહેવાય છે. કેટલીક શિક્ષા પોતપોતાના જાતિધર્મ કર્મ પાળવા વિષે છે—યજન, યાજન, અધ્યયન, અધ્યાપન, દાન, પ્રતિગ્રહ એ છ ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણનાં કર્મ છે; ક્ષત્રીએ વેદાભ્યાસ કરવો, યુદ્ધ વિદ્યાભ્યાસ કરવો, પ્રસંગે યુદ્ધ કરવાં, પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, રાજ્યકાર્ય કરવાં ને યજ્ઞ કરવા; વૈશ્યે વેદનો અભ્યાસ કરવો, (કરાવવો નહિ), હોમ કરવા, દાન કરવાં, પશુ પાળવાં, ખેતી કરવી, વણજ વેપાર કરવા. દ્વિજે આટલાં કર્મ તે નિત્ય કરવાં: પ્રતિદિન સ્નાન કરવું, સૂર્યોદય મધ્યાહ્ન ને સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યા કરવી અને પંચયજ્ઞ કરવા—વેદ ભણવો ભણાવવો તે બ્રહ્મયજ્ઞ, અન્ન ઉદકથી તર્પણ કરવું તે પિતૃયજ્ઞ, વૈશ્વદેવ હોમ કરવો તે દેવયજ્ઞ, ભૂતપ્રેતાદિને બલિ આપવો તે ભૂતયજ્ઞ ને અતિથિને જમાડવો તે મનુષ્યયજ્ઞ. જનમમરણનું સૂતક પાળવું, શબને દહન કરવું, વ્રત પાળવાં; રૂડે અવસરે ને પિતૃતિથિએ શ્રાદ્ધ કરવાં, તીર્થયાત્રા કરવી, દેવતાઓની પ્રસાદી મેળવવાને યજ્ઞ કરવા ઇત્યાદિ કર્મ પ્રસંગે પ્રસંગે કરવાનાં કહ્યાં છે. દેવતાઓની પ્રતિમા કરી તેની પૂજા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

દ્વિજે આટલા પદાર્થ ન ખાવા ને આટલા ખાવા—માંસ ખાનારાં પક્ષી, બારણાં આગળ ફરનારાં ભુંડ, મરઘાં વગેરેનાં માંસ ન ખાવાં; શાહુડી, ઘો, કાચબો વગેરે ખાવાં અને મોટા સમારંભમાં ને શ્રાદ્ધમાં ગાયનું માંસ પણ ખાવું. બ્રાહ્મણે યજ્ઞ વિના બીજે પ્રસંગે માંસ ભક્ષણ કરવું નહિ. નિરર્થક જીવહિંસા ન કરવી, વડીલ પૂજ્ય ગુરુની સામા ન બોલવું, શરણાગતને ન મારવો; ઉપકારને બદલે અપકાર કરવો, કુટુંબને દુર્દશામાં આણી પરોપકાર કરવો એ મોટા દોષ છે; ગાય બ્રાહ્મણનું રક્ષણ થતું હોય અથવા કોઈનો પણ જીવ ઉગરતો હોય તો તે પ્રસંગ અને વિલાસ તથા વિવાહપ્રસંગ એ સિવાય બીજે બધે પ્રસંગે જુઠું બોલવાનો ને ખોટી સાક્ષી આપવાનો મોટો દોષ કહ્યો છે; યજ્ઞકાર્યને માટે વેળાએ કરી હોય તો તે નહિ, પણ બીજી બધી ચોરી અપરાધમાં ગણી છે. રાજદંડથી ને ધર્મોક્ત પ્રાયશ્ચિત-જપ તપ વ્રત યજ્ઞ એ કર્મથી અપરાધી જન થોડો અથવા બધો દોષમુક્ત થશે; પણ અતિઅધમ અપરાધીને તો મુઆ પછી યમદંડ ભોગવી હીન યોનિમાં ભટકયા વિના છુટકો નથી.

રાજ્યવ્યવસ્થા ને રાજનીતિ—રાજા* ક્ષત્રીકુળના પોતપોતાના પ્રદેશમાં વંશપરંપરાના હતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, સંકર જાતિ ને શૂદ્ર એ સૌ મળીને તેની પ્રજા હતી. રાજાની સત્તા સર્વ પ્રજા ઉપર હતી, પણ તેઓ બ્રાહ્મણના બાંધી આપેલા ધારાને આધીન હતા; રાજા તથા સાત ક્ષત્રી પ્રધાન અને દસ કે પાંચ કે ત્રણ બ્રાહ્મણ એઓની સભા અથવા એ સભાને બદલે એ બ્રાહ્મણ (જેને મુખ્ય પ્રધાન ગણવામાં આવતો) એઓના વિચારથી રાજકાર્ય ચાલતું. બીજા કામદારોમાં ન્યાયાધીશ, (દૂત પરરાજ્ય સંબંધી કામની નિષા રાખનારો તથા સંધિવિગ્રહ કરાવનારો) અને સેનાપતિ એ મુખ્ય હતા. રાજધાની સિવાય બાકીના પ્રદેશના વહીવટને માટે એક-દસ-વીસ-સો-હજાર ગામના અધિપતિ ઠેરવવામાં આવતા; એક ગામના અધિપતિએ પોતાના ગામના લોક પાસેથી ધાન્ય દ્રવ્ય લઈ તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરવો; દસ ગામવાળાને નિર્વાહને માટે છ છ બળદનાં બે હળથી જેટલી ખેડાય તેટલી ને વીસવાળાને ૧૦ હળ ખેડી શકે તેટલી જમીન મળતી; સો ગામવાળાને એક નાનું ને હજાર ગામવાળાને મોટું ગામ મળતું; એક ગામના વહીવટદારથી ચોરી ફીતુરનો બંદોબસ્ત ન થતો તો તે

*મંત્રનો અર્થ આ છે કે પરમાત્માના અથવા સૂર્યના સ્તુત્ય તેજનું આપણે ધ્યાન ધરીએ કે તે આપણી બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરે. "ગાયત્રી વેદનું મુખ છે," "તેના જપથી મહાપાતક બળી જાય છે," "ત્રણ વેદનાં અધ્યયનનું ફળ મળે છે," "મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે." ઇ..

*"રાજ્યનું બળ, રાષ્ટ્ર, દુર્ગ, અર્થ (ભંડાર), ને સૈન્ય એ ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે માટે રાજાએ તે સંબંધી પાકા બંદોબસ્ત રાખવા. તેણે વિચારથી સુંદર જગામાં રાજધાની રાખવી-સૈન્ય તથા યુદ્ધસામગ્રી એ કિલ્લામાં રાખવાં, પોતાનો મહેલ કિલ્લાની વચોવચ્ચ જબરો ને દેખાવડો ચોતરફ પાણી તથા ઝાડ હોય તેવી રીતે બાંધવો. તેણે મોટે પરોઢીએ ઊઠી સંધ્યાહોમથી પરવારી સભા ભરવી ને ત્યાં મળેલી પ્રજા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરી તથા તેની સાથે કાર્ય પુરતું ભાષણ કરી સૌને વિદાય કરી પોતે એકાંતમાં જઈ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા; એ થયા પછી તેણે ક્ષત્રીને યોગ્ય એવી ક્રીડા કરી સ્નાન કરી ભોજન કરવું; પછી મનને આનંદ પમાડે તેવી વાર્તા કુટુંબ અથવા બીજા સાથે કરવી; પછી ઘરની વ્યવસ્થાનો કામદાર નીમવાનો અને જે કામ પોતાનેજ કરવું છે તેનો વિચાર કરવો; પછી સૈન્યના પુરુષ, હાથી તથા ઘોડા વગેરેની કવાયત ને શસ્ત્રની કસરત જોવી; સૂર્યાસ્ત સમયે સંધ્યા કર્યાં પછી ચાર દૂત એઓએ જે વર્તમાન આણ્યા હોય તે સાંભળી લેવા; પછી રાતનું ભોજન કરી થોડીક વેળા સુંદર વાદ્યો સાંભળી સૂઈ જવું.

દસ ગામવાળાને જણાવતો ને એમ ઉત્તરોત્તર; લશ્કર પણ જુદે જુદે ઠેકાણે જ્યાં જેટલું જોઈએ ત્યાં તેટલું અમલદારોના ઉપરીપણા તળે રાખવામાં આવતું. એ બધાં ગામના સમસ્ત તથા જુદા જુદા કામદારો યોગ્ય પ્રકારે કામ ચલાવે છે કે નહિ તેની તપાસ રાખવાને માટે ઉપરીઓ નીમવામાં આવતા ને દરેક મોટા નગરમાં એકેકો સરસુબો રાખવામાં આવતો. જમાબંદી ને કરવેરા વિષે નિયમ હતા. રાજા તંગીમાં આવી મરવા જેવો થયો હોય તોપણ તેણે વેદશાસ્ત્ર સમ્પન્ન બ્રાહ્મણ પાસેથી કર લેવો નહિ તથા તેવા બ્રાહ્મણને તેણે પોતાના રાજ્યમાં ભૂખે મરવા દેવો નહિ.

યુદ્ધનિયમ-રાજાએ શત્રુને સામ, દામ, ભેદ, દંડ ચાર ઉપાયથી જીતવા. તેમાં સામ ને દંડ એ ઉપાયને પંડિતોએ વખાણ્યા છે; લડાઈમાં છુપા જાસુસો જરૂર રાખવા; વારણયુદ્ધ એટલે ચઢી આવેલા શત્રુને નિવારી પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય તે પ્રસંગે રાજાએ સંગ્રામમાંથી પાછા ફરવું નહિ, પણ ક્ષત્રીનો ધર્મ શો છે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરી ઉત્સાહથી લડવું. પોતાનું સૈન્ય વ્યવસ્થિત ને શત્રુનું અવ્યવસ્થિત હોય તો તેણે એકદમ ધસારો કરવો; શત્રુ વધારે બળવાન હોય ને સપડાઈ જવાય તેવું હોય તો થોડુંક સૈન્ય શત્રુની સામા રાખી સંધિ કરવાનો યત્ન કરવો અથવા શત્રુથી ન અવાય તેવે ઠેકાણે પોતે ભરાવું અથવા કોઈ બળવાન રાજાનો આશ્રય લેવો; પણ જ્યારે તેને જણાય કે એ આશ્રય દુઃખદાયક છે તો તેણે અવ્યવસ્થિત છતે એકલાએજ મરણીઆ થઈ યુદ્ધ કરવું. આરણયુદ્ધ એટલે શત્રુ ઉપર ધસી ચઢવાને પ્રસંગે તેણે માગશર અથવા ફાગણ ચૈત્રમાં ચઢાઈ કરવી કે ચોમાસું કે શિઆળુ પાક લશ્કરને મળે; જય થવાનો સંભવ હોય તો ગમે ત્યારે ચઢાઈ કરવી; જળમાર્ગ, જમીનનો માર્ગ, ને ઝાડીનો માર્ગ ખોળી, હાથી ઘોડા રથ પાયદળ સરદાર તથા ચાકર એઓની ગોઠવણ કર્યા પછી શત્રુની રાજધાની ઉપર ચઢાઈ કરવી; શત્રુની નોકરીમાં પોતાના મિત્ર હોય તો તે વિષે ને આવતા જતા દૂત વિષે સાવધ રહેવું; કૂચ કરતાં ને લડાઈમાં પ્રસંગ વિચારી અનેક પ્રકારની રચના કરવી; દંડ-શકટ-વરાહ-મકર સૂચી-ગરૂડ વ્યૂહ કરવા; કમળ ફૂલના જેવી રચના કરવી ને રાજાએ પોતે વચમાં રહેવું; મેદાન હોય ત્યાં રથમાં અથવા ઘોડા ઉપર રહી લડવું; જળપ્રદેશમાં હોડીઓમાં રહી અથવા હાથી ઉપર બેસી લડવું; ઝાડીવાળી જગોમાં તીરકામઠાંથી લડવું ને સપાટ જગામાં ઢાલ તરવાર તથા બીજાં શસ્ત્રોથી લડવું. કુરુક્ષેત્રમાં, મત્સ્ય દેશમાં, પંચાળ દેશમાં, સુરસેન દેશમાં જન્મેલા તથા બીજા ઉંચા કદાવર યોદ્ધાઓને મોખરે રાખવા; પછી વીરરસનું ભાષણ કરી ઉત્તેજન આપી આરંભ કરવાની આજ્ઞા આપવી. શત્રુને ઘેરો ઘાલવાના પ્રસંગમાં રાજાએ છાવણી નાખી રહેવું ને આસપાસના મુલકને ઉજડ કરવો ને સામાવાળાનાં અન્નપાણી લાકડાં વગેરેનું નુકસાન કરવું; શત્રુપક્ષના આગેવાનોને ગુપ્ત રીતે મેળવી લેવા, શત્રુની ચર્યા જોવી ને પછી લાગ જોઈ શત્રુ ઉપર તૂટી પડવું. લૂટમાં જેને જે મળે તે તેનુંજ પણ ભારે કીમતી વસ્તુ રાજાએ લશ્કરને વહેંચી આપવી. ધર્મયુદ્ધના નિયમઃ-ગુપ્ત શસ્ત્રે, કાંટાદાર તીરે, અગ્નિબાણે ઘા કરવો નહિ; ઘોડેસ્વાર અથવા રથીએ પેદલને મારવો નહિ, શરણે આવે તેને, કેશ વિખેરાઈ ગયાથી જોઈ શકતો ન હોય તેને, થાક ખાવા બેઠો હોય તેને, ઊંઘતાને, શસ્ત્ર રહિત થએલાને, નાસતાને તટસ્થ રહી જોનારને ઇત્યાદિ ઉપર ઘા કરવો નહિ. દેશ જીત્યા પછી તે દેશમાં જે દેવની પૂજા થતી હોય તેનું રાજાએ વંદન કરવું,* બ્રાહ્મણોને દાન આપવું, મોટા મોટા લોકને બક્ષીસ આપવી ને સર્વને અભય આપવું; જીતેલા દેશના લોકની ઇચ્છા જાણ્યા પછી ત્યાંના રાજવંશી કુમારને ગાદીએ બેસાડવો ને તેને તેના ધારા પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવા દેવું અથવા પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે થોડા ફેરફાર સાથે ચલાવવાનું કહેવું; જીતેલા દેશના રાજાને પોતાનો મંડલિક અથવા પોતાનો મિત્ર ગણવો; ખરો મિત્ર એવો રાજા મળવાથી સ્વરાજ્યનું જેટલું બળ વધે છે તેટલું બળ, ધન અથવા પ્રદેશ મળ્યાથી વધતું નથી.

ન્યાય-રાજાએ પોતે કરવો અને કદાપિ પોતાનાથી ન બને તો એક મુખ્ય ને ત્રણ સહાયી એમ ચાર બ્રાહ્મણોએ કરવો; ન્યાયાધીશે ધર્મશાસ્ત્ર જાણી કુલાચાર, ગ્રામાચાર ને વેપારી વહાણવટી વગેરેના શિરસ્તા જાણી ન્યાયાન્યાય સમજી અને વાદીપ્રતિવાદીના સાક્ષી તથા તેઓની મુખચર્યા એ ઉપર વિચાર કરી ફેંસલો આપવો. **દીવાની ધારા**—(મિલ્કત સંબંધી): બ્રહ્મચારી, અનાથ બાળક, વિધવા વગેરેની મિલ્કતની રાજાએ સંભાળ રાખવી. એક જણે ખોઈ ને બીજાને જડી એવી મિલ્કત રાજાએ કોઈની સંભાળમાં મૂકવી ને એવી મિલ્કત ચોરનારને હાથીના પગતળે કચરા-

*ગ્રીક લોક પણ તેમજ કરતા—સિકંદરે જેરૂસેલેમ લીધું ત્યારે તેણે ત્યાંના ધર્માધ્યક્ષે દેખડાવેલા વિધિ પ્રમાણે જીહોવાને બલિ આપ્યો હતો.

વવો. (લેવડદેવડ વ્યાજ જામીન સંબંધી): ન્યાયમાં લેણું ખરૂં ઠરતું તો તે વાદીને આપવામાં આવતું ને પ્રતિવાદીને સેંકડે પાંચ કે દસ ટકા દંડ કરવામાં આવતો. માલ ગીરો રાખી નાણું ધીર્યાનું વ્યાજ દર મહીને દર સેંકડે ૧। ટકો ને અંગુ ધીર્યાનું બે ટકા બ્રાહ્મણ પાસેથી, ત્રણ ટકા ક્ષત્રી પાસેથી, ચાર ટકા વૈશ્ય પાસેથી ને પાંચ ટકા શૂદ્ર પાસેથી લેવાતું. કરજદાર હાજર ન થાય તો તેના જામીને દેણુ ચુકવવું, પણુ તે બંધન જામીનના છોકરાને નહોતું; ગવૈયા વગેરેને આપવી કબુલ કરેલી અથવા જુગારમાં ગુમાવેલી અથવા દારૂ પીવામાં ખરચેલી અથવા દંડ કરજમાં આપવી બાકી રહેલી એવી રકમ લેણુદારને પાછી આપવાને કરજદારોનો અથવા જામીનનો છોકરો ધારાના બંધનમાં આવતો નથી; પણુ લેણુદાર નહિ આપે તો હું આપીશ એમ કહી જે જામીન થયો હોય તેના વારસોએ તે દેણુ આપવું; કુટુંબનાં ભરણુપોષણુ માટે દેવું કરી કોઈ મરી ગયો હોય તો તેનાં કુટુંબે તે આપવું. અનામત મૂકેલો માલ રાખનારો પાછો ન આપે ને શાહેદો ન હોય તો ન્યાયાધીશે ગુપ્ત માણુસો પાસે તેને ત્યાં સોનું અનામત મુકાવી પછી પારખું જોવું. કોઈ કોઈ વાર વેળાએ પક્ષકારો પાસે ધીજ કરાવવામાં આવતી. (વારસા સંબંધી): મરનાર પછી તેનો પુત્ર ને પછી પૌત્ર ને એ ન હોય તો એકઠો રહેતો કાકો ને તે ન હોય તો તેના છોકરા વારસ થાય; કુટુંબ જુદું પડયું હોય ને મરનારને છોકરો ન હોય તો તેની ધણીઆણી; દત્તપુત્ર પણુ વારસ થાય પણુ તેનો પોતાના ખરા બાપની મિલ્કત ઉપર હક પહોંચે નહિ. દત્તક લીધા પછી લેનારને પુત્ર થાય તોપણુ દત્તકનો ચોથા ભાગ ઉપર હક પહોંચે. સાત પેઢીમાં કોઈ ન હોય તો ગુરૂ અથવા શિષ્ય; અને એ પણુ ન હોય ને મરનાર બ્રાહ્મણુ હોય તો સઘળા બ્રાહ્મણુ વારસ થાય છે; મરનાર બીજી જ્ઞાતિનો હોય તો વારસો રાજાને મળે. બાપના મરણુ પછી ભાઈઓ સાથે રહે અથવા મિલ્કત વહેંચી લે, પણુ બાપ જીવતો છતાં તેઓથી જુદા પડાય નહિ; ભાઈઓ જુદા નથી પડ્યા ત્યાં સુધી મોટા ભાઈએ ધનમાલનું ધણીપણું રાખવું ને ભાઈઓ જુદા પડે તો બારમો હિસ્સો મોટાને, એંસીમો હિસ્સો નાનાને ને ચાળીસમો બીજા સૌએ વહેંચી લેવો અને બાકી રહેલી પુંજીના બરાબર ભાગ કરી વહેંચણુ કરવી; કુંવારી બેનને ભાઈએ પાળવી; છોકરીઓને બાપની મિલ્કતમાંથી ભાગ ન મળે, પણુ માની મિલ્કતમાંથી ભાઈઓની બરાબર ભાગ મળે; ઉપરની વહેંચણી એક માનાં અથવા એક વર્ણની માનાં છોકરાંઓને માટે છે, પણુ તેવું ન હોય તો બ્રાહ્મણીના છોકરાને ચાર ભાગ, ક્ષત્રીણીનાને ત્રણુ, વૈશ્યાણીનાને બે ને શૂદ્રીનાને એક ભાગ એમ મળતાં; એકજ છોકરો ને શૂદ્રીના પેટનો હોય તોપણુ તેને દસમોજ હિસ્સો મળે; નપુંસક, જાતિભ્રષ્ટ, મુંગો, બહેરો, આંધળો, હાથપગરહિત, ગાંડો, મૂર્ખ એ વારસાને પાત્ર નથી, એઓ ભરણુ-પોષણુના હકદાર છે ખરા. (ગોવાળીઆ સંબંધી): જે ગોવાળને મહેનતના બદલામાં દૂધ આપવામાં આવે છે તેણે ધણીની રજા લઈ દસમાંની એક સરસ ગાયનું દૂધ દોહી લેવું; ગોવાળની કસુરથી ઢોર નાસી જાય, તેને જીવજંત કુતરૂં કરડે અથવા તે ખાડામાં પડી મરી જાય તો ગોવાળે કિંમત ભરી આપવી; ચોર ચોરી જાય ને તેની જાણુ ગોવાળ જો ધણીને કરે તો તે નુકસાનનો જવાબદાર નહિ; ઢોર મરી જાય ત્યારે કાન, ચામડું, પુછડું, નાભિની નીચેનો ભાગ, અંડ, મસ્તકમાંથી નીકળતો મદ એ સર્વ ધણીને સોંપવાં તથા હાકડાં પડયાં હોય તે ઠેકાણું દેખાડવું. (સિમાડા સંબંધી): જેઠ મહીનામાં સિમાડા નક્કી કરવા; વડ, પીપળો, ખાખરો, શીમળો, શાલ, તાડ એ ઝાડ અથવા જેમાંથી દૂધ નીકળતું હોય તેવાં ઝાડ અથવા ગુચ્છાવાળાં ઝાડ રોપવાં ને માટીની પાળ બાંધી લેવી; તળાવ, વાવ, કુવા ખોદાવવા; જમીનની તળે કોતરેલા પત્થર વગેરેની છાની એંધાણી કરાવી રાખવી. જ્યાં વાંધો પડે ત્યાં વાદી પ્રતિવાદીઓની સમક્ષ સાક્ષીના માથા ઉપર માટી મૂકી તેને કોટમાં રાતાં ફૂલનો હાર ઘાલી, રાતાં વસ્ત્ર પહેરાવી શપથ આપી પૂછી લેવું; જો એ રીતે નિવેડો ન આવે તો રાજાએ પોતાની સત્તાથી સિમાડો નક્કી કરી આપવો. **ફોજદારી ધારા**–(નિંદા સંબંધી): બ્રાહ્મણુને અપશબ્દથી નિંદનારા ક્ષત્રીને ૧૦૦ પણુ (પૈસા), વૈશ્યને ૧૫૦ અથવા ૨૦૦ પણુ દંડ કરવો ને શૂદ્રને ફટકા મારવા; બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રીને નિંદવાથી ૫૦ પણુ વૈશ્યને નિંદવાથી ૨૫ પણુ ને શૂદ્રને નિંદવાથી ૧૨ પણુના દંડને પાત્ર થાય છે; દ્વિજની નિંદા કરનારા શૂદ્રની જીભમાં છેદ પાડવો, નામને તથા જાતને ગાળ દે તો દસ આંગળ લાંબો લોઢાનો ધગધગતો સળીઓ તેના મોંમાં ઘાલવો, ને ઉન્મત્તાઈથી બ્રાહ્મણુને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ કરે તો તેના મોંમાં તથા કાનમાં કડકડતું તેલ રેડવું. (વ્યભિચાર સંબંધી): પરસ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવાની ઇચ્છા કીધાનાં ચિહ્ન જણાય તો લોકને જોતાં ત્રાસ ઉપજે તેવે તેવે ઠેકાણે તેને ડામ દેવા ને રાજ્યમાંથી હાંકી કાઢવો; ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓનું રક્ષણુ કરવું, પણુ શૂદ્ર બ્રાહ્મણી સાથે છિનાળું

કરે તો તેને દેહાંત દંડ કરવો; જાહેર નાચનારી ગાનારીઓને લગ્ન નથી, પણ એઓની સાથે કામ પાડનારાઓને ઍસેઇક દંડ ભરવો પડતો; સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરેનારાને અંગભંગ શિક્ષા હતી; ઉચ્ચવર્ણું પુરુષ પાસે સ્ત્રી જાય તો તે પુરુષને રાજાએ દંડ કરવો નહિ, પણ હલકી નાતના પુરુષ પાસે જાય તો એણે તે સ્ત્રીના ઘરમાં વાસ કરવો; વ્યભિચારી પુરુષને તપાવેલા પલંગ ઉપર મરતાં લગી સુવાડવો; એક સ્ત્રી બીજીથી બગડે તો ૨૦૦ પણ દંડ તથા બમણું પલ્લું ને તેને દસ ફટકા મારવા; જે સ્ત્રી બીજીને બગાડે તેનું માથું તરત મુંડાવવું. તેની આંગળીઓ કપાવવી ને ગધેડે બેસાડી ગામમાં ફેરવવી; કુટુંબસંબંધી જનનું અભિમાન રાખનારી સ્ત્રી સ્વામિભ્રષ્ટ થઈ યોગ્ય ધર્મ ન પાળે તો તેને પ્રસિદ્ધ જગામાં કુતરાં ફાડી ખાય તેવી હાલતમાં આણવી; (ચારણ, ભાટ, યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણો ને કારીગર એટલાને સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરવાની છૂટ હતી). ધાડ, ચોરી, ઘરભાંજનાર એવાઓના હાથ કાપી નાખવા. તીક્ષ્ણ સૂળીએ ચઢાવવા. 'ઠગમાં ઠગ સોનીઓ હોય છે માટે તેઓની ઠગાઈ માલમ પડે તો અસ્ત્રેવતી તેઓના કકડેકકડા કરાવવા;' નઠારું અનાજ સારું કહી વેચનાર ને સિમાડાની એંધાણી તોડનાર એઓને એવી શિક્ષા કરવી કે તેઓનું શરીર છિન્ન થાય. બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ ચોરવું, ગુરુની સ્ત્રી, શિષ્યની સ્ત્રી-મા-માશી-બેન-દીકરી વગેરે સાથે સંબંધ કરવો એ મહાપાતક કરનારા દેહાંતદંડને પાત્ર છે.

સંસાર સ્થિતિ, રીતભાત, કળા, વિદ્યા—(બ્રહ્મચર્ય આશ્રમમાં) સર્વ દ્વિજની બહુધા સમાન સ્થિતિ હતી-ભિક્ષા માગી વિદ્યાભ્યાસ કરવો ને ગુરુની સેવા કરવી; બ્રાહ્મણને ૮મે વર્ષે સુતરના જનોઈનો, ક્ષત્રીને ૧૧મે વર્ષે શણના જનોઈનો (પૂર્વ કાળમાં મૃગચર્મનું હતું) ને વૈશ્યને ૧૨મે વર્ષે ઊનના જનોઈનો સંસ્કાર હતો;—વહેલામાં વહેલો કાળ ૫, ૬, ૮ અને મોડામાં મોડો ૧૬, ૨૦ ને ૨૪ વર્ષની વયનો હતો; જનોઈ વિનાનો આર્ય તે આર્ય નહિ. જનોઈનો વિધિ નહિ, બાકી બીજા શરીરસંસ્કાર યથાકાળે ને યથાક્રમે મંત્ર ભણ્યા વિના સ્ત્રીઓયે પણ કરાવવા.* બ્રાહ્મણમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને ઋત્વિજ એ ત્રણ ભેદ હતા. આચાર્ય જનોઈનો સંસ્કાર આપતો ને ચાર વેદ તથા તેના બ્રાહ્મણ તથા ઉપનિષદ્ ભણાવતો; તેનો નિર્વાહ બ્રહ્મચારી શિષ્યો ભિક્ષા માગી કરતા; ઉપાધ્યાય છ વેદાંગ-શિક્ષા (ઉચ્ચાર), છંદ (કવિતા), વ્યાકરણ, નિરુક્ત (શબ્દાર્થ), જ્યોતિષ ને કલ્પ (કર્મવિધિ) શિષ્યોને ભણાવતો; અને સામગ્રી તૈયાર કરી યજ્ઞકર્મ કરાવનારો તે ઋત્વિજ જેને કંઈ અમુક રકમ મળ્યાં કરતી. બ્રહ્મચારી શિષ્યોને ગુરુઓની તરફથી ઘણું ખરું આવો ઉપદેશ થતો કે ગુરુની ખોડ કાઢવાથી ગધેડાનો, નિંદા કરવાથી કુતરાનો, તેના ધનનો ઉપભોગ કીધાથી કીડાનો અવતાર લેવો પડે છે; કામવાસના પૂરી પાડનારના કરતાં કામવાસનાનો ત્યાગ કરનારો શ્રેષ્ઠ છે. **ગૃહસ્થાશ્રમવિષે**—વેદાભ્યાસ કરી ઋષિનું, બલિદાન આપી દેવતાનું તેમ પુત્ર ઉત્પન્ન કરી પિતૃઓનું ઋણ આપવું; પુત્રને હાથે પિંડ પાણી મળ્યા વિના મરી ગએલા પિતાની સદ્ગતિ થતી નથી માટે સૌએ પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો; ૩૦ વર્ષનો ૧૨ વર્ષની અને મનને પ્રિય લાગે તેવી કન્યાને વરી શકે; અથવા ચોવીસ વર્ષનો આઠ વર્ષની કન્યાને વરી શકે; જે કન્યા પુરુષના બાપની અથવા માના કુળની ૬ પેઢી સંબંધમાં ન હોય તેની સાથે પુરુષે લગ્ન કરવું; ધર્મહીન ને વંશરહિત ને રોગી કુળમાંની ન પરણવી, જે કન્યાનો એક સાથે વેશવાળ થયો હોય તે બીજાને ન વરી શકે. લગ્નના પ્રકાર–વેદ ભણેલો તથા સદાચારી એવા પુરુષને બોલાવી સન્માન કરી કન્યાદાન આપવું તે (બ્રાહ્મવિવાહ); યજ્ઞકર્મ કરાવનાર ઋત્વિજને અલંકારસહિત કન્યા આપવી તે (દૈવવિવાહ); સસરો જમાઈ પાસેથી ગાય ગોધાની એક કે બે જોડ (ધર્મકર્મના ઉપયોગને માટે) લઈ વિધિયુક્ત કન્યાને પરણાવે તે (આર્ષવિવાહ–એ ઋષિઓમાંજ ચાલતો); 'બંને જણાં તમે તમારો ધર્મ પાળો' એવું કહી વરકન્યાનું પૂજન કરી કન્યા આપવી તે (પ્રાજાપત્ય વિવાહ); કન્યાના બાપને અથવા સંબંધીને અથવા કન્યાને દ્રવ્ય આપી પરણવું તે (આસુરવિવાહ), સ્ત્રીપુરુષની ઇચ્છાથી ધણીધણીઆણી થઈ રહે તે (ગાંધર્વવિવાહ); કન્યાનાં સગાંને મારીને કન્યાનું હરણ કરી લાવવું તે (રાક્ષસવિવાહ); ઊંઘતીની કે કેફમાં પડેલીની સાથે સંભોગ કીધાથી જે લગ્નસંબંધ થાય તે (પૈશાચવિવાહ).*

*જરથોસ્તી ધર્મ પાળનારી સ્ત્રીઓને કુસ્તી છે.

*કેટલાક કહે છે કે પહેલા છ બ્રાહ્મણને ઇષ્ટ છે, અસુરાદિ છેલા ચાર ક્ષત્રીને, અને રાક્ષસ સિવાય ક્ષત્રીના તે વૈશ્ય તથા શૂદ્રને ઇષ્ટ છે, કેટલાક કહે છે કે પહેલા ચાર બ્રાહ્મણને ઇષ્ટ છે; રાક્ષસવિવાહ ક્ષત્રીને અને વૈશ્ય શૂદ્રને અસુરવિવાહ ઇષ્ટ છે, પણ મનુના ધર્મશાસ્ત્રમાં છેલા પાંચમાંના પ્રાજાપત્ય, ગાંધર્વ ને રાક્ષસ એ ત્રણ ધર્મ્ય છે, પૈશાચ ને અસુર કદાપિ કરવા નહિ.

પાણિગ્રહણ-હસ્તમેળાપનો સંસ્કાર પોતાના વર્ણની કન્યા હોય તેનીજ સાથે કરવો, ક્ષત્રીની કન્યાએ બ્રાહ્મણ સાથે લગ્ન કરતી વેળા હાથમાં તીર ઝાલવું; વૈશ્યની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી સાથે પરણતાં હાથમાં ચાબખો રાખવો, અને શૂદ્રની કન્યાએ બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રી અથવા વૈશ્ય સાથે પરણતાં વસ્ત્રનો છેડો ઝાલી રાખવો. સ્ત્રીને ઋતુ કાળ પ્રાપ્ત થયા પછી તેના ધણીએ રતિ સંબંધ કરવો. પુરુષ એક અથવા વધારે સ્ત્રી સાથે પરણે તો, તેણે પોતાનાથી હતરતી વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું, પણ ઉપલી વર્ણની સ્ત્રી સાથે ન કરવું; બ્રાહ્મણે શૂદ્રી સાથે લગ્ન કરવું નહિ ને કરવું તો પ્રથમ શૂદ્રી સાથે કરવું નહિ; ઘણી સ્ત્રીઓમાં ઉંચી પદવી પ્રથમ પરણેલીની ગણાતી; ક્ષત્રીની કન્યા સ્વયંવર કરતી. દ્વેષ રાખનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવા વિષે, તેમ પરદેશ ગએલા ધણીને અમુક વર્ષ લગી વાટ જોઈ સ્ત્રી છોડી શકે તે વિષે પણ ધારા હતા. સ્ત્રીએ પ્રેમભક્તિ પૂર્વક પતિની આજ્ઞામાં રહેવું, તેમ પતિએ તેનાં નિરપકારી ઇચ્છાસુખ પૂરાં પાડવાં; પતિ પરદેસ હોય અથવા મરી ગયો હોય તો તેણે સંબંધી પુરુષના આશ્રયમાં રહેવું; સ્ત્રીના ભરણપોષણના બંદોબસ્તને માટે ને તેના સન્માન વિષે ઘણે ઠેકાણે લખ્યું છે-જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન છે તે કુળ ઉપર દેવ સન્તુષ્ટ છે ને જે કુળમાં નથી તે કુળની યજ્ઞાદિ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ છે, જે કુળમાં સ્ત્રીઓ કંકાસ કરતી નથી તે કુળની નિરંતર ચઢતી થાય છે, જે કુળમાં ધણી ધણીઆણી એક બીજાથી સંતુષ્ટ છે તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો વાસ છે; પતિએ અન્નવસ્ત્ર આભૂષણથી સ્ત્રીને સંતુષ્ટ રાખવી કે તે પતિને સંતુષ્ટ રાખે. વિધવાઓનાં રક્ષણ વિષે, તેઓનાં ભરણપોષણ વિષે ને તેઓના ધર્મ વિષે પણ ઘણુંક લખ્યું છે, પણ સતી થવા વિષે કંઈજ લખ્યું નથી. બ્રાહ્મણને તેના સત્યના, ક્ષત્રીને તેના ઘોડાના અથવા શસ્ત્રના, વૈશ્યને ગાય અનાજ અથવા સોનાના શપથ ખવડાવવા ને શૂદ્રને આવા કે જૂઠું બોલું તો જેટલા અપરાધ કહેવાય છે તે સંધાનું પાપ મારે માથે. હુનરો તોફે કારીગરીના નહિ, પણ સાદા ને શોભીતા હતા—સોના રૂપાનાં ને જડાવ ઘરેણાં, સુતરાઉ ને રેશમી વસ્ત્ર રથ-ઘોડા-હાથી-પાલખીના સાજ, અનેક પ્રકારનાં વાસણ ને શસ્ત્ર રાજમંદિર, વાડીઓ એ સૌને માટે સારા હુનર જોઈએ તે હતા; પણ નકશીકામ, ચિત્રકામ, શિલ્પકામ વગેરે હુનરો ઝાઝા ને સારા નહોતા. ધર્મજ્ઞાન વિષય, નીતિશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, વ્યવહારશાસ્ત્ર એ સંધામાં આર્યપંડિતો નિપુણ હતા. વેદની જુની સંસ્કૃત ભાષા કેળવાતાં સ્મૃતિની ભાષામાં ને પછી રામાયણ મહાભારતની ભાષામાં ઉતરી હતી. વાનપ્રસ્થ ને સંન્યસ્ત આશ્રમમાંજ આર્ય દ્વિજોએ જે વિચાર કર્યા તે તત્વશાસ્ત્રરૂપે પ્રકાશયા. પૂર્વ મિમાંસા-(જૈમિની રચિત) વેદોના અર્થ સમજાવાને છે,-કીએ ઠેકાણે કીયો તર્ક બાંધવો, કીયાં કર્મ કીએ પ્રસંગે કેવી રીતે કરવાં તે સંબંધી વિષય છે. ઉત્તર મિમાંસા—(વ્યાસરચિત) એક અનાદિ કારણ, ઉપાદાન કારણ નિત્ય, સર્વ શક્તિમાન, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ પોતાની ઇચ્છાએ વિશ્વ રચ્યું છે ને તે પાછું પોતાનામાં સંહારી લેશે. પ્રત્યેક આત્મા તે જેમ અગ્નિનો તણખો તેમ ઈશ્વરના ચૈતન્યનો અંશ છે; પોતાના પૂર્વના સંકલ્પ પ્રમાણે કર્મપ્રવૃત્ત થવાને સમર્થ છે, પણ તે સ્વભાવે નિવૃત્ત છે, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, મન અને પ્રાણ તથા પાંચ કર્મેંદ્રિય એ મળીને આત્માનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાય છે. એ દેહ સાથે તે ચંદ્રલોકમાં જાય છે; ત્યાં તેને જળરૂપ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે વરસાદને માર્ગે નીચે પડે છે ને એકાદ વનસ્પતિમાં ભરાય છે ને એમાંથી અન્નરૂપે જીવાશયમાં પેસે છે; એ પ્રમાણે કર્મ પ્રમાણે જન્માંતરો

---

*ગૃહસ્થ જાણે કે હવે મારું અંગ શિથિલ થયું છે ને હું વૃદ્ધ થયો છઉં ત્યારે તેણે સંસાર ખટલો પોતાના છોકરાને સોંપી એકલા અથવા સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને સાથે લઈ વનમાં જઈ રહેવું. અગ્નિહોત્રના પાત્ર સિવાય અન્નવસ્ત્ર વાસણ એમાંનું કંઈએ સાથે લેવું નહિ, તેણે વસ્ત્રને બદલે મૃગચર્મ અથવા વલ્કલ પહેરવું, પંચકેશ તથા નખ વધારવા; પણ ખેડમાં પાકે શાક તથા કંદફળ ખાવાં, ત્રિકાળ સ્નાન, પંચયજ્ઞ, વેદાધ્યયન એ કરવાં ને પોતાના ખાવામાંથી બલિ તથા ભિક્ષાનો ભાગ કાઢવો ને આશ્રમમાં જે આવે તેને જળ આપી સત્કારથી રાખવો; સર્વના ઉપર દયાભાવ રાખવો ને પરોપકાર કરવો, દાતા રહેવું, પણ ધન લેવું નહિ; ભૂમિ ઉપર આળોટવું, પગના અંગુઠા ઉપર ઉભા રહેવું, ગ્રીષ્મમાં પંચાગ્નિ સાધવો, વર્ષામાં ઉઘાડા રહી ભિંજાવું, હેમંતમાં ઝીણાં વસ્ત્ર પહેરી રહેવું, એવે એવે પ્રકારે તપશ્ચર્યા કરવી ને સદા ઈશ્વરના ચિંતનમાં રહેવું. વાનપ્રસ્થમાં રહેલા દ્વિજે ચોથો આશ્રમ સંન્યસ્તનો લેવો;—બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્ય અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પણ સંન્યસ્ત લઈ શકે. તેણે અગ્નિ તથા સ્ત્રી રહિત થઈ નિઃસંગ એકલા રહેવું; ગામમાં માત્ર અન્નને અર્થે જવું; વ્યાધિથી પીડા થાય છે, ઘડપણમાં શક્તિ ઘટે છે, પ્રાણ જતી વેળા દુઃખ થાય છે, કર્મના દોષે અધોગતિ થાય છે, ને અનેક જન્મ લેવા પડે છે, આત્મા પરમાત્માને સંબંધ શો છે, એ સંધાનો તેણે વિચાર કરવો અને યોગ્ય સમાધિ લઈ સૂક્ષ્મ પરમાત્માનું ચિંતન કરવું.

ભોગવ્યા પછી આત્મા મોક્ષને પામે છે. મોક્ષ ત્રણ પ્રકારનો છે: આત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય તે પૂર્ણ મોક્ષ; બ્રહ્મલોકમાં જઈ રહે તે, અને આ લોકમાંજ ઈશ્વરી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય તે,–મનની શક્તિ બહુ બહુ ઉપભોગ લેવાને પાત્ર થાય પણ કર્મો કરી શકે નહિ.–યજ્ઞ તથા ભક્તિએ ધ્યાન ધરવાથી છેલ્લા બે મોક્ષ મળે છે. **સાંખ્ય**–જગતનો કર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી. પણ પ્રકૃતિજ અનાદ્યંત, અવ્યક્ત, નિરવયવ, અવિકૃત ને જગતને ઉત્પન્ન કરનારી છે. આત્મા પ્રકૃતિથી જુદો છે, તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી ને તે કોઈને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તે ઘણીક વસ્તુઓ સાથે રહ્યાં છતાં જુદો છે, સચેતન અવિનાશી ને પ્રકૃતિ વિના પણ રહી શકે તેવો છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન ને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણોથી પદાર્થોનું ખરૂં જ્ઞાન થાય છે, પદાર્થમાત્રનો સમાવેશ પચીસ તત્વમાં થાય છે:–**પ્રકૃતિ, મહત્તત્વ, અહંકાર, પંચતન્માત્રા, એકાદશ ઇન્દ્રિય, પંચમહાભૂત** અને **આત્મા.** આત્મા તથા પ્રકૃતિનો સંજોગ થાય છે ને તે સંજોગ થકી મહેત્વ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા ઉપભોગ તથા મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે; એ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે બુદ્ધિ, અહંકાર, એકાદશ ઇન્દ્રિય ને તન્માત્રા એઓથી રચેલો સૂક્ષ્મદેહ તેને મળે છે; એ દેહ સર્વ પ્રકારની અડચણોથી છૂટો ને મનના ધર્મથી વિકાર પામનારો છે પણ પંચમહાભૂતથી ઘડાયલા સ્થૂલદેહ વિના તે વિષયોનો ઉપભોગ લેવાને શક્તિમાન નથી; સ્થૂલદેહ નાશવંત છે, પણ સૂક્ષ્મદેહ ઘણીવાર સુધી રહે છે ને જન્માન્તરોમાં પણ આત્મા સાથે રહે છે. સ્થૂલદેહીના ચૌદ વર્ગ છે તેમાં દેવ, ભૂત, પિશાચાદિ આઠ તે મનુષ્યયોનિથી શ્રેષ્ઠ ને પશુ, વૃક્ષ, ખનિજઆદિ પાંચ તે કનિષ્ઠ છે; સ્થૂલદેહ તથા સૂક્ષ્મદેહ એ સિવાય બુદ્ધિના વિકારથી બનેલી એક ભાવસૃષ્ટિ છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણ-સત્વ, રજ, તમ એ સજીવ તથા નિર્જીવ ભૂતોનો વિકાર કરે છે; સત્વથી ધર્મ તથા સુખ, રજથી અધર્મ અને તમથી અવ્યવસ્થિતપણું ને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિરીશ્વર સાંખ્યનો કર્તા કપિલ કહે છે કે આત્મા જુદા જુદા છે, બુદ્ધિ પ્રકૃતિની જાળ ઉકેલીને સૃષ્ટિ પેદા કરે છે; પણ પ્રકૃતિરૂપ અથવા ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર નથી; પતંજલિ કહે છે કે સર્વ આત્માઓ થકી જુદો એવો એક જુદો આત્મા છે, જે દુઃખો બીજાને થાય છે તે તેને થતાં નથી, તે અનંત ને સર્વજ્ઞ ઈશ્વર છે–પતંજલી યોગસૂત્રમાં અનેક રીતના પ્રાણાયમથી (શ્વાસ રૂંધવાથી) ને પ્રત્યાહારથી (ઇન્દ્રિયો જીતીને) આત્માનું પરમાત્મા સાથે ઐક્ય કરવું એવું કહ્યું છે. યોગી સમાધિએ ભૂત ભવિષ્યનું અને પાસે આવેની વસ્તુઓનું જ્ઞાન પામી શકે છે, તે બીજાનાં મનની વાત જાણે છે, તે હાથીનું બળ, સિંહનું શૌર્ય, પવનનો વેગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે વાયુમાં ઊડે છે, પાણીમાં તરે છે, સર્વ ભુવન જોઈ શકે છે ને અનન્ત ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરી શકે છે. **ન્યાયશાસ્ત્ર** (ગૌતમકૃતમાં) અગોચર પદાર્થો સંબંધી અને (કણાદકૃતમાં) ગોચર પદાર્થો સંબંધી વિચાર કર્યાં છે. ગૌતમે તર્કવાદ કરવાનાં સાધનના સોળ પ્રકાર જણાવ્યા છે; પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંડ, હેત્વાભાવ, છલ, જાતિ નિગ્રહસ્થાન. પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શબ્દ. પ્રમેય બાર પ્રકારનું: આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના વિષય, બુદ્ધિ, મન, ચાંચલ્ય, દોષ, જીવવું, મરવું, ફળસિદ્ધિ, દુઃખ ને મોક્ષ, વળી આત્માના ચૌદ ગુણ છે: સંખ્યા, પરિમાણ, જુદાપણું, સંજોગ, વિભાગ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવના. એ પ્રમાણે બીજાં સાધનો વિષે પણ ઘણી ઘણી જાણ કરી છે. એ મત પ્રમાણે આત્મા અનાદ્યન્ત, પ્રકૃતિ રહિત ને સ્વતંત્ર છે; ઈશ્વર એ પરમાત્મા અનાદ્યન્ત, જ્ઞાનનું ઠામ, સર્વ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરનારો છે. કણાદે પાંચ પદાર્થ મુખ્ય ગણ્યા છે: દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ ને સમવાય. તેણે પણ ઇન્દ્રિયો, પંચમહાભૂત, આત્મા તેની શકિતયો, કાળ, દેશ ઇત્યાદિનું ગૌતમની પેઠેજ વર્ણન કીધું છે. તે કહે છે કે જેને આદિ નથી, જેના વિભાગ થઈ શકતા નથી એવા પરમાણુઓના સ્વભાવસંયોગે આ નાશવંત જગત રચાયું છે.

વિશાળ રસાળ સુંદર પ્રદેશમાં જય વાસ કરનારા શાંત સ્વભાવના પણ આગ્રહી વૃત્તિના ને પ્રૌઢ બુદ્ધિના આર્યજનો દ્વિજરૂપી ઐક્યમાં પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે જાતિઓ રાખી, વેદોક્ત કર્મવિધિ તથા રાજ્યધારા* એને કેવળ આધીન રહી, પોતપોતાના પ્રદેશના પ્રતાપી રાજાઓનાં વિવેકછત્ર તળે બાહ્યાંતર શુચિ પાળતા, ધર્મકર્મનાં તથા સંસારકર્મનાં યશસુખ ભોગવતા ને ત્રણ રંગે પણ એક આર્યસ્વરૂપે શોભતા, રાજ્યનાં લોકની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવામાં ને રાખવામાં સદા ઉદ્યુક્ત, અર્થસાધુ, અભિમાની, તથા 'ભય વિના પ્રીતિ નહિં' એ નીતિથી વર્તનારો સ્વતંત્ર બ્રાહ્મણવર્ગ

*સત્યયુગમાં મનુસ્મૃતિ, ત્રેતામાં ગૌતમસ્મૃતિ ને દ્વાપરમાં શંખસ્મૃતિ પ્રધાન મનાતી.

અને ધર્મ—પ્રદેશના રક્ષણને અર્થે યુદ્ધના ઉત્સાહી તથા પ્રજાભક્તિ સંપાદવાને અર્થે વિવેકી ધોતાળ ક્ષત્રિ-વર્ગ એ બે વર્ગ આર્યરાજયના મહાસ્તંભ હતા; એ બે વર્ગને પ્રસન્ન રાખી પોતાના ઠાવકા ઉદ્યમની સમૃદ્ધિમાં પ્રસન્ન સંતોષી વૈશ્યવર્ગ હતો; (રાજયમાંના શૂદ્રો પોતાના સ્વામિઓનાં તિરસ્કાર છતાં તેઓના તેજમાં મોહિત હતા); વળી સ્ત્રી વર્ગમાં કેટલીક બ્રાહ્મણી તથા ક્ષત્રાણી તે વિદ્યા સદાચાર ગૃહકાર્ય વ્યવહારમાં ને કેટલીએક સ્વરૂપે પ્રેમીપણે સૌંદર્ય દાખવતી. રાજાઓમાં કેટલાએક અશ્વમેધાદિયજ્ઞ ને પુત્રીઓના સ્વયંવર કરતા ને તે સમારંભોમાં દેશદેશનાં આર્ય સ્ત્રીપુરુષો મોટો આનંદ મહાલતાં. તપ પ્રધાન સત્યયુગમાં આર્યજન સ્વચ્છંદી તથા ઉત્સાહી હતા; જ્ઞાનપ્રધાન ત્રેતામાં કર્મિષ્ઠ તથા જયી હતા;—સૂર્યવંશી રઘુકુળ રામે પીળો જયધ્વજ (ત્રિકોણ) રાજયમંદિર ઉપર ચઢાવી આર્યરાજ્યનો ઉત્કર્ષ દેખાડયો; યજ્ઞપ્રધાન દ્વાપરમાં લોક વિલાસી તથા ઉન્મત્ત હતા;— ચંદ્રવશી યદુકુળ કૃષ્ણે ઘણાક મદમાતા રાજાઓનો સંહાર કર્યો ને કરાવ્યો;—યુધિષ્ઠિરે આર્યધર્મનો ભગવો ઝુંડો આર્યાવર્તમાં દેખડાવી શક પ્રવર્તમાન કીધો.*

(આસિરિયનનું.)

નિનેવે ને બેબિલોન એ બે જુદાં રાજ્ય હતાં. નિનેવેના રાજા નાઇનસે બેબિલોનના રાજ્યને જીતીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડયું. (સૈકા ૨૦ કે ૧૮માં) ત્યારથી આસિરિયાનું મહારાજ્ય સ્થપાયું હતું. નાઈનસે મીડિઆ, આર્મિનિયા, બેકટ્રિયા વગેરેનાં રાજ્યો પાસે પણ પોતાની આણ મનાવી હતી. નાઇનસના દીકરા પછી વીસમો રાજા ટોટમસ તેણે પોતાની આણ માનતા (ટ્રોયના) પ્રાયમ રાજાને લશ્કરની મદદ મોકલી હતી.

રાજકાર્યને અર્થે ધારા નહોતા ને જુના રિવાજ પણ ઘણીવાર ફેરવી નાખવામાં આવતા; રાજા ઈશ્વરનો અવતાર કહેવડાવી રાજ્યનું ને ધર્મનું ઉપરિપણું કરતો; તેના મહેલમાં ઘણીક પણીઅત ને ઘણીક રાખેલી સ્ત્રીઓ હીજડાઓની ચોકી સંભાળમાં રહેતી. રક્ષક-સૈન્યનો સરદાર રાજાના હુકમ પ્રમાણે ગુનેગારોને સજા કરતો; હીજડાઓનો મુખી જનાનાને સાચવતો તેમ રાજકુંવરોની કેળવણીનું ઉપરીપણું પણ કરતો; મુખ્ય ઉપાધ્યાયો બીજા ગોર ઉપાધ્યાયો જે સ્વપ્ન-વાર્તાના ખુલાસા કરતા ને જોશ જોઈ ભવિષ્ય વર્તતાં તેઓની શાળાનું ઉપરીપણું કરતો; અને એક વડો વજીર લોકની ફર્યાદ સાંભળતો ને ઇન્સાફ ચુકવતો—એ પ્રમાણે કામદારો હતા.

ઉપાધ્યાય લોકનો બહોળો વાસ શેલ્ડિઆ પ્રાંતમાં હતો તે ઉપરથી તે શેલ્ડિઅન કહેવાયા; તેઓ વંશ-પરંપરા તેનો તેજ ધંધો કરતા; તેઓ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા એઓની પૂજા કરતા ને કરાવતા—એ **સેબીઅન** પૂજા કહેવાઈ છે. પછવાડેથી તેઓએ પ્રતાપી પુરુષોને ઈશ્વરરૂપે મનાવ્યા હતા. તેઓનો મુખ્ય દેવ **બાલ** (સૂર્ય અથવા રાજ્ય સ્થાપનારા મૂળ પુરુષ) કહેવાતો. **મૈલિટ્ટી** દેવતા ચંદ્ર અથવા પૃથ્વીની ઉત્પાદક શક્તિ અથવા વળી સેમિરામિસ રાણી' એ ત્રણ રૂપે મનાતી—તેના દહેરાનો એક ભાગ જે 'દીકરીઓનો વાસ' કહેવાતો તે સ્ત્રીપુરુષના અનાચારનાં કાર-ખાનાં હતાં. મનુષ્યનાં બલિદાન આપવાં ને સ્ત્રી પુરુષે વ્યભિચાર કરવા એ બેબિલોન એસિરિયાના લોકનાં ધર્મકર્મનાં અંગ હતાં. દેવદેવીની મૂર્તિઓ ઘણાં માથાંની અને મનુષ્ય તથા પક્ષીપશ્વાદિ પ્રાણિ-ઓના અવયવો મેળવીને વિચિત્ર ભયાનક બનાવવા-માં આવતી.

બાપને પોતાની દીકરીનાં લગ્ન કરવાનો હક નહોતો; જ્યારે છોકરીઓ મોટી ઉંમરની થતી ત્યારે તેમનું લીલામ કરી વધારે નાણું આપનારને તે વેચવામાં આવતી; તેથી ખૂબસુરત છોકરીઓને ગરીબ તથા કદ્રૂપા ધણીઓ મળતા, લોક વ્યભિચારી, મદ્યપાન કરનારા, મોજમઝાથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા અને ઉપાધ્યાયના તથા જાદુગરના વહેમના ગુલામ હતા.

નિનેવે શહેર ટીગ્રિસ નદીને પૂર્વ કાંઠે હતું; તે ચોખુણ આકૃતિનું ૧૫ માઇલ લાંબું, ૯ માઇલ પહોળું ને ૪૮ માઇલ પરિઘમાં હતું—ગામગામડાં, અમીર ઉમ-રાવની વાડીઓ એ બધું મળીને શહેર કહેવાતું. કોટની દિવાલ ૨૦૦ ફુટ ઉચી હતી ને એટલી પહોળી હતી કે ત્રણ ગાડી સાથે તે ઉપરથી ચાલી જતી; ૧૫૦૦ બુરજી કિલ્લા હતા. એ રાજ્યના પ્રદેશમાં ધાન્ય ને ફળ થતાં પણ લાકડાં કામ લાગે તેવાં ઝાડ થતાં નહોતાં; પત્થર પણ કહીં કહીંજ હતા, પણ મટોડું અને નખતેલ તથા ભૂમિતેલનાં ઝરણ એ બહુ હતાં; મટોડાંને સુકવી અથવા પકાવી કરેલી ઈંટ અને ચુનાને ઠેકાણે નખતેલથી લીંજવેલા ધાસ પાતરાં એથી ઘણાંજ મજબુત ચણ-

*ક્ષત્રિઓ પરસ્પર સ્પર્ધા દ્વેષે લડયા ને નાશ પામ્યા તેથી આર્યોનું જયીપણું—આર્યપણું—કુળ ધર્મ વિદ્યાયુદ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલું શ્રેષ્ઠપણું નિસ્તેજ થયું; અને બ્રાહ્મણોએ બુદ્ધિવાદ કીધો ને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બૌદ્ધધર્મે આર્યધર્મને નિસ્તેજ કીધો.

તરે બનતાં;-સેંકડો વર્ષનાં હવા પાણી ખાધાં છતાં રહેલી જુની ભીંતમાંની ઈંટો હજુ ઘસાઈ નથી ને તેના ઉપર કોતરેલા તીરના જેવા માથાંવાળા અક્ષરો સલામત રહ્યા છે.

ઉદ્ધત સ્વભાવના, ચંચળવૃત્તિના, શોધમોહકબુદ્ધિના લોક પોતાના પ્રૌઢ ધૂર્ત શેલ્ડિયન ધર્મોપાધ્યાયની ને નિરંકુશ રાજાની સત્તા તળે કેવળ સંસારી ઉદ્યમમાંજ સુખ માનતા; વિચિત્ર ભયંકર મૂર્તિઓને પૂજતા; અનીતિથી વર્તતા; કુળધંધામાં ચાતુરી બતાવતા ને રાજા-સરદારની સાથે પ્રદેશ જીતવા નીકળ્યા પછી ઉત્સાહે જોસ્સે લડતાં રાજા કીર્તિના લોભી, પરાક્રમી, મહાભિમાની ને નિર્દય હતા તેમ કેટલાએક કાતર, વિષયાસક્ત, ક્રોધી ને ઉદાર પણ હતા.

(ઇજિપ્શિયનનું.)*

પૂર્વ તરફના પહાડમાં ને બેટના ભાઠામાં વસનારા તે પશુપાળનો ધંધો કરતા; નદી તટો ઉપર માછી ને નાવખેડુ રહેતા, અને સપાટ રસાળ પ્રદેશમાં સુધરેલા લોક વસતા. ઇજિપ્તના લોકમાં ઉપાધ્યાય ને લડવૈયા ઉત્તમવર્ગમાં મનાતા; ખેડુત, વેપારી, કારીગરો, ખલાશી એ બીજા વર્ગના અને પશુપાળ ભરવાડ એ કનિષ્ઠ વર્ગના ગણાતા;-ઉપાધ્યાયોએ દક્ષિણમાં જુદે જુદે કાળે સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હોય એમ જણાય છે-વચમાં દહેરૂં ને આસપાસ ગામ—નગર એવી રીતની દરેક સંસ્થાનની રચના હતી; ધર્મ સૌનો એક હતો, પણ પ્રત્યેક સંસ્થાનની ગ્રામદેવતા જુદી જુદી હતી; રાજ્યકીય વ્યવસ્થા પણ જુદી જુદી હતી.

ઉપાધ્યાયની જાતના પ્રત્યેક કુળ પ્રત્યેક દેવળના સંબંધમાં હતું. થીબ્સ નગરના આમન દેવનો પુજારી અથવા તેનો દીકરો હેલીઓપોલિસના સૂર્યનો પુજારી થઈ શકતો નહિ; એ સઘળા સ્વતંત્ર પુજારીઓનું ઉપરીપણું રાખનારા મોટાં મોટાં નગરમાં વંશપરંપરાના મુખ્ય ઉપાધ્યાયો હતા. સઘળી વિદ્યા ઉપાધ્યાય-વર્ગમાં હતી-તેઓ પુજારી ને ધર્મનીતિનો ઉપદેશ કરનારા હતા એટલુંજ નહિ, પણ ન્યાયાધીશ, ભવિષ્યવક્તા, જ્યોતિષી, વૈદ્ય અને શિલ્પકામ તથા નકશીકામ જાણનારા હતા. રાજકુળ, લડવૈયા લોકની જાતિમાં ગણાતું-એ લોકના નિર્વાહને માટે કેટલાક પ્રદેશ આપવામાં આવ્યા હતા ને તે પ્રદેશો એશિઆની સરહદને લગતા ને નાઇલ નદીના મૂળ ભણી હતા કે જ્યાંથી પરદેશીઓના હુમલાઓનું રાજ્યને ભય હતું. લડાઈમાં ઘોડાની નાની નાની ચારઠ વપરાતી-ઘોડાઓને બહુ જતનથી ઉછેરી કેળવવામાં આવતા; તીરકામઠાં, વાંકાં ખડ્ગ, ફરસી, કુહાડા, સોટા, ગદા એ સૌ લડાઈનાં ઘાતક, અને ટોપ બખ્તર, લાંબી ચોખુણ ઢાલ એ રક્ષક હથિઆર હતાં; તેઓનાં લશ્કરમાં ઘોડેસ્વારો પણ હતા; લશ્કરની ટુકડીઓને પોતપોતાના ઝુંડા હતા; કવાયત પણ સારી હતી; ઇજિપ્તના લોક પોતાના કેદીઓના ઉપર બહુ નિર્દય થતા. બીજા ત્રીજા વર્ગની સ્થિતિ કાળે કાળે જુદી જુદી હતી, પણ ધંધો તો બાપદાદા જે કરતા આવેલા તેજ હતો; છેક નીચા વર્ગના લોકને વેઠે પકડી મોટી મોટી ઇમારતો બાંધવાનાં કામમાં લગાડવામાં આવતા.

રાજા પરંપરાના હતા; ઠાઠમાઠથી ને બડી મઝામાં રહેતા; લોક નીચા વળી તેઓને માન આપતા. રાજા રાજ્યનું કામ કરે ને તેની સાથે ધર્મવિષયનાં કામની પણ ચોકશી રાખે એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. દરેક મોટા કામને માટે ધર્મવિધિ હતો, ને તે રાજાને પાળવો પડતો. આખા રાજ્યની ત્રીજે હિસ્સે જમીનના ધણી ઉપાધ્યાય હતા; પાંચમો હિસ્સો રાજકુળના હવાલામાં હતો. ઉપાધ્યાયો રાજ્યમાં મોટી પદવી ધરાવતા; તેઓ દિવાની ફોજદારી અમલદારી કરતા; સરકારી દફતર રાખતા ને કરવેરા મૂકવાનું તથા તોલમાપ નક્કી કરવાનું કામ પણ તેઓના હવાલામાં હતું. ત્રીસ ન્યાયાધીશની રાજસભા હતી. હેલીઓપોલિસ, થીબ્સ ને મેમ્ફિસ એ ત્રણ મુખ્ય શહેરમાંથી એકેકમાંથી દસ દસ એ રીતે ન્યાયાધીશ નિમાતા; એઓને સોગન ખવડાવવામાં આવતા કે રાજાનો હુકમ હોય તોપણ અમારે પોતાની ફરજ બજાવતાં અંજાવું નહિ. એ ન્યાયાધીશોનો ખર્ચ સરકારમાંથી અપાતો-લોકના ઉપર નહોતો પડતો.

કાયદા ઘણા સખ્ત હતા. પોતાના નગરજનનો જીવ ઉગારવાને શક્તિ છતાં જે પોતાની ફરજમાં ગાફિલ થતો તેને ખૂની ગણવામાં આવતો-જો કોઈ માણસનું ખૂન થએલું માલમ પડતું તો જે શહેરની હદમાં તે ખૂન થયું હોય ત્યાંના લોકોને મોટા ખર્ચે કરી તેના

* ઇજિપ્તની દક્ષિણમાં એથિયોપિયા દેશમાં મીરોઈનું રાજ્ય જુના કાળથી સુધરેલું હતું-ત્યાંના શિલ્પકામના નમુના ઉપરથી ઇજિપ્તમાં પિરેમિડ તથા દહેરાં બધાયાં હતાં; ત્યાંના લોક વિદ્યાકળામાં પ્રવીણ હતા; લડાઈના કામમાં પણ જાણીતા હતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૦થી તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૫૬ સુધીમાં એથિયોપિયાના રાજાઓએ ઇજિપ્તમાં રાજ્ય કીધું હતું.

શરીરને 'એમ્બામ' કરવું પડતું.* ખોટા કસમ પણ મોટા ગુનો ગણાતો. ચાડીઆ નિંદાખોરને માટે પણ સજા હતી. જે નગરજન રાજ્યની-છાની વાત દુશ્મન આગળ કહેતો તેની જીભ કાપી નાખવામાં આવતી. સરકારી કાગળ અથવા ખાનગી દસ્તાવેજ અથવા ચલણી શિક્કા નવા બનાવે અને ખોટાં માપતોલ ચલાવે તેઓના હાથ કાપી નાખવામાં આવતા. જે કોઈ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરતો તેનાં વૃષણ કાપી નાખવામાં આવતાં; અને છિનાળુ કરવાને બાળી મૂકવાની સજા હતી. વળી બીજા કાયદા આવા હતા: વર્ષે વર્ષે દરેક શખ્સે માજિસ્ટ્રેટ પાસે જઈ પોતે કેવી રીતે ગુજરાન કરે છે તે જણાવવું; જે માણસ પ્રમાણિકપણે પોતાનું ગુજરાન મેળવી શકતો નહિ તેને માટે મોટી સજા હતી. દેણદાર પોતાના બાપનું એમ્બામ કરેલી મમી ગીરો મૂકી કરજ વાળ્યા વિના મરી જતો તો તેના મુડદાને પણ એમ્બામ કરવામાં આવતું નહિ,-જેનાથી પોતાના બાપદાદાની ગીરો મૂકેલી મમી કરજ અદા કરી પાછી લેવાતી નહિ તો તેને ઘણુંજ હીણું કહેવાતું. બાળકને રખડતાં ન રાખવા વિષે ધારો હતો; બાપે પોતાના છોકરાને ઉછેરી કેળવણી આપવીજ જોઈએ, પછી તે પણીએત બૈરીથી હોય કે દાસીથી અથવા વેશ્યાથી થએલા હોય. ખૂનને બદલે મોતની સજા હતી, પછી તે ગુલામનું ખૂન હોય તોપણ; અને નાના અપરાધને માટે સોટીના ફટકા હતા.

ધર્મ-લોક મૂર્તિપૂજક હતા. ઘણાક દેવદેવીને અને પશુ, પક્ષી, વૃક્ષને પૂજતા. તેઓમાં બે મોટી દેવતા, ઓસિરિસ-સૂર્ય ને ઐસિસ ચંદ્ર એ હતી, ઓસિરિસનું વાહન વૃષભ ને ઐસિસનું વાહન ગાવ. રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં જુદાં જુદાં પૂજનકર્મ હતાં; જે પ્રાણી એક પ્રાંતમાં પુજતાં તે બીજા પ્રાંતમાં મારી નાખવામાં ને ખાવામાં આવતાં,-એક પ્રગણામાં કુતરો પવિત્ર મનાતો તો બીજામાં તેનું માંસ ઘણું સારૂં ગણાતું; એકમાં બિલાડાં, એકમાં ઉંદર ને એકમાં સુસવાળ એમ પુજાતાં. ગાય પુજાતી, પણ બળદનું માંસ ખાવામાં આવતું; પશુદેવતાઓ નિમિત્ત દહેરાંઓ હતાં ને તેના એક ભાગમાં તે પ્રાણીઓને રાખવામાં, ખવાડવામાં, નવાડવામાં ને શણગાર સમજાવવામાં આવતા; તેમાંનું કોઈ મરી જતું તો આખું પ્રગણું શોક કરતું ને તેની ક્રિયા કરવામાં ઉપાધ્યાયો પોતાની તરફથી ખરચ કરતા એટલુંજ નહિ, પણ સરકાર પણ ખરચ આપતી; લોક પોતાનાં બૈરાં-છોકરાં કરતાં પશુદેવતાઓની વધારે કાળજી રાખતા. પણ ઉપાધ્યાય વર્ગમાં એક ઈશ્વરનો વિચાર હતો; તેઓ માનતા કે તેની શક્તિઓ મનુષ્યનાં જુદાં જુદાં કર્મની અધિષ્ઠાતા છે; મનુષ્યનો આત્મા તે સર્વાત્મા પ્રભુનો અંશ છે; આત્મા અનેક જન્માંતર પછી પરમાત્માને પાછો મળે છે; આત્મા અમર છે; પ્રાપ્ત થવાના દેહ કરતાં વર્તમાન દેહ ઓછા મૂલનો છે; સદ્ગુણમાં જિંદગી ગુજારવાથી ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રણ તત્વ મળીને આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે-સર્વાત્મા એણે આ જગત તથા તેના સઘળા ભાગને આકાર ને ચૈતન્ય એ આપ્યાં; પદાર્થ તત્વ-પ્રકૃતિ (એ પણ અનાદિ માનેલી) અને ગુણ જે પોતાની અપૂર્ણતાને લીધે સર્વાત્માના શુભ વિચારની આડે થાય છે;-એ ત્રણ તત્વ ઓસિરિસ, ઐસિસ ને હોરસ એ દેવતારૂપે મનાયાં.)

વિદ્યાકળા-ઉપાધ્યાયોને જ્યોતિષ સંબંધી જાણ હતી; તેઓ ચંદ્રસૂર્યનાં ગ્રહણ વર્તતા ને ગ્રહ તારા ઉપરથી ભવિષ્યની વાત કહેતા; યંત્રશાસ્ત્ર ને ભૂમિતિ જાણતા; વૈદકમાં ઘણું નહિ પણ સારૂં જ્ઞાન હતું. (ટોલેમીના વખતમાં ઇજિપ્શિયન વૈદ્યો વખણાતા હતા.) શિલ્પકામમાં ઇજિપ્તના લોક બહુ કુશળ હતા. પિરેમિડ ને ઓબેલિસ્ક એઓને તડકા હવાથી હજી કંઈ પણ નુકસાન લાગ્યું નથી. આખાના આખા પથરાઓની તે બનાવેલી છે. સૌ મળીને ૨૦ પિરેમિડ છે તેમાં કેરો શહેરની પાસે ત્રણ છે; ને સૌથી મોટી છે તે સમચોરસ છે;—પાયાની દરેક બાજુ ૬૯૩ ફુટની છે, તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૧ એકર છે, કેટલાક પથરા દરેક ત્રીસ ત્રીસ ફુટ લાંબા ત્રણ ત્રણ ફુટ પહોળા ને ચાર ચાર ફુટ ઉંચા છે; પિરેમિડની ઉંચાઈ ૪૮૦ ફુટ છે, તેતે પગથીઆં છે, ને તેનું શિખર દસ બાર પથરાનું તેર

* એમ્બામ એટલે મુડદાને મસાલો ભરી રાખી મૂકવું. ઇજિપ્શિયન લોક માનતા કે જ્યાંસુધી શરીરને વિકાર લાગ્યો નથી ત્યાંસુધી જીવ તેના સંબંધમાં છેજ; પણ આમ કરી છૂટો પડયો કે તે બીજા શરીરમાં જાય છે,—શરીરને કંતાનમાં મસાલા સાથે લપેટી એક જાતના ખારમાં રાખી મૂકવામાં આવતું ને બહારની બાજુ રંગવામાં આવતી પછી તે મસાલો ભરેલાં મુડદાંને-મમીને માણસના આકારનું લાકડાનું ખોખું તૈયાર કરી તેમાં તે મમી ઉભી રાખી કુટુંબનાં મસાણની ભીંત સાથે ગોઠવી મૂકવામાં આવતી. મરનારે કપટથી લોકેનું નાણું પાચ્યું હોય અથવા તે નઠારી ચાલનો હોય તો તેની મરણક્રિયા કરવાને ન્યાયાધીશની સભા હુકમ આપતી નહિ. મરનાર સદ્ગુણી રૂડો માલમ પડતો તો તેનાં સરકાર તરફથી જાહેર વખાણ કરવામાં આવતાં. ચાળીસ ન્યાયાધીશની કોર્ટ રાજાઓની પણ કરણી મે અદલ તપાસ કરતા ને કેટલાક રાજાઓનાં મુડદાં પણ ક્રિયા વિના દાટયા વિના રઝળ્યાં હતાં.

ફુટ ડાબી બાજુનું સમચોરસ છે; એક બે ઓરડા સિવાય બધું નક્કર કામ છે; પિરેમિડ રાજાની કબરો હશે ને એક લાખ માણસે વીસ વર્ષ બાંધી હશે એમ અનુમાન થાય છે. ઓબેલિસ્ક એ ચોધારા જયસ્તંભ છે. દેવળના કેટલાક થાંભલા સાઠ સાઠ ફુટ ઉંચા ને અગિઆર અગિઆર ફુટ વ્યાસના છે; કર્નકના દહેરાનો પરિઘ બે માઇલ છે; સો દરવાજાનું થીબ્સ શહેર ટ્રોજન લડાઈની વખતમાં ઘણું દેખાવડું હતું તેમાં ચાર મોટાં દહેરાં હતાં; મેમનની મૂર્તિ ૫૦ ફુટ ઉંચી હતી ને નિત્ય સુરજ ઊગતે શબ્દ કરતી. મૂર્ત્તિ ને પુતળાંઓ શરીરના ભાગના પ્રમાણમાં ઘડેલાં છે, પણ ચાંચલ્યભાવ દેખાડતી નથી. ઈજિપ્શિયન લોક કાચ બનાવતા ને રંગતા; સોના રૂપાના તારનું ભરતકામ, ધાતુ માટી ઉપર નકશીકામ ઘણી સારી કારીગરીથી બનાવી જાણતા; શિક્કા બનાવી જાણતા; દરાખનો રસ કાઢવાનાં કારખાનાં રાખતા.

રીતભાત ને સ્થિતિ–લોક માથું મુંડાવતા ને ઘણીક તરેહની ટોપીઓ પહેરતા; વણજ ધંધાનું કામ બૈરાંઓ કરતાં ને કાંતવા ભરવાનું કામ મરદો કરતા; જમતી વેળા તેઓ પલાંઠીવાળી નહોતા બેસતા, પણ ખુરશી ટેબલ વાપરતા. જમણવારોમાં મરદની સાથે બૈરાંઓ પણ બેસતાં, કસરત ને ગાયન એનો લોકમાં શોખ હતો. સ્ત્રીઓનાં માન હતાં, પણ દોષ જણાયાથી તેઓના અવયવો કાપવાની તથા તેઓને મારી નાખવાની તેઓના ધણીઓને સત્તા હતી. વૃદ્ધ વય તથા પદવી એને બહુ માન આપવામાં આવતું—કોને સલામ કરવી ને કોને લાંબા થઈ પગે લાગવું એ સંબંધી રીત મુકરર કરી રાખેલી હતી. ઈજિપ્તના લોક પોતાની જુની રીતભાતને હઠથી વળગી રહેતા, પરદેશીઓને ધિક્કારતા, પણ ધિક્કારીને તેઓને તાબે કરવાનો તેઓનામાં જોસ્સો નહોતો. સદ્ગુણી પણ ઘણી નીચી જાતનો હોય તો તેને વધારે માન આપવામાં આવતું નહિ એવો જાતિભેદ હતો. તેઓ દેવતાઓના ઓચ્છવમાં ઘણીજ બેઅદબી કરતા. લોક સાચવટથી ચાલનારા નહોતા, પણ લુચ્ચા ને ઠગાઈ કરનારા હતા. તેઓ સુલેહને ઇચ્છનારા હતા ને દેશરક્ષણને માટે લશ્કર રાખતા, પણ એ જોરાવર નહોતું તેથી તેઓને વચમાં વચમાં પરદેશીઓની ઝુંસરી વેઠવી પડતી—સૈકા ૧૯થી તે ૧૭ સુધીમાં ભરવાડ રાજા હતા; ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૦૦થી તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૫૬ સુધી એથિઓપિઆના રાજા હતા; પછી પાછું જુના વંશના સેમેટિકસે ઈજિપ્તનું રાજ્ય માંડયું હતું.*

નાઇલ નદીવાળા નાના પ્રદેશના પણ બહોળી વસ્તીના ઈજિપ્શિયન લોક પોતપોતાની જાતિના ધંધા કરતા, ને ખેતી કરવાની થોડી તેથી હુનર કારીગરીમાં વિશેષ ચાતુરી બતાવતા; તેઓ પોતપોતાનાં પ્રગણાંમાં જુદાં જુદાં દેવદેવીને માનતા, ઉપાધ્યાયોના બોધ પ્રમાણે શુભાશુભ કર્મ કરતા; વ્યવહારમાં જુઠાણું તથા ઠગાઈ વાપરતા; અને છેક ઉતરતી જાતિના લોક વેઠે પકડાઈ કામ કરતા. બુદ્ધિશાળી અષ્ટાવધાની પણ સ્વાર્થી ઉપાધ્યાયો પોતાનાં ગુરુ પદની તથા રાજકારભારપણાની સત્તાવડે ને પોતાની વિદ્યા વડે રાજા પ્રજા ઉપર સરખો અંકુશ રાખતા અને વંશપરંપરાના રાજા નિર્બળ તથા વૈભવી હતા; તેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને લશ્કરનો ઠાઠ રાખતા. પણ શૌર્ય પરાક્રમે નવા પ્રદેશ જીતવાનો લોભ રાખનારા તો એક સીસોસ્ટ્રિસજ નીકળ્યા હતા.

*સેમેટિકસના વખતથી પરદેશીઓના સંબંધ વડે જુના વહીવટમાં ઘણોએક ફેરફાર થયો. *ઈજિપ્તના લોક વેપાર કરતા નહોતા તે વેપાર કરતા થયા–ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપરના રાતા સમુદ્ર ઉપરના પરદેશીઓ ઇજિપ્તનાં બંદરોમાં આવતા થયા; એ રાજાઓએ ગ્રીક લોકને પોતાના રાજ્યમાં વસે તેવું કીધું-ઇજિપ્તના છોકરાઓને ભણાવવાને ગ્રીક પંડિતો રાખ્યા; અને એ રીતે ઇજિપ્તના લોક જે બીજા લોકના સંબંધમાં આવવાને ઇચ્છતા નહિ તેઓને મેદાન મૂકયા ઇજિપ્શિઅનોએ પોતાની જુની ચહેરાલિપિ બદલીને નવી વર્ણલિપિ કરી, જુની લિપિ બે પ્રકારની હતી, એક પત્થર લાકડાં ઉપર લેખ કોતરવાની એટલે માણસ ચીતરી માણસ, ઘોડો ચીતરી ઘોડો, તાજ કાઢી રાજા, સુરજ કાઢી દહાડો સમજાવવો; અને બીજી ઉપાધ્યાયો જે પોતાના સંકેત જણાવવાને વાપરતા તે.

ઇજિપ્તમાં લાકડું નહોતું મળતું તેથી નાઇલ નદી ખેડવાને બરોડાનાં અથવા પકાવેલાં મટોડાંનાં હોડકાં હતાં, પણ ફીનિશિઅન લોકનાં જંગલ તેઓના તાબામાં આવ્યાં ત્યારથી તેઓ મોટાં વહાણો બાંધતા થયા–થીબેઇડ એ વેપારનું મોટું મથક હતું–દક્ષિણ એશિઆ તથા પશ્ચિમનો મુલક અને એથિઓપિઆ તથા ઉત્તર આફ્રિકા એ સંધાનો માલ ત્યાં એકઠો થતો. એથિઓપિઆથી વણજારમાં સોનું, હાથીદાંત, ચામડાં, ગુલામો એ આવતાં; ધૂપ, સુગંધીની વસ્તુઓ અરબસ્તાનથી ને મસાલા હિંદુસ્તાનથી આવતા; એ માલ ગ્રીક ને ફીનિશિઅન ખરીદ કરતા; ઇજિપ્તથી અનાજ ને વણાટકામ બીજે દેશ જતાં; રાજ્યની તરફથી ઉત્તેજન મળતું તેથી લોક ખેતી ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખતા ને તેથી ઇજિપ્તમાં અનાજનો પાક ઝાઝો થતો.

(ઇરાનીઓનું.)

ઝંદ અવસ્તાનો ધર્મ આપનારો જરથોસ્ત પેગંબર ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૭૧માં ને કોઈ કહે છે કે ૧૨૧૬માં હતો.* જરથોસ્તે કેટલાક મોજેજા કરી બાકટ્રિયાના રાજા ગુસ્તાસ્પને પોતાના ધર્મમતનો કીધો. ગુસ્તાસ્પે સેબિઅન ધર્મ છોડયો ને સીથિયાના જે રાજાને ખંડણી આપતો તેને કહેવડાવ્યું કે તમે જો સેબિઅન પૂજા છોડો તો હું ખંડણી ભરૂં. તે રાજાએ ગુસ્સે થઈ લશ્કર સાથે આવી બલખ શહેર લીધું ને જરથોસ્તને તથા બીજા ૮૦ ઉપાધ્યાયોને મારી નાખ્યા. પછી ગુસ્તાસ્પે લશ્કર એકઠું કરી સીથિયનોને કાપી નાખી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું હતું ને જરથોસ્તી ધર્મને સબળા પાયા પર આણ્યો હતો.

ધર્મ—જગદીશ્વર એક ને અનાદ્યંત છે; અનાદ્યંતત્વ-હંમેશથી એ આદિતત્વ છે; સત્યશુભ-સુંદર કર્મની અધિષ્ઠાતા શકિત **અહુરમઝદ** ને અસત્ય-અશુભ-મલિન કર્મની અધિષ્ઠાતા શકિત **અહરીમન** છે; ફિરસ્તાઓ, તત્વ-ઋતુઓ મનુષ્યજાતિની વ્યવસ્થા રાખે છે ને અહરીમનના દૂત જે અવ્યવસ્થા-નાશ કરવાને મથે છે તેઓનું ફાવવા દેતા નથી; અંતે ઓરમઝદનો જય છે; પ્રકાશ એ ઓરમઝદના યશનું ચિહ્ન છે ને તેટલા ઉપરથી તેના બનાવેલા સૂર્યને અથવા જગતમાં વ્યાપી રહેલા અગ્નિને પૂજી તે ઓરમઝદની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવી; વાયુ, પાણી, પૃથ્વી એ તત્વોને પણ માન આપવાનું કહ્યું છે. પડતર ખેતર ખેડવું, ફળનાં ઝાડ રોપવાં, વિકરાળ પશુઓનો નાશ કરવો, સુકી જમીનમાં પાણી આણવું એ કામ મનુષ્યજાતને સુખ આપનારાં છે-માટે તે કામ ઈશ્વરને ગમતાં છે અને ઈશ્વર પોતાનાં ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીઓને ઉંચું સુખ થાઓ એવું ઇચ્છે છે. ધર્મના ઉપાધ્યાયો મોટી સત્તા ધરાવતા; એમાંના કેટલાક જ્ઞાની તથા ભવિષ્યવકતા હતા; તેઓ દરબારમાં બેસતા ને દિવાની કામના ઇન્સાફ પણ કરતા. ઉપાધ્યાય, રાજા ને સો લોક રાજ્યના જે જુના ધારા (ધર્મના પાયા ઉપર રચાએલા) તેને માન આપતા.

સ્થિતિ—જુના ઇરાનીઓ શરીરે મજબુત ને લડવૈયા હતા: ઘરડા ને નબળા સિવાય સૌ મરદને રાજાની સાથે લડાઈમાં જવું પડતું. તેઓ માછલીનાં ભીંગડાંઓના આકારનું ધાતુના પતરાનું બખ્તર પહેરતા; તીર મારવાની કામઠીઓ બહુ લાંબી રાખતા; એક નાની તરવાર ને એક ઢાલ દરેક જણ રાખતો; ઘોડાને પણ તેવાંજ બખ્તર હતાં; તેઓ લડાઈમાં ગાડી પણ વાપરતા; લડનારાઓને લૂટ સિવાય બીજો પગાર નહોતો; તેઓ લડવા જતા ત્યારે તેઓની પાછળ બૈરાં છોકરાં ચાકર ચાકરડી એ સૌ પરિવાર પણ નીકળતો ને લડાઈના મેદાનથી થોડેક છેટે રહેતો. ઇરાનીઓ લડાઈમાં મોટી હિમ્મત દેખાડતા ને લડાઈમાં દગા કાવતરાં કામે લગાડવાં તે ઘણું હીણું છે એમ સમજતા; દુશ્મન એકાએક છાપો મારતો તોજ તેઓ રાત્રે લડતા, બાકી લડતા નહિ. લોક મોજીલા નહોતા; તેઓ ડુંગર રાનના સાંકડા પ્રદેશમાં રહેતા, ચામડાં પહેરતા, જંગલી મેવો ખાતા ને પાણી પી સંતોખાતા; છોકરાઓની કેળવણી ઉપર ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવતું-ઘોડા ઉપર સવારી કરવી, તીર મારવામાં ચપળતા દેખડાવવી અને સાચું બોલવું એ ત્રણ વાતનો નાનપણથી અભ્યાસ કરવામાં આવતો; છિનાળુ કરવું એ ગુનો ગણાતો તેમ કુંવારા રહેવું એ પણ ગુનો કહેવાતો; ખૂન ચોરી માણસ જાતના સુખનો નાશ કરનારાં છે માટે તે મોટા ગુના ગણાતા.

(યાહુદીઓનું.)

યાહુદીઓ ઇજિપ્તમાં વસ્યા પછી પોતાનો ભરવાડનો ધંધો મુકી ખેતી કામ કરતા થયા હતા ને તેઓએ ત્યાંના ધર્મ વિચાર તથા ત્યાંની રીતભાત એમાંનું કેટલુંક પોતાનામાં દાખલ કીધું હતું. જ્યારે તેઓએ ઇજિપ્ત છોડયું ત્યારે તેઓની સંખ્યા બે ત્રણ લાખની હતી ને ઘણાખરા વીસ પચીસ વર્ષની વયના હતા; એ સૌ ચાળીસ વર્ષના ભ્રમણમાં પોતાની ઉન્મતાઈથી નાશ પામ્યા હતા, પણ એઓની બાળ તરુણ સંતતિ જેણે મોઝીઝ—મુસાની શિક્ષા અદ્ભુત કર્મો જોઈ જોઈને ખાતરીથી મનમાં ઠાંશી હતી તેણે હામના વંશજોમાંના ઘણાક જે કનીનામાં હતા તેઓને ત્યાંથી કાઢી મેલી ત્યાં પોતાનો સ્થાયી વાસ કીધો—એબ્રહામે પોતાની જન્મભૂમિ છોડી ત્યાર પછી ૪૭૦ વર્ષે ૧૪૫૧માં,

*જરથોસ્ત ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા છઠ્ઠામાં થયો એવું પૂર્વે લખાયું છે, પણ તે તો જરથોસ્તની ગાદી ચલાવનારો હતો. ઇરાન તથા મીડિઆ એ બે જુદાં જુદાં રાજ્ય હતાં, પણ ધર્મ એક હતો. મીડિઆના ઉપાધ્યાયોએ આસીરિયા—બબિલોનના લોકની સંગતિથી પોતાના જુના ધર્મમાં ફેરફાર કર્યો હતો ને તેઓ માજી કહેવાઈ પોતાના નવા પંથનો બોધ ઇરાનીઓને કરતા ને એઓને તેઓનો ચેપ લાગ્યો હતો. સાઇરસે માજીઓ ઉપર જુલમ ગુજાર્યો હતો ને જરથોસ્તી ધર્મના એક આગ્રહી ઉપાધ્યાયે-જુનો ધર્મ પાછો મનાતો કીધો હતો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૨૨).

એ વેળા યાહુદીઓનાં ૧૨ કુળ હતાં; તેઓને કનીનાનો પ્રદેશ વહેંચી આપવામાં આવ્યો. યાહુદી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ૩૫૬ વર્ષ રહ્યું તે કાળમાં તેઓએ પરસ્પર ટંટા કીધા ને બીજાં રાજ્યો સાથે લડતાં સાત વાર તેઓની તાબેદારીમાં રહી જુલમ વેઠયો. પોતાનાં ધર્મકર્મ મોટા ઠાઠનાં હતાં તે છતાં ઘણાક લોક મૂર્તિપૂજક ને દુરાચારી થયા. તેઓનાં સ્તુતિપાત્ર કર્મ આ હતાં કે તેઓએ ફિલિસ્ટાઇન સાથે લડતાં વચમાં વચમાં શૌર્ય પરાક્રમ દેખાડયાં અને જો કે તેઓ સ્વચ્છંદે વર્તતા તોપણ તેઓ વડીલોનું ઉપલકીઆ પણ માન રાખતા અને મુખ્ય ઉપાધ્યાય દ્વારે દેવવાણી થતી તે તથા ભાવિવક્તા જે કહેતા તે સાંભળતા. પંદર ન્યાયાધીશમાં છેલ્લો સેમ્યુએલ જે ભાવિવક્તા પણ હતો તેણે ઠામઠામ ફરી જાતિઓના ટંટા પતાવી મૂર્તિપૂજા કાઢવાને ભાષણ કરી શુદ્ધ ધર્મ બોધને માટે ઉપાધ્યાયોની સભા સ્થાપી હતી. પછી સાઉલ રાજા થયો-(૧૦૯૫) તેણે યાહુદીઓને લડવૈયાની કીર્તિ અપાવી, પણ હજી તેઓ દોલત ને મોજશોખ વિનાના ખેડુત તથા પશુપાળનીજ સ્થિતિમાં હતા. પણ ડેવિડની તથા સોલોમનની કારકીર્દીમાં યાહુદી રાજ્યનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હતો-ઉત્તરસીમા **રીબલાહ** સુધી ને ઉત્તર પૂર્વ તરફ યુફ્રેટિસ સુધી હતી; ત્યાંથી **આમન, મોઆબ** ને **ઈડમ** એ પ્રદેશોની પેલી ગમથી તે રાતા સમુદ્રના પૂર્વ કાંઠા સુધી હતી ને પશ્ચિમસીમા ભૂમધ્યસમુદ્રનો કાંઠો હતો; ફિલિસ્ટાઇનનો પ્રદેશ તાબામાં આવ્યો હતો ને ફીનિશિયન તેઓના દોસ્ત થયા હતા.

ડેવિડે જેરૂસલેમને રાજધાની કરી ને ત્યાં મોટું દેવળ બંધાવ્યું. જ્યારે "સાક્ષ્યલેખની પેટી" ત્યાં પધરાવી ત્યારે ૨૨ હજાર બળદ ને ૧ લાખ ૨૦ હજાર ઘેટાંનો ઈશ્વરને ભોગ આપવામાં આવ્યો હતો. સોલોમનની કારકીર્દીમાં જાથુને માટે રાખેલું લશ્કર પાડોશનાં રાજ્યોને ભારે ભયમાં રાખતું; દોલત ને મોજશોખ પાર વિનાની હતી. યાહુદીઓનાં વહાણ દેશાવરોનો માલ આણતાં થયાં; ને ફીનિશિઅન લોક પાસેથી શિલ્પકામ શીખી લીધેલાં તેમાં તેઓએ વધારો કીધો. નીતિશાસ્ત્ર ને પદાર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યવ્યવસ્થા ને રાજકાર્ય, પદાર્થ પ્રાણી ઇતિહાસ ને કવિતા એ સધામાં યાહુદીઓ કુશળ શોભ્યા.

એ પ્રમાણે યાહુદીઓનો સંસારી ઉત્કર્ષ હતો, પણ તેઓના જોસ્સા તેઓના તાબામાં નહોતા. સોલોમને પરદેશી ને વિજાતિ મૂર્તિપૂજક લોકની સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કીધો ને મૂર્તિપૂજા કીધી; તેના મરણ પછી જાતિઓમાં કલહ ઊઠયો; જુડાનું તથા ઈસ્રાએલનું એમ બે રાજ્ય જુદાં પાડયાં ને લોક પાછા મૂર્તિ પૂજવા લાગ્યા. ઈસ્રાએલનું રાજ્ય મોટું ને ઘણી વસ્તીવાળું હતું, પણ જુડાનું વધારે દોલતમંદ ને રાજધાની તથા દહેરાંને લીધે અને ડેવીડવંશજ રાજાઓને લીધે વધારે અગત્યનું માનવંતુ મનાતું; અને એથી બે રાજ્યો વચ્ચે ટંટા ચાલ્યાંજ કીધા. ઈસ્રાએલના રાજ્યમાં જો કે ખરો ધર્મ સખ્તીથી કાયમ રાખવામાં આવ્યો હતો તોપણ ખરાને ખોટા ભાવિવક્તાઓના ટંટાથી ત્યાંના લોકની સ્થિતિ ભુંડી હતી.

નિનેવેના શાલમેનાસરે ઈસ્રાએલના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરી સમારીઆનો પ્રાંત ઉજાડ કીધો ને દશ જાતને કેદ કરી લઈ જઈ આર્મીનિઆ ને મીડિયામાં રાખી (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૨૨). સમારીઆમાં જે થોડાક યાહુદીઓને રહેવા દીધેલા તેઓ ત્યાં નવા વસાવેલા મૂર્તિપૂજક લોક સાથે એકઠા થયેથી પોતાનો ને બીજાઓનો મળીને એક નવો ધર્મ માનતા થયા, નેબૂકડનેઝરે જેરૂસલેમ લૂટ્યું ને જુડાના લોકને બેબિલોનમાં કેદ રાખ્યા (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૮૮).

ધર્મ—જગતની ઉત્પત્તિ વિષે મોઝીઝે આ પ્રમાણે કહ્યું છે-પ્રથમ સર્વત્ર અંધકારમય જળ હતું, ને તે ઉપર પ્રભુનો શ્વાસ ચાલતો હતો. પ્રભુએ કહ્યું કે પ્રકાશ થાઓ ને તે થયો; પ્રભુએ પ્રકાશને અંધકારમાંથી જુદો પાડયો; પ્રકાશને દહાડો કહ્યો ને અંધારાને રાત કહી. બીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે પાણીની વચ્ચે અંતરીક્ષ થાઓ ને તે થયું ને પાણી ઉપર તળે જુદાં પડયાં. ત્રીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે આકાશની નીચેનાં પાણી એક જગાએ એકઠાં થાઓ ને કોરી જમીન દેખાઓ, ને તેમ થયું; અને પ્રભુએ કોરી જમીનને પૃથ્વી કહી ને એકઠાં મળી જતાં પાણીને સમુદ્ર કહ્યા; પૃથ્વી ઉપર ઘાસ, વનસ્પતિ, વૃક્ષ એ કીધાં. ચોથે દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ઉત્પન્ન કીધાં. પાંચમે દિવસે જંતુ, પક્ષી, જળચર એ ઉત્પન્ન કીધાં; છઠ્ઠે દિવસે ઉરગ, પશુ, ઢોર એ ઉત્પન્ન કીધાં; અને પછી પ્રભુએ પોતાની પ્રતિછાયા પ્રમાણે ને પ્રતિમા પ્રમાણે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કીધો.* એ પ્રમાણે જગત ઉત્પન્ન કરી સાતમે દિવસે પ્રભુએ વિશ્રાંતિ લીધી ને એ દિવસને **સેબાથ** પવિત્ર સ્થાપ્યો.

*પ્રભુએ ભોંયની મટોડીનો માણસ બનાવ્યો ને તેનાં નસકોરાંમાં શ્વાસ ફુંકયો એટલે તે સજીવ થયો. એ આદમને નિદ્રાવશ કરી તેની એક પાંસળી કાઢી ચોરાણ્યા

ધર્મનીતિ વિષયમાં સુન્નતથી સંસ્કારી થયેલા યાહુદીઓને માટે ઈશ્વરની મુખ્ય દસ આજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી. હું વિના બીજા કોઈ દેવોને તું માનીશ નહિ; તું તારે માટે દેવરૂપ કોઈ કોતરેલી મૂર્તિ કરીશ નહિ; આકાશમાંની કે પૃથ્વી ઉપરની કે પાણીમાંની કોઈ પણ પ્રતિમા કરીશ નહિ; તું તેને નમીશ નહિ; તું તેની સેવા પૂજા કરીશ નહિ;–જેઓ મને ધિક્કારશે તેઓના ઉપર તેઓની ત્રીજી ચોથી પેઢી સુધી હું કોપીશ અને જેઓ મારા ભક્ત રહેશે, મારી આજ્ઞા પાળશે તેઓની હજારો પેઢી સુધી હું દયા રાખીશ; તું વિનાકારણ વૃથા તારા પ્રભુનું નામ લઈશ નહિ, જો લઈશ તો તે તને નિર્દોષ નહિ માને; સેબાથ દિવસને પવિત્ર માની પાળજે; તું તારાં માબાપનું સન્માન રાખજે કે તારૂં આવર્દા વધે; તું કોઈની હત્યા કરીશ નહિ; તું વ્યભિચાર કરીશ નહિ; તું ચોરી કરીશ નહિ; તું તારા પાડોશીની સામા ખોટી સાક્ષી પુરીશ નહિ; તું તારા પાડોશીના ઘરની, તેની સ્ત્રીની, તેનાં ચાકરચાકરડીની, તેનાં બળદ ગધેડાંની તૃષ્ણા રાખીશ નહિ.

મોઝીઝે પ્રભુની આજ્ઞા ઉપરથી યાહુદીઓ પાસે સર્વ સામગ્રી એકઠી કરાવીને લોકસમુદાયના તંબુમાં ઉંચો મંડપ રચાવ્યો; તેમાં અઢી હાથ લાંબી, દોઢ હાથ પહોળી ને દોઢ હાથ ઉંચી એવી, વળી માંહેથી ને બહારથી ચોખ્ખા સોનાથી મઢેલી બાવળના લાકડાની પેટી મૂકી ને તેમાં સાક્ષ્યલેખ* રાખ્યો હતો. પેટી ઉપર અઢી હાથ લાંબું ને દોઢ હાથ પહોળું એવું ને જેના બે છેડા પર પાંખો પસરેલી એવા બે ફીરસ્તા કરેલા એવું એક દયાસન મૂક્યું હતું—(એ દયાસન પરથી પ્રભુએ પ્રસંગે પ્રસંગે વાણીદ્વારે યાહુદીઓને આજ્ઞા આપ્યાં કરીશ એવું કહ્યું હતું); મંડપની ઉત્તરે પડદા બહાર મેજ મૂકી તે ઉપર પ્રભુની સન્મુખ રોટલી રાખી હતી; મંડપની દક્ષિણ બાજુએ દીવાનું સોનાનું ઝુમ્મર રખાવ્યું હતું; તંબુમાં પડદાની સામા ધૂપને માટે સોનાની વેદી રખાવી હતી; મંડપના દ્વારની સામા પડદો ઉભો કરાવ્યો હતો ને દ્વારની પાસે બાળવાનો બલિ તથા ખાવાનો બલિ અર્પણ કરવાને યજ્ઞવેદિઓ રખાવી હતી; તંબુ તથા વેદિની વચમાં પાણીનો હોજ કરાવ્યો હતો (નહાવા તથા હાથપગ ધોવાને); એ પ્રકારની રચનાવાળા મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેમાં કરવાનાં કાર્યનો વિધિ દેખાડવી મોઝીઝે સઘળું ધર્મકાર્ય અધિકારીઓને સોંપી દીધું હતું.

યાહુદીઓ કેવળ શુદ્ધ રહી શ્રદ્ધાથી પ્રભુની આજ્ઞા માને ને તેને પ્રસન્ન રાખે એ વિષે ધર્માધિકારીઓનો મોટો પરિશ્રમ હતો. અજાણે પાપ કર્યાનું—ધર્માધિકારીએ પાપ કર્યાનું—સમસ્ત લોકે પાપ કર્યાનું–હાકેમે પાપ કર્યાનું–પોતાની જાણ છુપી રાખ્યાનું—અપવિત્ર વસ્તુને અડકયાનું—ખોટા સોગન ખાધાનું—મંદિરની વસ્તુ ચોર્યાનું ઇત્યાદિકનાં પ્રાયશ્ચિત્ત હતાં; અને તેને માટે વિધિપૂર્વક બલિ હતા-દહનીય બલિ બળદ, ઘેટાં, કબૂતર વગેરેના હતા. વળી માનતા, રૂડા અવસર વગેરે નિમિત્તના પણ બલિ હતા. વર્ષમાં ત્રણ વાર મહોત્સવ કરવા (એકમાં સાત દહાડા ખમીરવાળી રોટલી ના ખાવી); વર્ષમાં ત્રણ વાર યાહુદી સમસ્તે પ્રભુમંદિરમાં આવવું; કોઈ પણ દેવની મૂર્તિ ન કરવી, બીજા દેશના લોકોના દેવને બલિ ન આપવા, મૂર્તિપૂજકોના ઉપર દ્વેષ રાખવો ને તેઓની મૂર્તિનો નાશ કરવો. એવી પ્રભુએ આજ્ઞા આપી હતી. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિષે આ પ્રમાણેઃ બે ખરીના પગવાળાં ને વાગોળનારાં પશુ ખાવાં—ઉંટ સસલાંને બે ખરી નથી માટે તે અને ભુંડ વાગોળતું નથી માટે તે અપવિત્ર પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહિ ને તેના શબને અડકવું નહિ; પાંખ ને ભીંગડાં હોય, તે દરીઆનાં પ્રાણી ખાવાં; ગરૂડ, ગીધ, કાગડો, ઘુવડ, શકરો, હંસ, સારસ, કૌંચ, વડવાગોળ વગેરે ન ખાવાં, પણ ઉડનારા ચાર પગના જીવ જેઓને પગ ઉપરાંત કુદવાની ટંગડી હોય છે તે ખાવાં વગેરે. છોકરો જણનારી સ્ત્રી ૭ દહાડા કેવળ અપવિત્ર ને પછી તે ૩૩

માંસને એકઠું કરી દીધું ને પાંસળીની બૈરી બનાવી. એ દંપતિને પ્રભુએ ઈડન વાડીમાં રાખ્યું હતું ને આજ્ઞા આપી હતી કે વાડીમાં વચ્ચોવચ જ્ઞાનનું ઝાડ છે તેનું ફળ ખાશો નહિ; એવું છતાં તેઓએ એક ધૂર્ત સર્પના ભમાવ્યાથી ફળ ખાધું હતું ને એ પાપને માટે પ્રભુએ આદમ તથા ઇવ તથા સર્પ એ ત્રણેને શાપ દીધા હતા. પછી આદમનો દીકરો કેન પોતાના ભાઈ આબેલનું ખૂન કરી પ્રભુથી વિમુખ થયો, પણ તેના કરગરવાથી પ્રભુએ તેના વંશની વૃદ્ધિ કરી હતી. કેટલેક કાળે મનુષ્યોની અનીતિથી કંટાળી પ્રભુએ કહ્યું કે 'મારો આત્મા સદા મનુષ્યોની ખટપટમાં નહિ પડે; હવે તેનું આવરદા એકસો ત્રીસ વર્ષનું થશે.' કેટલેક કાળે પ્રભુએ જોયું કે માણસો બહુ પાપી થયાં છે; તેઓનાં હૈયાંના વિચાર ને તર્ક નિરંતર કેવળ દુર્વાસનાથી ભરેલા છે;ને પ્રભુએ મનુષ્યને ઉત્પન્ન કીધા તેને માટે પસ્તાવો કીધો ને પછી ખિન્ન થઈ કહ્યું કે પૃથ્વી દુષ્ટ ને નિર્દય કર્મથી ભરપુર થઈ છે માટે હું તેનો સંહાર કરીશ; પછી જળ પ્રલયથી સંહાર કીધો હતો, ને પોતાના ભક્તને ઉગાર્યો હતો.

*સાક્ષ્યલેખની પેટી ફિલિસ્ટાઇન લોક લઈ ગયા હતા, પણ તે પાછી આણવામાં આવી હતી ને જ્યારે દહેરૂં બંધાયું ત્યારે તેને ત્યાં રાખવામાં આવી હતી.

દહાડા લગી કોઈ પવિત્ર વસ્તુને અડકે નહિ ને મંદિરે જાય નહિ; છોકરી જણનારી બે અઠવાડીઆં લગી કેવળ અપવિત્ર ને પછી ૬૬ દહાડા અભડાએલી જેવી રહે. કોઢીયું માણસ ને તેનું ઘર ઘણુંજ અપવિત્ર મનાતું.

ધારાઓ-દાસદાસી સંબંધી: ખરીદ કરેલો યાહુદી નોકર ૭ વર્ષ નોકરી કર્યાં પછી સાતમે વર્ષે કંઈ પણ આપ્યા વિના ધણીથી છુટો થાય; પરણેલો હોય તો તેની બૈરી પણ તેની સાથે જાય; શેઠે ચાકરને પરણાવ્યો હોય તો ચાકર એકલો બંધનથી છૂટે ને તેનાં બૈરાં છોકરાં શેઠની પાસે રહે; જો ચાકર કહે કે હું મારા શેઠને તથા મારાં બૈરાં છોકરાંઓને ચાહું છઉં, મારે છૂટી જવાની ઇચ્છા નથી તો શેઠ તેને ન્યાયાધીશ આગળ લઈ જાય ને તેનો કાન વીંધે; દાસીનું કામ કરવાને વેચેલી દીકરી તે શેઠથી છૂટી ન થાય. શેઠે લગ્ન કરવા સારૂ ખરીદ કરી હોય ને પછી તે પસંદ ન પડે તો નાણું પાછું લઈ પાછી અપાય, પણ યાહુદી વિના બીજી જાતના કોઈને વેચાય નહિ. જો કોઈ પોતાને સારૂ બીજી સ્ત્રી કરે તો પહેલીને અન્નવસ્ત્ર ને વાસો એ ઓછાં ન કરે ને ઓછાં કરે તો તે સ્ત્રી કંઈ પણ આપ્યા વિના છૂટી પડી શકે. **મારમરણ સંબંધી:** મારથી સામું માણસ મરી જાય તો મારનારને મારી નાખવો; જો કોઈ દ્વેષથી પોતાના પાડોશીને મારવા આવે તો તેને પ્રભુની વેદીથી બહાર કાઢવો કે તે મરે; જે પોતાનાં માબાપને મારે તેને મારી નાખવો; માણસને ચોરી વેચે તેને મારી નાખવો; જે માબાપને શાપ દે તેને મારી નાખવો; મારામારીમાં પત્થર કે મુક્કી વગેરેથી જો કોઈ માંદો પડે તો મારનારે નુકસાન ભરી આપવું; શેઠ પોતાના ચાકર કે ચાકરડીને લાકડી મારે ને તેથી મરણ થાય તો શેઠને શિક્ષા કરવી, પણ માર ખાનાર એક બે દહાડા જીવે તો શેઠને શિક્ષા નહિ, કેમકે તે તેનો માલ છે; માર ધક્કાથી સ્ત્રીનો ગર્ભ પડે ને બીજી હાનિ ન થાય તો સ્ત્રીનો ધણી જે કહે ને ન્યાયાધીશ મંજુર કરે તે મારનારો આપે, અને જો હાનિ થાય તો જીવ સાટે જીવ, આંખ સાટે આંખ, દાંત સાટે દાંત, હાથ સાટે હાથ, પગ સાટે પગ વગેરે મારનારો ખોય; મારથી દાસ દાસીની આંખ ફૂટે અથવા દાંત પડે તો તેને માટે શેઠને શિક્ષા નહિ; ગોધાને શિંગડાં મારવાની ટેવ હોય ને તેના ધણીને ખબર છતાં તેણે બાંધી ન રાખ્યો ને માણસ મરણ પામ્યું તો ગોધાને પત્થરે પત્થરે મારી નાખવો ને તેના ધણીને પણ મરણશિક્ષા થાય; કોઈ ખાડો ખોદે ને ન ઢાંકે અને તેમાં ગોધો કે ગધેડું પડે તો ખાડાવાળો નુકસાનનો અવેજ આપે ને મુએલું ઢોર તેનું થાય; એકનો ગોધો બીજાના ગોધાને મારી નાખે તો જીવતા ગોધાને વેચી નાખી અડધો અડધો અવેજ બંને ધણી વહેંચી લે ને મુએલા ગોધાને પણ વહેંચી લે, પણ ગોધાને મારવાની ટેવ છે એમ તેનો ધણી જાણતો હોય તો તે ગોધાને બદલે નવો ગોધો આપે ને મુએલો પોતે રાખે. દુષ્ટ ને હુલડીઓ દીકરો બાપની આજ્ઞા ન માનતો હોય તો માબાપે તેને પકડી પોતાના શહેરના મુખીઓ પાસે લઈ જવો ને તેઓ પણ જાણે કે છોકરો હઠીલો છે તો તેને સૌએ પત્થર મારી મારીને મારી નાખવો; કોઈ પાપકર્મ કરવાથી મરણદંડને પાત્ર થયો હોય તો તેને ઝાડ ઉપર લટકાવી મારી નાખવો; અજાણે ખૂન કરનારાઓને માટે ધારો કે જ્યાંસુધી ન્યાય થાય ત્યાંસુધી તેઓ ઠરવેલાં કેટલાંક શહેરો-માંથી કોઈમાં જઈ રહે; એ શહેરની બહાર ભમતો હોય ને વેર લેનારો તેને મારી નાખે તો એ ગુનેગાર નહિ. **ચોરી સંબંધી:** જે કોઈ ગોધાને કે ઘેટાંને ચોરે ને કાપે કે વેચે તે ગોધાને બદલે પાંચ ગોધા ને ઘેટાંને બદલે ચાર ઘેટાં આપે; જો ચોર ખાતર પાડતાં પકડાય ને વહાણું વાયું હોય તો તેને લીધે રક્ત પડે તો તેણે બદલો વાળવો જોઈએ, તે કંગાલ હોય તો તે વેચાય; ગોધો ગધેડું કે ઘેટું કે ચોરેલી વસ્તુ તેના હાથમાં જીવતી મળે તો તે તેનું બમણું પાછું આપે. **નુકસાનનો સંબંધી:** જે કોઈ બીજાના ખેતરમાં કે દ્રાક્ષાવાડીમાં ઢોર હાંકી વણસાડ કરાવે તો પોતાના ખેતરમાંનું ને પોતાની વાડીમાંનું જે કંઈ મોઘું તે તેને બદલે આપે; આગથી ખેતર વણશે તો આગ લગાડનાર નુકસાન ભરી આપે. પાડોશીને ત્યાં મૂકેલું રૂપું કે ઘરેણું ચોરાય તો ચોર મળેથી તે બમણું આપે ને ચોર ન મળે તો તે પાડોશીને ન્યાયાધીશ આગળ આણવો; ખોવાએલી વસ્તુના ધણી થવા આવનારાઓની ફર્યાદ ન્યાયાધીશ ચૂકવે, જે અપરાધી ઠરે તે બમણું આપે. **વારસા સંબંધી:** કોઈને દીકરો ન હોય ને દીકરી વારસ થાય, દીકરી ન હોય તો તેના ભાઈઓ; ભાઈઓ ન હોય તો બાપના ભાઈઓ ને એ ન હોય તો કુટુંબના પાસેના સંબંધી વારસ ગણાય. વેસવાળ ન થએલો એવી કુંવારીને ભોળવી તેની સાથે સૂએ તો તે તેને પલ્લું આપી પરણે અને કુંવારીનો બાપ પરણાવવાની ના કહે તો કુંવારીઓનાં પલ્લાં પ્રમાણે ગુનેગાર તેને રૂપું આપે. એક કુળની દીકરી બીજા કુળના દીકરા સાથે પરણવાથી પહેલા કુળવાળાને વારસાનું નુકસાન થવા લાગ્યું તેથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે દીકરીઓ બાપનાજ કુળમાં પરણે ને કાકાના દીકરાઓ સાથે પર-

જુવાની રીત ચાલી. છિનાળા સંબંધીઃ છિનાળું કરનાર સ્ત્રીપુરુષોને અને પુરુષ-પશુ સાથે સોબત કરનારાઓને મારી નાખવાં; જે કોઈ સ્ત્રી પશુ સાથે સોબત કરે તો તે સ્ત્રીને તથા પશુને બંનેને મારી નાખવાં; દીકરો માની સાથે સોબત કરે તો તે બંનેને જીવતાં બાળી મૂકવાં. તલાકનો ધારોઃ આવી રીતનો કે ધણીએ પોતાની સ્ત્રીનામાં અનાચાર જોયો હોય તો તલાક આપી છે એવી ચિઠ્ઠી તેણે બૈરાંને આપી કાઢી મૂકવી; એ બૈરી બીજાની સાથે પરણી શકે; એ પણ તલાક આપે તો પહેલો ધણી તેને પાછી સંઘરે નહિ. નવા પરણેલા પુરુષને માટે ધારો હતો કે તે વર્ષ દહાડા સુધી લડાઈમાં જાય નહિ. બીજી શિક્ષાઓ આ પ્રમાણે હતી—ડાકેણને જીવતી ન રાખ; પ્રભુ વિના બીજા કોઈ દેવ નિમિત્ત યજ્ઞ કરાવનારાને મારી નાખ; પ્રવાસીને, વિધવાને ને અનાથને દુઃખ ન દે; ગરીબને ધીરેલા રૂપાનું વ્યાજ ન લે; પાડોશીનું વસ્ત્ર ઘરેણે લીધું હોય તો તે સાંજ પડતાં પહેલાં તેને પાછું આપ નહિતો તે શેમાં સૂશે? દેવની નિંદા ન કર ને લોકના હાકેમને શાપ ન દે; ખોટી વાર્તા ન ચલાવ; અધર્મી સાક્ષી થવાને દુષ્ટનો સાથી ન રહે; દુષ્ટપણું કરવાને તું ઘણા જણમાં સામેલ ન થા; ન્યાય ફેરવવાને તું ઘણાઓની પેઠે ઇનકાર ન કર; દુશ્મનનું ગોધું ગધેડું ભટકતું કેયે નજરે પડે તો તું તેને પાછું આપ; તું તારા ગરીબના વાદમાં ન્યાય ન ફેરવ; જુઠાણાથી દૂર રહે અને નિર્દોષ તથા ધર્મીને મારીશ નહિ; તું લાંચ લઈશ નહિ; કેમકે લાંચ ડાહ્યાને આંધળો કરે છે ને ન્યાયીઓની વાતને ફેરવી નાંખે છે; છ વર્ષ તું તારી જમીનનું ઉત્પન્ન ખા, પણ સાતમે વર્ષે તેને પડતર રાખ કે ગરીબગરબાં ને પશુઓ તેનું ઉત્પન્ન ખાય. વ્યાજખોરી કરતો નહિ; વળી બાપ-મા-બેન (બાપની અથવા માની દીકરી)-દીકરાની-દીકરી-દીકરીની-દીકરી-ફોઈ-માશી-કાકી-દીકરાની વહુ-ભાભી એ સૌની નગ્નતા ન જો, તે દુષ્કર્મ છે; એક સ્ત્રીના જીવતાં તેને ખીજવવાને તેની બેનની કે અળગીની સુવાવડીની કે પાડોશીની સ્ત્રીની નગ્નતા ન જો; પુરુષસંભોગ કે પશુસંભોગ કરીશ નહિ; સ્ત્રીપશુ સંભોગ કરીશ નહિ,—એ ઘોર પાતક છે; પોતાની દીકરીને છિનાળું કરાવી ભ્રષ્ટ ન કરીશ; ખેતરની નિશાની ન ખસેડીશ; યાહુદી વિના બીજા કોઈ પરદેશી સાથે કશી રીતનો સંબંધ રાખીશ નહિ.

યાહુદી સ્ત્રીઓ ઓચ્છવને ટાણે એકઠી મળી ડફ ખંજરી લઈ ગાતી ને નાચતી. ઇજિપ્તના ફેરો રાજાનું સૈન્ય પાણીમાં ડૂબી ગયું ને યાહુદીઓ ક્ષેમ ઉગર્યાં તે પ્રસંગે મોઝીઝની બેન મરીઅમે પ્રભુનું જયગીત ગાઈ ગવાડયું હતું. જૈર ન્યાયાધીશની પછી યાહુદીઓ ફિલિસ્ટાઇન તથા આમોનૈટ લોકથી પરાભવ પામ્યા ત્યારે યાહુદીઓએ જેફતાને પોતાનો સરદાર કીધો હતો ને જય મેળવી તે પાછો આવતો હતો તે પ્રસંગે તેની દીકરી ઘણીએક સ્ત્રીઓ સાથે ગાતી નાચતી બાપને મળવાને સામી ગઈ હતી.

યાહુદીઓના વડીલ એક જગદીશ્વરને માનતા; ઇજિપ્તમાં જઈ વસ્યા પછી યાહુદીઓને ત્યાંની મૂર્તિપૂજા તથા અનીતિનો પાશ લાગ્યો હતો; તેઓને મોઝીઝે અનેક અદ્ભુતથી ને અનેક ભયથી એક ઈશ્વરને ભજવા વિષે, સદા શુચિમાં રહેવા વિષે ને રાજ્યમાં તથા વ્યવહારમાં વર્તવા વિષે ધર્મનીતિનો યથાસ્થિત બોધ દીધો; ઉપાધ્યાયોએ મોઝીઝની શિક્ષાનો લોકને સુબોધ કર્યા કીધો ને રખેને પાડોસનાં રાજ્યના સંબંધથી પ્રજા ભ્રષ્ટ થાય માટે કેટલાક ધારા પણ ચલાવ્યા;—તોપણ, યાહુદીઓનાં ચિત્ત મૂર્તિપૂજા ને સંસારી મોજમજા તરફ ધસ્યાં જતાં અટક્યાં નહિ. પરસ્પર કલહ ને પારકાના સંસારી વૈભવ ઉપર મોહ એ બેથી તેઓની સ્થિતિ ભુંડી થઈ; તોપણ ડેવિડ સોલોમનના પુરા તેજસ્વી રાજ્યમાં યોદ્ધા રાજાએ એક ઈશ્વરને સંભારી ક્ષમા માગતાં ઉપકાર માનતાં તેના ગુણ ગાયા ને તેના પુત્રે મૂર્તિપૂજામાં તથા અનીતિમાં રમતાં નીતિ-સૂત્રો કીધાં-એ મોઝીઝના ધર્મનો મોટો યશ છે. બીજા દેશના લોકે એકેકા વિષયમાં સંપૂર્ણ લાવો લીધો, પણ યાહુદીઓએ ડેવિડ સોલોમનના વખતમાં એક સમે સામટો ઉત્કર્ષ દેખાડયો.

(ફીનિશિઅનોનું)

એકેક શહેર સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું, પણ રક્ષણને માટે તે સંઘાં સંપ બાંધી રહ્યાં હતાં ને તેમાં પ્રથમ, સૈડનનું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૯માં હતું) ને પછી ટાયરનું ઉપરીપણું હતું. પણ એ સંપ, સ્વાર્થ ને વેપારની અદેખાઈથી વારે વારે તૂટતો. શહેર શહેરમાં રાજાઓ, પ્રજાસત્તાક રાજ્યના થોડા ઘણા ધારાથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખતા.*

---

*ટાયરના સત્તાધારી આજુબાજુનાં શહેર ગામ ઉપર નિર્દયપણે સત્તા ચલાવતા તે ઉપરથી ફીનિશિઅન લોકે આસિરિઅન ને પછી બેબિલોનીઅન એઓની મદદ માગી હતી; પણ ટાયરના લોક વહાણની લડાઈમાં બહુ જોરાવર હતા તેથી તેઓએ દુશ્મનોનું ફાવવા દીધું નહોતું. પણ જ્યારે નેબૂકડનેઝરે ટાયરને ઘેરો ઘાલી તેરમે વર્ષે જમીનદોસ્ત કીધું ત્યારે તેઓએ નિરુપાય થઈ ત્યાંથી ખસી જઈ નવું ટાયર વસાવ્યું હતું. સાઇરસે બેબિલોન લીધું ત્યારે ફીનિશિઅન શહેરો રાજીખુશીથી તેને તાબે થયાં હતાં.

વહાણુ ખેડવાની જાણુમાં ને વેપાર કરવામાં ફીનિશિઅન જેવા તે કાળમાં બીજા કોઈ લોક નહોતા. ટાયરના લોક એક જાતની માછલીના રસનો રંગ બનાવતા ને તેથી રંગેલાં કપડાં બહુજ વખણાતાં. તેઓ સણુ, રૂ ને સુતર ઇજિપ્તથી આણુતા ને પછી તેનાં ઘણી તરેહનાં રંગદાર કપડાં બનાવી દેશાવરોમાં લઈ જતા. લાકડાં હાથી દાંતના પદાર્થો બનાવવાનાં અને કીમતી મણિ સોના રૂપાના જડાવનાં કારખાનાં હતાં. તેઓનો વેપાર ઇજિપ્ત અરબસ્તાન સાથે, સીરિયા બાબિલોન, મધ્ય એશિયા ને કોકેસસ પર્વતના પ્રદેશો સાથે ઊંટની વણુજારોથી ચાલતો; ભૂમધ્યસમુદ્રના કાંઠા તથા ટાપુ સાથેનો ને હિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ સાથેનો વેપાર વહાણે ચાલતો. તેઓએ સ્પેનની ખાણોની દોલત પોતાની કરી હતી ને ત્યાંના લોક પાસે ગુલામી કરાવી હતી.

ઉપાધ્યાયોની પણ સત્તા ચાલતી, પણ તેઓની વંશપરંપરાની જાતિ નહોતી. તેઓ મોલોકને મનુષ્યના ભોગ આપતા—બાલને પણ માનતા–તેઓ છૂરીથી પોતાનાં ડોકાં કાપી દેવને પ્રસન્ન કરતા. થામઝ઼ા ઓડોનિસ એ દેવને પણ અનાચારયુક્ત વિધિથી પૂજતા.

(ગ્રીકનાં).

મૂળ વતની, પેલાસજિઅન કહેવાતા; પછી તેજ જાતિનું પાડોશમાં રહેનારું એક ટોળું જે હેલીનીઝનું કહેવાતું તેણે પેલાસજિઅનોને ખસેડ્યા ને તે દેશમાં સઘળે ફરી વળ્યું. ગ્રીસના ઉત્તર પ્રદેશમાં થેસેલી પ્રાંત છે ત્યાંના એક શહેરનો રાજા હેલીના નામનો હતો–તેને ત્રણ દીકરા ઇઓલસ, ડોરસ ને ક્યૂથસ નામના હતા–એ છેલ્લાને ઇઓન ને એકીઅસ એ નામના બે દીકરા હતા–એ સૌ આખું ગ્રીસ જીતી લઈ જુદે જુદે ઠેકાણે વસ્યા. ઇઓલિયન, ડોરિયન, ઇઓનિયન, એકીઅન એ નામનાં ચાર કુળનો વિસ્તાર ચાલ્યો— એ ચારમાં ઇઓનિયન અને ડોરિયન એ બે કુળ વિશેષ બહાર પડયાં અને જોકે તે પોતાનું એક લોહી રાખતાં છતાં ગુણ કર્મ પરત્વે જુદે જુદે પ્રકારે દેખાયાં, તોપણ એક ભાષા, એક ધર્મ ને ઘણું કરીને એકસરખો રાજકીય વહીવટ એને લીધે તે બે કુળને બીજાં પણ સામાન્ય પક્ષ એકજ સ્વરૂપે શોભતાં.*

ગ્રીક લોકે પોતાના એકદેશી સંપે ટ્રોયની લડાઈમાં જય મેળવતાં પોતાનું સ્વરૂપ એગેમેમ્નન, એકિલીઝ, યુલિસીઝ, એજાકસ, હેલનનો ધણી મેનેલેઅસ, નેસ્ટર, પેટ્રોકલસ આદિ યોદ્ધાઓના ગુણુકર્મમાં દેખડાવ્યું હતું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૧૮૪); પછી ગ્રીસમાં ફેરફાર થઈ ગયા હતા, ને છેલ્લી વારે ડોરિયન ગ્રીકનું પ્રબળ થયું હતું ને બીજા ગ્રીકો અહીં તહીં જઈ રહ્યા હતા. એ હંગામમાં ઘણાક ગ્રીક લોકે સ્વદેશ છોડી આસપાસના ટાપુઓમાં, એશિઆના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ને ટસ્કનિના દરીઆને લગતા ઇટાલિના સઘળા કાંઠા ઉપર નવાં ગામ વસાવ્યાં હતાં. ૧૧૮૪થી સ્પાર્ટાનું નવું રાજ્ય મંડાયલું ત્યાં એકજ સમે બબ્બે રાજા સાથે રાજ્ય કરે તેવી વ્યવસ્થા ચાલતી. ડોરિયનોએ એથેન્સ ઉપર હુમલો કરેલો, પણ તેઓ ફાવ્યા નહોતા ને ત્યાંના લોકે પોતાના કોડ્રસ રાજાના મરણ પછી (૧૦૯૫થી) આર્કનો ઠેરવવા શરૂ કીધા હતા. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ નવમા સૈકામાં લાઈકર્ગસે સ્પાર્ટાના રાજ્યને ધારા બાંધી આપ્યા (ક્રીટના રાજ્યમાં માઇનોસે ૧૪૩૧માં ધારા આપ્યા હતા); ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૭૬થી ગ્રીસના લોકે ઓલિમ્પિક શક ચાલુ કરી કાળગણના કરવા માંડી હતી.

ધર્મ-ઉત્પત્તિ વિષે ગ્રીક માનતા કે પ્રથમ તત્ત્વોનું અસ્તવ્યસ્તપણું હતું, અંધકાર રૂપ રાત્રિ હતી; રાત્રિયે પોતાની કાળી પાંખો વડે વાયુરૂપ અંડ ઉત્પન્ન કીધું, એમાંથી પુરી મુદતે કામદેવ (પીઠ ઉપર સોનેરી પાંખ હતી) બહાર કૂદી નીકળ્યો; એણે કાળી પાંખવાળી અંધકાર રૂપ રાત્રિને ભેટતાં પક્ષી ઉત્પન્ન કીધાં:- પછી તત્ત્વોની વ્યવસ્થા થઈ ને સ્વર્ગ, સમુદ્ર, પૃથ્વી અને અમર દેવતાઓ એ ઉત્પન્ન થયાં. બાપ સ્વર્ગ ને મા પૃથ્વી એ બીથી ક્રોનસ (કાળ) ઉત્પન્ન થયો. એણે દુનિયાનું રાજ્ય પોતાના બાપ પાસેથી છીનવી

*ઇઓનિયન લોકે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વિષે પ્રીતિ દેખાડી વંશપરંપરાના હકની સામા થવામાં શૌર્ય દેખાડયું છે; તેઓ ઉલ્લાસી, ચંચળવૃત્તિના અને પોતાનું તથા પોતાના દેશનું અભિમાન રાખનારા હતા; તેઓ રસિક હતા, પણ યુદ્ધમાં તેટલા વીર્યવંત નહોતા; તેઓ વેપારથી સમૃદ્ધિ વધારવી ઇચ્છતા ને બડા ખટપટીઆ હતા; તેઓ પોતાના તાબાના સંસ્થાની લોકના ઉપર નિર્દયપણે વર્તતા. ડોરિયન ગ્રીક રીતભાતમાં સાદા ને જુના વહીવટને વળગી રહેનારા હતા; તેઓ શ્રીમંતવર્ગની રાજ્યસત્તાને માન આપનારા હતા; ને પુખ્ત ઉમરના અમલદારોને પસંદ કરતા કે તેઓ નવો વહીવટ રાજ્યમાં દાખલ કરે નહિ; તેઓ સત્તાના લોભી હતા ને રાજ્યના લોક જડસા લડવૈયા રહે તેવું ખંતથી ઇચ્છતા. દરેક ડોરિયન સંસ્થાનમાં ગુલામની હાલત છેક કંગાલ હતી—વંશપરંપરાના ગુલામો હતા ને તે હળ ખેડતા; વેપારથી લોકની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય માટે લોકને તેની સખ્ત મના હતી; અને રખેને લોક મોજીલા આળસુ જનાની થાય માટે સુંદર હુનર કળા શીખવાનો અટકાવ હતો.

લીધું અને એની પાસેથી એના દીકરા ઝીયૂસ એણે છીનવી લીધું; ઝીયૂસને ભાઈઓ હતા તેથી સૃષ્ટિના રાજ્યની વહેંચણ (ચિઠ્ઠી નાખી) કરી લીધી તે આ પ્રમાણે—સ્વર્ગ ને ઉપરના પ્રદેશ ઝીયૂસની સત્તામાં, સમુદ્ર પોસીડોનની સત્તામાં ને પાતાળ પ્રદેશ હેડીસની સત્તામાં; પણ પૃથ્વી ત્રણેની સામાન્ય સત્તામાં રહી. ઝીયૂસ સર્વોપરિ દેવ હતો ને થેસેલીમાં ઓલિમ્પસ પર્વત ઉપર તેનો વાસ હતો. ગ્રીકના દેવને સ્ત્રી સંતતિનો પરિવાર હતો—ને અકેક દેવ ને દેવી અકેક વિષયનું અધિષ્ઠાતાપણું કરતો ને કરતી. ગ્રીકો દેવદેવીની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરો બેસાડતા ને ત્યાં ઓરેકલ-દેવાજ્ઞા જાણવાને પૂજારીઓ રાખતા. કોઈ પણ વર્ગનો ગ્રીક પૂજારી થતો; પૂજારીઓ વંશપરંપરાના નહોતા ને તેઓ બીજા સંસારી ધંધા પણ કરતા. મનુષ્યમાં જે સદ્‌ગુણ દુર્ગુણ તે ગ્રીકના દેવોમાં પણ હતા-અંતર આટલોજ કે ગ્રીકના દેવ અમર હતા; તેઓ મનુષ્યના ઝગડામાં પડતા ને પોતપોતાના ભક્તોને માટે પોતાનામાં ઝઘડા મચાવતા. લોક દેવના કોપ સમાવવાને અને પોતાનાં કામમાં યશ મેળવવાને પશુનાં ને કોઈ કોઈ વાર મનુષ્યનાં બલિ ભાવથી આપતા. પાપ પુણ્ય સંબંધી ને મરણ પછી થવાની સ્થિતિ સંબંધી વિચાર ગ્રીક લોકના ધર્મમાં ઝાઝા નહોતા.

કાળસ્વરૂપ.

પ્રલય સમયથી* તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૮–૭ સુધીના કાળમાં ધર્મરાજે ભયદંડે પ્રબળ રાજ્ય કીધું, ઘણેખરે ઠેકાણે લોક જગત્કર્તાની શક્તિઓની પ્રતિમાઓ કરી એને પૂજતા; યાહુદીઓ એક જગત્કર્તા પ્રભુનેજ ભજતા; ઇરાનીઓ જગત્કર્તાની મહાશુભશક્તિ અહુરમજદને સૂર્ય અગ્નિદ્વારા આરાધતા ને હિંદુસ્તાનમાં આર્યજન એક જગત્કર્તા પરમાત્માનું ચિંતન કરતા તથા સ્વર્ગના દેવતાઓની કૃપાપ્રસાદી મેળવવાને એઓને આરાધતા. અનેક ધર્મકર્મ હતાં, પણ હોમબલિના પ્રકાર સર્વ લોકમાં હતા. સદાચાર શિક્ષા હિંદુસ્તાન, ઇરાન ને પેલેસ્ટાઇનમાં વિશેષે હતી. જ્યાં ત્યાં ધર્માધિકારીઓ પુજાતા-રાજાઓ તેમને આધીન હતા (એક બે ઠેકાણે પાછળથી કેટલાક રાજાઓએ ધર્માધિકારીઓને દબતા રાખ્યા હતા); ઉપાધ્યાય વર્ગના જન સર્વ વિદ્યાના જાણનારા, ધર્મકાર્ય કરનારા ને કરાવનારા, રાજ્યના ધારા બાંધી આપી મંત્રી ન્યાયાધીશ રૂપે રાજકારભાર કરનારા અને ઘેરઘેર ધર્મનીતિનો બોધ કરનારા હતા; કેટલાએક કેટલેક ઠેકાણે સમયે સમયે યોદ્ધારૂપે પણ જય મેળવ્યા હતા. આર્યબ્રાહ્મણો સ્થાપવે ને વ્યવસ્થિત રાખવે સર્વ પ્રકારે વિજયી પ્રકાશ્યા અને યાહુદી ઉપાધ્યાયો સ્થાપવે જયી શોભ્યા.

પ્રથમ તો કુટુંબ કુટુંબના વડીલોમાંના શ્રેષ્ઠ જન સકળ મંડળ ઉપર સત્તા ચલાવતા. જ્યારથી રાજપદ સ્થપાયાં ત્યારથી રાજા વંશપરંપરાના મનાતા થયા ને તેઓ તથા એક મંત્રિમંડળ મળીને રાજકાર્ય ચલાવતા; કેટલેક ઠેકાણે એકજ રાજા મંત્રિમંડળ સાથે, કેટલેક ઠેકાણે એક નિરંકુશ રાજા, ને કેટલેક ઠેકાણે પ્રદેશ પ્રદેશના સ્વાધીન રાજા પોતપોતાનાં મંત્રિમંડળ સાથે પણ તે સકળ રાજ્યોને અર્થે બાંધેલા સામાન્ય ધારા પ્રમાણે વર્તનારા, એમ ત્રણ પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી. (ઉત્તર કાળમાં ગ્રીક સંસ્થાનોમાં લોકની સત્તાવાળાં રાજ્યો મંડાયાં હતાં ને ગ્રીસમાં મંડાતાં હતાં.) હિંદુસ્તાનના ક્ષત્રી રાજા સત્વગુણે વિજયી તપ્યા ને ચળકયા, તુર્કસ્તાનના રાજા રજોગુણે વિજયી ઝળકયા ને ગ્રીસના રાજા તમોગુણે જયી દીપ્યા (ટ્રોજન સાથે લડીને).

આર્ય રાજ્યમાં રસાળ ભૂમિની ને વિદ્યા તથા ઉંચા તર્કની, ચીના–આસિરિઅન–ઇજિપ્શિઅન રાજ્યમાં હુન્નરકળાની અને ફીનિશિઅન રાજ્યોમાં વેપારની સમૃદ્ધિ વિશેષે પ્રકાશી; સાહસિકપણે વહાણ ખેડવાના ધંધા વેપારથી દેશદેશની વસ્તુઓ લોકના ઉપભોગમાં આણનાર ફીનિશિઅન લોકજ હતા;—એઓનાં માંડેલાં સંસ્થાનોમાં કાર્થેજનું સર્વોપરિ હતું; ઉત્તરકાળમાં ગ્રીક લોક ફીનિશિઅનોનો વેપાર તોડતા થયા હતા.

ધારાઓ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમના લોકમાં મોટો ભાગ ઉન્મત્ત હતો ને સમજુકોએ અપરાધને માટે કરડી શિક્ષા રાખી હતી; જાન, માલ, દેશ, ધર્મ એ સૌનું રક્ષણ થવા વિષે નિયમ હતા, પણ ધર્મના રક્ષણ વિષે અત્યાગ્રહ હતો. ધારાઓ દેશ દેશના

* પ્રલયના વર્ષને માટે કેટલાક વિદ્વાન્ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૩૦૮ ને કેટલાક ૩૨૪૬ ઠેરવે છે, પણ ૨૩૪૮ એ બહુમતે રાખવામાં આવ્યું છે; આ અઠ્ઠાવીસમા કલિયુગનો આરંભ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૦૧માં થયો એમ મનાય છે, પણ કાળે કાળે દેશ દેશમાં જગતમાં સર્વત્ર એક-સરખી રીતના બનાવો બન્યા છે તે જોતાં ને બ્રાહ્મણોએ કલિયુગનું સ્વરૂપ વર્ણ્યું છે તેની સાથે મેળવતાં તે યુગનો આરંભ બુદ્ધના કાળથી (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ સૈકા ૬–૫ માં) થયો એમ હું માનું છઉં. દ્વાપરને અંતે કૃષ્ણાવતાર ને કલિયુગમાં બુદ્ધાવતાર થયો એમ તો હિંદુઓ માને છે જ.

જુદા જુદા છતે કેટલીક વાતે મળતા હતા અને રીતભાતો જુદી જુદી છતે કેટલીએક એક સરખીજ હતી.*

એ કાળમાં આત્મા પરમાત્મા જગત્ જગદીશ્વર એના જ્ઞાનના વિચાર આર્ય લોકેજ કીધા. યાહુદીઓએ નીતિવિષયમાં સુંદર વિચાર જણાવ્યા. ઉપલા વર્ગમાંના કેટલાએક જણ જ્યોતિષ, ભૂમિતિ, શિલ્પ એ શાસ્ત્ર જાણનારા ને નીચલા વર્ગમાં કેટલાએક સારા હુનરી હતા. સંસારસ્થિતિ ઉપાધ્યાયવર્ગની તથા રાજયવર્ગની ઘણી રૂડી હતી, પણ હલકા કારીગર ગુલામ વગેરે જે લોક તેઓની ઘણીજ ભુંડી હતી.

૨. કાળાંતરે એશિઆમાં આ પ્રમાણે રાજયો લોપ્યાં; આર્યરાજય તૂટ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં મગધનું§ રાજય (ઇ૦ સ૦ સૈકા પાંચ સુધી) પ્રસિદ્ધિમાં હતું. આસીરિયાનું મોટું રાજય તૂટી નિનેવી, બેબિલોન ને મીડિઆ એ ત્રણ રાજયમાં વહેંચાયું; ત્યારપછી નેબૂકડનેઝરે બેબિલોનનું મહારાજય કીધું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૮૮); અને પછી સાઇરસે ઇરાનનું મહારાજય કીધું (૫૩૬).

* આર્યજન ને ઇજિપ્શિઅન એમાં પરંપરાનાં જાતિકુળકર્મ હતાં; ઇજિપ્શિન, શાલ્ડિઅન, ઇરાની, આર્યજન, ચીના એ સૌ સાઠ સાઠ વર્ષનું ધોરણ રાખી કાળની ગણના કરતા; તેઓનાં દહેરાં–યજ્ઞમંડપો પૂર્વાભિમુખ હતાં; અઠવાડીઆના દિવસનાં નામ ગ્રહો ઉપરથી પાડેલાં તે એકસરખાં અનુક્રમમાં હતાં; તેઓ (યાહુદીઓ પણ) પોતાનાથી જુદાં ટોળાંના અથવા પરદેશીઓના સંબંધમાં આવવાને ઇચ્છતા નહિ; તેઓના છોકરાઓ પોતાના વડીલનું માન રાખી મર્યાદાશીલ રહેતા ઇજિપ્શિઅન ને ચીના વિશેષે કળાકુશળ હતા; બંનેની લિપિ એક સરખી હતી; ઇજિપ્શિઅનોમાં એક તહેવાર દીવાઓનો કહેવાતો ને ચીનાઓમાં એક તહેવાર ફાનસોનો કહેવાતો.

§ મહાભારતના યુદ્ધ પછી મગધમાં જરાસંધનો દીકરો સહદેવ રાજ્ય કરતો; એનાથી ૩૫મો અજાતશત્રુ થયો ને તેની રાજધાની રાજગૃહ કાશીની પૂર્વદક્ષિણ ભણી ૧૫૦ માઇલ ઉપર હતી; તે ગૌતમ-બુદ્ધના મરણ પહેલાં સાત વર્ષ ઉપર પોતાના બાપને મારી નાખી ગાદી ઉપર બેઠો હતો. તે પ્રથમ તો બુદ્ધની સામા હતો, પણ પછવાડેથી તેણે બુદ્ધનો ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો ને બુદ્ધની દેખાડેલી તજવીજથી કપિલ (બુદ્ધની જન્મભૂમિ), કોસલી ને વેસલી એ રાજ્ય પ્રદેશો જીત્યા હતા. તેણે બુદ્ધના મરણ પછી પાંચસેં બૌદ્ધ સાધુઓની સભા ભરી બુદ્ધિનાં ચરિત્રો તથા તેણે આપેલી શિક્ષાઓ એ સૌનો સંગ્રહ કરાવ્યો હતો. (બુદ્ધના મરણનું વર્ષ કોઈ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૪૩ને કોઈ ૪૭૭ ઠેરવે છે. અજાતશત્રુ પછી નંદરાજા થયો ને એનાથી નવમો ચંદ્રગુપ્ત (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૫માં) ને એનાથી ત્રીજો અશોક રાજા થયો—ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૬૩માં તેના નામની આણ ફરી. ૨૫૯માં તેનો રાજ્યાભિષેક થયો ને ૨૪૬ કે ૨૪૨માં તેણે બૌદ્ધ ધર્મના પ્રસારને અર્થે સભા ભરી ઠામ ઠામ ઉપદેશકો મોકલ્યા હતા.

આર્ય રાજયની પડતીના કાળમાં બુદ્ધવાદો વધ્યા, સૌત્રાંતિક વૈભાષિક માધ્યમિક, યોગાચાર એ શૂન્યવાદીઓનાં મત આગળ પડયાં ને લોક બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા થયા. છેક જુનું મત આવું કે જગત કર્તા કોઈ ઈશ્વર છેજ નહિ; પ્રકૃતિ અનાદિ તથા અવિનાશી છે ને એનામાંજ શક્તિ છે કે જેથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે નાશ પામે છે ને પાછું ઉભું થાય છે; પ્રકૃતિના દરેક કણમાં ચૈતન્ય બુદ્ધિતત્ત્વ ને ચિકીર્ષા—ઇચ્છાતત્ત્વ (વળી કોઈ મતે ત્રીજું અહંકારતત્ત્વ)છે ને એ બેના અથવા ત્રણના મેળથી જે સ્વરૂપ—ભૂત—બુદ્ધ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવળ શરીરમનની ચેષ્ટારહિત છે. બીજું મત આવું છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ, પ્રકૃત્યાતીત સ્વતંત્ર તથા વિશ્વારક્ષમ જે મૂળતત્ત્વ તે કેવળ ચેષ્ટા રહિત છે ને તે પરમેશ્વર છે; કેટલાક કહે છે કે તે સ્વયંભૂ છે તથા પ્રકૃત્યાતીત છે અને કેટલાક કહે છે કે તે પ્રકૃતિનો સંબંધ કરી એક પુરુષ ઉત્પન્ન કરે છે ને એ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તેણે પોતાના તત્ત્વમાંથી પાંચ ને કોઈ કહે છે કે સાત બુદ્ધો ઉત્પન્ન કીધા ને તે બુદ્ધો થકી પાંચ—સાત બોધિસત્વ (બીજાં સ્વરૂપ) ઉત્પન્ન થયાં ને એકેકું બોધિસત્વ એકેકું જગત વારાફરતી ઉત્પન્ન કરે છે-એવા કાયદાથી કરે છે કે પછી તે (જગત) પોતાની મેળેજ આગળ વધ્યાં કરે છે; કેટલાક કહે છે કે બોધિસત્વો પોતાની તરફનું કામ ચલાવવાને નવાં ભૂત ઉત્પન્ન કરે છે ને કેટલાક કહે છે કે જે બોધિસત્વે હાલનું જગત નિર્માણ કીધુ છે તેણે સત્વ, રજ, તમ એ ત્રણ ગુણ ધરાવનારી દેવીઓ ઉત્પન્ન કરી છે ને એઓ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય કરવાનું કામ કર્યાંજ કરે છે.

મનુષ્યસૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ થકી ઉત્પન્ન થએલાં તત્વો ભૂતો અનેક જન્માંતર ભોગવી કર્મ તથા તપને બળે જયારે પૂર્ણ ચેષ્ટારહિત-નિર્ગુણ થાય છે, ને એ સ્થિતિમાં જે તેઓનાં સ્વરૂપ તે બુદ્ધ છે. બીજા મતવાળા કહે છે કે મનુષ્યમાંથી થયેલા બુદ્ધો તે આદિ બુદ્ધ—ઈશ્વરના તેજ થકી અથવા બીજા બુદ્ધો અથવા બોધિસત્વો એઓના અંશ છે; અને છેલીવારે તે પોતાના ઈશ્વરી તેજમાં મળી જાય છે—(એ મત વેદાંતમતને મળતું છે). આ જગતમાં તથા થયેલાં જગતમાં મનુષ્યબુદ્ધો ઘણા થઈ ગયા છે ને છેલા સાતમા ગૌતમે હાલના બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કીધો છે. એ બુદ્ધોથી ઉતરતી પદવીના અનેક બુદ્ધ છે તે પોતાના પુણ્યને બળે પૂર્ણ નિશ્ચેષ્ટતાથી પાસે પાસે આવી રહેલા છે; અનેક બુદ્ધ સિવાય સ્વર્ગમાં ને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા ભૂતો તે દેવરૂપ છે. સિંહલદ્વીપના લોક જુનો બૌદ્ધધર્મ પાળે છે ને નેપાળ તથા ચીનના તે બીજાં મતનો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે.

બૌદ્ધલોક વેદોક્ત ધર્મને માનતા નથી; તેઓમાં જાતિભેદ નથી; સંસારી ને સાધુ એવા બેજ વર્ગ છે કોઈ પણ સંસારી સાધુ થઈ શકે છે. સાધુઓએ

યુરોપમાં-ગ્રીસનાં રાજ્ય વ્યવસ્થિત ને બળિષ્ટ થતાં હતાં તે વૃદ્ધિ વ્યવસ્થા કરતાં મેરેથોનની લડાઈ (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૯૦) પછી પેરિક્લિસના કાળમાં પૂર્ણ ઉત્કર્ષને પામ્યાં. મેસીડોનના ફિલિપે ગ્રીક રાજ્યો પાસે પોતાનું સર્વોપરિપણું કબુલ રખાવ્યું ને સીકંદરે ઇરાની રાજ્ય જીતી પોતાનું કીધું (૩૩૧). રોમનું રાજ્ય ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૫૩થી ૫૦૯ સુધી ચાલતું; પછી ત્યાં સરદાર વર્ગની સત્તા પ્રબળ હતી, પણ પછી પ્રજાસત્તાક રાજ્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ હતી (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૩૬).

(બેબિલોનનું.)

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૮૦માં નિનેવેનું ને બેબિલોનનું એ બે રાજ્ય પાછાં જોડાયાં હતાં, પણ ચેલ્ડિયન નેબોપોલાસરે મીડિઆના ક્યાકસરિઝની મદદે નિનેવેના રાજાના મરણ પછી તે રાજ્યને પોતાના બેબિલોનના રાજ્યની આણ માનતું કીધુ (૬૨૫); અને નેબૂકડનેઝરે (૬૦૪-૫૬૧) જુડાનું રાજ્ય ઉથું વાળી બેબિલોનનું મહારાજ્ય કીધુ.તેણે પાલેસ્ટાઈન, ઈડયુમિઆ, આમ્મન, મોઆબ એ પ્રદેશો જીત્યા હતા ને ઇરાનને તાબે કીધું હતું. પછીના રાજાઓ કમજોર, જાલમ ને ઘાતકી હતા. છેલ્લો બેલશાઝાર લીડિઆના રાજાની મદદે મોટું લશ્કર એકઠું કરી સાઇરસની સામા લડતા વિગ્બ્રા આગળ હાર્યો (૫૪૫) ને પછી ૫૩૮માં સાઇરસ બેબિલોન લીધું હતું. નેબૂકડનેઝરે કળા વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું હતું; રાજ્યના લોક ઠાવકા ઉદ્યમી હતા; અને રાજ્ય, વ્યવસ્થિત હોઈને મોટપથી ભવ્ય, અનેક સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ને ઉત્સાહશૌર્યથી પ્રૌઢ, તેજસ્વી શોભતું હતું. એ રાજ્યનો પ્રદેશ ૨,૫૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલ હતો.

બેબિલોન શહેર સપાટ પ્રદેશમાં ને ચોરસ હતું-- યુફ્રેટિસ નદી શહેરના મધ્યમાંથી વહેતી ને કોટ ભીંતને લગતા ખંડકો ભર્યો રાખતી; ફરતા કોટને સો દરવાજા હતા ને એને નક્કર પીતળનાં બારણાં હતાં; મહોલ્લાઓ સીધા હોવાથી જ્યાં તે મળતા ત્યાં ચોરસ ચકલા હતા; કોટની દિવાલ ઈંટની, ૮૭ ફુટ જાડી ને ૩૦૦ ફુટ ઉંચી હતી; વચમાં વચમાં બૂરજી કિલ્લા હતા; સૌ મળીને શહેરમાં ૬૭૬ ચકલા હતા; એમાંના કેટલાએક તો વસ્તી વિનાના રાજા થતા તેના ઉમરાવોના ખેતર વાડીરૂપે હતા; નદીને બન્ને તીરે એકેકો રાજમેહેલ હતો ને તે બે ૬૬૦ ફુટ લાંબા ને ૩૦ ફુટ પહોળા પૂલથી જોડાયા હતા. બાલનું દહેરૂં જમીનથી ૬૦૦ ફુટ ઉંચે બાંધેલું હતું ને ત્યાં જવાને પગથીઆં નહોતાં પણ ગાડી તથા ભારબરદારી પશુઓને ચડવાને ઢોળાવ રાખ્યા હતા; તે દહેરામાં સોનાની મૂર્તિઓ હતી અને જેટલી દોલત બેબિલોનિયનોએ લૂટમાં મેળવી હતી તેટલી બધીથી તેને શોભતું કીધુ હતું; જુનો રાજમહેલ બહુ જબરો બાંધેલો હતો ને નવા રાજમહેલની ચારેમેર ૮ માઇલ ફરતી વાડીઓ હતી.

લોક યાંત્રિકકળા ને ગણિતમાં જાણીતા હતા ને જ્યોતિષવિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ ધાતુકામ ને વણાટકામમાં કુશળ હતા. તેઓ બાળવાનાં લાકડાંને ઠેકાણે નખતેલ ને ભૂમિતેલ વાપરતા હતા; અને બહુ ચતુરાઈવાળી જુક્તિનાં સાધનો કામે લગાડી ધાતુ ગાળતા. ઝીણા કુમાસની ને ચકચકીત રંગની મલમલ વણાતી તે રાજકુટુંબના વાપરવામાં આવતી. કારમાનીઆ તથા સિરિયાના પ્રાંતોમાંથી રૂ આવતું ને તેનાં કાપડ કરવાનાં કારખાનાં બેબિલોન તથા તેના તાબાનાં ઘણાંક શહેરોમાં હતાં. સુગંધી દ્રવ્ય, કોતરેલી લાકડીઓ, નકશીકામના પત્થર ને મહોરદાર વીંટીઓ એ, શહેરમાં બનતી; રત્ન કાપવા ઘસવાની કળા ઉત્કૃષ્ટ હતી; તેવી આજ કોઈ ઠેકાણે નથી.

બેબિલોન રાજ્યના લોક ઇરાન તથા હિંદુસ્તાનની ઉત્તરના પ્રદેશ સાથે વેપાર કરતા ને ત્યાંથી સોનું, કીમતી પત્થર, રંગનો સામાન ને શિકારી કુતરા લાવતા; કંદહાર તથા કાશ્મીરથી ઊન તથા શાલ અને બાક્ટ્રિઆનાં મેદાનમાંથી પાનાં વગેરે મણિ આણી પશ્ચિમ એશિઆ

એકાંત મઠમાં રહેવું. પીળો જભ્ભો પહેરવો, અડવાણે પગે રહેવું, માથું તથા દાઢી મુંડાવવાં, ઘણાકે એકઠાં મળી દર રોજ કેટલીક વાર પોતાના દેવળમાં જઈ નીમેલી પૂજા કરવી, પરણવું નહિ, એક ઓરડીમાં બેશી બધાએ સાથે જમવું, સૂતી વેળા કેટલીક ક્રિયા કરવી, અઠવાડીઆમાં એક વખત સૌએ સાથે નહાવા જવું, ભિક્ષા લેવા બહાર જવું તે સિવાય બીજે કોઈ પ્રસંગે કદી પણ તેઓએ પોતાના મઠ છોડવા નહિ, મઠની માંહેના દેવળમાં બીજા લોકને આવવા દેવા નહિ, લોકને માટે મઠની બહાર દેવળો રાખવાં એવા તેઓના ધારા છે. ઝીણા જીવ પેટમાં ન જાય માટે સાધુઓ બપોર પછી કંઈ ખાતાપીતા નથી; લોક સાધુઓનાં હાડકાં કે દાંત કે વાળ દાટી તેના ઉપર ઘંટાકારની સમાધિયો-સ્તૂપો બાંધે છે. બુદ્ધોની પ્રતિમા કહીં કહીં ઉભી પણ ઘણે ઠેકાણે પલાંઠી વાળી ધ્યાનમાં હોય તેમ અક્કડ બેસાડેલી હોય છે, માથાંના નીમાળા વાંકડીઆ હોય છે; વેરૂળ, કારલે વગેરેની ગુફામાં ઘણાંએક દેવળો કરેલાં તે આજ પણ છે.

જીવહિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી, બીજા માણસના જીવ દુખાય માટે ઇન્દ્રિયોને બેકાવવી નહિ, જુઠું બોલવું નહિ, કોઈ પણ કેફ કરવો નહિ એ પાંચ આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી; જિતેંદ્રિય થવું, પરોપકાર-પરમાર્થ કરવો, ધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ રાખવો એ બૌદ્ધ ધર્મની શિક્ષા છે.

તથા યુરોપ તરફ મોકલતા. હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફથી કીરમજ, લાખ, સોનું તથા સોનાની ધૂળ એ સો બેબિલોનમાં આવતું; એ ધંધો ઊંટની વણજારથી બલખ શહેરને માર્ગે ચાલતો. બેબિલોનના લોક ઇરાની અખાતના બહેરીન ટાપુઓમાં વેપારને માટે વખારો રાખી હતી—અહીંથી તેઓને વહાણો બાંધવાનાં લાકડાં ને મોતીઓ મળતાં. યુફ્રેટિસ તથા ટીગ્રિસના મુખ અને હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ કાંઠો એ બેની વચમાંનો દરીઓ તેઓ ખેડતા ને ઘણી જાતનાં લાકડાં, મોતી, તજ તથા બીજા મસાલા એ સંધુ પોતાના મુલકમાં આણતા.

(ઇરાનનું.)

ઇરાન, એસિરિયાના મહારાજયના પાંચ લાખ ચોરસ માઇલના પ્રદેશમાં ગણાતું; સાર્ડનાપાલસને ઉઠાડી મૂકવામાં ઇરાનીઓએ મીડ તથા બેબિલોનિયનને મદદ કરી હતી, પણ તેઓ નવાં મંડાએલાં તે બે લોકનાં રાજયોની તાબેદારીમાંથી છૂટયા નહોતા; બેબિલોનના નેબૂકડનેઝરે તેને પોતાના તાબામાં ગણ્યું હતું, પણ તેના મરણ પછી તે મીડિઆનીજ સત્તામાં ગયું હતું;—એ વેળા મીડિઆનું મહારાજ્ય થયું હતું (૫ લાખ ચોરસ માઇલ અથવા હિંદુસ્તાનના વિસ્તારના ત્રીજા હિસ્સા જેટલું); ઇરાનીઓએ જેની જેની તાબેદારી કીધી હતી તે તે રાજ્યોની સમૃદ્ધિઓ અંતે સાઇરસે ઇરાનમાં આણી અને ડરાયસ તથા ઝર્કિસ઼ઝ એઓએ મોટા ઠાઠથી રાજકાર્યનો તથા સંસારી વિષયનો વૈભવ કીધો. તખ્ત સોનાનું હતું ને તેના ઉપર ખજુરી તથા દરાખના માંડવાના ઝાડનું સોનાનું છત્તર હતું ને તેને ફળના લુમખાને ઠેકાણે મોતીમણિના લટકતા ઝુમખાઓ હતા. અગાઉ રાજ્યમાં સોના રૂપાના ચલણી સિક્કા નહોતા તે ડરાયસે નવા કાઢયા. ઇરાનીઓએ મીડિઆના રાજ્યના લોકનો પહેરવેશ તથા તેઓની રીતભાત એ પોતાનામાં દાખલ કીધાં હતાં; ને ઇજિપ્ત જીત્યા પછી ત્યાંનાં બખ્તર રાખવા માંડયાં હતાં.*

* અંતરસ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી; રાજાઓ ને પ્રજાણાંના સત્રપો ઠાઠથી રહેતા ને યથેચ્છ વર્તતા. જનાનખાનાઓની સંભાળ ખટપટી હીજડાઓ કરતા. જનાનાનાં બૈરાં રાજગાદીના ઉમેદવારોની તરફેણ કરવામાં અથવા તેમને મારી નાખવામાં ખટપટ કરતાં. પદવીના ઠાઠના ને જનાનખાનાની મોજમઝાના ખર્ચમાં રાજયનું વસુલ વપરાતું. ખેડુતો કરવેરા ભરતાં કંગાલ થયા હતા. અનેક જાતનું ભેળાયલું મોટું લશ્કર જાથુ રાખવામાં આવતું; ને તેમાં સરહદ ઉપરના જંગલીઓ પણ હતા. લશ્કરને રાજયની ફતેહ અથવા સલામતીની દરકાર નહોતી;—તેઓ પગાર અથવા લૂટની મતલબે લડતા ને સરદાર કપાઈ પડેથી અથવા પાછો હઠેથી પોતે પણ નાસભાગ કરી વેરાતા થઈ જતા.

(ગ્રીસનાં)

રાજ્યવ્યવસ્થા—જુદાં જુદાં નગર (લગતા થોડાક પ્રદેશ સાથે અથવા તે વિના પણ) તે જુદાં જુદાં સ્વાધીન રાજ્ય હતાં; એક નગરનું મુખીપણું બીજાં નગરો થોડી ઘણીવાર માન્ય રાખતાં, પણ કીયાં કે જ્યાંના લોક મુખ્ય નગરના લોકની કુળશાખામાંના હતા તે; એથેન્સ એ સર્વ આયોનિયન ગ્રીકનું ને સ્પાર્ટા એ સર્વ ડોરિયન ગ્રીકનું મુખ્ય નગર હતું, આકાયા પ્રદેશનાં નગરો એકબીજાના કુળસંબંધમાં નહોતાં, પણ રાજકીય સંપમાં હતાં; અને થીબ્સ નગર બિઓશિયા પ્રાંતનાં બીજાં નગરો ઉપર વેળાએ વેળાએ પોતાની સત્તા રાખતું હતું. એક નાના દેશમાં અનેક નગરરાજ્યો,એઓ વચ્ચે ઝટઝટ સંપ કુસંપ ઝટઝટ અક્કેક લડાઈ તથા સલાહ થતી. રાજ્યમાં વારે વારે થતા ફેરફાર અને દેશના સામાન્ય સંપમાં (યુદ્ધ પ્રસંગમાં ને મહોત્સવ પ્રસંગમાં) પણ પોતપોતાનાં નગરની સરસાઈ,—એ કારણોથી ગ્રીક લોકમાં નગરનું માહાત્મ્ય વિશેષે આગળ પડયું. નગરનું રક્ષણ કરવું, નગરનાં થવું, નગરને શોભાવવું, નગરની કીર્તિ વધારવી અને એને માટે અનેક પ્રવૃતિમાં મચવું; વળી ઘરમાં લડવું, કુટુંબ પાડોશી સાથે લડવું, પરદેશી શત્રુ સામા લડવું એમાં ગ્રીક લોકનો અત્યાગ્રહ હતો. ધર્મરક્ષણ ને કુટુંબસુખ એના વિચાર ગૌણ હતા, પણ દેશરક્ષણ ને દેશીરૂપે પોતપોતાના સ્વતંત્ર યશ પ્રગટ કરવા એ વિચાર પ્રધાન હતા. એપોલો દેવ તથા તેનાં દહેરાંનો કારભાર એ સંબંધી વિચારો કરવાને સર્વ સંસ્થાનોના મુખત્યારો ડેલ્ફીમાં મળતા અને ઓલિમ્પિક વગેરે ઓચ્છવ ટાણે સઘળા ગ્રીક એકઠા થતા—એવી રીતે જો કે દેશી સમસ્તનો પ્રસંગે પ્રસંગે મોટો મેળાવડો થતો, તોપણ રાજકીય વિચારને અર્થે તેઓ વર્ષમાં એક વાર પણ મળતા નહોતા.+ પરસ્પર ઇર્ષા હતી ને તે જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં જુદી જુદી રાજ્યવ્યવસ્થા હોવાથી વધતી હતી, એ કારણને લીધે દેશીસંપ હંમેશને માટે બંધાયો નહોતો; પ્રસંગે પ્રસંગે સંસ્થાનો વચ્ચે સંધિવ્યવહાર ચાલતો, પણ પછવાડેથી વધારે તૂટ પડતી ને નિરંતર માંહોમાંહે લડાઈ ચાલતી.

+ ડયૂકેલીઅનના દીકરા એમ્ફિકટીઅને તેવું કંઈક યોજયું હતું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૫૨૧), પણ તે પછવાડેથી બંધ પડી ગયું હતું.

પ્રથમ તો સંસ્થાન સંસ્થાનમાં વંશપરંપરાના રાજા, પોતાના બરોબરીઆ સરદારોને સાથે રાખી જુના વહીવટ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતા. ટ્રોયની લડાઈ પછી બે ત્રણ સૈકામાં રાજાની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ ને કેટલેક ઠેકાણે રાજગાદી નીકળી ગઈ–પરરાજય ઉપર હુમલા ને સ્વરાજયમાં ફેરફાર બહુ થયા હતા. અને થેસેલિઅન, બીઓશિઅન ને ડોરિઅન એ લોક જયાં ત્યાં ફરી વળી જુના રાજવંશોનો ઉચ્છેદ કીધો હતો. એ ટોળાં જોકે પૂર્વના રાજપદને માન આપનારાં હતાં તોપણ પોતાની જુની સ્થિતિ બદલાવાથી તેઓનું વલણ રાજાની સત્તા તોડવા તરફ થયું હતું, તેઓ રાજાઓને કહેતા કે તમારી સત્તા લોકના ઉપર તથા શસ્ત્રધર પુરુષો ઉપર આધાર રાખે છે; પણ મૂળ કારણ જોઈએ તો તે આ હતું કે ગ્રીક લોક પ્રકૃતિથીજ ચંચળ બુદ્ધિના ને ઉદ્યમી હતા. ઠામઠામની રાજગાદીઓ એક સપાટે નીકળી નહોતી ગઈ; રાજાઓ વંશપરંપરાના હતા તે ટળી નવા નવા નીમાતા થયા, પ્રથમ એક કુળમાંથી ને પછી કોઈ પણ કુળમાંથી, જિંદગી લગીના ને પછી મુદ્દત મુદ્દત લગીના; ને છેલ્લી વારે રાજયસત્તા ઘણા જણના હાથમાં ગઈ હતી. એ પ્રકારે રાજા સરદારોને જવાબદાર થતા ગયા ને અમલદાર જેવા થઈ રહ્યા; કુળથી, લશ્કરી બહાદુરીથી તથા ચતુરાઈથી અને લોકને પસંદ પડે તેવા સદ્ગુણથી જે સરદારો પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા તેઓની મંડળી રાજયમાં આગેવાની કરતી થઈ; કાળાંતરે સરદાર મંડળીઓની સત્તા ઘટી અને લોક જે સ્વતંત્ર હતા પણ રાજકાજમાં ભાગ લઈ શક્તા નહિ તેમાંના ઘણાએકે લોકની તરફથી નવા નવા હક્ક માગવા માંડયા એવું એવું મોટાં શહેરોમાં અવશ્ય થયું સરદાર-મંડળી સ્થાવર મિલ્કતના વેચાણનો અટકાવ કરતી અને રાજયકારભારમાં હક ધરાવનારાઓની સંખ્યામાં વધઘટ ન થાય તેવા ઉપાયો કામે લગાડતી; પણ તેથી આટલુંજ થતું કે તે પોતાની સત્તા જાળવી શકતી, પણ પોતાની સામા લોકનો સંપ વધતો તેનો અટકાવ કરી શકતી નહિ ને પોતાનું બંધારણ પણ ઘટ્ટ કરી શકતી નહિ; એ સ્થિતિમાં સરદારમંડળી કેટલાકને રાજકારભારમાં થોડોક ભાગ આપતી અથવા કુળવંતને બદલે દ્રવ્યવંતને પણ વધારે હક આપતી થઈ. સરદારો પણ મોટા જમીનદાર તેથી રાજયવ્યવસ્થામાં ઝાઝો ફેરફાર થતો નહિ, પણ જે રાજયમાં થોડી જમીનદારીવાળા લોકને પણ રાજકારભાર કરવામાં હક મળતો જતો તે રાજય શ્રેષ્ઠ ને વધારે સ્થાયી કહેવાતું. કોઈ કોઈ વાર સરદારમંડળી ને લોક એ બે વચ્ચેના ટંટામાં સૌ જણ કોઈ એક શખ્સને થોડી વારને માટે સર્વોપરિ સત્તા આપતા.

એ પ્રકારના એટલે સરદારવર્ગની અથવા સરદારવર્ગ તથા લોકવર્ગ એ બંને વર્ગમાંના થોડાકની સત્તાવાળાં રાજયો માંહોમાંહેના ટંટાથી ઉધાં વળતાં ને કોઈ ખાનદાન સરદાર પોતાની શક્તિ ચાતુરીથી લોકને પોતાની તરફના કરી લઈ રાજાના જેવી સર્વોપરિ સત્તા ચલાવતો; એમ જે ઘુસનારા તે ટાયરંટ કહેવાતા ને તે પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને ગરીબ લોકને ઘણાંક વર્ષ લગી ઉદ્યોગે વળગાડી શહેરમાં મોટાં મોટાં મકાનો બંધાવી રીઝમાં રાખતા; વળી તે ટાયરંટ ખંતીલા રહી બીજાં રાજયો સામા લડાઈઓ કરવાનું ઉપજાવતા, મતલબ કે પજવનારા મિત્રો ને સંકટમાં આણનારા શત્રુઓ સૌ રોકાયા રહે ને જય મળેથી પોતાની સત્તા દૃઢ થાય. એવા ટાયરંટોમાંના કેટલાકે પોતાની સત્તા પોતાના વારસને માટે મૂકેલી, પણ ત્રીજી ચોથી પેઢીએ તે પાછી જતી રહેલી. કેટલાક ટાયરંટ પરરાજયના લશ્કરની મદદે પોતાના શત્રુનો નાશ કરતા અથવા તેઓને રાજય બહાર કરતા ને તેવાં બીજાં કર્મથી તેઓ લોકને અળખામણા થતા ને પછી માર્યા જતા; એવા ટાયરંટોને કહાડવામાં રાજયો સ્પાર્ટાની મદદ માગતાં ને એ તરત આપતું–પોતાના રાજયમાં તેવો કોઈ ટાયરંટ ન ઉભો થાય માટે અને બીજાં રાજયોમાં પોતાની વગસત્તા વધે માટે. ઇરાનની સાથે લડાઈઓ ચાલી તેની પહેલાં જયાં જયાં ટાયરંટો ભરાએલા ત્યાં ત્યાંથી સ્પાર્ટાએજ તેઓને કાઢયા હતા ને તેથી ગ્રીસના રાજકીય કારભારમાં સ્પાર્ટા સર્વોપરિ વગસત્તા ધરાવનારૂં થયું હતું. સ્પાર્ટાની બીજી મતલબ આ હતી કે બીજાં રાજયોમાં પણ જયાં ફાવે ત્યાં પોતાના જેવોજ રાજપ્રકાર રખાવવો; પણ એવી તજવીજ કરવામાં તે પોતાના વિચારને નહિ પણ વિરુદ્ધ વિચારને સબળ કરતું–કારણ કે સરદાર ને લોકના ઝગડા નવા નવા ઊઠયાંજ કરતા ને તેમાં લોક ફાવતા ને તેનું પરિણામ આ થતું કે લોકમાંના કેટલાક ધનવંત પણ રાજકારભારમાં દાખલ થતા. કેટલેક દહાડે થોડી જમીનદારીવાળાને પણ હક મળતા થયા ને તેથી પછી ખરેખરાં પ્રજારાજય ઘડાઈ રહ્યાં. જે પ્રમાણે એથેન્સમાં ને સ્પાર્ટામાં થયું હતું *તેજ પ્રમાણે ગ્રીસનાં

---

* એથેન્સમાં છેલ્લી વારે પ્રજારાજય બની રહ્યું હતું અને સ્પાર્ટામાં જો કે રાજગાદી હતી તોપણ રાજાની સત્તા સરદારમંડળીના અને લોકમાંથી નિમાતા એફોરી એટલે માજિસ્ટ્રેટના અંકુશમાં હતી–કેટલેક કાળે એ એફોરીઓએ સરદાર તથા રાજા એઓની સત્તા ઘણીક રીતે ઓછી કરી નાખી હતી.

બીજાં બધાં સંસ્થાનોમાંથી પણ રાજગાદી કાઢી નાખવામાં આવી હતી ને તે ઘણું કરીને એકસરખાંજ કારણોથી.

યુદ્ધ—સ્પાર્ટન ને થીબન એ ગ્રીકે જમીનની લડાઈમાં ને એથીનિયનોએ દરીઆની લડાઈમાં વધારે કુશળતા દેખાડી છે. યુદ્ધસંકટમાં ગ્રીક બહુ બહાદુરીથી લડી રસ્તો કાઢતા, પણ હથિયાર લઈ ધસીને છાપો કેમ મારવો—હલ્લો કેમ કરવો તે તેઓ જાણતા નહિ ને એવે પ્રસંગે તેઓ જ્યારે ત્યારે નિર્બળ જેવા જણાયા છે. તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક કેસરીઆં કરી લડ્યા નથી; **ડેલિયમ** ને **એમ્ફિપોલિસ**ની મોટી લડાઈ થઈ તેમાં રૂડો જોગ આવી મળ્યાથી જીત હતી.

સ્ત્રી તથા દાસ એઓની સ્થિતિ દયામણી હતી. હોમરના અને તેની પૂર્વના કાળમાં પુરુષની સ્ત્રીપ્રત્યે વર્તણુક સુધી ને સાચવટવાળી હતી; રાજાયોદ્ધાઓની સ્ત્રીઓ પણ ઘરનાં કામકાજમાં ગુંથાઈ રહેતી; સીવતી, વણતી, પાણી આણતી, કપડાં ધોતી વગેરે; બાપ પોતાની દીકરીને ઇચ્છામાં આવે તેને પરણાવતો; લગ્ન વેળા સામસામાં બક્ષીસો આપવામાં આવતાં અને જો સ્ત્રીને અન્યાય વિના પોતાને પીએર આવવાની જરૂર પડતી તો તે સાસરેથી મળેલું પોતાના હિસ્સાનું ધન પોતાની સાથે આણતી; પુરુષનાં ધન ને કુળ એ ઉપર તેટલું નહિં પણ બળ, હિંમત, બહાદુરી, ચતુરાઈ ને લડાઈનાં કામની કસરત એ જેનામાં વિશેષ હતાં તેને છોકરી પરણાવવામાં આવતી; ઘણે ઠેકાણે પુરુષો સ્ત્રીઓને હરણ કરી જઈ પરણતા; સ્ત્રીઓ પતિવ્રતે રહેતી. કાળાંતરે સ્થિતિ બદલાઈ તે આ પ્રમાણે હતી: સ્પાર્ટામાં છોકરીઓને પુરુષની પેઠે કસરત કરાવવામાં આવતી કે તેઓ પરણ્યા પછી મજબુત બાંધાનાં છોકરાં જણે: પુરુષ બળે અથવા છળે છોકરીને તેના માબાપનાં ઘરમાંથી કાઢી લઈ જઈ પરણતો; પરણ્યા પછી સ્ત્રી ઝાઝી લોકની નજરે પડતી નહિં; અને જો કે તેઓ પોતાના ધણીઓના સહવાસમાં થોડી રહેતી તોપણ તેઓનું માન રાખવામાં આવતું ને તેઓનું એટલું તો ચલણ હતું કે તે ગ્રીસના બીજા ભાગના લોકમાં બહુજ નઠારૂં ને દુઃખદાયક મનાતું; સ્પાર્ટાના ઇતિહાસના છેલ્લા કાળમાં માત્ર ત્યાંનીજ સ્ત્રીઓ પોતાનું ગૌરવ રાખી રહી રોમન ગૃહસ્થાણીઓની સરસાઈ કરાવે યોગ્ય જણાઈ હતી. એથેન્સમાં સોલનના ધારામાં હતું કે સ્ત્રીઓએ ત્રણ જોડ લુગડાં ને થોડુંક ખાવાનું સાથે રાખ્યા વિના બહાર જવું નહિં; રાતે મહોલ્લામાંથી જવું નહિં ને જવું તો ગાડીમાં ને આગળ મસાલ રાખવી, અને મરણ પ્રસંગે પેલછાથી અથવા મલાવીને વિલાપ કરવા નહિં. કાળાંતરે સ્ત્રીઓને જનાનામાંજ રાખવામાં આવતી. પ્લેટોએ કહ્યું છે કે જે પુરુષો બીકણ હોઈને અપ્રમાણિકપણે વર્તે છે તે બીજે જન્મે સ્ત્રીજાતમાં અવતરે છે; તેનો ધર્મ આટલોજ કે ઘરનું કામકાજ કરી સંભાળ રાખવી ને ધણીની આજ્ઞા માનવી. એરિસ્ટૉટલે કહ્યું છે કે જ્યારે ગર્ભ, પ્રકૃતિવિકારે પુરુષરૂપે નથી ઘડાતો ત્યારે સ્ત્રીરૂપે ઘડાય છે; સ્ત્રી સ્વતંત્ર રહેવાને પાત્ર નથી; તેણે બાપ–ધણી–દીકરો–સગો એનો આશ્રય ધરી તેને આધીન રહેવું જોઈએ. ગ્રીસમાં સર્વત્ર ગુલામો ઉપર ઘણીજ સખ્તી હતી. સોલોનનાં ધારામાં તેઓને મરતમાર મારી તેઓની સાક્ષી લેવી એવું હતું; પછીના વખતમાં એથેન્સમાં ગુલામોની હાલત કંઈક સારી થઈ હતી.

ભાષા, કળા, વિદ્યા—ગ્રીક ભાષા તે મૂળ પેલાસ્જિઅન લોકની ભાષાને બહુધા મળતી હતી, પણ દેશ કાળ ને જનસ્થિતિ પરત્વે બદલાયલી હતી. હેલેનીઝની ભાષા પેલાસ્જિઅન ભાષાથી માત્ર પ્રત્યય અનુબંધમાં જુદી પડતી, પણ વધારે જોરવાળી હતી; એ ભાષા ગ્રીસમાં સર્વત્ર બોલાતી થઈ; પણ પ્રાંત પ્રાંત પરત્વે થોડો થોડો ફેરફાર હતો. ગ્રીસના ઉત્તર ભાગની ડોરિક કહેવાતી તે પ્રથમ કઠોર ને પહોળાં ઉચ્ચારણની હતી, પણ પાછળથી ઘણી સુંદર થઈ હતી ને પિંડારે નવી ડોરિકમાં લખ્યું હતું; બીઓશિયા ને પેલોપોનીસસની ભાષા ઇઓલિઅન તે ડોરિકને ઘણીખરી મળતી હતી—સાફોએ એ ભાષામાં લખ્યું હતું. એટિકાના ઈઓનિયન લોક એશિઆ માઈનરમાં જઈ વસ્યા ને ત્યાંના લોકના સંબંધવડે આયોનિક ભાષા હલકાં ભારી ઉચ્ચારણ નિયમિતપણે જોડાયાથી મધુર થઈ. હોમરે જુની ને એનાક્રીઓન નવી આયોનિકમાં લખ્યું હતું. એટિક (એથેન્સની) ભાષા કેળવાતાં કેળવાતાં કેટલેક કાળે ઘણી સરળ ને સુંદર થઈ ને ગ્રીસના સર્વ વિદ્વાનોએ તેનેજ વાપરી. શોકવિષયનાટક લખનારા ને થ્યુસિડિડીઝ એઓએ જુની એટિક ગ્રીક ભાષામાં લખ્યું; એરિસ્ટોફેનીસ, પ્લેટો, ઝેનોફન એઓએ જુની નવી એકત્ર થતી એવીમાં અને એસ્કિનીસ, ડીમોસ્થિનીસ વગેરેએ નવી એટિકમાં લખ્યું. ગ્રીક વર્ણલિપિ ફિનીશિઅન ઉપરથી થઈ હતી. કવિતા કરવા વિષે લોકની સ્વભાવવૃત્તિ બહુજ બહાર પડતી હતી ને તેઓએ પોતાના યશ દેખાડ્યા છે. ઇ० સ० પૂ० ૯૦૦–૮૦૮માં **હોમર** ને **હીસીઓડ** એ બે મોટા કવિઓ થયા- ઇ० સ० પૂ० ૭૦૦–૪૪૨ સુધીમાં જુદા જુદા છંદમાં સંગીતકવિતા રચાઈ; **આર્કીલોકસ**

દોષ ખોળવામાં ને હસી કાઢવામાં એક્કા થઈ ગયો; **સિમોનીડીસે** સ્ત્રીને ભુંડણ, કહોલી, કુતરી, ગધેડી, નોળીઓણ, વાંદરી, મધમાખી, મટોડી અને દરીઓ એનાં રૂપક આપી આપી વર્ણવી છે; **ટૈરટ્યુસે** યુદ્ધગીત લખ્યાં; સોલને નીતિસંબંધી ને રાજકીય પ્રકરણ સંબંધી લખ્યું, (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૧૧); **આલ્કયૂએ** ઈશ્ક તથા મોજમઝા સંબંધી ને તેની પ્રિયા **સાફ્રો** એણે હૈયું પીગલાવે તેવાં ઈશ્ક સંબંધી લખ્યું; **એનેક્રિઓન** (૫૬૦) એણે ઈશ્ક તથા દારૂને વખાણ્યાં છે; અને **પિંડાર** (૫૨૨-૪૪૨) એણે **ઓલિમ્પિયન, પીથિયન, નીમિયન ને ઈસ્થમિયન** એ ધર્મયાત્રા મહોત્સવોમાં જેઓએ જય મેળવેલા તેઓના અનેક છંદમાં અનેક વિષયયુક્ત ગીત લખ્યાં છે; પિંડાર સંગીતકવિઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે. **નાટક** લખનારામાં **એસ્કીલસ** (૫૨૪-૪૫૬) એણે ૭૦ નાટક લખ્યાં હતાં (માત્ર ૭ હાલ છે); સોફોક્લિસે (૪૯૫-૪૦૬) ૧૩૦ લખ્યાં હતાં (માત્ર સાત હાલ છે); ને **યૂરિપિડીસે** (૪૮૬-૪૦૬) ૭૫ કે ૯૨ લખ્યાં હતાં (માત્ર ૧૯ હાલ છે). ધર્મનું રહસ્ય જેમાં રહેલું તેવા ગૂઢ વિષય અથવા ધર્મનો બાહ્ય વિષય એ નાટક રૂપે વર્ણવાયાં આવ્યા હતા. એસ્કીલસે પોતાના પ્રૌઢ તર્કને ભવ્ય દીપક શબ્દોમાં ઈશ્વરી અદ્ભુત સામર્થ્યવંત પુરૂષ-કર્મ-બનાવને ચીતર્યાં; સોફોક્લિસે મનુષ્યો જેવાં હોવાં જોઈએ તેવાં ને યૂરિપિડીસે જેવાં છે તેવાં ચીતર્યાં હતાં. **મદ્યદેવ ડાયોનીશિઅસ** એને બકરાંનો ભોગ આપવામાં આવતો તે પ્રસંગે પૂજક લોક નાચતા, ગાતા, વેદિની પ્રદક્ષિણા કરતા-એક ગાતો ને બીજા સઘળા ઝીલતા; પછવાડેથી એક જણ વેશ લેતો થયો; એ પ્રમાણે નાટકની ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. એસ્કીલસે બે જણને વેશ લેતા કીધા, ગાયકગણનું કામ થોડામાં આણ્યું ને એક મધ્યસ્થને વધાર્યો કે જે નાટકના સઘળા રસ પોતાના અનુભાવે દેખાડતો ને સૌ જોનારાનો લક્ષ તેનાજ ઉપર ઠરતો. **હાસ્યનાટક** લખવામાં એરિસ્ટોફેનીસ (૪૪૪-૩૮૦) શ્રેષ્ઠ હતો—તેણે પોતાની વખતના નામાંકિત પુરૂષોને વિકૃત રૂપવેષે દેખાડી દેખાડી તેઓનું ઉપહાસ્ય કીધું હતું. **ઇતિહાસ** તથા **વક્તૃત્વ-હેરોડોટસની** (૪૮૪-૪૪૩) પહેલાં કેટલાંક ત્રુટિત ઇતિહાસ-રૂપ કથન હતાં, પણ શુદ્ધ ઇતિહાસ સ્વરૂપે તો તેણેજ પ્રથમ દેખાડ્યું. તેણે ગ્રીક ને ઇરાની એઓ વચ્ચે જુના કાળથી જે દ્વેષ ચાલેલો તે સંબંધી લખ્યા પછી જે લડાઈઓ ચાલી તે સંબંધી યથાસ્થિત ઇતિહાસ લખ્યો; **થ્યુસિડિડીસે** (૪૭૧-૩૯૫) એથેન્સ સ્પાર્ટા વચ્ચે થાએલી લડાઇનો ઇતિહાસ લખ્યો; અને ઝેનોફને (૪૪૪-૩૫૪) થ્યુસિડાઇડીસે જ્યાંથી અધુરૂં રાખેલું ત્યાંથી આગળ ચલાવી લડાઈનો ઇતિહાસ પુરો કીધો, ને **મેંટીનીઆની** લડાઈના કાળ સુધીનો (૩૬૨) નવો લખ્યો. થેમિસ્ટોક્લીસ, આરિસટાઇડીસ ને પેરિક્લીસ એ સમર્થ વક્તા હતા. પણ કેવળ એજ વિદ્યાર્થી નામાંકિત થએલા તેમાં શ્રેષ્ઠ તો **ડીમોસ્થિનીઝ** (૩૮૫-૩૨૨) હતો. તેનાં ૫૯ ભાષણોમાં ૧૭ રાજકીય હતાં ને એમાંનાં ૧૨ તો મેસીડોનના ફિલિપની સામા ગ્રીકને સાવધ રાખવાને માટે હતાં; ને ૪૨ ન્યાયવિષયનાં હતાં. **શિલ્પમાં** ગ્રીક ઘણાજ કુશળ હતા. **સ્તંભરચના** ઉપર તેઓનો વિશેષ લક્ષ ને મોટો શ્રમ હતો-એ સ્તંભો **ડોરિક, આયોનિક ને કોરિન્થિઅન** એવા ત્રણ પ્રકારના હતા કે જે આજ પણ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નમુના ગણાય છે. ડોરિકનો હેતુ નક્કરપણું-મજબુતી આપવાનો, આયોનિકનો નાજુક ને સુંદર દેખડાવવાનો અને કોરિન્થઅનનો ભવ્ય શોભાયમાન કરવાનો હતો. **તક્ષક**-કોતરકામ પણ સારૂં હતું; લાકડું, પત્થર, આરસપહાણ, હાથીદાંત, મણિ, સોનું, રૂપું, તાંબું, પિત્તળ, મટોડી, મીણ એ પદાર્થો ઉપર નકશી કરવામાં આવતી; **ફીડીઆસ** શિલ્પ ને તક્ષક બંનેમાં નિપુણ હતો. **ચિત્રવિદ્યા** સાદી ને સાધારણ હતી. તક્ષકમાં જેવી મનની ધારણા ઉત્કૃષ્ટ હતી તેવીજ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ બનતી-મન ને હાથ સરખી રીતે સૌંદર્ય દેખાડતાં પણ તેવું ચિત્રમાં નહોતું. એ કળા તેઓ સુંદર દેખડાવી શક્યા નહોતા. **આયનનો** ઉદ્દેશ કાનને ખુશ કરવા કરતાં મનને ઉત્તેજન આપવાનો હતો એમ ગ્રીક સમજતા-તેઓ ગાયનથી લડાઈમાં શૌર્ય ઉપજાવતા અને જંગલી રીતિઓને સુઘડ કરતા; એ કારણને લીધે એ વિદ્યામાં તેઓ સારી કેળવણી લેતા.

તત્ત્વવિચારનો આરંભ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૭મા સૈકાથી થયો. જેવામાં ડોરિઅન લોકે ગ્રીસમાં જ્યાં ત્યાં ફરી વળી રાજ્યોમાં ઉથલપાથલ કરી નાખી તેવામાં કેટલાએક ગ્રીકે એશિઆમાઇનરમાં આવી **આયોનિઆ** વસાવ્યું હતું. એ રાજ્યના તાબાના મીલેટસ નગરમાં **થેલ્સ** નામના ગ્રીકે (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૪૦-૫૪૮) ઇજિપ્ત વગેરે દેશમાં પ્રવાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરી આ પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યા હતા-"સર્વ વસ્તુનું મૂળ જળ છે; જળમાંથી સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ને પાછી જળમાં સમાય છે, પણ ઈશ્વરે-બુદ્ધિએ સર્વ વસ્તુ તેમાંથી બનાવી છે. સર્વ વસ્તુ જો કે પાર ન આવે તેમ વિભાજ્ય છે, તોપણ કેટલાએક અવિભાજ્ય મૂળ પર-

માણુઓ વડે તે બનેલી છે-ઈશ્વર અનાદિ છે ને મરવું ને જીવવું એ બે જુદાં નથી, જીવ અમર છે; તે માનતો કે સૃષ્ટિ ભલાં ભુંડાં માણુસોના (શરીર રહિત) જીવોથી ભરેલી છે; જેને માટે આપણે બીજાનો દોષ બોલીએ તે આપણે પણ ન કરવું એ નીતિએ માનમાં ને ન્યાયીપણે માણુસે જિંદગી ગુજારવી." **સેમોસ** ટાપુનો **પિથાગોરસ** (૫૮૯ કે ૫૬૮માં જન્મ્યો હતો) ઇજિપ્ત અને પૂર્વ તરફના કેટલાક દેશોમાં પ્રવાસ કરી આવ્યા પછી ઇટાલિમાં **ક્રોટાનામાં** વસ્યો હતો. અહીં તેણે ઘણાએક શિષ્ય કરી પોતાની શાળા સ્થાપી હતી, તેના શિષ્યો દેવબલિમાં ન ખપતાં એવાં પ્રાણીનું માંસ ખાતા નહિ; ધર્મસંબંધી ક્રિયા કરતાં ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતા; મૌન્ય, મર્યાદશીલતા, ખાવાપીવામાં મિતપણું ને પરસ્પરે સ્નેહ-બંધુત્વ રાખતા; અને શિષ્ય થનારને પાંચ વર્ષ પછી સંકેત સૂત્રોમાં સિદ્ધાંત સમજાવવામાં આવતા. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરી તેણે જણાવ્યું હતું કે સઘળા ગ્રહ, પ્રકાશનો ગોળો જે સૂર્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે; પૃથ્વી પોતાના આંસ ઉપર ફરે છે ને તેથી રાત દહાડો થાય છે; પૃથ્વીનો ગોળો હવામાં અદ્ધર રહેલો છે; અને ચંદ્ર તથા બીજા ગ્રહોમાં પણ વસ્તી છે. થાલીસની પેઠે તે પણ અવિભાજ્ય પરમાણુ છે અને એ પરમાણુઓ અમુક સંખ્યા પ્રમાણમાં ગોઠવાયાથી અગ્નિ—પૃથ્વી—જળ—હવા ઉત્પન્ન થાય છે એમ તે કહેતો. એક ઈશ્વર સર્વ વસ્તુનું મૂળ છે; સત્ય એ તેનું સત્વ છે; જેઓ પ્રેમથી તેને ભજે છે તેઓને તે સુખ આપે છે; તે સર્વ વસ્તુનો આત્મા છે-સર્વ વ્યાપક ને સર્વનો આધાર; માણુસના જીવ મરણ પછી પણ હોય છે; સઘળું આકાશ જીવોથી ભરેલું છે; જે જીવ આ જિંદગીમાં ધર્મનીતિથી વર્ત્યા છે તેઓ માનસ્તુતિને પાત્ર છે; ભક્તિ કરવાના અભ્યાસથી જીવ પોતાની વૃત્તિઓ શુદ્ધ કરે છે; ઈશ્વરની પ્રકૃતિ તથા તેનું આનંદીપણું એ પામવાને જ્ઞાન શોધવું જોઈએ. વળી ઈઓનિઆ તાબાના કલાઝોમીની નગરનો **આનાક્સાગોરાસ** (૫૦૦-૪૨૮) એ પોતાની મિલ્કત વેચી વીસ વર્ષની વયે એથેન્સ જઈ વસ્યો ને અહીં ત્રીસ વર્ષ રહ્યો; તે યૂરિપિડીસ તથા પેરિક્લીસ એ બેનો મિત્ર ને ગુરુ હતો; તેનાં મત એથીનિઅન લોકને અનુકૂળ ન આવવાથી તેને પાખંડી ઠેરવી રાજ્ય બહાર કરવામાં આવ્યો હતો (૪૫૦). તેણે પોતાના શિષ્યોને ભણાવ્યું કે એક ઈશ્વર છે ને તે સર્વજ્ઞ મન છે કે જેણે જગતના ચૈતન્યવિનાના જડ પરમાણુઓને ગતિમાન કીધા છે ને એથી તે પરમાણુઓએ અનેક રૂપ ધર્યાં છે, તે મને સર્વત્ર પ્રસરિત હોઈને સર્વ પ્રકૃતિની વ્યવસ્થા કરી છે, તોપણ તે કોઈ પણ જડ વસ્તુની સાથે કોઈ પણ રીતે ભળેલું નથી પણ કેવળ જુદુંજ છે. **સોક્રેટીસ** (૪૬૯-૪૦૦) એથેન્સની પાસેના ગામનો મૂર્તિઘડો ને આનાક્સાગોરાસનો શિષ્ય એણે શાળા કાઢી નહોતી કે જાહેર ભાષણો પણ કીધાં નહોતાં; પણ તે કહેતો કે મને કોઈ અંતરપ્રેરણા કરે છે ને તે પ્રમાણે હું બોધ કરું છઉં. તે બજારમાં, દુકાનોમાં, રંગ અખાડામાં ઠામઠામ ફરતો ને બાળક, તરુણ, વૃદ્ધ સૌને નીતિયુક્ત અંતરબોધ માનવા વિષે અને કર્મનો ઉદ્દેશ તથા તેનાં ફળ એ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા વિષે વાદ સાથે સંભાષણો કરતો; મતીઆ પંડિતોના યુક્તિવાદમાં લોક મોહ પામતા તેઓને પોતાની બુદ્ધિએ ખરૂં ખોટું, સારૂં નરસું સમજવાની શક્તિ આવે તેટલા માટે તેણે બીજો ધંધો કરવો છોડી દઈ અહીં તહીં ભટકતાં બોધ આપવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો-તું તારી મેળે જાણ, તું પોતાને જાણ, એમ તે કહેતો. તેણે ડોળઘાલુ મતીઆ પંડિતોને કુંઠિત કરતાં ન્યાયશાસ્ત્રનો પાયો રચ્યો હતો. કોઈ એક દેખરેખ રાખનાર ઈશ્વરી સત્તા છે, મરણ પછી જીવને સદ્ગતિ છે, ને એટલા માટે નમ્રતા આદિ સદ્ગુણ તથા સત્કર્મ એ અવશ્ય છે એવી તેની આસ્થા હતી. **પ્લેટો** એ એથીનિયન ગ્રીકે (૪૨૮-૩૪૮) પોતાના વિચાર આ પ્રમાણે ફેલાવ્યા: જગતની ઉત્પત્તિને કોઈ પણ એક આદ્યંતરહિત સ્વયંભુ કારણ ને સકળ વસ્તુનો પિતા હોવો જોઈએ, ને તે શુભ સુંદર બુદ્ધિમાન ને શક્તિમાન છે; ને જ્ઞાનીઓને પણ દુર્લભ છે તો લોકની બુદ્ધિને અગમ્ય કેમ ન હોય ? એ આદ્યંતરહિત પિતાએ પોતાના વિચારમાં એક નમુનો ઉભો કરી પછી આ સૃષ્ટિનો ઘાટ રચ્યો છે અને આત્માવિના કોઈ પણ વસ્તુ પૂર્ણ શુભ સુંદર નથી એવું વિચારી તેણે સૃષ્ટિને સજીવ કીધી; તેના સકળ જડ વિભાગને ઈશ્વરી સત્વ-તેજથી સચેતન કીધા. આત્મા સ્થૂળ શરીરથી જુદો છે, અમર છે અને તે ઈશ્વરીસત્વ જડમાં વ્યાપી રહ્યું છે તેનો અંશ છે; ઈશ્વરમાં સમાઈ જવું તે મોક્ષ. નીતિસંબંધી વિચાર પોતાના ગુરુ સોક્રેટીસના જેવાજ હતા-ન્યાય, મિતભોગ, રાજ્યધારા પ્રત્યે આજ્ઞાંકિતપણું ને પૂર્ણ સદાચારીપણું એ ચાર વાનાં જેને જ્ઞાની થવું હોય તેને અવશ્ય છે અને સદ્ગુણી સુંદર માણસજ સુખી હોય છે. પદાર્થવિજ્ઞાનમાં પ્લેટો પિથાગોરાસના મતનો હતો. **એરિસ્ટોટલ** (૩૮૪-૩૨૨) મેસીડોનિઆના સ્ટાજીરા નગરમાં જન્મ્યો હતો; તે ૩૬૭માં એથેન્સ આવી પ્લેટોની શાળામાં શિષ્ય થઈ ગુરુના મરણ સુધી (૩૪૭) ત્યાં રહ્યો હતો; પછી કેટલાંક વર્ષ બહાર ફરી આવી પાછી તેણે એથેન્સમાં શાળા કાઢી ૧૩ વર્ષ ભાષણ કીધાં હતાં ને ગ્રંથો લખ્યા હતા. તેણે વાદના

સૂત્ર બાંધી ન્યાયશાસ્ત્ર રચ્યું છે, ને થઈ ગએલા પંડિતોના વિચારનું શાસ્ત્રીય રીતે વિવેચન કર્યું છે. તે કહે છે કે જેમ આંખની કીકી ને દૃષ્ટિ તેમ શરીર ને આત્મા છે, પણ આત્મા શરીરથી જુદો પડી શકતો નથી; આત્મા અમર હોય પણ સ્મરણશક્તિ રહિત જગત એ કાર્યને કોઈ પણ આદિકારણ છે, ને તે કારણ ગમનક્રિયા આરંભે છે, પણ પોતે ક્રિયામાં પડતું નથી, તે કારણ તે બુદ્ધિ છે કે જે પોતાનેજ ઓળખે છે, જગતને જાણતું નથી ને એ રીતે તે જગતથી જુદું છે. નીતિસંબંધી વિચાર, 'અતિસર્વત્ર વર્જયેત્' એને મળતા હતા—પ્લેટોનું મત આવું કે મનોવિકારને જીતવા; ને એરિસ્ટોટલનું આવું કે તેમને નિયમિત રાખવા. એરિસ્ટોટલ પછી બીજા પંડિતો પણ થયા હતા.*

સમુદ્રના ફાંટાથી કતરાયલો કાંઠો, કાંઠાની પરોસના ટાપુઓનાં ઝૂમખાં, માંહેનો પ્રદેશ પહાડ, ખિંડ, મેદાનથી ખંડિત થયલો, નહિ મોટા ને નહિ રસાળ એવા ગ્રીસ દેશના પીલાસ્જિઅન હેલીનીઝ નામના ઉદ્ધત, સ્વચ્છંદી પહાડી લોકે ઈજિપ્શિઅન ફિનીશિયનના સહવાસથી પોતાની સ્થિતિ સુધારી, પોતપોતાનાં કુળનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં ને કેટલેક કાળે સ્વદેશી રાજાઓમાંના એકને અપમાન મળ્યું તેનુ વેર લેવાને સંપસાહસે ટ્રોજન સાથે લડાઈઓ કરી જય મેળવ્યો (૧૧૮૪).

કાળાંતરે તે ગ્રીકના વંશજો તૂટ્યા; થેસલીના પેલાસ્જિઅનોએ બિઓશિયાના ઇઓલિયનોને ભગાડ્યા ને એઓ જ્યાં જેમ ફાવ્યા ત્યાં તેમ વસ્યા, દક્ષિણમાં પ્રબલ થયા; પછી ડોરિયન ગ્રીકોએ ધસાધસ કરીને ઘણાંક રાજ્ય ઉંધાં વાળ્યાં ને પોતાનાં નવાં કીધાં. એટિકાના રાજ્ય ઉપર ડોરિયનો ફાવ્યા નહોતા, પણ ત્યાં નાસરણે આવી વસેલાં ઘણાંક કુટુંબો ભેગાં થયાં હતાં; એ અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં સત્તાધારીઓના જુલમથી, માંહોમાંહેના ઝગડાથી ને પાડોશમાં રાજ્યો સાથે નિરંતર ચાલતી લડાઈઓથી કંટાળીને કેટલાંક કુટુંબ ગ્રીસ છોડી બીજા પ્રદેશમાં જઈ વસ્યાં ને પોતપોતાનાં

* ઝીનો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૧૦—૨૬૦) સાઈપ્રસમાં જન્મેલો તે એથેન્સમાં આવી વસ્યો હતો. તે સૈનિક કહેવાતા પંડિત ક્રેટિસનો શિષ્ય હતો. ઝીનોના શિષ્ય તે સ્ટોઇક કહેવાતા. તે ઇન્દ્રિયજિત ને સાધુ સાદો પુરુષ હતો. એક ઈશ્વર જે સ્વયંભૂ સૃષ્ટિમાં જીવ મૂકનાર તે પૂર્ણ જ્ઞાન છે તેણે આરંભે હવાની વસ્તુનું પાણી કીધું અને તેમાં પોતાનું સત્વ રોપ્યું; એથી ચાર તત્વ થયાં ને એમાંથી સઘળી વસ્તુઓ બની છે ને એમાંજ તે પાછી સમાશે; સૃષ્ટિ તેજ ઈશ્વર છે-કારણ કે જેનામાં બુદ્ધિ છે તે બુદ્ધિ નથી એવાના કરતાં વધારે સારૂં છે, સૃષ્ટિ કરતાં વધારે સારૂં બીજું કંઈ નથી માટે સૃષ્ટિનામાં પણ બુદ્ધિ છે; વળી જેનામાં જ્ઞાન અનાદિપણું છે તે જેનામાં નથી તેના કરતાં વધારે સારૂં છે, પણ જગત કરતાં વધારે સારૂં કંઈ નથી, માટે જગત તે ઈશ્વર છે. નીતિસંબંધી વિચાર જન્મનું સાર્થક ક્યારે કે પોતાના સ્વાભાવિક વલણ પ્રમાણે વર્ત્તાયાં કરે; બાળક ઉપર હેત, કુટુંબ સંસાર વહેવારનો સંબંધ તથા એ ઉપરથી અવશ્ય પાળવા જેવા જે ધર્મ એ સૌ સ્વાભાવિક વલણ છે. જીવ એ એક ગરમ પવન છે ને તે નષ્ટ વસ્તુનો બનેલો છે; સદાચારે રહેવામાં સુખ છે તો દુરાચારે રહેવું એનાં દુઃખ સિવાય બીજું દુઃખ નથી માટે દેહકષ્ટ એ ખોટું નથી-વિષયનો ત્યાગ કરવો ને દેહકષ્ટથી ઇંદ્રિયજિત થવું. એપિક્યૂરસ સામોસ ટાપુમાં ૩૪૨માં જન્મ્યો હતો, પણ ૩૦૭થી એથેન્સમાં આવી ૧૭૧માં મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી ત્યાંજ રહ્યો હતો. ઝીનોનું મત આ કે સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં સદ્ગુણ વધારવા; પણ એપિક્યૂરસનું આવું કે સુખને અર્થે સદ્ગુણ વધારવા. પ્રકૃતિ-જડ અનાદિ છે, અનંત પરમાણુ સદૈવ અનંત આકાશમાં ગમન કર્યાં કરે છે, ને અનેક પદાર્થો બનાવે છે. એ પદાર્થો પાછા પરમાણુ રૂપ થઈ જાય છે, પણ મૂળપ્રકૃતિ રૂપ પરમાણુઓ વધતા ઓછા થતા નથી. સત્ય પારખવાનાં ત્રણ લક્ષણ છે-ઇન્દ્રિયવડે જાણવું; ન દીઠામાં આવેલી વસ્તુઓની મનમાં છાપ પડે તેથી—સ્મરણથી-અનુમાનથી જાણવું અને સુખ દુઃખ થાય તેથી જાણવું; પણ શરીર તથા આકાશ એના ખરાપણાની પેલી પાસ સમજાય તેવું બીજું કંઈ નથી; મરણ એ નાશ છે; મરણ પછી જો બીજી સ્થિતિની આશા નથી તો સદ્ગુણની પ્રશંસા કરવી એ મિથ્યા છે. નીતિસંબંધી-ડાહ્યાં માણસે જીવ જવો તે માઠું છે એમ ન માનવું, તેણે પોતાની જિંદગી વધારે લાંબી કરવાનાં કરતાં સુખમાં જાય તેવું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો; સુખમાં રહેવાને ઇન્દ્રિયની ભૂખતરસ પુરી પાડવી કે જેથી શરીર આરોગ્ય તથા સ્વસ્થ રહે ને એથી મન પણ નડતરથકી છુટું રહે; દુઃખ ને ગભરાટ એથી દૂર રહેવાને આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કેમકે સુખ એ આપણાં જીવતરનો ઉદ્દેશ છે; પણ દરેક જાતની મોજમઝા ડાહ્યાં માણસે ખોળવી નહિ. કેમકે જે માણસે મિતપણાથી રોટલી પાણીમાં સ્વાદ માન્યો છે તેને મોંઘાં જમણની જરૂર નથી; માટે સુખ એટલે નિરંકુશ મોજમઝા ન સમજવી; જે કોઈ પોતાની ઇચ્છાને વિવેકના પ્રકાશથી જોઈને આટલી યોગ્ય છે એમ નક્કી કરે છે ને બીજાને દાબે છે તે ખરો સુખી છે; જે ડહાપણથી ને પ્રમાણિકપણે વર્તતો નથી તે સુખમાં રહી શકનાર નથી, અને સુખી થયા વિના કોઈ ડહાપણથી ને પ્રમાણિકપણે રહી શકનાર નથી, કેમકે સદ્ગુણ ને સુખ એ બે એકબીજાથી છુટાં પડી શકે તેવાં નથી.

નવાં રાજ્ય કરી ઉદ્યમે વળગ્યા. થોડા કાળમાં સંસ્થાની રાજ્યનો ઉત્કર્ષ થયો જોઈ ગ્રીસના લોકે હૈયે દાઝી સ્વતંત્રેજ રાજ્ય ચાલુ રાખવાનો ઉત્સાહ પ્રગટ કીધો ને દેશી ઐક્યનો શક આરંભ્યો (૭૭૬).

લાઈકર્ગસે સ્પાર્ટાને ધારા બાંધી આપેલા તે પ્રમાણે રાજ્યમાં વ્યવસ્થા હતીજ; એથેન્સમાં સોલને ધારા બાંધી આપ્યા; ને જો કે લોકમાં તડાં હતાં ને પિસિસ્ટ્રેટસે સર્વોપરિ સત્તા પોતાને હાથ રાખી હતી તોપણ રાજ્યમાં ઘણાક સુધારા થયા હતા; બીજાં રાજ્યોમાં પણ લોક ચંચળ ને ઉદ્યમી હતા. હીપિયસને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો તે સમા ઉપર એથેન્સ ને સ્પાર્ટા આ પ્રમાણે શોભ્યાં; એથેન્સના લોક શાંતિને ઇચ્છી અનેક ઉદ્યમમાં વધારો કરવાને ઇચ્છતા અને લોક ઉદ્યમી રહે તેવા ત્યાંના રાજ્યધારા હતા. દરેક જણને રાજકાજમાં મત આપવાનો હક હતો તેથી તે પોતાનું મોટપ સમજતો, પોતાની સૂઝ તથા શક્તિ ઉપર વધારે ભરોસો રાખતો, ને સરસાઈમાં વધારે સારા કહેવાને નિરંતર ઉદ્યમમાં મચ્યો રહેતો; કોઈને મોજમઝાનો ને અનીતિનો ચેપ લાગ્યો નહોતો, ને દરેક વર્ગમાં ને દરેક જણમાં દેશાભિમાન વ્યાપી રહી તકતકતું હતું; લોક ઉત્તમ નૌકાસૈન્યે, મોટી સમૃદ્ધિએ; કેળવાએલી બુદ્ધિએ ને પ્રપંચ વૃત્તિએ રાજ્યને બળિષ્ટ ને સુંદર કરતા હતા. સ્પાર્ટાનું રાજ્ય કેવળ લશ્કરી હતું; લોકને ખાવાપીવા પહેરવા ઓઢવા વગેરેનું રાજ્યમાંથી મળતું એટલે તેઓને પોતપોતાનો સંસાર ચલાવવાને ઉદ્યમ કરવાની જરૂર નહોતી; તેઓ યુદ્ધકાળમાં શૂર વિકરાળ હતા પણ શાંતિકાળમાં આળસુ ને નિસ્તેજ હતા; તેઓ વિદ્યાકળાને તથા જેઓ તેનો અભ્યાસ કરે તેને ધિક્કારતા; તોપણ યોદ્ધાનું માન સર્વોપરિ છે એમ તેઓ માનતા. દરેક જણ રાજધારાની આજ્ઞામાં રહી એક સરખી કરડી કેળવણી લેતા, કોઈના બળાત્કારથી નહિ કે રાજતંત્રમાં જડ રૂપ ગોઠવાવાને નહિ, પણ આખા રાજ્યરૂપી પ્રૌઢ પુરુષનું હું એક સચેતન ને કામ કરી શકું તેવું અંગ છઉં એમ સમજીને કેળવણી લેતા ને તેની છાતી દેશાભિમાનથી, શૌર્ય ભર્યાં કુંપદથી ને મોતના ધિક્કારથી ધમધમતી હતી.

યોગ આવ્યો-સંસ્થાની આયોનિયને ઇરાની રાજ્યની ઝુંસરીમાંથી નીકળવાને પોતાનાં કુળના એથેનિઅનોની મદદ માગી, એઓએ તે આપી ને ઇરાની રાજ્ય કોપ્યું. સૌ ગ્રીક રાજ્યો સાવધ થયાં ને સંપ બાંધી સજ્જ થયાં,—એથેન્સ ને સ્પાર્ટા, એક વિદ્યાકળાને માન આપનારૂં ને બીજું તેને ધિક્કારનારૂં, એક માન-નામને માટે આતુર ને મોટાં શૌર્યથી લડનારૂં ને બીજું કઠણ કરેલાં અંગબળથી તથા લડાઈની કરડી કેળવણીથી વિકરાળ થઈ લડનારૂં હતું; બંનેનું લશ્કરી બળ ઘણું કરીને સરખુંજ ને બંને સ્વતંત્રતાના અધીર અને તે બંનેના તથા બીજાં પણ ગ્રીક રાજ્યોનાં દરેક જણનાં ને સૌ જણનાં હૃદય દેશાભિમાનથી પ્રજ્વલિત હતાં. ઇરાનીઓ ઉપરાઉપરી મોટે મસારે પણ ભારે ઠાઠથી ખુશકીએ ને વહાણે ગ્રીક જીતવા આવ્યા; ગ્રીકે સામા થઈ લડાઈ આપી શત્રુને હરાવ્યા, શત્રુએ આડીવાટે ગ્રીસમાં ઉતરી એથેન્સને બાળ્યું, પણ સાવધ, ચતુર, ચપળ, ગ્રીકોએ વહાણની લડાઈ જીતી મહારાજ ઝર્કિસસને લજ્જિત કરી પાછો કહાડયો. લીઓનિડાસે અડગ રહી સ્પાર્ટાના રાજપ્રતિ પોતાની ભક્તિ પોતાનો વધ કરાવી શિક્ષણીય રાખી; ને સૌ ગ્રીક જનોએ ઓલિમ્પિક ઓચ્છવમાં થેમિસ્ટોક્લીસને ધન્ય ધન્ય ભણ્યું-દેશાભિમાની સ્વતંત્ર લોકના એકદેશી સંપનો જય પ્રકાશ્યો (૪૮૦).

પેરિક્લીસના સમયમાં એથેન્સના કીર્તિમાન રાજ્યનો વૈભવ પુરેપુરો શોભ્યો ને નાટકકારોએ તે યથાસ્થિત ચીતરી દર્શાવ્યો (૪૬૦-૪૨૯).

પેરિક્લીસના મરણની સાથે એથીનિઅનોમાં દેશાભિમાન ને યુદ્ધનો ઉત્સાહ એ ઘટવા માંડયાં—તેઓ બુદ્ધિના તથા સમૃદ્ધિના મદમાં જેટલું સારૂં તેટલું અમારૂંજ એ સ્વાર્થ ને અમેજ સૌથી મોટા એ ગર્વ વિશેષે રાખતા થયા; ઇરાનની રીતભાત તથા મોજશોખ જો કે કેળવાયલા સુંદર રૂપમાં દેખડાવતા તોપણ તેઓ ઘણાજ ખટપટી ને અનીતિમાન થયા હતા. એથેન્સ સ્પાર્ટાને મૂળથીજ પરસ્પર સ્પર્દ્ધા હતી ને તેમાં એથેન્સ ચઢયું એટલે સ્પાર્ટાએ ડોળા કહાડયા. ઇરાને હુમલો કર્યો તે વેળા લડાઈમાં સ્પાર્ટન સરદારને સર્વોપરિ સત્તા આપવામાં આવી હતી; તે સત્તા (૪૭૭થી) એથેન્સે પોતે રાખી હતી ને એ સત્તા સ્પાર્ટને પાછી પોતે લેવાને નિશ્ચય કીધો. સત્તાવીસ વર્ષ લડાઈ ચાલી ને એથેન્સે સ્પાર્ટાની તાબેદારી કીધી. (૪૦૪થી) સ્પાર્ટાએ સઘળાં ગ્રીક રાજ્યોમાં સર્વોપરિ બળવાન ટહેવડાવ્યું; એનો મદ થીબ્સે ઉતાર્યો (૩૭૧) ને તે ઝળક્યું. પડતીના કાળમાં તત્ત્વશાસ્ત્રીઓએ પોતાના શોધ પ્રગટ કીધા. ડીમોસ્થિનીસે સૌ ગ્રીક રાજ્યોને માઇસીનના ફિલિપની સામા ઉશ્કેરવાને મથન કીધું. પણ ફિલિપે ગ્રીક સમસ્તને પોતાની આણ માનતા કીધા (૩૩૮).

અને પછી સિકંદરે વીસ લાખ ચોરસ માઇલનું ઇરાની મહારાજ્ય જીત્યું ને ગ્રીક જયનો જગતમાં વિસ્તાર કીધો (૩૩૧).

(રોમનું.)

ગ્રીક દેશમાં એક જાતનાં જુદાં જુદાં કુળે જુદે જુદે ઠેકાણે રાજ્યો માંડયાં, પણ એકથી વધારે જાતિકુળના લોકે રોમમાં સત્તા સ્થાપી, રોમનું મોટપ વધારી અને રોમ નગરના રોમન છીએ એવું પોતાને કહી કહેવડાવી પોતાની વિખ્યાતિ કીધી. સાંસારિક રાજકીય ને સૈનિક વ્યવસ્થા રોમ્યુલસે કરેલી તે આ પ્રમાણે હતી. (૧) સકળ વસ્તીના બે મોટા વર્ગ હતા–નગરજન (પેટ્રન) અને તેઓના અનુજીવી (ક્લાયંટ). અનુજીવીઓને કોઈની તરફથી દુઃખ નુકસાન થતું તો તેના સ્વામી પેટ્રન ધારા–વહીવટથી તેઓનું રક્ષણ કરતા અને અનુજીવીઓ પોતાના પેટ્રનની કેટલીક નોકરી બજાવતા; સઘળા રાજકીય હક નગરજનોએ પોતાનેજ માટે રાખ્યા હતા. (૨) નગરજનની ત્રણ વર્ણ (ટ્રાઈબ) હતી; રામનીઝ (રોમ્યુલસના રોમન); ટીટસ (સબૈન રોમન); ને લ્યુસરીઝ (ઇટ્રસ્કન રોમન); એકેક વર્ણમાં દસ દસ કુળ (ક્યૂરી) ને એક એક કુળનો એકેકો મુખી અમલદાર હતો; સૌ મળીને ૩૦ કુળ હતાં જે ૩૦ સેબાઇન સ્ત્રીઓ વડે રોમન તથા સેબાઇન એ બે એકઠા મળી ગયા હતા તેઓને નામે ઓળખાતાં. રાજા સઘળી રાજકીય બાબતો ક્યુરિઓની સભામાં મૂકતો ને તેઓનાં વધતાં ઓછાં મત પ્રમાણે દરેક કામનો નિકાલ કરવામાં આવતો. તેઓની સમ્મતિ વિના રાજાથી કોઈ નવો ધારો થઈ શકતો નહિ અને ક્યૂરીઓની સભામાં ઠરાવ થતો ત્યારેજ રાજાને રાજ્યસત્તા ધારા પ્રમાણે મળી કહેવાતી. રાજા યુદ્ધમાં મુખ્ય સેનાધિપતિની તથા પ્રાણ ઉગારવા લેવા સંબંધી સર્વ કામમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશની સત્તા ધરાવતો અને એની નિશાનીમાં તેની સાથે બાર લિક્ટર (છડીદાર) રહેતા–એઓ ડાંગ રાખતા ને દરેક ડાંગમાં વચમાંથી ફરશી જેવું હથિયાર બેસાડેલું હતું. ક્યૂરીઓની સભામાં સઘળા કુલીન નગરજનને મત આપવાનો હક હતો. વળી એ સભા સિવાય બીજી એક મોટેરાઓની સભા સેનેટ હતી તે રાજાને સલાહ આપવાને માટે હતી –પ્રથમ તેમાં ૧૦૦ જણ હતા, પણ જ્યારે સેબાઈન રોમન સાથે મળી ગયા ત્યારે ૧૦૦ બીજા વધારવામાં આવ્યા હતા–૧૦ રોમનીઝ તથા ૧૦ ટીટસ ક્યૂરીઓમાંની એકેકામાંથી દસ દસ; લ્યુસીરીઝ વર્ણની ૧૦ ક્યૂરી હતી, પણ તેને પોતાની તરફથી સેનેટમાં મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો નહોતો. સૈનિક વ્યવસ્થામાં આવું હતું કે દરેક વર્ણ ૧૦૦૦ પાયદળ ને ૧૦૦ ઘોડેસ્વાર પુરા પાડતી ને એ રીતે કુલીન સરદારોની તરફનું લશ્કર ૩૦૦૦ પાયદળ ને ૩૦૦ ઘોડેસ્વારનું હતું ને તે લીજીઅન કહેવાતું; દરેક વર્ણના લશ્કરી સવારની ટુકડી તે સેંચુરી કહેવાતી ને ત્રણ સેંચુરી તે રામનીઝ, ટૈટીઝ, લ્યુસરીઝ એ નામે ઓળખાતી; સઘળા રસાલાનો વડો અમલદાર તે દરજ્જામાં રાજા પછી બીજો ગણાતો.

ધર્મ તથા ધર્માધિકારી સંબંધી વ્યવસ્થા ન્યૂમાએ આ પ્રમાણે કરી હતી; જુપિટરે* આકાશમાંથી એક ઢાલ નાખી તે ચોરાઈ ન જાય માટે ન્યૂમાએ તેના સરખી બીજી અગિઆર કરાવી ને પછી બાર ઢાલના બાર પૂજારી (સાલીએ) ઠેરવ્યા હતા. દેવતાના પૂજનવિધિનું ઉપરીપણું રાખવાને તથા ધર્મને લગતી બાબતનો વિચાર કરવાને ચાર આચાર્ય (પોંટિફ) ઠેરવ્યા હતા. એ ચાર મળીને ધર્મની વ્યવસ્થા રાખતા. રોમના શ્રેષ્ઠ નામાંકિત કુલીન જનને આચાર્યપદ મળતું. ધર્મકર્મ કરાવનારાઓનો જુદો વર્ગ નહોતો. રોમનગરપાળ બે દેવનો એકેકો ને એક જુપિટરનો એવા ત્રણ પૂજારી (ફ્લેમેન્સ) હતા. દેવતાઓની ઇચ્છા–આજ્ઞા જાણવાને ચાર શકુન પરીક્ષક ભવિષ્ય વર્તનારા (ઓગર) નીમ્યા હતા. રોમની જણતી જે આલ્બા નગરી ત્યાંની વેસ્તા દેવીનો અગ્નિ રોમ આણી રાખેલો તેને નિત્ય સતેજ રાખવાને વેસ્તાનું દહેરૂં બંધાવ્યું ને તેની જોડેના મકાનમાં ચાર કુમારિકાઓને રાખી. સંગ્રામકાળ ને શાંતિસ્વસ્થતાનો કાળ જુદો દેખડાવવાને બે મોઢાંના (આગળ પાછળ) જેનસ દેવનું દેહરૂં બંધાવ્યું. ધાન્યાદિકનાંજ બલિ દેવને આપવાં એવું ઠેરવ્યું. દરેકનાં ખેતરને હદ કરી આપી હતી ને એ હદ ખસેડવી તે ખેતરપાળ દેવની ચોરી મનાતી; ખેતરપાળનો દર વર્ષે ઓચ્છવ થતો. ન્યૂમાએ લોકના ધંધા પ્રમાણે વર્ગ કીધા; ફુડફેથનું (ધીરપતીજ–સત્ય વિશ્વાસનું) દહેરૂં બંધાવ્યું; ટાણાં તહેવારના દહાડા નક્કી કર્યાં; અને તેણે રોમ્યુલસે ઠેરવેલા વર્ષના ૧૦ મહીના હતા (કેટલાક ૨૦ દહાડાના હતા) તેમાં જાન્યુઆરિ ને ફેબ્રુઆરિ એ બે મહીના ઉમેર્યાં ને ૧૨ ચાંદ્રમાસ ને એક દહાડો ઉપર એટલે ૩૫૫ દહાડાનું વર્ષ ઠેરવ્યું.

આંકસ માર્શિયસે કેટલાંક લેટિન શહેરો લીધાં ને

* સ્વર્ગનો દેવ–વૃષ્ટિ વાયુ ગર્જન વિદ્યુતનો અધિષ્ઠાતા; એ સર્વોપરિ દેવ મનાતો; દરેક ધર્મકાર્ય અથવા સંસારકાર્યના આરંભમાં તેનું આરાધન કરવામાં આવતું; તે પ્રકાશનો દેવ હતો ને શ્વેતરંગ તેને ગમતો તેથી જયી યોદ્ધાની સવારીમાં રથને ચાર સફેત ઘોડા હતા. ધર્માધિકારી સફેત ટોપી પહેરતા.

ત્યાંનાં મુખ્ય કુટુંબોને નગરજન બનાવ્યા. જેઓએ રોમમાં રહેવું ઇચ્છયું તેઓને પાંચમી ડુંગરીમાં વસાવ્યા; જે રોમની સત્તા માની પોતપોતાનાં ગામમાં રહ્યા તે નગરજન તથા અનુજીવી એ સ્વામિસેવકના સંબંધથી અળગા હતા. ટાર્કિવનિયસ પ્રિસકસે લ્યૂસ-રીઆને સેનેટમાં દાખલ કરી બીજી વર્ણોની બરાબરીએ આણ્યા એટલે સેનેટ ત્રણસેં જણની થઈ; પેટ્રન તે પેટ્રિશિયન કહેવાયા. પેટ્રિશિયનોનો પરસ્પર સંબંધ જણાવવાને કુટુંબોના વર્ગ કીધા* (કુળ શાખા પ્રમાણે કે બીજી રીતે તે જાણવામાં આવ્યું નથી), એઓને પરસ્પર લગ્ન કરવાની છૂટ હતી; પેટ્રિશિયન અનુજીવી સાથે પરણે તો દીકરો પેટ્રિશિયન ન કહેવાય ને તે પોતાના બાપના ઘરમાંનો ન ગણાય; પેટ્રિશિયન નહિં ને અનુજીવી નહિં એવા કેટલાક લેટિન લોક (રોમની સત્તામાં નવા આવેલા) હતા તેઓ પ્લેબ્સ કહેવાયા—એઓ રાજકાજમાં હક ધરાવી શકતા નહિ તથા પેટ્રિશિયન સાથે લગ્ન સબંધ કરી શકતા નહિ, પણ તેઓ કોઈ રીતના સ્વામિ-સેવકના સબંધ રહિત હોવાથી અનુજીવી કરતાં વધારે છૂટથી રહેતા હતા ને કેટલાક શ્રીમંત પણ હતા; એ પ્લેબ્સમાંનાં કેટલાંક કુટુંબને અકેકી વર્ણ સાથે જોડી નાખ્યાં ને અકેકી વર્ણ જુની તથા નવી કહેવાઈ; એ રીતે કેટલાક પ્લેબ્સ પેટ્રિશિયન થયા, પણ તેઓ હજી રાજકાજમાં ભાગ ન લઈ શકે તેવા હતા. ટલસ હોસ્ટિલિયસે ઘોડેસવાર રસાલાની સંખ્યા ત્રણસેંની છસેં કીધી હતી ને ટાર્કિવનિયસે બારસેંની કીધી.

સર્વિયસ ટલિયસ રાજાએ પ્લેબીઅન લોકને સંખ્યામાં ને દોલતમાં વધતા જોઈ તેઓને રાજકાજમાં ભાગ નથી માટે સામા થશે એમ વિચારી એક નવી લોકસભા ઉભી કીધી કે જેમાં સૌ નગરવાસીને પેટ્રિ-શિયન ને પ્લેબીઅન એકસરખા દાખલ કીધા—તે સભાનું વ્યવસ્થા સ્વરૂપ લશ્કરી હતું—તે શહેરની બહાર માર્સના (યુદ્ધદેવના) ક્ષેત્રમાં ભરાતી; સભાસદો પોતપોતાનાં હથિયાર સાથે આવી પોતપોતાનાં મત આપતા; જેઓને ઓછામાં ઓછી ૧૧ હજાર રતલ જેટલી જમીનની પેદાશ અથવા ઘરની મિલ્કત હતી તેજ માત્ર નવી સભામાં દાખલ થઈ શકતા; સભાના પાંચ વર્ગ મિલ્કત પ્રમાણે કરવામાં આવ્યા હતા; અકેકા વર્ગની સેંચુરી કંપનિઓ કરવામાં આવી હતી; ને એમાં ૧૭થી તે ૪૫ સુધીની ઉમરના તે **જુનિઅર** ને ૪૫થી તે ૬૦ સુધીના તે **સીનીઅર** કહેવાતા; એ પાંચ વર્ગની ઉપર ઘોડેસવાર હતા—એઓની ૭ સેંચુરી હતી ને તે પેટ્રિશિયનનીજ હતી; તેમાં ૧૨ પ્લેબીઅન કુટુંબનાં માણસોથી વધારી સૌ મળીને ૩,૬૦૦ ઘોડાનો રસાલો કીધો–ઘોડાનો ખર્ચ વર્ષને માટે મુકરર કરેલી રકમ પ્રમાણે સરકારમાંથી આપ-વામાં આવતો; વળી ઇંજનેરનાં કામને માટે સુથાર લુહારની બે કંપનિ હતી તેનાં માણસો અને ૧૧ રતલથી ઓછી પેદાશના તે પાંચમા વર્ગમાં ભેળી નાખવામાં આવ્યા હતા—એ નવી સભાએ (જુનિઅરની–પ્લેબીઅન ઘણા હતા) ધીમે ધીમે કયૂરીઓની સભાનું કામ પોતે કરવા માંડયું અને જો કે નવી સભાએ યોજેલા ધારા કયૂરીની સભામાં તપાસાતા ને પછી તેના ઉપર સેનેટ મંજુરી આપતી તોપણ આગળ જતાં સેંચુરીએટ અસેમ્બ્લી–નવી સભા–રાજ્યમાં કાયદા કરનારી સર્વોપરિ થઈ હતી.

લાશિયમનો મોટો પ્રદેશ રોમના રાજ્યમાં જોડાયો હતો; ને સર્વિઅસે તે બધાના મોટા નાના ભાગ પાડયા ને ત્યાં વસનારા લોકની જાતિ (ટ્રાઈબ) મુકરર કીધી. રોમ્યુલસની બાંધેલી વર્ણ–ટ્રાઈબ માત્ર ત્રણ ને તે કુળપરત્વે પેટ્રિશિયન નગરજનની હતી, પણ સર્વિ-અસની બાંધેલી જાતિ–ટ્રાઈબ ૨૦ હતી ને તે પ્રદેશના જુદા જુદા ભાગમાં વાસ કરનારા પ્લેબીઅનોનીજ હતી. રોમ્યુલસની ટ્રાઈબમાંનો અથવા સર્વિઅસની ટ્રાઈબમાંનો કોઈ પોતાનું રહેઠાણ બદલતો તો તે પોતાની ઠેરવેલી જાતનોજ ગણાતો. દરેક ટ્રાઈબના મુખીઓ ઠરાવ્યા હતા કે જે ટીપ રાખતા, પણ કોઈ બીજે ઠેકાણે જઈ રહ્યો તો તેટલાજ ઉપરથી તેનું નામ પોતાની ટીપમાંથી કાઢી નાખવાની તેઓની સત્તા નહોતી, ચાર ટ્રાઈબ શહેરની હદની અંદરને માટે ને બીજી બહારને માટે હતી. ટ્રાઈબમાં નોંધાએલા પ્લેબીઅનો શહેરના ચોકબજારમાં—ફોરમમાં જ્યારે જ્યારે ગુજરી ભરાતી ત્યારે ત્યારે મળતા ને રાજકાજ સંબંધી પોતાના મત આપતા.

એક ઠેકાણે મળેલા લોકનાં મત સામટાં લઈ લેવાનો વહીવટ રોમમાં નહોતો; મત આપનારા લોકની મંડ-ળીઓમાં વહેંચણ કરવી ને પછી તે મંડળીઓના બહુ મત પ્રમાણે કામનો નિકાલ કરવો એવો વહીવટ હતો. એ પ્રમાણે રોમનાં રાજકાજની વ્યવસ્થાને માટે એ હતી તેની ચાર સભા થઈ–કયૂરી પ્રમાણે મળતા પેટ્રિ-શિયનની તે ચોકબજારના છેડાના ભાગમાં મળતી, પોતપોતાની જાતિમાં પ્લેબીઅનો મળતા તે ચોકબજાર-

*આર્ય બ્રાહ્મણોએ ગોત્ર, શાખા, શર્મ અને દ્વિવેદી, ત્રિપાઠી, યાજ્ઞિક વગેરે એ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી હતી.

માંજ; પેટ્રિશિયન પ્લેબીઅન સૌ લોકની તે યુદ્ધદેવના ક્ષેત્રમાં મળતી; અને એ ત્રણેની વાતને મંજુર રાખનાર અથવા રદ કરનાર સર્વોપરિ સભા સેનેટની હતીજ. (પછવાડેથી) પેટ્રિશિયનની સભા નામનીજ રહી હતી; પ્લેબીઅન ટ્રાઈબોની સભાએ ધીમે ધીમે સત્તા મેળવી રાજ્યના ધારા બાંધવાનું કામ પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું અને પેટ્રિશિયન પ્લેબીઅનની મોટી સભા તે ધીમે ધીમે પેટ્રિશિયનની સત્તા તોડી ખરેખરી લોકસભા જેવી થઈ હતી.

રાજાને કાઢયા પછી પેટ્રિશિયનોએ સઘળી સત્તા પોતાને હાથ રાખી, પણ પ્લેબીઅનોને રાજી રાખવાને તેઓના પસંદ કરેલા બે વડા અમલદાર પ્રીટર (એજ પાછળથી કોન્સલ કહેવાયા હતા) રાજાના જેટલીજ સત્તાથી હાકમી કરે એવું કબુલ કીધું ને સેંચુરીની (લોકની) સભાએ બેને ઠેરવ્યા ને ક્યૂરીની સભાએ તેઓને પટ્ટાભિષેક કીધા. કોન્સલોએ રાજાઓની વખતમાં સેનેટ હતી તે પ્રમાણે ૩૦૦ પેટ્રિશિઅનોની નવી સેનેટ સ્થાપી. વેલેરિઅસ કોન્સલના વખતથી વહીવટ ધારા ચાલ્યા કે કોન્સલો પોતાની લીજીઅન સાથે શહેર બહારના મુલકમાં હોય ત્યારેજ તેઓ ઉગારવા મારવાની સત્તા વાપરે, શહેરમાં નહિ; અને કોન્સલનાં કામ ઉપર લોકસભાને અપીલ કરવાનો હક દરેક રોમનગરજન ધરાવે. કોન્સલ વર્ષને માટે નિમાતા એટલે તેઓ પોતાનાં કામને માટે જવાબદાર હતા ને એ શાંતિકાળમાં લોકના હકમાં ઠીક હતું, પણ યુદ્ધકાળમાં જ્યારે કોન્સલો લડાઈમાં ગુંથાતા અને વળી લોકે પસંદ કરેલા એટલે તે હંમેશના પ્રવીણ સરદાર જેવા હોયજ નહિ ને હોય તોપણ તેઓને વર્ષ પછી અધિકાર છોડી દેવો પડે એવું હતું તેથી સેનેટે (વેલેરિઅસના મરણ પછી) ઠેરવ્યું કે જરૂરની વખતે બેમાંથી એક કોન્સલ કોઈને છ મહીનાને માટે ડિક્ટેટર કરે—તેની સત્તા શહેરમાં ને બહાર ચાલે, તેની સાથે ફરશીવાળી ડાંગ રાખનારા રહે,* તે ચાહે તેને મારે કે ઉગારે ને તે પોતાનાં કામને માટે કશી વાતે જવાબદાર નહિ. એ ઠરાવ પ્રમાણે ૪૯૮થી ડિક્ટેટર નિમાયો (સેંચુરી સભાનો હક છીનવી લેવાયો.)

ટાર્કિવનની સામા ચાલેલી લડાઈઓથી રોમનોએ કેટલોક પ્રદેશ ગુમાવ્યો હતો ને તેથી ઘણાક પ્લેબીઅનો કંગાલ થઈ ગયા હતા—થોડાંક કુટુંબ પેટ્રિશિઅન જેટલાં દોલતમંદ હતાં, પણ ઘણાંક તો ગામ ગામડાંમાં રહી પોતપોતાનાં નાનાં ખેતરો જાતે ખેડીને અથવા કરજ કાઢીને ગુજારો કરતાં; રાજ્યની નોકરીમાં જ્યારે તેઓ ઉનાળામાં લડાઈને માટે નીકળતા ત્યારે તેઓનાં પોતાનાં ખેતર અણખેડ્યાં રહેતાં અથવા પાડોશીઓ તે ખેડતા. વળી સરહદ ઉપર દુશ્મનો પણ ખેતરો વણસાડતા. પેટ્રિશિઅનો તો રોમમાંજ રહેતા; તેઓ પોતાની જમીન પોતાના અનુજીવી પાસે ખેડાવતા, ને એઓની પાસે બીજા ધંધા કરાવી નફો મેળવતા; પાછલા રાજાની કેટલીક ખાસ જમીન જે રાજ્યની થઈ હતી તે પેટ્રિશિઅનોએ પોતાના હવાલામાં રાખી હતી ને તેનું ઉચક્કો ભાડું સરકારમાં ભરી પોતે તે જમીન ખેડાવી તેનું ઉત્પન્ન ખાતા; તેઓ લોકને નાણું ધીરતા ને દેણદારથી મુદતસર તે પાછાં નહોતાં ભરાતાં તો રાજ્યના ધારા પ્રમાણે તેઓ દેણદારની પાસે ગુલામી કરાવતા અથવા તેને પકડી કેદ કરી ગુલામ દાખલ વેચતા અથવા મારી નાખતા. પ્લેબીઅન બહુ અકળાતા હતા તેવામાં એક પ્રસંગ બન્યો, એવો કે ચીંથરેહાલ ને લાંબી મેલી દાઢીવાળો ને પગમાં બેડી એવો એક રોમન બજાર ભરાયલો તે દહાડે ફોરમમાં ધૂસ્યો; સૌએ તેને ઓળખ્યો કે તે લો ફલાણો બહાદુર સિપાઈ છે; પછી તેણે પોતાની વાત કહી કે લડાઈ ચાલતી તેવામાં દુશ્મને મારૂં ઘર બાળી નાખ્યું ને નાનું ખેતર લૂટી લીધું, પછી મેં એક પેટ્રિશિઅનનું કરજ કાઢયું, ને તે મારાથી અદા ન થયું તેથી તેણે મારી આ દશા કરી છે. એ ઉપરથી સઘળા પ્લેબીઅનો ઉશ્કેરાયા; એક કોન્સલ તો સંતાઈ ગયો ને બીજાએ પ્લેબીઅનોની તરફથી સેનેટને સમજાવવાનું માથે લીધું. થોડે દહાડે સરહદ ઉપર દુશ્મનો ચઢી આવ્યા ને તેની સામા જવાને કોન્સલોએ લશ્કર બોલાવ્યું, પણ પ્લેબીઅનોએ ધારા પ્રમાણે સમ ખાઈ નામ નોંધાવવાની ના પાડી; સાર્વિલિઅસ કોન્સલે સરકારી લેખ કરી જણાવ્યું કે લડાઈ ચાલશે તે દરમિઆનમાં કોઈ દેણદારને કેદ કરવામાં નહિ આવે ને લડાઈ પૂરી થયા પછી દેણદારના ધારામાં ફેરફાર કરવા વિષે તે સેનેટને સમજાવશે. પ્લેબીઅનોએ તે કોન્સલના ઉપર ભરોસો રાખી દુશ્મન સામા જઈ તેઓને હાંકી કાઢયા; પણ જ્યારે કોન્સલ પોતાના જયી સિપાઈઓ સાથે પાછો આવ્યો ત્યારે સેનેટે તેને જય કર્યાનું માન ન આપ્યું ને દેણદારના ધારામાં પણ

* વેલેરિઅસના વખતથી કોન્સલોના લિક્ટરો નગરમાં ફરશી વિનાની ડાંગ રાખતા. પાછલા વખતમાં મહીના મહીનાના વારા પ્રમાણે જ્યારે એક કોન્સલના બાર લિક્ટર ફરશીવાળી ડાંગ રાખતા ત્યારે બીજાના બાર ફરશી વિનાની રાખતા. ફરશીવાળી ડાંગ એ મારવા ઉગારવા સંબંધી કુલ અખત્યારની નિશાની હતી.

કંઈ ફેરફાર કરવાની ના પાડી. પ્લેબીઅનો વધારે ક્રોધે ભરાયા; વળી દુશ્મનોની સામા જવાનો વખત આવ્યો; સેનેટે વેલેરિઅસને ડિક્ટેટર નીમ્યો કે તે સમજાવીને લોકને લડવા મોકલે. વેલેરિએસે વચનથી ખાતરી આપી કે હું તમારૂં દુઃખ ઓછું કરાવીશ. લડાઈ પૂરી થઈ; સેનેટે કંઈ કીધું નહિ ને વેલેરિઅસે પોતાનો અધિકાર છોડયો-કહીને કે મારૂં વચન પાળ્યું નહિ તેમાં મારો દોષ નથી. જે પ્લેબીઅન લશ્કરવડે વેલેરિઅસે જય મેળવ્યો હતો તેણે હજી હથિયાર ઉતાર્યાં નહોતાં; અને એપ્પીઅસ કોન્સલે તેઓને રજા ન આપી. લશ્કરે પોતાનામાંના બે જણને પોતાના સરદારો કરી કુચ કીધી ને ટાબર તથા એનીઓ એ બે નદીના સંગમ આગળની ટેકરી ઉપર (રોમથી બે માઇલ દૂર) નવું શહેર વસાવવાનો નિશ્ચય કીધો. પેટ્રિશિયનોએ ઉપરાઉપરી સંદેશા મોકલ્યા, પણ પ્લેબીઅનોએ કાને લીધું નહિ; એપ્પીઅસ કહ્યું કે પ્લેબીઅન વિના ચાલશે, પણ બે જણ જે આગળ ડિક્ટેટર થયા હતા તે અને મેનેનીઅસ એગ્રિપ્પા નામનો પેટ્રિશિયન જે લોકનો હિતુ હતો તે વચમાં પડયો. એગ્રિપ્પાએ ' શરીર તથા તેના અવયવ ' એની વાત પ્લેબીઅન લશ્કરને સંભળાવી ને સમાધાની આણવી કબુલ કરાવી. પ્લેબીઅનોએ આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે જે દેણદારોથી કરજ અદા થઈ શકતું નથી તે કરજ માંડી વળાય તથા જેઓને ગુલામગીરીમાં રાખ્યા છે તેઓ છૂટા થાય; પેટ્રિશિયન અમલદારોની સામા પ્લેબીઅનોનું રક્ષણ કરવાને માટે પ્લેબીઅનોમાંથીજ બે ટ્રિબ્યૂન નામના અમલદાર નિમાય; જેટલો કાળ તેઓ અમલદાર રહે તેટલો કાળ તેઓનાં અંગને આંચ ન આવે; તેઓ શહેર છોડી બીજે કહીં જાય નહિ ને તેઓનાં ઘર રાતદહાડો ઉઘાડાં રહે કે જ્યારે જેને જરૂર પડે ત્યારે તેને તાબડતોબ મદદ મળે. એ માગણી પેટ્રિશિયનોએ કબુલ રાખી, પણ આટલું ઉમેરાવ્યું કે સેંચુરીની મોટી સભા ટ્રિબ્યૂનોને નીમે-આવી મતલબથી કે તે સભામાં પેટ્રિશિયન તથા તેના દોલતમંદ અનુજીવી એઓનાં બહુ મત રહે. ટ્રિબ્યૂનોને સેનેટની સભામાં બેસવાનો હક હતો ને વળી તેઓને મોટી ને જોખમભરેલી સત્તા મળી કે જેથી કોઈ પણ ટ્રિબ્યૂન એકાદો કાયદો થતો બંધ પાડે અથવા સેનેટના ઠરાવને અમલમાં આવતો અટકાવે. જે ઠેકાણે કોલકરાર થયા તે ઠેકાણે પ્લેબીઅનોએ જ્યુપિટરની વેદિ બાંધી ને તે ટેકરી **પવિત્ર ટેકરી** એ નામે ઓળખાઈ. થોડે દહાડે પ્લેબીઅનોને પોતાનામાંથી બે એડીલ નીમવાનો હક મળ્યો હતો-તેઓ મહોલ્લાઓમાં સુલેહ રાખતા, ને મકાન રસ્તાઓ સમરાવતા.

એગ્રેરિયન લૉ—એ ધારો પસાર થયો તે આ રીતે,-રાજાઓની ખાસગી જમીન જે સરકારી થયેલી તેમાં વધારો થયાં કરતો-દુશ્મનનો મુલક બધો અથવા થોડો જીતનારા લોકના ઉપયોગ તથા લાભને માટે રાજ્યમાં દાખલ કરવાનો વહીવટ હતો; એવી ઘણીક જમીન પેટ્રિશિયનોએ પોતાના વાપરમાં લીધી હતી, તોપણ કેટલીક ઢોરને ચરવા લાયકની રહી હતી; **સ્પ્યુરિયસ કેસ્સીઅસ** નામના એક પેટ્રિશિયને ગરીબની દાઝ જાણી દરખાસ્ત કીધી કે પ્લેબીઅનો જે નાનાં નાનાં ખેતર ખેડી મુસીબતે ગુજારો કરે છે તેઓનાં ઢોરને માટે ઉપર કહી તેવી અણખેડી જમીન થોડી વહેંચી આપવામાં આવે તો તેઓની સ્થિતિ સારી થાય. કેસ્સીઅસે મોટાં કામ કીધાં હતાં, તે ત્રીજી વારનો કોન્સલ હતો ને તેની સત્તા ઘણી હતી; વળી પવિત્ર ટેકરીનું સ્મરણ પેટ્રિશિયનોને હતુંજ; એ ઉપરથી સેંચુરીની સભાએ મંજુર રાખ્યો-વિચારીને કે ધારો થતો અટકાવ્યા કરતાં તેનો અમલ થતો અટકાવવો એ વધારે ડહાપણ છે.

પછી પેટ્રિશિયનોએ રાજદ્રોહનો અપરાધ મૂકી કેસ્સીઅસનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો ને તેનું ઘર તોડી પડાવ્યું. ચારેક વર્ષ તો પેટ્રિશિયનોએ એગ્રેરિઅન લૉની ચર્ચા ચાલવા દીધી નહિ, કોન્સલો શહેરની બહાર પોતાની કચેરી કરતા કે જયાં તેઓ ઉગારવા મારવાની સત્તા ચલાવી શકે ને ટ્રિબ્યૂનોની સત્તા ચાલે નહિ. ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૭૬માં ટ્રિબ્યૂનોએ એક કોન્સલને અપરાધી ઠેરવી દંડ કરાવ્યો; ૪૭૩માં જેન્યુશિયસ ટ્રિબ્યૂને પાછલાં વર્ષના કોન્સલના ઉપર એગ્રેરિઅન લૉનો અમલ થતો અટકાવ્યો એવો અપરાધ મૂકયો; પેટ્રિશિયનો ગભરાયા, અને તેઓએ તે ટ્રિબ્યૂનનું ખૂન કરાવ્યું. પછી પાછી ભાંજગડ ચાલી; હુલ્લડ થયું ને કોન્સલો સેનેટ સભાના મકાનમાં ભરાઈ રહ્યા; **વોલેરીઅસ પબ્લીઅસ** એ ટ્રિબ્યૂને દરખાસ્ત કીધી કે ટ્રિબ્યૂન ને એડીલ એઓની નીમણૂક સેંચુરીની સભા ન કરે પણ ફોરમમાં મળતી પ્લેબીઅનોની જાતિની-ટ્રિબની સભા કરે; એ દરખાસ્ત થઈ, પણ પેટ્રિશિયનોએ તે ધારો થવા દીધો નહિ; પણ પ્લેબીઅનોએ મમતથી પબ્લીઅસને બીજી વાર ટ્રિબ્યૂન ઠેરવ્યા ને તેનો સાથી લેટોરિઅસ હતો તે પણ દૃઢ નિશ્ચયથી કામ કરનારો હતો. એ બે જણે ફોરમમાં જાતિઓની

સભામાં ધારો બાંધવા માંડયો; કોન્સલોએ પોતાના લિકટરો સાથે ત્યાં જઈ અટકાવ કરવા માંડયો; વેટારિઅસે તેમને પાછાં જવાનું કહ્યું; હુલ્લડ થયું; ધસારામાં પ્લેબીઅનો કેપિટલની* ટેકરી પર ચઢી ગયા ને તેઓએ પેટ્રિશિયનોના હલ્લાઓને હઠાવ્યા; પછી જાતિઓની સભામાંથી ટ્રિબ્યૂન ને એડીલ નીમવાનો ધારો પસાર થયો હતો. પ્લેબીઅનોએ પાંચ ટ્રિબ્યૂન નીમ્યા તે પ્રસંગે (૪૭૦માં) પેટ્રિશિયનો આડા આવ્યા નહિ.

ટ્રિબ્યૂનો એગ્રેરિઅન લૉ પુરેપુરો અમલમાં આવતો કરવાને બહુ મથ્યા, પણ ફાવ્યા નહિ—કોન્સલોની નીમણુક પેટ્રિશિયનો કરતા ને કોન્સલો પોતાની જુલમી સત્તા વાપરતા એટલે પ્લેબીઅનોનું શું ફાવે? તોપણ (૪૬૨માં) ટેરેનટિલિયસ નામના શખ્સે આવી દરખાસ્ત કીધી કે પેટ્રિશિયન તથા પ્લેબીઅન એઓએ હવે પછી એકબીજાના સંબંધમાં કેમ વર્તવું તે વિષે નક્કી ધારા બાંધવાને ૧૦ જણને કમિશનર મુકરર કરવા જોઈએ. પેટ્રિશિયનોએ તે દરખાસ્તની સામાં થયાં કીધું, ને પ્લેબીઅનોએ ટેરેનટિલિઅસને મદદ આપ્યાં કીધી-પાંચ વર્ષ સુધી પ્લેબીઅનોએ તેના તેજ ટ્રિબ્યૂનો નીમ્યા કીધા હતા. ટ્રિબ્યૂનો પેટ્રિશિયનની દરકાર ન રાખતાં કમિશનરો નીમવાનો ઠરાવ કરતા હતા તેવામાં કેટલાક જુવાનીઆ પેટ્રિશિયનોએ સભામાં જઈ તેમને કામ કરતા અટકાવ્યા; એ ઉપરથી બન્ને તરફેણ વચ્ચે લડાઈ ચાલવાનો સંભવ હતો. પણ એટલામાં ટ્રિબ્યૂનોએ શહેરમાંથી કાઢી મૂકેલા એવા કેટલાએક રોમનોએ સેબાઈન લોકની મદદથી કેપિટલની ટેકરી લીધી એવું સાંભળ્યું ને કોન્સલોએ ટસક્યુલમના લેટિનોને ભરોસો આપી સાથે લઈ બંડ બેસાડયું; પણ કોન્સલ ઝગડામાં કપાઈ પડયો ને પેટ્રિશિયનોએ ધારા બાંધવાની વાત ઉપર દરકાર રાખી નહિ. સિન્સિનેટસે ઇકવીઅન લોકના હુમલાને હઠાવ્યો તેમ શહેરમાં ટ્રિબ્યૂનોની સત્તા પણ તોડી; પ્લેબીઅનમાંના કેટલાક આગેવાનોનાં ખૂન પણ થયાં; રોમમાં ધારાનું ચલણ નહિ સરખું થયું; જ્યાં ત્યાં કલહ મચી રહ્યો; તોપણ પેટ્રિશિયન ને પ્લેબીઅન એ બેમાં કેટલાક સમજુક હતા તેઓએ સમાધાની આણી. સેનેટે પાંચના દસ ટ્રિબ્યૂન કરવાની મંજુરી આપી. (૪૫૭); પેટ્રિશિયઓને ઠેરવ્યું કે ત્રણ માણસ ગ્રીસ જઈને સોલનના ધારા તથા બીજા રાજ્યોના ધારા તથા વ્યવસ્થાનિયમ જે તેઓને સારા ને ઉપયોગી જણાય તે લઈ આવે. એવેનટાઈન ટેકરી જે સરકારી ખુલ્લી જમીન હતી તે પ્લેબીઅનોને જથુ રહેવાને આપી. જે ત્રણ જણ ગ્રીસ ગયા હતા. તે ત્રીજે વર્ષે (૪૫૨) પોતાનું કામ કરી પાછા આવ્યા.

એ સમે પેટ્રિશિયનો સમાધાનીને એટલા ચાહતા હતા કે તેઓ કોન્સલ તથા બીજા અમલદારોને કાઢી નાખી દસ જણની સભાને સઘળો રાજ્યકારભાર સોંપવાને કબુલ થયા-તે દસ જણ એક પાસથી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખે, ન્યાય ચૂકવે, સૈન્યની સરદારી કરે અને બીજી પાસથી ધારાઓનો સંગ્રહ રચે. ડિસેંવર—દસ જણની સભા ૪૫૧માં સ્થપાઈ તે બધા પેટ્રિશિયનોજ હતા. પહેલા વર્ષના ડિસેંવરોએ ન્યાયે ને મિતપણે રાજ્ય ચલાવ્યું ને વર્ષને અંતે ધારાસંગ્રહની ૧૦ પાટી-ટેબલ (કોતરેલી) તૈયાર કીધી ને ફોરમમાં ટાંગી કે નગરજન તે તપાસે ને સુધારવા સંબંધી સૂચના કરે; નિયમિત કાળ પછી તે ધારા સેંચુરીની લોકસભાએ મંજુર રાખ્યા ને તે નક્કી થયા—એ ધારાનો હેતુ પેટ્રિશિઅન ને પ્લેબીઅન બંનેને એકસરખી રીતે ન્યાય આપવાનો હતો. વર્ષને અંતે ૧૦ જણે પોતાના અધિકાર છોડયા ને નવા દસ થયા તેમાં એક જુનામાંનો એપ્પીઅસ ખટપટ કરી પાછો દાખલ થયો હતો; ને થોડાએક પ્લેબીઅન પણ હતા. એપ્પીઅસ ને પ્લેબીઅન એપ્પીઅસ એ બે શહેરમાં રહેતા ને મુખ્ય ગણાતા; અને બીજા આઠ લશ્કરોની સરદારી કરતા ને એડીલ, ક્વેસ્ટર વગેરેનાં કામ કરતા. એપ્પીઅસ જે પહેલે વર્ષે જનહિતુ જણાયો હતો તેણે બીજે વર્ષે પોતાના પેટ્રિશિયન સાથીઓને સમજાવી તથા પ્લેબીઅન સાથીઓને રૂસ્વતથી દાબી ત્રાસદાયક કારભાર કીધો; સેનેટ કવચિત મળતી ને લોકને પોતાના વિચાર છૂટથી જણાવવાની બંધી હતી. વર્ષ પૂરું થયું તેની આગમજ ડિસેંવરોએ બે બીજી

* એ ટેકરી પર જુપિટરનું દહેરૂં હતું. કેપિટલ કહેવાનું કારણ આ કે દહેરાને માટે પાયો ખોદતાં માણસનું ઉંકું નીકળ્યું હતું; ટાર્કિવનિઅસ પ્રિસકસે દહેરૂં બાંધવા માંડ્યું હતું તે છેલા ટાર્કિવનની કારકીર્દીમાં પુરૂં બંધાઈ રહ્યું હતું; પણ પ્રજારાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં (૫૦૭) તેની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી, તે ભવ્ય દહેરૂં અકેકી બાજુ ૨૦૦ ફુટની એવું સમચોરસ હતું; તે દહેરે જવાને સો પગથીઆં ચઢવાં પડતાં; કાંસાના જેવા મિશ્રધાતુનાં બારણાં હતાં; દહેરાનો સોનાનો શણગાર તેજ માત્ર ૧૨ હજારી ટેલેંટનો હતો; તે દહેરામાં સીબીલ ભવિશ્યવાણી કહેનારી સ્ત્રીઓનાં પુસ્તક રાખવામાં આવ્યાં હતાં; ત્યાંજ કોન્સલો પોતાનો અધિકાર લેતી વખત સોગન ખાતા ને બલિ આપતા; અને જયી સરદારો ધામધૂમથી ત્યાંજ જઈ જુપિટરને વંદન કરતા.

ટેબલ તૈયાર કરી ને તેને ધારા માનવા એવું ઠેરવ્યું—એ ધારા જાલમ હતા ને તેનો હેતુ પેટ્રિશિયનોને તેઓના જુના હક પાછા મળે તેવું કરવાનો હતો; વર્ષ પુરૂં થયું તોપણ તેઓએ પોતાના અધિકાર છોડયા નહિ. એવામાં સેબાઈન ને ઇકવીઅન એઓની સામા લડાઈ ચાલી; પ્લેબીઅન લશ્કરો દીલથી લડયાં નહિ; ને વચમાં કેટલાક બનાવો બન્યા તેથી તે પોતાની આવેનટાઇન ટેકરી ઉપર છાવણી કરી રહ્યા. શહેરના લોક જે એપ્પીઅસની સામા થયા હતા તે પણ લશ્કરને મળ્યા; ને તેઓ રોમ ઉપર તૂટી પડવાની તૈયારી કરતા હતા. એ સ્થિતિ જોઈ સેનેટ સભા મળી ને તેણે સમાધાનીનાં કહેણ મોકલાવ્યાં, પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ, જ્યારે સેનેટે ડિસેંવરને પોતાના અધિકાર છોડી દેવાની ફરજ પાડી ને લોકના હેતુ એવા બે જણને કોલકરાર કરવાને માટે મોકલ્યા ત્યારે પ્લેબીઅનોએ આ પ્રમાણે કહેવડાવ્યું:—ટ્રિબ્યૂનો પાછા નિમાય ને જાતિઓની સભા રાજ્યકાજમાં ભાગ લે; સર્વોપરિ અધિકારીના ઉપર લોકને અપીલ કરાય; ચાલેલા ઝઘડામાં જે પ્લેબીઅનોએ આગેવાની કીધી છે તેમને માફી મળે અને ડિસેંવરોને જીવતા બાળી મૂકવા; સેનેટે ત્રણ વાત કબુલ રાખી ને ચોથીને માટે માંડી વાળ્યું. જાતિઓની સભા ભરાઈ; દસ ટ્રિબ્યૂનો નિમાયા, ને પ્લેબીઅનો પાછા શહેરમાં આવ્યા. પછી પેટ્રિશિઅનોની ઇચ્છા ઉપરથી પ્લેબીઅનોએ કબુલ રાખ્યું ને સેંચુરીની લોકસભાએ બે કોન્સલ ઠેરવ્યા ને એઓએ લોકને અપીલ કરવાનો ધારો જે ડિસેંવરોએ મંજુર રાખ્યો હતો તે ચાલતો કીધો—(લોકને એટલે સેંચુરીની સભાને); જાતિઓની સભા કાયદા બાંધે ને મંજુર થાય તે સેંચુરીની સભાના કાયદાની પેઠે પેટ્રિશિયન ને પ્લેબીઅન સૌ નગરજન ઉપર અમલ ચલાવે. **બાર ટેબલના** ધારા એ સર્વ રાજધારાઓના મૂળ પાયારૂપે હતા એવું મનાયું છે—સિસરો તેને ભાવથી માન આપતો. (બાર ટેબલના ધારામાંના કેટલાક તૂટક હાથ લાગ્યા છે). એ ધારાઓ વડે પ્લેબીઅન ને પેટ્રિશિઅનના સંબંધમાં જે વાંધા હતા તેમાંના કેટલાક નીકળી ગયા.

કેન્યુલીઅન લૉ—ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૪૫ માં કેન્યુલીઅસ ટ્રિબ્યૂને બીલ રજુ કીધું કે પેટ્રિશિયન ને પ્લેબીઅન વચ્ચે લગ્નવહેવારનો અતરાય છે તે દૂર કરવો; તેના નવ સાથીઓએ દરખાસ્ત કીધી કે કોન્સલનો અધિકાર એકલા પેટ્રિશિયનનેજ નહિ પણ પ્લેબીઅનને પણ મળે; ટ્રિબ્યૂનોએ તકરાર લીધી કે જો પેટ્રિશિયનો અમારી સાથે લગ્નસંબંધ કરવામાં નીચું સમજે છે તો તેઓએ અમારાથી જુદા રહેવું; ને સૌ પ્લેબીઅનો શહેરમાંથી નીકળી જઈ **જેનીક્યૂલમમાં** વસ્યા. વળી ભાંજગડ ચાલી ને પરસ્પર લગ્નવહેવાર કરવાનો ધારો પસાર થયો. પેટ્રિશિયનો પોતાને પ્લેબીઅનોથી ઉંચા ને જુદી જાતના છૈએ એમ માનતા તે અંતર ટળ્યો, પણ પ્લેબીઅનો પણ કોન્સલ થાય એ વિષે ઘણી ભાંજગડ ચાલ્યા પછી ઠર્યું કે કોન્સલની નીમણૂક વિષે પુરતી ગોઠવણ થાય ત્યાંસુધી લશ્કરી ટ્રિબ્યૂન એ નામના અમલદારો કોન્સલના જેવી સત્તા વાપરનારા નીમવા ને તે સેંચુરીની સભા કોઈ પણ વર્ગમાંનાને નીમે. એ રીતે પેટ્રિશિયનોએ પ્લેબીઅનોને રાજી કીધા, પણ તેજ વર્ષમાં તેઓએ **સેન્સર** નામના બે અમલદારો સેનેટના ઠરાવથી નીમ્યા કે જેથી કેટલાંક અગત્યનાં કામ લશ્કરી ટ્રિબ્યૂનોના હાથમાંથી ગયાં. ૪૨૧માં પ્લેબીઅનો કવેસ્ટરના અધિકારને પાત્ર ગણાયા. કવેસ્ટરના અધિકાર મળતા થયા કે પછી તેઓને સેનેટમાં જગા મળતી થઈ. લશ્કરી ટ્રિબ્યૂનોને માટે ધારો ૪૪૫ માં થયો, પણ તે પ્લેબીઅનમાંથી પ્રથમ નિમાયા તે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૪૦૦માં. ધારા પસાર થયા ને પ્લેબીઅનો અધિકારને પાત્ર થયા, તોપણ સંતોષી ને રાજકીય પ્રકરણ વિષે થોડી સ્પૃહા રાખનારા તેથી પેટ્રિશિયનો જ્યારે ત્યારે તેઓની વાતમાં આડા પડતા. ૪૧૪ માં પેટ્રિશિયન વર્ગના એક લશ્કરી ટ્રિબ્યૂને એકવીઅન લોક પાસેથી મળેલી કેટલીક જમીન ગરીબ પ્લેબીઅનોને વહેંચી આપવામાં આવતી તેનો અટકાવ કીધો ને લશ્કરના સરદારના ઓદ્ધામાં લશ્કરને ધમકી આપી-લશ્કરે તેના ઉપર પત્થર ફેંકી તેને મારી નાખ્યો હતો.

દહાડે દહાડે પેટ્રિશિયન તથા પ્લેબીઅન એ બેનો અંતર ટળી જતો હતો—પેટ્રિશિયન કુટુંબો ઓછાં થતાં હતાં ને પ્લેબીઅન કુટુંબો વધતાં હતાં. પ્લેબીઅનો સેનેટમાં દાખલ થયા હતા, લશ્કરી ટ્રિબ્યૂન દાખલ રાજ્યના લશ્કરોની સરદારી કરતા થયા હતા, અને બીજા બધા અધિકાર મેળવતા થયા હતા, પણ સેન્સર ને કોન્સલ એ બેને માટે વાંધો રહ્યો હતો; કારણ કે કેટલાંક ધર્મકાર્ય પેટ્રિશિયનોએજ કરવાં જોઈએ એવું પ્રથમથી ચાલ્યું આવ્યું હતું ને તે બદલમાં પહેલાં કેટલાક શકુન જોવા જોઈએ એવું હતું, પણ હવે લોકોએ સમજવા માંડયું હતું કે બંને વર્ગ માણસ રૂપે સરખા સ્વભાવના છે ને રાજ્યની સેવામાં સંકટ સમે સરખો ભાગ લેનારા છે તો અંતર શા માટે રાખવો ? ઇ૦

સ૦ પૂ૦ ૩૭૬માં **લીચીનીઅસ** ને **સેકસટીઅસ** એ બે ટ્રિબ્યૂનોએ ત્રણ બિલ રજુ કીધાં–કરજે લીધેલાં નાણાંનું જેટલું વ્યાજ આવ્યું હોય તેટલું મુદ્દલમાંથી બાદ કરી બાકીનું મુદ્દલ ત્રણ વર્ષમાં પાછું આપી દેવું; કોઈ નગરજને ૩૨૦ એકરથી વધારે રાજ્યની જમીન રાખવી નહિ ને જે જમીન ઢોરને ચરવાને માટે હોય તે ઉપર ૧૦૦ થી વધારે મોટાં ને ૫૦૦થી વધારે નાનાં ઢોર ચરે નહિ; ત્રીજું આ કે હવે પછી હંમેશ કોન્સલ જેવા ટ્રિબ્યૂન નહિ પણ કોન્સલોજ સર્વાનુમતે નીમવા ને બેમાંનો એક કોન્સલ પ્લેબીઅન હોવો જોઈએ. પેટ્રિશિયનો કેટલાક ધનવંત પ્લેબીઅનોને પોતાની તરફ ખેંચી લઈ ત્રણે બિલની સામાં થયા; અને કેટલાક ટ્રિબ્યૂનોએ (પ્લેબીઅનનાજ રક્ષકોએ) ત્રણે બિલ ઉપર વીટો મૂકયો (અટકાવ કરવાની નિશાની લખી); પણ લીસીનીઅસ ને સેકસટીઅર (પ્લેબીઅન-ટ્રિબ્યૂત) એ બે જણે સેંચુરીની સભામાં નવા અમલદારોની નીમણુક થતી હતી તે અટકાવી; અને તેથી પછી ચાર વર્ષ તો કોન્સ્યુલર ટ્રિબ્યૂન, સેન્સર ને કવેસ્ટર વિનાનું રાજ્ય હતું, માત્ર ટ્રિબ્યૂન ને એડીલ એ બે અમલદારની નીમણુક જાતિઓની મંડળીમાંથી થયા કરતી. પાંચમે વર્ષે આવું બન્યું કે જ્યારે લેટિનની સામા લડવાને ટસ્કયુલમના લોકે રોમની મદદ માગી ત્યારે ટ્રિબ્યૂનોએ લશ્કરની સરદારી કરવાને કોન્સ્યુલર ટ્રિબ્યૂનો કરવાની જરૂર જણાવી ને જેઓ બહુમતથી નિમાયા તેમાં એક લીસીનીઅસનો મિત્ર સિસરો હતો ને એણે વળી એક નવું ચોથું બિલ રજુ કર્યું કે **સેબીલીન**–ભવિષ્ય-વાણીનાં ધર્મપુસ્તકોના રક્ષણને માટે જે બે જણને રાખવામાં આવ્યા છે તે દસ જોઈએ ને તે પ્લેબીઅનમાંના પણ નિમાય, માત્ર પેટ્રિશિયનજ ધર્મ વ્યવસ્થા રાખે એમ તો ન બને. પેટ્રિશિયનો સમજ્યા કે હવે આપણું ફાવવાનું નથી તોપણ સેનેટ ડિકટેટર નીમી પોતાના લાભમાં બિલ સંબંધી ફડચો કરાવવા માંડયો, પણ તેઓ પણ હારી બેઠા. સમજુક પેટ્રિશિયનો આગળ પડયા–એઓએ ચોથા બિલને મંજુર કરી ધારો થવા દીધો અને ઇચ્છા જણાવી કે જો પ્લેબીઅનો કોન્સલ સંબંધી બિલને માટે મમત ન કરે તો પહેલાં બે બિલ ધારાના રૂપમાં આવવા દઈએ. ટ્રિબ્યૂનોએ કહ્યું કે જ્યાંસુધી રાજકીય સર્વોપરિ સત્તાના હક ન મળે ત્યાંસુધી પ્લેબીઅનોનાં સંસારી દુઃખ ટળનાર નથી માટે પ્રથમ તો કોન્સલ સંબંધીજ ધારો થવો જોઈએ. પેટ્રિશિયનોએ ટ્રિબ્યૂનોને ઘણીક રીતે સમજાવ્યા પણ ફોકટ; તેઓને સ્વાર્થી ને સત્તાલોભી કહ્યા ને ઘણાક પ્લેબીઅન લોકે પણ પોતાનો આગ્રહ મૂકી દઈ સમાધાની આણવાનું કબુલ કીધું; પણ ટ્રિબ્યૂનોએ ઉપલા વર્ગની દહેશત ને નીચલા વર્ગની અરજ એ બેને ગણકારી નહિ; પાંચ વર્ષ એ ઝગડો ચાલ્યો ને છેવટે ત્રણે બિલ પસાર થઈ ધારાના રૂપમાં આવ્યાં (ઇં૦ સ૦ પૂ૦ ૩૬૭).

એ ધારા થયા પછી **સેકસટીઅસ** પહેલો પ્લેબીઅન કોન્સલ થયો. કોન્સલો જેને સેંચુરીની સભા બહુમતે ઠેરવતી તેઓને કયૂરીની સભાના ધારાથી સર્વોપરિ અમલદારી મળવી જોઈએ; પણ કયૂરીઓમાં પેટ્રિશિયનોજ હતા તેઓએ નામંજુર કીધું ને સેનેટ **કેમિલસી**-અસને ડિકટેટર કીધો–એણે પ્રથમ તો પેટ્રિશિયનની તરફની જીકરો ચલાવી, પણ ન ફાવ્યું ત્યારે, મધ્યસ્થ રૂપે સમાધાની આણવાને તજવીજ કીધી, પ્લેબીઅન કોન્સલને સર્વોપરિ અમલદારી મળી, પણ, ન્યાયસત્તા એક મુખ્ય પેટ્રિશિયન ન્યાયાધીશને આપવામાં આવી, ને તે શહેરનો પ્રીટર કહેવાયો; એ પ્રીટર ફોજદારી સિવાયના બીજા મુકર્દમા મુકરર કરેલા સો જણને સોંપી શકતો. **કયૂરીલ એડીલનો** અધિકાર એક વર્ષ પેટ્રિશિયનને તો બીજે વર્ષે પ્લેબીઅનને મળતો; તેઓ મોટા ઓચ્છવનાં કાર્યોની વ્યવસ્થા રાખતા ને એને સારૂ તેઓને રાજ્યભંડારમાંથી મુકરર કરેલી રકમ મળતી. પછી સંપસલાહનું એક દહેરૂં બાંધવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે સર્વ રોમનોનું, ધારાથી ઐકય થયું–પ્લેબીઅન ડિકટેટર (૩૫૯માં), સેન્સર (૩૫૧ માં), પ્રીટર (૩૩૭ માં) અને આચાર્ય (૩૦૧ માં) થયા; અમેરિઅન લોમાં કલમ વધારી કેટલાક ગરીબ રોમનોને સાડાચાર નહિ પણ નવ એકર પ્રમાણે જમીન વહેંચી આપવામાં આવી, ૨૮૬.—પછી ૧૫૦ વર્ષ સુધી રોમનોમાં પરસ્પર કલહ નહોતો.)

કાળસ્વરૂપ.

એ કાળમાં કામે સ્વેચ્છાશક્તિએ સ્વતંત્રતાના સુંદર જય દેખાડ્યા. ધર્મે લોક પાસે ધર્માધિકારીઓની તથા રાજાઓની સત્તાઆજ્ઞા પુરેપુરી મનાવી જુદાં જુદાં રાજકીય ઐકયને દૃઢ કરી રાખવાના ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા; પણ કામે દેશદેશના લોક પાસે પોતપોતાનાં રાજ્ય તથા ધર્મસંબંધી નવાં ઐકય કરાવવાને ને સબળ રખાવવાને પ્રત્યેક જનને ને સકળજનસમૂહને પોતપોતાનાં સ્વાધીન અને સ્વતંત્ર શૌર્યે ઉધુક્ત કીધાં. ચીનમાં કનફ્યુશિયસે પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા જડવહીવટની નક્કી વ્યવસ્થા કરી. હિંદુસ્તાનમાં વિદ્વાનો અનેક બુદ્ધિવાદે વેદનું ખંડન કરતા થયા;

શૂન્યવાદીઓ નીકળ્યા ને બુદ્ધે નવો ધર્મ ચલાવી લોકને પરંપરાનાં જાતિકુળબંધનમાંથી મુક્ત કીધા; મૂર્તિપૂજન નવું સ્થાપ્યું, લોકભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું ને નવા ઉપદેશકોને ઉત્સાહી કરી લોકમાં નવું ચાંચલ્ય આણ્યું. ઇરાન જે એસિરિયા, બેબિલોન, માડિયા એ મહારાજ્યોની ઘણા કાળથી તાબેદારીમાં હતું તેણે તે સૌને જીતી પોતાનું મહારાજ્ય કીધું ને એ, અનેક જાતના લોક, અનેક પ્રકારનાં બળ, ને અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિ એથી ઝળાંઝળાં કરી રહ્યું;—પણ એ મહારાજ્યને નાનાસરખા ગ્રીસ દેશના લોક પ્રમાણમાં ઘણાજ થોડા છતે એક સંપે સપાટાની સાથે ઝાંખું પાડી નાખ્યું, અને પછી એક રાજપુત્રે જોતાં જોતાંમાં જીતી લઈ એશિઆયુરોપનો સંબંધ વહેવાર શોભાવ્યો. ગ્રીકની ઉચ્છૃંખળ સ્વચ્છંદી પણ સુઘડ વૃત્તિના અને ઉંચી બુદ્ધિશક્તિના જય સંસારી રીતભાતમાં અને વિદ્યાકળામાં સર્વત્ર વિરાજ્યા. * રોમનોએ પોતાના રાજાને નસાડયો ને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય માંડયું; પણ જુના કુળના રોમન સર્વ રાજ્યસત્તા પોતાને હાથ રાખી લોક રોમનના હક છીનવી લેતા તે ઉપરથી એઓએ પોતાના સ્વતંત્રશૌર્ય સમાનતાને માટે ભારે ઝગડા મચાવ્યા ને ફાવતાં ફાવતાં સરખા હક લીધા.

સિકંદરના મરણથી તે રોમનું રાજ્ય ઉધું વળ્યું ત્યાંસુધીના આઠસેં વર્ષના કાળમાં પ્રથમ તો ગ્રીકના મહારાજ્યમાંનાં રાજ્યો, કાર્થેજનું મહારાજ્ય ને રોમનું રાજ્ય એ હતાં; પણ પાછળથી રોમે તે મહારાજ્યોને જીતી પોતાનું અતિ વિસ્તારવાળું મહારાજ્ય કીધું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૪૬) ને ભોગવ્યું (ઇ૦ સ૦ ૪૭૬ સુધી). ચીન તથા હિંદુસ્તાન અને જુડિયા એ દેશોમાં જુના નવા ધર્મના યુદ્ધનો ચળકાટ હતો.

(હિંદુસ્તાન.)

જન્મેજય, ને પછી નંદ ને પછી ચંદ્રગુપ્ત એ રાજાઓ થયા ને પછી ચક્રવર્તી પણ બૌદ્ધ મહારાજા અશોક હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર, સિંહલદ્વીપમાં ને ચીનમાં ધર્મપ્રસાર કરાવવાને અર્થે મહાઉદાર ને મહાઉદ્યુક્ત વિરાજ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦).

માળવામાં વિદ્વાન રાજા ભર્તૃહરિ થયો ને તેની પછી તેના ભાઈ વિક્રમે પરદેશી શકાદિ લોકને હિંદુસ્તાનમાંથી કાઢી દિલ્હીની ગાદીએ બેસી મહાપરાક્રમી ચક્રવર્તી રાજાપણાનો શક પ્રવર્તાવ્યો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૬). શાલિવાહને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં શક ચલાવ્યો (ઇ૦ સ૦ ૭૮).

બ્રાહ્મણોએ આર્યધર્મનું નવું સ્વરૂપ મૂર્તિપૂજનનું દર્શાવ્યું, * પુરાણો રચવા માંડયાં ને બૌદ્ધધર્મને નિકંદન કરવાનો સંકલ્પ કીધો; જૈનધર્મ નવો ઉદય થયો.‡

---

*ઇટાલિઅનોએ ગ્રીક વર્ણો ને ગ્રીક દેવતા પ્રથમથીજ પોતાનામાં દાખલ કીધા હતા; રોમ એ નામ પણ ગ્રીક છે; રોમન બાળકોને ગ્રીક ભાષા શીખવવામાં આવતી અને રોમના ઇતિહાસ લખનારાઓમાં જે પહેલો થયો તેણે ગ્રીકભાષામાં ગ્રંથ લખ્યો હતો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦૦); અને ગ્રીકની રીતભાત મોજશોખ ને આપવડાઈ—એ લઘુતા રોમનોએ પોતાનામાં દાખલ કરી હતી અને ગ્રીકતત્વજ્ઞાને રોમનોની ધર્મ ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડી હતી.

*એક જગદીશ્વર પરમાત્માનું ચિંતન, વેદોક્ત કર્મને સ્મૃતિઓમાં કહેલો આચાર એ આર્યલોકનો ધર્મ હતો. (તે વેળા શૂદ્ર ને બીજા અનાર્ય લોકમાં મૂર્તિયો હતી કે નહિ તે વિષે કંઈ જાણ નથી; કોઈ આર્યજને બૌદ્ધધર્મ ચલાવ્યો ને તેમાં બુદ્ધોનું મૂર્તિપૂજન રાખ્યું; કાળાંતરે રાજ્યોમાં અસ્તવ્યસ્તતા થઈ–આશ્રય આપનારા રાજા ન રહ્યા તેથી બૌદ્ધ સાધુઓનો ઉદ્યોગ છેક મંદ પડયો; પણ બ્રાહ્મણોનો મોટો ભાગ જે હજી પોતાનો વેદોક્ત ધર્મ આગ્રહથી રાખી રહ્યો હતો તેણે દેશ કાળ સ્થિતિ પરત્વે બાવરા થઈ ગએલા લોકને મૂર્તિપૂજનજ અનુકૂળ છે એમ વિચારી ધર્મનું સ્વરૂપ બદલ્યું. જગદીશ્વરને સગુણ ને ત્રિગુણાત્મક માન્યો; ને ઉત્પતિ–સ્થિતિ–લયનો એકેકો મોટો દેવ તથા તેની એકેકી શક્તિ તે એકેકી મોટી દેવી એમ માન્યું; અને પછી ઈશ્વરની અનેક ગુણ શક્તિઓને દેવદેવી રૂપે માન્યાં (પૂર્વ કાળમાં દેવાત્માઓ તે પરમાત્માથી જુદા હતા, જગદીશ્વરના ઉત્પન્ન કરેલા લોકમાં દેવલોક પણ હતા, પણ હાલમાં દેવદેવીઓ તે જગતકર્તાનાંજ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે એમ માનેલું છે), એ એકેકા સ્વરૂપને યથેચ્છ કલ્પિત પ્રતિમા રૂપે પૂજવાનો સંપ્રદાય ચાલતો કીધો અને પુરાણોમાં, સૃષ્ટિની ઉત્પતિ આદિ લઈ તત્વવિચાર, દેવદેવીનાં ચરિત્ર, પૂજનક્રિયા ને ભક્તિબોધ એ વિષયો લખવા માંડયા. પૂર્વકાળમાં બ્રહ્માનું મહાત્મ્ય હતું પણ તેની મૂર્તિ નહોતી; પુરાણ સંપ્રદાય ચાલ્યા પછી તેની મૂર્તિનું પૂજન ચાલ્યું હશે–(હિંદુસ્તાનમાં એક તેનું દહેરૂં આજ પણ છે); પછી કાળાંતરે સંહાર શક્તિવાળા તથા ફરીથી સૃષ્ટિ કરવાવાળા મહાદેવનું પૂજન ચાલ્યું ને પછી અનેક દેવદેવીઓનાં પૂજન ચાલતાં થયાં. બ્રાહ્મણો શિવપૂજન કરતા થયા પણ તેઓએ સંધ્યા, જપ, શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ વેદોક્ત કર્મ મૂકયાં નહિ. (કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે બધાં પુરાણો ખ્રિસ્તી શકના ૮–૧૬ સૈકામાં થયાં છે).

‡જગતકર્તા કોઈ ઈશ્વર નથી, પ્રકૃતિ અનાદિ છે, જીવહિંસા ન કરવી, વેદને તથા અગ્નિને ન માનવા, નિશ્ચેષ્ટ ધ્યાનાવસ્થા તેજ પરમ સુખ છે, પરમ સાધુ સિદ્ધની પ્રતિમાનું પૂજન કરવું એ વિચાર બૌદ્ધ જૈનના સરખાજ છે; વિશેષ આ પ્રમાણે છે કે જૈનોએ નવ તત્વ ગણ્યાં છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ,

ગ્રીક લોકે ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોક સાથે સંબંધવહેવાર રાખ્યો હતો ને રોમન લોક દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનાં બંદરો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા.

(જ્યૂડિઆ)

એ પ્રદેશ ઈજિપ્તના ગ્રીક રાજ્યના તાબામાં ગયો હતો, પણ ટોલેમી ચોથાનાં રાજ્યમાં જુલમ ગુજર્યો ત્યારે યાહુદીઓ સીરિઆન ઍંટિઓકસની તાબેદારી માનતા થયા (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯૮). સીરિઆના રાજા અપિફેનસને જ્યારે રોમનોએ ઇજિપ્તમાં જીત મેળવતો અટકાવ્યો ત્યારે તેણે જ્યૂડિઆ ઉપર વેર કહાડયું—૪૦ હજાર યાહુદીઓને કાપી નાખ્યા ને ૪૦ હજારને કેદમાં નાખ્યા (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૭૦). તેણે પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર ગ્રીક મૂર્તિપૂજન રખાવવાનો ને જેઓ ન રાખે તેને દેહાંત દંડ કરવાનો જાહેર હુકમ કીધો. ઘણાક યાહુદી પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક દુર્દશા પામી મુઆં (૧૬૮). પણ પછી મેથીઆસ નામનો એક શ્રીમંત યાહુદી સામો થયો, પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જ્યારે તેનાથી લાંબી મુદ્દત લડાઈમાં રહેવાઈ શકયું નહિ ત્યારે તેણે એક બીજા કુટુંબના જુડાસ નામના એક જુવાન બહાદુરને સરદારી આપી ને એણે દુશ્મનનાં લશ્કરને હરાવી જ્યૂડિઆને સીરિઆની ઝુંસરીમાંથી છૂટું કીધું (૧૬૬). તોપણ લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી; ને તે જુડ.સ જે મેકાબીના ઉપનામથી ઓળખાતો તે જ્યારે લડતાં પડયો (૧૬૧) ત્યારે તેના ભાઈઓએ પરાક્રમ કરી દેશનું રક્ષણ કીધું ને તેમાંના હીરકેનસે યાહુદી રાજ્યને વધાર્યું પછી તેનો દીકરો રાજા થયો (૧૦૫). ધીમે ધીમે રોમનોએ જ્યૂડિઆના કારભારમાં વધારે હાથ ઘાલ્યો; ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૩માં પોમ્પીએ જેરૂસેલેમ લીધું ને પછી ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૯માં ઍંટીએટરનો દીકરો હેરોડ જ્યૂડિઆનો રાજા થયો હતો—એના રાજ્યના છેલ્લા વર્ષમાં જીજસક્રાઇસ્ટનો જન્મ થયો* (હમણા જે ઇસ્વી સન ચાલે છે તેની પહેલાં ચાર વર્ષ ઉપર).

આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ, અને પાછા એકેક તત્ત્વના વિષયોના વર્ગો પાડયા છે. જીવ એ અનાદિત્વ અનેક રૂપમાં છે; પણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે છે-ગતિ કરનારાં તે પશુ, પક્ષી, કીટ, પ્રાણી, મનુષ્ય, ભૂત, દેવ, ઇત્યાદિ; અને પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ એ ચાર તત્ત્વથી થએલા તે ધાતુ, વરાળ, વાયુ. ઉદ્ભિજ પદાર્થ ઇત્યાદિ; વળી એક-બે-ત્રણ ચાર-પાચ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણે જીવોના વર્ગ છે; એ પ્રમાણે બીજાં તત્ત્વો વિષે પણ કથન છે. જીવતત્ત્વો અનેક જન્માન્તર પછી નિશ્ચેષ્ટ સ્થિતિમાં આવી રહે ત્યારે તેનો કેવળ મોક્ષ છે; જૈનો જાતિભેદ પાળે છે; અનેક દેવદેવીઓને માને છે, પણ તે તીર્થંકરોના કરતાં ઉતરતી પદવીના છે એમ સમજે છે; તીર્થંકરો (ઉંચી પદવીને પામેલા પરમાર્થના પ્રકાશ કરવાવાળા મુક્ત જીવો) પાછલા જુગમાં ચોવીસ હતા, આ જુગમાં ચોવીસ છે ને હવે પછી ચોવીસ થશે; ચાલતા જુગમાં પહેલો ઋષભદેવ, તેવીસમો પાર્શ્વનાથ ને ચોવીસમો મહાવીર જૈનોમાં ઘણાંક મત છે, પણ દિગંબરનું ને શ્વેતાંબરનું એ બે મત મુખ્ય છે—એક સિદ્ધની મૂર્તિઓ નગ્ન રાખે છે ને બીજા વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવે છે, એક કહે છે કે ૧૬ સ્વર્ગ તથા ૧૦૦ ઇન્દ્ર છે ને બીજા કહે છે કે, ૧૨ સ્વર્ગ ને ૬૪ ઇન્દ્ર છે; એક કહે છે કે અંગ (ધર્મપુસ્તક) આચાર્યનાં રચેલાં છે ને બીજા કહે છે કે તે તીર્થંકરોના શિષ્યોએ રચેલાં છે; એક કહે છે કે સાધુએ ઓઘો કમંડલ રાખવાં એ કંઈ અવશ્ય નથી ને બીજા કહે છે કે અવશ્ય છે; એક કહે છે કે સ્ત્રી મોક્ષને પાત્ર નથી ને બીજા કહે છે કે તેને પણ મોક્ષ મળે છે. જૈન સાધુઓ લોકમાંનાં કોઈ પણ વર્ગમાંથી થઈ શકે છે, વંશપરપરાના નથી, ને પરણતા નથી; એ વાતમાં તો તેઓ બૌદ્ધને મળતા છે, પણ તેઓ બૌદ્ધમતના સાધુઓની પેઠે હાડકાં પૂજાવતા નથી ને બૌદ્ધ મઠોની પેઠે જૈનના મઠો નથી. સિદ્ધોની મૂર્તિ આરસપહાણની હોય છે; આબુ ઉપર ને વેરૂળ, નાશકની ગુફાઓમાં જૈન દહેરાંઓ છે, મ્હેસુરમાં તીર્થંકરનું પુતળું પત્થરમાં કોતરેલું છે તે ચોપનથી તે સિતેર ફુટ ઉચું છે. (કેટલાક વિદ્વાન કહે છે કે ઇ૦ સ૦ સૈકા ૬—૭માં જૈન પ્રગટ થયા. ૮—૯ માં પ્રસિદ્ધ પામ્યા, ૧૧માં ઉત્કર્ષને પામ્યા ને ૧૨—૧૩ માં પડયા).

*એ અવતારી પુરુષ સત્તાધારી હેરોડ આંટીપસના હિંસક ક્રોધને લીધે ૩૦ વર્ષ તો છતો ન પડયો પણ જોન સાધુને કેદમાં નાંખ્યો છે એવું જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે તેણે કેટલાક માછીઓને પોતાના શિષ્ય કરી સૌ લોકને ઉપદેશ કરવા માંડયો—"પશ્ચાતાપ કરી લો, સ્વર્ગનું રાજ્ય ઢુંકડે છે." જીસસ (બાપ્ટિઝમ જળસંસ્કાર) પામ્યો ત્યારે આકાશવાણી થઈ હતી કે "એ મારો પ્રિય પુત્ર છે ને એના ઉપર હું પ્રસન્ન છઉં;" પછી તેણે ઈશ્વરી—પવિત્ર આત્માની પ્રેરણાથી રાનમાં જઈ ૪૦ ઉપવાસ કીધા હતા ને સેતાને તેને મોહજાળમાં નાખવાને યત્ન કીધા હતા, પણ તે ચલિત થયો નહોતો ને ઈશ્વરના દૂતોએ આવી સેવા કીધી હતી) " ધન્ય છે દીનસ્વભાવના જનને કેમકે તેઓને માટે પ્રભુનું ધામ છે, ધન્ય છે શોકપિડિતને કે તેઓની આસનાવાસના થશે, ધન્ય છે નમ્રજનને કે પૃથ્વીનું વતન પામશે; ધર્મીપણાની ભૂખ તરસ રાખનારાઓને ધન્ય છે કેમકે તે પ્રભુનાં દર્શન કરશે; ધન્ય છે સમાધાની સલાહ કરાવનારને કેમકે તે પ્રભુનાં પ્રિય બાળક કહેવાશે; ધર્મીપણાને માટે કષ્ટ પામનારને ધન્ય છે કેમકે તેને માટે પ્રભુનું ધામ છે." આવું ન ધારશો કે હું ધર્મશાસ્ત્રનો કે ભાવિ વક્તાઓનાં કથનનો નાશ કરવા આવ્યો છઉં; હું નાશ કરવા નથી આવ્યો પણ વચનોની સિદ્ધિ કરવા આવ્યો છઉં;" "તમે ઘણા કાળથી સાંભળતા આવ્યા છો કે ' તું હત્યા કરીશ નહિ, કરીશ તો ન્યાયથી શિક્ષા થશે', પણ હું કહું છઉં કે જે કોઈ પોતાના ભાઈને મૂર્ખ

(ગ્રીક મહારાજ્યમાંનાં રાજ્યો.)

સિકંદરના મરણ પછી તેના બે બાળક દીકરાનાં ખૂન થયાં ને લશ્કરી સરદારોએ માંહોમાંહે લડી મહારાજ્યને વહેંચી લીધું ને ચાર રાજ્ય થયાં. થ્રેસનું વહેલુંજ નાશ પામ્યું ને પછી તે પ્રદેશમાં ગ્લેશિયાનું, પોંટસનું ને બીથિનિયાનું એ ત્રણ રાજ્ય થયાં

કહેશે તેને તો નરકાગ્નિ વેઠવો પડશે. "પૂર્વે કહ્યું છે કે વ્યભિચારકરીશ નહિ.' પણ "જે કોઈ પરસ્ત્રી ઉપર દૃષ્ટિ કરે છે તે પોતાના મનમાં તેની સાથે વ્યભિચાર કરેજ છે; જો તારી જમણી આંખ તને ભુલાવે તો તેને કાઢી નાખ, ને જો તારો હાથ તને ભુલાવે તો તેને કાઢી નાખ, કેમકે એક અંગ જાય તો સારૂં નહિ તો તારૂં બધું શરીર નરક ભોગવશે ' પૂર્વે કહ્યું છે કે "જેણે પોતાની બૈરીને કાઢી મૂકવી હોય તો તે તલાક લખી આપીને તેમ કરે, પણ હું કહું છઉં કે "વ્યભિચારના ખરાં કારણ વગર જે કોઈ પોતાની બૈરીને છોડે તે તેની પાસે વ્યભિચાર કરાવે છે ને તેવીની સાથે પરણનાર તે વ્યભિચાર કરે છે; " વળી તમે સાંભળ્યું છે કે "તું ખોટા સોગન ખાઈશ નહિ, પણ પ્રભુ પ્રત્યે જે તારા સોગન હોય તે બરાબર પાળ,' પણ હું કહું છઉં કે "તું સોગનજ ન લે." તમે સાંભળ્યું છે કે "આંખને સાટે આંખ ને દાંતને સાટે દાંત," પણ હું કહું છઉં કે "ભુંડાની સામો ન થા, જો કોઈ તારા જમણા ગાલ ઉપર મારે તો તું ડાબો પણ ધર;" તમે સાંભળ્યું છે કે "તું તારા પાડોશીના ઉપર પ્રીતિ કરજે ને શત્રુને ધિક્કારજે," પણ હું કહું છઉં કે શત્રુ ઉપર પણ પ્રીતિ રાખ, જે તને શાપ દે તેને તું આશીષ દે; જે તારો દ્વેષી હોય તેનું તું ભલું કર, અને જે તને તુચ્છકારી સતાવે તેને માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કર;" દાન કરે તો ગુપ્ત કર, કીર્તિ ધર્મને માટે ન કર; પ્રાર્થના કરે તો એકાંતમાં કર ને તેમાં લવારો ન કર;ઉપવાસ કરે તો લોકને દેખાડવાને લેવાઈ ગએલે મોઢે ન કર, માથે તેલ લગાડીને મોઢું ધોઈને કર; પૃથ્વી ઉપર દ્રવ્ય સંચય ન કર, પણ તું તારે માટે સ્વર્ગમા એકઠું કર; શરીરનો દીવો આંખ છે ને તારી આંખ જો નિર્દોષ છે તો તે આખા શરીરને પ્રકાશિત કરશે; એક જણથી બે ધણીની સેવા થઈ શકતી નથી, તેમ દેવને દ્રવ્ય બંને સાથે સેવાતાં નથી; જિંદગીમાં શું ખાઈશું, શું પીશું શું પહેરીશું, શું ઓઢીશું એની કંઈ પણ ચિંતા ન કર; પ્રભુ સૌનું પેટ ભરે છે, તેના જાણ્યામાંજ છે કે તારે તે જોઈશે; પ્રથમ તેના રાજ્યને ને તેના પવિત્રપણાને શોધ ને તને તે બધી વસ્તુઓ મળશેજ; આવતી કાલનો વિચાર ન કર; જો તું માણસના અપરાધને ક્ષમા કરીશ, તો સ્વર્ગનો પિતા તારા અપરાધને ક્ષમા કરશે. જેવું તું બીજા પાસેથી ઇચ્છે છે તેવું તું બીજાઓને પણ કર.

જીજસે કેટલાંક રોગી તથા અપંગને સારાં કીધાં, કેટલાંકનાં ભૂત કાઢયાં, પ્રચંડ વાયુને શાંત કીધો, પાંચ રોટલી ને બે માછલીમાંથી ઘણાક જનને તૃપ્ત કીધા, કેટલાક મુઆને જીવતા કીધા. સામા થનાર શાસ્ત્રી તથા મતવાદીઓનાં પ્રશ્નનાં સમાધાન કીધાં, ઇત્યાદિ લીલા કરી પોતાનું પ્રભુપણું સ્થાપિત કરી લોકને ભક્તિબોધ કીધો. "પ્રેરિતોએ પ્રભુને કહ્યું કે તારે વિષે અમારી આસ્થા વધાર, ને પ્રભુએ કહ્યું કે તમારી આસ્થા રાઈ જેટલી હોત ને તમે કહ્યું હોત કે ઉખડરે ગુલ્લર સમુદ્રમાં રોપા, તો તેમ કરત." "જે કોઈ પોતાનો જીવ ઉગારશે તે તે ખોશે ને જે કોઈ મારે માટે પોતાનો જીવ આપશે તે પોતાના જીવનું તારણ કરશે." "જે સારૂં બીજ રોપે છે તે માણસને દીકરો છે, જગત્ એ ક્ષેત્ર છે, સારાં બીજ તે રાજ્યનાં છોકરાં છે, કડવા દાણા તે ભુંડાંનાં છોકરાં છે, એ દાણા રોપનારો સેતાન છે, કાપણી તેજ જગત્નો અંત છે, ને કાપણી કરનારા તે દૂતો છે; માણસનો દીકરો પોતાના દૂતોને મોકલશે ને એઓ દુઃખદાયક તે ભુંડાઓને અગ્નિકુંડમાં નાખશે ને પછી દુષ્ટ અધર્મીઓ ચીસો પાડશે ને દાંતો પીસશે, પણ તે વખત ધર્મીઓ પોતાના બાપના રાજ્યમાં સુરજ સરખા પ્રકાશશે." "પરસ્પર પ્રીતિથી રહો; જુઠા ભાવિવક્તાઓથી સાવધ રહો; પવિત્ર આત્માને નિંદશો નહિ; હું પવિત્ર આત્માને પ્રભુની પાસેથી તમારી કને મોકલીશ ને સત્યના આત્માને પણ કે જેઓ મારે વિષે તમને ખાતરી કરી આપશે."

"તારણનો ઉપાય દેખાડવાને, માણસનાં પાપોને માટે મરવાને તેઓને માટે શુદ્ધ ધર્મીપણું પ્રવર્તાવવાને પ્રભુએ ક્રાઇસ્ટને મોકલ્યો હતો." "તેણે સ્વર્ગારોહણ કરતી વેળા પોતાના શિષ્યોને આજ્ઞા આપી હતી કે જગતમાં ફરો ને મંગળવાર્તાનો દરેક પ્રાણીને ઉપદેશ કરો—જે માનશે તે સંસ્કારી થશે, તેનું તારણ થશે, પણ જે કોઈ નહિ માને તે શાપિત થશે." ક્રાઈસ્ટ ઇ૦સ૦ ૩૦ની ૩૦મી એપ્રિલે મરણ પામ્યો તે વેળા તેના શિષ્યો ૧૨૫ હતા; દસ દહાડા પછી પીટરે ૩ હજાર યાહુદીઓને ક્રિશ્ચિયન કીધા; થોડા દહાડા પછી બે હજાર વધ્યા. સત્તાધારીઓએ કેટલાક શિષ્યોને કેદમાં નાખ્યા ને કેટલાકને મરાવી નાખ્યા; અને કેટલાક બહાર વેરાતા થઈ જઈ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા; પ્રથમ તો યાહુદીઓનેજ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો, પણ પ્રભુની પ્રેરણા થવાથી પીટરે એક રોમન સેંચ્યુરીઅનને ક્રિશ્ચિયન કીધો. ક્રાઈસ્ટનો ધર્મ પાળનારા પ્રથમ ક્રિશ્ચિયન કહેવાયા તે ઍંટીઓક શહેરમાં ઇ૦ સ૦ ૪૦માં; મૂર્તિપૂજકોને ઉપદેશ કરનાર પાઉલ હતો તે એશિઆ તથા યુરોપના ઘણાક ભાગમાં ફરીને ઉપદેશ કરતો, તેને પાંચ વાર ચાબકનો ને ત્રણ વાર લાકડીનો માર પડયો હતો, એક વાર તેણે પત્થરોનો માર ખાધો હતો, ચાર વાર તે વહાણ ભાંગવાથી ડૂબતો હતો, એક દહાડો ને રાત તે દરીઆમાં હતો ને છેલ્લે તેને રોમમાં શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો; બીજા ઉપદેશકોની પણ ઘણી દુર્દશા થઈ હતી; પણ જેમ જેમ ઉપદેશકોના ઉપર જુલમ થતો તેમ તેમ ઘણા લોક ક્રિશ્ચિયન ધર્મ માનતા થતા હતા. રોમમાં ક્રિશ્ચિયનો ઉપર દસવાર મહારાજાઓની તરફથી જુલમ થયો હતો ને જ્યારે કોન્સ્ટંટને તે ધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારે ક્રિશ્ચિયનોને વેઠેલાં દુઃખનો બદલો મળ્યો હતો.

હતાં. સિરિયાનું રાજ્ય (ઇરાન, મીડિઆ, બેબિલોનિયા સુદ્ધાં) બહુ મોટું હતું; એને ને ટાલેમીવાળા ઈજિપ્તના રાજ્યને જ્યારે ત્યારે લડાઈઓ ચાલતી; ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩જા સૈકામાં પાર્થીઆ* ને બેકટ્રિયા એ બે પ્રાંતો બંડ કરી સિરિયાથી જુદા પડયા ને બે નવાં રાજ્ય થયાં; રાજા ઍંટીઓકસ (મોટા) એણે થોડી વાર સિરિયાના રાજ્યને ઝળકાવ્યું; પણ તેણે રોમન સાથે લડાઈ કરી હારીને કેટલોક પ્રદેશ રોમને હવાલે કીધો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૯૦); તેના દીકરા ઍંટીઓકસ એપિફનીસ એણે સિરિયા ઇજિપ્તની પાંચમી વારની લડાઈ ચલાવી હતી; તેનો વિચાર પોતાના રાજ્યમાં સઘળે બળાત્કારથી પણ ગ્રીક મૂર્તિપૂજા પળાવવાનો હતો ને તેથી જૂડિઆ સ્વતંત્ર થયું હતું. પછીના રાજાઓની કારકીર્દીમાં માંહોમાંહે ઝગડા ને સરહદ ઉપર હલ્લા થયા તેથી સિરિયાનું રાજ્ય નિર્બળ થયું ને તે રોમના મહારાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાયો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૬૪).

ઇજિપ્તમાં ટાલેમી ૧લાએ અલેકઝાંડ્રિયાને શણગાર્યું ને મોટું પુસ્તકાલય સ્થાપ્યું; તેનું રાજ્ય, વિદ્યા તથા વેપારથી સુધારામાં વૃદ્ધિ પામતું હતું. તેના દીકરાએ પોતાના એક ભાઈને મારી નખાવ્યો હતો, ને એકને રાજ્ય બહાર કર્યો હતો, તોપણ તે વિદ્વાનોને ઘોતાળ થઈ આશ્રય આપતો હતો, તેના હુકમથી યાહુદી ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાને ૭૦ દુભાષીઆઓ કામે વળગ્યા હતા; ફેરોસની દીવાદાંડી બંધાઈ હતી ને નહેર કરવાને રાતો સમુદ્ર તથા નાઇલ નદી એ બેની વચમાંની જમીન ખોદાઈ હતી. ટાલેમી ૩જો (હિતકર્તા) એની કારકીર્દીમાં (૨૪૬–૨૨૧) ઇજિપ્તનું રાજ્ય ઘણુંજ આબાદ હતું. પછી વિષયી ને નિર્દય રાજા થયા; ને ઇજિપ્તનું રાજ્ય મેસીડોન તથા સિરિયાના હલ્લાઓમાંથી ઉગરવાને રોમની સેનેટને શરણ થયું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦૨).

ગ્રીસ–સિકંદરના મરણ પછી તેના સરદારો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલતી તેવામાં એથેન્સે સઘળાં રાજ્યોમાં ઐક્ય કરાવવાની તજવીજ કીધી હતી, પણ કોઈ સાથી થયું નહોતું ને તે એકલું લડયું પણ ફાવ્યું નહિ; તોપણ તેણે પોતાનું થોડી વાર રક્ષણ કીધું ને પોતાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય પાછું સ્થાપ્યું (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩૦૭); પણ પોતાનામાંજ પરસ્પર ઝગડા મચ્યા કરતા તેથી તે પોતાનું સ્વાધીનપણું રાખી શક્યું નહિ. ડીમેટ્રિયસે મેસીડોનનો રાજા થઈ સાત વર્ષ ગ્રીસનું રાજ્ય કીધું; એથેન્સ પાછું સ્વાધીન રાજ્ય થયું (૨૮૭) ને વળી પાછું મેસીડોનને આધીન થઈ રહ્યું (૨૬૨). સ્પાર્ટા સિકંદરના સરદારોના ટંટામાં પડયું નહોતું, પણ અવ્યવસ્થિત બહુ હતું. રાજા આજીસ ૪થાએ સુધાર્યું પણ પછી તે આકાયન નગરોના સંપની સામે થયું ને પડયું. તે મેસીડોનની સત્તા તોડવામાં રોમનોનું સાથી થયું, પછી વળી રોમનોની સામા મેસીડોનની તરફનું થયું, ને અંતે રોમન રાજ્યનો એક પ્રદેશ ગણાયો. ગ્રીસના આકાયાના પ્રદેશનાં નગરોએ સૌ સરખાં એવી વ્યવસ્થાવાળું સંપીલું જૂટ બાંધ્યું હતું તે સિકંદરના મરણ પછી તૂટયું હતું પાછું બંધાવા માંડયું હતું (૨૮૦) તે, એથેન્સ તથા બીજાં નગર રાજ્યોમાં મળવાથી જોરાવર થઈ મેસીડોનની સામા અડ્યું મચ્યું હતું (૨૪૩–૨૨૯). એ જૂટ તોડવાને રોમનોએ ખટપટ કીધી, પણ ફીલોપિમેન એણે લગાર આંચ આવવા દીધી નહિ; એ ૧૮૩માં મરણ પામ્યા પછી જૂટ નબળું પડયું. આરેટસ, લેકોર્ટિસ ને ફીલોપિમેન એ ત્રણ ગ્રીસની સ્વતંત્રતાને માટે મથન કરનારા છેલ્લા દેશાભિમાની પુરુષો હતા. પછી આકાયનોએ ૧૪૭માં રોમનો સાથે લડાઈ કરી હતી, પણ કોરિંથની લડાઈમાં હાર થયા પછી તેઓનું જૂટ તૂટ્યું હતું ને ગ્રીસનો પ્રદેશ આકાયાને નામે રોમન રાજ્યનો એક પ્રાંત ગણાતો થયો હતો.

*પાર્થીઆનું રાજ્ય ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૫૬માં નવું માંડયું. ત્યાંના રાજાઓએ રોમનો સાથે હઠે ભરાઈ લડાઈઓ કીધી હતી ને એક લડાઈમાં ક્રેસસ હારીને કપાઈ પડયો હતો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૫૩). પાર્થીઅનો પરદેશીઓની સાથે સંબંધ નજ રાખવો એવો આગ્રહ રાખતા હતા; તેઓ પૂર્વ પશ્ચિમના વેપારનો અટકાવ કરતા હતા—એ ઉપરથી પાલમાઈરાનો રસ્તો વેપારીઓએ શોધ્યો હતો. પાર્થીઆના તાબાના ઇરાન પ્રાંતમાં નવું રાજ્ય મંડાયું (ઇ૦ સ૦ ૨૨૬) તેણે પાર્થીઆના રાજ્યનો અંત આણ્યો હતો.

પલમાઈરા શહેર સિરિયાના મોટા રણમાં હતું, ત્યાં યુફ્રેટિસને લગતા પ્રદેશમાં સૅરાસેન લોકનું રાજ્ય હતું. ઝીનોબીઆ નામની રાણી ત્યાં રાજ્ય કરતી. તેણે ઇજિપ્તને જીતી લીધું ને સિરિયાના પ્રદેશને પોતાના રાજ્યમાં જોડવાનું કીધું. ઓરેલીઅને જઈ ઍંટિઓક લીધું ને તેની પડોશમાં ઝીનોબીઆના બખ્તરવાળા રસાલદારોને તથા ચપળ તીરંજદાજોને હરાવ્યા. બીજી લડાઈમાં પણ રાણી હારી ને પછી તે રાજધાનીમાં ભરાઈ; મહારાજાએ ઘેરો ઘાલી પલમાઈરા લીધું (ઇ૦ સ૦ ૨૭૩). બે વર્ષ પછી તેને હીરાઓથી શણગારી તેની ડોકમાં સોનાની સાંકળ ઘાલીને એનો એક છેડો એક ગુલામના હાથમાં રખાવી, જયી મહારાજાના રથની આગળ ચલાવવામાં આવી હતી.

બેકટ્રિયાનું રાજ્ય જે ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૫માં મંડાયલું તેને પાર્થીઅનોએ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૧૩૪ કે ૧૨૫માં ઉઠું વાળ્યું હતું.

મેસીડોનમાં ક્સેંડર તથા તેનો દીકરો એ મુઆ પછી રાજગાદીને માટે લડાઈઓ ચાલી હતી ને પછી ડીમેટ્રિયસ રાજા થયો હતો (૨૯૪). એને ઈપાઈરસના પિહ્રસે ઉઠાડી મૂકયો (૨૮૭) ને એને થ્રેઈસના રાજાએ ઉઠાડયો; વળી અંધાધુંધી ચાલી, પણ પછી ઍંટીગોનસ ગોનાટાસ એણે મેસીડોનને લડાઈઓની દુર્દશામાંથી કાઢી જોરાવર કીધું ને ૪૮ વર્ષ ગ્રીસનાં રાજ્યો ઉપર કરડી હાકમી કીધી. ૨૨૧માં ફિલિપ પમો ગાદીએ બેઠો; તે ગ્રીસનાં રાજ્યોના ઝગડામાં પડયો ને તેણે રોમનોની સામા હેનિબાલ સાથે સંધિ કરાર કીધા. ફિલિપ તથા રોમનો વચ્ચે લડાઈ થઈ ને ફિલિપે હારી ગ્રીસમાંથી ગેરિસન લશ્કર ખસેડી લેવાની, લશ્કરી વહાણ ઓછાં કરવાની ને લડાઈનો ખર્ચ આપવાની કબુલાત આપી. એટલું છતાં તેના દીકરાએ રોમન સાથે પાછી લડાઈ ચલાવી, પણ તે હાર્યો, પકડાયો ને કેદમાં મુઓ; મેસીડોન રોમનો પ્રાંત થયો (૧૯૮) ને પછી થોડે વર્ષે ગ્રીસ પણ રોમના રાજ્યનો પ્રાંત ગણાયો હતો (ઇ૦ સ૦ પૂ. ૧૪૬).

(કાર્થેજનું ગહારાજ્ય.).

પૂર્વે કહ્યું છે કે કાર્થેજનું સંસ્થાન ટાયર નગરના ફીનિશિઅનોએ ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૯મા સૈકામાં સ્થાપ્યું હતું ને સૈકા ૬-૫માં વૃદ્ધિ પામી ઉત્કર્ષને પામ્યું હતું. રાજનગરનો કોટ ૨૦ માઇલ પરિધમાં હતો ને તેની વસ્તી (રોમન સાથે લડીને સઘળો રાજ્યપ્રદેશ ખોયા પછી પણ) ૭ લાખની હતી. ત્રણસેં લીબીઅન શેહેરો તેને ખંડણી આપતાં; સ્પેનમાં તેની સત્તા નવી થઈ હતી. વહાણનો કાફલો જોરાવર હતો, જમીન ઉપર લડનારૂં લશ્કર પણ બહુ મોટું હતું ને સમૃદ્ધિ અનર્ગળ હતી. એ રાજ્યે સિસિલી લેવાનો લોભ કરી રોમનો સાથે લડાઈઓ કીધી; અને તે પોતાના ફીનિશિઅન વેપારીપણાનાં બળસૌંદર્યનો પૂર્ણ ને છેલ્લો રંગ દેખડાવી નિરાશાના તામસમાં પોતાનાં પ્રેમભક્તસંતાન સહિત ભડકે બળી ભસ્મ થયું.

હાન્નો (મોટો આફ્રિકામાં નવા પ્રદેશો જીતનારો ને રાજકાજમાં આગળ પડી સત્તાથી કામ કરનારો હાન્નો, નવા પ્રદેશ શોધનારો સાહસિક વહાણવટી હામિલ્કર બાર્કો-સિસિલીમાં રોમન સામા ટકાવ કરી રાખનાર ને સ્પેનનો મોટો ભાગ કાર્થેજની સત્તામાં આણનારો, તેનો જમાઈ **હાસ્ડ્રુબલ** તથા નાનો દીકરો હાસ્ડ્રુબલ ને મોટો દીકરો **હેનિબાલ** એ સરદાર યોદ્ધાઓ,-એ નામો કાર્થેજ તથા રોમના સંબંધમાં અમર છે.

કાર્થેજીનીઅનો, વેપારી રાજ્યની પ્રજારૂપે ઉદ્યમી ને મિતવ્યયી હતા; તેઓ પ્રાપ્તિના નવા રસ્તા ખોળતા ને નવા નવા શોધ કરતા; છાતીવાળા ધનવંતો હુનરી કારીગરોને, કારખાનાંવાળાને ને મહેનત મજુરી કરનારાઓને ઉદ્યોગે લગાડતા. તેઓની રીતભાત માનની સમજથી નહિ, પણ સ્વાર્થની સમજમાં સુધરેલી હતી; તેઓ વિવેકી ને મળતાવડા હતા. તેઓ ભૂગોળ—નૌકા—સાધારણ ગણિત-યંત્રવિદ્યા ને બીજી સંસારવહેવારના ઉપયોગમાં આવતી એવીજ વિદ્યા ભણતા; લોકની દાનત દોલત ને મિલ્કત મેળવવા ઉપર હતી એટલે ફક્ત દીલને ખુશ કરે કે બુદ્ધિને કંઈ પણ સુધડ કરે તેવી મનની મહેનત કરનારાને ઉત્તેજન મળે તેવું નહોતુંજ; ભાષાવિદ્યા ખેડાઈ નહોતી; પાછળ ગ્રીક ભાષા શીખવાની કઈજ જરૂર જણાઈ હતી. તેઓ નફાનુકસાનને ધોરણે દરેક વસ્તુની તુલના બૂજ-કરતા; અને દરેક જણનાં ને સૌનાં સુખનું મોટું સાધન દ્રવ્યજ છે એ તેઓનો વિચાર બહાર પડતો હતો; તેઓ રાજ્યમાં દરજ્જા તથા નોકરીઓ છચોક નાણું આપી ખરીદ કરતા વચન ભરોસો તોડવે ને છળકપટ કરવે તેઓ એક્કા હતા. પાડોસનાં રાજ્યો સાથે સલાહ હોય તો વેપાર આબાદીને ધોકો ન લાગે એ વિચારથી તેઓ લશ્કરીપણાને હલકું માનતા ને એ સમજથી તેઓ હિંમત સાહસમાં રોમન કરતાં ઉતરતા જણાયા હતા,બાકી પ્રકૃતિથી તેઓ તે ગુણોમાં લગાર પણ ઉતરતા નહોતા. લશ્કર* પોતાના લોકનું નહિ પણ જીતેલા દેશના લોકમાંથી મુસારો આપવો કરી જોઈએ ત્યારે ઉભું કરવામાં આવતું તે એ વગર દીલના ને વગર કવાયતના માણસો જ્યારે ત્યારે રોમનોથી હારતા; જ્યારે વળી કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિનો હેનિબાલ જેવો સરદાર નીકળી આવતો ત્યારે તેજ એક તેવાં લશ્કર પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવતો. જ્યાં દરેક જણ પોતાના અર્થને રાજ્યના સામાન્ય અર્થથી જુદો સમજે ત્યાં દેશાભિમાન હોયજ નહિ અને એ નહોતું તેથીજ રાજસભાના કુળકુળના ગૃહરથોમાં સામસામી ચાલી હતી;

* લિબિઆ, ઇટાલિ, સ્પેન, ગોલ, ને ગ્રીસ, અહીંના માણસોનાં લશ્કર હતાં; ઘોડેસવાર લશ્કર જંગલી કઠણ ન્યૂમીડિઅન લોકનું હતું; ગોફણ મારવામાં બેલીઆરીસ ટાપુના લોક હતા; એ લશ્કરોની સરદારી રાજનગરના કાર્થેજીનિઅનો કરતા; એઓ લશ્કરી કવાયત લેતા, પણ મિશ્ર લોકનાં લશ્કરની સરદારી કરવે લાયક નહોતા; જેઓ શ્રીમંતકુળના પક્ષમાં અથવા તેના ગુણ ગાનારા હતા તેઓને સરદારી આપવામાં આવતી; ને તેઓ જ્યારે હારીને આવતા ત્યારે તેઓને કાર્થેજ સરકાર દંડ, કેદ કે ફાંસીની સજા કરતી.

એ દ્વેષને લીધે મોટા રાજ્યમાં બંદોબસ્ત રહ્યો નહિ ને તે રોમના પંજામાંથી છુટયું નહિ.

(રોમનું મહારાજ્ય.)

ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૦૧માં કાર્થેજ સાથે સલાહ થઈ ત્યાંસુધીની રાજ્યવ્યવસ્થા આવી હતી. પેટ્રિશિયન કુટુંબો ઘટયાં ને પ્લેબીઅન કુટુંબ વધ્યાં તેથી કયૂરીની સભા નામનીજ રહી; તે સભાએ સિસરોના વખત સુધી મળ્યાં કીધું, પણ તે ધર્માચારની વ્યવસ્થા સંબંધી માત્ર કામ કરતી; ૨૭ વર્ષની ઉમરે કવેસ્ટર, ૩૭ વર્ષનીએ એડીલ, ૪૦ વર્ષનીએ પ્રીટર; ને ઓછામાં ઓછાં ૪૩ વર્ષનીએ કોન્સલ થવાનો ધારો રાખેલો પણ તેમ ચાલતું નહોતું; એડીલ સરકારી મકાનોની સંભાળ તથા મહોલાની ગોઠવણ રાખતા ને ઓચ્છવટાણુંના મેળામાં તથા બીજાં પોલિસ સંબંધી કામની તજવીજ રાખતા; કવેસ્ટર તે કોન્સલ તથા પ્રીટરના સંબંધમાં હતા ને તે કર ઉઘરાવનારા પાસેથી જે રકમો મળતી તેનો જમે ખર્ચ રાખતા ને તેમાંથી લશ્કરખાતું, વહાણખાતું, દિવાનીખાતું એ ત્રણેમાં થતો ખર્ચ પગાર કરતા; તેઓ પ્રથમ બે હતા પણ પછવાડેથી ચાર ને પછી આઠ થયા હતા—બે રોમમાં રહેતા ને બાકીના કોન્સલ, પ્રીટર, પ્રોકોન્સલ* સાથે બહાર મુલકમાં રહેતા; પ્રીટર પ્રથમ શહેરના દિવાનીખાતાનાજ ન્યાયાધીશ હતા, પણ પછી જીતેલા મુલકો પ્રીટરને કારભારમાં સોંપાતા; તેઓ કોન્સલની ગેરહાજરીમાં સેનેટમાં ને સેંચુરીની મોટી સભામાં અધ્યક્ષસ્થાને બેસતા. સઘળા ધારા સેનેટ તથા લોકને નામે બહાર પડી વહીવટમાં આવતા, અને જો કે તે સભા માત્ર ૩૦૦ જણની હતી તોપણ તે સ્થાયી ને બુદ્ધિશાળી લોકની હોવાથી રાજ્યકારભારને વ્યવસ્થિત સતેજ રાખતી. સેનેટના ગૃહસ્થો વંશ-પરંપરાના નહોતા, પણ તે જીવે ત્યાંસુધીના સેનેટર કહેવાતા; તેઓ લોકના બહુ મતથી નિમાતા ને અગર કોઈ વાંકમાં આવતો તો તેને બીજી ઉતરતી પદવી આપવામાં આવતી; કવેસ્ટરનું તથા તેનાથી ઉપલી પદવીનું કામ જેણે કીધું હોય કે અમુક મિલ્કતવાળો હોય (મિલ્કતનું પછવાડેથી ઠર્યું હતું,-ઓગસ્ટસે સાડાદસ હજાર પૌંડ મિલ્કત ઠેરવી હતી), ને ત્રીસ વર્ષની ઉમરનો હોય તે સેનેટર થતો; સેનેટ સભામાં ધારો વંચાતો ને સેંચુરીની સભા મત આપતી; સેનેટ સભા એક ઠરાવ કરતી ને તે જો યોગ્ય ન જણાયો તો સેંચુરીની સભા તે ઠરાવ અમલમાં આવતો અટકાવી શકતી; લડાઈ કરવી કે સલાહ કરવી એ બે વાતમાં લોકનું મત પૂછવામાં આવતું, પણ એ સિવાયનાં બીજાં રાજકાજમાં સેનેટ કેવળ નિરંકુશ હતી; તે કોન્સલ પ્રીટરને મુલકનો કારભાર તથા લશ્કરની સરદારી આપતી, તેઓની પાસેથી કામ પાછું લઈ શકતી, કોન્સલના જયનો ઓચ્છવ કરવાને રજા આપતી અથવા ન આપતી, તે પરરાજ્યોમાં પોતાનામાંથી વકીલો નીમી મોકલતી ને તે રાજ્યો સંબંધી સંધુ કામ પોતેજ કરતી, રાજ્યની વસુલ વ્યવસ્થા તે તેનેજ હાથ હતી. તેનો ઠરાવ તે ધારા રૂપે મનાતો, તેમ તે પ્રસંગે ધારાનો અમલ થોડીક મુદત સુધી બંધ રખાવી શકતી, વગેરે ટ્રાઈબની સભા સેનેટની મરજી ઉપરાંત પણ લોકહિતના ધારા બાંધતી; પણ સેંચુરીની સભા તો સેનેટની તાબેદાર જેવી હતી; કોન્સલ, પ્રીટર, સેન્સર એ સેંચુરીની સભામાંથી નિમાતા; ટ્રિબ્યૂન એડીલ પછવાડેથી કવેસ્ટર લશ્કરી ટ્રિબ્યૂન ને બીજા ઉતરતી પદવીના અધિકારીઓ ટ્રાઈબની સભામાંથી નિમાતા; પણ જ્યારે કવેસ્ટર તથા એડીલમાંથી પ્રીટર કોન્સલ નીમવા એવું ઠર્યું ત્યારે સેંચુરીની સભાથી ટ્રાઈબની સભા ચઢીઆતું વજન ધરાવનારી થઈ.

રોમના જીતેલા મુલકની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે હતી; જે લોકે તરત તાબેદારી કબુલ કરેલી અથવા લડાઈમાં મદદ કરેલી તેઓનાં ઉપર કોઈ રીતનો કરવેરો નાખવામાં આવતો નહિ; જે શહેરો લડાઈથી તાબે થતાં તે તેના મહાલ સાથે રોમની મિલ્કત થતી; ઘણાક લોક પોતપોતાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્યકારભાર રાખતા, પણ રોમ અથવા રોમન સંબંધી કામકાજને માટે મુખ્ય શહેરોમાં રોમ સરકારથી જે પ્રીટરો નિમાઈ આવતા તેઓની તાબેદારી કબુલ રાખી તેની કચેરીના ખર્ચને માટે ભાગે પડતું આપતા. ઇટાલિની સઘળી જમીન ઉપર કર નહોતો, પણ ઇટાલિ બહારના મુલકો ઉપર કર હતો (પછી કોલકરારમાં અથવા સેનેટના ઠરાવમાં ન લેવાનું હોય તો ન લેવાતો). સરકારી જમીનનું ભાડું અથવા ઉપલક ઉપજ, દાણુજગાત, વેરા ને મુલકી જમીન ઉપર કર એ પ્રકારની રાજ્યની ઉપજ હતી ને તે કેપિટલની તળેટીમાં ફોરમ હતું ને તેને છેડે સાર્ટનનું દહેરૂં હતું ત્યાં ભંડારમાં ભરાતી. ગુલામોનો છુટકારો થતો તે સમા ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા લેવામાં આવતા ને તે અડી વેળાએ વાપરવાને માટે અનામત જમા રાખી મૂકવામાં આવતા. પ્રજારાજ્યોનાં દિવાનીખાતાંના ખર્ચને માટે તેની વસુલજમા મુકેલી હતી; રોમને પોતાના રાજ્યકારભારી તથા અમ-

*કોન્સલ અથવા પ્રીટરપણાની મુદત થઈ રહ્યા પછી જરૂરને લીધે જેને વધારે મુદત લગી રાખવા પડતા તે પ્રોકોન્સલને પ્રોપ્રીટર કહેવાતા.

ઉદાર એઓને પગાર આપવો પડતો નહિ; લડાઈના ખર્ચને માટે મિલ્કત ઉપર કર મૂકવામાં આવતો ને તે પુરો ન પડતો તો દોલતમંદ લોકો પાસેથી ઉછીનાં નાણાં લેવામાં આવતાં-લશ્કરી સામાન પુરો પાડવાને કંટ્રાક્ટ આપવામાં આવતા; ઇ૦ સ૦ ૧૬૭માં બહારના મુલકની વસુલજમા બહુ વધી ગઇ હતી ને તેથી કેટલાક કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા.

સૈનિક વ્યવસ્થા—જુના કાળમાં રોમન લોક ગ્રીક ફેલેંક્સની પેઠે ઘટ્ટ ચોરસ રચના (ઘનવ્યૂહ) કરી લાંબા ભાલાથી લડતા ને ગોળ ઢાલ રાખતા; પ્રજારાજ્યમાં તેઓ બે બરછી તથા લંબગોળ ઢાલ રાખતા; અકેક સિપાઈ અકેક વારને અંતરે ઉભો રહેતો; પાછલી હારનાં માણસો આગલીનાં માણસોની બરાબર પીઠ પાછળ નહિ પણ આગલીના વચગાળા-ઓની પાછળ ઉભા રહેતા; આગલી હાર ઘા કરી પાછી હઠતી ને પાછલી હાર વચગાળામાંથી બહાર આવી લડતી ને એમ એકેકી હાર આગળ આવતી ને એકેકી આગલી પાછળ જતી ને છેલ્લી વારે બધું સૈન્ય ભીડંભીડા કરવાને દુશ્મન ઉપર તૂટી પડતું મરાયસ ને સીઝરના વખતમાં આખી લીજિઅનનાં માણસોને એકસરખાં હથિયાર હતાં; એકેકી લીજિઅનની દસ કોહર્ટ ને એકેકી કોહર્ટની ૬ સેંચુરી ને એકેકી સેંચુરીને એકેક ઓફિસર હતો. લેટિન સામા લડાઈ ચાલી તેવામાં લીજિઅનની ત્રણ બટાલિઅન હતી. એ એકેકીમાં ૧૨૦૦ જબરા સિપાઈ ને વળી તેના સંબંધમાં કેટલાક ઘોડેસવાર, કામઠીવાળા ને ગોફણવાળાઓ હતા; પહેલી બટાલિઅનવાળાને લાંબા ભાલા હતા, એની પાછળ બે નાની નાની તરવારવાળા કુલીન રોમનોની બટાલિ-અન હતી; પાછળ ધ્વજો રહેતા ને એની પાછળ ત્રીજી બટાલિઅન અનુભવી સિપાઈઓની હતી જે આગલી બટાલિઅનને જરૂર પડે ત્યારે મદદ કરતી; એકેકી બટાલિઅનની સાથે ત્રણસેં ત્રણસેં ઘોડાનો રસાલો હતો; પણ રોમનું ઘોડેસવાર લશ્કર સમર્થ નહોતું; પાયદળ ઉપર જીતનો મુખ્ય આધાર હતો; લેટિન ઘોડેસવારો બહુ જબરા હતા. કાર્થેજની લડાઈની આખેરીએ લશ્કરની ગોઠવણ આ રીતની હતીઃ—સત્તરથી તે પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમર લગીનો ને ઓછામાં ઓછા ૪ હજાર રતલ તાંબાં જેટલી મિલ્કતવાળો દરેક રોમન લડાઈ વખતે લશ્કરમાં નોંધાતો; એ પ્રમાણે એકેક કોન્સલને માટે બબ્બે લીજિઅનો ઉભી થતી ને વર્ષ પછી સિપાઈઓને છૂટા થવાનો હક હતો; જાથુના ઓફિસરો પણ નહોતા; એકેકી લીજિઅનને ૬ ટ્રિબ્યૂન ને ૬૦ સેંચુરિઅન હતા; ટ્રિબ્યૂનો ટ્રાઈબની સભા નીમતી ને બાકીના ઓફિસરો જેઓ લીજિઅનમાં રહી ઓછામાં ઓછી પાંચ લડાઈ લડયા હોય તેઓમાંથી જોઈને તેટલાને કોન્સલો નીમતા; રાજ્યકાર્યમાં ને સેનામાં એકસરખીજ વ્યવસ્થા હતી. મુકરર કરી રાખેલા લશ્કરી અમલદારો નહોતા, પણ જેઓએ રાજ્યકારભાર કરેલો અથવા લડાઈમાં કામ કરેલું તેઓ લડાઈની વખતે ઓફિસરો બનતા; જાથુનું લશ્કર નહોતું, પણ લડાઈની વખતે જેટલું જોઈએ તેટલું લશ્કર ઉભું થતું; કવાયત શીખેલા સિપાઈઓ નહોતા પણ દરેક સિપા-ઈએ ઘણીક લડાઈમાં નોકરી કરી અનુભવ મેળવેલો હતો. પછવાડેના કાળમાં રોમન સૈન્ય પોતાના સર-દારનેજ વળગતું રહેતું, રાજ્યની સેવામાં તેટલું નહોતું; એમ કરવાની રીત સિપિઓથી શરૂ થઈ ને મરાયસ તથા સીઝરે પુરેપુરી દેખાડી; સિપિઓને કુમકી લશ્કર આપવાની જ્યારે સેનેટે ના કહી ત્યારે તેણે પોતાના જુમ્મા ઉપર લશ્કર ઉભું કીધું હતું ને તેઓને પછી ઇટાલિના દક્ષિણભાગમાં જમીનો વહેંચી આપી હતી; એવાં લશ્કર લૂટને લોભે ઘણાં ઉભાં થતાં હતાં.

સર્વિયસ રાજાએ રોમના કેટલાક ધનવંતોને રાજ્ય-માંથી ઘોડા આપી શહેરનાં લશ્કરમાં નોકરી કરવાનું સોંપ્યું હતું તે ઈકવૈટ કહેવાતા ને તે સૌ મળીને છત્રીસેં જણ હતા. જ્યારે રોમે બહુ મુલક મેળવ્યો ત્યારે રોમમાં ઘણાએક જણ દોલતમંદ થયા હતા ને એમાંના ઘણા એકે પોતાને ખાનગી ખર્ચે ઘોડે સવાર થઈ લશ્કરમાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા દેખાડી હતી ને તે ઉપરથી નવી ગોઠવણ થઈ હતી—સરકારી ઘોડા-વાળા ને પોતાના ઘોડાવાળા એમ બે પ્રકારના નાઈટ કહેવાતા. જે ક્વાઇટ સેનેટ થતો તે પોતાના વર્ગમાંથી ટળતો; ક્વાઇટ કેટલાક સેનેટરના કુળમાંના ને કેટલાક તવંગર વેપારી હતા—એઓ (જાણે એક નાનો અમીરવર્ગ હોયની તેવે રૂપે) પ્રસંગે પ્રસંગે સેનેટ સભાના કામની સામા થતા.

લીજિઅનનો ધ્વજ તે એક મોટા ભાલા ઉપર રસેલા ધાતુનો ગરુડ હતો, ને પદવીવાળો ઓફિસર તે ધ્વજ ઝાલતો; સૌ સિપાઈઓ ધ્વજને ભક્તિપૂર્વક માન આપતા; વાદ્યમાં માત્ર પિત્તળની તતૂડીઓ હતી; લશ્કરનો કવાયતીબંદોબસ્ત સખ્તી કરીને પણ બરાબર રાખવામાં આવતો; અસાધારણ પરાક્રમ કરનારાને બક્ષીસ આપવામાં આવતા; જે દુશ્મનના કોટ ઉપર પ્રથમ ચઢતો તેને અને જે સિપાઈ પોતાના સાથીનો જીવ ઉગારતો તેને ક્રાઉન (તાજ અથવા માથાનો એક શણગાર) પહેરાવી માન આપવામાં આવતું અને જે

મુખ્ય સરદાર જીતતો તેને લોરલ ઝાડનાં પાતરાંનો હાર વિંટાળી માન આપવામાં આવતું. સેનેટ જો આજ્ઞા આપતી તો જયી સરદાર મોટા ઠાઠથી રોમમાં પ્રવેશ કરતો—નકશીવાળો મહેરાબ ઉભો કરવામાં આવતો ને તેની નીચેથી તે સરદાર નગરમાં દાખલ થતો; લોકના જોવામાં આવે માટે બજારોમાં ને મહોલ્લાઓમાં પાલખો ઉભી કરવામાં આવતી; પ્રથમ ઘોડેસવારની ટુકડી વાજતાં રણશિંગાં સાથે દેખાતી, પછી પૂજારીઓ (પવિત્ર જબ્બા પહેરીને) બળિદાન આપવાના સો ધોળા બળદ તથા તેના રખેવાળો સાથે દેખાતા, પછી જીતેલા લોકનાં શસ્ત્ર ધ્વજ તથા લૂટનો સામાન એથી ભરેલા રથો ને તેની પાછળ કેદીઓનાં ઝુંડ એ દેખાતાં; પછી પાછાં રણશિંગડાં વાજતાં ને જાંબુઆ રંગનો જબ્બો પહેરેલો તથા લોરલ પત્રનો હાર કપાળે વિંટાળેલો એવો, અને હાથીદાંતનો દંડ હાથમાં લીધેલો એવો, વળી જેની આગળ ગરૂડવાળો ધ્વજ તથા ઘોડેસવારો એવો જયી સરદાર ચાર ધોળા ઘોડાના સુંદર રથમાં બેસી આવતો દેખાતો; તેની ચોમેર સુંદર વસ્ત્ર શસ્ત્ર સજેલા લશ્કરી સરદારો ફરી વળેલા શોભતા; ધોળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં છોકરાંઓ તેની ઉપર સુગંધી તથા પુષ્પ ફેંકતાં ને યશગીત ગાતાં; છેલ્લી વારે લડીને જીત કરેલી તે લશ્કર આવતું; એ પ્રમાણે સવારીનો ઠાઠ હતો. કેદી થએલા રાજાઓને સૌને દેખાડ્યા પછી મારી નાખવામાં આવતા ને બીજા કેદીઓને ઓચ્છવની રમતમાં વિકરાળ પશુઓ સાથે લડવાને મોકલવામાં આવતા. રોમનાં લડાઇનાં વહાણો બેડોળ હતાં; નાળનું માથું કોઈ પશુના આકારનું ને લોઢાનું કરતા કે શત્રુનાં વહાણને ડૂબાડવાં સહેલ પડે.

ધર્મ—મૂળ તો સેબાઇન લોકનો, પછી કેટલાક દેવનાં નામ ને ક્રિયા એ ઈટ્રસ્કન લોકનાં આવ્યાં ને હેલેનિક દેવદેવીઓ એ પણ હતાં. અસલની વખતના રોમન ખેડુતો ઈશ્વરનું ભય માનતા;—અમારા કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે ને અમારાં કર્મની તે તપાસ રાખે છે. વળી તે સારાં કર્મને તથા સાધુવૃત્તિને ચાહે છે ને ભુડાં કર્મને તથા અપ્રમાણિકપણાને ધિક્કારે છે એ સાચું માની તે પ્રમાણે વર્તતા. પણ કાર્થેજની લડાઈ પછી લોકની ધર્મનીતિ ઉપરથી આસ્થા ઉઠી ગઇ હતી; ઉત્તરકાળમાં તેઓમાં વહેમ બહુ વધી ગયો હતો—જુના ઓરેકલને કોઈ માનતું નહોતું, પણ ઈજિપ્તના ને પૂર્વ તરફના દેશોના દેવદેવતા તથા તેઓ સંબંધી ક્રિયાઓ તેઓએ દાખલ કરી હતી. છેલ્લી વારે તેઓ ખ્રિસ્તી થયા હતા.

લોકની સ્થિતિ, નીતિ, રીતભાત—સામનેટ સાથે લડાઈ ચાલી ત્યારથી તે કાર્થેજીનિઅન સાથે બીજી વારની લડાઈ પુરી થઈ ત્યાંસુધીના (૩૪૩–૨૦૨) કાળમાં આ પ્રમાણે હતી; પ્રગણાંના લોક સાદા, પ્રમાણિક ને અસભ્ય તડબડીયા હતા; કોટ ચણેલાં નગરોમાં મુખ્ય ગૃહસ્થો ને તેના અનુજીવી તથા ગુલામો રહેતા; પણ અદાસ નગરજનનો મોટો ભાગ નગરની આસપાસના પ્રદેશોમાં પોતપોતાનાં ખેતરનાં ઉપજ ઉપર નિર્વાહ કરી રહેતો; તેઓ પોતાનો માલ વેચવાને અથવા રાજસભાઓનાં કામમાં ભાગ લેવાને વખતે વખતે નગરમાં આવતા; તેઓનાં ઢોરને ચરવાને સરકારી જમીન હતી; તેઓનાં બૈરાં સણ ઉન કાંતી વણી ઉપયોગમાં લાવતાં; તેઓને ઘર બાંધવાને ને ખેતીનાં ઓજાર કરવાને લાકડાં પથરાની છત હતી-ધાતુ ને મીઠું એ ઉપર રાજ્યનોજ મખતો હતો. જેમ જેમ વંશવિસ્તાર વધતો તેમ તેમ કેટલાક ખેડુત રોમનો પોતાનાં ખેતર વેચી બીજે ઠેકાણે જઈ વસતા ને કેટલાક મજુરીનો ધંધો કરી કરકસરથી ગુજરાન ચલાવતા. રાજ્યતાબામાં આવેલી ઘણી એક જમીન હતી તે સત્તાધારીઓએ તેમને અને લેટિન થતા બીજા લોક જેઓ સંસ્થાની નગરજન થવાને ઇચ્છતા હતા તેઓને વસવાને કાઢી આપી હતી–જો શત્રુલોક લડાઈ કીધા વિના તાબે થતા તો તે રોમની પ્રજા ગણાતા, પણ જો તે સામા થઈ લડતા ને હારતા તો તે ગુલામ થતા. નાના ખેડુતો ખરીદ કરી શકતા નહિ તેથી તવંગર પેટ્રિશિયન તથા પ્લેબીઅન એઓ ગુલામોને ખરીદ કરતા–એ ગુલામો બે પ્રકારના હતા–શહેરના ને ગામડાંના; તેઓને નગરજનના કોઈ પણ હક નહોતા; તેઓ રાજ્યના ધારા પ્રમાણે લગ્ન કરી શકતા નહિ; તેઓની પોતાનાં છોકરાં ઉપર સત્તા નહોતી; તેઓ પોતાને નામે જમીન રાખી શકતા નહિ; ગુનાને માટે તેઓનો સરકારી કોર્ટમાં ઇન્સાફ થતો ને ગુલામની કિંમતથી વધારે નહિ તેટલા નુકસાનની જવાબદારી ધણીઓને શિર રહેતી; ગુલામને મારી નાખવો, લંગડો કરવો, તેના ઉપર સખ્તી કરવી એ તેના ધણીને નુકસાન થયું એમ મનાતું ને ધણી નુકસાનનો દાવો માંડી બદલો મેળવતો; ધણીને નુકસાન ન થાય ને ગુલામને દુઃખ દીધું હોય તો તે બાબતની દુઃખ દેનારને સજા નહોતી. જો કે મોટે ઘેર કેટલાક ગુલામોને દુઃખ ન હોતું ને એઓ પોતાના ધણીના માનીતા તથા સલાહ આપનારા હતા, ને કેટલાક ગુલામોના તાબામાં બીજા ગુલામો હતા, તોપણ ગુલામોની મોટી સંખ્યા—વિશેષે ખેડુત ગુલામો ઢોર પ્રમાણે ગણવામાં આવતા; તોપણ વળી સારી

ચાલના બદલામાં તેઓને છુટાપણું મેળવવાની આશા રહેતી તેથી હાલના હબશી ગુલામોના જેવી તેઓની હાલત નહોતી. છુટા થયેલા ગુલામો પરચુરણ ધંધો કરતા, દુકાન માંડતા ને કેટલાક તો સારી કેળવણી પામેલા હતા. સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી હતી; કુટુંબમાં તેઓનાં માન હતાં, લ્યુક્રેશિયા, વેલમ્નિયા, ને સીપીઓની મા કોર્નેલીઆ જેવી સ્ત્રીઓથીજ પુરુષના હૃદયમાં મોટી ઇચ્છા ને શૂરવીરપણાના વિચારો એ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. જેમ સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા, સંભાળીને ખર્ચ કરનારી હતીઓ તેમ પુરુષો મિતપણે રહેતા ને પ્રસંગે પોતાના પ્રાણ પણ અર્પણ કરતા. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે પરણેલી સ્ત્રીઓને ખાસ હક નહોતા ને તેઓ ગુલામની પેઠે તદ્દન પોતાના ધણીની તાબેદારીમાં હતી તોપણ તેઓનાં માન હતાં. જ્યાંસુધી બાપ પોતાના છોકરાને સ્વતંત્રપણે વર્તવાની છુટી નં આપે ત્યાંસુધી એઓ તેમને આધીન હતા. જે પ્રમાણે માણસે દેવતાઓને પૂજવા ઘટિત છે તે પ્રમાણે છોકરાંઓએ બાપને પૂજ્ય વડીલ જાણી તેની આજ્ઞામાં રહેવું એવું હતું; વડીલ બાપનો ધાક ને સુધી નીતિનો અભ્યાસ એથી તરુણો વિચારમાં તથા કર્મમાં બેમર્યાદ થતા નહિં. રોમે કાર્થેજ સાથે તથા ગ્રીસ સાથે છેલ્લી લડાઈઓ કરી જીત મેળવી, ને પોતાનું ચક્રવર્તી રાજ્ય કહેવડાવ્યું તેવામાં રોમનો બીજા દેશોના સંબંધમાં આવવાથી છેલ ને મોજીલા થયા હતા; ગામગામડાંના લોક પોતાની જમીન મિલ્કત વેચી શહેર કસ્બામાં રહેવા માંડયું ને પરિણામ આ થયું કે ત્યાં ને સૌથી વધારે રોમમાં ગરજાઉ, બેફીકરા, તોફાન હુલ્લડ કરવાને તૈયાર એવા લોકની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. રાજ્યકારભારીઓ લોભી લાંચીઆ થયા હતા ને સ્ત્રીઓ પણ મોજીલી ને છટેલી થઈ હતીઓ. રોમન લોકના પહેરવેશમાં બાંય વગરનો અર્દ્ધચંદ્રાકાર રમતો જભ્ભો ને તંગીઓ એ હતાં. પુરુષો ઉઘાડે માથે ફરતા, પગમાં પાવડી-ચંપલ અથવા અડધો નળો ઢંકાય તેવા ઉંચી એડીના જોડા પહેરતા. ખાનપાન જુના વખતમાં સાદું હતું, પણ જેમ જેમ તેઓ સત્તામાં વધ્યા તેમ તેમ તાબે કરેલા મુલકના લોકનું સવાદદાર ખાણું ખાતા થયા-કેટલાક મહારાજાઓ પોતાનાં ખાણાં ઉપર નવાઈની વસ્તુઓ દેખાડવાને ઉડાઉપણે ખર્ચ કરતા; નાનાં પક્ષીઓનાં ભેજાં તથા કલેજાં, પોપટનાં માથાં, મોર તથા બુલબુલની જીભ એનાં ખાણાં તો રોજનાં હતાં-રોમનો કોચ ઉપર અઢેલીને જમતા. કોઈએ કુંવારા રહેવું નહિ એવો રાજ્યનો ધારો હતો, રહે તેને માટે સજા હતી; એકવાર સેન્સરોએ સઘળા કુંવારા જુવાનોને એક મુકરર મુદ્દતમાં પરણાવવાને માટે શપથ ખવડાવ્યા હતા. લોકના ખેલ તમાશામાં મુક્કીબાજી, કુસ્તીબાજી, હથિયારબાજી, ગાડીઓની શરત એ હતાં, પણ જંગલી પશુઓ ને જોરાવર માણસો એ બેની લડાઈનો તમાશો રોમનોને બહુ ગમતો હતો ને એ જોવાને માટે ગોળાકૃતિ મકાનો બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં-કોલોઝીઅમ નામનું હતું તેમાં એંસી હજાર માણસનો સમાવેશ થતો; ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૨૫૦ પછી એવા તમાશા ઘણા થતા હતા. (મહારાજા) કોન્સ્ટંટાઈને ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યાં પછી તે બંધ કરાવ્યા હતા.)

ભાષા, વિદ્યા, કળા-રોમે ઇટાલિનો સર્વ પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો (૨૭૪-૨૬૪) ત્યારથી તે કાર્થેજ સાથે પહેલી લડાઈ પૂરી થઈ (૨૪૧) તે દરમિઆનમાં રોમન લોકની લેટિન ભાષા સુંદર ઘડાઈ—લેટિન લોકની ભાષામાં કેટલાક શબ્દ ગ્રીકને મળતા હતા; (કેટલાક ધાતુ તો ગ્રીક તથા સંસ્કૃત સરખાજ છે. લેટિન ભાષા ગ્રીક કરતાં સંસ્કૃતને વધારે મળતી છે). રોમની લેટિન ભાષામાં પીલાસ્જિઅન ને હેલેનિક શબ્દોની સાથે ઓસ્કન, એંબ્રીઅન ને વિશેષે સબૈન શબ્દો ઉમેરાયા; એ પ્રકારે થએલી રોમની લેટિન ભાષા તે કાળપરત્વે કેળવાતાં ખરબચડી ટળી સરળ સુંદર થઈ (લેટિન લોક રોમના રાજ્યમાં મળી ગયા તેથી તેઓએ પણ નવી લેટિન સ્વીકારી હતી). દક્ષિણ ઇટાલિ ને સિસિલી એની જીત કીધા પછી ગ્રીક લોકના સંબંધથી રોમનોએ ભાષા વિદ્યા તરફ મન દોડાવ્યું; તેઓને નાટકનો બહુ શોખ હતો તેથી પ્રથમ તે રચાયો (ઇ૦ સ૦ પૂ૦ ૩જા સૈકામાં);-પણ તે ઘણાંખરાં ગ્રીક નાટકોનાં ને વિશેષે યુરિપિડીસનાં નાટકનાં ભાષાંતર હતાં; નીવિયસે કાર્થેજની પહેલી લડાઈ ઉપર વીરરસ કવિતા રચી હતી (એ કવિ ૨૦૩માં મરણ પામ્યો હતો); એનીઅસ કવિયે (૨૩૮-૧૬૮) દેશી ગીતોને ઉચાં મૂકી ગ્રીકછંદ ને રીતીયો એ લેટિનમાં વપરાતાં કીધાં હતાં. એણે ગ્રીકના શોકનાટકનાં તથા હાસ્યનાટકનાં ભાષાંતર કીધાં હતાં, પણ તેણે રોમનું વૃતાંત-કાર્થેજની લડાઈ એ ઉપર વીરરસ કવિતા લખી તેથી તેની કીર્તિ જાણુ રહી છે. ફેબીઅસ ને સિન્સર એ બે પહેલવહેલા લેટિન ગદ્ય લખનારા હતા, તે બંનેએ કાર્થેજની બીજી લડાઈની હકીકત લખી હતી (ફેબીઅસ ૨૨૫માં સેનેટર થયો હતો). કોતર—નકસીકામ ને ચિત્રકામ માનવંતાં ગણાતાં. કેપિટલવાળી ટેકરી ઉપર પિત્તળનું એક મોટું પૂતળું ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું (૨૯૩); ફોરમમાં જુના કાળના મહાપુરુષોનાં

પછી તેઓએ યાહુદીઓની આશા છોડીને પશ્ચિમ ભણીનાં રાજ્યોમાં ઉપદેશ આરંભ્યો; ખ્રિસ્તીઓએ બહુ બહુ દુખ વેઠયાં, પણ અંતે ખ્રિસ્તી ધર્મે કૉન્સ્ટંટાઇનને પ્રેરણા કીધી ને પછી રોમના મહારાજ્યમાં વિજય મેળવ્યો *

ઉચ્ચેચ્છ વિવેકી આર્યજને વેદોક્ત ને બૌદ્ધ એ બે ધર્મ પ્રવર્તાવ્યા;–જે પોતાની ઇચ્છાએ ને પોતાનીજ શક્તિ વડે જગત ઉત્પન્ન કરે છે ને જગત પાછું પોતાનામાં સંવરી લે છે, જે સર્વ શક્તિમાન હોવાથી પ્રસંગે પ્રસંગે મોટી કર્મપ્રવૃત્તિમાં મચે છે, પણ પરવારીને પાછો પોતાનો શાંતિ—વિશ્રામનો આનંદ વેસવે છે તે એક પરમાત્માને પામવાનાં સાધન વેદે દેખડાવ્યાં; અને (ઉત્તરકાળમાં) અનાદિ અવિનાશી મૂળતત્ત્વ-પ્રકૃતિમાંજ શક્તિ છે કે જેથી જગતની ઉત્પત્તિ ને પુનરુત્પત્તિ થયાં કરે છે, અને પ્રકૃતિના અંશો-માંના અનેક ચૈતન્યો પોતપોતાના અનેક જન્માંતરો કરી સ્વર્ગ નરક ભોગવી રૂડાં ભુડાં કર્મનું ત્રાજવું બરોબર કરી પૂર્ણ સ્થિર થઈ શૂન્યતા નિર્વાણને પામે છે;–એ મોક્ષ પામવાનાં સાધન બૌદ્ધધર્મે દેખડાવ્યાં, કે એ પુરુષને બીજાએ પ્રકૃતિને આદિ માની; એકે સકળ આત્માને પરમાત્મામાં ભેળ્યા ને બીજાએ પ્રત્યેક આત્માને સ્વતંત્ર ઈશ્વર રૂપ કીધા; એકે દેવતાઓને મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ સ્થાપ્યા ને બીજાએ તેઓને મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ પણ મનુષ્યમાંથી થએલા બુદ્ધ તથા બોધિસત્વોથી ઉતરતા રાખ્યા; એકે આચારને ને બીજાએ અહિંસાને એમ પ્રધાન ભણ્યાં; એકે જાતિ રાખી પોતાનાનેજ બોધ કીધો ને બીજાએ ધર્મના ઉપદેશને અર્થે જાતિઓ ન રાખી; બંનેએ પાપપુણ્ય પ્રમાણે નરક, સ્વર્ગ, જન્માંતરો મનાવી પોતપોતાની ત્રિગુણાતીત-નિવૃતિ દેખાડી.* મહેચ્છ ઉદ્ધત યાહુદીઓમાં મોઝીઝે પ્રવૃતિકર્મના વૈભવી જગત્કર્તા પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મ કર્મ—પવિત્રતા પોતાના લોકમાં પ્રવર્તાવ્યાં ને તેનું ઉલ્લંઘન ન કરવા વિષે પ્રભુની તરફનું દારૂણ ભય દાખવ્યું ને પોતાની તરફની કરડી શિક્ષા ભણી; અને (ઉત્તર કાળમાં) ક્રાઈસ્ટે પ્રભુપુત્રરૂપે અવતરી પોતાનાં વચન પર વિશ્વાસ બેસાડવા વિષે, પ્રભુને શુદ્ધ અંતઃકરણે ભજવા વિષે, શુદ્ધ ભાવે ધર્મકર્મ કરવા વિષે પણ અવસ્ય ઉત્તમ નીતિ પળાવવા વિષે બોધ કરતાં જનદયા, સહનશીલતા, પ્રેમભાવ દાખવ્યાં—બંને જણે પ્રભુનાં સામર્થ્ય

*ઇ૦ સ૦ ૪૦થી તે ૩૧૨ સુધી ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોએ દુઃખ વેઠતાં ઘણાક લોકને ખ્રિસ્તી કીધા હતા, પણ તેઓમાંજ ઘણાક પંથ નીકળ્યા હતા–કેટલાંક મંડળ ક્રાઇસ્ટનું પ્રભુપુત્રપણું કબુલ કરતાં નહોતાં; કેટલાક તેને માણસ ને પ્રભુની વચમાંની પદવી આપતા; કેટલાક કહેતા કે ક્રાઇસ્ટ ને માણસમાં ભેદ નથી; કેટલાક કહેતા કે પાપ ને પ્રભુની કૃપા એ સંધું જુદું છે, કેટલાક કહેતા કે ભાવ ને જન દયા એ સિવાય બીજી બાબતો ઉપર આગ્રહ ધરવો તે મિથ્યા છે; કેટલાક કહેતા કે આત્માને શુદ્ધ કરવાને દેહકષ્ટ કરવાની જરૂર છે; કેટલાક કહેતા કે સંસારી વિષયમાં, સારાસારનો ભેદજ નથી; કેટલાક કહેતા કે અતિ વ્યભિચાર કરવાથી દુઃખ દેનારી કાયામાંથી આત્માનો જેવો વહેલો છુટકો થાય છે તેવો પશ્ચાતાપ ઉપવાસ ને બીજાં દેહકષ્ટથી થતો નથી. ગ્રીક ખ્રિસ્તીઓનાં મતમાં એકાંતવાસ,દેહકષ્ટ, ઉપવાસ ને પ્રાર્થના એ ચાર દાખલા વિષે આગ્રહ છે. રાજ્યાશ્રય મેળવ્યા પછી ઠેકાણાં ઠેકાણાંના મઠ મંદિરના ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોની સભાઓ ભરવામાં આવી હતી.નૈસીમાં (૩૨૫), કૉનસ્ટાંટિનોપલમાં (૩૮૧), એફેસસમાં (૪૩૧) ને કાલસિડનમાં (૪૫૧) ને પછી ક્રાઈસ્ટ પુરુષ વિષે, પ્રભુ પુત્ર ને આત્મા એ ત્રણ વિષે, અવતાર વિષે ને પશ્ચાતાપ પ્રાયશ્ચિત વિષે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું; પણ તે પ્રમાણે વર્તનારા થોડાકજ હતા. એક જણે લખ્યું છે કે પાંચમા સૈકામાં અનેક તર્કથી ને મૂર્તિપૂજકોની અનેક ક્રિયા ભળ્યાથી ખ્રિસ્તી ધર્મ ભ્રષ્ટ થયો હતો; મંડળોની વ્યવસ્થા જે સાદી સુધી હતી તે હવે ગુંચવણી-વાળી પણ નિયમ પદ્ધતિવાળી થઈ હતી.

*નામ, રૂપ, ઇંદ્રિયો, ધારણા, ઇચ્છા, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, દુઃખ, શોક, શ્રમ, જરા, મૃત્યુ એ સંધાનું મૂળ કારણ જન્મ છે ને જન્મનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન—અવિદ્યા છે ને અવિદ્યાનો નાશ ધર્મથી થાય છે; ધર્મી પુરુષનો ઉદેશ આવો હોવો જોઈએ કે તેણે હઠયોગથી સંસારસુખવાસનાનો ત્યાગ કરી લોક કલ્યાણનાં કામો કરી પોતાના મનની સ્થિતિ એવી ઉંચી કરવી કે તે પૂર્ણ શાંતિને પામી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે. નિર્વાણવિષે સમજાવતાં શાક્યમુનેિએ કહ્યું હતું કે વસ્તુઓ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે ને અનેક રૂપાંતરે સ્વભાવથી પ્રાપ્ત કરે છે, પણ તે અંતે શૂન્યતામાં જાય છે. જન્મ એક ઝાડ છે, માણસનાં સારાં નરસાં કર્મ તે તેનાં ફળ છે ને એ ફળ તે ફરી લેવાનો જે જન્મ તેનાં બીજ છે. મોત તે જે જુનાં ઝાડમાંથી બીજાં થવાનાં છે તેનો નાશ છે, ધર્મજ્ઞાન તથા નીતિ એથી ઝાડની ઊગવાની શક્તિ જતી રહે છે, ને એ ગયા પછી નવું ઝાડ ઊગવાનો સંભવ નથી. દીવાની જોત જતી રહેવી (વિચાર કરનારૂં તત્ત્વ અટકી જાય) તે નિર્વાણ. મોઝીઝદત્તધર્મ તથા વેદોક્તધર્મ એ બેએ પોતાના સિવાય બીજા લોકને બોધ ન દીધો, પણ બૌદ્ધ ધર્મે તથા ક્રિશ્ચિયન ધર્મે કોઈ પણ પ્રદેશના ને કોઈ પણ જાતના લોકને બોધ કરવાનું રાખ્યું; એ બંનેમાં જનદયા પરોપકાર વગેરે સદ્ગુણનો વિશેષ બોધ છે; બંનેના સાધુઓને માટે મઠ હતા ને ધર્મકર્મની કેટલીક રીત બંનેમાં સરખી હતી.

પ્રેમ વિષે બોધ કીધો ને બંને જણે પાપપુણ્યના બદલામાં સ્વર્ગ નરક સમજાવ્યાં-સૃષ્ટિના નાશને સમે સઘળાં મૃતજન ફરીથી પાછાં પોતાનાં શરીર ધારણ કરશે ને પ્રભુની ન્યાયસભાના ઠરાવ પ્રમાણે પોતાનાં ભુંડાં કર્મના બદલામાં સદા નરકમાં વાસ કરશે ને રૂડાં કર્મના બદલામાં નિરંતર પ્રભુના રાજધામમાં વાસ કરશે.

વિદ્યાકળા-સકળ રાજ્યમંડળોના વિદ્વાનોમાં આર્ય તથા ગ્રીક એ બેએજ શાસ્ત્રીય રીતે તત્વશોધન કરી પોતપોતાના વિચાર જણાવ્યા-(વિશ્વનું મૂળ કારણ આત્મા તથા પ્રકૃતિ ને એ બેનો સંબંધ એ આદિ વિષયોના વિચાર તે બંનેના ઘણાખરા સરખાજ છે);—વેદાંતશાસ્ત્રકર્તાઓ તથા ન્યાયકર્તા ગૌતમ એઓએ માત્ર એક પરમાત્માનેજ અનાદિ તત્વ માન્યું, પણ બીજા સૌએ ઘણું કરીને બે મુખ્ય તત્વ માન્યાં: કર્તૃક ને અકર્તૃક-આત્મા ને પ્રકૃતિ—ચૈતન્ય ને જડ, પણ એ કેવે સંબંધે રહ્યાં છે તે વિષે અનેક વિચાર કર્યા તેમાં બે મુખ્ય છે. કેટલાંકે કહ્યું કે તે બે મૂળથીજ જુદાં છે ને કોઈ પણ રીતે પરસ્પર ભળી શકતાંજ નથી અને કેટલાકે કહ્યું કે તે બે વસ્તુત: જુદાંજ છે પણ સંબંધે રહ્યાં છે. એ વિચારોથી પ્રદેશપ્રદેશના લોકના ધર્મ નીતિવિષયમાં અનેક ભેદ પડયા; એ વિચારો કરતાં પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કેટલોક શોધ થયો ને વાદ કરવાની પદ્ધતિઓ નીકળી; તર્કવિદ્યાની ઘણીક રીતે વૃદ્ધિ થઈ. જ્યોતિષવિદ્યા ચીના, આર્યજન, કેલ્ડિયન ને ઇજિપ્શિયન એ લોકમાં હતી. શિલ્પશાસ્ત્રમાં હિંદુસ્તાનના લોક એસીરિઅન, ઇજિપ્શિઅન, ગ્રીક ને રોમન પ્રવીણ હતા-બૌદ્ધલોકે સ્તુપ ગ્રીકે સ્તંભ ને રોમને ગોલખંડ (મહેરાબ) સુંદર દેખાડયા; ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ હિંદુસ્તાન, ઇજિપ્ત ને ગ્રીસના લોકે કીધો ને ભુમિતિવિદ્યાનો ઉત્કર્ષ તો ગ્રીક લોકેજ દેખાડ્યો. વ્યાકરણ, કોશ ને શબ્દાર્થવિષય હિંદુસ્તાનમાંજ યથાસ્થિત કેળવાયાં; કવિતા તથા નાટક હિંદુસ્તાન તથા ગ્રીસમાંજ સર્વોપરિ વિરાજયા;-શ્રિંગારનીતિની કવિતા જ્યુડિઆમાંજ હતી, ને ઇટાલિમાં નાટકને ઠેકાણે ઓપેરા હતા; વળી, કવિતાવિષય પણ પછવાડેથી સારો કેળવાયો હતો. રસાલંકારશાસ્ત્ર ને વક્તૃત્વશાસ્ત્ર એ હિંદુસ્તાન, ગ્રીસ, ને રોમમાં હતાં. ઇતિહાસ માત્ર ગ્રીક ને રોમન એઓએજ લખ્યા;—(હિંદુઓએ પુરાણ લખ્યાં); વાર્તા વિષયમાં કંઈ કંઈ હિંદુ ને ગ્રીકે લખ્યું. ગાયન હિંદુસ્તાન, ગ્રીસ, ને રોમમાં હતું. વૈદક ને રસાયન હિંદુસ્તાન ને ગ્રીસમાં હતાં. લખવાનું કામ પ્રથમ પત્થર, ધાતુ કે તાડપત્ર એ ઉપર અક્ષર કોતર્યાથી ચાલતું, પછી ઝાડોની અંતછાલ (ભોજપત્ર જેવી) ઉપયોગમાં આવતી થઈ; પછી મીણ પાએલાં કપડાં વપરાતાં થયાં. સિકંદરની વખતમાં કાગળો વપરાતા થયા ને પછી તેવે તેવે પ્રસંગે ચામડાં ઉપર લખવાનો રિવાજ ચાલ્યો. ધાતુનાં ભરતકામ, હીરા માણેકનાં જડાવકામ, કોતરકામ, કાપડનાં વણાટકામ ને સાદી પણ યંત્રરચના એમાં બેબિલોન ને ઇજિપ્તના લોક કુશળ હતા. બીબાંથી છાપવાની કળા ચીનમાં હતી.

જયીજિત લોક ચીનમાં પરસ્પર ભળી એકત્ર થયા હતા; હિંદુસ્તાનના આર્યરાજ્યમાં સ્મૃતિકારોએ શૂદ્રને માટે કરડી શિક્ષાઓ લખી, તોપણ તેઓની સ્થિતિ છેક હીણી નહોતી; ઇજિપ્તમાં છેલ્લા વર્ગના લોકની સ્થિતિ છેકજ હીણી હતી; ગ્રીસ ને ઇટાલિમાં પ્રથમ તો ગુલામોની હાલત બહુજ ભુંડી હતી, પણ પછવાડેથી કંઈ ઠીક થઈ હતી. શૂદ્રજાતિની સ્થિતિ હીણી હતી તેમ આર્ય બ્રાહ્મણો, ઇરાનીઓ, યાહુદીઓ ને ગ્રીકજનો એ જયારે પરાજિત થયા ત્યારે એઓની સ્થિતિ પણ દયામણી હતી.

પુરુષ સ્ત્રી—એ એમાં પુરુષે પોતાની જાતિને શ્રેષ્ઠ સ્થાપી એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક લોકે ને ગ્રીક પંડિતોએ સ્ત્રીજાતને અધમ ગણી; આર્ય સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીજાતને સ્વતંત્રતા ન આપવા વિષે લખ્યું ને દુરાચારી સ્ત્રીઓને માટે કરડી શિક્ષા લખી તોપણ તેઓએ તેમને અધમ ગણી નથી; ને તેઓમાં સ્ત્રીજાતની સ્થિતિ રૂડી હતી. ઉપલા વર્ગની ગ્રીક સ્ત્રીઓની સ્થિતિ દયામણી નહોતી ને રોમન લોકમાં તો સ્ત્રીઓનાં માન હતાં. આર્ય સ્ત્રી ને રોમન સ્ત્રી એમાંથી કેટલીકે પોતાના સદ્ગુણથી મોટી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી.

સંહાર—પ્રલયથી (ઇ૰ સ૰ પૂ૰ સૈકા ૨૪થી) તે રોમનું રાજ્ય ભાગ્યું (ઇ૰ સ૰ સૈકા ૫) ત્યાંસુધીના ૩,૦૦૦ વર્ષથી વધારેના મહાકાળે અસંખ્ય માણસોને જન્મ આપી પાછાં મોતને આધીન કીધાં, તેમાં અદ્ભુત નથી, કેમકે સંહાર કરવો એ તો તેનો ધર્મજ છે; તોપણ, તેણે મહાસમર્થ બુદ્ધિમાન **માળી** રૂપે વઢાડકાપ કરી અનેક રાજ્યરૂપી વાટિકા તથા ઉપવન એ કીધાં-સુશોભિત કીધાં ને વળી પાછાં યુદ્ધના ઘમસાણ મચાવી, અગ્નિ ને કરાં વરસાવી, દુકાળ ને મરકી ચલાવી, પાણી ને લોહી વહેતાં કરી, વાયુ ને ધરતીકંપ કરી, અનેક રીતે ધાણવાળી, સુંદર રાજ્યોને રાન જંગલ જેવાં કીધાં એ મહદ્ અદ્ભુત કર્મ છે;—ધર્મ રક્ષણ

ને દેશ રક્ષણ કરતાં લાખો જણ મુઆ; પ્રદેશ વધારવાના લોભમાં નેબૂકડનેઝર, સાઈરસ, અલેકઝાંડર ને સીઝર ને બીજા એઓએ લાખોના પ્રાણ લીધા; ને રાજગાદીના લોભમાં તથા તેને પોતાનીજ કરી રાખવાના ઉદ્યમમાં રાજા તથા સગાં સંબંધીઓના જીવ ગયા! સરહદ પરના રાની લોકે આવી રંગમાં ભંગ કરી નાખ્યો! રાય ને રંક, ધર્મી ને અધર્મી, વિદ્વાન ને મૂર્ખ, નગરવાસી ને રાનવાસી, મોતે ને કમોતે નાશ પામ્યા; સુંદર રાજ્યધામ તે ભયંકર રાન થયાં; ધર્મવિજયી ને રાજયવિજયી પુરુષોએ મહાબુદ્ધિએ ને મહાશક્તિયે સદાકાળ એક રંગ રાખવાને મહાપ્રયત્નો કીધાં, પણ તેઓ તેમ કરી શક્યા નહિ;-તેઓએ રક્ષણ કરતાં ને સ્થિતિ રાખતાં પણ નાશને જોયો ત્યારે મહાકાળ પોતે પણ ધર્મસ્વરૂપે, કામસ્વરૂપે, અર્થસ્વરૂપે લીલા દેખડાવી સંહાર કરી (પણ મોક્ષવિભૂતિ-પોતાની પ્રસાદી રાખીને) અનંતકાળમાં સાયુજ્યપદ પામ્યો.

